สีหฬทีปวาสินา อนุรุทฺธตฺเถเรน วิรจิโต

อภิธมฺมตฺถสงฺคโห จ

ตโยอภิธมฺมตฺถสงฺคหฏีกา เจว :

สีหฬทีปวาสินา นววิมลตฺเถเรน วิรจิตา

อภิธมฺมตฺถสงฺคหฏีกา

สีหฬทีปวาสินา สุมงฺคลสามิตฺเถเรน วิรจิตา

อภิธมฺมตฺถวิภาวินีฏีกา

มรมฺมรฏฺฐวาสินา ฉปฺปทตฺเถเรน วิรจิตา

สงฺเขปวณฺณนาฏีกา

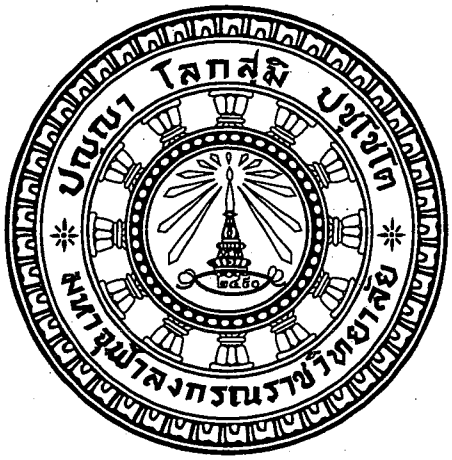

ไทย-รฏฺเฐ

มหาจุฬาลงฺกรณราชวิทฺยาลเยน มุทฺทาปิตา

พุทฺธวสฺเส ๒๕๔๒

อภิธมฺมตฺถสงฺคโห พระอนุรุทธเถระ รจนา

ตโยอภิธมฺมตฺถสงฺคหฏีกา :

๑. อภิธมฺมตฺถสงฺคหฏีกา พระนววิมลเถระ รจนา

๒. อภิธมฺมตฺถวิภาวินีฏีกา พระสุมังคลสามีเถระ รจนา

๓. สงฺเขปวณฺณนาฏีกา พระฉัปปทเถระ รจนา

ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พิมพ์ครั้งแรก : ตุลาคม ๒๕๔๒

จำนวนพิมพ์ : ๑,๐๐๐ เล่ม

คอมพิวกราฟิค : ฝ่ายคอมพิวเตอร์ โรงพิมพ์วิญญาณ

พิมพ์ที่ : โรงพิมพ์วิญญาณ ๔๗/๒
ถนนสามเสน บางลำพู เขตพระนคร
กรุงเทพมหานคร ๑๐๒๐๐
โทร. ๒๘๒-๒๐๒๕, ๖๒๙-๑๙๕๑
โทรสาร ๒๘๑-๑๗๐๖

คำอนุโมทนา

โดยที่ **มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย** ได้ดำเนินการตรวจชำระและจัดพิมพ์ **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย** หรือที่เรียกชื่อเป็นภาษาบาลีว่า **มหาจุฬาเตปิฏกำ** สำเร็จเรียบร้อยแล้ว และได้จัดการสมโภชพร้อมด้วยอรรถกถาฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย หรือที่เรียกชื่อเป็นภาษาบาลีว่า **มหาจุฬาอฏฐกถา** ซึ่ง **นายพร รัตนสุวรรณ** ผู้ก่อตั้งศูนย์พัฒนาศาสนาและสำนักค้นคว้าทางวิญญาณ พร้อมทั้งคณะศิษยานุศิษย์ได้ดำเนินการตรวจชำระและจัดพิมพ์ขึ้นในนามของ **มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย** อรรถกถาฉบับนี้นับว่าเป็นอุปการะแก่การศึกษาพระไตรปิฎก ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นอย่างยิ่ง

การที่จะศึกษาพระไตรปิฎกภาษาบาลีให้เข้าใจอย่างแจ่มชัด ย่อมจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องอาศัยคัมภีร์อรรถกถาชั้นรองลงมาเป็นคำอธิบายทั้งในรูปศัพท์ ประโยค และไวยากรณ์ตลอดจนเรื่องราวต่าง ๆ ที่มิได้บันทึกไว้ในพระไตรปิฎก ซึ่งจะทำให้เกิดความรู้ในพระไตรปิฎกอย่างถูกต้อง และสามารถแปลออกมาเป็นภาษาไทยอย่างถูกต้องอีกด้วย **แต่การจะศึกษาคัมภีร์อรรถกถาให้เข้าใจอย่างแจ่มชัดนั้นย่อมจำเป็นที่จะต้องอาศัยคัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา ปกรณวิเสส และไวยากรณ์** เฉพาะคัมภีร์ฎีกานั้นพระเถระในชั้นหลัง ผู้เป็นศิษยานุศิษย์ของพระอรรถกถาจารย์ได้ศึกษาต่อ ๆ กันมา ได้รจนาขึ้นมา อธิบายความในคัมภีร์อรรถกถานั้น ๆ เพื่อจะได้จับใจความในคำของพระไตรปิฎกได้อย่างถูกต้องด้วย พระเถระดังกล่าวนี้เรียกว่า **พระฎีกาจารย์ พระอนุฎีกาจารย์**. ส่วนมากเป็นพระเถระชาวศรีลังกา มอญและพม่า โดยยุคของพระฎีกาจารย์นี้อยู่ในช่วง พ.ศ. ๑๖๐๐ เป็นต้นมา ดังจะเห็นได้จากคัมภีร์มังคลัตถทีปนี ที่อ้างถึงฎีกาของคัมภีร์ต่าง ๆ อยู่มากมาย

ประเทศไทยได้ชื่อว่า **เป็นเมืองพระพุทธศาสนา** และมีคัมภีร์ดังกล่าวนี้อยู่เป็นจำนวนมาก แต่จารไว้ในคัมภีร์ใบลานอักษรขอม ในปัจจุบันนี้ คัมภีร์ใบลานดังกล่าวมีเหลืออยู่น้อย ทั้งไม่สะดวกที่พระนิสิตและนักเรียนนักศึกษาทั่วไปจะนำ

มาประกอบการศึกษาพระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้อย่างเพียงพอ และไม่สะดวกต่อการนำมาแปลออกเป็นภาษาไทยอีกด้วย

อาศัยเหตุดังกล่าว **นายพร รัตนสุวรรณ** ผู้ก่อตั้งศูนย์พัฒนาศาสนาและสำนักค้นคว้าทางวิญญาณและผู้มีจิตศรัทธา จึงได้มอบให้คณะบัณฑิตผู้ตรวจทานต้นฉบับคัมภีร์อรรถกถาทำการปริวรรตคัมภีร์ฎีกาภาษาบาลีอักษรพม่าฉบับฉัฏฐสังคีติเป็นอักษรไทย และมีเจตนาปรารภที่จะจัดพิมพ์เป็นรูปเล่มก่อนถึงแก่กรรม แต่ **นายพร รัตนสุวรรณ** ไม่อาจผัดผ่อนต่อมัจจุราชได้ จึงถึงแก่กรรมไปก่อน ต่อมา **นางสาวศรีเพ็ญ จัตุทะศรี** ผู้อำนวยการศูนย์พัฒนาศาสนา พร้อมด้วยคณะศิษยานุศิษย์ คณะบัณฑิตผู้ตรวจทาน และผู้มีจิตศรัทธา จึงได้ร่วมกันดำเนินการจัดพิมพ์คัมภีร์ฎีกาภาษาบาลีอักษรไทย โดยให้ชื่อว่า **คัมภีร์ฎีกา ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย** จนแล้วเสร็จสมเจตนารมณ์ของ **นายพร รัตนสุวรรณ** ทุกประการ และได้ดำเนินการจัดพิมพ์ **คัมภีร์ปกรณวิเสสและคัมภีร์อื่น** ๆ เป็นลำดับมา นับเป็นที่น่าภาคภูมิใจและสมควรแก่การอนุโมทนาเป็นอย่างยิ่ง เพราะคัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา ปกรณวิเสส และไวยากรณ์นี้ จะเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่การศึกษาพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณร และคฤหัสถ์ผู้มีพื้นทางภาษาบาลีสืบไปชั่วกัลปาวสาน

ด้วยอานิสงส์แห่งการบำเพ็ญบารมีส่วนธรรมทานนี้ ขออนุโมทนาแก่ท่านผู้มีส่วนร่วมให้เกิดคัมภีร์ฎีกา คัมภีร์ปกรณวิเสส และคัมภีร์อื่น ๆ ทุกท่าน ขอเทพยดาอารักษ์ทั้งปวงที่หยั่งรู้ด้วยทิพยเนตรและทิพยกรรณจงโปรดอนุโมทนา ขอถวายพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ พร้อมทั้งพระบรมวงศานุวงศ์คณะรัฐบาลและประชาชนชาวไทยทุกหมู่เหล่าจงมีความสุขเกษมสำราญชื่นบานภายใต้ร่มพระสัทธรรมโดยทั่วกันทุกท่านเทอญ

จิรं ติฏฺฐตุ สทฺธมฺโม

ขอพระสัทธรรม จงดำรงอยู่สิ้นกาลนาน

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

คำอนุโมทนา

การจัดพิมพ์คัมภีร์อรรถกถาและคัมภีร์ฎีกาฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยนั้น **อาจารย์พร รัตนสุวรรณ** ได้เป็นผู้ริเริ่ม โดยปรารภเหตุที่คัมภีร์อรรถกถาซึ่งเป็นคัมภีร์อธิบายข้อความในพระไตรปิฎกที่เข้าใจยากและใกล้ต่อการเข้าใจเป็นอย่างอื่นเป็นคัมภีร์ที่เป็นอุปการะในการที่จะศึกษาพระไตรปิฎกให้เข้าใจอย่างทั่วถึง แต่คัมภีร์อรรถกถาในประเทศไทยนั้นได้รับการตรวจชำระจากคัมภีร์ใบลานซึ่งเป็นอักษรขอมแล้วจัดพิมพ์เป็นเล่มหนังสือบาลีอักษรไทยเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ และคัมภีร์อรรถกถาที่จัดพิมพ์ครั้งนั้นก็ยังจัดพิมพ์ไม่ครบ มาจัดพิมพ์จนครบเมื่อคราวสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปีนี่เอง ซึ่งเป็นฉบับของมหามกุฏราชวิทยาลัย แต่ทางมหามกุฏราชวิทยาลัยมิได้จัดทำหัวข้อเรื่อง ข้อเลข และวรรคตามคัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

คัมภีร์อรรถกถาที่จัดพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ นั้นกระดาษผุจนไม่อาจจะเปิดค้นคว้าศึกษาได้ ส่วนที่จัดพิมพ์ให้ครบก็ไม่ได้จัดข้อเรื่องข้อเลขและวรรคตามคัมภีร์พระไตรปิฎก ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ดังนั้น **อาจารย์พร รัตนสุวรรณ** จึงได้ขออนุญาตมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อจัดพิมพ์คัมภีร์อรรถกถาฉบับมหาจุฬา ฯ เมื่อมหาจุฬา ฯ อนุมัติให้ดำเนินการได้ จึงได้เชิญผู้มีความรู้ทางภาษาบาลีมาตรวจชำระ และได้เชิญชวนผู้มีจิตศรัทธาเป็นเจ้าภาพจัดพิมพ์คัมภีร์อรรถกถาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๒๙ เป็นต้นมา ได้จัดพิมพ์เสร็จเรียบร้อยแล้ว ๔๗ เล่มหนังสือเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๔ แล้ว ได้ร่วมกับมหาจุฬา ฯ นำคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาฉบับมหาจุฬา ฯ เข้าทูลเกล้า ฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี เป็นผู้แทนพระองค์ในการทูลเกล้า ฯ ถวาย เมื่อวันที่ ๑๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๓๕ ณ พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน

การจัดพิมพ์คัมภีร์อรรถกถา-ฎีกาที่ **อาจารย์พร รัตนสุวรรณ** เริ่มไว้ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๒๙ ได้ดำเนินมาเรื่อย ๆ โดยคณะศิษย์และท่านทานบดีผู้อุปถัมภ์การจัดพิมพ์จนถึงปี พ.ศ. ๒๕๔๑ จัดพิมพ์เสร็จเรียบร้อยแล้วจำนวน ๘๕ เล่ม แบ่งเป็นอรรถกถาและปกรณวิเสส ๕๘ เล่ม ฎีกา ๒๗ เล่ม

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ และคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหฎีกา คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี คัมภีร์สังเขปวัณณนาฎีกา ๔ คัมภีร์ ๑ เล่มหนังสือนี้ ผู้ช่วยศาสตราจารย์มยุรี เจริญ บริจาคทรัพย์ ๑๒๐,๐๐๐ บาท (หนึ่งแสนสองหมื่นบาทถ้วน) เป็นเจ้าภาพจัดพิมพ์ จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม เพื่อเป็นการสืบต่ออายุพระธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ให้ดำรงอยู่สืบไป และอุทิศส่วนกุศลแก่มารดา บิดา ปู่ย่า ตายาย พร้อมญาติพี่น้องผู้ล่วงลับไปแล้ว

ด้วยอานิสงส์ในการสร้างพระธรรมคัมภีร์ไว้ในพระพุทธศาสนานี้ ขอให้ท่านเจ้าภาพทุกท่านและครอบครัวจงประสบแต่ความสุข ความเจริญ ปราศจากทุกข์โศก โรคภัย อันตรายทั้งปวง และมีพลานามัยสมบูรณ์ตลอดไป

ศรีเพ็ญ จัตุทะศรี
หัวหน้าฝ่ายศูนย์พัฒนาศาสนา
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
แคมป์สน จังหวัดเพชรบูรณ์

สำนักค้นคว้าทางวิญญาณ
๔๗/๒ ถนนสามเสน บางลำพู กรุงเทพมหานคร ๑๐๒๐๐
โทร. ๒๘๒-๒๐๒๕, ๖๒๙-๑๙๕๑, โทรสาร ๒๘๑-๑๗๐๖

คำอุทิศ

เนื่องในโอกาสที่ข้าพเจ้าจะมีอายุครบ ๔ รอบ ในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๔๓ ข้าพเจ้ามีจิตเลื่อมใสศรัทธาต่อพระธรรมคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และได้พิจารณาแล้ว จึงขอทำกุศลด้วยการบริจาคทรัพย์จำนวน ๑๒๐,๐๐๐.– บาท (หนึ่งแสนสองหมื่นบาท) เป็นเจ้าภาพจัดพิมพ์คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ และคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหฎีกา ๓ คัมภีร์ จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม เพื่อสืบต่ออายุพระธรรมคัมภีร์ไว้ในพระพุทธศาสนา

อานิสงส์การจารึกอักขระและสร้างพระพุทธรูป มีพระบาลีที่ท่านกล่าวไว้ว่า

อกฺขรํ เอกเมกญฺจ พุทฺธรูปสมํ สิยา
ตสฺมา หิ ปณฺฑิโต โปโส ลิกฺเขยฺย ปิฏกตฺตยํ

จารึกอักขระขึ้นมาตัวหนึ่ง มีอานิสงส์เท่ากับสร้างพระพุทธรูปองค์หนึ่ง เพราะเหตุนั้นแล ท่านผู้เป็นบัณฑิต พึงจารึกพระไตรปิฎกเทอญ

การสร้างพระพุทธรูปเป็นเพียงพุทธานุสสติ ส่วนการสร้างพระธรรมคัมภีร์ใช้ได้กว้างขวางในการอ่านศึกษาเล่าเรียนให้รู้และเข้าใจ เพื่อนำไปประพฤติปฏิบัติได้ถูกต้องตรงต่อคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยแท้จริง

ด้วยเหตุนี้ การช่วยกันสร้างคัมภีร์พระพุทธศาสนาฉบับภาษาบาลีอักษรไทยให้สมบูรณ์ขึ้น เป็นการสืบอายุพระพุทธศาสนาให้ยืนยาว มีอานิสงส์มาก เพราะนอกจากธรรมทานบารมีแล้ว ยังมีอานิสงส์พิเศษที่จะพึงได้รับอย่างแน่นอน คือ จะทำให้เป็นคนมีสุขภาพแข็งแรงและมีปัญญาดี เกิดในตระกูลสัมมาทิฏฐิ ได้พบกับแสงสว่างแห่งพระธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตลอดไป ยิ่งกว่านั้น แม้ว่าจะไปเกิดในประเทศหรือถิ่นที่ไม่มีพุทธศาสนา แต่อานิสงส์นี้ ก็จะผลักดันให้ได้พบกัลยาณมิตรผู้มีปัญญา ที่จะแนะนำให้ได้รับแต่สิ่งที่ดีงามและถูกต้องในการดำเนินชีวิตจนกว่าจะถึงซึ่งพระนิพพาน

ข้าพเจ้าขอถือโอกาสวันดีนี้ เชิญชวนญาติมิตรและสาธุชนได้มีส่วนร่วมในการสร้างคัมภีร์พระพุทธศาสนาฉบับภาษาบาลีอักษรไทยให้สมบูรณ์และกว้างขวางต่อไป เพื่อประโยชน์ในการสืบอายุพระพุทธศาสนาและการศึกษาเล่าเรียนประพฤติปฏิบัติที่ถูกต้องตรงต่อพระธรรมคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ขออานิสงส์ในธรรมทานครั้งนี้ จงสำเร็จประโยชน์ด้วยดี ขออุทิศบุญให้แก่ปู่ย่า ตายาย และพี่ ๆ ทุกคน ตลอดจนญาติมิตรลูกหลานในตระกูล “เจริญ” “สุวรรณกูล” “อาธารมาศ” และ “เจริญลาภ”

ขอให้มีความสุข

มยุรี เจริญ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์มยุรี เจริญ)

๑๙ กันยายน ๒๕๔๒

คณะผู้บริหารสถานศึกษาในเขตพื้นที่การศึกษา มัธยมศึกษา ๑๗ ครั้งที่ ๑/๒๕๖๒ ณ ห้องประชุม ...
ร่วมถวายพระพรชัยมงคลเนื่องในโอกาสวันเฉลิมพระชนมพรรษา ๒๘ กรกฎาคม ๒๕๖๒ ณ บริเวณหน้าอาคารเรียนรวม ...
ณ ห้องประชุมพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ๑ ชั้น ๒ อาคารเรียนรวม ๑ ...

ที่ปรึกษาโครงการฯ ๑. ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ บุญเรืองรัตน์ ๒. ศาสตราจารย์ ดร.ชัยวัฒน์ สถาอานันท์ ๓. ศาสตราจารย์ ดร.ประสาท มีแต้ม ๔. ศาสตราจารย์ ดร.ประสิทธิ์ ปิยะพิมลสิทธิ์ ๕. ศาสตราจารย์ ดร.ประสิทธิ์ ลีปรีชา ๖. ศาสตราจารย์ ดร.ปรีชา ช้างขวัญยืน ๗. ศาสตราจารย์ ดร.ปรีชา อุปโยคิน ๘. ศาสตราจารย์ ดร.ปรีดา คงอามนท์ ๙. ศาสตราจารย์ ดร.ปัญญา ถนอมรอด ๑๐. ศาสตราจารย์ ดร.ปัญญา อุดมศักดิ์ ๑๑. ศาสตราจารย์ ดร.พิทยา บวรวัฒนา ๑๒. ศาสตราจารย์ ดร.พิทยา สังข์ทอง ๑๓. ศาสตราจารย์ ดร.พิมล เตชะกำพุ ๑๔. ศาสตราจารย์ ดร.ไพโรจน์ ตั้งมติธรรม ๑๕. ศาสตราจารย์ ดร.ภัทรา นิคมบริรักษ์ ๑๖. ศาสตราจารย์ ดร.มนตรี แย้มกสิกร ๑๗. ศาสตราจารย์ ดร.มานิต วัฒนปฤดา ๑๘. ศาสตราจารย์ ดร.มานิต ศรีวานิชภูมิ ๑๙. ศาสตราจารย์ ดร.ยงยุทธ ยุทธวงศ์ ๒๐. ศาสตราจารย์ ดร.ยุวดี ฤกษ์ไพบูลย์ ๒๑. ศาสตราจารย์ ดร.รัชนี จันทร์เทาว์ ๒๒. ศาสตราจารย์ ดร.รัตนา สายคณิต ๒๓. ศาสตราจารย์ ดร.ลัดดาวัลย์ เป้าทอง ๒๔. ศาสตราจารย์ ดร.วรนารถ สกุลไทย ๒๕. ศาสตราจารย์ ดร.วิจิตร ศรีสอ้าน ๒๖. ศาสตราจารย์ ดร.วิชัย ตันศิริ ๒๗. ศาสตราจารย์ ดร.วิชัย โปษยกฤต ๒๘. ศาสตราจารย์ ดร.วิโรจน์ สารรัตนะ ๒๙. ศาสตราจารย์ ดร.วีระ แก้วสอาด ๓๐. ศาสตราจารย์ ดร.ศุภชัย ยาวประภาษ ๓๑. ศาสตราจารย์ ดร.สมชาย ชาติประเสริฐ ๓๒. ศาสตราจารย์ ดร.สมชาย หิรัญกิตติ ๓๓. ศาสตราจารย์ ดร.สมพงษ์ จิตระดับ ๓๔. ศาสตราจารย์ ดร.สมศักดิ์ ศรีสันติสุข ๓๕. ศาสตราจารย์ ดร.สวัสดิ์ จันทนี ๓๖. ศาสตราจารย์ ดร.สัมพันธ์ เตชะอธิก ๓๗. ศาสตราจารย์ ดร.สุเมธ แย้มนิล ๓๘. ศาสตราจารย์ ดร.สุวรรณ เถลิงศรี ๓๙. ศาสตราจารย์ ดร.อดิศร ศิริมงคล ๔๐. ศาสตราจารย์ ดร.อมร พิมานมาศ ๔๑. ศาสตราจารย์ ดร.อรพินท์ สพโชคชัย ๔๒. ศาสตราจารย์ ดร.อัมพร มโนมัยวิบูลย์ ๔๓. ศาสตราจารย์ ดร.อำนาจ วงศ์บัณฑิต ๔๔. ศาสตราจารย์ ดร.อุทัย หิรัญโต ๔๕. ศาสตราจารย์ ดร.เอกชัย กี่สุขพันธ์ ๔๖. ศาสตราจารย์ ดร.เอื้อมพร หลินเจริญ

ที่ปรึกษาโครงการฯ ๑. ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ บุญเรืองรัตน์ ๒. ศาสตราจารย์ ดร.ชัยวัฒน์ สถาอานันท์ ๓. ศาสตราจารย์ ดร.ประสาท มีแต้ม ๔. ศาสตราจารย์ ดร.ประสิทธิ์ ปิยะพิมลสิทธิ์ ๕. ศาสตราจารย์ ดร.ประสิทธิ์ ลีปรีชา ๖. ศาสตราจารย์ ดร.ปรีชา ช้างขวัญยืน ๗. ศาสตราจารย์ ดร.ปรีชา อุปโยคิน ๘. ศาสตราจารย์ ดร.ปรีดา คงอามนท์ ๙. ศาสตราจารย์ ดร.ปัญญา ถนอมรอด ๑๐. ศาสตราจารย์ ดร.ปัญญา อุดมศักดิ์ ๑๑. ศาสตราจารย์ ดร.พิทยา บวรวัฒนา ๑๒. ศาสตราจารย์ ดร.พิทยา สังข์ทอง ๑๓. ศาสตราจารย์ ดร.พิมล เตชะกำพุ ๑๔. ศาสตราจารย์ ดร.ไพโรจน์ ตั้งมติธรรม ๑๕. ศาสตราจารย์ ดร.ภัทรา นิคมบริรักษ์ ๑๖. ศาสตราจารย์ ดร.มนตรี แย้มกสิกร ๑๗. ศาสตราจารย์ ดร.มานิต วัฒนปฤดา ๑๘. ศาสตราจารย์ ดร.มานิต ศรีวานิชภูมิ ๑๙. ศาสตราจารย์ ดร.ยงยุทธ ยุทธวงศ์ ๒๐. ศาสตราจารย์ ดร.ยุวดี ฤกษ์ไพบูลย์ ๒๑. ศาสตราจารย์ ดร.รัชนี จันทร์เทาว์ ๒๒. ศาสตราจารย์ ดร.รัตนา สายคณิต ๒๓. ศาสตราจารย์ ดร.ลัดดาวัลย์ เป้าทอง ๒๔. ศาสตราจารย์ ดร.วรนารถ สกุลไทย ๒๕. ศาสตราจารย์ ดร.วิจิตร ศรีสอ้าน ๒๖. ศาสตราจารย์ ดร.วิชัย ตันศิริ ๒๗. ศาสตราจารย์ ดร.วิชัย โปษยกฤต ๒๘. ศาสตราจารย์ ดร.วิโรจน์ สารรัตนะ ๒๙. ศาสตราจารย์ ดร.วีระ แก้วสอาด ๓๐. ศาสตราจารย์ ดร.ศุภชัย ยาวประภาษ ๓๑. ศาสตราจารย์ ดร.สมชาย ชาติประเสริฐ ๓๒. ศาสตราจารย์ ดร.สมชาย หิรัญกิตติ ๓๓. ศาสตราจารย์ ดร.สมพงษ์ จิตระดับ ๓๔. ศาสตราจารย์ ดร.สมศักดิ์ ศรีสันติสุข ๓๕. ศาสตราจารย์ ดร.สวัสดิ์ จันทนี ๓๖. ศาสตราจารย์ ดร.สัมพันธ์ เตชะอธิก ๓๗. ศาสตราจารย์ ดร.สุเมธ แย้มนิล ๓๘. ศาสตราจารย์ ดร.สุวรรณ เถลิงศรี ๓๙. ศาสตราจารย์ ดร.อดิศร ศิริมงคล ๔๐. ศาสตราจารย์ ดร.อมร พิมานมาศ ๔๑. ศาสตราจารย์ ดร.อรพินท์ สพโชคชัย ๔๒. ศาสตราจารย์ ดร.อัมพร มโนมัยวิบูลย์ ๔๓. ศาสตราจารย์ ดร.อำนาจ วงศ์บัณฑิต ๔๔. ศาสตราจารย์ ดร.อุทัย หิรัญโต ๔๕. ศาสตราจารย์ ดร.เอกชัย กี่สุขพันธ์ ๔๖. ศาสตราจารย์ ดร.เอื้อมพร หลินเจริญ

อาจารย์พร รัตนกุลวิทย์

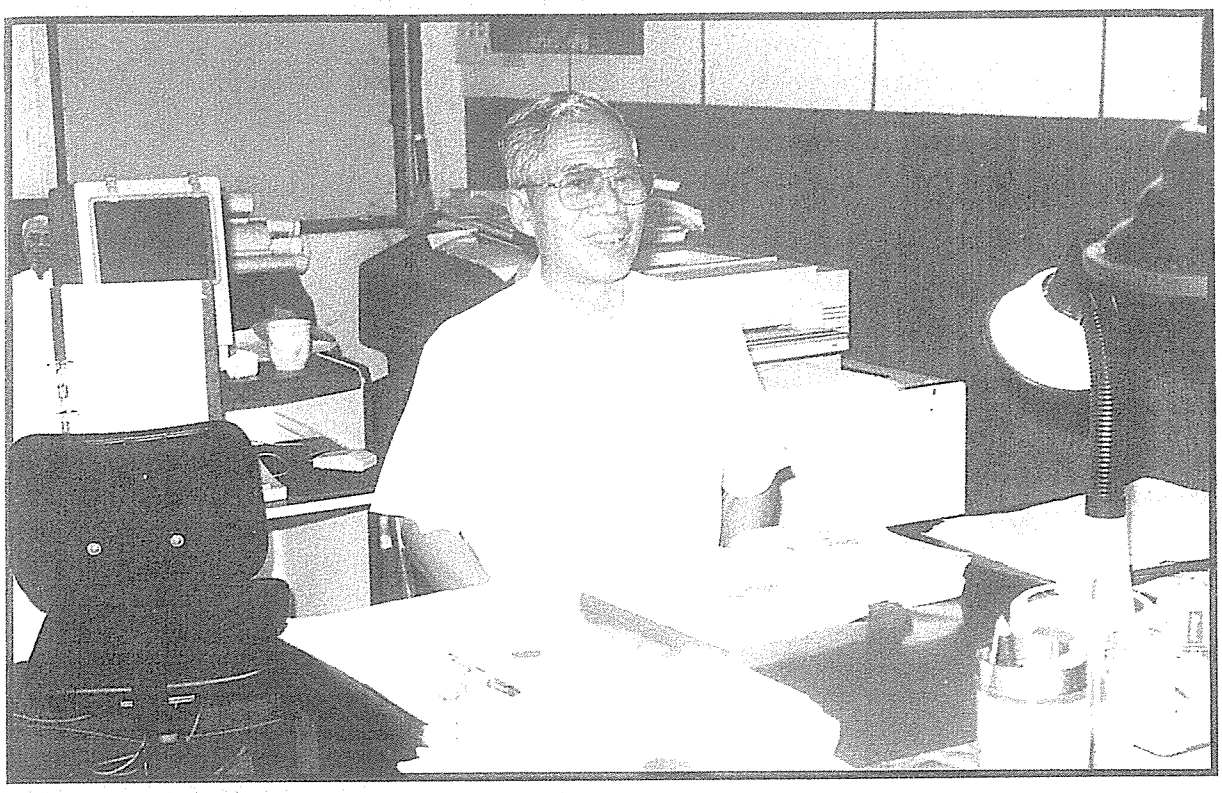

อาจารย์พร รัตนสุวรรณ
กับงานด้านค้นคว้าชำระและจัดพิมพ์คัมภีร์อรรถกถา-ฎีกา
ร่วมกับคณาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิ

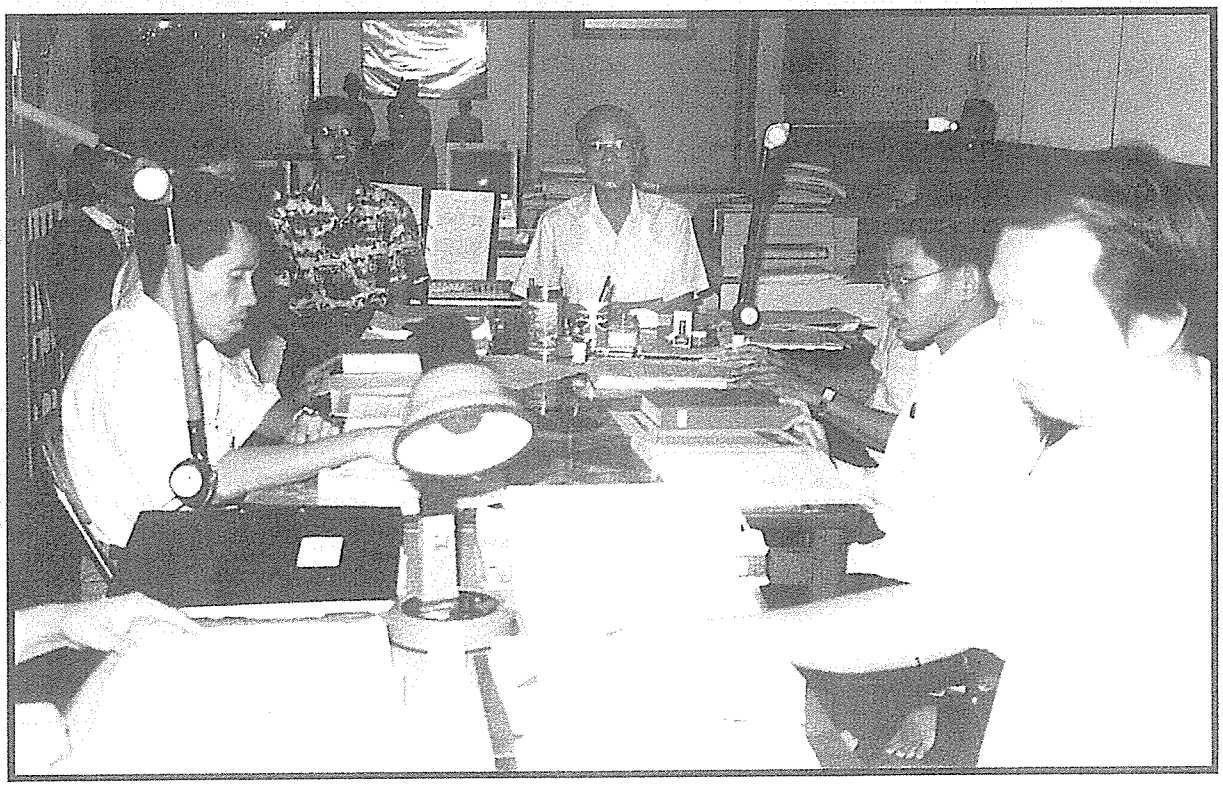

นายฉิ้นฮก เจริญ (ปู่)

นายฮก สุวรรณกูล (ตา)

นางบุญมาก เจริญ (ย่า)

นางตรึก สุวรรณกูล (ยาย)

ឧបាសិកា ប៊ុត សុភ័ក្ត្រ (ស្លាប់)

ឧបាសិកា ឡុង ម៉ាលីនី (ម៉ាក់)

ՊԱՏԳԱՄԱՎՈՐՆԵՐԸ — ՄԱՐՏԻՐՈՍՈՒԹԻՒՆ

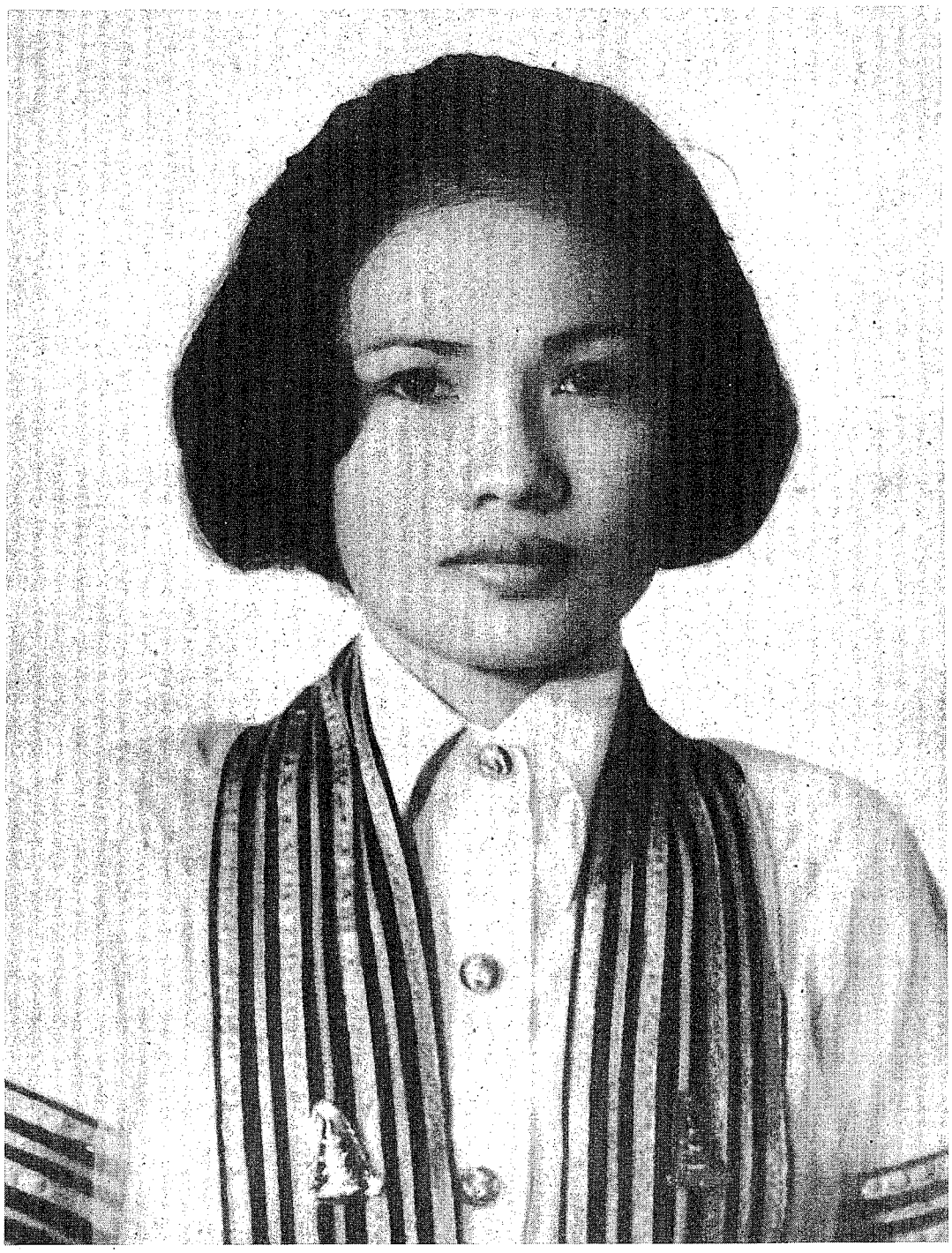

ผู้ช่วยศาสตราจารย์มยุรี เจริญ

บทความพิเศษ
พระศาสดาที่ยังทรงมีชีวิตอยู่

โดย อาจารย์พร รัตนสุวรรณ

พระพุทธเจ้าได้ตรัสกับพระอานนท์ก่อนจะเสด็จดับขันธปรินิพพานไม่นานว่า "อานนท์ พวกเธอทั้งหลายอาจจะคิดว่า อีกไม่นานพระธรรมวินัยจักมีศาสดาล่วงลับไปแล้ว พระศาสดาของเราก็จักไม่มีแล้ว อานนท์ เธอทั้งหลาย อย่าพึงเห็นอย่างนี้ อานนท์ ธรรมและวินัยอันใดซึ่งเราได้แสดงไว้แล้ว ได้บัญญัติไว้แล้วแก่เธอทั้งหลาย ธรรมและวินัยอันนั้น จักเป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย โดยการล่วงไปของเรา"

"สิยา โข ปนานนฺท ตุมฺหากํ เอวมสฺส, 'อตีตสตฺถุกํ ปาวจนํ, นตฺถิ โน สตฺถา'ติ. น โข ปเนตํ อานนฺท เอวํ ทฏฺฐพฺพํ, โย โว อานนฺท มยา ธมฺโม จ วินโย จ เทสิโต ปญฺญตฺโต, โส โว มมจฺจเยน สตฺถา" *(ที.มหา. ๑๐/๒๑๖/๑๓๔)*

คำว่า **"พระธรรมวินัยมีศาสดาล่วงลับไปแล้ว"** ภาษาบาลีใช้คำว่า **"อตีตสตฺถุกํ ปาวจนํ"** ตามศัพท์แปลว่า **"ปาพจน์มีศาสดาล่วงลับไปแล้ว"** คำว่า **ปาพจน์** ในที่นี้ ในอรรถกถาอธิบายว่า "หมายถึง **พระปิฎก ๓, นิกาย ๕, นวังคสัตถุสาสน์, พระธรรมแปดหมื่นสี่พันพระธรรมขันธ์**" ฉะนั้น คำว่า **ปาพจน์** จึงหมายถึงพุทธพจน์ทั้งหมด ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ตั้งแต่ตรัสรู้จนกระทั่งถึงปรินิพพาน เป็นเวลา ๔๕ พรรษา

และคำว่า **"ธรรมและวินัยที่เราแสดงไว้แล้ว บัญญัติไว้แล้ว จักเป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย"** นั้น ท่านก็อธิบายว่า **"วินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก[๑] แม้ทั้งหมดนั้นก็จักทำกิจของพระศาสดาให้สำเร็จแก่เธอทั้งหลายในเมื่อเราปรินิพพานไปแล้ว"**

---

[๑] ในคำว่า "ธมฺโม จ วินโย จ" ซึ่งอรรถกถาอธิบายว่า "ธมฺโม" หมายถึงพระสูตรและพระอภิธรรม ส่วน "วินโย" หมายถึงพระวินัยนั้น หมายความว่า คำนี้เป็น "โคพลีพัททนัย" เพราะว่าโดยทั่วไปแล้ว ธมฺม ศัพท์หมายถึงพระพุทธพจน์ทั้งหมด แต่เฉพาะในประโยคนี้ ธมฺม ศัพท์หมายเอาเฉพาะพระสูตรและ

ตำ สกลมฺปิ วินยปิฏกำ ... สุตฺตนฺตปิฏกำ ... อภิธมฺมปิฏกำ มยิ ปรินิพฺพุเต ตุมฺหากำ สตฺถุ กิจฺจำ สาเธสฺสตฺติ *(ที.อฏ. ๒/๑๙๘-๙)*

จากข้อความที่อ้างมานี้ แสดงให้เห็นว่า แม้พระพุทธเจ้าจะเสด็จดับขันธ-ปรินิพพานไปนานแล้วถึง ๒,๕๐๐ กว่าปีก็ตาม ในเมื่อพระธรรมวินัยที่พระองค์ได้ทรงแสดงไว้ ได้ทรงบัญญัติไว้นั้นยังมีอยู่ ก็เปรียบเสมือนพระองค์ยังทรงพระชนม์อยู่และพระธรรมวินัยของพระองค์นั้นได้รับการรวบรวมและกลั่นกรอง จัดเป็นระเบียบเป็นหมวดหมู่ เป็นประเภทเอาไว้อย่างดี และถ้าในสมัยใดจะมีความฟั่นเฝือ ความเลอะเลือน จำกันมาอย่างผิดพลาด บันทึกกันไว้ไม่ดี หรือมีคำสอนของศาสนาอื่นเข้ามาปะปน พระอรหันต์ทั้งหลายในยุคนั้น ๆ ก็จะทำการสังคายนากันใหม่ ซึ่งการสังคายนานี้ได้ทำกันมาครั้งแรกภายหลังพระพุทธเจ้าปรินิพพาน ได้ ๓ เดือน และต่อมาก็ยังได้ทำกันอีกหลายครั้ง เฉพาะที่ทำในประเทศอินเดีย ๓ ครั้ง ทำที่ประเทศศรีลังกา ๒ ครั้ง คือ ครั้งที่ ๔-๕ ครั้งที่ ๕ ซึ่งทำเมื่อ พ.ศ. ๔๓๓ (บางแห่งว่าทำเมื่อ พ.ศ. ๔๕๒) นั้น ก็ได้เริ่มจารึกลงในใบลาน พระไตรปิฎกทั้งหมด รวมทั้งคัมภีร์อรรถกถา-ฎีกา และคัมภีร์อื่นอีกมากมาย ประเทศไทยได้นำสืบต่อจากประเทศศรีลังกา แม้ประเทศอื่น ๆ เช่น พม่า มอญ ลาว เขมร ก็ได้ต้นฉบับมาจากประเทศศรีลังกาเช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น พระไตรปิฎกและคัมภีร์ต่าง ๆ ของประเทศเหล่านี้จึงมีข้อความเหมือนกัน ต่างกันแต่ในเรื่องตัวอักษรเท่านั้น คือ คำบาลีที่เป็นพุทธพจน์นั้น แม้จะเขียนด้วยอักษรที่ต่างกัน แต่เวลาออกเสียง เสียงที่เปล่งออกมานั้นจะเหมือนกันทุกภาษา คือไม่ว่าจะเขียนด้วยอักษรของภาษาไหน แต่เวลาอ่านออกเสียงเหมือนกันทั้งสิ้น

อนึ่ง คัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมทั้งคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ตลอดทั้งคัมภีร์อื่น ๆ อีกมากมายนั้น เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๓ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

พระอภิธรรมเท่านั้น มิได้รวมถึงพระวินัย ทั้งนี้เพราะมีการระบุคำว่า "วินโย" มาด้วยนั่นเอง เหมือนกับคำว่า "โคพลีพทฺท" (โค และ โคพลีพทฺท) ซึ่งคำว่า "โค" ในที่นี้หมายเอาโคประเภทอื่นได้ เช่น วัจฉะ (ลูกโค) ทัมมะ (โคหนุ่ม) ชรัคควะ (โคแก่) แต่ต้องไม่ใช่โคพลีพัท เพราะโคพลีพัท ถูกระบุชื่อไว้แล้วโดยตรง *(ดู ขุ.วิ. ๒๖/๙๗/๑๐๕, วิมาน. อฏ. ๓๐๑, ที. ฏี. ๒/๓๙, สี. ฏี. ๑/๔๙๗).*

มหาราช ก็ได้รับสั่งให้มีการสังคายนากันครั้งหนึ่ง ซึ่งในสมัยนั้นหลังจากที่ได้มีการชำระเสร็จเรียบร้อยแล้วก็ได้จารึกข้อความในคัมภีร์ทั้งหมดไว้ในใบลานโดยใช้อักษรขอม และต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระปิยมหาราช ก็ได้รับสั่งให้ปริวรรตอักษรขอมเป็นอักษรไทย และจัดพิมพ์เป็นเล่มหนังสือขึ้นเป็นครั้งแรก และต่อมาในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้มีการปริวรรตคัมภีร์อรรถกถาต่าง ๆ เป็นอักษรไทย และจัดพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ แต่ก็ยังทำไม่หมด ยังคงมีเหลือเป็นใบลานและเป็นตัวอักษรขอมอยู่มาก มาในปัจจุบันนี้ทางมหามกุฏราชวิทยาลัยก็ได้จัดการปริวรรตและพิมพ์คัมภีร์อรรถกถาส่วนที่ยังค้างอยู่ออกมาหมดแล้ว และคัมภีร์ฎีกาบางเล่มก็ได้จัดพิมพ์ขึ้นมาอีกเป็นบางส่วน แต่คัมภีร์อรรถกถาที่เคยพิมพ์มานานแล้วตั้งแต่ปี ๒๔๖๒ นั้น ซึ่งบัดนี้กระดาษเก่ามากและผุด้วยนั้น ยังไม่เคยจัดพิมพ์ขึ้นมาใหม่อีกเลย ยกเว้นแต่คัมภีร์ที่ใช้เป็นหลักสูตรในการเรียนภาษาบาลี ก็ได้จัดพิมพ์ขึ้นใหม่หลายครั้ง ส่วนคัมภีร์พระไตรปิฎกนั้นจัดพิมพ์ขึ้นใหม่หลายครั้งหลายหน เพราะมีคนนิยมซื้อไปถวายวัดต่าง ๆ กันมาก ถือว่าได้กุศลแรง ส่วนคัมภีร์อรรถกถานั้นไม่ค่อยมีคนนิยมซื้อ นอกจากพระหรือผู้ที่รู้ภาษาบาลีดีจะซื้อไปอ่านประกอบคัมภีร์พระไตรปิฎก เพราะคัมภีร์อรรถกถานั้นเป็นคัมภีร์อธิบายพระไตรปิฎก แต่เนื่องจากคนที่จะอ่านคัมภีร์นี้มีน้อยมาก ฉะนั้นหนังสือที่พิมพ์เมื่อ ๖๐ กว่าปีมาแล้วนั้น จึงยังมีเหลืออยู่มากในปัจจุบันและราคาก็เท่ากับเมื่อสมัย ๖๐ กว่าปีมาแล้ว คือ เล่มละ ๘ บาท ฉะนั้น คัมภีร์อรรถกถานี้ จึงสมควรอย่างยิ่งที่จะได้มีการชำระขึ้นมาโดยการเทียบกับฉบับของพม่า ฉบับของลังกาและฉบับของประเทศอื่น ๆ อีก เพื่อให้มีการถูกต้องลงรอยเดียวกันแล้วจัดพิมพ์ขึ้นใหม่

อนึ่ง การสังคายนาพระไตรปิฎกที่ทางคณะสงฆ์กำลังทำอยู่ในขณะนี้ ณ ตำหนักสมเด็จวัดมหาธาตุ ฯ นั้น ก็ทำเฉพาะพระไตรปิฎกเท่านั้น ไม่ได้ทำคัมภีร์อรรถกถา เหตุนี้ข้าพเจ้าจึงได้คิดทำคัมภีร์อรรถกถาขึ้น ซึ่งงานอันนี้ได้เริ่มเตรียมการมาตั้งแต่เดือนมิถุนายน ๒๕๒๙ โดยการจัดเตรียมสถานที่และอุปกรณ์การพิมพ์ และต่อมา ก็ได้เริ่มการถ่ายสำเนาต้นฉบับและเริ่มทำการชำระจริง ๆ เมื่อเดือน

พฤศจิกายน ๒๕๒๙ และขณะนี้ก็กำลังทำอยู่ และได้จัดการชำระคัมภีร์อรรถกถาสำเร็จเรียบร้อยแล้วได้ ๖ เล่ม และคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมดของไทยที่เคยจัดพิมพ์ไว้แล้วนั้น เฉพาะฝ่ายพระสูตรก็มีทีฆนิกาย ๓ เล่ม มัชฌิมนิกาย ๓ เล่ม สังยุตตนิกาย ๓ เล่ม อังคุตตรนิกาย ๓ เล่ม ขุททกนิกาย ๒๐ กว่าเล่ม อรรถกถาพระอภิธรรม ๓ เล่ม รวมเป็นหนังสือทั้งหมดประมาณเกือบ ๔๐ เล่ม คัมภีร์เหล่านี้แหละที่คิดว่าจะจัดพิมพ์ขึ้นใหม่ *ส่วนอรรถกถาวินัยปิฎกนั้นมีการจัดพิมพ์ขึ้นใหม่หลายครั้ง เพราะเป็นหนังสือที่ใช้เป็นหลักสูตรเรียนบาลี ฉะนั้น ส่วนนี้จึงไม่คิดจะทำขึ้นใหม่ จะชำระและจัดพิมพ์ขึ้นมาใหม่เฉพาะคัมภีร์เก่า ๆ และผุแล้วเท่านั้น*[๑]

อนึ่ง หลังจากที่ได้จัดการชำระคัมภีร์อรรถกถาเสร็จมาได้ ๖ เล่ม คือ อรรถกถาของทีฆนิกาย ๓ เล่ม อรรถกถาของมัชฌิมนิกาย ๓ เล่ม ก็ได้เกิดความคิดใหม่ว่าการชำระโดยวิธีดังที่กล่าวมาแล้วนั้นต้องเสียเวลามาก และใช้ทุนมาก กล่าวคือการชำระแบบที่ต้องเทียบกับฉบับต่าง ๆ นั้น หน้าหนึ่งจะต้องใช้ทุน ๕๐ บาท คือ ค่าชำระซึ่งมีกรรมการ ๓ คน คนละ ๑๐ บาทต่อหนึ่งหน้า และค่าตรวจทานและพิมพ์ต้นฉบับให้ถูกต้องพร้อมที่จะนำไปถ่ายฟิล์มได้นั้น ต้องเสียค่าใช้จ่ายอีกหน้าละ ๒๐ บาท ฉะนั้น ๑ หน้าก็เป็นเงิน ๕๐ บาท ซึ่งนับว่าเป็นราคาที่ค่อนข้างสูงหน่อย แต่ถ้าทำโดยวิธีปริวรรต คือเปลี่ยนอักษรจากพม่ามาเป็นไทยหน้าละ ๑๐ บาท ค่าตรวจทานอีกหน้าละ ๕ บาท และค่าพิมพ์ทำเป็นต้นฉบับที่สมบูรณ์พร้อมที่จะถ่ายฟิล์มได้อีกหน้าละ ๑๐ บาท หน้าหนึ่งก็จะเป็นเงิน ๒๕ บาท ซึ่งถูกกว่ากันมาก

แต่อย่างไรก็ดี ปัญหาเรื่องการเงินยังไม่สำคัญเท่าไร ปัญหาใหญ่อยู่ตรงที่ว่าคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ถ้าทำโดยใช้วิธีปริวรรตก็จะมีความสมบูรณ์เท่ากับฉบับของพม่า ซึ่งเขาได้ตรวจทานชำระกันถูกต้องมาดีแล้ว แต่คัมภีร์เหล่านี้จะใช้คู่กับพระไตรปิฎกของไทยลำบาก เพราะเลขข้อและเลขหน้าในคัมภีร์จะไม่ตรงกัน แต่ถ้าใช้คู่กับพระไตรปิฎกของพม่าแล้ว[๒] เลขข้อและเลขหน้าจะตรงกัน และจะใช้ได้สากลทั่ว

---

[๑] ต่อมา ปี ๒๕๓๔ อาจารย์พร รัตนสุวรรณ ได้ดำเนินการจัดพิมพ์คัมภีร์อรรถกถาพระวินัยปิฎกด้วย อีก ๓ เล่ม

[๒] พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาฯ มีข้อตรงกับอรรถกถา-ฎีกา ที่จัดพิมพ์ขึ้นใหม่นี้

ทุกประเทศด้วย ฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงได้ตัดสินใจใหม่ว่า การจัดทำคัมภีร์ในครั้งนี้จะทำให้มีความสมบูรณ์เท่ากับของพม่าที่เขาได้ทำมาแล้ว ซึ่งในเมื่อจะทำอย่างนี้ ก็แปลว่า จะต้องทำการปริวรรตพระไตรปิฎกของพม่าให้เป็นอักษรไทยด้วย และเรียกพระไตรปิฎกพร้อมทั้งคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาเหล่านี้ว่า *เป็นฉบับฉัฏฐสังคายนา* แปลว่า *การสังคายนาครั้งที่* ๖ และมีความสำคัญเท่ากับการสังคายนาในประเทศศรีลังกา คือ ที่ทำกันในศรีลังกามี ๒ ครั้ง คือ ครั้งที่ ๔ และที่ ๕ ส่วนที่ทำในพม่านี้เขาถือว่าเป็นครั้งที่ ๖

เป็นอันว่างานที่จะทำนี้ได้ขยายเพิ่มขึ้นอีกมาก คือ ครั้งแรกตั้งใจจะทำเฉพาะคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา แต่แล้วก็ต้องมาทำพระไตรปิฎกเพิ่มขึ้นมาอีก ซึ่งในเมื่องานต้องเพิ่มขึ้นมาอีกเช่นนี้ เข้าใจว่ากว่าจะทำสำเร็จคงจะต้องใช้เวลาไม่ต่ำกว่า ๓ ปี และจะต้องใช้ทุนไม่ต่ำกว่า ๒๐ ล้านบาท แต่อย่างไรก็ตาม ในขั้นแรกนี้ ข้าพเจ้าคิดว่า จะพยายามทำต้นฉบับปริวรรตนี้ให้เสร็จก่อน ซึ่งงานเฉพาะในส่วนนี้ใช้เงินไม่เกิน ๒ ล้านบาท เห็นว่าพอจะทำได้ ต่อเมื่อได้ทุนสำหรับใช้ในการพิมพ์ขึ้นมาเท่าไร ๆ ก็จะทยอยพิมพ์ขึ้นมาเรื่อย ๆ เท่าที่ทุนจะพึงมี และอีกประการหนึ่ง งานอันนี้ในเมื่องานขั้นต้น คือ การปริวรรต การตรวจทาน และการจัดพิมพ์ต้นฉบับในเมื่อทำไว้ให้เรียบร้อยแล้ว งานพิมพ์ซึ่งเป็นงานขั้นต่อไปนั้น ถ้าข้าพเจ้าทำไม่ได้เพราะไม่มีทุนก็อาจจะมอบให้คนอื่นที่เขามีทุนแต่ละคน หรือแต่ละกลุ่มช่วยกันจัดพิมพ์ขึ้น ก็น่าจะทำได้ ฉะนั้น จึงคิดว่า ถึงอย่างไรงานนี้ก็คงต้องทำสำเร็จแน่ และถ้ารับผิดชอบเพียงแค่งานปริวรรตเท่านั้น งานทั้งหมดนี้ก็จะทำสำเร็จภายในหนึ่งปีหรือสองปีเป็นอย่างช้า คือถ้าเรามีทุนสำรองมาก การทำงานก็จะได้แบ่งกองปริวรรตเพิ่มขึ้น ซึ่งโดยปกติการปริวรรตนั้น ครั้งแรกใช้คนทำเพียงคนเดียว คือคนไหนอ่านอักษรพม่าได้ ก็ถอดออกมาเป็นอักษรไทยโดยการพิมพ์ดีด หรือถ้าคนไหนเขียนอักษรไทยชัดก็ไม่ต้องพิมพ์ แต่เวลาตรวจสอบนั้นจะต้องใช้กรรมการ ๒ คน คือคนหนึ่งดูฉบับอักษรพม่า อีกคนหนึ่งดูฉบับอักษรไทย และหลังจากที่ตรวจทานถูกต้องดีแล้ว ก็จะต้องมีการพิมพ์ขึ้นใหม่อีกครั้ง การพิมพ์ครั้งนี้ใช้เครื่องคอมพิวเตอร์แล้วจึงจะนำไปถ่ายฟิล์มและถ่ายลงในเพลทที่จะนำไปเข้าเครื่องพิมพ์ออฟเซ็ทอีกทีหนึ่ง ซึ่งการทำงานโดยระบบนี้จะเร็วกว่าวิธีเรียงตัวแล้วนำไปพิมพ์มาก

อานิสงส์การต่ออายุพระธรรมคัมภีร์

จากคำชี้แจงมาโดยสังเขปนี้ ท่านทั้งหลายจะเห็นแล้วว่า การทำคัมภีร์ขึ้นมาใหม่ซึ่งเรียกว่า **งานต่ออายุพระธรรมคัมภีร์** นั้น จะพึงมีอานิสงส์หรือประโยชน์อย่างไรนั้น ก็ขอให้พิจารณาดูตามเหตุผลต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

เมื่อพระธรรมคัมภีร์ยังมีอยู่ ก็คือพระศาสดายังทรงพระชนม์อยู่ เพราะพระธรรมคัมภีร์เหล่านี้จะทำหน้าที่แนะนำสั่งสอนพระสาวกทั้งหลาย เสมือนหนึ่งพระพุทธเจ้าทรงแนะนำสั่งสอน ฉะนั้น ถ้าพระธรรมคัมภีร์เหล่านี้สูญไปหรือขาดตกบกพร่อง หรือมีความผิดพลาดเกิดขึ้น แล้วจะมีอะไรเป็นหลักให้พระศาสนา ดำรงอยู่ พระธรรมคัมภีร์นั้นมีความสำคัญยิ่งกว่าโบสถ์ ศาลา พระพุทธรูป หรือสิ่งก่อสร้างใด ๆ ที่เราสร้างกันขึ้นไว้ในพระศาสนา หรือโดยที่สุดแม้เราทั้งหลาย ได้ร่วมการกุศลช่วยกันบวชพระให้มีขึ้นในพระศาสนานั้น ก็ยังไม่สำคัญเท่ากับการกุศลที่เราช่วยกันรักษาพระธรรมคัมภีร์ไว้ให้บริสุทธิ์ถูกต้องให้มีความมั่นคง ยั่งยืนสืบต่อไป ด้วยเหตุนี้ ในสมัยครั้งพุทธกาล ในพระคัมภีร์จึงได้กล่าวไว้ว่า

พระเจ้าอชาตศัตรูซึ่งได้กระทำอนันตริยกรรม คือ การฆ่าพ่อตาย โทษของกรรมนี้ จะทำให้ต้องตกนรกอเวจี และไม่มีทางแก้ แต่เพราะเหตุที่พระเจ้าอชาตศัตรูได้เป็นองค์อุปถัมภ์ในการสังคายนาครั้งแรก ซึ่งทำที่ถ้ำสัตตบรรณคูหา เมืองราชคฤห์ หลังจากพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานได้ ๓ เดือน **อานิสงส์อันนี้ยังช่วยให้พระเจ้าอชาตศัตรูพ้นจากนรกขุมอเวจี ตกเพียงแค่โลหกุมภี** ซึ่งเป็นนรกที่มีความทารุณน้อยกว่า และอยู่ในนรกนี้น้อยกว่าอเวจี ฉะนั้น คนที่ไม่ได้ทำบาปไว้มาก ก็ทำให้บาปนั้นให้ผลน้อยลง หรือถ้าทำบาปไว้น้อย ก็ทำให้พ้นจากบาปนั้นเลย ส่วนคนที่ทำบุญไว้น้อยก็จะได้ขึ้นสวรรค์ชั้นสูง ที่ทำให้ขึ้นสวรรค์ชั้นสูงก็ยิ่งจะทำให้สูงขึ้นไปอีก ดังที่หลวงพ่อสมเด็จพระพุฒาจารย์โต ท่านกล่าวไว้ว่า *"การต่ออายุพระธรรมคัมภีร์ อานิสงส์มากมายเชียวนา คนตกนรกขุมลึกจะได้มาขุมตื้น คนตกนรกขุมตื้น จะได้ขึ้นมาบนสวรรค์ คนขึ้นสวรรค์ชั้นแรกก็จะขึ้นสวรรค์ชั้นสูงขึ้นไป ชีวิตในสังสารวัฏจะไม่มีตกต่ำ จนกว่าจะเข้าถึงแดนศิวโมกข์จริง ๆ นะจำไว้"*

อนึ่ง ถ้าสมมติว่า อานิสงส์ที่ว่านี้มองไม่เห็นหรือไม่ค่อยเชื่อ ก็ขอให้พิจารณาอย่างนี้ว่า **การทำบุญด้วยการบริจาคหรือการบำเพ็ญทานนั้น ก็คือการทำสิ่งซึ่งเป็นคุณประโยชน์ และบุญนั้นจะให้ผลมากหรือน้อยแค่ไหน ก็ขึ้นอยู่กับสิ่งที่ทำนั้นว่ามีคุณประโยชน์มากหรือมีคุณประโยชน์น้อย** ฉะนั้น จึงไม่จำเป็นจะต้องชี้แจงรายละเอียดว่า การช่วยกันทำให้พระธรรมคัมภีร์มีความบริสุทธิ์ถูกต้องและมีความมั่นคง ยั่งยืนสืบต่อไปนั้น จะมีคุณค่าอานิสงส์มากสักเพียงไร โปรดนึกถึงบ่อย ๆ ซึ่งพระดำรัสที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า

"ธรรมวินัยที่เราแสดงไว้แล้วและบัญญัติไว้แล้ว จักเป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย ในเมื่อเราล่วงลับไปแล้ว"

เมื่อพระธรรมคัมภีร์ยังอยู่ ก็คือ พระศาสดายังทรงมีพระชนม์อยู่

"เราสร้างพระพุทธรูปซึ่งเป็นองค์แทนพระพุทธเจ้า ซึ่งก็นับว่ามีอานิสงส์มากอยู่แล้ว แต่พระพุทธรูปนั้นสอนใครไม่ได้ ส่วนพระธรรมคัมภีร์นั้น คือพระพุทธเจ้าที่ทรงสั่งสอนเวไนยสัตว์ได้ ฉะนั้น ขอได้โปรดคิดกันเอาเองเถิดว่า การช่วยให้พระธรรมคัมภีร์มีอายุยืนยาวต่อไปนั้น จะมีอานิสงส์มากสักเพียงไร"

-จากหนังสือวิญญาณ เดือนมกราคม - กุมภาพันธ์ ๒๕๓๐ หน้า ๔๔-๔๙

ฎีกา

คัมภีร์ฎีกา คือคัมภีร์ที่ไขความอรรถกถาและบทบางบทจากพระบาลีที่อรรถกถายังไม่ได้นำมาไขความ

ในพระพุทธศาสนาจะมีคัมภีร์ฎีกาจำนวนเท่าไรนั้น ไม่มีการระบุไว้เป็นที่ชัดเจน แต่ทั้งนี้อาจจำแนกประเภทได้ ตามข้อมูลหลักฐานที่พบเห็นในอารัมภกถาหรือในนิคมนกถาของคัมภีร์ฎีกาแต่ละคัมภีร์บ้าง และที่พบเห็นในคัมภีร์คันถวงศ์บ้าง คัมภีร์สาสนาลังการะบ้าง คัมภีร์สาสนวังสัปปทีปิกาบ้าง คัมภีร์แสดงประวัติรายชื่อตำราต่าง ๆ บ้าง ตามสมควรดังนี้

ก. ฎีกาสายพระวินัยปิฎก

แบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. **ฎีกาที่ไขความวินัยอรรถกถาไปตามลำดับบทพยัญชนะ** (คืออธิบายสมันตปาสาทิกาอรรถกถาโดยตรง) **มีดังนี้**

(๑) **วชิรพุทธิ** – รจนาโดยพระวชิรพุทธิเถระ

(๒) **สารัตถทีปนี** – รจนาโดยพระสารีบุตรเถระชาวสิงหล(ศรีลังกา) ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖

(๓) **วิมติวิโนทนี** – รจนาโดยพระกัสสปเถระชาวชมพูทวีป

ฎีกาทั้ง ๓ นี้ บางแห่งเรียกว่า **วินยมหาฎีกา**

(๔) **กังขาวิตรณีฎีกา**[๑] – (กังขาวิตรณีฎีกาเก่า) ไขความกังขาวิตรณีซึ่งเป็นอรรถกถาของสิกขาบทที่มาใน

---

[๑] คัมภีร์ที่มีคำว่า "ฎีกา" ต่อท้ายชื่อ เช่น กังขาวิตรณีฎีกา หมายถึง คัมภีร์ที่ไม่มีชื่อเฉพาะ แต่ได้ตั้งชื่อเรียกโดยการนำเอาชื่อของอรรถกถาที่ตนไขความมาตั้งเป็นชื่อ

พระปาติโมกข์ (เทฺวมาติกา) ฎีกาเล่มนี้ รจนาโดยพระเถระชาวสิงหลรูปหนึ่ง

(๕) **วินยัตถมัญชูสา** – (กังขาวิตรณีฎีกาใหม่) รจนาโดยพระพุทธนาคเถระศิษย์ของพระสารีบุตรเถระผู้รจนาสารัตถทีปนี

๒. **ฎีกาที่ไขความอรรถกถาประเภทอิสระ**[๑] (อรรถกถาอิสระ หมายถึง อรรถกถาที่ไม่ได้อธิบายพระบาลีตามลำดับบทพยัญชนะ ที่เรียกว่า สังเขปอรรถกถา หรือสังคหอรรถกถา) **มีดังนี้**

(๑) **วินยสังคหฎีกา** – (ฎีกาเก่า) ไขความวินยสังคหอรรถกถา ในคัมภีร์คันถวงศ์ ระบุว่า รจนาโดยพระสารีบุตรเถระ ผู้รจนาสารัตถทีปนี

(๒) **วินยาลังการะ** – (วินยสังคหฎีกาใหม่) ไขความวินยสังคหอรรถกถารจนาโดยพระติเปฏกาลังการเถระ

(๓) **ขุททสิกขาฎีกา** – (ฎีกาเก่า) ไขความคัมภีร์ขุททสิกขา ในคัมภีร์คันถวงศ์ระบุว่า รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ ส่วนในคัมภีร์สาสนวงศ์ ระบุว่า รจนาโดยพระมหายสเถระ

(๔) **สุมังคลัปปสาทนี** – (ขุททสิกขาฎีกาใหม่) ไขความคัมภีร์ขุททสิกขารจนาโดยพระสังฆรักขิตมหาสามิเถระ ศิษย์ของพระสารีบุตรเถระ ผู้รจนาสารัตถทีปนี

---

[๑] ในนิทานกถาของมณิสารมัญชูสาฎีกานิสสยะ ระบุว่า มีประมาณ ๑๐ คัมภีร์

(๕) **มูลสิกขาฎีกา** – ไขความคัมภีร์มูลสิกขา ในคัมภีร์คันถวงศ์ระบุว่า รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ ส่วนในคัมภีร์ปิฏกัตต่อตะไมระบุว่า รจนาโดยพระวิมลสารเถระแห่งเมืองอนุราธปุระ

(๖) **วินยัตถสารสันทีปนี** – ไขความคัมภีร์วินยวินิจฉยะของพระพุทธทัตตเถระ ในคัมภีร์คันถวงศ์ระบุว่า รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ ในคัมภีร์ปิฏกัตต่อตะไมระบุว่า รจนาโดยพระมหาอุปติสสเถระ แต่ในคันถารัมภะของคัมภีร์วินยัตถสารสันทีปนีเองระบุว่า รจนาโดยพระเถระรูปหนึ่ง ซึ่งเป็นศิษย์ของพระสารีบุตรเถระผู้รจนาสารัตถทีปนี

(๗) **ลีนัตถัปปกาสินี** – ไขความคัมภีร์อุตตรวินิจฉยะของพระพุทธทัตตเถระเช่นกัน ในคัมภีร์คันถวงศ์ ระบุว่า รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ ส่วนในคัมภีร์ปิฏกัตต่อตะไมระบุว่า รจนาโดยพระมหาอุปติสสเถระ

ข. ฎีกาสายพระสุตตันตปิฎก

แบ่งตามนิกายได้ดังนี้

๑. **ทีฆนิกายฎีกา** – หมายถึงฎีกาที่ทำหน้าที่ไขความอรรถกถาทีฆนิกาย (สุมังคลวิลาสินี) มีชื่อเรียกว่า ลีนัตถัปปกาสินี (ฎีกาของ ๔ นิกายที่รจนาโดยพระธัมมปาลเถระทั้งหมดเรียกว่า ลีนัตถัปปกาสินี) มีอยู่ ๓ ภาค คือ สีลักขันธวรรคฎีกา มหาวรรคฎีกา ปาถิกวรรคฎีกา รจนาโดยพระธัมมปาลเถระ ชาวชมพูทวีป

(ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖) นอกจากนี้ ยังมีฎีกาที่แต่งขึ้นในยุคหลังอีกหนึ่งฉบับ คือ สีลักขันธวรรคอภินวฎีกา หรือที่เรียกชื่อว่า สาธุวิลาสินี รจนาโดยพระญาณาภิวังสธัมมเสนาบดี แห่งเมืองอมรปุระ พม่า (พ.ศ. ๒๓๒๔) มี ๒ ภาค

๒. **มัชฌิมนิกายฎีกา** – หมายถึงฎีกาที่ทำหน้าที่ไขความอรรถกถามัชฌิมนิกาย (ปปัญจสูทนี) มีชื่อเรียกว่า **ลีนัตถัปปกาสินี** มีอยู่ ๓ ภาค คือ มูลปัณณาสฎีกา มัชฌิมปัณณาสฎีกา อุปริปัณณาสฎีกา รจนาโดยพระธัมมปาลเถระ

๓. **สังยุตตนิกายฎีกา** – หมายถึงฎีกาที่ทำหน้าที่ไขความอรรถกถาสังยุตตนิกาย (สารัตถัปปกาสินี) มีชื่อเรียกว่า ลีนัตถัปปกาสินี มีอยู่ ๒ ภาค รจนาโดยพระธัมมปาลเถระ

๔. **อังคุตตรนิกายฎีกา** – หมายถึงฎีกาที่ทำหน้าที่ไขความอรรถกถาอังคุตตรนิกาย (มโนรถปูรณี) มีทั้งฎีกาเก่าและฎีกาใหม่ ในคัมภีร์คันถวงศ์และคัมภีร์ปิฏกัตต่อตะไม ระบุว่า "อังคุตตรนิกายฎีกาเก่า มีชื่อเรียกว่า **ลีนัตถัปปกาสินี** รจนาโดยพระธัมมปาลเถระ" อนึ่ง ฎีกาเก่าที่ว่านี้ยังไม่เคยปรากฏว่ามีผู้ใดจัดพิมพ์มาก่อนเลย ในคัมภีร์ปิฏกัตต่อตะไมระบุว่า เฉพาะที่มีอยู่ในใบลานอักษรพม่านั้น มีเพียงส่วนที่ไขความอรรถกถาเอกกนิบาต ทุกนิบาต และติกนิบาตเท่านั้น ส่วนนิบาตที่เหลืออีก ๘ นิบาตไม่ปรากฏว่ามีมาถึงประเทศพม่าเลย (สำหรับในประเทศไทยยังไม่มีใครสำรวจหรือระบุว่า มีอยู่ในฉบับใบลาน ณ ที่ใด)

อังคุตตรนิกายฎีกา ที่มีพิมพ์ให้เห็นกันอยู่ทุกวันนี้ เป็นฎีกาใหม่ มีชื่อเรียกว่า **สารัตถมัญชูสา** รจนาโดยพระสารีบุตรเถระผู้รจนาสารัตถทีปนี (แก้วินัยอรรถกถา) ฎีกานี้มี ๓ ภาค

๕. **วิสุทธิมรรคฎีกา** – ทำหน้าที่ไขความวิสุทธิมรรคอรรถกถาซึ่งเป็นอรรถกถาที่ไขความรวมของนิกาย ๔ คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย และอังคุตตรนิกาย มี ๒ สำนวน สำนวนแรกเป็นสำนวนพิสดารเป็นที่นิยม

เรียกว่า **มหาฎีกา** หรือเรียกตามชื่อเฉพาะว่า **ปรมัตถมัญชูสา** มี ๒ ภาค รจนาโดยพระธัมมปาลเถระ ส่วนสำนวนที่ ๒ เป็นสำนวนสังเขป เป็นที่นิยมเรียกว่า **จูฬฎีกา** หรือ **สังเขปฎีกา** หรือเรียกตามชื่อเฉพาะว่า **สังเขปัตถโชตนี** เชื่อกันว่ารจนาโดยพระเถระชาวสิงหลผู้ที่รจนามหาวงศ์

๖. **ขุททกนิกายฎีกา**

(๑) **ปรมัตถสูทนี** – ไขความอรรถกถาขุททกปาฐะ (ปรมัตถโชติกา) มีชื่อเรียกว่า **ปรมัตถสูทนี** รจนาโดยพระอาทิจจวังสเถระ สมัยพระเจ้าบะจีต่อที่ ๔ ครองรัตนาปุระ พม่า แต่คัมภีร์นี้ยังอยู่ในใบลานอักษรพม่า ยังไม่เคยได้รับการจัดพิมพ์

(๒) **ธัมมปทัตถทีปนี** – ไขความอรรถกถาธรรมบท ในคัมภีร์ปิฏกัตต่อตะไมระบุว่า รจนาโดยพระเถระชาวสิงหลรูปหนึ่ง ยังไม่เคยได้รับการจัดพิมพ์

(๓) **ลีนัตถัปปกาสินี** – ไขความอรรถกถาธรรมบท รจนาโดยพระวรสัมโพธิเถระ (พ.ศ. ๒๔๐๙) มีฉบับพิมพ์อักษรไทยแล้ว เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๕ พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระราชทานเพลิงศพพระวิสุทธาธิบดี เจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน ฯ กรุงเทพมหานคร

(๔) **ลีนัตถัปปกาสินี** – ไขความชาดกอรรถกถา ฯ ในคัมภีร์คันถวงศ์และในคัมภีร์ปิฏกัตต่อตะไมระบุว่า คัมภีร์นี้รจนาโดยพระธัมมปาลเถระ แต่ท่านอาจารย์แลดีได้วิจารณ์ไว้ในหนังสือปารมีทีปนี ว่าไม่น่าจะเป็นงานเขียนของพระธัมมปาลเถระ

เพราะสำนวนไม่คมคายเหมือนกับคัมภีร์ฎีกาอื่น ๆ ที่พระธัมมปาลเถระรจนา

(๕) **ชาดกฎีกา** – (ฎีกาใหม่) รจนาโดยพระปัญญาสามิเถระ (มองถ่องสยาดอ) สมัยมัณฑเล พม่า

(๖) **เนตติฎีกา** – ไขความอรรถกถา ของพระบาลีเนตติ คัมภีร์นี้ยังไม่เป็นที่ทราบชัดว่าผู้ใดรจนา แต่ในคัมภีร์คันถวงศ์และคัมภีร์ปิฏกัตต่อตะไมระบุว่า พระธัมมปาลเถระเป็นผู้รจนา

(๗) **เนตติวิภาวินี** – ไขความพระบาลีเนตติ ความของอรรถกถาเนตติและฎีกาเนตติ รจนาโดยพระมหาเถระผู้ทรงสมณศักดิ์ขั้นสมเด็จที่ "พระสัทธัมมปาลสิริมหาธัมมราชคุรุ" แห่งประเทศพม่า (พ.ศ. ๒๑๐๗)

(๘) **เปฏกาลังการะ** – (เนตติมหาฎีกา) ไขความอรรถกถาของพระบาลีเนตติเช่นเดียวกัน เป็นฎีกาที่รจนาขึ้นหลังสุดของบรรดาเนตติฎีกาที่มีอยู่ โดยพระญาณาภิวังสธัมมเสนาบดีพระสังฆราชพม่า (พ.ศ. ๒๓๒๔) ซึ่งเป็นองค์เดียวกันกับที่รจนา สีลักขันธวัคคอภินวฎีกา

อนึ่ง ยังมีฎีกาสายขุททกนิกาย อีกหลายคัมภีร์ที่ในคัมภีร์ปิฏกัตต่อตะไมระบุว่ามีอยู่ในศรีลังกา (แต่มาไม่ถึงเมืองไทยและเมืองพม่า) เช่น คัมภีร์ดังต่อไปนี้

(๙) **อุทานฎีกา** – ไขความอุทานอรรถกถา

(๑๐) **อิติวุตตกฎีกา** – ไขความอิติวุตตกอรรถกถา

(๑๑) **สุตตนิบาตฎีกา** – ไขความสุตตนิบาตอรรถกถา

(๑๒) **วิมานวัตถุฎีกา** – ไขความวิมานวัตถุอรรถกถา

(๑๓) **เปตวัตถุฎีกา** – ไขความเปตวัตถุอรรถกถา

(๑๔) **เถรคาถาฎีกา** – ไขความเถรคาถาอรรถกถา

(๑๕) **เถรีคาถาฎีกา** – ไขความเถรีคาถาอรรถกถา

(๑๖) **เถราปทานฎีกา** – ไขความเถรอปทานอรรถกถา

(๑๗) **พุทธวังสฎีกา** – ไขความพุทธวงศ์อรรถกถา

(๑๘) **จริยาปิฎกฎีกา** – ไขความจริยาปิฎกอรรถกถา

(๑๙) **มหานิทเทสฎีกา** – ไขความมหานิทเทสอรรถกถา

ค. ฎีกาสายพระอภิธรรม

สำหรับฎีกาที่ไขความอรรถกถาของพระอภิธรรมปิฎก สามารถแบ่งได้ ๒ ประเภท เช่นเดียวกับฎีกาสายพระวินัย ดังต่อไปนี้

๑. **ฎีกาที่ไขความอภิธรรมอรรถกถาไปตามลำดับบทพยัญชนะ มีดังนี้**

๑. **มูลฎีกา** – ไขความอภิธรรมอรรถกถา มี ๓ คัมภีร์ คือ **ธัมมสังคณีมูลฎีกา** (ไขความอัฏฐสาลินี) **วิภังคมูลฎีกา** (ไขความสัมโมหวิโนทนี) **ปัญจปกรณมูลฎีกา** (ไขความปัญจปกรณ์) รจนาโดยพระอานันทเถระ สาเหตุที่เรียกว่ามูลฎีกา เพราะเป็นฎีกาฉบับแรกของบรรดาฎีกาทั้งปวง

๒. **อนุฎีกา** – ไขความมูลฎีกา รจนาโดยพระธัมมปาลเถระ มี ๓ คัมภีร์ คือ **ธัมมสังคณีอนุฎีกา**

(ไขความธัมมสังคณีมูลฎีกา) **วิภังคอนุฎีกา** (ไขความวิภังคมูลฎีกา) **ปัญจปกรณ์อนุฎีกา** (ไขความปัญจปกรณ์มูลฎีกา)

๓. **มณิทีปะ** – ไขความมูลฎีกา (ธัมมสังคณีมูลฎีกา ตั้งแต่ต้นจนจบทวารกถา) รจนาโดยพระอริยวงศ์ (อริยวังสธัมมเสนาบดี) แห่งเมืองวิชัยบุรีศรีปินยะ พม่า พ.ศ. ๑๙๘๕ ในรัชสมัยของพระเจ้านรบดี คัมภีร์นี้ยังไม่เคยได้รับการจัดพิมพ์ เป็นเล่มหนังสือ ณ ที่ใดเลย

๔. **มธุสารัตถทีปนี** – ไขความมูลฎีกา รจนาโดยพระมหานันทเถระ พระเถระเชื้อสายมอญ สมัยพระเจ้าบุเรงนอง (พระเจ้าช้างเผือก) ครองกรุงหงสาวดี (พ.ศ. ๒๑๐๕–๒๑๑๓) โดยทั่วไปนิยมเรียกคัมภีร์นี้ว่า **มธุฎีกา**

๒. **ฎีกาที่ไขความอรรถกถาประเภทอิสสระ** (อรรถกถาอิสสระหมายถึงอรรถกถาที่ไม่ได้อธิบายพระบาลีตามลำดับบทพยัญชนะ หมายถึงสังเขปอรรถกถาหรือสังคหอรรถกถา) **มีดังนี้**

๑. **อภิธัมมาวตารฎีกา** – (ปุราณฎีกา) ไขความอภิธัมมาวตาร รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ สมัยพระเจ้าวิชัยพาหุที่ ๓ พุทธศตวรรษที่ ๑๗

๒. **อภิธัมมัตถวิกาสินี** – (อภินวฎีกา) ไขความอภิธัมมาวตาร รจนาโดยพระสุมังคลมหาสามิเถระ ที่ปุลัตถินคร ประเทศศรีลังกา มี ๒ ภาค

๓. **โมหวิจเฉทนีฎีกา** – ไขความคัมภีร์โมหวิจเฉทนี รจนาโดยพระกัสสปเถระชาวชมพูทวีป

๔. **ปรมัตถวินิจฉยฎีกา** – ไขความคัมภีร์ปรมัตถวินิจฉยะ มี ๒ ฉบับ คือ ปุราณฎีกาและอภินวฎีกา เชื่อกันว่าทั้ง ๒ ฉบับ รจนาโดยพระมหาโพธิเถระรูปเดียวกัน

๕. **นามรูปปริจเฉทฎีกา** – ไขความคัมภีร์นามรูปปริจเฉท มี ๒ ฉบับ คือ ปุราณฎีกาและอภินวฎีกา เชื่อกันว่าทั้ง ๒ ฉบับรจนาโดยพระวาจิสสรเถระรูปเดียวกัน

๖. **สัจจสังเขปฎีกา** – ไขความคัมภีร์สัจจสังเขป มี ๒ ฉบับ คือ ปุราณฎีกา รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ และอภินวฎีกา รจนาโดยพระสุมังคลสามิเถระ

๗. **ฎีกาของอภิธัมมัตถสังคหะ**

กลุ่มคัมภีร์ที่ไขความอภิธัมมัตถสังคหะ มีมากมายหลายคัมภีร์ เรียงตามลำดับความเก่าแก่ได้ดังนี้

(๑) **อภิธัมมัตถสังคหฎีกา** – (ฎีกาเก่า) รจนาโดยพระนววิมลเถระ ศิษย์ของพระสารีบุตรเถระผู้ที่รจนาสารัตถทีปนี

(๒) **อภิธัมมัตถวิภาวินี** – รจนาโดยพระสุมังคลสามิเถระ ศิษย์ของพระสารีบุตรเถระผู้ที่รจนาสารัตถทีปนี

(๓) **สังเขปวัณณนา** – รจนาโดยพระสัทธัมมโชติปาลเถระ สมัยพุกาม องค์เดียวกันกับที่รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์สุตตนิทเทส (พ.ศ. ๑๙๙๐)

(๔) **อภิธัมมัตถสังคหทีปนี** – รจนาโดยพระสีลาจารเถระ ที่เมืองสะเลง ประเทศพม่า

(๕) **ปรมัตถทีปนี** – (สังคหมหาฎีกา) รจนาโดยพระญาณธชเถระ (อาจารย์แลดี) พ.ศ. ๒๔๓๐ คัมภีร์นี้นอกจากจะไขความของอภิธัมมัตถสังคหะแล้ว ยังได้ตำหนิข้อความของอภิธัมมัตถวิภาวินีไว้ถึง ๒๔๕ แห่ง

๘. **อภิธัมมัตถวิภาวินี** (อนุฎีกา)

กลุ่มคัมภีร์ที่ไขความอภิธัมมัตถวิภาวินี หรือ อนุฎีกาของอภิธัมมัตถวิภาวินี มีหลายคัมภีร์ เรียงลำดับตามความเก่าแก่ได้ดังนี้

(๑) **มณิสารมัญชูสา** – รจนาโดยพระอริยวงศ์ (มหาอริยวังสธัมมเสนาบดี) (พุทธศักราช ๑๙๘๕) องค์เดียวกับที่รจนามณิทีปะ แบ่งเป็น ๒ ภาค

(๒) **ปัญจิกา** – เป็นคัมภีร์อัตถโยชนาของอภิธัมมัตถวิภาวินี รจนาโดยพระญาณกิตติ พระเถระชาวเชียงใหม่ แบ่งเป็น ๓ ภาค

(๓) **อเผคคุสารทีปนี** – (จูฬฎีกา) รจนาโดยพระติปิฎกธรเถระ สมัยพระเจ้าบุเรงนองแห่งหงสาวดี

(๔) **ปรมัตถวิโสธนี** – รจนาโดยพระทีปมาลาเถระ แห่งวัดธัมมาราม เมืองตองอู พม่า พ.ศ. ๒๔๔๙

(๕) **อังกุระ** – (สังคหมหาฎีกา) รจนาโดยพระวิมลวังสาลังการเถระ เมืองปะขันจี พม่า พ.ศ. ๒๔๔๙

(๖) **อภิธัมมัตถอนุวิภาวินี** – รจนาโดยพระสาคราภิธชเถระ แห่งวัดบุพพาราม เมืองคยัน พม่า พ.ศ. ๒๔๕๐

(๗) **มหาอตุละ** – รจนาโดยพระนาคินทสามิเถระ แห่งเวชยันตาราม เมืองโมโญ พม่า พ.ศ. ๒๔๕๔

(๘) **วิภาวินีอัตถโยชนา** – รจนาโดยพระญาณินทาสภะ (หมั่นจองสยาดอ แห่งวัดจองต่อหย่าเชวเจงได้ เมืองย่างกุ้ง)[๑]

---

[๑] ข้อมูลในการเรียบเรียง (๑) ปทานุกรมบาลี-พม่า เล่ม ๘ โรงพิมพ์กรมการศาสนา ย่างกุ้ง พ.ศ. ๒๕๑๗ (๒) ปิฎกัตต่อตะไม (รายชื่อและประวัติคัมภีร์) โรงพิมพ์หงสาวดี ย่างกุ้ง พ.ศ. ๒๕๐๒ (๓) คำนำของคัมภีร์นิสสัยมณิสารมัญชูสา โรงพิมพ์เวงเชวเส่ง ย่างกุ้ง พ.ศ. ๒๕๒๙

ความเป็นมาแห่งพระอภิธรรม

แม้ว่าในหนังสือหลายต่อหลายเล่มจะได้มีการนำเสนอเรื่องราวความเป็นมาของพระอภิธรรมปิฎก ๗ คัมภีร์ ไว้พอสมควรแล้ว แต่ส่วนมากเป็นเพียงการนำเสนอเกี่ยวกับความเป็นมาของแต่ละคัมภีร์เท่านั้น ส่วนการแสดงประวัติการนำสืบ ๆ กันมา ในรูปแบบของการศึกษาเล่าเรียนในแต่ละยุคสมัยหรือในรูปแบบของการรจนาเป็นคัมภีร์ต่าง ๆ นั้น ดูเหมือนว่าจะไม่ค่อยมีใครพูดถึง ข้อนี้ทำให้นักอภิธรรมชาวไทยเราไม่ค่อยจะทราบเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวเท่าใดนัก ซึ่งความจริงนักอภิธรรมจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องรับทราบเกี่ยวกับประเด็นนี้

ต่อไปนี้เป็นการนำเสนอลำดับแห่งการนำสืบพระอภิธรรม นับตั้งแต่สมัยพุทธกาลถึงสมัยปัจจุบัน ตามข้อมูลที่ได้มาจากหนังสือ**อภิธัมมาตะไมชุด** (หนังสือประวัติย่อพระอภิธรรมฉบับภาษาพม่า) ซึ่งเรียบเรียงโดยคณะพระมหาเถระผู้เชี่ยวชาญพระอภิธรรม ชาวพม่า ฉบับโรงพิมพ์กรมการศาสนาพม่า

การศึกษาพระอภิธรรมสมัยพุทธกาล[๑]

เป็นที่ทราบและยอมรับกันในหมู่ของนักวิชาการพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทว่า พระอภิธรรมปิฎกที่มีอยู่ในปัจจุบันนั้นเป็นพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าได้ตรัสแก่พระสารีบุตรเถระที่สระอโนดาต ซึ่งพระเถระเองก็ได้นำพระอภิธรรมดังกล่าวมาสั่งสอนศิษย์ของตนเป็นพวกแรก จึงกล่าวได้ว่า คณะสงฆ์ผู้ที่มีโอกาสเล่าเรียนพระอภิธรรมเป็นพวกแรก ก็คือคณะศิษย์ของพระสารีบุตรเถระนั่นเอง ส่วนภิกษุกลุ่มอื่น ๆ คงจะมีโอกาสได้รับฟังพระอภิธรรมบ้าง

อนึ่ง ตามหลักฐานในพระไตรปิฎกพบว่า การศึกษาพระอภิธรรม เคยมีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล เหมือนกับการศึกษาวินัยปิฎกและสุตตันตปิฎกนั่นเอง เช่น

---

[๑] จำรูญ ธรรมดา แปลจากหนังสืออภิธัมมาตะไมชุด ฉบับภาษาพม่า

มหาโคสิงคสูตรในมัชฌิมนิกาย (ม.มู. ๑๒/๓๓๗/๓๐๐) ได้มีการบันทึกเรื่องราวการถาม–ตอบปัญหาเกี่ยวกับพระอภิธรรม ระหว่างพระสารีบุตรเถระกับพระมหาโมคคัลลานเถระ

นอกจากหลักฐานประเภทนี้แล้ว จะเห็นได้ว่า เมื่อครั้งที่พระพุทธองค์เสด็จไปแสดงพระอภิธรรมโปรดสันดุสิตเทพบุตร ผู้เคยเป็นพุทธมารดา คือพระนางสิริมหามายานั้น เป็นช่วงที่พระพุทธองค์ทรงผนวชได้เพียง ๗ พรรษา เท่านั้น จึงเป็นไปได้ว่า ภายหลังจากนั้น ตลอดระยะเวลา ๓๘ พรรษา พระพุทธองค์คงจะต้องนำพระอภิธรรมมาแสดงแก่หมู่ไวไนยสัตว์บ้างตามสมควร ดังนั้นการเรียนการสอนพระอภิธรรมจึงน่าจะมีแพร่หลายมาแล้วแต่ครั้งพุทธกาล

พระอภิธรรมกับการสังคายนา

ปฐมสังคายนา

ภายหลังจากที่พระผู้มีพระภาคเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ประมาณ ๓ เดือน ณ เมืองราชคฤห์ พระอรหันต์ ๕๐๐ รูป ซึ่งมีพระมหากัสสปเถระเป็นประธาน ได้ประชุมทำสังคายนาพระธรรมวินัยขึ้นเป็นครั้งแรก โดยได้รับการอุปถัมภ์จากพระเจ้าอชาตศัตรู ในการนี้ พระอรหันต์ทั้งหลายได้จัดแบ่งพระพุทธพจน์ เป็น ๓ กอง เรียกว่า พระไตรปิฎก ซึ่งประกอบด้วยพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก จากนั้นจึงทำการสวดสังคายนา (วิ.อฏ. ๑/๑๔–๑๖)

อนึ่ง ลำดับการสวดสังคายนาพระธรรมวินัยในคราวนั้น คัมภีร์อรรถกถาระบุไว้ ดังต่อไปนี้ :-

วาระที่ ๑ – วินัยปิฎก (๕ ปกรณ์)
วาระที่ ๒ – ทีฆนิกาย (๓ ปกรณ์)
วาระที่ ๓ – มัชฌิมนิกาย (๓ ปกรณ์)
วาระที่ ๔ – สังยุตตนิกาย (๕ ปกรณ์)
วาระที่ ๕ – อังคุตตรนิกาย (๑๑ ปกรณ์)

วาระที่ ๖ – อภิธรรมปิฎก (๗ ปกรณ์)

วาระที่ ๗ – ขุททกนิกาย (๑๓ ปกรณ์)

รวมทั้งหมด ๔๗ ปกรณ์

ในการทำปฐมสังคายนานี้ เฉพาะปกรณ์หรือคัมภีร์ที่ ๕ แห่งพระอภิธรรม กล่าวคือคัมภีร์กถาวัตถุนั้น มีเพียงบทมาติกา ๘ บท เท่านั้น ครั้นพอถึงสังคายนาครั้งที่ ๓ จึงได้มีการขยายข้อความเพิ่มเติมเป็นคัมภีร์เล่มใหญ่ ดังที่ปรากฏอยู่ทุกวันนี้

สังคายนาครั้งที่ ๒

ปีพุทธศักราช ๑๐๐ สมัยพระเจ้า**กาลาโศกราช** ครองแคว้นวัชชี มีพระนครไพสาลีเป็นเมืองหลวง ได้เกิดเหตุการณ์บางอย่างที่สั่นคลอนพระวินัยบัญญัติ เป็นเหตุให้พระอรหันต์ ๗๐๐ รูป มี**พระมหายสเถระ** เป็นประธาน ต้องดำเนินการทำสังคายนาพระธรรมวินัยเป็นครั้งที่ ๒ ที่**วัดวาลุการาม** เมืองไพสาลี โดยได้รับการอุปถัมภ์จากพระเจ้ากาลาโศกราช ใช้เวลาถึง ๘ เดือนจึงแล้วเสร็จ

อนึ่ง การทำสังคายนาครั้งนี้ มุ่งปรารภความวิกฤตทางพระวินัยบัญญัติเท่านั้น ส่วนทางด้านพระอภิธรรม ไม่มีอะไรผิดแผกไปจากของเดิม

สังคายนาครั้งที่ ๓

ปีพุทธศักราช ๒๓๔ (ว่า พ.ศ. ๒๑๘ บ้าง) ภายหลังจากที่พระเจ้าอโศกมหาราช ขึ้นครองราชย์ที่พระนครปาฏลีบุตร ได้ ๑๕ ปี ได้เกิดเหตุการณ์วุ่นวายในพระศาสนา ทำให้พระอรหันต์ ๑๐๐๐ รูป มี**พระมหาโมคคัลลีบุตรติสสเถระ** เป็นประธาน ต้องทำการสังคายนาพระธรรมวินัย เป็นครั้งที่ ๓ ที่**อโศการาม** เมืองปาฏลีบุตร โดยมีพระเจ้าอโศกมหาราช ทรงเป็นองค์อุปถัมภก์

ในครั้งนี้ พระมหาโมคคัลลีบุตร ได้รจนาคัมภีร์กถาวัตถุเพิ่มจากที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้โดยย่อ ส่งผลให้คัมภีร์กถาวัตถุมีเนื้อหายาวกว่าเดิมหลายเท่า

ส่งพระธรรมทูตออกเผยแผ่พระศาสนา

ภายหลังจากที่ทำสังคายนาครั้งที่ ๓ เสร็จ พระมหาโมคคัลลีบุตรติสสเถระได้ร่วมกับพระเจ้าอโศกมหาราช ส่งพระสมณทูต ออกไปยังแคว้น ๙ แคว้น เพื่อประกาศพระพุทธศาสนาให้แผ่ไพศาล

พระสมณทูตเหล่านั้น คงจะต้องนำพระไตรปิฎกไปในแว่นแคว้นที่ตนไปประกาศธรรมด้วย ดังนั้น พระอภิธรรมปิฎก น่าจะได้รับการนำไปเผยแพร่แล้วตั้งแต่ยุคสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชนั่นเอง แต่จะเผยแพร่อยู่ในรูปแบบใดนั้นในสถานที่อื่น ๆ ไม่มีหลักฐานปรากฏชัดเจน ยกเว้นการเผยแพร่ในประเทศศรีลังกา (หรือสิงหฬ)

การเผยแผ่พระอภิธรรมสู่เกาะสิงหฬ

ปีพุทธศักราช ๒๓๖ ภายหลังจากที่ทำสังคายนาครั้งที่ ๓ เสร็จแล้ว เมื่อมีการจัดส่งพระสมณทูตออกไปเผยแผ่ศาสนานอกอินเดีย พระมหินทเถระโอรสของพระเจ้าอโศกมหาราช ก็เป็นหนึ่งในจำนวนผู้ที่ได้รับคัดเลือก พระเถระได้รับคัดเลือกให้เป็นผู้นำพระพุทธศาสนามาเผยแผ่ที่เกาะสิงหฬ นับแต่นั้นมา ชาวสิงหฬจึงได้มีโอกาสศึกษาพระไตรปิฎก แต่ทั้งนี้ยังคงอยู่ในรูปของการศึกษาแบบมุขปาฐะ

สังคายนาครั้งที่ ๔

ปีพุทธศักราช ๔๕๐ (ว่า พ.ศ. ๔๓๓ บ้าง) ซึ่งอยู่ในช่วงของรัชสมัยพระเจ้า **วัฏฏคามณีอภัย** ทางคณะสงฆ์ของศรีลังกา **มีพระมหาธัมมรักขิตเถระ** เป็นประธาน ได้นำคัมภีร์พระไตรปิฎกมาจารลงในใบลาน ที่ถ้ำ**อาโลกคูหา** ในมาตุลชนบท (แคว้นมาตุละ) ประเทศศรีลังกา ในการจารพระไตรปิฎกนี้ พระอรหันต์จำนวน ๕๐๐ รูป ได้ทำการจารพระไตรปิฎกที่ตนจำมาโดยวิธีมุขปาฐะลงในใบลานแล้ว ได้ทำการตรวจชำระพระไตรปิฎกดังกล่าวอย่างพิถีพิถันและระมัดระวังเป็นพิเศษ ดังนั้น งานจารและตรวจชำระครั้งนี้ จึงได้รับยกย่องจาก

หนังสือศาสนวงศ์ต่าง ๆ ว่า เป็นการสังคายนาครั้งที่ ๔ (คัมภีร์สัทธัมมสังคหะ นับการสังคายนาของพระมหินทเถระ ในพ.ศ. ๒๓๘ เป็นครั้งที่ ๔ นับการสังคายนาของพระมหาธัมมรักขิตเถระ เป็นครั้งที่ ๕)

นับแต่นั้นมา พระอภิธรรม ๗ คัมภีร์ และปิฎกอื่น ๆ ก็ได้รับการนำสืบ ๆ มาในรูปของภาษาเขียน

ความก้าวหน้าทางการศึกษาพระอภิธรรม

เมื่อครั้งที่พระพุทธศาสนาเข้ามาสู่ประเทศศรีลังกาใหม่ ๆ พระสงฆ์ในศรีลังกามีความเชื่อขั้นพื้นฐานว่า **"วินัยบัญญัติเป็นเสมือนชีวิตของพระศาสนา ถ้าวินัยดำรงอยู่ พระศาสนาก็ดำรงอยู่"** ดังนั้น จึงเน้นหนักไปในการศึกษาพระวินัย แต่ครั้นพระพุทธศาสนาได้หยั่งรากมั่นคงแล้ว จึงเริ่มหันมาสนใจศึกษาพระอภิธรรม กระทั่งพุทธศตวรรษที่ ๕ การศึกษาพระอภิธรรม ได้เจริญก้าวหน้ามาก มีจำนวนผู้สนใจศึกษาเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ จนสามารถผลิตนักวิชาการสายพระอภิธรรมได้เป็นจำนวนมาก เช่น **พระมหาพุทธโฆสเถระ พระพุทธทัตตเถระ**

พระมหาพุทธโฆสเถระกับคัมภีร์พระอภิธรรม

พระมหาพุทธโฆสเถระ มีชีวิตอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๙ เป็นบุคคลแรกในประเทศศรีลังกา ที่ทำการรวบรวมเรียบเรียงคัมภีร์ฝ่ายพระอภิธรรม เป็นผู้ที่ได้รับยกย่องว่าเป็น**พุทธมตัญญู** "ผู้หยั่งรู้พุทธประสงค์" เป็นผู้รวบรวมเรียบเรียงคัมภีร์อรรถกถาฝ่ายเถรวาท ที่มีชื่อเสียงโด่งดังมาก สำหรับคัมภีร์อรรถกถาแห่งพระอภิธรรมที่ท่านเรียบเรียง มีดังนี้ :-

๑. **อัฏฐสาลินี** (อรรถกถาอธิบายพระบาลีธัมมสังคณี)

๒. **สัมโมหวิโนทนี** (อรรถกถาอธิบายพระบาลีวิภังค์)

๓. **ปัญจปกรณ์** (อรรถกถาอธิบายพระบาลีอภิธรรม ๕ คัมภีร์ที่เหลือ)

นอกจากอรรถกถาของพระอภิธรรมเหล่านี้แล้ว คัมภีร์ที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับพระอภิธรรมอีกคัมภีร์หนึ่ง ที่สร้างชื่อเสียงแก่ตัวท่าน คือ **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**

แม้ว่า อรรถกถาของพระอภิธรรม จะเพิ่งปรากฏในยุคของพระมหาพุทธโฆสเถระ แต่ความจริงแล้วข้อมูลส่วนที่เป็นวาจนามรรค (แนวการศึกษาพระอภิธรรม) นั้นได้มีสืบทอดมานานแล้ว เพียงแต่พระมหาพุทธโฆสเถระ ท่านได้นำข้อวินิจฉัยวาจนามรรคเหล่านั้นมาจัดระบบใหม่ ในรูปของคัมภีร์เท่านั้นเอง ดังจะเห็นว่าในคัมภีร์อัฏฐสาลินีเองได้ระบุถึงมติของเหล่าพระเถระผู้เชี่ยวชาญพระอภิธรรม เช่น

๑. **พระติปิฏกจูฬนาคเถระ**

๒. **พระโมรวาปิวาสีมหาทัตตเถระ**

๓. **พระติปิฏกมหาธัมมรักขิตเถระ**

๔. **พระติปิฏกจูฬาภยเถระ**

ฯลฯ

พระพุทธทัตตเถระกับคัมภีร์พระอภิธรรม

พระคันถรจนาจารย์ผู้มีชีวิตอยู่ในสมัยเดียวกับพระพุทธโฆสเถระ รูปหนึ่ง คือ พระพุทธทัตตเถระ ท่านผู้นี้มีความโดดเด่นในวิชาการพระอภิธรรมมาก ดังจะเห็นได้ว่าท่านได้รจนาคัมภีร์ที่เกี่ยวกับพระอภิธรรมไว้หลายคัมภีร์ เช่น

อภิธัมมาวตาร – คัมภีร์นี้ท่านรจนาเพื่อมุ่งช่วยให้ผู้ศึกษาสามารถใช้เป็นคู่มือพื้นฐาน เพื่อที่จะก้าวเข้าไปศึกษาพระอภิธรรมปิฎกได้โดยไม่ยาก

รูปารูปวิภาค – เป็นคัมภีร์เล็ก ๆ ที่ท่านมุ่งย่อปรมัตถธรรมให้เหลือไว้เพียง ๒ ประเภท คือ **นาม**กับ**รูป** เพื่อให้นักศึกษาสามารถมองเห็นภาพย่อของพระอภิธรรม

คัมภีร์ทั้งสองจัดอยู่ในระดับคัมภีร์ชั้นอรรถกถาประเภทสังเขป มีเนื้อหาไม่ยาวเหมือนอรรถกถาพระอภิธรรมของพระพุทธโฆสเถระ ซึ่งต่อมาทั้ง ๒ คัมภีร์นี้

กลายเป็นแม่แบบและเป็นที่อาศัยในการรจนาคัมภีร์พระอภิธรรมรุ่นหลัง เช่น ในการรจนาคัมภีร์**อภิธัมมัตถสังคหะ** ของพระอนุรุทธาจารย์ ก็ได้อาศัยคัมภีร์ของพระพุทธทัตตเถระเป็นแนวในการรจนา ดังนั้น จึงนับได้ว่า พระพุทธทัตตเถระเป็นบิดาแห่งอรรถกถาพระอภิธรรมผู้หนึ่งในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท

พระอานันทเถระกับอภิธรรมมูลฎีกา

ในพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ได้มีคัมภีร์ที่อธิบายข้อความของอรรถกถาพระอภิธรรม ปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรก ที่ประเทศศรีลังกา คัมภีร์ประเภทนี้ ท่านเรียกว่า "ฎีกา" ผู้รจนาได้แก่พระ**อานันทเถระ** ท่านได้รจนาคัมภีร์ฎีกาดังกล่าวขึ้น ๓ คัมภีร์ เพื่ออธิบายขยายความอรรถกถาพระอภิธรรมของท่านพระพุทธโฆสเถระ ตามประวัติเชื่อว่าคัมภีร์ฎีกาชุดนี้เป็นคัมภีร์ฎีกาชุดแรกในบรรดาฎีกาของอรรถกถาภาษาบาลีทั้งหมด ดังนั้น ฎีกาชุดนี้จึงมีคำเรียกเฉพาะว่า "**มูลฎีกา**" คำนี้จึงไม่นิยมใช้เรียกคัมภีร์ฎีกาอื่น ๆ นอกจากฎีกาพระอภิธรรม ๓ คัมภีร์

พระอานันทเถระ มีความเชี่ยวชาญภาษาบาลีมาก ดังจะเห็นว่า คำแต่ละคำ ประโยคแต่ละประโยค สำนวนแต่ละสำนวน ที่ท่านใช้ในมูลฎีกาล้วนแต่เป็นคำที่ถูกเลือกสรรมาอย่างดีเยี่ยม และมีความหมายแฝงไปด้วยนัยที่ลึกซึ้ง ยากที่ผู้มีปัญญาน้อยจะหยั่งถึง นักปราชญ์ทั้งหลายจึงยกย่องถ้อยคำของมูลฎีกาแต่ละคำว่ามีค่าเทียบเท่าทองคำ ๑ พันชั่งเลยทีเดียว นอกจากการใช้ถ้อยคำสำนวนที่ดีเยี่ยมแล้ว ท่านยังเป็นบุคคลหนึ่งที่มีความเฉียบขาดในการตัดสินวินิจฉัยเกี่ยวกับเนื้อหาสภาวะของพระอภิธรรม ดังจะเห็นได้จากที่ท่านกล้าวิจารณ์ถ้อยคำของพระอรรถกถาจารย์ เช่น พระพุทธโฆสเถระ ไว้ในคัมภีร์มูลฎีกาของท่านอย่างไม่สะทกสะท้าน ด้วยความสามารถอันเยี่ยมยอดที่ท่านมีอยู่นี้ ส่งผลให้มูลฎีกาที่ท่านรจนาได้รับยกย่องจากบรรดานักปราชญ์ฝ่ายพระอภิธรรมเป็นอย่างมาก

พระธัมมปาลเถระกับอนุฎีกา

ภายหลังจากยุคของพระมูลฎีกาจารย์ ก็ปรากฏว่ามีพระฎีกาจารย์อีกท่านหนึ่ง คือ**พระอาจารย์ธัมมปาลเถระ**

พระอาจารย์ธัมมปาลเถระรูปนี้ ได้รจนาคัมภีร์อธิบายขยายความมูลฎีกาของพระอานันทเถระ ดังนั้น ในฐานะที่เป็นฎีกาของฎีกาอีกชั้นหนึ่ง จึงนิยมเรียกว่า **"อนุฎีกา"**

คัมภีร์อนุฎีกานี้ ก็มีลีลาการเขียนที่คมเฉียบขาด ใกล้เคียงกับคัมภีร์มูลฎีกา แสดงให้เห็นถึงความเชี่ยวชาญของท่านผู้เขียนอย่างเห็นได้ชัด

จะอย่างไรก็ตาม ท่านผู้เขียนคัมภีร์นี้ แม้จะเขียนอธิบายคัมภีร์มูลฎีกา แต่ก็มิใช่ว่าท่านจะเห็นด้วยกับมูลฎีกาเสมอไป

คัมภีร์ปรมัตถมัญชูสา เป็นคัมภีร์ชั้นฎีกาคัมภีร์หนึ่ง ที่พระอาจารย์ธัมมปาละรจนา เพื่ออธิบายขยายความคัมภีร์วิสุทธิมรรค เนื้อหาของคัมภีร์มีการนำเอาหลักพระอภิธรรมมาช่วยอธิบายสอดแทรกไว้ประปรายตลอดทั้งคัมภีร์ ส่วนอีกคัมภีร์หนึ่งที่เชื่อกันว่า พระอาจารย์ธัมมปาละเป็นผู้รจนา คือ **สัจจสังเขป** ซึ่งเป็นคัมภีร์ชั้นอรรถกถาว่าด้วยเรื่องของพระอภิธรรม

พระอนุรุทธาจารย์กับสังเขปอรรถกถาแห่งอภิธรรม

พระอนุรุทธเถระหรือที่เรียกว่า พระอนุรุทธาจารย์ เป็นพระเถระชาวศรีลังกา มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ เป็นพระเถระรูปหนึ่งที่มีความเชี่ยวชาญพระอภิธรรม มีผลงานเขียนด้านพระอภิธรรมเท่าที่ปรากฏมี ๓ คัมภีร์ คือ

๑. **อภิธัมมัตถสังคหะ**

๒. **ปรมัตถวินิจฉัย**

๓. **นามรูปปริจเฉท**

ทั้ง ๓ คัมภีร์ จัดอยู่ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาประเภทสังเขป เป็นคัมภีร์ที่ได้รับการยกย่องจากนักปราชญ์ในแต่ละยุคมาตลอด โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนั้นมีชื่อเสียงมากในโลกวรรณกรรมแห่งพระอภิธรรม ได้รับการนำมาใช้เป็นแบบเรียนพระอภิธรรม ในวงการคณะสงฆ์ยุคต่อ ๆ มา ทั้งในศรีลังกา

พม่า และไทย กระทั่งถึงยุคปัจจุบัน สาเหตุที่คัมภีร์นี้ได้รับการยกย่องถึงปานนี้คงเป็นเพราะคุณภาพแห่งเนื้อหาที่ผู้รจนาได้ใช้ความสามารถของท่านเรียบเรียงไว้อย่างเป็นระบบด้วยข้อความที่สั้นๆ แต่อมความของพระอภิธรรมปิฎกทั้ง ๗ คัมภีร์

ฎีกาสายพระอภิธรรม

หลังจากที่คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะของพระอนุรุทธาจารย์อุบัติแล้ว ก็ปรากฏว่าได้มีคัมภีร์ฎีกาที่อธิบายอภิธัมมัตถสังคหะอุบัติตามมาอีกหลายคัมภีร์ เช่น

๑. **อภิธัมมัตถสังคหฎีกา** ซึ่งเชื่อกันว่า รจนาโดยพระนววิมลเถระ ชาวศรีลังกา

๒. **อภิธัมมัตถวิภาวินี** รจนาโดยพระสุมังคลสามีเถระ ชาวศรีลังกา ผู้ที่รจนาคัมภีร์ฎีกาอีก ๒ คัมภีร์ คือ **อภิธัมมัตถวิกาสินี** ซึ่งเป็นฎีกาที่อธิบายคัมภีร์อภิธัมมาวตารและฎีกาของสัจจสังเขป

ฎีกาทั้ง ๒ คัมภีร์นี้ ทำหน้าที่อธิบายขยายความคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะเหมือนกัน แต่ที่ได้รับการยอมรับและเป็นที่นิยมมากที่สุด ก็คือคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี กล่าวได้ว่า เมื่ออภิธัมมัตถวิภาวินีอุบัติ ก็ทำให้ฎีกาของพระนววิมลเถระแทบจะไม่มีผู้ใดรู้จัก ส่วนคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีเองก็ยิ่งได้รับความนิยมจากนักอภิธรรมทั่วทุกสารทิศ ทั้งนี้คงเป็นเพราะนอกจากสำนวนและลีลาการเขียนของท่านที่มาตรฐานแล้ว ทางด้านเนื้อหาของคัมภีร์เองก็นับว่ามีสาระที่ลึกซึ้ง แต่ก็ไม่นับว่ายากจนเกินไป มีคำกล่าวถึงคัมภีร์นี้ว่า "ท่านผู้รจนาได้ใช้เวลาเพียง ๒๔ วัน ในการรจนา" ซึ่งฟังดูแล้ว ก็เป็นเรื่องที่ไม่น่าจะเป็นไปได้ แต่เมื่อได้ศึกษาดูภูมิหลังของการรจนาคัมภีร์แล้ว จึงทราบว่า ก่อนที่คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินีจะอุบัตินั้น ได้มีคัมภีร์ที่อธิบายอภิธัมมัตถสังคหะ ฉบับภาษาสิงหล ชื่อว่า **อภิธัมมัตถสังคหวิตถารวัณณนา** ซึ่งรจนาโดยพระสารีบุตรเถระ พระอาจารย์ของพระสุมังคลสามีเถระนั่นเอง ถึงแม้คัมภีร์ของพระสารีบุตรเถระจะอธิบายอภิธรรมไว้ดีแล้ว แต่เนื่องจากเป็นคัมภีร์ที่เขียนด้วยภาษาสิงหล พระสุมังคลสามีเถระจึงตัดสินใจ

เขียนคัมภีร์อธิบายขึ้นมาใหม่ ในรูปของภาษาบาลี ที่มีชื่อว่า **อภิธัมมัตถวิภาวินี** โดยท่านได้ยึดเอาคัมภีร์ของอาจารย์เป็นหลักในการรจนา กล่าวกันว่ามีอยู่หลายที่ทีเดียวที่ท่านเพียงแต่แปลจากภาษาสิงหฬมาเป็นภาษาบาลีเท่านั้น ดังนั้น จึงไม่แปลกเลยที่ท่านได้คุยว่าท่านรจนาเสร็จภายใน ๒๔ วัน ซึ่งโดยปกติแล้วการแต่งตำราวิชาการที่ยากอย่างพระอภิธรรมนี้ ไม่น่าจะแต่งเสร็จเร็วปานนี้

อนึ่ง ก่อนยุคของอภิธัมมัตถวิภาวินี ก็น่าจะมีคัมภีร์อธิบายพระอภิธรรมที่เป็นภาษาสิงหฬอยู่ก่อนแล้วมากมาย แต่เนื่องจากเป็นภาษาถิ่น จึงไม่ได้รับการนำมาเผยแผ่สู่นานาประเทศ ส่วนทางด้านของคัมภีร์ฎีกาพระอภิธรรมฉบับภาษาบาลีตามที่ระบุไว้ในหนังสือประวัติวรรณกรรมพระไตรปิฎกของพม่านั้น มีรายชื่อปรากฏดังต่อไปนี้ :-

๑. เขมาปกรณ์	รจนาโดยพระเขมาเถระ
๒. โมหวิจเฉทนี	รจนาโดยพระกัสสปเถระ
๓. ปรมัตถวินิจฉยฎีกา (เก่า)	รจนาโดยพระมหาโพธิเถระ
๔. ปรมัตถวินิจฉยฎีกา (ใหม่)	ไม่ปรากฏชื่อผู้รจนา
๕. นามรูปปริจเฉทฎีกา (เก่า)	รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ
๖. นามรูปปริจเฉทฎีกา (ใหม่)	ไม่ปรากฏชื่อผู้รจนา
๗. อภิธัมมาวตารฎีกา (เก่า)	รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ
๘. รูปารูปวิภาคฎีกา	ไม่ปรากฏชื่อผู้รจนา
๙. เขมาฎีกา	รจนาโดยพระมหาโพธิเถระ
๑๐. โมหวิจเฉทนีฎีกา	รจนาโดยพระกัสสปเถระ
๑๑. สัจจสังเขปฎีกา (เก่า)	รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ

พระอภิธรรมเริ่มเข้าสู่แหลมอินโดจีน

ไม่มีหลักฐานเป็นที่ชัดเจนว่า พระอภิธรรมปิฎก ได้รับการนำมาเผยแผ่ในกลุ่มประเทศอินโดจีน คือ พม่า ไทย ลาว เขมร ตั้งแต่ พ.ศ. เท่าไร แต่ตามที่กล่าวไว้ในพงศาวดารก็พอที่จะทราบความเป็นมาว่า ในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ สมัยพระเจ้ามนูหา ครองเมืองสะเทิม แห่งอาณาจักรรามัญ (ปัจจุบันเป็นส่วนหนึ่งของพม่า) ปรากฏว่ามีพระภิกษุผู้เชี่ยวชาญพระไตรปิฎก เป็นจำนวนมาก ซึ่งแน่นอน ในบรรดาท่านเหล่านั้น คงจะต้องมีผู้ที่เชี่ยวชาญพระอภิธรรมเป็นพิเศษอยู่บ้าง

นอกจากนี้ หากจะย้อนอดีตไปเมื่อครั้งที่พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระส่งพระโสณเถระและพระอุตตรเถระ มาเผยแผ่พระพุทธศาสนา ณ แคว้นสุวรรณภูมินั้น พระเถระทั้ง ๒ ก็คงจะเป็นพระผู้ทรงพระไตรปิฎก ที่ได้รับการคัดเลือกมาอย่างดีแล้ว และท่านทั้ง ๒ ก็คงจะต้องมีการแสดงพระอภิธรรมแก่ชนชาวสุวรรณภูมิไว้บ้าง แต่ว่า ศาสนาที่ได้รับการสืบทอดจากท่านทั้ง ๒ นั้น ไม่ทราบว่า มีการสดุดหรือขาดช่วงในยุคใดบ้าง ทั้งนี้เพราะไม่มีการบันทึกหลักฐานอะไรไว้เลย ทางด้านคำสอนที่เป็นพระไตรปิฎกในสมัยนั้น ก็ยังไม่ได้รับการบันทึกหรือจารเป็นตัวอักษรลงบนใบลาน

อนึ่ง จะอย่างไรก็ตาม หลักฐานที่ระบุว่า พระอภิธรรมปิฎกพร้อมทั้งคัมภีร์อัฏฐกถาจากประเทศศรีลังกา ได้รับการนำมาเผยแผ่ที่เมืองสะเทิม ในภายหลังจากยุคของพระโสณะและพระอุตตระนั้น มีปรากฏชัด

พระอภิธรรมปิฎกถึงพุกาม

พุทธศักราช ๑๖๐๑ **พระเจ้าอโนรธา** กษัตริย์แห่งเมืองพุกาม ได้มีรับสั่งให้อัญเชิญพระไตรปิฎกจากเมืองสะเทิม มาที่เมืองพุกาม นับแต่นั้นมาพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ก็ดำรงมั่นอยู่ในเมืองพุกาม นับเวลาเป็นพันปีทีเดียว

๑๐๐ ปีต่อมา เมื่อถึงยุคสมัยของ**พระเจ้านรบดีสี่ตู่** มีพระเถระชาวเมืองพุกาม ชื่อ **ฉัปปทะ** ซึ่งได้เดินทางไปศึกษาพระไตรปิฎกที่ศรีลังกา และเมื่อท่านกลับมาก็ได้นำเอาคำสอนฝ่ายเถรวาทมาเผยแผ่ที่พุกามด้วย

ดังนั้น จึงสันนิษฐานได้ว่า พระคัมภีร์อภิธรรมที่แต่งในศรีลังกา คงจะเข้ามาสู่พุกาม ตั้งแต่สมัยนั้น และได้รับการถ่ายทอดสืบต่อกันมาจนเป็นที่แพร่หลายทั่วอาณาจักรพุกาม ในคัมภีร์ปิฏกัดต่อตะไมระบุว่า พระฉัปปทะรูปนี้ ได้รจนาคัมภีร์ฎีกาอธิบายอภิธัมมัตถสังคหะ **ชื่อสังเขปวัณณนา** และคัมภีร์สังวรรณนาพระอภิธรรม **ชื่อนามจารทีปกะ** แต่จะอย่างไรก็ตาม ในคำลงท้ายของคัมภีร์สังเขปวัณณนาเอง ระบุว่า ผู้รจนาคือพระฉัปปทะรูปที่ไปเรียนลังกา เมื่อ พ.ศ. ๑๙๙๐ ซึ่งถ้าเป็นเช่นที่ระบุไว้นี้ ผู้รจนาคัมภีร์สังเขปวัณณนา คงจะมิใช่ พระฉัปปทะรูปแรก แต่คงเป็นพระเถระรูปใดรูปหนึ่ง สมัยพระเจ้านรบดีแห่งกรุงอังวะ ผู้ทรงสร้างถูปาราม

อนึ่ง คัมภีร์ **นามจารทีปกะ** ซึ่งเป็นคัมภีร์หนึ่งที่พระฉัปปทะรจนาไว้นั้น เป็นคัมภีร์ที่อธิบายปรมัตถธรรม ๓ คือ จิต เจตสิก รูป และอธิบายสภาวะองค์ธรรมของปัฏฐาน ๒๔ ปัจจัย ไว้โดยย่อ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อให้นักศึกษาได้ใช้เป็นคู่มือศึกษาพระอภิธรรมปิฎก

พระเจ้าจัสหว่า (จ่อสว่า) กับปรมัตถพินทุ

พุทธศักราช ๑๗๗๗ พระเจ้าจัสหว่า ครองอาณาจักรพุกาม พระองค์ทรงพระปรีชาสามารถในพระอภิธรรม ทรงนิพนธ์บทกวีชื่อ**ปรมัตถพินทุ** ให้หมู่อมาตย์ราชบริพารศึกษาปรมัตถธรรมเบื้องต้นเกี่ยวกับภูมิ บุคคล จิต เพื่อเป็นการเตรียมพร้อมก่อนที่จะศึกษาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

ในสมัยนั้น ดูเหมือนว่าชาวพุกามส่วนใหญ่อาศัยคัมภีร์เล็กๆ นี้ เป็นวิชาพื้นฐานเบื้องต้นสำหรับผู้เตรียมจะเรียนอภิธัมมัตถสังคหะ ทั้งนี้คงเป็นเพราะคัมภีร์ฝ่ายอภิธรรมที่รจนาในสมัยดังกล่าวนั้นมีน้อยมาก อาจกล่าวได้ว่า การศึกษาพระ

อภิธรรมในยุคนั้น ยังไม่ได้รับความสนใจเท่าที่ควร สาเหตุก็คงเป็นเพราะว่า ในยุคนั้น พระสงฆ์เพิ่งจะได้รับพระไตรปิฎกใหม่ ๆ ดังนั้น จึงให้ความสำคัญกับหลักภาษา กล่าวคือคัมภีร์ไวยากรณ์เสียมากกว่า ดังจะเห็นได้จากหลักฐานที่เป็นเอกสารทางหลักภาษาที่แต่งในยุคนั้น เช่น คัมภีร์สัททนีติ ๓ คัมภีร์ ของท่านพระอัครวงศ์ อันมีชื่อเสียงและได้รับการยอมรับมากระทั่งปัจจุบัน

จะอย่างไรก็ตาม แม้ว่าในสมัยพุกามจะไม่มีการแต่งตำราที่เกี่ยวกับพระอภิธรรมไว้มากมายนัก แต่การเรียนการสอนพระอภิธรรมนั้นยังคงมีอยู่อย่างต่อเนื่อง ในหนังสือประวัติศาสนาบางฉบับบอกว่า ในสมัยพุกามนั้น มีบุตรของครอบครัวหนึ่งสามารถสวดกุสลติกปัฏฐานให้มารดาฟัง ด้วยปากเปล่าได้

หลักศิลาจารึกที่บันทึกเหตุการณ์สมัยพุกามหลักหนึ่ง ได้ระบุคุณสมบัติของมหาอมาตย์ผู้หนึ่งว่า “เป็นผู้ทรงพระไตรปิฎก” ทำให้ทราบได้ว่า ในสมัยนั้นมิใช่แต่พระสงฆ์เท่านั้นที่ทรงพระไตรปิฎก แม้แต่ฝ่ายฆราวาสก็สามารถทรงได้เหมือนกัน

นอกจากนี้ ศิลาจารึกบางหลัก ยังระบุว่า ทายกทายิกาบางคน เชื่อว่าพระอภิธรรมเป็นสาระหรือแก่นแท้ของคำสอนในพระพุทธศาสนา จึงเกิดศรัทธาพากันสร้างคัมภีร์พระอภิธรรมถวายไว้ในบวรพระพุทธศาสนา ข้อนี้ทำให้ทราบว่าพระอภิธรรมปิฎกได้รับยกย่อง จากบรรดานักปราชญ์ราชบัณฑิตในยุคนั้นมาแล้วเป็นอย่างดี

พระคัมภีร์อภิธรรมสมัยปินย่า

เมื่ออาณาจักรพุกามเสื่อมอำนาจลง อาณาจักรปินย่าก็เรืองอำนาจแทน ในอาณาจักรปินย่า ปรากฏว่า พระพุทธศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองสืบทอดมาจากอาณาจักรพุกาม โดยเฉพาะในรัชสมัยของพระเจ้าสีหสูระ ผู้ทรงสมญาว่า พระเจ้าช้างเผือก (พ.ศ. ๑๘๙๓–๑๙๐๒) ปรากฏว่า มีคัมภีร์สายอภิธรรม ๒ คัมภีร์ คือ

๑. **อัฏฐสาลินีโยชนา**

๒. **สัมโมหวิโนทนีโยชนา**

คัมภีร์ทั้ง ๒ นี้ รจนาโดยพระ**ญาณกิตติ**[๑] แห่งเมืองนวนคร ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของหมู่บ้านปลิต ฝั่งใต้ของแม่น้ำตุฏฐาวดี พระเถระมีชีวิตอยู่ร่วมสมัย**กับจตุรงคพลมหาอมาตย์** ผู้รจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฏีกาและคัมภีร์โลกนีติเป็นต้น ผู้ซึ่งได้เขียนลิลิตผูกปัญหาพระอภิธรรมตามพระมหาเถระชาวพุกาม (ซูตะเวงเป็ดสยาดอ) ตามข้อมูลเพียงเท่านี้ ก็พอที่จะทราบได้ว่า ในยุคแห่งอาณาจักรปินย่า ก็มีการศึกษาพระอภิธรรมกันอย่างแพร่หลาย

พระคัมภีร์อภิธรรมสมัยอังวะ[๒]

เป็นอันทราบแล้วว่าพระคัมภีร์อภิธรรมที่รจนาในประเทศพม่านั้น เริ่มก่อกำเนิดตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโนรธา แห่งอาณาจักรพุกาม ซึ่งคัมภีร์เหล่านั้นได้รับการสืบทอดกันมาอย่างต่อเนื่อง ไม่ว่าเหตุการณ์บ้านเมืองจะเปลี่ยนแปลงอย่างไรก็ตาม

ครั้นอาณาจักรปินย่าเสื่อม อาณาจักรอังวะ ก็เรืองอำนาจแทน พระพุทธศาสนาแม้จะย้ายฐานไปตามอำนาจของอาณาจักร แต่ก็ยังได้รับการสืบทอดกันมาเหมือนเดิม

ในหลักศิลาจารึกแห่งหนึ่ง ซึ่งจารึกเมื่อ พ.ศ. ๑๙๘๖ ได้ระบุรายชื่อคัมภีร์พระอภิธรรมที่ใช้เป็นหลักสูตรพระปริยัติธรรมในสมัยอังวะไว้ ดังนี้ :-

๑. พระอภิธรรมปิฎก ๗ คัมภีร์

๒. อัฏฐกถาอภิธรรมปิฎก ๓ คัมภีร์

๓. มูลฎีกา ๓ คัมภีร์

---

[๑] นักปราชญ์ส่วนมากเชื่อว่า พระญาณกิตติ เป็นพระเถระชาวเชียงใหม่ แต่ในที่นี้ พึงทราบว่าเป็นมติของนักปราชญ์พม่าบางท่านเท่านั้น

[๒] คำว่า อังวะ (เองวะ) เดิมมาจาก “อะวะ” มีความหมายว่า “ประตู” เพราะเมืองนี้เปรียบเหมือนเป็นประตูของเมืองอื่น

๔. อนุฎีกา ๓ คัมภีร์

๕. อภิธัมมัตถสังคหะ

๖. อภิธัมมัตถสังคหฎีกา (ปุราณฎีกา)

๗. อภิธัมมัตถสังคหฎีกา (อภินวฎีกาหรือที่เรียกว่า อภิธัมมัตถวิภาวินี)

๘. นามรูปปริจเฉทฎีกา (อภินวฎีกา)

๙. ปรมัตถวินิจฉยฎีกา (อภินวฎีกา)

๑๐. โมหวิจเฉทนี

ฯลฯ

ตามหลักฐานข้างต้นนี้ ทำให้ทราบว่า คัมภีร์อภิธรรมที่ปรากฏมาถึงทุกวันนี้ได้ล้วนเคยผ่านการนำมาศึกษาเล่าเรียนกันแล้วแต่สมัยโบราณ มิฉะนั้น คัมภีร์เหล่านั้นคงหายสาบสูญไปนานแล้ว

นิสสยะสมัยอังวะ

คัมภีร์แปลคำต่อคำ จากภาษาบาลีเป็นภาษาพม่า เรียกว่า **คัมภีร์นิสสยะ** (คู่มือสำหรับใช้ประกอบการเรียน) เนื่องจากในหลักศิลาจารึกได้ระบุถึงคัมภีร์นิสสยะของพระอภิธรรม เช่น นิสสยะของกถาวัตถุและนิสสยะของอัฏฐสาลินีไว้ จึงทราบได้ว่า นิสสยะของพระอภิธรรมบางคัมภีร์นั้นได้มีมาแล้วตั้งแต่สมัยอังวะนั่นเอง

ผลจากการที่มีการศึกษาเล่าเรียนพระอภิธรรมสืบทอดกันมาตั้งแต่ต้นนั้น สามารถผลิตนักอภิธรรมผู้มีศักยภาพสูงสามารถแต่งตำราอภิธรรมที่มีคุณภาพหลายคัมภีร์ เช่น ในสมัยพระเจ้านรบดีมหาราช ครองกรุงอังวะ (พ.ศ. ๑๙๙๕–๒๐๒๔) มีพระมหาเถระรูปหนึ่ง ชื่อว่าอริยวงศ์ เป็นผู้เชี่ยวชาญพระไตรปิฎก โดยเฉพาะพระอภิธรรม ท่านได้ฝากผลงานวรรณกรรมภาษาบาลีและภาษาพม่าชิ้นสำคัญหลายชิ้นไว้ในบรรณโลกบวรพระพุทธศาสนา เช่น

๑. **มณิทีปฏีกา** อธิบายข้อความยากในอัฏฐสาลินีอัฏฐกถาด้วยภาษาบาลี (คัมภีร์เล่มนี้มีอยู่ในใบลาน ยังไม่เคยได้รับการจัดพิมพ์เป็นเล่มหนังสือ)

๒. **มณิสารมัญชูสาฏีกา** อธิบายข้อความยากในอภิธัมมัตถวิภาวินี ด้วยภาษาบาลี(คัมภีร์นี้เพิ่งได้รับการจัดพิมพ์เป็นครั้งแรกในประเทศไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๒ โดยสำนักพิมพ์วิญญาณของท่านอาจารย์พร รัตนสุวรรณ)

๓. **อนุฏีกานิสสยะ** เป็นหนังสือแปลอนุฏีกาคำต่อคำจากภาษาบาลีเป็นภาษาพม่า

คัมภีร์ที่พระเถระชาวมอญแต่ง

ภายหลังจากที่พระเถระชาวอังวะรจนาคัมภีร์พระอภิธรรม ประมาณร้อยปีก็ปรากฏว่าทางอาณาจักรหงสาวดี ซึ่งเป็นอาณาจักรของชาวรามัญหรือมอญ ซึ่งในขณะนั้นปกครองโดยพระเจ้าบุเรงนอง (พระเจ้าช้างเผือก) ได้มีพระเถระชาวมอญหลายรูปที่มีความเชี่ยวชาญพระไตรปิฎกและได้รจนาคัมภีร์อธิบายพระอภิธรรมไว้หลายคัมภีร์ด้วยกัน เช่น

พระอานันทเถระ หรือ **พระมหานันทเถระ** รจนาคัมภีร์**มธุสารัตถทีปนีฏีกา** หรือที่นิยมเรียกสั้น ๆ ว่า **มธุฏีกา** อันเป็นฏีกาไขความอรรถกถาของพระอภิธรรมปิฎก

พระสัทธัมมาลังการะ รจนา **ปัฏฐานสารทีปนีฏีกา**

พระมหาสุวัณณทีปะ รจนา **อเผคคุสารทีปนีฏีกา** (หรืออนุฏีกา) ที่ไขความอภิธัมมัตถวิภาวินีฏีกา

ในสมัยของพระเจ้าบุเรงนองนี้ มีหนังสืออภิธัมมัตถสังคหะแปล เกิดขึ้นหนึ่งฉบับ ที่เมืองหงสาวดี แต่ไม่ทราบว่าผู้แต่งเป็นใคร

ต่อมา ในยุคของ**พระเจ้าอะเนาะแพะหล่วน** (พ.ศ. ๒๑๔๘–๒๑๗๑) ครองกรุงอังวะ พระเถระชาวเมืองอังวะ ชื่อ**ติโลกคุรุ** ได้แต่งคัมภีร์อธิบายพระอภิธรรม ไว้ ๓ คัมภีร์ คือ

๑. **ธาตุกถาวัณณนาฎีกา**

๒. **ยมกวัณณนาฎีกา**

๓. **ปัฏฐานวัณณนาฎีกา**

เมื่อพระเจ้าตาหล่วน (พ.ศ. ๒๑๗๒–๒๑๙๑) ขึ้นครองกรุงอังวะ ปรากฏว่ามีคัมภีร์ที่อธิบายพระอภิธรรมด้วยภาษาพม่าเกิดขึ้นอีก ๔ คัมภีร์ คือ

๑. **มาติกาอะยะเก๊าะ** – อธิบายมาติกา ด้วยวิธีการนับองค์ธรรม

๒. **ธาตุกถาอะยะเก๊าะ** – อธิบายธาตุกถา ด้วยวิธีการนับองค์ธรรม

๓. **ยมกอะยะเก๊าะ** – อธิบายมก ด้วยวิธีการนับองค์ธรรม

๔. **ปัฏฐานอะยะเก๊าะ** – อธิบายปัฏฐาน ด้วยวิธีการนับองค์ธรรม

อนึ่ง พระเถระผู้รจนาคัมภีร์นี้ชื่อ **มุนินทโฆสเถระ** ท่านมีแนวการเขียนค่อนข้างแปลกคือ เขียนอธิบายเนื้อหาเป็นเชิงสรุปตัวสภาวธรรม ให้มองเห็นภาพองค์ธรรมแล้วนำมาประมวลไว้ตามที่ควรเป็นในที่นั้น ๆ คัมภีร์นี้ช่วยให้นักศึกษาอภิธรรมสามารถนับองค์สภาวธรรมของพระบาลีที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ได้อย่างครอบคลุมและแม่นยำ เป็นคัมภีร์ที่เขียนขึ้นโดยยึดแนวตามพระบาลีธัมมสังคณีตอนที่ว่าด้วยอรรถกถากัณฑ์ ซึ่งต่อมานิยมใช้เป็นคู่มือในการสอนพระอภิธรรม โดยส่วนมากครูจะนำวิธีการอธิบายองค์ธรรมของคัมภีร์นี้ มาให้นักเรียนว่าปากเปล่าในช่วงตอนกลางคืน ดังนั้น จึงนิยมเรียกวิชาอภิธรรมที่สอนในลักษณะนี้ (คือว่าปากเปล่า ในตอนกลางคืน) ว่า “ญ่ะหว่า” (วิชากลางคืน)

อนึ่ง พระมุนินทโฆสเถระ มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักในนามของ“**ต่องบีลาสยาดอ**” มีชีวิตอยู่ในปลายยุคอังวะ ได้รับยกย่องจากนักปราชญ์ทั้งหลายว่าเป็นหนึ่งในสี่ของจอมปราชญ์ผู้โด่งดังแห่งยุค ซึ่งประกอบด้วย :-

พระอัครวงศ์ แห่งเมืองพุกาม ผู้รจนาคัมภีร์สัททนีติ

พระอริยวงศ์ แห่งเมืองสกาย ผู้รจนาคัมภีร์มณิสารมัญชูสาฎีกา

พระวราภิสังฆนาถะ แห่งเมืองอังวะ

พระมุนินทโฆสะ แห่งเมืองอังวะ ผู้รจนาคัมภีร์อะยะเก๊าะ

พระมุนินทโฆสะ นับว่าเป็นพระเถระรูปแรก ผู้ให้กำเนิดแบบเรียนอภิธรรมประเภทอะยะเก๊าะ ซึ่งเป็นแบบเรียนที่ยังไม่เคยมีปรากฏ ในประเทศใดมาก่อน นอกจากจะแต่งหนังสือประเภทดังกล่าวแล้ว ท่านยังได้แต่งหนังสือ ชื่อ**วิสติวัณณนา** ซึ่งเป็นหนังสือที่อธิบายปณามคาถาของคัมภีร์อัฏฐสาลินี และแต่งหนังสือ อภิธัมมัตถสังคหะนิสสยะ ๑ ฉบับ

ในยุคของท่านนั้น ยังมีพระมหาเถระผู้มีชื่อเสียงในเรื่องการแต่งตำราอีกหลายรูป คือ

พระอัครธัมมาลังการเถระ (นันจองสยาดอ) แต่ง (แปล) มูลฎีกาพระอภิธรรม และเขียนหนังสืออธิบายพระอภิธรรมประเภทอะยะเก๊าะ และแต่งกัจจายนนิสสยะ (แปลคัมภีร์กัจจายนพยากรณ์) เป็นต้น

พระอนันตธชเถระ (ต่องบีลูสยาดอ) แต่งอภิธัมมัตถสังคหะนิสสยะและหนังสืออธิบายพระอภิธรรม ประเภทอะยะเก๊าะ

พระอริยาลังการะ (เหน่เยงสยาดอ) แต่งคัมภีร์ประเภทนิสสยะเหล่านี้

๑. อัฏฐสาลินีนิสสยะ (ฉบับเก่า)

๒. สัมโมหวิโนทนีนิสสยะ

๓. สังเขปวัณณนาฏีกานิสสยะ

๔. แบบเรียนอภิธัมมัตถสังคหะ

๕. อภิธัมมัตถวิภาวินีฏีกานิสสยะ

พระญาณวระ (ปฐมะจ่ออ่องสั่งทาสยาดอ พ.ศ. ๒๒๔๘–๒๒๙๖) แต่งคัมภีร์อัฏฐสาลินีคัณฐี (เก่า) และคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหคัณฐี

พระสารทัสสี (ปุพพาโยงสยาดอ) แต่งคัมภีร์ธาตุกถาโยชนา

พระอริยาลังการะ (ทักขิณาวันสยาดอ) แต่งอภิธัมมัตถสังคหะนิสสยะ

พระอภิธรรมยุคกุนบอง

การศึกษาพระอภิธรรมได้ฝังรากลงลึกมาเรื่อย ๆ จนกระทั่งถึงยุคกุนบอง พระอภิธรรมก็ยิ่งได้รับความสนใจทั้งจากฝ่ายบรรพชิตและคฤหัสถ์ ในยุคนี้พระอภิธรรม เป็นราวกะว่า ต้นไม้สวรรค์ที่คอยผลิดอกออกผล ให้ชาวประชามายื้อแย่งเก็บเกี่ยวกันไปกิน ผู้คนส่วนใหญ่มองเห็นสาระประโยชน์การศึกษาพระอภิธรรม จึงได้พากันลงแรงศึกษาพระอภิธรรมอย่างแข็งขัน งานเขียนที่พระเถระโบราณาจารย์สร้างไว้ ได้ถูกนำมาใช้เป็นแบบเรียนบ้าง เป็นตำราอ่านเสริมบ้าง ในยุคนี้ได้ให้กำเนิดพระเถระผู้เชี่ยวชาญพระอภิธรรมจำนวนมาก เช่น **พระนันทเมธาเถระ** (ทันตะเปงสยาดอ) **พระธัมมาภินันทเถระ** (ปฐมพากราสยาดอ) ซึ่งต่อมานักปราชญ์อภิธรรมเหล่านี้ได้อาศัยคัมภีร์อะยะเก๊าะของโบราณาจารย์เอามาเรียบเรียงเป็นคัมภีร์อภิธรรมอะยะเก๊าะ ฉบับใหม่ขึ้น ทำให้คัมภีร์อะยะเก๊าะ มีความสมบูรณ์และเป็นระบบมากกว่าเดิม และที่น่าอัศจรรย์ก็คือ ในยุคกุนบองนี้ ได้ให้กำเนิดคัมภีร์แปลประเภทนิสสยะมากเป็นประวัติการณ์ ในหนังสือบันทึกประวัติคัมภีร์ (ชื่อว่าปิฏกัดต่อตะไม) ระบุว่า คัมภีร์นิสสยะของอภิธัมมัตถสังคหะ มีถึง ๒๒ ฉบับ

จะอย่างไรก็ตาม คัมภีร์นิสสยะที่ไม่ได้รับการบันทึกไว้ในหนังสือดังกล่าวนั้นยังมีอยู่อีกเป็นสิบฉบับ ดังนั้น หากจะนับกันจริงๆ ก็คงจะได้คัมภีร์นิสสยะไม่ต่ำกว่า ๓๐ ฉบับอย่างแน่นอน โดยทำนองเดียวกัน คัมภีร์พระอภิธรรมอื่น ๆ เช่น อัฏฐสาลินี มูลฎีกาและอภิธัมมัตถวิภาวินี ต่างก็มีหนังสือแปลประเภทนิสสยะไม่น้อยกว่าสามหรือสี่ฉบับ

อนึ่ง นอกจากคัมภีร์แปลประเภทนิสสยะแล้ว ยังมีคัมภีร์ปกิณกะต่าง ๆ เช่น ประเภทคันฐี (อธิบายศัพท์ยาก) ประเภทวินิจฉัย อีกจำนวนมากที่เกี่ยวกับ

เนื้อหาพระอภิธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งคัมภีร์ที่เกี่ยวกับเนื้อหาปัฏฐานอันได้ชื่อว่าเป็นนัยที่ยากและลึกซึ้งที่สุด และที่เกี่ยวกับวิถีของนามรูป

ดังจะเห็นว่า การที่นักศึกษาในยุคหลัง ๆ สามารถเข้าใจเนื้อหาพระอภิธรรมอันลึกซึ้งได้อย่างง่ายดายนั้น เป็นผลสืบเนื่องมาจากการเขียนตำราพระอภิธรรมไว้ในสมัยกุนบองนั่นเอง

การทำสังคายนาครั้งที่ ๕ กับการสอบพระปริยัติธรรม

เกี่ยวกับความเจริญรุดหน้าด้านการศึกษาพระอภิธรรม ในสมัยกุนบองนี้ มีความสัมพันธ์กับสิ่ง ๒ ประการ คือ

๑. **การทำสังคายนาครั้งที่ ๕**

๒. **การสอบพระปริยัติธรรม**

พุทธศักราช ๒๔๑๔ **พระเจ้ามินดงมหาราช** กษัตริย์กรุงมัณฑเล ได้ทรงมีพระกระแสรับสั่งนิมนต์พระเถระทั้งหลายผู้ทรงคุณวุฒิให้ตรวจสอบชำระพระไตรปิฎกอรรถกถา ฉบับบาลี เสร็จแล้วรับสั่งให้ช่างจารึกลงบนแผ่นศิลา ทรงประกาศยกย่องงานนี้เป็น**การทำสังคายนาพระพุทธพจน์ ครั้งที่ ๕** (ก่อนหน้านี้ทางการสงฆ์พม่ายอมรับเฉพาะครั้งที่ ๑–๓ ซึ่งทำที่อินเดียและครั้งที่ ๔ ซึ่งทำที่ศรีลังกา) จากการตรวจสอบชำระพระพุทธพจน์ในครั้งนี้ ทำให้พม่าได้มีโอกาสปรับปรุงแก้ไขบทปาฐะที่พิรุธบกพร่อง ในคัมภีร์พระไตรปิฎกอรรถกถา ที่สืบทอดกันมาเวลานานกว่าสองพันปี และได้พระคัมภีร์ที่มาตรฐานสมบูรณ์ ซึ่งมีอิทธิพลต่อการเผยแพร่พระปริยัติศาสนาในประเทศพม่ายุคปัจจุบันอย่างใหญ่หลวง

ในส่วนของการสอบพระปริยัติธรรมนั้น เริ่มจัดอย่างเป็นระบบ ในสมัยอังวะยุคกลาง คือในสมัยของพระเจ้าตาหล่วนมหาราช (พ.ศ. ๒๑๗๒–๒๑๙๑) ได้มีการจัดสอบพระปริยัติธรรมเป็นครั้งแรก แต่ก็นับว่ายังทำกันอยู่เฉพาะในวงแคบ ไม่ค่อยแพร่หลายออกสู่วงกว้าง กระทั่งถึงรัชกาลของพระเจ้าตะเหน่งคันเหว่มหาราช (พ.ศ. ๒๒๕๗–๒๒๗๖) จึงได้มีการรณรงค์ ให้มีการจัดสอบพระปริยัติธรรมกันอย่าง

จริงจัง จากนั้นมากระทั่งถึงสมัยกุนบอง การจัดสอบพระปริยัติธรรมได้รับการส่งเสริมเป็นทวีคูณจากบรมกษัตริย์ผู้ใฝ่ในการพระศาสนา (ในการสอบสมัยกุนบองนั้น ยังเป็นการสอบปากเปล่าอยู่ ยังไม่มีข้อเขียน ในขณะที่สอบจะมีพระเจ้าแผ่นดิน พระราชินี อุปราชและอมาตย์ ข้าราชบริพารมาร่วมนั่งฟังอยู่ด้วย)

พระอภิธรรมได้รับการบรรจุเข้าไปในหลักสูตรพระปริยัติธรรม ในฐานะเป็นวิชาเอกที่มีความสำคัญมากวิชาหนึ่ง และเป็นวิชาที่มีนักศึกษาเพิ่มจำนวนขึ้นเรื่อย ๆ

หลักสูตรพระไตรปิฎกตามแบบประเพณี

สิ่งที่ควรทราบอีกอย่างหนึ่งคือ ระบบการจัดหลักสูตรการเรียนการสอนพระไตรปิฎกตามแบบประเพณีที่ถือต่อ ๆ กันมา ดังจะเห็นว่าพระมหาเถระสมัยโบราณ ได้ให้ความสำคัญเป็นอย่างมากแก่ธุระหน้าที่ ๒ ประการ คือ **คันถธุระ** และ**วิปัสสนาธุระ** ที่พระพุทธองค์ได้ทรงประทานไว้ให้แก่พระสงฆ์สาวก ท่านเหล่านั้น มีอุดมคติว่า **"การศึกษาคันถธุระเท่านั้นที่จะสามารถสืบทอดพระพุทธศาสนาได้" "การศึกษาปริยัติเป็นรากฐานอันสำคัญของการปฏิบัติ" "ผู้ที่เชี่ยวชาญปริยัติ ย่อมปฏิบัติได้เร็วกว่าคนทั่ว ๆ ไป"** และได้พยายามจัดให้มีการเรียนการสอนพระไตรปิฎกโดยตรง เพื่อที่จะให้เข้าถึงคำสอนของพระพุทธองค์อย่างแท้จริง แต่ก็มีปัญหาอยู่ที่ว่า พระไตรปิฎกนั้นมีจำนวนเนื้อหามาก (พระไตรปิฎกพม่า แบ่งเป็น ๔๐ เล่ม ส่วนพระไตรปิฎกไทยแบ่งเป็น ๔๕ เล่ม) นับว่าเป็นการยากที่จะนำเอาพระไตรปิฎกทั้งหมดที่ว่านี้มาจัดเป็นหลักสูตรเรียนในระยะเวลาไม่กี่ปี ดังนั้น พระเถระทั้งหลาย จึงได้มีมติร่วมกัน ให้มีหลักสูตรบาลีพระไตรปิฎก ดังนี้ คือ :-

๑. **สายพระวินัยปิฎก** มี ๕ คัมภีร์ (๕ เล่ม)

๒. **สายพระสูตร** มี ๓ คัมภีร์ (คือทีฆนิกาย ๓ เล่ม)

๓. **สายพระอภิธรรม** มี ๗ คัมภีร์ (๑๒ เล่ม)

รวมหนังสือแบบเรียนพระไตรปิฎกทั้งหมดเป็นคัมภีร์ ๑๕ คัมภีร์ นับเป็นเล่มได้ ๒๐ เล่ม (ขาดมัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย)

หลักสูตรพระไตรปิฎกนี้ได้รับการสืบทอดกันต่อ ๆ มา โดยใช้ระยะเวลาเล่าเรียนไม่เท่ากัน สุดแล้วแต่เหตุปัจจัยของแต่ละคน คือบางคนหัวดีมีความขยันเป็นพิเศษ ก็สามารถเรียนจบภายในระยะเวลาเพียง ๕ ปี บางคนหัวสมองปานกลาง ก็จะใช้เวลาเรียนประมาณสิบปีถึงจะจบ หลักสูตรนี้ได้รับยกย่องให้เป็นหลักสูตรชั้นสูง คือชั้นติปิฎกธระของคณะสงฆ์พม่าปัจจุบัน

อนึ่ง สาเหตุที่ท่านกำหนดเฉพาะ ๑๕ คัมภีร์ (๒๐ เล่ม) เท่านั้น เป็นหลักสูตร ก็เนื่องจากว่า คัมภีร์พระไตรปิฎกดังกล่าวมีเนื้อหาที่ครอบคลุมกว่าพระไตรปิฎกนิกายอื่น ๆ นั่นเอง หมายความว่า เมื่อเรียนคัมภีร์ทั้ง ๑๕ คัมภีร์ดังกล่าวจบแล้ว ย่อมมีความรอบรู้หลักวิชาการพระพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดี ดังนั้นเมื่อได้รู้หลักวิชาการที่สำคัญอันเป็นแก่นของศาสนาแล้ว คัมภีร์พระไตรปิฎกนิกายที่เหลือก็สามารถนำมาเป็นหนังสืออ่านเสริมนอกหลักสูตรได้โดยไม่ยาก

สรุปว่าเมื่อพระภิกษุได้เรียนประเภทของศีล ประเภทของพิธีสังฆกรรม ต่าง ๆ ที่ตรัสไว้ในวินัยปิฎกแล้ว ก็ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ มีความรอบรู้ในพระวินัยบัญญัติ ตลอดถึงสังฆกรรมต่าง ๆ ที่สงฆ์พึงกระทำ

สำหรับหลักสูตรฝ่ายสุตตันตปิฎกนั้น ที่ท่านเลือกเอาคัมภีร์ทีฆนิกาย เพราะเห็นว่าทีฆนิกาย เป็นคัมภีร์ที่มีเนื้อหากล่าวถึงพุทธวาทะขั้นพื้นฐาน โดยมีการเปรียบเทียบกับวาทะหรือลัทธิอื่น ๆ เช่น ลัทธิพราหมณ์ ตลอดถึงกฎระเบียบของสังคมต่าง ๆ ที่มนุษย์ควรปฏิบัติ กล่าวสั้น ๆ ก็คือ เพื่อให้นักศึกษาได้มีโอกาสเรียนรู้วิชาศาสนาเปรียบเทียบและวิชาสังคมศึกษานั่นเอง

ในการเลือกพระอภิธรรมเป็นหลักสูตรนั้น มีเหตุผลดังนี้คือ เนื่องจากวิชาพระอภิธรรมเป็นวิชาที่ว่าด้วยธรรมชาติหรือสภาวะธาตุแท้ของสิ่งต่าง ๆ ที่เรียกว่านามรูป ไม่ว่าจะเป็นสิ่งมีชีวิตหรือไม่มีชีวิต ดังนั้น ถ้าหากนักศึกษาได้มีโอกาส

ศึกษาพระอภิธรรมจนช่ำชองแล้ว ก็จะสามารถประกาศธรรมของพระพุทธองค์ได้อย่างมั่นใจ อนึ่ง เนื่องจากพระอภิธรรมนี้เป็นวิชาที่ว่าด้วยความจริง ดังนั้นจึงเปรียบเสมือนวิชาวิทยาศาสตร์ที่รู้จักกันในยุคปัจจุบัน

หลักสูตรบาลีพระไตรปิฎกข้างต้น หากจะเทียบกับวิชาสมัยใหม่ก็อาจจะเทียบตามเนื้อหาวิชาได้ดังนี้ :-

๑. วินัยปิฎก = วิชากฎหมาย หรือนิติศาสตร์

๒. สุตตันตปิฎก = วิชาสังคม, พุทธศาสตร์, รัฐศาสตร์

๓. อภิธรรมปิฎก = วิชาวิทยาศาสตร์

อนึ่ง การนำเรื่องการจัดหลักสูตรมากล่าวไว้ ณ ที่นี้ มีจุดประสงค์เพื่อจะให้ทราบถึงบทบาทในส่วนของพระอภิธรรมว่าเป็นวิชาแขนงหนึ่งที่มีความสำคัญต่อวิทยาการในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมากมาแต่ยุคโบราณทีเดียว

พระอภิธรรมในยุคปัจจุบัน

นับแต่อาณาจักรกุนบองเสื่อมอำนาจลง กระทั่งยุคปัจจุบันการศึกษาพระอภิธรรมในประเทศพม่าก็ใช่ว่าจะลดน้อยถอยลง ดังจะเห็นว่า ได้มีคัมภีร์ที่อธิบายพระอภิธรรมด้วยภาษาบาลี ที่เขียนขึ้นในช่วงร้อยปีที่ผ่านมา เช่น คัมภีร์**ปรมัตถทีปนีฎีกา** และ**อังกุรฎีกา** ส่วนคัมภีร์ที่เขียนด้วยภาษาพม่านั้น มีจำนวนมากมาย

ในส่วนของการจัดหลักสูตรของคณะสงฆ์ในยุคปัจจุบัน กล่าวได้ว่า ไม่มีชั้นไหนเลยที่ไม่บรรจุวิชาพระอภิธรรมไว้ บางชั้นมีวิชาพระอภิธรรมถึง ๒–๓ วิชา ก็พอจะสรุปได้ว่า พระอภิธรรมนั้นมีความสำคัญที่ควรจะศึกษาหรือไม่ และชาวพม่ามีทัศนคติอย่างไรต่อพระอภิธรรม ไม่มีใครเลยที่จะมานั่งวิตกกังวลว่า **“พระอภิธรรมเป็นพุทธพจน์แท้หรือไม่”**

คัมภีร์พระอภิธรรมภาษาบาลีที่รจนาในประเทศพม่า

ประเทศพม่าหรือมรัมมรัฐ ได้ชื่อว่าเป็นประเทศพุทธศาสนานิกายเถรวาทที่มีความเป็นเลิศในวิชาการพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งสาขาพระอภิธรรมปิฎก นับแต่อดีตถึงปัจจุบัน ประเทศพม่าสามารถผลิตนักวิชาการสาขาพระอภิธรรมได้เป็นจำนวนมาก นักอภิธรรมเหล่านั้นมีความเชี่ยวชาญภาษาบาลี และมีศักยภาพสูง สามารถรจนาคัมภีร์ที่เกี่ยวกับเนื้อหาพระอภิธรรมเป็นภาษาบาลีได้ ดังจะเห็นได้จากหลักฐานที่เป็นเอกสารตำราวิชาการสาขาพระอภิธรรมนั้นมีจำนวนมากที่สุดในโลก โดยเฉพาะในส่วนที่เป็นภาษาบาลีนั้น มีจำนวนถึง ๔๒ คัมภีร์ ซึ่งเรียงตามลำดับ พ.ศ. ได้ดังนี้ :-

ลำดับ	ชื่อคัมภีร์	ชื่อผู้แต่ง	พ.ศ.
๑.	ปรมตฺถพินฺทุ	พระเจ้าจัสหว่า	๑๗๗๗–๑๗๙๒
๒.	อฏฺฐสาลินีโยชนา	พระญาณกิตติเถระ	๑๘๙๓
๓.	สมฺโมหวิโนทนีโยชนา	พระญาณกิตติเถระ	๑๘๙๓
๔.	สงฺเขปวณฺณนาฎีกา	พระสัทธัมมโชติปาลเถระ	๑๙๘๙
๕.	นามจารทีปก	พระสัทธัมมโชติปาลเถระ	๑๙๘๙
๖.	มณิสารมญฺชูสาฏีกา	พระอริยวงศ์	๒๐๑๑
๗.	มณิทีปฏีกา	พระอริยวงศ์	๒๐๑๑
๘.	มธุสารตฺถทีปนีฏีกา	พระอานันทเถระ	๒๐๙๓
๙.	อภิธมฺมนยปกาสนี	ไม่ปรากฏ	ไม่ปรากฏ
๑๐.	อเผคฺคุสารทีปนีฏีกา	พระมหาสุวัณณทีปะ	๒๐๙๓
๑๑.	ปฏฺฐานสารทีปนีฏีกา	พระสัทธัมมาลังการะ	๒๑๒๔
๑๒.	ธาตุกถาฏีกาวณฺณนา	พระติโลกคุรุ	๒๑๔๘
๑๓.	ธาตุกถาอนุฏีกาวณฺณนา	พระติโลกคุรุ	๒๑๔๘

ลำดับ	ชื่อคัมภีร์	ชื่อผู้แต่ง	พ.ศ.
๑๔.	ยมกวณฺณนาฏีกา	พระติโลกคุรุ	๒๑๕๘
๑๕.	ปฏฺฐานวณฺณนาฏีกา	พระติโลกคุรุ	๒๑๕๘
๑๖.	วีสติวณฺณนาปาฐ	พระมุนินทโฆสะ	๒๑๗๒
๑๗.	ธาตุกถาโยชนา	พระสารทัสสี	๒๒๗๖
๑๘.	ปจฺจยตฺถปฺปกาสนี	พระชัมพุธชะ	๒๓๖๓
๑๙.	ปจฺจยฆฏนปกาสนี	พระชัมพุธชะ	๒๓๖๔
๒๐.	รูปเภทปกาสนี	พระชัมพุธชะ	ไม่ปรากฏ
๒๑.	รูปวิภาค	ไม่ปรากฏ	ไม่ปรากฏ
๒๒.	อภิธมฺมตฺถสงฺคหทีปนี	พระสีลาจาระ	๒๓๔๔
๒๓.	สุจิตฺตาลงฺการ	ไม่ปรากฏ	ไม่ปรากฏ
๒๔.	อภิธมฺมตฺถสงฺคหคณฺฐิปท	ไม่ปรากฏ	ไม่ปรากฏ
๒๕.	ปรมตฺถทีปนีฏีกา	ญาณเถระ (แลดีสยาดอ)	๒๔๔๐
๒๖.	ยมกวิสชฺชนา	ญาณเถระ (แลดีสยาดอ)	๒๔๕๔
๒๗.	ปฏฺฐานุทฺเทสทีปนี	ญาณเถระ (แลดีสยาดอ)	๒๔๕๔
๒๘.	ปรมตฺถอนุทีปนี	ญาณเถระ (แลดีสยาดอ)	๒๔๕๔
๒๙.	องฺกุรฏีกา	พระวิมลเถระ	๒๔๔๘
๓๐.	อภิธมฺมตฺถอนุวิภาวินี	พระสาครเถระ	๒๔๕๒
๓๑.	อภิธมฺมตฺถสงฺคหวินิจฺฉย	พระเมธาสิริเถระ	๒๔๕๔
๓๒.	มหาอตุลฏีกา	พระนาคินทสามิเถระ	๒๔๕๗
๓๓.	ปรมตฺถวิโสธนีภินวฏีกา	พระทีปมาลาเถระ	ไม่ปรากฏ
๓๔.	อภิธมฺมตฺถวิภาวินีโยชนา	พระญาณินทเถระ	๒๔๖๑

ลำดับ	ชื่อคัมภีร์	ชื่อผู้แต่ง	พ.ศ.
๓๕.	อภิธมฺมตฺถสงฺคหโชติกาฏีกา	พระนันทมาลาเถระ	๒๔๖๒
๓๖.	อภิธมฺมตฺถสงฺคหวินิจฺฉยฏีกา	พระปัญญาโชตเถระ	๒๔๖๒
๓๗.	อภิธมฺมตฺถสงฺคหวิกาสินี	ไม่ปรากฏ	ไม่ปรากฏ
๓๘.	อภิธมฺมตฺถวิภาวินีโยชนา	อูกวิ (อูเชวเมง)	ไม่ปรากฏ
๓๙.	อภิธมฺมตฺถวิภาวินีปทโยชนา	ไม่ปรากฏ	ไม่ปรากฏ
๔๐.	อภิธมฺมตฺถสงฺคหโยชนา	อูโสมะ (อูตาใส)	ไม่ปรากฏ
๔๑.	อภิธมฺมตฺถสงฺคหโยชนา	อูกวิ (อูเชวเมง)	ไม่ปรากฏ
๔๒.	กลฺยาณฏีกา	พระกัลยาณเถระ	ไม่ปรากฏ
๔๓.	ปรมตฺถสงฺคห	พระวิสุทธเถระ	๒๔๗๑

นอกจากคัมภีร์ภาคภาษาบาลีดังกล่าวแล้ว ยังมีคัมภีร์ประเภทนิสสยะ (แปลบาลีเป็นภาษาพม่า โดยคำต่อคำ) อีก ๑๑๒ คัมภีร์ ซึ่งในบรรดากลุ่มคัมภีร์นิสสยะเหล่านี้ เฉพาะคัมภีร์นิสสยะของอภิธัมมัตถสังคหะนั้น ในหนังสือปิฏกัดต่อตะไม ระบุว่า มีถึง ๒๒ ฉบับ

นอกจากนี้ ยังมีคัมภีร์อธิบายพระอภิธรรมด้วยภาษาพม่าประเภทเบ็ดเตล็ด ซึ่งเริ่มมีปรากฏตั้งแต่ ปี พ.ศ. ๒๑๒๑ มาถึงยุคปัจจุบัน ประมาณ ๑๗๐ กว่าคัมภีร์ ซึ่งเมื่อรวมทั้งที่เป็นภาคภาษาบาลี ภาคคำแปลนิสสยะและภาคอธิบายเบ็ดเตล็ดแล้ว มีคัมภีร์ที่เกี่ยวกับพระอภิธรรมทั้งหมดประมาณ ๓๐๐ กว่าคัมภีร์ นับว่าเป็นแหล่งรวมคัมภีร์อภิธรรมที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในโลก.

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ
และอภิธัมมัตถสังคหฎีกา ฉบับมหาจุฬา ฯ

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ และคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหฎีกา ๓ คัมภีร์ คือ (๑) อภิธัมมัตถสังคหฎีกา (ปุราณฎีกา) (๒) อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา (๓) สังเขปวัณณนาฎีกา ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ใช้ต้นฉบับภาษาบาลีอักษรพม่า ๒ เล่ม คือ อภิธัมมัตถสังคหะกับอภิธัมมัตถวิภาวีนี ใช้ฉบับที่พิมพ์ พ.ศ. ๒๕๓๗ อภิธัมมัตถสังคหฎีกากับสังเขปวัณณนาฎีกา ใช้ฉบับที่พิมพ์ พ.ศ. ๒๔๙๘ เป็นต้นฉบับในการปริวรรตจัดพิมพ์

การตรวจชำระคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและอภิธัมมัตถสังคหฎีกานี้ เฉพาะอภิธัมมัตถสังคหะกับอภิธัมมัตถวิภาวินี ได้ตรวจตามต้นฉบับพม่ากับฉบับสยามรัฐของไทย ได้แก้ไขข้อปริจเฉทใหม่ ส่วนอภิธัมมัตถสังคหฎีกากับสังเขปวัณณนาฎีกา ได้ตรวจตามต้นฉบับพม่าแล้ว ได้จัดตั้งข้อเรื่องใหม่ตามอภิธัมมัตถสังคหะ ได้สอบทานบทพยัญชนะที่ฎีกาทั้ง ๓ คัมภีร์ยกมาเป็นบทตั้งอธิบายกับคัมภีร์แม่บท คือ อภิธัมมัตถสังคหะ เฉพาะอภิธัมมัตถวิภาวินี ได้สอบทานกับคัมภีร์ที่อธิบาย คือ คัมภีร์มณิสารมัญชูสาฎีกาด้วย

การจัดรูปเล่มนั้น เฉพาะอภิธัมมัตถสังคหะกับอภิธัมมัตถวิภาวินี ได้ลงเลขหน้าฉบับพม่าและฉบับสยามรัฐไว้ด้านข้าง ส่วนอภิธัมมัตถสังคหฎีกากับสังเขปวัณณนาฎีกา มิได้ลงไว้ เพราะหาหนังสือดูยากแล้ว

การจัดลำดับเรื่อง ได้จัดคัมภีร์แม่บท คืออภิธัมมัตถสังคหะ ไว้เป็นอันดับที่หนึ่ง ส่วนฎีกาจัดตามที่แต่งก่อนหลัง คือจัดอภิธัมมัตถสังคหฎีกาไว้อันดับแรก อภิธัมมัตถวิภาวินีไว้อันดับที่สอง สังเขปวัณณนาไว้อับดับที่สาม[๑] เรียงเลขหน้าต่อกันทั้งหมด เก็บดรรชนีรวมกันและเก็บเฉพาะของฎีกา จัดทำสารบัญ(มาติกา)รวมกัน โดยทำเป็นตาราง (หน้า ก–ง) เนื้อหาพึงทราบตามสารบัญ (มาติกา).

---

[๑] ฉบับที่พิมพ์ พ.ศ. ๒๔๙๘ ของพม่าเมื่อจบอภิธัมมัตถสังคหะแล้วจัดลำดับฎีกา โดยจัดอภิธัมมัตถวิภาวินีไว้อันดับที่หนึ่ง สังเขปวัณณนา ไว้อันดับที่สอง อภิธัมมัตถสังคหฎีกา ไว้อันดับที่สาม

คณะผู้ตรวจทานคัมภีร์อรรถกถา-ฎีกา
ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
สำนักค้นคว้าทางวิญญาณ พ.ศ. ๒๕๔๒

๑.	นายมนัส	จอดพิมาย	ป.ธ. ๙, มหาอาภิธัมมิกะโท
๒.	นายรังษี	สุทนต์	ป.ธ. ๙
๓.	นายแก้ว	ชิดตะขบ	ป.ธ. ๙, พม., ศษ.บ.
๔.	นายจามร	จันทร์คุ้ม	ป.ธ. ๖
๕.	นายวิวรรธน์	สายแสง	ป.ธ. ๖, พธ.บ.
๖.	นายสมหมาย	ดูยอดรัมย์	ป.ธ. ๔, พม., พธ.บ., M.A.
๗.	นายจำรูญ	ธรรมดา	ป.ธ. ๔, ประกาศนียบัตรบาลีชั้นสูง (พม่า)

พนักงานคอมพิวเตอร์

๑.	นางนภาพร	สุทนต์
๒.	นางสาวสุนันท์	พันธ์สำเนียง
๓.	นางสาววัลยา	ทองคำวัฒนา

อักษรย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พระวินัยปิฎก ๘ เล่ม

เล่มที่	คำย่อ	คำเต็ม	
๑	วิ. มหาวิ.	วินยปิฎก	มหาวิภงฺคปาฬิ
๒	วิ. มหาวิ.	วินยปิฎก	มหาวิภงฺคปาฬิ
๓	วิ. ภิกฺขุนี.	วินยปิฎก	ภิกฺขุนีวิภงฺคปาฬิ
๔	วิ. มหา.	วินยปิฎก	มหาวคฺคปาฬิ
๕	วิ. มหา.	วินยปิฎก	มหาวคฺคปาฬิ
๖	วิ. จูฬ.	วินยปิฎก	จูฬวคฺคปาฬิ
๗	วิ. จูฬ.	วินยปิฎก	จูฬวคฺคปาฬิ
๘	วิ. ป.	วินยปิฎก	ปริวารปาฬิ

พระสุตตันตปิฎก ๒๕ เล่ม

๙	ที. สี.	ทีฆนิกาย	สีลกฺขนฺธวคฺคปาฬิ
๑๐	ที. มหา.	ทีฆนิกาย	มหาวคฺคปาฬิ
๑๑	ที. ปา.	ทีฆนิกาย	ปาฏิกวคฺคปาฬิ
๑๒	ม. มู.	มชฺฌิมนิกาย	มูลปณฺณาสปาฬิ
๑๓	ม. ม.	มชฺฌิมนิกาย	มชฺฌิมปณฺณาสปาฬิ
๑๔	ม. อุ.	มชฺฌิมนิกาย	อุปริปณฺณาสปาฬิ
๑๕	สํ. ส.	สํยุตฺตนิกาย	สคาถาวคฺคปาฬิ
๑๖	สํ. นิ.	สํยุตฺตนิกาย	นิทานวคฺคปาฬิ
๑๗	สํ. ข.	สํยุตฺตนิกาย	ขนฺธวคฺคปาฬิ
๑๘	สํ. สฬา.	สํยุตฺตนิกาย	สฬายตนวคฺคปาฬิ
๑๙	สํ. มหา.	สํยุตฺตนิกาย	มหาวคฺคปาฬิ
๒๐	องฺ. เอกก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกกนิปาตปาฬิ
	องฺ. ทุก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทุกนิปาตปาฬิ
	องฺ. ติก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ติกนิปาตปาฬิ

เล่มที่	คำย่อ	คำเต็ม
๒๑	องฺ. จตุกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย จตุกฺกนิปาตปาฬิ
๒๒	องฺ. ปญฺจก.	องฺคุตฺตรนิกาย ปญฺจกนิปาตปาฬิ
	องฺ. ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย ฉกฺกนิปาตปาฬิ
๒๓	องฺ. สตฺตก.	องฺคุตฺตรนิกาย สตฺตกนิปาตปาฬิ
	องฺ. อฏฺฐก.	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐกนิปาตปาฬิ
	องฺ. นวก.	องฺคุตฺตรนิกาย นวกนิปาตปาฬิ
๒๔	องฺ. ทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย ทสกนิปาตปาฬิ
	องฺ. เอกาทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกาทสกนิปาตปาฬิ
๒๕	ขุ. ขุ.	ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาฐปาฬิ
	ขุ. ธ.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปทปาฬิ
	ขุ. อุ.	ขุทฺทกนิกาย อุทานปาฬิ
	ขุ. อิติ.	ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตกปาฬิ
	ขุ. สุ.	ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาตปาฬิ
๒๖	ขุ. วิ.	ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุปาฬิ
	ขุ. เปต.	ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุปาฬิ
	ขุ. เถร.	ขุทฺทกนิกาย เถรคาถาปาฬิ
	ขุ. เถรี.	ขุทฺทกนิกาย เถรีคาถาปาฬิ
๒๗	ขุ. ชา.	ขุทฺทกนิกาย ชาตกปาฬิ
๒๘	ขุ. ชา.	ขุทฺทกนิกาย ชาตกปาฬิ
๒๙	ขุ. มหา.	ขุทฺทกนิกาย มหานิทฺเทสปาฬิ
๓๐	ขุ. จูฬ.	ขุทฺทกนิกาย จูฬนิทฺเทสปาฬิ
๓๑	ขุ. ปฏิ.	ขุทฺทกนิกาย ปฏิสมฺภิทามคฺคปาฬิ
๓๒	ขุ. อป.	ขุทฺทกนิกาย อปทานปาฬิ
๓๓	ขุ. อป.	ขุทฺทกนิกาย อปทานปาฬิ
	ขุ. พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย พุทฺธวํสปาฬิ
	ขุ. จริยา.	ขุทฺทกนิกาย จริยาปิฏกปาฬิ

พระอภิธรรมปิฎก ๑๒ เล่ม

เล่มที่	คำย่อ	คำเต็ม
๓๔	อภิ. สงฺ.	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงฺคณีปาฬิ
๓๕	อภิ. วิ.	อภิธมฺมปิฎก วิภงฺคปาฬิ
๓๖	อภิ. ธา.	อภิธมฺมปิฎก ธาตุกถาปาฬิ
	อภิ. ปุ.	อภิธมฺมปิฎก ปุคฺคลปญฺญตฺติปาฬิ
๓๗	อภิ. ก.	อภิธมฺมปิฎก กถาวตฺถุปาฬิ
๓๘	อภิ. ย.	อภิธมฺมปิฎก ยมกปาฬิ
๓๙	อภิ. ย.	อภิธมฺมปิฎก ยมกปาฬิ
๔๐	อภิ. ป.	อภิธมฺมปิฎก ปฏฺฐานปาฬิ
๔๑	อภิ. ป.	อภิธมฺมปิฎก ปฏฺฐานปาฬิ
๔๒	อภิ. ป.	อภิธมฺมปิฎก ปฏฺฐานปาฬิ
๔๓	อภิ. ป.	อภิธมฺมปิฎก ปฏฺฐานปาฬิ
๔๔	อภิ. ป.	อภิธมฺมปิฎก ปฏฺฐานปาฬิ
๔๕	อภิ. ป.	อภิธมฺมปิฎก ปฏฺฐานปาฬิ

ปกรณวิเสส

*เนตฺติ.	เนตฺติปกรณ	๑ เล่ม
*เปฏโก.	เปฏโกปเทสปกรณ	
*มิลินฺท.	มิลินฺทปญฺหปกรณ	๑ เล่ม
มหาวํส	มหาวโส	๒ เล่ม

---

*ฉบับฉัฏฐสังคีตินับเข้าในขุททกนิกาย (เนตฺติ-เปฏโกปเทส = ขุ. ๑๐, มิลินฺทปญฺห = ขุ. ๑๑).

อักษรย่อชื่อคัมภีร์อรรถกถาฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

อรรถกถา ๑ (แก้ปาฐะในพระบาลีโดยตรง)

อรรถกถาพระวินัย

คำย่อ	คำเต็ม	จำนวน
วิ. อฏ.	วินยปิฎก สมนฺตปาสาทิกา ปาราชิกกณฺฑาทิอฏฺฐกถา	๒ เล่ม
	วินยปิฎก สมนฺตปาสาทิกา มหาวคฺคาทิอฏฺฐกถา	๑ เล่ม

อรรถกถาพระสูตร

ที. อฏ.	ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี สีลกฺขนฺธวคฺคอฏฺฐกถา	๑ เล่ม
	ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี มหาวคฺคอฏฺฐกถา	๑ เล่ม
	ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี ปาฏิกวคฺคอฏฺฐกถา	๑ เล่ม
ม. อฏ.	มชฺฌิมนิกาย ปปญฺจสูทนี มูลปณฺณาสอฏฺฐกถา	๒ เล่ม
	มชฺฌิมนิกาย ปปญฺจสูทนี มชฺฌิมปณฺณาสอฏฺฐกถา	๑ เล่ม
	มชฺฌิมนิกาย ปปญฺจสูทนี อุปริปณฺณาสอฏฺฐกถา	๑ เล่ม
สํ. อฏ.	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปฺปกาสินี สคาถาวคฺคอฏฺฐกถา	๑ เล่ม
	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปฺปกาสินี นิทาน-ขนฺธวคฺคอฏฺฐกถา	๑ เล่ม
	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปฺปกาสินี สฬา-มหาวคฺคอฏฺฐกถา	๑ เล่ม
องฺ. อฏ.	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี เอกกนิปาตอฏฺฐกถา	๑ เล่ม
	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี ทุก-จตุกฺกนิปาตอฏฺฐกถา	๑ เล่ม
	องฺคุตฺตรนิกาย มโนรถปูรณี ปญฺจกาทินิปาตอฏฺฐกถา	๑ เล่ม
ขุทฺทก. อฏ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถโชติกา ขุทฺทกปาฐอฏฺฐกถา	๑ เล่ม
ธมฺม. อฏ.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปทอฏฺฐกถา	๒ เล่ม
อุทาน. อฏ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี อุทานอฏฺฐกถา	๑ เล่ม
อิติวุต. อฏ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี อิติวุตฺตกอฏฺฐกถา	๑ เล่ม

คำย่อ	คำเต็ม	จำนวน
สุตฺตนิ. อฏ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถโชติกา สุตฺตนิปาตอฏฺฐกถา	๒ เล่ม
วิมาน. อฏ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี วิมานวตฺถุอฏฺฐกถา	๑ เล่ม
เปต. อฏ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถโชติกา เปตวตฺถุอฏฺฐกถา	๑ เล่ม
เถร. อฏ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี เถรคาถาอฏฺฐกถา	๒ เล่ม
เถรี. อฏ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี เถรีคาถาอฏฺฐกถา	๑ เล่ม
ชา. อฏ.	ขุทฺทกนิกาย ชาตกอฏฺฐกถา	๑๐ เล่ม
มหานิ. อฏ.	ขุทฺทกนิกาย สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา มหานิทฺเทสอฏฺฐกถา	๑ เล่ม
จูฬนิ. อฏ.	ขุทฺทกนิกาย สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา จูฬนิทฺเทสอฏฺฐกถา	๑ เล่ม
ปฏิสํ. อฏ.	ขุทฺทกนิกาย สทฺธมฺมปฺปกาสินี ปฏิสมฺภิทามคฺคอฏฺฐกถา	๒ เล่ม
อป. อฏ.	ขุทฺทกนิกาย วิสุทฺธชนวิลาสินี อปทานอฏฺฐกถา	๒ เล่ม
พุทฺธวํ. อฏ.	ขุทฺทกนิกาย มธุรตฺถวิลาสินี พุทฺธวํสอฏฺฐกถา	๑ เล่ม
จริยา. อฏ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี จริยาปิฏกอฏฺฐกถา	๑ เล่ม

อรรถกถาพระอภิธรรม

อภิ. อฏ. ๑	อภิธมฺมปิฏก ธมฺมสงฺคณี อฏฺฐสาลินีอฏฺฐกถา	๑ เล่ม
อภิ. อฏ. ๒	อภิธมฺมปิฏกวิภงฺคสมฺโมหวิโนทนีอฏฺฐกถา	๑ เล่ม
อภิ. อฏ. ๓	อภิธมฺมปิฏก ปญฺจปกรณอฏฺฐกถา	๑ เล่ม

อรรถกถา ๒ (แก้เฉพาะปาฐะที่เข้าใจยากในพระบาลีโดยย่อ)

อรรถกถาพระวินัย

กงฺขา. อฏ.	กงฺขาวิตรณีอฏฺฐกถา	๑ เล่ม
วิ. สงฺคห.	วินยสงฺคหอฏฺฐกถา	๑ เล่ม
วิ. นิจฺฉย. อุตฺตรวิ.	วินยวินิจฺฉย อุตฺตรวินิจฺฉย	๑ เล่ม

คำย่อ	คำเต็ม	จำนวน
ขุทฺทสิกฺขา มูลสิกฺขา	ขุทฺทสิกฺขา มูลสิกฺขา	๑ เล่ม

อรรถกถาพระสูตร

วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺคปกรณ	๒ เล่ม

อรรถกถาพระอภิธรรม

อภิ. วตาร	อภิธมฺมาวตาร	๑ เล่ม
สงฺคห	อภิธมฺมตฺถสงฺคห	๑ เล่ม

อรรถกถาปกรณวิเสส

เนตฺติ. อฏ.	เนตฺติอฏฺฐกถา	๑ เล่ม
มิลินฺท. อฏ.	มิลินฺทปญฺหอฏฺฐกถา	๑ เล่ม

อักษรย่อชื่อคัมภีร์ฎีกาฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ฎีกา ๑ (แก้อรรถกถาที่แก้ปาฐะในพระบาลีโดยตรง)

ฎีกาพระวินัย

วชิร. ฏี.	วชิรพุทฺธิฏีกา	๑ เล่ม
สารตฺถ. ฏี.	สารตฺถทีปนีฏีกา	๓ เล่ม
วิมติ. ฏี.	วิมติวิโนทนีฏีกา	๒ เล่ม

ฎีกาพระสูตร

ที. ฏี.	ทีฆนิกาย ลีนตฺถปฺปกาสนี สีลกฺขนฺธวคฺคฏีกา	๑ เล่ม
	ทีฆนิกาย ลีนตฺถปฺปกาสนี มหาวคฺคฏีกา	๑ เล่ม
	ทีฆนิกาย ลีนตฺถปฺปกาสนี ปาถิกวคฺคฏีกา	๑ เล่ม

คำย่อ	คำเต็ม	จำนวน
สี. ฏี.	ทีฆนิกายสาฏฺวิลาสินี สีลกฺขนฺธวคฺคอภินวฏีกา	๒ เล่ม
ม. ฏี.	มชฺฌิมนิกาย ลีนตฺถปฺปกาสนี มูลปณฺณาสฏีกา	๒ เล่ม
	มชฺฌิมนิกาย ลีนตฺถปฺปกาสนี มชฺฌิม-อุปริปณฺณาสฏีกา	๑ เล่ม
สำ. ฏี.	สำยุตฺตนิกาย ลีนตฺถปฺปกาสนี สำยุตฺตฏีกา	๒ เล่ม
องฺ. ฏี.	องฺคุตฺตรนิกาย สารตฺถมญฺชูสา องฺคุตฺตรฏีกา	๓ เล่ม
ธมฺม. ฏี.	ธมฺมปทมหาฏีกา	๑ เล่ม

ฏีกาพระอภิธรรม

มูลฏี.	อภิธมฺมปิฏก ธมฺมสงฺคณี-วิภงฺค-ปญฺจปกรณมูลฏีกา	๓ เล่ม
อนุฏี.	อภิธมฺมปิฏก ธมฺมสงฺคณี-วิภงฺค-ปญฺจปกรณอนุฏีกา	

ฏีกา ๒ (แก้อรรถกถาที่แก้เฉพาะปาฐะที่เข้าใจยากในพระบาลีโดยย่อ)

ฏีกาพระวินัย

กงฺขา. ฏี.	กงฺขาวิตรณีปุราณฏีกา	๑ เล่ม
กงฺขา. ฏี. (อภินว)	วินยตฺถมญฺชูสากงฺขาวิตรณีอภินวฏีกา	
วินย. ฏี.	วินยาลงฺการฏีกา	๒ เล่ม
วิ. นิจฺฉยฏี.	วินยวินิจฺฉยฏีกา	๑ เล่ม
อุตฺตรวิ. ฏี.	อุตฺตรวินิจฺฉยฏีกา	
ขุทฺท. ฏี.	ขุทฺทสิกฺขาปุราณฏีกา	๑ เล่ม
ขุทฺท. ฏี. (อภินว)	ขุทฺทสิกฺขาอภินวฏีกา	
มูล. ฏี.	มูลสิกฺขาฏีกา	

ฏีกาพระสูตร

วิสุทฺธิ. ฏี.	ปรมตฺถมญฺชูสา วิสุทฺธิมคฺคมหาฏีกา	๒ เล่ม

ฎีกาพระอภิธรรม

คำย่อ	คำเต็ม	จำนวน
อภิ. วตารฎี.	อภิธมฺมาวตารฎีกา	๒ เล่ม
มณิทีป.	มณิทีปฎีกา	๒ เล่ม
มธุฎี.	มธุสารตฺถทีปนีฎีกา	๒ เล่ม
วิภาวินี.	อภิธมฺมตฺถวิภาวินีฎีกา	๑ เล่ม
มณิมญฺชู.	มณิสารมญฺชูสาฎีกา	๒ เล่ม

ฎีกาปกรณวิเสส

เนตฺติฎี.	เนตฺติฎีกา		๑ เล่ม
เนตฺติวิ.	เนตฺติวิภาวินี		
มิลินฺท.ฎี.	มธุรตฺถปกาสินี	มิลินฺทปญฺหฎีกา	๑ เล่ม
มหาวํสฎี.	มหาวํสฎีกา		๑ เล่ม

อักษรย่อชื่อคัมภีร์คัณฐี

ปฏิ. คณฺจิ.	ปฏิสมฺภิทามคฺคฏฺฐกถาคณฺฐิ	๑ เล่ม

คำชี้แจงการใช้อักษรย่อในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ฯ

อักษรย่อบอกที่มาคัมภีร์ต่าง ๆ และอื่น ๆ ที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ และคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหฏีกา ๓ คัมภีร์ ฉบับมหาจุฬา ฯ นี้ ขอให้เข้าใจตามนี้

องฺ. ทสก. ๒๔/๑๓/๑๔ (ในหน้า ๔๔) หมายถึง สุตฺตนฺตปิฎก องฺคุตฺตรนิกาย ทสกนิปาตปาฬิ เล่มที่ ๒๔ ข้อ ๑๓ หน้า ๑๔ ฉบับมหาจุฬาเตปิฎกำ

อภิ. วิ. ๓๕/๙๖๙/๔๗๗ (ในหน้า ๔๕) หมายถึง อภิธมฺมปิฎก วิภงฺคปาฬิ เล่มที่ ๓๕ ข้อ ๙๖๙ หน้า ๔๗๗ ฉบับมหาจุฬาเตปิฎกำ

มูลฏี. ๑/๑๘๕ (ในหน้า ๔๐๔) หมายถึง ธมฺมสงฺคณีมูลฏีกา ภาค ๑ หน้า ๑๘๕ ฉบับมหาจุฬาฏีกา

อนุฏี. ๑/๑๙๕ (ในหน้า ๔๐๔) หมายถึง ธมฺมสงฺคณีอนุฏีกา ภาค ๑ หน้า ๑๙๕ ฉบับมหาจุฬาฏีกา

สงฺคเห "ปจฺจเวกฺขณจิตฺตานี"ติ ทิสฺสติ (ในหน้า ๑๐๒) หมายถึง ในอภิธมฺมตฺถสงฺคห ฉบับมหาจุฬาอฏฺฐกถา ปรากฏข้อความว่า ปจฺจเวกฺขณจิตฺตานิ

วิภาวินี. ๑๙/๒๑๐ (ในหน้า ๓๗๕) หมายถึง อภิธมฺมตฺถวิภาวินี ข้อ ๑๙ หน้า ๓๗๕ ฉบับมหาจุฬาฏีกา

มณิมญฺชู ๑/๒๑๓ (ในหน้า ๔๕) หมายถึง คัมภีร์มณิสารมญฺชูสา ภาค ๑ หน้า ๒๑๓ ฉบับมหาจุฬาฏีกา

สุโพธาลงฺการ ๑ คาถา (ในหน้า ๓๔๖) หมายถึง สุโพธาลงฺการ คาถาที่ ๑

มรมฺมโปตฺถเก (ในหน้า ๔๕) หมายถึง คัมภีร์อภิธมฺมตฺถสงฺคห ฉบับพม่า

อภิธมฺมตฺถสงฺคห-ฏีกาสุ
สงฺเกตวิญฺญาปนํ

องฺ.ทสก.	=	องฺคุตฺตรนิกาย ทสกนิปาตปาฬิยํ	ทิสฺสมานปาโฐ
อภิ.ว.	=	อภิธมฺมปิฏก วิภงฺคปาฬิยํ	ทิสฺสมานปาโฐ
อฏฺ.	=	อฏฺฐกถายํ	ทิสฺสมานปาโฐ
มูลฏี.	=	อภิธมฺมมูลฏีกายํ	ทิสฺสมานปาโฐ
อนุฏี.	=	อภิธมฺมอนุฏีกายํ	ทิสฺสมานปาโฐ
สงฺคห	=	อภิธมฺมตฺถสงฺคเห	ทิสฺสมานปาโฐ
สุโพธาลงฺการ	=	สุโพธาลงฺกาเร	ทิสฺสมานปาโฐ
มรมฺมโปตฺถเก	=	มรมฺมโปตฺถเก	ทิสฺสมานปาโฐ

THE PĀḶI ALPHABET
IN THAI AND ROMAN CHARACTERS

VOWELS

อ = a -า = ā ิ = i ี = ī ุ = u ู = ū เ- = e โ- = o

CONSONANTS WITH VOWEL "A"

ก = ka	ข = kha	ค = ga	ฆ = gha	ง = ṅa
จ = ca	ฉ = cha	ช = ja	ฌ = jha	ญ = ña
ฏ = ṭa	ฐ = ṭha	ฑ = ḍa	ฒ = ḍha	ณ = ṇa
ต = ta	ถ = tha	ท = da	ธ = dha	น = na
ป = pa	ผ = pha	พ = ba	ภ = bha	ม = ma

ย = ya ร = ra ล = la ว = va ส = sa ห = ha ฬ = ḷa อ ำ = ṃ

VOWELS IN COMBINATION

ก = ka กา = kā กิ = ki กี = kī กุ = ku กู = kū เก = ke โก = ko

ข = kha ขา = khā ขิ = khi ขี = khī ขุ = khu ขู = khū เข = khe โข = kho

FIGURES

๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	๘	๙	๐
1	2	3	4	5	6	7	8	9	0

นิทานกถา

โพธิสตฺโต มหาวีโร
อนุตฺตโร ทิปทุตฺตโม
ทีปงฺกราทโย พุทฺเธ
ปสฺสิตฺวา โพธิมานโส

โลกํ ทุกฺขา ปโมเจตุํ
โพธาย ปณิธึ อกา
ปูเรตฺวา ปารมี สพฺพา
ปตฺโต สมฺโพธิมุตฺตมํ

ธมฺมจกฺกํ ปวตฺเตสิ
โลเก อปฺปฏิวตฺติยํ
อุตฺตโม โคตโม พุทฺโธ
สตฺเต ทุกฺขา ปโมจยิ

สพฺพสมฺพุทฺธกิจฺจํ โส
กตฺวา สนฺติกรํ ปทํ
ปรินิพฺพานมญฺจมฺหิ
นิพฺพุโต โลกนายโก

พหุสฺสุตา มหาเถรา
สทฺธมฺมฏฺฐิติกามกา
พุทฺธสาสนมาเนสุ
อชฺชตฺตนา ปรมฺปรา
อิมํ โลกํ ปภาเสติ
สมฺมาสมฺพุทฺธสาสนํ

มูลํ หิ ปริยตฺติวา
สาสนสฺส มเหสิโน
ปริยตฺติปฺปมาณา จ
จิรํ สทฺธมฺมสณฺฐิติ

ตสฺมา ตํ รกฺขิตุ เถรา
ธมฺมสงฺคาหกา ปุรา
ราชาโน อุปนิสฺสาย
อกํสุ ธมฺมสงฺคเห

ปฐมํ ธมฺมสงฺคีตึ
อชาตสตฺตุราชิโน
อนุคฺคเหน กตฺวาน
ปาลยุ ชินสาสนํ

ทุติยํ ตุ ตถา กตฺวา
กาลาโสกสฺส ราชิโน
กาเล ตมุปนิสฺสาย
ปาลยุ ชินสาสนํ

ตติยํปิจ กตฺวาน
ธมฺมาโสกสฺส ราชิโน
อนุคฺคเหน พุทฺธสฺส
สาสนํ อภิปาลยุ

จตุตฺถึ ธมฺมสงฺคีตึ
อนุคฺคเหน กตฺวาน
ปญฺจมึ ปน ลงฺกายํ
กาลมฺหิ โปตฺถการุฬฺหํ
นววสฺสสตํ สมฺมา-
พุทฺธโฆสปมุขาว
ปริวตฺเตสุ สพฺพาปิ
สพฺเพสํ มูลภาสาย
ฉฏฺฐมฺปิ ธมฺมสงฺคีตึ
อนุคฺคเหน กตฺวาน
ตโต สีหฬภิกฺขูว
วิรจยึสุ ฏีกาโย
สตฺตมึ ธมฺมสงฺคีตึ
อนุคฺคเหน กตฺวาน
ตโยวสฺสสตํ สมฺมา-
โมคฺคลฺลีปุตฺตเถเรน
โสโณ จ อุตฺตโร ธมฺมํ
สุวณฺณภูมิรฏฺฐมฺปิ
อาคตา อิธ สทฺธมฺมํ
ตโต ปน จิรํ ปจฺฉา
คตา สีหฬทีปวึ
สุสิกฺขิตปาวจนา
อาคตา สุยามรฏฺฐมฺปิ

ปิยติสฺสสฺส ราชิโน
ปาลยุ์ ชินสาสนึ
วฏฺฏคามณิราชิโน
กตฺวาน ปาลยุ์ ตถา
สมฺพุทฺเธ ปรินิพฺพุเต
มหาเถรา ติเปฏกา
สีหฬฏฺฐกถา ตทา
มาคธาย นิรุตฺติยา
มหานามสฺส ราชิโน
ปาลยุ์ ชินสาสนึ
มหาปญฺญา ติเปฏกา
อฏฺฐกถาตฺถโชติกา
ปรกฺกมพาหุราชิโน
ปาลยุ์ ชินสาสนึ
สมฺพุทฺเธ ปรินิพฺพุเต
เทฺวปิ เถรา วิสารทา
อุยฺโยชิตา ปกาสิตุ์
สุยามรฏฺฐสุสญฺญิตึ
ปกาเสสุ์ อุปายโส
สุยามรฏฺฐิกภิกฺขโว
คณฺหิตุ์ ชินสาสนึ
มหาปญฺญา ติเปฏกา
ชินธมฺมปกาสกา

วุฑฺฒึ วิรุฬฺหิเวปุลฺลํ
ยาวอชฺชตนา เอตํ

สฏีกํ โปตฺถการุฬฺหํ
สฺยามรฏฺเฐ อิธานีตํ

พหุสฺสุตา มหาเถรา
ล้านนา-นาม นคเรว

อฏฺฐมํ ธมฺมสงฺคีตึ
อนุคฺคเหน กตฺวาน

รัตนโกสินทร์-นามสฺมึ
นวมํ ธมฺมสงฺคีตึ

อนุคฺคเหน กตฺวาน
ตโต **ปิยมหาราชา**

มุทฺทาเปสิ **ไทย**กฺขรภูตํ
อิตฺถํ ปุรา มหาเถรา
สาสนํ ปริปาเลสุ

มุทฺทาปิตํ อเนกปิ
อฏฺฐกถา ตุ เอกปิ

ฏีกา กตาปิ เถเรหิ
โอโลเกตฺวา วิโสเธตฺวา

พร รัตนสุวรรณ-นาม
รตนตฺตยสทฺโธ จ
อายาจิ ปณฺฑิเต ปาฬิ-
ตโต อฏฺฐกถาฏีกา

ปาเปสุ ชินสาสนํ
สฺยามิกานํ หิตาวหํ

สาฏฺฐกถญฺจ เตปิฏกํ
สุปาลิตํ ปรมฺปรา

สฺยามรฏฺฐิกภิกฺขโว
สฺยามรฏฺฐสุสญฺญิเต

ติโลก-นาม ราชิโน
ปาลยุ ชินสาสนํ

นคเร เทวสมฺมเต
ปฐมสฺสิธ ราชิโน

ปาลยุ ชินสาสนํ
จกฺกิวํสสฺส ปญฺจโม

ปฐมํ ปิฏกตฺตยํ
ราชาโน จาปิ ธมฺมิกา

ชีวิตํ วิย อตฺตโน
ปุนปฺปุนํ ติเปฏกํ

วารํ มุทฺทาปิตา อิธ
มหามุนิมตญฺญุภิ

เนว มุทฺทาปิตา อิธ
อุปาสโก วิสารโท

สทฺธมฺมฏฺฐิติกามโก
ภาสาย อิธ โกวิเท

อารภิตฺถ วิโสธิตุ

สทฺธทานปตีนฺว สทฺธมฺมฏฺฐิติกามินำ
สงฺคหำ อุปนิสฺสาย กิจฺจำ กตฺวาน สพฺพโส
มหาจุฬา-ติ นาเมน มุทฺทาเปสิ อุปายโส

อฏฺฐกถาย ฏีกาย มุทฺทเนว อนิฏฺฐิเต
พร รัตนสุวรรณ-นาม อุปาสโก ทิวงฺคโต
ศรีเพ็ญ จัตุทะศรี-นาม อุปาสิกา วิสารทา
รตนตฺตยสทฺธา จ สทฺธมฺมฏฺฐิติกามิกา
วิปฺปกตำปิ ปูเรสิ ยถาสตฺติ ยถาพลำ
อิติ อฏฺฐกถาโย จ ฏีกาโย จ มหารหา
สุฏฺฐุ มุทฺทาปิตา โหนฺติ สพฺพโลกตฺถสิทฺธิยา
ยเทตฺถ ทิสฺสเต กิญฺจิ ปมาเทน ภเมน วา
ขลิตำ อวสิฏฺฐำ ตำ สโสเธนฺตุ วิจกฺขณา
จิรำ ติฏฺฐตุ สทฺธมฺโม สพฺพโลกหิตาวโหติ.

คณะผู้ตรวจชำระ สอบทาน คัมภีร์อรรถกถา-ฎีกา
ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๔๒

อภิธมฺมตฺถสงฺเห เจว ฏีกาสุ จ

อนุกฺกม	มาติกา	ปิฏฺฐงฺกา			
		สงฺคห	สงฺคหฏีกา	วิภาวินี.	สงฺเขป.
๑.	คนฺถารมฺภกถา	๑	—	๑๖๑	๓๔๕
๒.	คนฺถารมฺภกถาวณฺณนา	—	๖๕	๑๖๑	๓๔๕
๓.	จตุปรมตฺถธมฺม	๑	๖๙	๑๖๕	๓๔๙
๔.	**๑. ปรมปริจฺเฉท**	๑	๗๐	๑๖๗	๓๕๐
๕.	จิตฺตสงฺคหวิภาค	๑	๗๐	๑๖๗	๓๕๐
๖.	ภูมิเภทจิตฺต	๑	๗๐	๑๖๗	๓๕๐
๗.	อกุสลจิตฺต	๑	๗๐	๑๖๘	๓๕๑
๘.	อเหตุกจิตฺต	๒	๗๑	๑๗๒	๓๕๓
๙.	โสภนจิตฺต	๒	๗๓	๑๗๖	๓๕๕
๑๐.	กามาวจรโสภนจิตฺต	๓	๗๓	๑๗๖	—
๑๑.	รูปาวจรจิตฺต	๓	๗๖	๑๗๙	๓๕๖
๑๒.	อรูปาวจรจิตฺต	๔	๗๗	๑๘๓	๓๕๗
๑๓.	โลกุตฺตรจิตฺต	๕	๗๙	๑๘๕	๓๕๙
๑๔.	จิตฺตคณนสงฺคห	๕	๘๒	๑๘๗	๓๖๑
๑๕.	วิตฺถารคณน	๕	๘๒	๑๘๘	๓๖๑
๑๖.	**๒. ทุติยปริจฺเฉท**	๗	๘๔	๑๙๑	๓๖๓
๑๗.	เจตสิกสงฺคหวิภาค	๗	๘๔	๑๙๑	๓๖๓

อนุกฺกม	มาติกา	ปิฏฺจงฺกา			
		สงฺคห	สงฺคหฏีกา	วิภาวินี.	สงฺเขป.
๑๘.	สมฺปโยคลกฺขณ	๗	๘๔	๑๙๑	๓๖๓
๑๙.	อญฺญสมานเจตสิก	๗	๘๔	๑๙๒	๓๖๓
๒๐.	อกุสลเจตสิก	๗	๘๕	๑๙๔	๓๖๔
๒๑.	โสภนเจตสิก	๗	๘๕	๑๙๖	๓๖๕
๒๒.	สมฺปโยคนย	๘	๘๖	๑๙๘	๓๖๖
๒๓.	อญฺญสมานเจตสิกสมฺปโยคนย	๘	๘๗	๑๙๙	๓๖๗
๒๔.	อกุสลเจตสิกสมฺปโยคนย	๙	๘๘	๒๐๐	๓๖๘
๒๕.	โสภนเจตสิกสมฺปโยคนย	๙	๘๘	๒๐๑	๓๖๘
๒๖.	สงฺคหนย	๑๐	๘๙	๒๐๓	๓๗๐
๒๗.	โลกุตฺตรจิตฺตสงฺคหนย	๑๐	๘๙	๒๐๓	๓๗๐
๒๘.	มหคฺคตจิตฺตสงฺคหนย	๑๑	๘๙	๒๐๓	๓๗๑
๒๙.	กามาวจรโสภนจิตฺตสงฺคหนย	๑๑	๙๐	๒๐๔	๓๗๑
๓๐.	อกุสลจิตฺตสงฺคหนย	๑๒	๙๐	๒๐๕	๓๗๒
๓๑.	อเหตุกจิตฺตสงฺคหนย	๑๓	๙๑	๒๐๖	๓๗๒
๓๒.	**๓. ตติยปริจฺเฉท**	๑๔	๙๒	๒๐๗	๓๗๓
๓๓.	ปกิณฺณกสงฺคหวิภาค	๑๔	๙๒	๒๐๗	๓๗๓
๓๔.	เวทนาสงฺคห	๑๔	๙๒	๒๐๗	๓๗๓
๓๕.	เหตุสงฺคห	๑๕	๙๒	๒๐๘	๓๗๔
๓๖.	กิจฺจสงฺคห	๑๕	๙๓	๒๐๙	๓๗๕

ฺกม	มาติกา	ปิฏฐงฺกา			
		สงฺคห	สงฺคหฏีกา	วิภาวินี.	สงฺเขป.
๗.	ทฺวารสงฺคห	๑๗	๙๓	๒๑๒	๓๗๗
๘.	อาลมฺพนสงฺคห	๑๘	๙๔	๒๑๓	๓๗๘
๙.	วตฺถุสงฺคห	๑๙	๙๖	๒๑๘	๓๗๙
๑.	**๔. จตุตฺถปริจฺเฉท**	๒๑	๙๘	๒๒๐	๓๘๑
๑.	วีถิสงฺคหวิภาค	๒๑	๙๘	๒๒๐	๓๘๑
๒.	วิญฺญาณฉกฺก	๒๑	๙๘	—	—
๓.	วีถิฉกฺก	๒๑	๙๘	๒๒๐	๓๘๒
๔.	วีถิเภท	๒๑	๙๘	๒๒๐	๓๘๒
๕.	ปญฺจทฺวารวีถิ	๒๒	๙๙	๒๒๑	๓๘๓
๑.	มโนทฺวารวีถิ ปริตฺตชวนวาร	๒๓	๑๐๐	๒๒๘	๓๘๖
๗.	อปฺปนาชวนวาร	๒๓	๑๐๐	๒๒๙	๓๘๗
๘.	ตทารมฺมณนิยม	๒๔	๑๐๑	๒๓๑	๓๘๘
๙.	ชวนนิยม	๒๕	๑๐๒	๒๓๕	๓๙๐
๑.	ปุคฺคลเภท	๒๖	๑๐๒	๒๓๗	๓๙๐
๑.	ภูมิวิภาค	๒๖	๑๐๓	๒๓๙	๓๙๒
๒.	**๕. ปญฺจมปริจฺเฉท**	๒๘	๑๐๔	๒๔๑	๓๙๔
๓.	วีถิมุตฺตสงฺคหวิภาค	๒๘	๑๐๔	๒๔๑	๓๙๔
๔.	ภูมิจตุกฺก	๒๘	๑๐๔	๒๔๑	๓๙๔
๕.	ปฏิสนฺธิจตุกฺก	๒๙	๑๐๕	๒๔๔	๓๙๕

อนุกฺกม	มาติกา	ปิฏฺฐงฺกา			
		สงฺคห	สงฺคหฏีกา	วิภาวินี.	สงฺเขป.
๕๖.	กมฺมจตุกฺก	๓๑	๑๐๖	๒๔๗	๓๙๘
๕๗.	จุติปฏิสนฺธิกฺกม	๓๔	๑๐๙	๒๖๓	๓๙๙
๕๘.	**๖. ฉฏฺฐปริจฺเฉท**	๓๗	๑๑๒	๒๖๙	๔๐๓
๕๙.	รูปสงฺคหวิภาค	๓๗	๑๑๒	๒๖๙	๔๐๓
๖๐.	รูปสมุทฺเทส	๓๗	๑๑๒	๒๖๙	๔๐๓
๖๑.	รูปวิภาค	๓๘	๑๑๔	๒๗๗	๔๐๓
๖๒.	รูปสมุฏฺฐานนย	๓๙	๑๑๖	๒๘๐	๔๐๔
๖๓.	กลาปโยชนา	๔๐	๑๑๘	๒๘๔	๔๐๕
๖๔.	รูปปวตฺติกฺกม	๔๑	๑๑๘	๒๘๕	๔๐๕
๖๕.	นิพฺพานเภท	๔๒	๑๒๐	๒๘๘	๔๐๖
๖๖.	**๗. สตฺตมปริจฺเฉท**	๔๔	๑๒๒	๒๙๐	๔๐๘
๖๗.	สมุจฺจยสงฺคหวิภาค	๔๔	๑๒๒	๒๙๐	๔๐๘
๖๘.	อกุสลสงฺคห	๔๔	๑๒๒	๒๙๐	๔๐๘
๖๙.	มิสฺสกสงฺคห	๔๕	๑๒๓	๒๙๓	๔๐๙
๗๐.	โพธิปกฺขิยสงฺคห	๔๖	๑๒๕	๒๙๘	๔๐๙
๗๑.	สพฺพสงฺคห	๔๘	๑๒๘	๒๙๙	๔๑๐
๗๒.	**๘. อฏฺฐมปริจฺเฉท**	๕๐	๑๓๐	๓๐๕	๔๑๒
๗๓.	ปจฺจยสงฺคหวิภาค	๕๐	๑๓๐	๓๐๕	๔๑๒
๗๔.	ปฏิจฺจสมุปฺปาท	๕๐	๑๓๐	๓๐๖	๔๑๒

อนุกฺกม	มาติกา	ปิฏฺฐจงฺกา			
		สงฺคห	สงฺคหฏีกา	วิภาวินี.	สงฺเขป.
๗๕.	ปฏฺฐานนย	๕๑	๑๓๔	๓๑๑	๔๑๕
๗๖.	ปณฺณตฺติเภท	๕๔	๑๓๘	๓๒๑	๔๑๗
๗๗.	**๙. นวมปริจฺเฉท**	๕๖	๑๔๒	๓๒๔	๔๑๙
๗๘.	กมฺมฏฺฐานสงฺคหวิภาค	๕๖	๑๔๒	๓๒๔	๔๑๙
๗๙.	สมถกมฺมฏฺฐาน	๕๖	๑๔๒	๓๒๔	๔๑๙
๘๐.	จริตเภท	๕๖	๑๔๒	๓๒๔	๔๑๙
๘๑.	ภาวนาเภท	๕๖	๑๔๓	๓๒๕	—
๘๒.	นิมิตฺตเภท	๕๖	๑๔๓	๓๒๕	—
๘๓.	สปฺปายเภท	๕๗	๑๔๕	๓๒๗	—
๘๔.	ภาวนาเภท	๕๘	๑๔๕	๓๒๘	—
๘๕.	โคจรเภท	๕๘	๑๔๖	๓๒๙	—
๘๖.	วิปสฺสนากมฺมฏฺฐานวิสุทฺธิเภท	๖๐	๑๔๙	๓๓๓	—
๘๗.	วิโมกฺขเภท	๖๒	๑๕๖	๓๓๙	—
๘๘.	ปุคฺคลเภท	๖๓	๑๕๗	๓๔๐	—
๘๙.	สมาปตฺติเภท	๖๓	๑๕๘	๓๔๑	—
๙๐.	อุยฺโยชน	๖๔	๑๕๙	๓๔๑	—
๙๑.	นิคมน	๖๔	—	—	—
๙๒.	นิคมนวณฺณนา	—	๑๖๐	๓๔๒	๔๒๑
๙๓.	นิคมนกถา	—	—	๓๔๒	๔๒๒

อภิธมฺมตฺถสงฺคห

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

คนฺถารมฺภกถา

[๑] สมฺมาสมฺพุทฺธมตุลํ สสทฺธมฺมคณุตฺตมํ
อภิวาทิย ภาสิสฺสํ อภิธมฺมตฺถสงฺคหํ.

จตุปรมตฺถธมฺม

[๒] ตตฺถ วุตฺตาภิธมฺมตฺถา **จตุธา ปรมตฺถโต**
จิตฺตํ เจตสิกํ รูปํ นิพฺพานมิติ สพฺพถา.

๑. ปฐมปริจฺเฉท

จิตฺตสงฺคหวิภาค

ภูมิเภทจิตฺต

[๓] ตตฺถ **จิตฺตํ** ตาว จตุพฺพิธํ โหติ กามาวจรํ รูปาวจรํ อรูปาวจรํ โลกุตฺตรญฺเจติ.

อกุสลจิตฺต

[๔] ตตฺถ กตมํ **กามาวจรํ**. โสมนสฺสสหคตํ ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกํ, โสมนสฺสสหคตํ ทิฏฺฐิคตวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกํ, อุเปกฺขาสหคตํ ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกํ, อุเปกฺขาสหคตํ ทิฏฺฐิคตวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกนฺติ อิมานิ อฏฺฐปิ โลภสหคตจิตฺตานิ นาม. ม. ๒

[๕] โทมนสฺสสหคตํ ปฏิฆสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกนฺติ อิมานิ เทฺวปิ ปฏิฆจิตฺตานิ นาม.

[๖] อุเปกฺขาสหคตํ วิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺตเมกํ, อุเปกฺขาสหคตํ อุทฺธจฺจ-
ส. ๒ สมฺปยุตฺตเมกนฺติ อิมานิ เทฺวปิ โมมูหจิตฺตานิ นาม.

[๗] อิจฺเจวํ สพฺพถาปิ **ทฺวาทสากุสลจิตฺตานิ** สมตฺตานิ.

[๘] อฏฺฐธา โลภมูลานิ โทสมูลานิ จ ทฺวิธา
โมหมูลานิ จ เทฺวติ ทฺวาทสากุสลา สิยุํ.

อเหตุกจิตฺต

[๙] อุเปกฺขาสหคตํ จกฺขุวิญฺญาณํ ตถา โสตวิญฺญาณํ ฆานวิญฺญาณํ ชิวฺหาวิญฺญาณํ ทุกฺขสหคตํ กายวิญฺญาณํ อุเปกฺขาสหคตํ สมฺปฏิจฺฉนจิตฺตํ อุเปกฺขาสหคตํ สนฺตีรณจิตฺตญฺเจติ อิมานิ สตฺตปิ อกุสลวิปากจิตฺตานิ นาม.

[๑๐] อุเปกฺขาสหคตํ กุสลวิปากํ จกฺขุวิญฺญาณํ ตถา โสตวิญฺญาณํ ฆานวิญฺญาณํ ชิวฺหาวิญฺญาณํ สุขสหคตํ กายวิญฺญาณํ อุเปกฺขาสหคตํ สมฺปฏิจฺฉนจิตฺตํ โสมนสฺสสหคตํ สนฺตีรณจิตฺตํ อุเปกฺขาสหคตํ สนฺตีรณ-จิตฺตญฺเจติ อิมานิ อฏฺฐปิ กุสลวิปากาเหตุกจิตฺตานิ นาม.

ม. ๓ [๑๑] อุเปกฺขาสหคตํ ปญฺจทฺวาราวชฺชนจิตฺตํ ตถา มโนทฺวาราวชฺชน-จิตฺตํ, โสมนสฺสสหคตํ หสิตุปฺปาทจิตฺตญฺเจติ อิมานิ ตีณิปิ อเหตุกกิริย-จิตฺตานิ นาม.

[๑๒] อิจฺเจวํ สพฺพถาปิ **อฏฺฐารสาเหตุกจิตฺตานิ** สมตฺตานิ.

[๑๓] สตฺตากุสลปากานิ ปุญฺญปากานิ อฏฺฐธา
กฺริยจิตฺตานิ ตีณีติ อฏฺฐารส อเหตุกา.

โสภนจิตฺต

[๑๔] ปาปาเหตุกมุตฺตานิ **โสภนานีติ** วุจฺจเร
เอกูนสฏฺฐิ จิตฺตานิ เอเกนวุตีปิ วา.

กามาวจรโสภณจิตฺต

[๑๕] โสมนสฺสสหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ โสมนสฺสสหคตํ ญาณวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ อุเปกฺขาสหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ อุเปกฺขาสหคตํ ญาณวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกนฺติ อิมานิ อฏฺจปิ กามาวจรกุสลจิตฺตานิ นาม. ส. ๓

[๑๖] โสมนสฺสสหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ โสมนสฺสสหคตํ ญาณวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ อุเปกฺขา-สหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ อุเปกฺขาสหคตํ ญาณวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกนฺติ อิมานิ อฏฺจปิ สเหตุก-กามาวจรวิปากจิตฺตานิ นาม.

[๑๗] โสมนสฺสสหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ โสมนสฺสสหคตํ ญาณวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ อุเปกฺขาสหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกํ อุเปกฺขาสหคตํ ญาณวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ สสงฺขาริกเมกนฺติ อิมานิ อฏฺจปิ สเหตุกกามาวจรกิริย-จิตฺตานิ นาม. ม. ๔

[๑๘] อิจฺเจวํ สพฺพถาปิ **จตุวีสติ สเหตุกกามาจรกุสลวิปากกิริย-จิตฺตานิ** สมตฺตานิ.

[๑๙] เวทนาญาณสงฺขาร- เภเทน จตุวีสติ
สเหตุกามาวจร- ปุญฺญปากกฺริยา มตา.

[๒๐] กาเม เตวีส ปากานิ ปุญฺญาปุญฺญานิ วีสติ
เอกาทส กฺริยา เจติ จตุปญฺญาส สพฺพถา.

รูปาวจรจิตฺต

[๒๑] วิตกฺกวิจารปีติสุเขกคฺคตาสหิตํ ปฐมชฺฌานกุสลจิตฺตํ วิจารปีติ-สุเขกคฺคตาสหิตํ ทุติยชฺฌานกุสลจิตฺตํ ปีติสุเขกคฺคตาสหิตํ ตติยชฺฌาน- ส. ๔

กุสลจิตฺตํ สุเขกคฺคตาสหิตํ จตุตฺถชฺฌานกุสลจิตฺตํ อุเปกฺเขกคฺคตาสหิตํ ปญฺจมชฺฌานกุสลจิตฺตญฺเจติ อิมานิ ปญฺจปิ รูปาวจรกุสลจิตฺตานิ นาม.

[๒๒] วิตกฺกวิจารปีติสุเขกคฺคตาสหิตํ ปฐมชฺฌานวิปากจิตฺตํ วิจารปีติ-สุเขกคฺคตาสหิตํ ทุติยชฺฌานวิปากจิตฺตํ ปีติสุเขกคฺคตาสหิตํ ตติยชฺฌาน-วิปากจิตฺตํ สุเขกคฺคตาสหิตํ จตุตฺถชฺฌานวิปากจิตฺตํ อุเปกฺเขกคฺคตาสหิตํ ปญฺจมชฺฌานวิปากจิตฺตญฺเจติ อิมานิ ปญฺจปิ รูปาวจรวิปากจิตฺตานิ นาม.

[๒๓] วิตกฺกวิจารปีติสุเขกคฺคตาสหิตํ ปฐมชฺฌานกิริยจิตฺตํ วิจารปีติ-สุเขกคฺคตาสหิตํ ทุติยชฺฌานกิริยจิตฺตํ ปีติสุเขกคฺคตาสหิตํ ตติยชฺฌาน-
ม. ๕ กิริยจิตฺตํ สุเขกคฺคตาสหิตํ จตุตฺถชฺฌานกิริยจิตฺตํ อุเปกฺเขกคฺคตาสหิตํ ปญฺจมชฺฌานกิริยจิตฺตญฺเจติ อิมานิ ปญฺจปิ รูปาวจรกิริยจิตฺตานิ นาม.

[๒๔] อิจฺเจวํ สพฺพถาปิ **ปนฺนรส รูปาวจรกุสลวิปากกิริยจิตฺตานิ** สมตฺตานิ.

[๒๕] ปญฺจธา ฌานเภเทน รูปาวจรมานสํ
ปุญฺญปากกฺริยาเภทา ตํ ปญฺจทสธา ภเว.

อรูปาวจรจิตฺต

[๒๖] อากาสานญฺจายตนกุสลจิตฺตํ วิญฺญาณญฺจายตนกุสลจิตฺตํ อากิญฺจญฺญายตนกุสลจิตฺตํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนกุสลจิตฺตญฺเจติ อิมานิ จตฺตาริปิ อรูปาวจรกุสลจิตฺตานิ นาม.

[๒๗] อากาสานญฺจายตนวิปากจิตฺตํ วิญฺญาณญฺจายตนวิปากจิตฺตํ อากิญฺจญฺญายตนวิปากจิตฺตํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนวิปากจิตฺตญฺเจติ อิมานิ จตฺตาริปิ อรูปาวจรวิปากจิตฺตานิ นาม.

ส. ๕ [๒๘] อากาสานญฺจายตนกิริยจิตฺตํ วิญฺญาณญฺจายตนกิริยจิตฺตํ อากิญฺจญฺญายตนกิริยจิตฺตํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนกิริยจิตฺตญฺเจติ อิมานิ จตฺตาริปิ อรูปาวจรกิริยจิตฺตานิ นาม.

[๒๙] อิจฺเจวํ สพฺพถาปิ **ทฺวาทส อรูปาวจรกุสลวิปากกิริยจิตฺตานิ** สมตฺตานิ.

[๓๐] อาลมฺพนปฺปเภเทน จตุธารุปฺปมานสํ
ปุญฺญปากกฺริยาเภทา ปุน ทฺวาทสธา จิตฺตํ.

โลกุตฺตรจิตฺต ม. ๖

[๓๑] โสตาปตฺติมคฺคจิตฺตํ สกทาคามิมคฺคจิตฺตํ อนาคามิมคฺคจิตฺตํ อรหตฺตมคฺคจิตฺตญฺเจติ อิมานิ จตฺตาริปิ โลกุตฺตรกุสลจิตฺตานิ นาม.

[๓๒] โสตาปตฺติผลจิตฺตํ สกทาคามิผลจิตฺตํ อนาคามิผลจิตฺตํ อรหตฺตผลจิตฺตญฺเจติ อิมานิ จตฺตาริปิ โลกุตฺตรวิปากจิตฺตานิ นาม.

[๓๓] อิจฺเจวํ สพฺพถาปิ **อฏฺฐ โลกุตฺตรกุสลวิปากจิตฺตานิ** สมตฺตานิ.

[๓๔] จตุมคฺคปฺปเภเทน จตุธา กุสลํ ตถา
ปากํ ตสฺส ผลตฺตาติ อฏฺฐธานุตฺตรํ มตํ.

จิตฺตคณนสงฺคห

[๓๕] ทฺวาทสากุสลาเนวํ กุสลาเนกวีสติ
ฉตฺตึเสว วิปากานิ กฺริยจิตฺตานิ วีสติ.

[๓๖] จตุปญฺญาสธา กาเม รูเป ปนฺนรสีริเย
จิตฺตานิ ทฺวาทสารุปฺเป อฏฺฐธานุตฺตเร ตถา.

[๓๗] อิตฺถเมกูนนวุติ- ปเภทํ ปน มานสํ
เอกวีสสตํ วาถ วิภชนฺติ วิจกฺขณา.

วิตฺถารคณน

[๓๘] กถเมกูนนวุติวิธํ **จิตฺตํ เอกวีสสตํ** โหติ ? วิตกฺกวิจารปีติ- ส. ๖
สุเขกคฺคตาสหิตํ ปฐมชฺฌานโสตาปตฺติมคฺคจิตฺตํ วิจารปีติสุเขกคฺคตาสหิตํ

ทุติยชฺฌานโสตาปตฺติมคฺคจิตฺตํ ปีติสุเขกคฺคตาสหิตํ ตติยชฺฌานโสตาปตฺติมคฺคจิตฺตํ สุเขกคฺคตาสหิตํ จตุตฺถชฺฌานโสตาปตฺติมคฺคจิตฺตํ อุเปกฺเขกคฺคตาสหิตํ ปญฺจมชฺฌานโสตาปตฺติมคฺคจิตฺตญฺเจติ อิมานิ ปญฺจปิ โสตาปตฺติมคฺคจิตฺตานิ นาม.

ม. ๗ [๓๙] ตถา สกทาคามิอนาคามิอรหตฺตมคฺคจิตฺตานิ เจติ สมวีสติ มคฺคจิตฺตานิ นาม.

[๔๐] ตถา ผลจิตฺตานิ เจติ **สมจตฺตาลีส โลกุตฺตรจิตฺตานิ** ภวนฺตีติ.

[๔๑] ฌานงฺคโยคเภเทน กเตฺวเกกนฺตุ ปญฺจธา
วุจฺจตานุตฺตรํ จิตฺตํ จตฺตาลีสวิธนฺติ จ.

[๔๒] ยถา จ รูปาวจรํ คยฺหตานุตฺตรํ ตถา
ปฐมาทิฌานเภเท อารุปฺปญฺจาปิ ปญฺจเม.
เอกาทสวิธํ ตสฺมา ปฐมาทิกมีริตํ
ฌานเมเกกมนฺเต ตุ เตวีสติวิธํ ภเว.

[๔๓] สตฺตตึสวิธํ ปุญฺญํ ทฺวิปญฺญาสวิธํ ตถา
ปากมิจฺจาหุ จิตฺตานิ เอกวีสสตํ พุธา.

อิติ อภิธมฺมตฺถสงฺคเห จิตฺตสงฺคหวิภาโค นาม

ปฐโม ปริจฺเฉโท.

๒. ทุติยปริจฺเฉท

ส. ๗

เจตสิกสงฺคหวิภาค

สมฺปโยคลกฺขณ

[๑] เอกุปฺปาทนิโรธา จ เอกาลมฺพนวตฺถุกา
เจโตยุตฺตา ทฺวิปญฺญาส ธมฺมา เจตสิกา มตา.

อญฺญสมานเจตสิก

[๒] กถํ ? ผสฺโส เวทนา สญฺญา เจตนา เอกคฺคตา ชีวิตินฺทฺริยํ มนสิกาโร เจติ สตฺติเม เจตสิกา **สพฺพจิตฺตสาธารณา** นาม.

[๓] วิตกฺโก วิจาโร อธิโมกฺโข วีริยํ ปีติ ฉนฺโท เจติ ฉ อิเม เจตสิกา ม. ๘
ปกิณฺณกา นาม.

[๔] เอวมิเมเต เตรส เจตสิกา **อญฺญสมานา**ติ เวทิตพฺพา.

อกุสลเจตสิก

[๕] โมโห อหิริกํ อโนตฺตปฺปํ อุทฺธจฺจํ, โลโภ ทิฏฺฐิ มาโน, โทโส อิสฺสา มจฺฉริยํ กุกฺกุจฺจํ, ถีนํ มิทฺธํ, วิจิกิจฺฉา เจติ จุทฺทสิเม เจตสิกา **อกุสลา** นาม.

โสภนเจตสิก

[๖] สทฺธา สติ หิริ โอตฺตปฺปํ อโลโภ อโทโส ตตฺรมชฺฌตฺตตา กายปฺปสฺสทฺธิ จิตฺตปฺปสฺสทฺธิ กายลหุตา จิตฺตลหุตา กายมุทุตา จิตฺตมุทุตา กายกมฺมญฺญตา จิตฺตกมฺมญฺญตา กายปาคุญฺญตา จิตฺตปาคุญฺญตา กายุชุ-กตา จิตฺตุชุกตา เจติ เอกูนวีสติเม เจตสิกา **โสภนสาธารณา** นาม.

[๗] สมฺมาวาจา สมฺมากมฺมนฺโต สมฺมาอาชีโว เจติ ติสฺโส **วิรติโย** นาม.

[๘] กรุณา มุทิตา **อปฺปมญฺญาโย** นามาติ สพฺพถาปิ ปญฺญินฺทฺริเยน สทฺธึ ปุญฺจวีสติเม เจตสิกา **โสภนา**ติ เวทิตพฺพา.

[๙] เอตฺตาวตา จ :-

เตรสญฺญสมานา จ จุทฺทสากุสลา ตถา
โสภนา ปญฺจวีสาติ ทฺวิปญฺญาส ปวุจฺจเร.

ม. ๙

สมฺปโยคนย

ส. ๘

[๑๐] เตสํ จิตฺตาวิยุตฺตานํ ยถาโยคมิโต ปรํ
จิตฺตุปฺปาเทสุ ปจฺเจกํ สมฺปโยโค ปวุจฺจติ.

[๑๑] สตฺต สพฺพตฺถ ยุชฺชนฺติ ยถาโยคํ ปกิณฺณกา
จุทฺทสากุสเลเสฺวว โสภเนเสฺวว โสภนา.

อญฺญสมานเจตสิกสมฺปโยคนย

[๑๒] กถํ ? **สพฺพจิตฺตสาธารณา** ตาว สตฺติเม เจตสิกา สพฺเพสุปิ เอกูนนวุติจิตฺตุปฺปาเทสุ ลพฺภนฺติ.

[๑๓] **ปกิณฺณเกสุ** ปน วิตกฺโก ตาว ทฺวิปญฺจวิญฺญาณวชฺชิตกามาวจร-จิตฺเตสุ เจว เอกาทสสุ ปฐมชฺฌานจิตฺเตสุ เจติ ปญฺจปญฺญาสจิตฺเตสุ อุปฺปชฺชติ.

[๑๔] วิจาโร ปน เตสุ เจว เอกาทสสุ ทุติยชฺฌานจิตฺเตสุ จาติ ฉสฏฺฐิจิตฺเตสุ.

[๑๕] อธิโมกฺโข ทฺวิปญฺจวิญฺญาณวิจิกิจฺฉาสหคตวชฺชิตจิตฺเตสุ.

[๑๖] วีริยํ ปญฺจทฺวาราวชฺชนทฺวิปญฺจวิญฺญาณสมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณ-วชฺชิตจิตฺเตสุ.

[๑๗] ปีติ โทมนสฺสุเปกฺขาสหคตกายวิญฺญาณจตุตฺถชฺฌานวชฺชิตจิตฺเตสุ.

[๑๘] ฉนฺโท อเหตุกโมมูหวชฺชิตจิตฺเตสูติ.

[๑๙] เต ปน จิตฺตุปฺปาทา ยถากฺกมํ :-

ฉสฏฺฐิ ปญฺจปญฺญาส　　เอกาทส จ โสฬส
สตฺตติ วีสติ เจว　　ปกิณฺณกวิวชฺชิตา.

ปญฺจปญฺญาส ฉสฏฺฐิฏฺ-　　ฐสตฺตติ ติสตฺตติ　　ม. ๑๐
เอกปญฺญาส เจกูน-　　สตฺตติ สปกิณฺณกา.

อกุสลเจตสิกสมฺปโยคนย

[๒๐] **อกุสเลสุ** ปน โมโห อหิริกํ อโนตฺตปฺปํ อุทฺธจฺจญฺจาติ จตฺตาโรเม เจตสิกา สพฺพากุสลสาธารณา นาม, สพฺเพสุปิ ทฺวาทสากุสเลสุ ลพฺภนฺติ.

[๒๑] โลโภ อฏฺฐสุ โลภสหคตจิตฺเตเสฺวว ลพฺภติ.

[๒๒] ทิฏฺฐิ จตูสุ ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺเตสุ.　　ส. ๙

[๒๓] มาโน จตูสุ ทิฏฺฐิคตวิปฺปยุตฺเตสุ.

[๒๔] โทโส อิสฺสา มจฺฉริยํ กุกฺกุจฺจญฺจาติ ทฺวีสุ ปฏิฆสมฺปยุตฺตจิตฺเตสุ.

[๒๕] ถินมิทฺธํ ปญฺจสุ สสงฺขาริกจิตฺเตสุ.

[๒๖] วิจิกิจฺฉา วิจิกิจฺฉาสหคตจิตฺเตเยวาติ.

[๒๗] สพฺพาบุญฺเญสุ จตฺตาโร　　โลภมูเล ตโย คตา
โทสมูเลสุ จตฺตาโร　　สสงฺขาเร ทฺวยํ ตถา.

วิจิกิจฺฉา วิจิกิจฺฉา-　　จิตฺเต จาติ จตุทฺทส
ทฺวาทสากุสเลเสฺวว　　สมฺปยุชฺชนฺติ ปญฺจธา.

โสภนเจตสิกสมฺปโยคนย

[๒๘] **โสภเนสุ** ปน โสภนสาธารณา ตาว เอกูนวีสติเม เจตสิกา สพฺเพสุปิ เอกูนสฏฺฐิโสภนจิตฺเตสุ สංวิชฺชนฺติ.

[๒๙] วิรติโย ปน ติสฺโสปิ โลกุตฺตรจิตฺเตสุ สพฺพถาปิ นิยตา เอกโตว　　ม. ๑๑
ลพฺภนฺติ, โลกิเยสุ ปน กามาจรกุสเลเสฺวว กทาจิ สนฺทิสฺสนฺติ วิสุं วิสุं.

[๓๐] อปฺปมญฺญาโย ปน ทฺวาทสสุ ปญฺจมชฺฌานวชฺชิตมหคฺคตจิตฺเตสุ เจว กามาวจรกุสเลสุ จ สเหตุกกามาวจรกิริยจิตฺเตสุ จาติ อฏฺฐวีสติ-จิตฺเตเสฺวว กทาจิ นานา หุตฺวา ชายนฺติ, อุเปกฺขาสหคเตสุ ปเนตฺถ กรุณามุทิตา น สนฺตีติ เกจิ วทนฺติ.

[๓๑] ปญฺญา ปน ทฺวาทสสุ ญาณสมฺปยุตฺตกามาวจรจิตฺเตสุ เจว สพฺเพสุปิ ปญฺจตึสมหคฺคตโลกุตฺตรจิตฺเตสุ จาติ สตฺตจตฺตาลีสจิตฺเตสุ สมฺปโยคํ คจฺฉตีติ.

[๓๒] เอกูนวีสติ ธมฺมา ชายนฺเตกูนสฏฺฐิสุ
ตโย โสพฺภจิตฺเตสุ อฏฺฐวีสติยํ ทฺวยํ.
ส. ๑๐ ปญฺญา ปกาสิตา สตฺต- จตฺตาลีสวิเธสุปิ
สมฺปยุตฺตา จตุเธวํ โสภเนเสฺวว โสภนา.

[๓๓] อิสฺสามจฺเฉรกุกฺกุจฺจ- วิรติกรุณาทโย
นานา กทาจิ มาโน จ ถินมิทฺธํ ตถา สห.

[๓๔] ยถาวุตฺตานุสาเรน เสสา **นิยตโยคิโน**
สงฺคหญฺจ ปวกฺขามิ เตสํ ทานิ ยถารหํ.

สงฺคหนย

[๓๕] ฉตฺตึสานุตฺตเร ธมฺมา ปญฺจตึส มหคฺคเต
อฏฺฐตึสาปิ ลพฺภนฺติ กามาวจรโสภเน.

สตฺตวีสติปุญฺญมฺหิ ทฺวาทสาเหตุเกติ จ
ยถาสมฺภวโยเคน ปญฺจธา ตตฺถ สงฺคโห.

ม. ๑๒

โลกุตฺตรจิตฺตสงฺคหนย

[๓๖] กถํ? **โลกุตฺตเรสุ** ตาว อฏฺฐสุ ปฐมชฺฌานิกจิตฺเตสุ อญฺญสมานา เตรส เจตสิกา อปฺปมญฺญาวชฺชิตา เตวีสติ โสภนเจตสิกา เจติ ฉตฺตึส ธมฺมา สงฺคหํ คจฺฉนฺติ, ตถา ทุติยชฺฌานิกจิตฺเตสุ วิตกฺกวชฺชา, ตติยชฺฌานิกจิตฺเตสุ

วิตกฺกวิจารวชฺชา, จตุตฺถชฺฌานิกจิตฺเตสุ วิตกฺกวิจารปีติวชฺชา, ปญฺจมชฺ-ฌานิกจิตฺเตสุปิ อุเปกฺขาสหคตา เต เอว สงฺคยฺหนฺตีติ สพฺพถาปิ อฏฺฐสุ โลกุตฺตรจิตฺเตสุ ปญฺจกชฺฌานวเสน ปญฺจธาว สงฺคโห โหตีติ.

[๓๗] ฉตฺตึส ปญฺจตึส จ　　จตุตฺตึส ยถากฺกมํ
เตตฺตึสทฺวยมิจฺเจวํ　　ปญฺจธานุตฺตเร จิตา.

มหคฺคตจิตฺตสงฺคหนย

[๓๘] **มหคฺคเตสุ** ปน ตีสุ ปญฺจมชฺฌานิกจิตฺเตสุ ตาว อญฺญสมานา เตรส เจตสิกา, วิรติตฺตยวชฺชิตา[๑] ทฺวาวีสติ โสภนเจตสิกา เจติ ปญฺจตึส ธมฺมา สงฺคหํ คจฺฉนฺติ, กรุณามุทิตา ปเนตฺถ ปจฺเจกเมว โยเชตพฺพา, ตถา ทุติยชฺฌานิกจิตฺเตสุ วิตกฺกวชฺชา, ตติยชฺฌานิกจิตฺเตสุ วิตกฺกวิจารวชฺชา, จตุตฺถชฺฌานิกจิตฺเตสุ วิตกฺกวิจารปีติวชฺชา, ปญฺจมชฺฌานิกจิตฺเตสุ ปน ปนฺนรสสุ อปฺปมญฺญาโย น ลพฺภนฺตีติ สพฺพถาปิ สตฺตวีสติมหคฺคตจิตฺเตสุ ปญฺจกชฺฌานวเสน ปญฺจธาว สงฺคโห โหตีติ. ส. ๑๑

[๓๙] ปญฺจตึส จตุตฺตึส　　เตตฺตึส จ ยถากฺกมํ
พาตฺตึส เจว ตีเสติ　　ปญฺจธาว มหคฺคเต.

กามาวจรโสภนจิตฺตสงฺคหนย

[๔๐] **กามาวจรโสภเนสุ** ปน กุสเลสุ ตาว ปญฺจทฺวเย อญฺญสมานา เตรส เจตสิกา, ปญฺจวีสติ โสภนเจตสิกา เจติ อฏฺฐตึส ธมฺมา สงฺคหํ คจฺฉนฺติ, อปฺปมญฺญาวิรติโย ปเนตฺถ ปญฺจปิ ปจฺเจกเมว โยเชตพฺพา, ตถา ทุติยทฺวเย ญาณวชฺชิตา, ตติยทฺวเย ญาณสมฺปยุตฺตา ปีติวชฺชิตา, จตุตฺถทฺวเย ญาณปีติวชฺชิตา, เต เอว สงฺคยฺหนฺติ กิริยจิตฺเตสุปิ วิรติวชฺชิตา, ตเถว จตูสุปิ ทุเกสุ จตุธาว สงฺคยฺหนฺติ. ตถา วิปาเกสุ จ อปฺปมญฺญาวิรติวชฺชิตา เต เอว สงฺคยฺหนฺตีติ สพฺพถาปิ จตุวีสติ-กามาวจรโสภนจิตฺเตสุ ทุกวเสน ทฺวาทสธาว สงฺคโห โหตีติ. ม. ๑๓

---

[๑] วิรติวชฺชิตา (วิภาวินี. ๓๘/๒๐๓), สงฺเขป. ๓๗๑ ปิฏเจ ปสฺสิตพฺพํ.

ส. ๑๒ [๔๑] อฏฺจตฺตึส สตฺตตึส ทฺวยํ ฉตฺตึสกํ สุเภ
ปญฺจตึส จตุตฺตึส ทฺวยํ เตตฺตึสกํ กฺริเย.
เตตฺตึส ปาเก พาตฺตึส ทฺวเยกตึสกํ ภเว
สเหตุกามาวจร- ปุญฺญปากกฺริยามเน.

[๔๒] น วิชฺชนฺเตตฺถ วิรตี กฺริเยสุ[๑] จ มหคฺคเต
อนุตฺตเร อปฺปมญฺญา กามปาเก ทฺวยํ ตถา.
อนุตฺตเร ฌานธมฺมา อปฺปมญฺญา จ มชฺฌิเม
วิรตี ญาณปีติ จ ปริตฺเตสุ วิเสสกา.

อกุสลจิตฺตสงฺคหนย

[๔๓] **อกุสเลสุ** ปน โลภมูเลสุ ตาว ปฐเม อสงฺขาริเก อญฺญ-สมานา เตรส เจตสิกา, อกุสลสาธารณา จตฺตาโร เจติ สตฺตรส โลภทิฏฺฐีหิ สทฺธึ เอกูนวีสติ ธมฺมา สงฺคหํ คจฺฉนฺติ.

[๔๔] ตเถว ทุติเย อสงฺขาริเก โลภมาเนน.

[๔๕] ตติเย ตเถว ปีติวชฺชิตา โลภทิฏฺฐีหิ สห อฏฺฐารส.

ม. ๑๔ [๔๖] จตุตฺเถ ตเถว โลภมาเนน.

[๔๗] ปญฺจเม ปน ปฏิฆสมฺปยุตฺเต อสงฺขาริเก โทโส อิสฺสา มจฺฉริยํ กุกฺกุจฺจญฺจาติ จตูหิ สทฺธึ ปีติวชฺชิตา, เต เอว วีสติ ธมฺมา สงฺคยฺหนฺติ, อิสฺสามจฺฉริยกุกฺกุจฺจานิ ปเนตฺถ ปจฺเจกเมว โยเชตพฺพานิ.

[๔๘] สสงฺขาริกปญฺจเกปิ ตเถว ถินมิทฺเธน วิเสเสตฺวา โยเชตพฺพา.

[๔๙] ฉนฺทปีติวชฺชิตา ปน อญฺญสมานา เอกาทส, อกุสลสาธารณา จตฺตาโร จาติ ปนฺนรส ธมฺมา อุทฺธจฺจสหคเต สมฺปยุชฺชนฺติ.

---

[๑] สี. กฺริยาสุ.

[๕๐] วิจิกิจฺฉาสหคตจิตฺเต จ อธิโมกฺขวิรหิตา วิจิกิจฺฉาสหคตา ตเถว ปนฺนรส ธมฺมา สมุปลพฺภนฺตีติ สพฺพถาปิ ทฺวาทสากุสลจิตฺตุปฺปาเทสุ ปจฺเจกํ โยชิยมานาปิ คณนวเสน สตฺตธาว สงฺคหิตา ภวนฺตีติ. ส. ๑๓

[๕๑] เอกูนวีสาฏฺฐารส วีเสกวีส วีสติ
ทฺวาวีส ปนฺนรเสติ สตฺตธากุสเล จิตา.

[๕๒] สาธารณา จ จตฺตาโร สมานา จ ทสาปเร
จุทฺทเสเต ปวุจฺจนฺติ **สพฺพากุสลโยคิโน.**

อเหตุกจิตฺตสงฺคหนย

[๕๓] **อเหตุเกสุ** ปน หสนจิตฺเต ตาว ฉนฺทาวชฺชิตา อญฺญสมานา ทฺวาทส ธมฺมา สงฺคหํ คจฺฉนฺติ.

[๕๔] ตถา โวฏฺฐพฺพเน ฉนฺทปีติวชฺชิตา.

[๕๕] สุขสนฺตีรเณ ฉนฺทวีริยวชฺชิตา.

[๕๖] มโนธาตุตฺติกาเหตุกปฏิสนฺธิยุคเฬ ฉนฺทปีติวีริยวชฺชิตา.

[๕๗] ทฺวิปญฺจวิญฺญาเณ ปกิณฺณกวชฺชิตา เตเยว สงฺคยฺหนฺตีติ สพฺพถาปิ ม. ๑๕
อฏฺฐารสสุ อเหตุเกสุ คณนวเสน จตุธาว สงฺคโห โหตีติ.

[๕๘] ทฺวาทเสกาทส ทส สตฺต จาติ จตุพฺพิโธ
อฏฺฐารสาเหตุเกสุ จิตฺตุปฺปาเทสุ สงฺคโห.

[๕๙] อเหตุเกสุ สพฺพตฺถ สตฺต เสสา ยถารหํ
อิติ วิตฺถารโต วุตฺโต เตตฺตึสวิธสงฺคโห.

[๖๐] อิตฺถํ จิตฺตาวิยุตฺตานํ สมฺปโยคญฺจ สงฺคหํ
ญตฺวา เภทํ ยถาโยคํ จิตฺเตน สมมุทฺทิเส.

อิติ อภิธมฺมตฺถสงฺคเห เจตสิกสงฺคหวิภาโค นาม
ทุติโย ปริจฺเฉโท.

ส. ๑๔

๓. ตติยปริจฺเฉท

ปกิณฺณกสงฺคหวิภาค

[๑] สมฺปยุตฺตา ยถาโยคํ เตปญฺญาส สภาวโต
จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา เตสํ ทานิ ยถารหํ.

[๒] เวทนาเหตุโต กิจฺจ- ทฺวาราลมฺพนวตฺถุโต
จิตฺตุปฺปาทวเสเนว สงฺคโห นาม นียเต.

เวทนาสงฺคห

[๓] ตตฺถ **เวทนาสงฺคเห** ตาว ติวิธา เวทนา สุขํ ทุกฺขํ อทุกฺขมสุขา เจติ, สุขํ ทุกฺขํ โสมนสฺสํ โทมนสฺสํ อุเปกฺขาติ จ เภเทน ปน ปญฺจธา โหติ.

[๔] ตตฺถ สุขสหคตํ กุสลวิปากํ กายวิญฺญาณเมกเมว, ตถา ทุกฺขสหคตํ อกุสลวิปากํ.

ม. ๑๖ [๕] โสมนสฺสสหคตจิตฺตานิ ปน โลภมูลานิ จตฺตาริ ทฺวาทส กามาวจรโสภนานิ สุขสนฺตีรณหสนานิ จ เทฺวติ อฏฺฐารส กามาวจร-โสมนสฺสสหคตจิตฺตานิ เจว ปฐมทุติยตติยจตุตฺถชฺฌานสงฺขาตานิ จตุ-จตฺตาลีส มหคฺคตโลกุตฺตรจิตฺตานิ เจติ ทฺวาสฏฺฐิวิธานิ ภวนฺติ.

[๖] โทมนสฺสสหคตจิตฺตานิ ปน เทฺว ปฏิฆสมฺปยุตฺตจิตฺตาเนว.

[๗] เสสานิ สพฺพานิปิ ปญฺจปญฺญาส อุเปกฺขาสหคตจิตฺตาเนวาติ.

[๘] สุขํ ทุกฺขมุเปกฺขาติ ติวิธา ตตฺถ เวทนา
โสมนสฺสํ โทมนสฺส- มิติ เภเทน ปญฺจธา.

[๙] สุขเมกตฺถ ทุกฺขญฺจ โทมนสฺสํ ทฺวเย จิตฺ
ทฺวาสฏฺฐีสุ โสมนสฺสํ ปญฺจปญฺญาสเกตรา.

เหตุสงฺคห

[๑๐] **เหตุสงฺคเห** เหตู นาม โลโภ โทโส โมโห อโลโภ อโทโส ส. ๑๕
อโมโห เจติ ฉพฺพิธา ภวนฺติ.

[๑๑] ตตฺถ ปญฺจทฺวาราวชฺชนทฺวิปญฺจวิญฺญาณสมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณ-
โวฏฺฐพฺพนหสนวเสน อเหตุกจิตฺตานิ นาม.

[๑๒] เสสานิ สพฺพานิปิ เอกสตฺตติ จิตฺตานิ สเหตุกาเนว.

[๑๓] ตตฺถาปิ เทฺว โมมูหจิตฺตานิ เอกเหตุกานิ.

[๑๔] เสสานิ ทส อกุสลจิตฺตานิ เจว ญาณวิปฺปยุตฺตานิ ทฺวาทส
กามาวจรโสภนานิ เจติ ทฺวาวีสติ ทฺวิเหตุกจิตฺตานิ.

[๑๕] ทฺวาทส ญาณสมฺปยุตฺตกามาวจรโสภนานิ เจว ปญฺจตึส ม. ๑๗
มหคฺคตโลกุตฺตรจิตฺตานิ เจติ สตฺตจตฺตาลีส ติเหตุกจิตฺตานีติ.

[๑๖] โลโภ โทโส จ โมโห จ เหตู อกุสลา ตโย
อโลภาโทสาโมหา จ กุสลาพฺยากตา ตถา.

[๑๗] อเหตุกาฏฺฐารเสก- เหตุกา เทฺว ทฺวาวีสติ
ทฺวิเหตุกา มตา สตฺต- จตฺตาลีส ติเหตุกา.

กิจฺจสงฺคห

[๑๘] **กิจฺจสงฺคเห** กิจฺจานิ นาม ปฏิสนฺธิภวงฺคาวชฺชนทสฺสนสวน-
ฆายนสายนผุสนสมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณโวฏฺฐพฺพนชวนตทารมฺมณจุติวเสน
จุทฺทสวิธานิ ภวนฺติ.

[๑๙] ปฏิสนฺธิภวงฺคาวชฺชนปญฺจวิญฺญาณฏฺฐานาทิวเสน ปน เตสํ
ทสธา ฐานเภโท เวทิตพฺโพ.

[๒๐] ตตฺถ เทฺว อุเปกฺขาสหคตสนฺตีรณานิ เจว อฏฺฐมหาวิปากานิ จ
นว รูปารูปวิปากานิ เจติ เอกูนวีสติ จิตฺตานิ ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติกิจฺจานิ
นาม.

[๒๑] อาวชฺชนกิจฺจานิ ปน เทฺว.

[๒๒] ตถา ทสฺสนสวนฆายนสายนผุสนสมฺปฏิจฺฉนกิจฺจานิ จ.

[๒๓] ตีณิ สนฺตีรณกิจฺจานิ.

ส. ๑๖ [๒๔] มโนทฺวาราวชฺชนเมว ปญฺจทฺวาเร โวฏฺฐพฺพนกิจฺจํ สาเธติ.

[๒๕] อาวชฺชนทฺวยวชฺชิตานิ กุสลากุสลผลกิริยจิตฺตานิ ปญฺจปญฺญาส ชวนกิจฺจานิ.

ม. ๑๘ [๒๖] อฏฺฐ[๑] มหาวิปากานิ เจว สนฺตีรณตฺตยญฺเจติ เอกาทส ตทารมฺมณกิจฺจานิ.

[๒๗] เตสุ ปน เทฺว อุเปกฺขาสหคตสนฺตีรณจิตฺตานิ ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติ-ตทารมฺมณสนฺตีรณวเสน ปญฺจกิจฺจานิ นาม.

[๒๘] มหาวิปากานิ อฏฺฐ ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติตทารมฺมณวเสน จตุกิจฺจานิ นาม.

[๒๙] มหคฺคตวิปากานิ นว ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติวเสน ติกิจฺจานิ นาม.

[๓๐] โสมนสฺสสหคตสนฺตีรณํ สนฺตีรณตทารมฺมณวเสน ทุกิจฺจํ.

[๓๑] ตถา โวฏฺฐพฺพนํ โวฏฺฐพฺพนาวชฺชนวเสน.

[๓๒] เสสานิ ปน สพฺพานิปิ ชวนมโนธาตุตฺติกทฺวิปญฺจวิญฺญาณานิ ยถาสมฺภวเมกกิจฺจานีติ.

[๓๓] ปฏิสนฺธาทโย นาม– กิจฺจเภเทน จุทฺทส
ทสธา ฐานเภเทน จิตฺตุปฺปาทา ปกาสิตา.

[๓๔] อฏฺฐสฏฺฐิ ตถา เทฺว จ นวาฏฺฐ เทฺว ยถากฺกมํ
เอกทฺวิติจตุปญฺจ– กิจฺจฐานานิ นิทฺทิเส.

---

[๑] อิทํ ปทํ สีหฬโปตฺถเก นตฺถิ.

ทฺวารสงฺคห

[๓๕] **ทฺวารสงฺคเห** ทฺวารานิ นาม จกฺขุทฺวารํ โสตทฺวารํ ฆานทฺวารํ ชิวฺหาทฺวารํ กายทฺวารํ มโนทฺวารญฺเจติ ฉพฺพิธานิ ภวนฺติ.

[๓๖] ตตฺถ จกฺขุเมว จกฺขุทฺวารํ.

[๓๗] ตถา โสตาทโย โสตทฺวาราทีนิ.

[๓๘] มโนทฺวารํ ปน ภวงฺคนฺติ ปวุจฺจติ. ม. ๑๙

[๓๙] ตตฺถ ปญฺจทฺวาราวชฺชนจกฺขุวิญฺญาณสมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณ-โวฏฺฐพฺพนกามาวจรชวนตทารมฺมณวเสน ฉจตฺตาลีส จิตฺตานิ จกฺขุทฺวาเร ยถารหํ อุปฺปชฺชนฺติ, ตถา ปญฺจทฺวาราวชฺชนโสตวิญฺญาณาทิวเสน โสต-ทฺวาราทีสุปิ ฉจตฺตาลีเสว ภวนฺตีติ สพฺพถาปิ ปญฺจทฺวาเร จตุปญฺญาส ส. ๑๗ จิตฺตานิ กามาวจราเนว.

[๔๐] มโนทฺวาเร ปน มโนทฺวาราวชฺชนปญฺจปญฺญาสชวนตทารมฺมณ-วเสน สตฺตสฏฺฐิ จิตฺตานิ ภวนฺติ.

[๔๑] เอกูนวีสติ ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติวเสน ทฺวารวิมุตฺตานิ.

[๔๒] เตสุ ปน ปญฺจวิญฺญาณานิ เจว มหคฺคตโลกุตฺตรชวนานิ เจติ ฉตฺตึส ยถารหเมกทฺวาริกจิตฺตานิ นาม.

[๔๓] มโนธาตุตฺติกํ ปน ปญฺจทฺวาริกํ.

[๔๔] สุขสนฺตีรณโวฏฺฐพฺพนกามาวจรชวนานิ ฉทฺวาริกจิตฺตานิ.

[๔๕] อุเปกฺขาสหคตสนฺตีรณมหาวิปากานิ ฉทฺวาริกานิ เจว ทฺวาร-วิมุตฺตานิ จ.

[๔๖] มหคฺคตวิปากานิ ทฺวารวิมุตฺตาเนวาติ.

[๔๗] เอกทฺวาริกจิตฺตานิ ปญฺจฉทฺวาริกานิ จ
ฉทฺวาริกวิมุตฺตานิ วิมุตฺตานิ จ สพฺพถา.
ฉตฺตึสติ ตถา ตีณิ เอกตึส ยถากฺกมํ
ทสธา นวธา เจติ ปญฺจธา ปริทีปเย.

ม. ๒๐

อาลมฺพนสงฺคห

[๔๘] **อาลมฺพนสงฺคเห** อารมฺมณานิ[๑] นาม รูปารมฺมณํ สทฺทารมฺมณํ คนฺธารมฺมณํ รสารมฺมณํ โผฏฺฐพฺพารมฺมณํ ธมฺมารมฺมณญฺเจติ ฉพฺพิธานิ ภวนฺติ.

[๔๙] ตตฺถ รูปเมว รูปารมฺมณํ, ตถา สทฺทาทโย สทฺทารมฺมณาทีนิ.

[๕๐] ธมฺมารมฺมณํ ปน ปสาทสุขุมรูปจิตฺตเจตสิกนิพฺพานปญฺญตฺติ-วเสน ฉธา สงฺคยฺหติ.

[๕๑] ตตฺถ จกฺขุทฺวาริกจิตฺตานํ สพฺเพสมฺปิ รูปเมว อารมฺมณํ, ตญฺจ ปจฺจุปฺปนฺนํ.[๒] ตถา โสตทฺวาริกจิตฺตาทีนมฺปิ สทฺทาทีนิ, ตานิ จ ปจฺจุปฺปนฺนานิเยว.

[๕๒] มโนทฺวาริกจิตฺตานํ ปน ฉพฺพิธมฺปิ ปจฺจุปฺปนฺนมตีตํ อนาคตํ
ส. ๑๘ กาลวิมุตฺตญฺจ ยถารหมารมฺมณํ โหติ.

[๕๓] ทฺวารวิมุตฺตานญฺจ ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติสงฺขาตานํ ฉพฺพิธมฺปิ ยถา-สมฺภวํ เยภุยฺเยน ภวนฺตเร ฉทฺวารคฺคหิตํ ปจฺจุปฺปนฺนมตีตํ. ปญฺญตฺติภูตํ วา กมฺมกมฺมนิมิตฺตคตินิมิตฺตสมฺมตํ อารมฺมณํ โหติ.

[๕๔] เตสุ จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ ยถากฺกมํ รูปาทิเอเกการมฺมณาเนว.

[๕๕] มโนธาตุตฺติกํ รูปาทิปญฺจารมฺมณํ.

[๕๖] เสสานิ กามาวจรวิปากานิ หสนจิตฺตญฺเจติ สพฺพถาปิ กามา-วจรารมฺมณาเนว.

[๕๗] อกุสลานิ เจว ญาณวิปฺปยุตฺตกามาวจรชวนานิ เจติ โลกุตฺตร-วชฺชิตสพฺพารมฺมณานิ.

ม. ๒๑ [๕๘] ญาณสมฺปยุตฺตกามาวจรกุสลานิ เจว ปญฺจมชฺฌานสงฺขาตํ อภิญฺญากุสลญฺเจติ อรหตฺตมคฺคผลวชฺชิตสพฺพารมฺมณานิ.

---

[๑] ม. อาลมฺพนสงฺคหอารมฺมณานิ. [๒] สี. ปจฺจุปฺปนฺนเมว.

[๕๙] ฌาณสมฺปยุตฺตกามาวจรกิริยานิ เจว กิริยาภิญฺญาโวฏฺฐพฺพนญฺเจติ สพฺพถาปิ สพฺพารมฺมณานิ.

[๖๐] อารุปฺเปสุ ทุติยจตุตฺถานิ มหคฺคตารมฺมณานิ.

[๖๑] เสสานิ ปน มหคฺคตจิตฺตานิ สพฺพานิปิ ปญฺญตฺตารมฺมณานิ.

[๖๒] โลกุตฺตรจิตฺตานิ นิพฺพานารมฺมณานีติ.

[๖๓] ปญฺจวีส ปริตฺตมฺหิ ฉ จิตฺตานิ มหคฺคเต
เอกวีสติ โวหาเร อฏฺฐ นิพฺพานโคจเร.
วีสานุตฺตรมุตฺตมฺหิ อคฺคมคฺคผลุชฺฌิเต
ปญฺจ สพฺพตฺถ ฉจฺเจติ สตฺตธา ตตฺถ สงฺคโห.

วตฺถุสงฺคห

[๖๔] **วตฺถุสงฺคเห** วตฺถูนิ นาม จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายหทยวตฺถุ เจติ ฉพฺพิธานิ ภวนฺติ.

[๖๕] ตานิ กามโลเก สพฺพานิปิ ลพฺภนฺติ.

[๖๖] รูปโลเก ปน ฆานาทิตฺตยํ นตฺถิ.

[๖๗] อรูปโลเก ปน สพฺพานิปิ น สංวิชฺชนฺติ.

[๖๘] ตตฺถ ปญฺจวิญฺญาณธาตุโย ยถากฺกมํ เอกนฺเตน ปญฺจ ปสาท- ส. ๑๙
วตฺถูนิ นิสฺสาเยว ปวตฺตนฺติ.

[๖๙] ปญฺจทฺวาราวชฺชนสมฺปฏิจฺฉนสงฺขาตา ปน มโนธาตุ จ หทยํ นิสฺสิตาเยว ปวตฺตนฺติ.

[๗๐] อวเสสา[๑] ปน มโนวิญฺญาณธาตุสงฺขาตา จ สนฺตีรณมหาวิปาก- ม. ๒๒
ปฏิฆทฺวยปญฺจมมคฺคหสนรูปาวจรวเสน หทยํ นิสฺสาเยว ปวตฺตนฺติ.

---

[๑] สี. ตถา อวเสสา.

[๗๑] อวเสสา กุสลากุสลกิริยานุตฺตรวเสน ปน นิสฺสาย วา อนิสฺสาย วา.

[๗๒] อารุปฺปวิปากวเสน หทยํ อนิสฺสาเยวาติ.

[๗๓] ฉวตฺถุ นิสฺสิตา กาเม สตฺต รูเป จตุพฺพิธา
ติวตฺถุ นิสฺสิตารุปฺเป ธาเตฺวกา นิสฺสิตา มตา.

[๗๔] เตจตฺตาลีส นิสฺสาย เทฺวจตฺตาลีส ชายเร
นิสฺสาย จ อนิสฺสาย ปาการุปฺปา อนิสฺสิตา.

อิติ อภิธมฺมตฺถสงฺคเห ปกิณฺณกสงฺคหวิภาโค นาม

ตติโย ปริจฺเฉโท.

๔. จตุตฺถปริจฺเฉท

วีถิสงฺคหวิภาค

[๑] จิตฺตุปฺปาทานมิจฺเจวํ กตฺวา สงฺคหมุตฺตรํ
ภูมิปุคฺคลเภเทน ปุพฺพาปรนิยามิตํ.
ปวตฺติสงฺคหํ นาม ปฏิสนฺธิปวตฺติยํ
ปวกฺขามิ สมาเสน ยถาสมฺภวโต กถํ.

[๒] ฉ วตฺถูนิ ฉ ทฺวารานิ ฉ อารมฺมณานิ ฉ วิญฺญาณานิ ฉ วีถิโย ฉธา วิสยปฺปวตฺติ เจติ วีถิสงฺคเห ฉ ฉกฺกานิ เวทิตพฺพานิ.

[๓] วีถิมุตฺตานํ ปน กมฺมกมฺมนิมิตฺตคตินิมิตฺตวเสน ติวิธา โหติ วิสยปฺปวตฺติ.

[๔] ตตฺถ วตฺถุทฺวารารมฺมณานิ ปุพฺเพ วุตฺตนยาเนว. ส. ๒๐

วิญฺญาณฉกฺก ม. ๒๓

[๕] จกฺขุวิญฺญาณํ โสตวิญฺญาณํ ฆานวิญฺญาณํ ชิวฺหาวิญฺญาณํ กายวิญฺญาณํ มโนวิญฺญาณญฺเจติ ฉ วิญฺญาณานิ.

วีถิฉกฺก

[๖] **ฉ[๑] วีถิโย** ปน จกฺขุทฺวารวีถิ โสตทฺวารวีถิ ฆานทฺวารวีถิ ชิวฺหาทฺวารวีถิ กายทฺวารวีถิ มโนทฺวารวีถิ เจติ ทฺวารวเสน วา, จกฺขุ-วิญฺญาณวีถิ โสตวิญฺญาณวีถิ ฆานวิญฺญาณวีถิ ชิวฺหาวิญฺญาณวีถิ กาย-วิญฺญาณวีถิ มโนวิญฺญาณวีถิ เจติ วิญฺญาณวเสน วา ทฺวารปฺปวตฺตา จิตฺตปฺปวตฺติโย โยเชตพฺพา.

วีถิเภท

[๗] อติมหนฺตํ มหนฺตํ ปริตฺตํ อติปริตฺตญฺเจติ ปญฺจทฺวาเร, มโน-ทฺวาเร ปน วิภูตมวิภูตญฺเจติ ฉธา วิสยปฺปวตฺติ เวทิตพฺพา.

---

[๑] สี. อยํ ปาโฐ นตฺถิ.

ปญฺจทฺวารวีถิ

[๘] กถํ ? อุปฺปาทจิติภงฺควเสน ขณตฺตยํ เอกจิตฺตกฺขณํ นาม.

[๙] ตานิ ปน สตฺตรส จิตฺตกฺขณานิ รูปธมฺมานมายู.

[๑๐] เอกจิตฺตกฺขณาตีตานิ วา พหุจิตฺตกฺขณาตีตานิ วา จิติปฺ-ปตฺตาเนว ปญฺจารมฺมณานิ ปญฺจทฺวาเร อาปาถมาคจฺฉนฺติ. ตสฺมา ยทิ เอกจิตฺตกฺขณาตีตํ รูปารมฺมณํ จกฺขุสฺส อาปาถมาคจฺฉติ, ตโต ทฺวิกฺขตฺตุํ ภวงฺเค จลิเต ภวงฺคโสตํ โวจฺฉินฺทิตฺวา ตเมว รูปารมฺมณํ อาวชฺชนฺตํ
ม. ๒๔ ปญฺจทฺวาราวชฺชนจิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา. นิรุชฺฌติ, ตโต ตสฺสานนฺตรํ ตเมว รูปํ ปสฺสนฺตํ จกฺขุวิญฺญาณํ, สมฺปฏิจฺฉนฺตํ สมฺปฏิจฺฉนจิตฺตํ, สนฺตีรยมานํ สนฺตีรณจิตฺตํ, ววตฺถเปนฺตํ โวฏฺฐพฺพนจิตฺตญฺเจติ ยถากฺกมํ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌนฺติ, ตโต ปรํ เอกูนตึสกามาวจรชวเนสุ ยํ กิญฺจิ ลทฺธปจฺจยํ เยภุยฺเยน สตฺตกฺขตฺตุํ ชวติ, ชวนานุพนฺธานิ จ เทฺว ตทารมฺมณปากานิ ยถารหํ ปวตฺตนฺติ, ตโต ปรํ ภวงฺคปาโต.

ส. ๒๑ [๑๑] เอตฺตาวตา จุทฺทส วีถิจิตฺตุปฺปาทา, เทฺว ภวงฺคจลนานิ, ปุพฺเพ-วาตีตกเมกจิตฺตกฺขณนฺติ กตฺวา สตฺตรส จิตฺตกฺขณานิ ปริปูเรนฺติ, ตโต ปรํ นิรุชฺฌติ, อารมฺมณเมตํ **อติมหนฺตํ** นาม โคจรํ.

[๑๒] ยาว ตทารมฺมณุปฺปาทา ปน อปฺปโหนฺตาตีตกมาปาถมาคตํ อารมฺมณํ **มหนฺตํ** นาม, ตตฺถ ชวนาวสาเน ภวงฺคปาโตว โหติ, นตฺถิ ตทารมฺมณุปฺปาโท.

[๑๓] ยาว ชวนุปฺปาทาปิ อปฺปโหนฺตาตีตกมาปาถมาคตํ อารมฺมณํ **ปริตฺตํ** นาม, ตตฺถ ชวนมฺปิ อนุปฺปชฺชิตฺวา ทฺวตฺติกฺขตฺตุํ โวฏฺฐพฺพนเมว ปวตฺตติ, ตโต ปรํ ภวงฺคปาโตว โหติ.

[๑๔] ยาว โวฏฺฐพฺพนุปฺปาทา จ ปน อปฺปโหนฺตาตีตกมาปาถมาคตํ นิโรธาสนฺนมารมฺมณํ **อติปริตฺตํ** นาม, ตตฺถ ภวงฺคจลนเมว โหติ, นตฺถิ วีถิจิตฺตุปฺปาโท.

[๑๕] อิจฺเจวํ จกฺขุทฺวาเร. ตถา โสตทฺวาราทีสุ เจติ สพฺพถาปิ ปญฺจทฺวาเร ตทารมฺมณชวนโวฏฐพฺพนโมฆวารสงฺขาตานํ จตุนฺนํ วารานํ ยถากฺกมํ อารมฺมณภูตา วิสยปฺปวตฺติ จตุธา เวทิตพฺพา.

[๑๖] วีถิจิตฺตานิ สตฺเตว จิตฺตุปฺปาทา จตุทฺทส
จตุปญฺญาส วิตฺถารา ปญฺจทฺวาเร ยถารหํ.

อยเมตฺถ ปญฺจทฺวาเร วีถิจิตฺตปฺปวตฺตินโย.

มโนทฺวารวีถิ ปริตฺตชวนวาร ม. ๒๕

[๑๗] **มโนทฺวาเร** ปน ยทิ **วิภูตมารมฺมณํ** อาปาถมาคจฺฉติ, ตโต ปรํ ภวงฺคจลนมโนทฺวาราวชฺชนชวนาวสาเน ตทารมฺมณปากานิ ปวตฺตนฺติ, ตโต ปรํ ภวงฺคปาโต.

[๑๘] **อวิภูเต** ปนารมฺมเณ ชวนาวสาเน ภวงฺคปาโตว โหติ. นตฺถิ ตทารมฺมณุปฺปาโทติ.

[๑๙] วีถิจิตฺตานิ ตีเณว จิตฺตุปฺปาทา ทเสริตา ส. ๒๒
วิตฺถาเรน ปเนตฺเถก- จตฺตาลีส วิภาวเย.

อยเมตฺถ ปริตฺตชวนวาโร.

อปฺปนาชวนวาร

[๒๐] **อปฺปนาชวนวาเร** ปน วิภูตาวิภูตเภโท นตฺถิ, ตถา ตทา-รมฺมณุปฺปาโท จ.

[๒๑] ตตฺถ หิ ฌาณสมฺปยุตฺตกามาวจรชวนานมฏฐนฺนํ อญฺญตรสฺมึ ปริกมฺโมปจารานุโลมโคตฺรภุนาเมน จตุกฺขตฺตุํ ติกฺขตฺตุเมว วา ยถากฺกมํ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺธานนฺตรเมว ยถารหํ จตุตฺถํ วา ปญฺจมํ วา ฉพฺพีสติ-มหคฺคตโลกุตฺตรชวเนสุ ยถาภินีหารวเสน ยํ กิญฺจิ ชวนํ อปฺปนาวีถิโมตรติ, ตโต ปรํ อปฺปนาวสาเน ภวงฺคปาโตว โหติ.

[๒๒] ตตฺถ โสมนสฺสสหคตชวนานนฺตรํ อปฺปนาปิ โสมนสฺสสหคตาว ปาฏิกงฺขิตพฺพา, อุเปกฺขาสหคตชวนานนฺตรํ อุเปกฺขาสหคตาว, ตตฺถาปิ กุสลชวนานนฺตรํ กุสลชวนญฺเจว เหฏฺจิมญฺจ ผลตฺตยมปฺเปติ, กิริยชวนา-นนฺตรํ กิริยชวนํ อรหตฺตผลญฺเจติ.

ม. ๒๖ [๒๓] ทฺวตฺตีส สุขปุญฺญมฺหา ทฺวาทโสเปกฺขกา ปรํ
สุขิตกฺริยโต อฏฺจ ฉ สมฺโภนฺติ อุเปกฺขกา.

[๒๔] ปุถุชฺชนาน เสกฺขานํ กามปุญฺญติเหตุโต
ติเหตุกามกฺริยโต วีตราคานมปฺปนา.

อยเมตฺถ มโนทฺวาเร วีถิจิตฺตปฺปวตฺตินโย.

ตทารมฺมณนิยม

[๒๕] สพฺพตฺถาปิ ปเนตฺถ อนิฏฺเฐ อารมฺมเณ อกุสลวิปากาเนว ปญฺจวิญฺญาณสมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณตทารมฺมณานิ.

[๒๖] อิฏฺเฐ กุสลวิปากานิ.

[๒๗] อติอิฏฺเฐ ปน โสมนสฺสสหคตาเนว สนฺตีรณตทารมฺมณานิ,
ส. ๒๓ ตตฺถาปิ โสมนสฺสสหคตกิริยชวนาวสาเน โสมนสฺสสหคตาเนว ตทารมฺมณานิ ภวนฺติ, อุเปกฺขาสหคตกิริยชวนาวสาเน จ อุเปกฺขาสหคตาเนว โหนฺติ.

[๒๘] โทมนสฺสสหคตชนาวสาเน จ ปน ตทารมฺมณานิ เจว ภวงฺคานิ จ อุเปกฺขาสหคตาเนว ภวนฺติ, ตสฺมา ยทิ โสมนสฺสปฏิสนฺธิกสฺส โทมนสฺส-สหคตชวนาวสาเน ตทารมฺมณสมฺภโว นตฺถิ, ตทา ยํ กิญฺจิ ปริจิตปุพฺพํ ปริตฺตารมฺมณมารพฺภ อุเปกฺขาสหคตสนฺตีรณํ อุปฺปชฺชติ, ตมนนฺตริตฺวา ภวงฺคปาโตว โหตีติ วทนฺติ อาจริยา.

[๒๙] ตถา กามาวจรชวนาวสาเน กามาวจรสตฺตานํ กามาวจรธมฺเมเสฺวว อารมฺมณภูเตสุ ตทารมฺมณํ อิจฺฉนฺตีติ.

[๓๐] กาเม ชวนสตฺตาลมฺ- พนานํ นิยเม สติ
วิภูเตติมหนฺเต จ ตทารมฺมณมีริตํ.

อยเมตฺถ ตทารมฺมณนิยโม.

ชวนนิยม

ม. ๒๗

[๓๑] **ชวเนสุ จ** ปริตฺตชวนวีถิยํ กามาวจรชวนานิ สตฺตกฺขตฺตุํ ฉกฺขตฺตุเมว วา ชวนฺติ.

[๓๒] มนฺทปฺปวตฺติยํ ปน มรณกาลาทีสุ ปญฺจวารเมว.

[๓๓] ภควโต ปน ยมกปาฏิหาริยกาลาทีสุ ลหุกปฺปวตฺติยํ จตฺตาริ ปญฺจ วา ปจฺจเวกฺขณจิตฺตานิ ภวนฺตีติปิ วทนฺติ.

[๓๔] อาทิกมฺมิกสฺส ปน ปฐมกปฺปนายํ มหคฺคตชวนานิ อภิญฺญา-ชวนานิ จ สพฺพทาปิ เอกวารเมว ชวนฺติ, ตโต ปรํ ภวงฺคปาโต.

[๓๕] จตฺตาโร ปน มคฺคปฺปาทา เอกจิตฺตกฺขณิกา, ตโต ปรํ เทฺว ตีณิ ผลจิตฺตานิ ยถารหํ อุปฺปชฺชนฺติ, ตโต ปรํ ภวงฺคปาโต.

[๓๖] นิโรธสมาปตฺติกาเล จ ทฺวิกฺขตฺตุํ จตุตฺถารุปฺปชวนํ ชวติ, ตโต ส. ๒๔
ปรํ นิโรธํ ผุสติ.

[๓๗] วุฏฺฐานกาเล ปน อนาคามิผลํ วา อรหตฺตผลํ วา ยถารหเมก-วารํ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺเธ ภวงฺคปาโตว โหติ.

[๓๘] สพฺพตฺถาปิ สมาปตฺติวีถิยํ ภวงฺคโสโต วิย วีถินิยโม นตฺถีติ กตฺวา พหูนิปิ ลพฺภนฺตีติ.

[๓๙] สตฺตกฺขตฺตุํ ปริตฺตานิ มคฺคาภิญฺญา สกึ มตา
อวเสสานิ ลพฺภนฺติ ชวนานิ พหูนิปิ.

อยเมตฺถ ชวนนิยโม.

ม. ๒๘

ปุคฺคลเภท

[๔๐] **ทุเหตุกานมเหตุกานญฺจ** ปเนตฺถ กิริยชวนานิ เจว อปฺปนาชวนานิ จ น ลพฺภนฺติ.

[๔๑] ตถา ญาณสมฺปยุตฺตวิปากานิ จ สุคติยํ.

[๔๒] ทุคฺคติยํ ปน ญาณวิปฺปยุตฺตานิ จ มหาวิปากานิ น ลพฺภนฺติ.

[๔๓] **ติเหตุเกสุ** ปน ขีณาสวานํ กุสลากุสลชวนานิ น ลพฺภนฺติ.

[๔๔] ตถา เสกฺขปุถุชฺชนานํ กิริยชวนานิ.

[๔๕] ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตวิจิกิจฺฉาชวนานิ จ เสกฺขานํ.

[๔๖] อนาคามิปุคฺคลานํ ปน ปฏิฆชวนานิ จ น ลพฺภนฺติ.

[๔๗] โลกุตฺตรชวนานิ จ ยถารหํ อริยานเมว สมุปฺปชฺชนฺตีติ.

[๔๘] อเสกฺขานํ จตุจตฺตา- ลีส เสกฺขานมุทฺทิเส
ฉปฺปญฺญาสาวเสสานํ จตุปญฺญาส สมฺภวา.

อยเมตฺถ ปุคฺคลเภโท.

ภูมิวิภาค

[๔๙] **กามาวจรภูมิยํ** ปเนตานิ สพฺพานิปิ วีถิจิตฺตานิ ยถารหมุปลพฺภนฺติ.

[๕๐] **รูปาวจรภูมิยํ** ปฏิฆชวนตทารมฺมณวชฺชิตานิ.

[๕๑] **อรูปาวจรภูมิยํ** ปจฺจมคฺครูปาวจรหสนเหฏฺฐิมารุปฺปวชฺชิตานิ จ ลพฺภนฺติ.

ม. ๒๙
ส. ๒๕

[๕๒] สพฺพตฺถาปิ จ ตตฺตปสาทรหิตานํ ตตฺตทฺวาริกวีถิจิตฺตานิ น ลพฺภนฺเตว.

[๕๓] อสญฺญสตฺตานํ ปน สพฺพถาปิ จิตฺตปฺปวตฺติ นตฺเถวาติ.

[๕๔] อสีติ วีถิจิตฺตานิ　　กาเม รูเป ยถารหํ
จตุสฏฺฐิ ตถารูเป　　เทฺวจตฺตาลีส ลพฺภเร.

อยเมตฺถ ภูมิวิภาโค.

[๕๕] อิจฺเจวํ ฉทฺวาริกจิตฺตปฺปวตฺติ ยถาสมฺภวํ ภวงฺคนฺตริตา ยาวตายุกมพฺโพจฺฉินฺนา ปวตฺตติ.

อิติ อภิธมฺมตฺถสงฺคเห วีถิสงฺคหวิภาโค นาม
จตุตฺโถ ปริจฺเฉโท.

๕. ปญฺจมปริจฺเฉท

วีถิมุตฺตสงฺคหวิภาค

[๑] วีถิจิตฺตวเสเนวํ ปวตฺติยมุทีริโต
ปวตฺติสงฺคโห นาม สนฺธิยํ ทานิ วุจฺจติ.

[๒] จตสฺโส ภูมิโย จตุพฺพิธา ปฏิสนฺธิ จตฺตาริ กมฺมานิ จตุธา มรณุปฺปตฺติ เจติ วีถิมุตฺตสงฺคเห จตฺตาริ จตุกฺกานิ เวทิตพฺพานิ.

ภูมิจตุกฺก

[๓] ตตฺถ อปายภูมิ กามสุคติภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ เจติ จตสฺโส ภูมิโย นาม.

[๔] ตาสุ นิรโย ติรจฺฉานโยนิ เปตฺติวิสโย อสุรกาโย เจติ **อปายภูมิ จตุพฺพิธา** โหติ.

ม. ๓๐ [๕] มนุสฺสา จาตุมหาราชิกา ตาวตึสา ยามา ตุสิตา นิมฺมานรติ ปรนิมฺมิตวสวตฺตี เจติ **กามสุคติภูมิ สตฺตวิธา** โหติ.

ส. ๒๖ [๖] สา ปนายเมกาทสวิธาปิ กามาวจรภูมิจฺเจว สงฺขํ คจฺฉติ.

[๗] พฺรหฺมปาริสชฺชา พฺรหฺมปุโรหิตา มหาพฺรหฺมา เจติ ปฐมชฺฌานภูมิ.

[๘] ปริตฺตาภา อปฺปมาณาภา อาภสฺสรา เจติ ทุติยชฺฌานภูมิ.

[๙] ปริตฺตสุภา อปฺปมาณสุภา สุภกิณฺหา เจติ ตติยชฺฌานภูมิ.

[๑๐] เวหปฺผลา อสญฺญสตฺตา สุทฺธาวาสา เจติ จตุตฺถชฺฌานภูมีติ **รูปาวจรภูมิ โสฬสวิธา** โหติ.

[๑๑] อวิหา อตปฺปา สุทสฺสา สุทสฺสี อกนิฏฺฐา เจติ **สุทฺธาวาสภูมิ ปญฺจวิธา** โหติ.

[๑๒] อากาสานญฺจายตนภูมิ วิญฺญาณญฺจายตนภูมิ อากิญฺจญฺญายตนภูมิ เนวสญฺญานาสญฺญายตนภูมิ เจติ **อรูปภูมิ จตุพฺพิธา** โหติ.

[๑๓] ปุถุชฺชนา น ลพฺภนฺติ สุทฺธาวาเสสุ สพฺพถา
โสตาปนฺนา จ สกทา- คามิโน จาปิ ปุคฺคลา.

[๑๔] อริยา โนปลพฺภนฺติ อสญฺญาปายภูมิสุ
เสสฏฺฐาเนสุ ลพฺภนฺติ อริยานริยาปิ จ.

อิทเมตฺถ ภูมิจตุกฺกํ.

ปฏิสนฺธิจตุกฺก ม. ๓๑

[๑๕] อปายปฏิสนฺธิ กามสุคติปฏิสนฺธิ รูปาวจรปฏิสนฺธิ อรูปาวจร-ปฏิสนฺธิ เจติ **จตุพฺพิธา ปฏิสนฺธิ** นาม.

[๑๖] ตตฺถ อกุสลวิปาโกเปกฺขาสหคตสนฺตีรณํ อปายภูมิยํ โอกฺกนฺติกฺ-ขเณ ปฏิสนฺธิ หุตฺวา ตโต ปรํ ภวงฺคํ ปริโยสาเน จวนํ หุตฺวา โวจฺฉิชฺชติ, อย**เมกาปายปฏิสนฺธิ** นาม.

[๑๗] กุสลวิปาโกเปกฺขาสหคตสนฺตีรณํ ปน กามสุคติยํ มนุสฺสานญฺเจว ชจฺจนฺธาทีนํ ภุมฺมสฺสิตานญฺจ วินิปาติกาสุรานํ ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติวเสน ปวตฺตติ.

[๑๘] มหาวิปากานิ ปน อฏฺฐ สพฺพตฺถาปิ กามสุคติยํ ปฏิสนฺธิ- ส. ๒๗
ภวงฺคจุติวเสน ปวตฺตนฺติ.

[๑๙] อิมา[๑] นว กามสุคติปฏิสนฺธิโย นาม.

[๒๐] สา ปนายํ ทสวิธาปิ กามาวจรปฏิสนฺธิจฺเจว สงฺขํ คจฺฉติ.

[๒๑] เตสุ จตุนฺนํ อปายานํ มนุสฺสานํ วินิปาติกาสุรานญฺจ อายุปฺ-ปมาณคณนาย นิยโม นตฺถิ.

[๒๒] จาตุมหาราชิกานํ ปน เทวานํ ทิพฺพานิ ปญฺจวสฺสสตานิ อายุปฺ-ปมาณํ, มนุสฺสคณนาย นวุติวสฺสสตสหสฺสปฺปมาณํ โหติ, ตโต จตุคฺคุณํ

---

[๑] สี. อิมานิ.

ตาวตึสานํ, ตโต จตุคฺคุณํ ยามานํ, ตโต จตุคฺคุณํ ตุสิตานํ, ตโต จตุคฺคุณํ นิมฺมานรตีนํ, ตโต จตุคฺคุณํ ปรนิมฺมิตวสวตฺตีนํ.

[๒๓] นวสตญฺเจกวีส- วสฺสานํ โกฏิโย ตถา
วสฺสสตสหสฺสานิ สฏฺฐิ จ วสวตฺติสุ.

ม. ๓๒ [๒๔] ปฐมชฺฌานวิปากํ ปฐมชฺฌานภูมิยํ ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติวเสน ปวตฺตติ.

[๒๕] ตถา ทุติยชฺฌานวิปากํ ตติยชฺฌานวิปากญฺจ ทุติยชฺฌานภูมิยํ.

[๒๖] จตุตฺถชฺฌานวิปากํ ตติยชฺฌานภูมิยํ.

[๒๗] ปญฺจมชฺฌานวิปากํ จตุตฺถชฺฌานภูมิยํ.

[๒๘] อสญฺญสตฺตานมฺปน รูปเมว ปฏิสนฺธิ โหติ. ตถา ตโต ปรํ ปวตฺติยํ จวนกาเล จ รูปเมว ปวตฺติตฺวา นิรุชฺฌติ, อิมา **ฉ รูปาวจร-ปฏิสนฺธิโย** นาม.

[๒๙] เตสุ พฺรหฺมปาริสชฺชานํ เทวานํ กปฺปสฺส ตติโย ภาโค อายุปฺปมาณํ.

[๓๐] พฺรหฺมปุโรหิตานํ อุปฑฺฒกปฺโป.

[๓๑] มหาพฺรหฺมานํ เอโก กปฺโป.

[๓๒] ปริตฺตาภานํ เทฺว กปฺปานิ.

[๓๓] อปฺปมาณาภานํ จตฺตาริ กปฺปานิ.

[๓๔] อาภสฺสรานํ อฏฺฐ กปฺปานิ.

[๓๕] ปริตฺตสุภานํ โสฬส กปฺปานิ.

[๓๖] อปฺปมาณสุภานํ ทฺวตฺตึส กปฺปานิ.

ส. ๒๘ [๓๗] สุภกิณฺหานํ จตุสฏฺฐิ กปฺปานิ.

[๓๘] เวหปฺผลานํ อสญฺญสตฺตานญฺจ ปญฺจ กปฺปสตานิ.

[๓๙] อวิหานํ กปฺปสหสฺสานิ.

[๔๐] อตปฺปานํ เทฺว กปฺปสหสฺสานิ.

[๔๑] สุทสฺสานํ จตฺตาริ กปฺปสหสฺสานิ.

[๔๒] สุทสฺสีนํ อฏฺฐ กปฺปสหสฺสานิ.

[๔๓] อกนิฏฺฐานํ โสฬส กปฺปสหสฺสานิ. ม. ๓๓

[๔๔] ปฐมารุปฺปาทิวิปากานิ ปฐมารุปฺปาทิภูมีสุ ยถากฺกมํ ปฏิสนฺธิ-ภวงฺคจุติวเสน ปวตฺตนฺติ. อิมา **จตสฺโส อรูปปฏิสนฺธิโย** นาม.

[๔๕] เตสุ อากาสานญฺจายตนูปคานํ เทวานํ วีสติกปฺปสหสฺสานิ อายุปฺปมาณํ.

[๔๖] วิญฺญาณญฺจายตนูปคานํ เทวานํ จตฺตาลีสกปฺปสหสฺสานิ.

[๔๗] อากิญฺจญฺญายตนูปคานํ เทวานํ สฏฺฐิกปฺปสหสฺสานิ.

[๔๘] เนวสญฺญานาสญฺญายตนูปคานํ เทวานํ จตุราสีติกปฺปสหสฺสานิ.

[๔๙] ปฏิสนฺธิ ภวงฺคญฺจ ตถา จวนมานสํ
เอกเมว ตเถวก- วิสยญฺเจกชาติยํ.

อิทเมตฺถ ปฏิสนฺธิจตุกฺกํ.

กมฺมจตุกฺก

[๕๐] ชนกํ อุปตฺถมฺภกํ อุปปีฬกํ อุปฆาตกญฺเจติ **กิจฺจวเสน.**

[๕๑] ครุกํ อาสนฺนํ อาจิณฺณํ กตตฺตากมฺมญฺเจติ **ปากทาน-ปริยาเยน.**

[๕๒] ทิฏฐธมฺมเวทนียํ อุปปชฺชเวทนียํ อปราปรเวทนียํ อโหสิกมฺมญฺเจติ **ปากกาลวเสน** จตฺตาริ กมฺมานิ นาม.

[๕๓] ตถา อกุสลํ กามาวจรกุสลํ รูปาวจรกุสลญฺเจติ **ปากฏฺฐานวเสน.**

ม. ๓๔ [๕๔] ตตฺถ อกุสลํ กายกมฺมํ วจีกมฺมํ มโนกมฺมญฺเจติ กมฺมทฺวารวเสน ติวิธํ โหติ.

ส. ๒๙ [๕๕] กถํ? ปาณาติปาโต อทินฺนาทานํ กาเมสุมิจฺฉาจาโร เจติ กาย-วิญฺญตฺติสงฺขาเต กายทฺวาเร พาหุลฺลวุตฺติโต **กายกมฺมํ** นาม.

[๕๖] มุสาวาโท ปิสุณวาจา ผรุสวาจา สมฺผปฺปลาโป เจติ วจี-วิญฺญตฺติสงฺขาเต วจีทฺวาเร พาหุลฺลวุตฺติโต **วจีกมฺมํ** นาม.

[๕๗] อภิชฺฌา พฺยาปาโท มิจฺฉาทิฏฺฐิ เจติ อญฺญตฺราปิ วิญฺญตฺติยา มนสฺมึเยว พาหุลฺลวุตฺติโต **มโนกมฺมํ** นาม.

[๕๘] เตสุ ปาณาติปาโต ผรุสวาจา พฺยาปาโท จ โทสมูเลน ชายนฺติ.

[๕๙] กาเมสุมิจฺฉาจาโร อภิชฺฌา มิจฺฉาทิฏฺฐิ จ โลภมูเลน.

[๖๐] เสสานิ จตฺตาริปิ ทฺวีหิ มูเลหิ สมฺภวนฺติ.

[๖๑] จิตฺตุปฺปาทวเสน ปเนตํ อกุสลํ สพฺพถาปิ ทฺวาทสวิธํ โหติ.

[๖๒] กามาวจรกุสลมฺปิ กายทฺวาเร ปวตฺตํ กายกมฺมํ วจีทฺวาเร ปวตฺตํ วจีกมฺมํ, มโนทฺวาเร ปวตฺตํ มโนกมฺมญฺเจติ กมฺมทฺวารวเสน ติวิธํ โหติ.

[๖๓] ตถา ทานสีลภาวนาวเสน.

[๖๔] จิตฺตุปฺปาทวเสน ปเนตํ อฏฺฐวิธํ โหติ.

[๖๕] ทานสีลภาวนาอปจายนเวยฺยาวจฺจปตฺติทานปตฺตานุโมทนธมฺมสฺ-สวนธมฺมเทสนาทิฏฺฐุชุกมฺมวเสน ทสวิธํ โหติ.

ม. ๓๕ [๖๖] ตํ ปเนตํ วีสติวิธมฺปิ กามาวจรกมฺมมิจฺเจว สงฺขํ คจฺฉติ.

[๖๗] รูปาวจรกุสลํ ปน มโนกมฺมเมว, ตญฺจ ภาวนามยํ อปฺปนาปฺ-ปตฺตํ, ฌานงฺคเภเทน ปญฺจวิธํ โหติ.

[๖๘] ตถา อรูปาวจรกุสลญฺจ มโนกมฺมํ, ตมฺปิ ภาวนามยํ อปฺปนาปฺปตฺตํ, อารมฺมณเภเทน จตุพฺพิธํ โหติ.

[๖๙] เอตฺถากุสลกมฺมมฺปิ ทฺวาทสวิธํ อปายภูมิยํ ปฏิสนฺธึ ชเนติ, ปวตฺติยํ ปน สพฺพมฺปิ ทฺวาทสวิธํ สตฺตากุสลปากานิ สพฺพตฺถาปิ กามโลเก รูปโลเก จ ยถารหํ วิปจฺจติ.

[๗๐] กามาวจรกุสลมฺปิ กามสุคติยเมว ปฏิสนฺธึ ชเนติ, ตถา ปวตฺติยญฺจ มหาวิปากานิ, อเหตุกวิปากานิ ปน อฏฺฐปิ สพฺพตฺถาปิ ส. ๓๐
กามโลเก รูปโลเก จ ยถารหํ วิปจฺจติ.

[๗๑] ตตฺถาปิ ติเหตุกมุกฺกฏฺฐํ กุสลํ ติเหตุกํ ปฏิสนฺธึ ทตฺวา ปวตฺเต โสฬส วิปากานิ วิปจฺจติ.

[๗๒] ติเหตุกโมมกํ ทฺวิเหตุกมุกฺกฏฺฐญฺจ กุสลํ ทฺวิเหตุกํ ปฏิสนฺธึ ทตฺวา ปวตฺเต ติเหตุกรหิตานิ ทฺวาทส วิปากานิ วิปจฺจติ.

[๗๓] ทฺวิเหตุกโมมกํ ปน กุสลํ อเหตุกเมว ปฏิสนฺธึ เทติ, ปวตฺเต จ อเหตุกวิปากาเนว วิปจฺจติ.

[๗๔] อสงฺขารํ สสงฺขาร- วิปากานิ น ปจฺจติ
สสงฺขารมสงฺขาร- วิปากานีติ เกจิ น.
เตสํ ทฺวาทส ปากานิ ทสาฏฺฐ จ ยถากฺกมํ
ยถาวุตฺตานุสาเรน ยถาสมฺภวมุทฺทิเส.

[๗๕] รูปาวจรกุสลํ ปน ปฐมชฺฌานํ ปริตฺตํ ภาเวตฺวา พฺรหฺมปาริ- ม. ๓๖
สชฺเชสุ อุปฺปชฺชติ.

[๗๖] ตเมว มชฺฌิมํ ภาเวตฺวา พฺรหฺมปุโรหิเตสุ.

[๗๗] ปณีตํ ภาเวตฺวา มหาพฺรเหฺมสุ.

[๗๘] ตถา ทุติยชฺฌานํ ตติยชฺฌานญฺจ ปริตฺตํ ภาเวตฺวา ปริตฺตาเภสุ.

[๗๙] มชฺฌิมํ ภาเวตฺวา อปฺปมาณาเภสุ.

[๘๐] ปณีตํ ภาเวตฺวา อาภสฺสเรสุ.

[๘๑] จตุตฺถชฺฌานํ ปริตฺตํ ภาเวตฺวา ปริตฺตสุเภสุ.

[๘๒] มชฺฌิมํ ภาเวตฺวา อปฺปมาณสุเภสุ.

[๘๓] ปณีตํ ภาเวตฺวา สุภกิเณฺหสุ.

[๘๔] ปญฺจมชฺฌานํ ภาเวตฺวา เวหปฺผเลสุ.

[๘๕] ตเมว สญฺญาวิราคํ ภาเวตฺวา อสญฺญสตฺเตสุ.

[๘๖] อนาคามิโน ปน สุทฺธาวาเสสุ อุปฺปชฺชนฺติ.

[๘๗] อรูปาวจรกุสลญฺจ ยถากฺกมํ ภาเวตฺวา อารุปฺเปสุ อุปฺปชฺชนฺตีติ.

ส. ๓๑ [๘๘] อิตฺถํ มหคฺคตํ ปุญฺญํ ยถาภูมิวเสตฺถิตํ
ชเนติ สทิสํ ปากํ ปฏิสนฺธิปฺปวตฺติยํ.

อิทเมตฺถ กมฺมจตุกฺกํ.

จุติปฏิสนฺธิกฺกม

[๘๙] อายุกฺขเยน กมฺมกฺขเยน อุภยกฺขเยน อุปจฺเฉทกกมฺมุนา เจติ **จตุธา มรณุปฺปตฺติ** นาม.

ม. ๓๗ [๙๐] ตถา จ มรนฺตานํ ปน มรณกาเล ยถารหํ อภิมุขีภูตํ ภวนฺตเร ปฏิสนฺธิชนกํ กมฺมํ วา, ตทกมฺมกรณกาเล รูปาทิกมฺมุปลทฺธปุพฺพมุปกรณ-ภูตญฺจ กมฺมนิมิตฺตํ วา, อนนฺตรมุปฺปชฺชมานภเว อุปลภิตพฺพมุปโภคภูตญฺจ คตินิมิตฺตํ วา กมฺมพเลน ฉนฺนํ ทฺวารานํ อญฺญตรสฺมึ ปจฺจุปฏฺฐาติ, ตโต ปรํ ตเมว ตโถปฏฺฐิตํ อารมฺมณมารพฺภ วิปจฺจมานกกมฺมานุรูปํ ปริสุทฺธํ อุปกฺกิลิฏฺฐํ วา อุปลภิตพฺพภวานุรูปํ ตตฺโถณตฺว จิตฺตสนฺตานํ อภิณฺหํ ปวตฺตติ พาหุลฺเลน, ตเมว วา ปน ชนกภูตํ กมฺมํ อภินวกรณวเสน ทฺวารปฺปตฺตํ โหติ.

[๙๑] ปจฺจาสนฺนมรณสฺส สตฺตสฺส วีถิจิตฺตาวสาเน ภวงฺคกฺขเย วา จวนวเสน ปจฺจุปฺปนฺนภวปริโยสานภูตํ จุติจิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌติ, ตสฺมึ นิรุทฺธาวสาเน ตสฺสานนฺตรเมว ตถาคหิตํ อารมฺมณมารพฺภ สวตฺถุกํ

อวตฺถุเมว วา ยถารหํ อวิชฺชานุสยปริกฺขิตฺเตน ตณฺหานุสยมูลเกน สงฺขาเรน ชนิยมานํ สมฺปยุตฺเตหิ ปริคฺคยฺหมานํ สหชาตานมธิฏฺฐาน-ภาเวน ปุพฺพงฺคมภูตํ ภวนฺตรปฏิสนฺธานวเสน ปฏิสนฺธิสงฺขาตํ มานสํ อุปฺปชฺชมานเมว ปติฏฺฐาติ ภวนฺตเร.

[๙๒] มรณาสนฺนวีถิยํ ปเนตฺถ มนฺทปฺปวตฺตานิ ปญฺเจว ชวนานิ ปาฏิกงฺขิตพฺพานิ, ตสฺมา ยทิ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมเณสุ อาปาถคเตสุ ธรนฺเตเสฺวว มรณํ โหติ, ตทา ปฏิสนฺธิภวงฺคานมฺปิ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณตา ส. ๓๒
ลพฺภตีติ กตฺวา กามาวจรปฏิสนฺธิยา ฉทฺวารคฺคหิตํ กมฺมนิมิตฺตํ คติ-นิมิตฺตญฺจ ปจฺจุปฺปนฺนมตีตญฺจารมฺมณํ อุปลพฺภติ, กมฺมํ ปน อตีตเมว, ตญฺจ มโนทฺวารคฺคหิตํ, ตานิ ปน สพฺพานิปิ ปริตฺตธมฺมภูตาเนวารมฺมณานิ.

[๙๓] รูปาวจรปฏิสนฺธิยา ปน ปญฺญตฺติภูตํ กมฺมนิมิตฺตเมวารมฺมณํ โหติ.

[๙๔] ตถา อรูปปฏิสนฺธิยา จ มหคฺคตภูตํ ปญฺญตฺติภูตญฺจ กมฺม- ม. ๓๘
นิมิตฺตเมว ยถารหมารมฺมณํ โหติ.

[๙๕] อสญฺญสตฺตานํ ปน ชีวิตนวกเมว ปฏิสนฺธิภาเวน ปติฏฺฐาติ, ตสฺมา เต รูปปฏิสนฺธิกา นาม.

[๙๖] อรูปา อรูปปฏิสนฺธิกา.

[๙๗] เสสา รูปารูปปฏิสนฺธิกา.

[๙๘] อารุปฺปจุติยา โหนฺติ เหฏฺฐิมารุปฺปวชฺชิตา
ปรมารุปฺปสนฺธี จ ตถา กามติเหตุกา.
รูปาวจรจุติยา อเหตุรหิตา สิยุ
สพฺพา กามติเหตุมฺหา กาเมเสฺวว ปเนตรา.

อยเมตฺถ จุติปฏิสนฺธิกฺกโม.

[๙๙] อิจฺเจวํ คหิตปฏิสนฺธิกานํ ปน ปฏิสนฺธินิโรธานนฺตรโต ปภุติ ตเมวารมฺมณมารพฺภ ตเทว จิตฺตํ ยาว จุติจิตฺตุปฺปาทา อสติ วีถิจิตฺตุปฺปาเท ภวสฺส องฺคภาเวน ภวงฺคสนฺตติสงฺขาตํ มานสํ อพฺโพจฺฉินฺนํ หุตฺวา นทีโสโต วิย ปวตฺตติ.

[๑๐๐] ปริโยสาเน จ จวนวเสน จุติจิตฺตํ หุตฺวา นิรุชฺฌติ.

[๑๐๑] ตโต ปรญฺจ ปฏิสนฺธาทโย รถจกฺกมิว ยถากฺกมํ เอว ปริวตฺตนฺตา ปวตฺตนฺติ.

ส. ๓๓ [๑๐๒] ปฏิสนฺธิภวงฺควีถิโย จุติ เจห ตถา ภวนฺตเร
ปุน สนฺธิ ภวงฺคมิจฺจยํ ปริวตฺตติ จิตฺตสนฺตติ.

ม. ๓๙ ปฏิสงฺขาย ปเนตมทฺธุวํ อธิคนฺตฺวา ปทมจฺจุตํ พุธา
สุสมุจฺฉินฺนสิเนหพนฺธนา สมเมสฺสนฺติ จิราย สุพฺพตา.

อิติ อภิธมฺมตฺถสงฺคเห วีถิมุตฺตสงฺคหวิภาโค นาม

ปญฺจโม ปริจฺเฉโท.

๖. ฉฏฺฐปริจฺเฉท

รูปสงฺคหวิภาค

[๑] เอตฺตาวตา วิภตฺตา หิ สปฺปเภทปฺปวตฺติกา
จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา รูปํ ทานิ ปวุจฺจติ.

[๒] สมุทฺเทสา วิภาคา จ สมุฏฺฐานา กลาปโต
ปวตฺติกฺกมโต เจติ ปญฺจธา ตตฺถ สงฺคโห.

รูปสมุทฺเทส

[๓] จตฺตาริ มหาภูตานิ จตุนฺนญฺจ มหาภูตานํ อุปาทายรูปญฺเจติ **ทุวิธมฺเปตํ รูปํ** เอกาทสวิเธน สงฺคหํ คจฺฉติ.

[๔] กถํ ? ปถวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ จ **ภูตรูปํ** นาม.

[๕] จกฺขุ โสตํ ฆานํ ชิวฺหา กาโย **ปสาทรูปํ** นาม. ส. ๓๔

[๖] รูปํ สทฺโท คนฺโธ รโส อาโปธาตุวิวชฺชิตํ ภูตตฺตยสงฺขาตํ โผฏฺฐพฺพญฺจ **โคจรรูปํ** นาม.

[๗] อิตฺถตฺตํ ปุริสตฺตํ **ภาวรูปํ** นาม.

[๘] หทยวตฺถุ **หทยรูปํ** นาม.

[๙] ชีวิตินฺทฺริยํ **ชีวิตรูปํ** นาม.

[๑๐] กพฬีกาโร อาหาโร **อาหารรูปํ** นาม.

[๑๑] อิติ จ อฏฺฐารสวิธมฺเปตํ รูปํ สภาวรูปํ สลกฺขณรูปํ นิปฺผนฺนรูปํ ม. ๔๐
รูปรูปํ สมฺมสนรูปนฺติ จ สงฺคหํ คจฺฉติ.

[๑๒] อากาสธาตุ **ปริจฺเฉทรูปํ** นาม.

[๑๓] กายวิญฺญตฺติ วจีวิญฺญตฺติ **วิญฺญตฺติรูปํ** นาม.

[๑๔] รูปสฺส ลหุตา มุทุตา กมฺมญฺญตา วิญฺญตฺติทฺวยํ **วิการรูปํ** นาม.

[๑๕] รูปสฺส อุปจโย สนฺตติ ชรตา อนิจฺจตา **ลกฺขณรูปํ** นาม.

[๑๖] ชาติรูปเมว ปเนตฺถ อุปจยสนฺตตินาเมน ปวุจฺจตีติ เอกาทส-วิธมฺเปตํ รูปํ อฏฺฐวีสติวิธํ โหติ สรูปวเสน.

[๑๗] กถํ :-

ภูตปฺปสาทวิสยา ภาโว หทยมิจฺจปิ
ชีวิตาหารรูเปหิ อฏฺฐารสวิธํ ตถา.

ปริจฺเฉโท จ วิญฺญตฺติ วิกาโร ลกฺขณนฺติ จ
อนิปฺผนฺนา ทส เจติ อฏฺฐวีสวิธํ ภเว.

อยเมตฺถ รูปสมุทฺเทโส.

รูปวิภาค

[๑๘] สพฺพญฺจ ปเนตํ รูปํ อเหตุกํ สปฺปจฺจยํ สาสวํ สงฺขตํ โลกิยํ กามาวจรํ อนารมฺมณํ อปฺปหาตพฺพเมวาติ เอกวิธมฺปิ อชฺฌตฺติก-พาหิราทิวเสน พหุธา เภทํ คจฺฉติ.

[๑๙] กถํ ? ปสาทสงฺขาตํ ปญฺจวิธมฺปิ **อชฺฌตฺติกรูปํ** นาม, อิตรํ พาหิรรูปํ.

ม. ๔๑ [๒๐] ปสาทหทยสงฺขาตํ ฉพฺพิธมฺปิ **วตฺถุรูปํ** นาม, อิตรํ **อวตฺถุรูปํ**.

ส. ๓๕ [๒๑] ปสาทวิญฺญตฺติสงฺขาตํ สตฺตวิธมฺปิ **ทฺวารรูปํ** นาม, อิตรํ **อทฺวารรูปํ**.

[๒๒] ปสาทภาวชีวิตสงฺขาตํ อฏฺฐวิธมฺปิ **อินฺทฺริยรูปํ** นาม, **อิตรํ อนินฺทฺริยรูปํ**.

[๒๓] ปสาทวิสยสงฺขาตํ ทฺวาทสวิธมฺปิ **โอฬาริกรูปํ สนฺติเกรูปํ สปฺปฏิฆรูปญฺจ**, อิตรํ **สุขุมรูปํ ทูเรรูปํ อปฺปฏิฆรูปญฺจ**.

[๒๔] กมฺมชํ **อุปาทินฺนรูปํ**, อิตรํ **อนุปาทินฺนรูปํ**.

[๒๕] รูปายตนํ **สนิทสฺสนรูปํ**, อิตรํ **อนิทสฺสนรูปํ**.

[๒๖] จกฺขาทิทฺวยํ อสมฺปตฺตวเสน, ฆานาทิตฺตยํ สมฺปตฺตวเสนาติ ปญฺจวิธมฺปิ **โคจรคฺคาหิกรูปํ**, อิตรํ **อโคจรคฺคาหิกรูปํ**.

[๒๗] วณฺโณ คนฺโธ รโส โอชา ภูตจตุกฺกญฺเจติ อฏฺฐวิธมฺปิ **อวินิพฺโภครูปํ**, อิตรํ **วินิพฺโภครูปํ**.

[๒๘] อิจฺเจวมฏฺฐวีสติ- วิธมฺปิ จ วิจกฺขณา
อชฺฌตฺติกาทิเภเทน วิภชนฺติ ยถารหํ.

อยเมตฺถ รูปวิภาโค.

รูปสมุฏฺฐานนย

[๒๙] กมฺมํ จิตฺตํ อุตุ อาหาโร เจติ **จตฺตาริ รูปสมุฏฺฐานานิ** นาม.

[๓๐] ตตฺถ กามาวจรํ รูปาวจรญฺเจติ ปญฺจวีสติวิธมฺปิ กุสลากุสล-กมฺมมภิสงฺขตํ อชฺฌตฺติกสนฺตาเน กมฺมสมุฏฺฐานรูปํ ปฏิสนฺธิมุปาทาย ขเณ ขเณ สมุฏฺฐาเปติ.

[๓๑] อรูปวิปากทฺวิปญฺจวิญฺญาณวชฺชิตํ ปญฺจสตฺตติวิธมฺปิ จิตฺตํ จิตฺต- ม. ๔๒
สมุฏฺฐานรูปํ ปฐมภวงฺคมุปาทาย ชายนฺตเมว สมุฏฺฐาเปติ.

[๓๒] ตตฺถ อปฺปนาชวนํ อิริยาปถมฺปิ สนฺนาเมติ.

[๓๓] โวฏฺฐพฺพนกามาวจรชวนาภิญฺญา ปน วิญฺญตฺติมฺปิ สมุฏฺฐาเปนฺติ.

[๓๔] โสมนสฺสชวนานิ ปเนตฺถ เตรส หสนมฺปิ ชเนนฺติ.

[๓๕] สีตุโณฺหตุสมญฺญาตา เตโชธาตุ จิตฺปปฺปตฺตาว อุตุสมุฏฺฐานรูปํ อชฺฌตฺตญฺจ พหิทฺธา จ ยถารหํ สมุฏฺฐาเปติ. ส. ๓๖

[๓๖] โอชาสงฺขาโต อาหาโร อาหารสมุฏฺฐานรูปํ อชฺโฌหรณกาเล จานปฺปตฺโตว สมุฏฺฐาเปติ.

[๓๗] ตตฺถ หทยอินฺทฺริยรูปานิ กมฺมชาเนว.

[๓๘] วิญฺญตฺติทฺวยํ จิตฺตชเมว.

[๓๙] สทฺโท จิตฺโตตุโช.

[๔๐] ลหุตาทิตฺตยํ อุตุจิตฺตาหาเรหิ สมฺภวติ.

[๔๑] อวินิพฺโภครูปานิ เจว อากาสธาตุ จ จตูหิ สมฺภูตานิ.

[๔๒] ลกฺขณรูปานิ น กุโตจิ ชายนฺติ.

[๔๓] อฏฺฐารส ปนฺนรส เตรส ทฺวาทสาติ จ
กมฺมจิตฺโตตุกาหาร- ชานิ โหนฺติ ยถากฺกมํ.

[๔๔] ชายมานาทิรูปานํ สภาวตฺตา หิ เกวลํ
ลกฺขณานิ น ชายนฺติ เกหิจีติ ปกาสิตํ.

อยเมตฺถ รูปสมุฏฺฐานนโย.

ม. ๔๓

กลาปโยชนา

[๔๕] เอกุปฺปาทา เอกนิโรธา เอกนิสฺสยา สหวุตฺติโน **เอกวีสติรูปกลาปา** นาม.

[๔๖] ตตฺถ ชีวิตํ อวินิพฺโภครูปญฺจ จกฺขุนา สห จกฺขุทสกนฺติ ปวุจฺจติ. ตถา โสตาทีหิ สทฺธึ โสตทสกํ ฆานทสกํ ชิวฺหาทสกํ กายทสกํ อิตฺถิภาว-ทสกํ ปุมฺภาวทสกํ วตฺถุทสกญฺเจติ ยถากฺกมํ โยเชตพฺพํ. อวินิพฺโภครูปเมว ชีวิเตน สห ชีวิตนวกนฺติ ปวุจฺจติ. อิเม **นว กมฺมสมุฏฺฐานกลาปา.**

[๔๗] อวินิพฺโภครูปํ ปน สุทฺธฏฺฐกํ, ตเทว กายวิญฺญตฺติยา สห กายวิญฺญตฺตินวกํ, วจีวิญฺญตฺติสทฺเทหิ สห วจีวิญฺญตฺติทสกํ, ลหุตาทีหิ สทฺธึ ลหุตาเทกาทสกํ, กายวิญฺญตฺติลหุตาทิทฺวาทสกํ, วจีวิญฺญตฺติสทฺท-ลหุตาทิเตรสกญฺเจติ **ฉ จิตฺตสมุฏฺฐานกลาปา.**

ส. ๓๗ [๔๘] สุทฺธฏฺฐกํ สทฺทนวกํ ลหุตาเทกาทสกํ สทฺทลหุตาทิทฺวา-ทสกญฺเจติ **จตฺตาโร อุตุสมุฏฺฐานกลาปา.**

[๔๙] สุทฺธฏฺฐกํ ลหุตาเทกาทสกญฺเจติ **เทฺว อาหารสมุฏฺฐานกลาปา.**

[๕๐] ตตฺถ สุทฺธฏฺฐกํ สทฺทนวกญฺเจติ เทฺว อุตุสมุฏฺฐานกลาปา, พหิทฺธาปิ ลพฺภนฺติ, อวเสสา ปน สพฺเพปิ อชฺฌตฺติกเมวาติ.

[๕๑] กมฺมจิตฺโตตุกาหาร- สมุฏฺฐานา ยถากฺกมํ
นว ฉ จตุโร เทฺวติ กลาปา เอกวีสติ.

กลาปานํ ปริจฺเฉท- ลกฺขณตฺตา วิจกฺขณา
น กลาปงฺคมิจฺจาหุ อากาสํ ลกฺขณานิ จ.

อยเมตฺถ กลาปโยชนา.

รูปปวตฺติกฺกม ม. ๔๔

[๕๒] สพฺพานิปิ ปเนตานิ รูปานิ กามโลเก ยถารหํ อนูนานิ ปวตฺติยํ อุปลพฺภนฺติ.

[๕๓] ปฏิสนฺธิยํ ปน สตฺตสนฺเสทชานญฺเจว โอปปาติกานญฺจ จกฺขุโสต-ฆานชิวฺหากายภาววตฺถุทสกสงฺขาตานิ สตฺต ทสกานิ ปาตุภวนฺติ อุกฺกฏฺฐวเสน. โอมกวเสน ปน จกฺขุโสตฆานภาวทสกานิ กทาจิปิ น ลพฺภนฺติ, ตสฺมา เตสํ วเสน กลาปหานิ เวทิตพฺพา.

[๕๔] คพฺภเสยฺยกสตฺตานํ ปน กายภาววตฺถุทสกสงฺขาตานิ ตีณิ ทสกานิ ปาตุภวนฺติ, ตตฺถาปิ ภาวทสกํ กทาจิ น ลพฺภติ, ตโต ปรํ ปน ปวตฺติกาเล กเมน จกฺขุทสกาทีนิ จ ปาตุภวนฺติ.

[๕๕] อิจฺเจวํ ปฏิสนฺธิมุปาทาย กมฺมสมุฏฺฐานา, ทุติยจิตฺตมุปาทาย จิตฺตสมุฏฺฐานา, จิติกาลมุปาทาย อุตุสมุฏฺฐานา, โอชาผรณมุปาทาย อาหารสมุฏฺฐานา เจติ จตุสมุฏฺฐานรูปกลาปสนฺตติ กามโลเก ทีปชาลา วิย นทีโสโต วิย จ ยาวตายุกมพฺโพจฺฉินฺนา ปวตฺตติ.

[๕๖] มรณกาเล ปน จุติจิตฺโตปริสตฺตรสมจิตฺตสฺส จิติกาลมุปาทาย ส. ๓๘
กมฺมชรูปานิ น อุปฺปชฺชนฺติ, ปุเรตรมุปฺปนฺนานิ จ กมฺมชรูปานิ จุติจิตฺต-

สมกาลเมว ปวตฺติตฺวา นิรุชฺฌนฺติ, ตโต ปรं จิตฺตชาหารชรูปญฺจ โวจฺฉิชฺชติ, ตโต ปรं อุตุสมุฏฺฐานรูปปรมฺปรา ยาว มตกเฬวรสงฺขาตา ปวตฺตนฺติ.

[๕๗] อิจฺเจวं มตสตฺตานं ปุนเทว ภวนฺตเร
ปฏิสนฺธิมุปาทาย ตถา รูปं ปวตฺตติ.

ม. ๔๕ [๕๘] รูปโลเก ปน ฆานชิวฺหากายภาวทสกานิ จ[๑] อาหารชกลาปานิ จ น ลพฺภนฺติ, ตสฺมา เตสं ปฏิสนฺธิกาเล จกฺขุโสตวตฺถุวเสน ตีณิ ทสกานิ ชีวิตนวกญฺเจติ จตฺตาโร กมฺมสมุฏฺฐานกลาปา, ปวตฺติยं จิตฺโตตุสมุฏฺฐานา จ ลพฺภนฺติ.

[๕๙] อสญฺญสตฺตานं ปน จกฺขุโสตวตฺถุสทฺทาปิ น ลพฺภนฺติ, ตถา สพฺพานิปิ จิตฺตชรูปานิ, ตสฺมา เตสं ปฏิสนฺธิกาเล ชีวิตนวกเมว,[๒] ปวตฺติยญฺจ สทฺทาวชฺชิตं อุตุสมุฏฺฐานรูปं อติริจฺฉติ.

[๖๐] อิจฺเจวं กามรูปาสญฺญีสงฺขาเตสุ ตีสุ ฐาเนสุ ปฏิสนฺธิปวตฺติวเสน ทุวิธา รูปปฺปวตฺติ เวทิตพฺพา.

[๖๑] อฏฺฐวีสติ กาเมสุ โหนฺติ เตวีส รูปิสุ
สตฺตรเสว สญฺญีนं อรูเป นตฺถิ กิญฺจิปิ.
สทฺโท วิกาโร ชรตา มรณญฺโจปปตฺติยं
น ลพฺภนฺติ ปวตฺเต ตุ น กิญฺจิปิ น ลพฺภติ.

อยเมตฺถ รูปปวตฺติกฺกโม.

นิพฺพานเภท

ส. ๓๙ [๖๒] **นิพฺพานं** ปน โลกุตฺตรสงฺขาตं จตุมคฺคญาเณน สจฺฉิกาตพฺพं, มคฺคผลานมารมฺมณภูตं วานสงฺขาตาย ตณฺหาย นิกฺขนฺตตฺตา นิพฺพานนฺติ ปวุจฺจติ.

---

[๑] สี. เจว

[๒] สี. ชีวิตนวกเมว ลพฺภติ.

[๖๓] ตเทตํ สภาวโต เอกวิธมฺปิ สอุปาทิเสสนิพฺพานธาตุ อนุปาทิ-เสสนิพฺพานธาตุ เจติ ทุวิธํ โหติ การณปริยาเยน.

[๖๔] ตถา สุญฺญตํ อนิมิตฺตํ อปฺปณิหิตญฺเจติ ติวิธํ โหติ อาการเภเทน. ม. ๔๖

[๖๕] ปทมจฺจุตมจฺจนฺตํ　　อสงฺขตมนุตฺตรํ
นิพฺพานมิติ ภาสนฺติ　　วานมุตฺตา มเหสโย.
อิติ จิตฺตํ เจตสิกํ　　รูปํ นิพฺพานมิจฺจปิ
ปรมตฺถํ ปกาเสนฺติ　　จตุธาว ตถาคตา.

อิติ อภิธมฺมตฺถสงฺคเห รูปสงฺคหวิภาโค นาม

ฉฏฺโฐ ปริจฺเฉโท.

๗. สตฺตมปริจฺเฉท

สมุจฺจยสงฺคหวิภาค

[๑] ทฺวาสตฺตติวิธา วุตฺตา วตฺถุธมฺมา สลกฺขณา
เตสํ ทานิ ยถาโยคํ ปวกฺขามิ สมุจฺจยํ.

[๒] อกุสลสงฺคโห มิสฺสกสงฺคโห โพธิปกฺขิยสงฺคโห สพฺพสงฺคโห เจติ สมุจฺจยสงฺคโห จตุพฺพิโธ เวทิตพฺโพ.

อกุสลสงฺคห

[๓] กถํ ? **อกุสลสงฺคเห** ตาว จตฺตาโร อาสวา กามาสโว ภวาสโว ทิฏฺฐาสโว อวิชฺชาสโว.

[๔] จตฺตาโร โอฆา กาโมฆ ภโวฆ ทิฏฺโฐฆ อวิชฺโชฆ.

[๕] จตฺตาโร โยคา กามโยโค ภวโยโค ทิฏฺจิโยโค อวิชฺชาโยโค.

ส. ๔๐ [๖] จตฺตาโร คนฺถา อภิชฺฌากายคนฺโถ, พฺยาปาโท กายคนฺโถ, สีลพฺพตปรามาโส กายคนฺโถ, อิทมฺสจฺจาภินิเวโส กายคนฺโถ.

ม. ๔๗ [๗] จตฺตาโร อุปาทานา กามุปาทานํ ทิฏฺฐุปาทานํ สีลพฺพตุปาทานํ อตฺตวาทุปาทานํ.

[๘] ฉ นีวรณานิ กามจฺฉนฺทนีวรณํ พฺยาปาทนีวรณํ ถินมิทฺธนีวรณํ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจนีวรณํ วิจิกิจฺฉานีวรณํ อวิชฺชานีวรณํ.

[๙] สตฺต อนุสยา กามาราคานุสโย ภวราคานุสโย ปฏิฆานุสโย มานานุสโย ทิฏฺฐานุสโย วิจิกิจฺฉานุสโย อวิชฺชานุสโย.

[๑๐] ทส สโยชนานิ กามาราคสโยชนํ รูปราคสโยชนํ อรูปราคสโยชนํ ปฏิฆสโยชนํ มานสโยชนํ ทิฏฺจิสโยชนํ สีลพฺพตปรามาสสโยชนํ วิจิกิจฺฉา-สโยชนํ อุทฺธจฺจสโยชนํ อวิชฺชาสโยชนํ สตฺตนฺเต.[๑]

---

[๑] องฺ.ทสก. ๒๔/๑๓/๑๔.

[๑๑] อปรานิปิ ทส สโยชนานิ กามราคสโยชนํ ภวราคสโยชนํ ปฏิฆสโยชนํ มานสโยชนํ ทิฏฺฐิสโยชนํ สีลพฺพตปรามาสสโยชนํ วิจิกิจฺฉา-สโยชนํ อิสฺสาสโยชนํ มจฺฉริยสโยชนํ อวิชฺชาสโยชนํ อภิธมฺเม.[๑]

[๑๒] ทส กิเลสา โลโภ โทโส โมโห มาโน ทิฏฺฐิ วิจิกิจฺฉา ถินํ อุทฺธจฺจํ อหิริกํ อโนตฺตปฺปํ.

[๑๓] อาสวาทีสุ ปเนตฺถ กามภวนาเมน ตพฺพตฺถุกา ตณฺหา อธิปฺเปตา, สีลพฺพตปรามาโส อิทมสจฺจาภินิเวโส อตฺตวาทุปาโท จ ตถา-ปวตฺตํ ทิฏฺฐิคตเมว ปวุจฺจติ.

[๑๔] อาสโวฆา จ โยคา จ ตโย คนฺถา จ วตฺถุโต
อุปาทานา ทุเว วุตฺตา อฏฺฐ นีวรณา สิยุ.
ฉเฬวานุสยา โหนฺติ นว สโยชนา มตา ม. ๔๘ ส. ๔๑
กิเลสา ทเสติ[๒] วุตฺโตยํ นวธา ปาปสงฺคโห.

มิสฺสกสงฺคห

[๑๕] **มิสฺสกสงฺคเห** ฉ เหตู โลโภ โทโส โมโห อโลโภ อโทโส อโมโห.

[๑๖] สตฺต ฌานงฺคานิ วิตกฺโก วิจาโร ปีติ เอกคฺคตา โสมนสฺสํ โทมนสฺสํ อุเปกฺขา.

[๑๗] ทฺวาทส มคฺคงฺคานิ สมฺมาทิฏฺฐิ สมฺมาสงฺกปฺโป สมฺมาวาจา สมฺมากมฺมนฺโต สมฺมาอาชีโว สมฺมาวายาโม สมฺมาสติ สมฺมาสมาธิ มิจฺฉาทิฏฺฐิ มิจฺฉาสงฺกปฺโป มิจฺฉาวายาโม มิจฺฉาสมาธิ.

[๑๘] พาวีสตินฺทฺริยานิ จกฺขุนฺทฺริยํ โสตินฺทฺริยํ ฆานินฺทฺริยํ ชิวฺหินฺทฺริยํ กายินฺทฺริยํ อิตฺถินฺทฺริยํ ปุริสินฺทฺริยํ ชีวิตินฺทฺริยํ สุขินฺทฺริยํ ทุกฺขินฺทฺริยํ โสมนสฺสินฺทฺริยํ โทมนสฺสินฺทฺริยํ อุเปกฺขินฺทฺริยํ สทฺธินฺทฺริยํ วีริยินฺทฺริยํ สตินฺทฺริยํ สมาธินฺทฺริยํ ปญฺญินฺทฺริยํ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ อญฺญินฺทฺริยํ อญฺญาตาวินฺทฺริยํ.

---

[๑] อภิ.วิ. ๓๕/๙๖๙/๔๗๗.

[๒] มรมฺมโปตฺถเก "กิเลสา ทส"ติ ทิสฺสติ, วิภาวินี. ๒๙๓, มณิมญฺชู. ๑/๒๑๓ ปิฏเจสุ ปสฺสิตพฺพํ.

[๑๙] นว พลานิ สทฺธาพลํ วีริยพลํ สติพลํ สมาธิพลํ ปญฺญาพลํ หิริพลํ โอตฺตปฺปพลํ อหิริกพลํ อโนตฺตปฺปพลํ.

[๒๐] จตฺตาโร อธิปตี ฉนฺทาธิปติ วีริยาธิปติ จิตฺตาธิปติ วีมํสาธิปติ.

[๒๑] จตฺตาโร อาหารา กพฬีกาโร อาหาโร, ผสฺโส ทุติโย, มโน-สญฺเจตนา ตติยา, วิญฺญาณํ จตุตฺถํ.

ม. ๔๙ [๒๒] อินฺทฺริเยสุ ปเนตฺถ โสตาปตฺติมคฺคญาณํ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ.

[๒๓] อรหตฺตผลญาณํ อญฺญาตาวินฺทฺริยํ.

[๒๔] มชฺเฌ ฉ ญาณานิ อญฺญินฺทฺริยานีติ ปวุจฺจนฺติ.

[๒๕] ชีวิตินฺทฺริยญฺจ รูปารูปวเสน ทุวิธํ โหติ.

ส. ๔๒ [๒๖] ทฺวิปญฺจวิญฺญาเณสุ[๑] ฌานงฺคานิ, อวีริเยสุ พลานิ, อเหตุเกสุ มคฺคงฺคานิ น ลพฺภนฺติ.

[๒๗] ตถา วิจิกิจฺฉาจิตฺเต เอกคฺคตา มคฺคินฺทฺริยพลภาวํ น คจฺฉติ.

[๒๘] ทฺวิเหตุกติเหตุกชวเนเสฺวว ยถาสมฺภวํ อธิปติ เอโกว ลพฺภตีติ.

[๒๙] ฉ เหตู ปญฺจ ฌานงฺคา มคฺคงฺคา นว วตฺถุโต
โสฬสินฺทฺริยธมฺมา จ พลธมฺมา นเวริตา.
จตฺตาโรธิปตี วุตฺตา ตถาหาราติ สตฺตธา
กุสลาทิสมากิณฺโณ วุตฺโต มิสฺสกสงฺคโห.

โพธิปกฺขิยสงฺคห

[๓๐] **โพธิปกฺขิยสงฺคเห** จตฺตาโร สติปฏฺฐานา กายานุปสฺสนา-สติปฏฺฐานํ เวทนานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ จิตฺตานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ ธมฺมานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ.

---

[๑] ม. ปญฺจวิญฺญาเณสุ

[๓๑] จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา อุปฺปนฺนานํ ปาปกานํ ปหานาย วายาโม, อนุปฺปนฺนานํ ปาปกานํ อนุปฺปาทาย วายาโม, อนุปฺปนฺนานํ กุสลานํ อุปฺปาทาย วายาโม, อุปฺปนฺนานํ กุสลานํ ภิยฺโยภาวาย วายาโม.

[๓๒] จตฺตาโร อิทฺธิปาทา ฉนฺทิทฺธิปาโท วีริยิทฺธิปาโท จิตฺติทฺธิปาโท ม. ๕๐
วีมํสิทฺธิปาโท.

[๓๓] ปญฺจินฺทฺริยานิ สทฺธินฺทฺริยํ วีริยินฺทฺริยํ สตินฺทฺริยํ สมาธินฺทฺริยํ ปญฺญินฺทฺริยํ.

[๓๔] ปญฺจ พลานิ สทฺธาพลํ วีริยพลํ สติพลํ สมาธิพลํ ปญฺญาพลํ.

[๓๕] สตฺต โพชฺฌงฺคา สติสมฺโพชฺฌงฺโค ธมฺมวิจยสมฺโพชฺฌงฺโค วีริย-สมฺโพชฺฌงฺโค ปีติสมฺโพชฺฌงฺโค ปสฺสทฺธิสมฺโพชฺฌงฺโค สมาธิสมฺโพชฺฌงฺโค อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌงฺโค.

[๓๖] อฏฺ มคฺคงฺคานิ สมฺมาทิฏฺฐิ สมฺมาสงฺกปฺโป สมฺมาวาจา สมฺมากมฺมนฺโต สมฺมาอาชีโว สมฺมาวายาโม สมฺมาสติ สมฺมาสมาธิ. ส. ๔๓

[๓๗] เอตฺถ ปน จตฺตาโร สติปฏฺฐานาติ สมฺมาสติ เอกาว ปวุจฺจติ.

[๓๘] ตถา จตฺตาโร สมฺมปฺปธานาติ จ สมฺมาวายาโม.

[๓๙] ฉนฺโท จิตฺตมุเปกฺขา จ สทฺธาปสฺสทฺธิปีติโย
สมฺมาทิฏฺฐิ จ สงฺกปฺโป วายาโม วิรติตฺตยํ.
สมฺมาสติ สมาธีติ จุทฺทเสเต สภาวโต
สตฺตตฺตึสปฺปเภเทน สตฺตธา ตตฺถ สงฺคห.

[๔๐] สงฺกปฺปปสฺสทฺธิ จ ปีตุเปกฺขา
ฉนฺโท จ จิตฺตํ วิรติตฺตยญฺจ
นเวกฐานา วิริยํ นวฏฺฐ
สตี สมาธี จตฺ ปญฺจ ปญฺญา
สทฺธา ทุฐานุตฺตมสตฺตสตฺตึส-
ธมฺมานเมโส ปวโร วิภาโค.

ม. ๕๑ [๔๑] สพฺเพ โลกุตฺตเร โหนฺติ น วา สงฺกปฺปปีติโย
โลกิเยปิ ยถาโยคํ ฉพฺพิสุทฺธิปวตฺติยํ.

สพฺพสงฺคห

[๔๒] **สพฺพสงฺคเห** ปญฺจกฺขนฺธา รูปกฺขนฺโธ เวทนากฺขนฺโธ สญฺญากฺ-ขนฺโธ สงฺขารกฺขนฺโธ วิญฺญาณกฺขนฺโธ

[๔๓] ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา รูปุปาทานกฺขนฺโธ เวทนุปาทานกฺขนฺโธ สญฺญุปาทานกฺขนฺโธ สงฺขารุปาทานกฺขนฺโธ วิญฺญาณุปาทานกฺขนฺโธ.

[๔๔] ทฺวาทสายตนานิ จกฺขายตนํ โสตายตนํ ฆานายตนํ ชิวฺหายตนํ กายายตนํ มนายตนํ รูปายตนํ สทฺทายตนํ คนฺธายตนํ รสายตนํ โผฏฺฐพฺพายตนํ ธมฺมายตนํ.

ส. ๔๕ [๔๕] อฏฺฐารส ธาตุโย จกฺขุธาตุ โสตธาตุ ฆานธาตุ ชิวฺหาธาตุ กายธาตุ รูปธาตุ สทฺทธาตุ คนฺธธาตุ รสธาตุ โผฏฺฐพฺพธาตุ จกฺขุวิญฺญาณธาตุ โสตวิญฺญาณธาตุ ฆานวิญฺญาณธาตุ ชิวฺหาวิญฺญาณธาตุ กายวิญฺญาณธาตุ มโนธาตุ ธมฺมธาตุ มโนวิญฺญาณธาตุ.

[๔๖] จตฺตาริ อริยสจฺจานิ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ, ทุกฺขสมุทโย อริยสจฺจํ, ทุกฺขนิโรโธ อริยสจฺจํ, ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสจฺจํ.

[๔๗] เอตฺถ ปน เจตสิกสุขุมรูปนิพฺพานวเสน เอกูนสตฺตติ ธมฺมา ธมฺมายตนธมฺมธาตูติ สงฺขํ คจฺฉนฺติ.

[๔๘] มนายตนเมว สตฺตวิญฺญาณธาตุวเสน ภิชฺชติ.

[๔๙] รูปญฺจ เวทนา สญฺญา เสสา เจตสิกา ตถา
วิญฺญาณมิติ ปญฺเจเต ปญฺจกฺขนฺธาติ ภาสิตา.

ม. ๕๒ [๕๐] ปญฺจุปาทานกฺขนฺธาติ ตถา เตภูมกา มตา
เภทาภาเวน นิพฺพานํ ขนฺธสงฺคหนิสฺสฏํ.

[๕๑] ทฺวารารมฺมณเภเทน ภวนฺตายตนานิ จ
ทฺวาราลมฺภตทุปฺปนฺน- ปริยาเยน ธาตุโย.

[๕๒] ทุกฺขํ เตภูมกํ วฏฺฏํ ตณฺหา สมุทโย ภเว
นิโรโธ นาม นิพฺพานํ มคฺโค โลกุตฺตโร มโต.

[๕๓] มคฺคยุตฺตา ผลา เจว[๑] จตุสจฺจวินิสฺสฏา
อิติ ปญฺจปฺปเภเทน ปวุตฺโต สพฺพสงฺคโห.

อิติ อภิธมฺมตฺถสงฺคเห สมุจฺจยสงฺคหวิภาโค นาม

สตฺตโม ปริจฺเฉโท.

---

[๑] ผลญฺเจว (วิภาวินี. ๒๐๗, มณิมญฺชู. ๒/๒๘๐).

ส. ๔๕

๘. อฏฺฐมปริจฺเฉท

ปจฺจยสงฺคหวิภาค

[๑] เยสํ สงฺขตธมฺมานํ เย ธมฺมา ปจฺจยา ยถา
ตํ วิภาคมิเหทานิ ปวกฺขามิ ยถารหํ.

[๒] ปฏิจฺจสมุปฺปาทนโย ปฏฺฐานนโย เจติ ปจฺจยสงฺคโห ทุวิโธ เวทิตพฺโพ.

[๓] ตตฺถ ตพฺภาวภาวีภาวาการมตฺโตปลกฺขิโต ปฏิจฺจสมุปฺปาทนโย, ปฏฺฐานนโย ปน อาหจฺจปจฺจยฏฺฐิติมารพฺภ ปวุจฺจติ, อุภยํ ปน โวมิสฺเสตฺวา ปปญฺเจนฺติ อาจริยา.

ปฏิจฺจสมุปฺปาทนย

[๔] ตตฺถ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ, วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ, นามรูปปจฺจยา สฬายตนํ, สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส, ผสฺสปจฺจยา เวทนา, เวทนาปจฺจยา ตณฺหา, ตณฺหาปจฺจยา
ม. ๕๓ อุปาทานํ, อุปาทานปจฺจยา ภโว, ภวปจฺจยา ชาติ, ชาติปจฺจยา ชรามรณํ, โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา สมฺภวนฺติ, เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย โหตีติ, อยเมตฺถ **ปฏิจฺจสมุปฺปาทนโย.**

[๕] ตตฺถ ตโย อทฺธา ทฺวาทสงฺคานิ วีสตาการา ติสนฺธิ จตุสงฺเขปา ตีณิ วฏฺฏานิ เทฺว มูลานิ จ เวทิตพฺพานิ.

[๖] กถํ ? อวิชฺชาสงฺขารา อตีโต อทฺธา, ชาติชรามรณํ อนาคโต อทฺธา, มชฺเฌ อฏฺฐ ปจฺจุปฺปนฺโน อทฺธาติ ตโย อทฺธา.

[๗] อวิชฺชา สงฺขารา วิญฺญาณํ นามรูปํ สฬายตนํ ผสฺโส เวทนา ตณฺหา อุปาทานํ ภโว ชาติ ชรามรณนฺติ ทฺวาทสงฺคานิ.

ส. ๔๖ [๘] โสกาทิวจนํ ปเนตฺถ นิสฺสนฺทผลนิทสฺสนํ.

[๙] อวิชฺชาสงฺขารคฺคหเณน ปเนตฺถ ตณฺหุปาทานภวาปิ คหิตา ภวนฺติ, ตถา ตณฺหุปาทานภวคฺคหเณน จ อวิชฺชาสงฺขารา, ชาติชรา-มรณคฺคหเณน จ วิญฺญาณาทิผลปญฺจกเมว คหิตนฺติ กตฺวา :-

[๑๐] อตีเต เหตโว ปญฺจ อิทานิ ผลปญฺจกํ
อิทานิ เหตโว ปญฺจ อายตึ ผลปญฺจกนฺติ.

วีสติอาการา ติสนฺธี จตุสงฺเขปา จ ภวนฺติ.

[๑๑] อวิชฺชาตณฺหุปาทานา จ กิเลสวฏฺฏํ, กมฺมภวสงฺขาโต ภเวกเทโส สงฺขารา จ กมฺมวฏฺฏํ, อุปปตฺติภวสงฺขาโต ภเวกเทโส อวเสสา จ วิปากวฏฺฏนฺติ ตีณิ วฏฺฏานิ.

[๑๒] อวิชฺชาตณฺหาวเสน เทฺว มูลานิ จ เวทิตพฺพานิ.

[๑๓] เตสเมว จ มูลานํ นิโรเธน นิรุชฺฌติ ม. ๕๔
ชรามรณมุจฺฉาย ปีฬิตานมภิณฺหโส
อาสวานํ สมุปฺปาทา อวิชฺชา จ ปวตฺตติ.

วฏฺฏมาพทฺธมิจฺเจวํ เตภูมกมนาทิกํ
ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ ปฏฺฐเปสิ มหามุนิ.

ปฏฺฐานนย

[๑๔] เหตุปจฺจโย อารมฺมณปจฺจโย อธิปติปจฺจโย อนนฺตรปจฺจโย สมนนฺตรปจฺจโย สหชาตปจฺจโย อญฺญมญฺญปจฺจโย นิสฺสยปจฺจโย อุปนิสฺสย-ปจฺจโย ปุเรชาตปจฺจโย ปจฺฉาชาตปจฺจโย อาเสวนปจฺจโย กมฺมปจฺจโย วิปากปจฺจโย อาหารปจฺจโย อินฺทฺริยปจฺจโย ฌานปจฺจโย มคฺคปจฺจโย สมฺปยุตฺตปจฺจโย วิปฺปยุตฺตปจฺจโย อตฺถิปจฺจโย นตฺถิปจฺจโย วิคตปจฺจโย อวิคตปจฺจโยติ อยเมตฺถ **ปฏฺฐานนโย**.

[๑๕] ฉธา นามํ ตุ นามสฺส ปญฺจธา นามรูปินํ ส. ๔๗
เอกธา ปุน รูปสฺส รูปํ นามสฺส เจกธา.

ปญฺญตฺตินามรูปานิ นามสฺส ทุวิธา ทุวยํ
ทุวยสฺส นวธา เจติ ฉพฺพิธา ปจฺจยา กถํ.

[๑๖] อนนฺตรนิรุทฺธา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา ปฏุปฺปนฺนานํ จิตฺต-เจตสิกานํ ธมฺมานํ อนนฺตรสมนนฺตรนตฺถิวิคตวเสน, ปุริมานิ ชวนานิ ปจฺฉิมานํ ชวนานํ อาเสวนวเสน, สหชาตา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา อญฺญมญฺญํ สมฺปยุตฺตวเสเนติ จ **ฉธา นามํ นามสฺส** ปจฺจโย โหติ.

[๑๗] เหตุฌานงฺคมคฺคงฺคานิ สหชาตานํ นามรูปานํ เหตาทิวเสน, สหชาตา เจตนา สหชาตานํ นามรูปานํ, นานากฺขณิกา เจตนา กมฺมาภินิพฺพตฺตานํ นามรูปานํ กมฺมวเสน, วิปากกฺขนฺธา อญฺญมญฺญํ
ม. ๕๕ สหชาตานํ รูปานํ วิปากวเสเนติ จ **ปญฺจธา นามํ นามรูปานํ** ปจฺจโย โหติ.

[๑๘] ปจฺฉาชาตา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา ปุเรชาตสฺส อิมสฺส กายสฺส ปจฺฉาชาตวเสเนติ **เอกธาว นามํ รูปสฺส** ปจฺจโย โหติ.

[๑๙] ฉ วตฺถูนิ ปวตฺติยํ สตฺตนฺนํ วิญฺญาณธาตูนํ, ปญฺจารมฺมณานิ จ ปญฺจวิญฺญาณวีถิยา ปุเรชาตวเสเนติ **เอกธาว รูปํ นามสฺส** ปจฺจโย โหติ.

[๒๐] อารมฺมณวเสน อุปนิสฺสยวเสเนติ จ **ทุวิธา ปญฺญตฺตินามรูปานิ นามสฺเสว** ปจฺจยา โหนฺติ.

[๒๑] ตตฺถ รูปาทิวเสน ฉพฺพิธํ โหติ อารมฺมณํ.

[๒๒] อุปนิสฺสโย ปน ติวิโธ โหติ อารมฺมณูปนิสฺสโย อนนฺตรูปนิสฺสโย ปกตูปนิสฺสโย เจติ.

[๒๓] ตตฺถ อารมฺมณเมว ครุกตํ อารมฺมณูปนิสฺสโย.

ส. ๔๘ [๒๔] อนนฺตรนิรุทฺธา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา อนนฺตรูปนิสฺสโย.

[๒๕] ราคาทโย ปน ธมฺมา สทฺธาทโย จ สุขํ ทุกฺขํ ปุคฺคโล โภชนํ อุตุ เสนาสนญฺจ ยถารหํ อชฺฌตฺตญฺจ พหิทฺธา จ กุสลาทิธมฺมานํ, กมฺมํ วิปากานนฺติ จ พหุธา โหติ ปกตูปนิสฺสโย.

[๒๖] อธิปติสหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสยอาหารอินฺทฺริยวิปฺปยุตฺตอตฺถิ-อวิคตวเสเนติ ยถารหํ **นวธา นามรูปานิ นามรูปานํ** ปจฺจยา ภวนฺติ.

[๒๗] ตตฺถ ครุกตมารมฺมณํ อารมฺมณาธิปติวเสน นามานํ, สหชาตาธิปติ จตุพฺพิโธปิ สหชาตวเสน สหชาตานํ นามรูปานนฺติ จ ทุวิโธ โหติ อธิปติปจฺจโย.

[๒๘] จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา อญฺญมญฺญํ สหชาตรูปานญฺจ, มหาภูตา ม. ๕๖
อญฺญมญฺญํ อุปาทารูปานญฺจ, ปฏิสนฺธิกฺขเณ วตฺถุวิปากา อญฺญมญฺญนฺติ จ ติวิโธ โหติ สหชาตปจฺจโย.

[๒๙] จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา อญฺญมญฺญํ, มหาภูตา อญฺญมญฺญํ, ปฏิ-สนฺธิกฺขเณ วตฺถุวิปากา อญฺญมญฺญนฺติ จ ติวิโธ โหติ อญฺญมญฺญปจฺจโย.

[๓๐] จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา อญฺญมญฺญํ สหชาตรูปานญฺจ, มหาภูตา อญฺญมญฺญํ อุปาทารูปานญฺจ, ฉ วตฺถูนิ สตฺตนฺนํ วิญฺญาณธาตูนนฺติ จ ติวิโธ โหติ นิสฺสยปจฺจโย.

[๓๑] กพฬีกาโร อาหาโร อิมสฺส กายสฺส, อรูปิโน อาหารา สหชาตานํ นามรูปานนฺติ จ ทุวิโธ โหติ อาหารปจฺจโย.

[๓๒] ปญฺจ ปสาทา ปญฺจนฺนํ วิญฺญาณานํ, รูปชีวิตินฺทฺริยํ อุปาทินฺนรูปานํ, อรูปิโน อินฺทฺริยา สหชาตานํ นามรูปานนฺติ จ ติวิโธ โหติ อินฺทฺริยปจฺจโย.

[๓๓] โอกฺกนฺติกฺขเณ วตฺถุ วิปากานํ, จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา สหชาต-รูปานํ สหชาตวเสน, ปจฺฉาชาตา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา ปุเรชาตสฺส ส. ๔๑
อิมสฺส กายสฺส ปจฺฉาชาตวเสน, ฉ วตฺถูนิ ปวตฺติยํ สตฺตนฺนํ วิญฺญาณธาตูนํ ปุเรชาตวเสเนติ จ ติวิโธ โหติ วิปฺปยุตฺตปจฺจโย.

[๓๔] สหชาตํ ปุเรชาตํ ปจฺฉาชาตญฺจ สพฺพถา
กพฬีกาโร อาหาโร รูปชีวิตมิจฺจยนฺติ

ปญฺจวิโธ โหติ อตฺถิปจฺจโย อวิคตปจฺจโย จ.

[๓๕] อารมฺมณูปนิสฺสยกมฺมตฺถิปจฺจเยสุ จ สพฺเพปิ ปจฺจยา สโมธานํ คจฺฉนฺติ.

ม. ๕๗ [๓๖] สหชาตรูปนฺติ ปเนตฺถ สพฺพตฺถาปิ ปวตฺเต จิตฺตสมุฏฺฐานานํ ปฏิสนฺธิยํ กฏตฺตารูปานญฺจ วเสน ทุวิธํ โหตีติ เวทิตพฺพํ.

[๓๗] อิติ เตกาลิกา ธมฺมา กาลมุตฺตา จ สมฺภวา
อชฺฌตฺตญฺจ พหิทฺธา จ สงฺขตาสงฺขตา ตถา.

ปญฺญตฺตินามรูปานํ วเสน ติวิธา จิตา
ปจฺจยา นาม ปฏฺฐาเน จตุวีสติ สพฺพถา.

[๓๘] ตตฺถ รูปธมฺมา รูปกฺขนฺโธว, จิตฺตเจตสิกสงฺขาตา จตฺตาโร อรูปิโน ขนฺธา นิพฺพานญฺเจติ ปญฺจวิธมฺปิ อรูปนฺติ จ นามนฺติ จ ปวุจฺจติ.

ปญฺญตฺติเภท

[๓๙] ตโต อวเสสา ปญฺญตฺติ ปน ปญฺญาปิยตฺตา ปญฺญตฺติ, ปญฺญาปนโต ปญฺญตฺตีติ จ ทุวิธา โหติ.

[๔๐] กถํ ? ตตฺถภูตปริณามาการมุปาทาย ตถา ตถา ปญฺญตฺตา ภูมิปพฺพตาทิกา, สมฺภารสนฺนิเวสาการมุปาทาย เคหรถสกฏาทิกา, ขนฺธ-ปญฺจกมุปาทาย ปุริสปุคฺคลาทิกา, จนฺทาวฏฺฏนาทิกมุปาทาย ทิสากาลาทิกา,
ส. ๕๐ อสมฺผุฏฺฐาการมุปาทาย กูปคุหาทิกา, ตตฺถภูตนิมิตฺตํ ภาวนาวิเสสญฺจ อุปาทาย กสิณนิมิตฺตาทิกา เจติ เอวมาทิปฺปเภทา ปน ปรมตฺถโต อวิชฺชมานาปิ อตฺถจฺฉายากาเรน จิตฺตุปฺปาทานมารมฺมณภูตา ตํ ตํ อุปาทาย อุปนิธาย การณํ กตฺวา ตถา ตถา ปริกปฺปิยมานา สงฺขายติ สมญฺญายติ โวหรียติ ปญฺญาปียตีติ ปญฺญตฺตีติ ปวุจฺจติ. อยํ ปญฺญตฺติ ปญฺญาปิยตฺตา ปญฺญตฺติ นาม.

[๔๑] ปญฺญาปนโต ปญฺญตฺติ ปน นามนามกมฺมาทินาเมน ปริทีปิตา.
ม. ๕๘ สา วิชฺชมานปญฺญตฺติ, อวิชฺชมานปญฺญตฺติ, วิชฺชมาเนนอวิชฺชมานปญฺญตฺติ, อวิชฺชมาเนนวิชฺชมานปญฺญตฺติ, วิชฺชมาเนนวิชฺชมานปญฺญตฺติ, อวิชฺชมาเนน-อวิชฺชมานปญฺญตฺติ เจติ ฉพฺพิธา โหติ.

[๔๒] ตตฺถ ยทา ปน ปรมตฺถโต วิชฺชมานํ รูปเวทนาทึ เอตาย ปญฺญาเปนฺติ, ตทายํ วิชฺชมานปญฺญตฺติ. ยทา ปน ปรมตฺถโต อวิชฺชมานํ ภูมิปพฺพตาทึ เอตาย ปญฺญาเปนฺติ, ตทายํ อวิชฺชมานปญฺญตฺตีติ ปวุจฺจติ. อุภินฺนํ ปน โวมิสฺสกวเสน เสสา ยถากฺกมํ ฉฬภิญฺโญ, อิตฺถิสทฺโท, จกฺขุวิญฺญาณํ, ราชปุตฺโตติ จ เวทิตพฺพา.

[๔๓] วจีโฆสานุสาเรน　　โสตวิญฺญาณวีถิยา
ปวตฺตานนฺตรุปฺปนฺน-　　มโนทฺวารสฺส โคจฺรา.
อตฺถา ยสฺสานุสาเรน　　วิญฺญายนฺติ ตโต ปรं
สายं ปญฺญตฺติ วิญฺเญยฺยา　　โลกสงฺเกตนิมฺมิตา.

อิติ อภิธมฺมตฺถสงฺคเห ปจฺจยสงฺคหวิภาโค นาม

อฏฺฐโม ปริจฺเฉโท.

ส. ๕๑

๙. นวมปริจฺเฉท

กมฺมฏฺฐานสงฺคหวิภาค

[๑] สมถวิปสฺสนานํ ภาวนานมิโต ปรं
กมฺมฏฺฐานํ ปวกฺขามิ ทุวิธมฺปิ ยถากฺกมं.

สมถกมฺมฏฺฐาน

[๒] ตตฺถ **สมถสงฺคเห** ตาว ทส กสิณานิ ทส อสุภา ทส อนุสฺสติโย จตสฺโส อปฺปมญฺญาโย เอกา สญฺญา เอกं ววตฺถานं จตฺตาโร อารุปฺปา เจติ สตฺตวิเธน สมถกมฺมฏฺฐานสงฺคโห.

ม. ๕๙

จริตเภท

[๓] ราคจริตา โทสจริตา โมหจริตา สทฺธาจริตา พุทฺธิจริตา วิตกฺกจริตา เจติ ฉพฺพิเธน จริตสงฺคโห.

ภาวนาเภท

[๔] ปริกมฺมภาวนา อุปจารภาวนา อปฺปนาภาวนา เจติ ติสฺโส ภาวนา.

นิมิตฺตเภท

[๕] ปริกมฺมนิมิตฺตं อุคฺคหนิมิตฺตं ปฏิภาคนิมิตฺตญฺเจติ ตีณิ นิมิตฺตานิ จ เวทิตพฺพานิ.

[๖] กถं ? ปถวีกสิณं อาโปกสิณं เตโชกสิณं วาโยกสิณं นีลกสิณं ปีตกสิณं โลหิตกสิณं โอทาตกสิณं อากาสกสิณं อาโลกกสิณญฺเจติ อิมานิ **ทส กสิณานิ** นาม.

[๗] อุทฺธุมาตกं วินีลกं วิปุพฺพกं วิจฺฉิทฺทกं วิกฺขายิตกं วิกฺขิตฺตกं หตวิกฺขิตฺตกं โลหิตกं ปุฬวกं อฏฺฐิกญฺเจติ อิเม **ทส อสุภา** นาม.

[๘] พุทฺธานุสฺสติ ธมฺมานุสฺสติ สงฺฆานุสฺสติ สีลานุสฺสติ จาคานุสฺสติ เทวตานุสฺสติ อุปสมานุสฺสติ มรณานุสฺสติ กายคตาสติ อานาปานสฺสติ เจติ อิมา **ทส อนุสฺสติโย** นาม.

[๙] เมตฺตา กรุณา มุทิตา อุเปกฺขา เจติ อิมา **จตสฺโส อปฺปมญฺญาโย** นาม, พฺรหฺมวิหาโรติ จ ปวุจฺจติ.

[๑๐] อาหาเรปฏิกูลสญฺญา **เอกา สญฺญา** นาม.

[๑๑] จตุธาตุววตฺถานํ **เอกํ ววตฺถานํ** นาม.

[๑๒] อากาสานญฺจายตนาทโย **จตฺตาโร อารุปฺปา** นามาติ สพฺพถาปิ สมถนิทฺเทเส จตฺตาลีส กมฺมฏฺฐานานิ ภวนฺติ. ม. ๖๐ ส. ๕๒

สปฺปายเภท

[๑๓] จริตาสุ ปน ทส อสุภา กายคตาสติสงฺขาตา โกฏฺฐาสภาวนา จ ราคจริตสฺส สปฺปายา.

[๑๔] จตสฺโส อปฺปมญฺญาโย นีลาทีนิ จ จตฺตาริ กสิณานิ โทสจริตสฺส.

[๑๕] อานาปานํ โมหจริตสฺส วิตกฺกจริตสฺส จ.

[๑๖] พุทฺธานุสฺสติอาทโย ฉ สทฺธาจริตสฺส.

[๑๗] มรณอุปสมสญฺญาววตฺถานานิ พุทฺธิจริตสฺส.

[๑๘] เสสานิ ปน สพฺพานิปิ กมฺมฏฺฐานานิ สพฺเพสมฺปิ สปฺปายานิ, ตตฺถาปิ กสิเณสุ ปุถุลํ โมหจริตสฺส, ขุทฺทกํ วิตกฺก-จริตสฺเสวาติ.

อยเมตฺถ สปฺปายเภโท.

ภาวนาเภท

[๑๙] **ภาวนาสุ**[๑] สพฺพตฺถาปิ ปริกมฺมภาวนา ลพฺภเตว. พุทฺธานุสฺสติอาทีสุ อฏฺฐสุ สญฺญาววตฺถาเนสุ จาติ ทสสุ กมฺมฏฺฐาเนสุ อุปจารภาวนาว สมฺปชฺชติ, นตฺถิ อปฺปนา.

[๒๐] เสเสสุ ปน สมตึสกมฺมฏฺฐาเนสุ อปฺปนาภาวนาปิ สมฺปชฺชติ.

[๒๑] ตตฺถาปิ ทส กสิณานิ อานาปานญฺจ ปญฺจกชฺฌานิกานิ.[๒]

ม. ๖๑ [๒๒] ทส อสุภา กายคตาสติ จ ปฐมชฺฌานิกา.

[๒๓] เมตฺตาทโย ตโย จตุกฺกชฺฌานิกา.

[๒๔] อุเปกฺขา ปญฺจมชฺฌานิกานิ ฉพฺพีสติ รูปาวจรชฺฌานิกานิ กมฺมฏฺฐานานิ.

[๒๕] จตฺตาโร ปน อารุปฺปา อารุปฺปชฺฌานิกาติ.

อยเมตฺถ ภาวนาเภโท.

โคจรเภท

[๒๖] **นิมิตฺเตสุ** ปน ปริกมฺมนิมิตฺตํ อุคฺคหนิมิตฺตญฺจ สพฺพตฺถาปิ ยถารหํ ปริยาเยน ลพฺภนฺเตว.

ส. ๕๓ [๒๗] ปฏิภาคนิมิตฺตํ ปน กสิณาสุภโกฏฺฐาสอานาปาเนสฺวว ลพฺภติ, ตตฺถ หิ ปฏิภาคนิมิตฺตมารพฺภอุปจารสมาธิ อปฺปนาสมาธิ จ ปวตฺตนฺติ.

[๒๘] กถํ? อาทิกมฺมิกสฺส หิ ปถวีมณฺฑลาทีสุ นิมิตฺตํ อุคฺคณฺหนฺตสฺส ตมารมฺมณํ ปริกมฺมนิมิตฺตนฺติ ปวุจฺจติ, สา จ ภาวนา ปริกมฺมภาวนา นาม.

[๒๙] ยทา ปน ตํ นิมิตฺตํ จิตฺเตน สมุคฺคหิตํ โหติ, จกฺขุนา ปสฺสนฺตสฺเสว มโนทฺวารสฺส อาปาถมาคตํ, ตทา ตเมว อารมฺมณํ อุคฺคหนิมิตฺตํ นาม, สา จ ภาวนา สมาธิยติ.

---

[๑] สี. ภาวนาสุ ปน.

[๒] สี. ปญฺจกชฺฌานิกา.

[๓๐] ตถาสมาหิตสฺส ปเนตสฺส ตโต ปรํ ตสฺมึ อุคฺคหนิมิตฺเต ปริกมฺมสมาธินา ภาวนมนุยุญฺชนฺตสฺส ยทา ตปฺปฏิภาคํ วตฺถุธมฺมวิมุจฺจิตํ ปญฺญตฺติสงฺขาตํ ภาวนามยมารมฺมณํ จิตฺเต สนฺนิสินฺนํ สมปฺปิตํ โหติ, ตทา ตัปฏิภาคนิมิตฺตํ สมุปฺปนฺนนฺติ ปวุจฺจติ.

[๓๑] ตโต ปฏฺฐาย ปริปนฺถวิปฺปหีนา กามาวจรสมาธิสงฺขาตา อุปจารภาวนา นิปฺผนฺนา นาม โหติ.

[๓๒] ตโต ปรํ ตเมว ปฏิภาคนิมิตฺตํ อุปจารสมาธินา สมาเสวนฺตสฺส ม. ๖๒
รูปาวจรปฐมชฺฌานมปฺเปติ.

[๓๓] ตโต ปรํ ตเมว ปฐมชฺฌานํ อาวชฺชนํ สมาปชฺชนํ อธิฏฺฐานํ วุฏฺฐานํ ปจฺจเวกฺขณา เจติ อิมาหิ ปญฺจหิ วสิตาหิ วสีภูตํ กตฺวา วิตกฺกาทิกโมฬาริกงฺคํ ปหานาย วิจาราทิสุขุมงฺคุปฺปตฺติยา ปทหโต ยถากฺกมํ ทุติยชฺฌานาทโย ยถารหมปฺเปนฺติ.

[๓๔] อิจฺเจวํ ปถวีกสิณาทีสุ ทฺวาวีสติกมฺมฏฺฐาเนสุ ปฏิภาคนิมิตฺต-มุปลพฺภติ.

[๓๕] อวเสเสสุ ปน อปฺปมญฺญา สตฺตปญฺญตฺติยํ ปวตฺตนฺติ.

[๓๖] อากาสวชฺชิตกสิเณสุ ปน ยํ กิญฺจิ กสิณํ อุคฺฆาเฏตฺวา ลทฺธมากาสํ อนนฺตวเสน ปริกมฺมํ กโรนฺตสฺส ปฐมารุปฺปมปฺเปติ.

[๓๗] ตเมว ปฐมารุปฺปวิญฺญาณํ อนนฺตวเสน ปริกมฺมํ กโรนฺตสฺส ส. ๕๔
ทุติยารุปฺปมปฺเปติ.

[๓๘] ตเมว ปฐมารุปฺปวิญฺญาณาภาวํ ปน "นตฺถิ กิญฺจี"ติ ปริกมฺมํ กโรนฺตสฺส ตติยารุปฺปมปฺเปติ.

[๓๙] ตติยารุปฺปํ "สนฺตเมตํ, ปณีตเมตนฺ"ติ ปริกมฺมํ กโรนฺตสฺส จตุตฺถารุปฺปมปฺเปติ.

[๔๐] อวเสเสสุ จ ทสสุ กมฺมฏฺฐาเนสุ พุทฺธคุณาทิกมารมฺมณมารพฺภ ปริกมฺมํ กตฺวา ตสฺมึ นิมิตฺเต สาธุกมุคฺคหิเต ตตฺเถว ปริกมฺมญฺจ สมาธิยติ, อุปจาโร จ สมฺปชฺชติ.

ม. ๖๓ [๔๑] อภิญฺญาวเสน ปวตฺตมานํ ปน รูปาวจรปญฺจมชฺฌานํ อภิญฺญาปาทกปญฺจมชฺฌานา วุฏฺฐหิตฺวา อธิฏฺเฐยฺยาทิกมาวชฺเชตฺวา ปริกมฺมํ กโรนฺตสฺส รูปาทีสุ อารมฺมเณสุ ยถารหมปฺเปติ.

[๔๒] อภิญฺญา จ นาม :-

อิทฺธิวิธํ ทิพฺพโสตํ ปรจิตฺตวิชานนา
ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติ ทิพฺพจกฺขูติ ปญฺจธา.

อยเมตฺถ โคจรภาโท.

นิฏฺฐิโต จ สมถกมฺมฏฺฐานนโย.

วิปสฺสนากมฺมฏฺฐานวิสุทฺธิเภท

[๔๓] **วิปสฺสนากมฺมฏฺฐาเน** ปน สีลวิสุทฺธิ จิตฺตวิสุทฺธิ ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิ มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิ ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิ ญาณทสฺสนวิสุทฺธิ เจติ สตฺตวิเธน วิสุทฺธิสงฺคโห.

[๔๔] อนิจฺจลกฺขณํ ทุกฺขลกฺขณํ อนตฺตลกฺขณญฺเจติ ตีณิ ลกฺขณานิ.

[๔๕] อนิจฺจานุปสฺสนา ทุกฺขานุปสฺสนา อนตฺตานุปสฺสนา เจติ ติสฺโส อนุปสฺสนา.

ส. ๕๕ [๔๖] สมฺมสนญาณํ อุทยพฺพยญาณํ ภงฺคญาณํ ภยญาณํ อาทีนวญาณํ นิพฺพิทาญาณํ มุจฺจิตุกมฺยตาญาณํ ปฏิสงฺขาญาณํ สงฺขารุเปกฺขาญาณํ อนุโลมญาณญฺเจติ ทส วิปสฺสนาญาณานิ.

[๔๗] สุญฺญโต วิโมกฺโข, อนิมิตฺโต วิโมกฺโข, อปฺปณิหิโต วิโมกฺโข เจติ ตโย วิโมกฺขา.

ม. ๖๔ [๔๘] สุญฺญตานุปสฺสนา อนิมิตฺตานุปสฺสนา อปฺปณิหิตานุปสฺสนา เจติ ตีณิ วิโมกฺขมุขานิ จ เวทิตพฺพานิ.

[๔๙] กถํ ? ปาติโมกฺขสํวรสีลํ อินฺทฺริยสํวรสีลํ อาชีวปาริสุทฺธิสีลํ ปจฺจยสนฺนิสฺสิตสีลญฺเจติ จตุปาริสุทฺธิสีลํ **สีลวิสุทฺธิ** นาม.

[๕๐] อุปจารสมาธิ อปฺปนาสมาธิ เจติ ทฺวิโธปิ สมาธิ **จิตฺตวิสุทฺธิ** นาม.

[๕๑] ลกฺขณรสปจฺจุปฏฺฐานปทฏฺฐานวเสน นามรูปปริคฺคโห **ทิฏฺฐิ-วิสุทฺธิ** นาม.

[๕๒] เตสเมว จ นามรูปานํ ปจฺจยปริคฺคโห **กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิ** นาม.

[๕๓] ตโต ปรํ ปน ตถาปริคฺคหิเตสุ สปฺปจฺจเยสุ เตภูมกสงฺขาเรสุ อตีตาทิเภทภินฺเนสุ ขนฺธาทินยมารพฺภ กลาปวเสน สงฺขิปิตฺวา "อนิจฺจํ ขยฏฺเจน, ทุกฺขํ ภยฏฺเจน, อนตฺตา อสารกฏฺเจนา"ติ อทฺธานวเสน สนฺตติวเสน ขณวเสน วา สมฺมสนญาเณน ลกฺขณตฺตยํ สมฺมสนฺตสฺส เตเสฺวว ปจฺจยวเสน ขณวเสน จ อุทยพฺพยญาเณน อุทยพฺพยํ สมนุปสฺสนฺตสฺส จ :-

"โอภาโส ปีติ ปสฺสทฺธิ อธิโมกฺโข จ ปคฺคโห
สุขํ ญาณมุปฏฺฐาน- มุเปกฺขา จ นิกนฺติ เจ"ติ

โอภาสาทิวิปสฺสนุปกฺกิเลสปริปนฺถปริคฺคหวเสน มคฺคามคฺคลกฺขณววตฺถานํ **มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิ** นาม.

[๕๔] ตถา ปริปนฺถวิมุตฺตสฺส ปน ตสฺส อุทยพฺพยญาณโต ปฏฺฐาย ยาวานุโลมา ติลกฺขณํ วิปสฺสนาปรมฺปราย ปฏิปชฺชนฺตสฺส นว วิปสฺสนา-ญาณานิ **ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิ** นาม.

[๕๕] ตสฺเสวํ ปฏิปชฺชนฺตสฺส ปน วิปสฺสนาปริปากมาคมฺม "อิทานิ อปฺปนา อุปฺปชฺชิสฺสตี"ติ ภวงฺคํ โวจฺฉิชฺชิตฺวา อุปฺปนฺนมโนทฺวารวชฺชนานนฺตรํ เทฺว ตีณิ วิปสฺสนาจิตฺตานิ ยํ กิญฺจิ อนิจฺจาทิลกฺขณมารพฺภ ปริกมฺโม-ปจารานุโลมนาเมน ปวตฺตนฺติ.

[๕๖] ยา สิขาปฺปตฺตา, สา สานุโลมา สงฺขารุเปกฺขา วุฏฺฐานคามินี-วิปสฺสนาติ จ ปวุจฺจติ.

[๕๗] ตโต ปรํ โคตฺรภุจิตฺตํ นิพฺพานมาลมฺพิตฺวา ปุถุชฺชนโคตฺต-มภิภวนฺตํ อริยโคตฺตมภิสมฺโภนฺตญฺจ ปวตฺตติ.

[๕๘] ตสฺสานนฺตรเมว มคฺโค ทุกฺขสจฺจํ ปริชานนฺโต สมุทยสจฺจํ ปชหนฺโต นิโรธสจฺจํ สจฺฉิกโรนฺโต มคฺคสจฺจํ ภาวนาวเสน อปฺปนาวีถิโมตรติ.

[๕๙] ตโต ปรํ เทฺว ตีณิ ผลจิตฺตานิ ปวตฺติตฺวา[๑] ภวงฺคปาโตว โหติ, ปุน ภวงฺคํ โวจฺฉินฺทิตฺวา ปจฺจเวกฺขณญาณานิ ปวตฺตนฺติ.

[๖๐] มคฺคํ ผลญฺจ นิพฺพานํ ปจฺจเวกฺขติ ปณฺฑิโต
หีเน กิเลเส เสเส จ ปจฺจเวกฺขติ วา น วา.
ฉพฺพิสุทฺธิกเมเนวํ ภาเวตพฺโพ จตุพฺพิโธ
ญาณทสฺสนวิสุทฺธิ นาม มคฺโค ปวุจฺจติ.

อยเมตฺถ วิสุทฺธิเภโท.

วิโมกฺขเภท

[๖๑] ตตฺถ อนตฺตานุปสฺสนา อตฺตาภินิเวสํ มุญฺจนฺตี สุญฺญตานุปสฺสนา นาม วิโมกฺขมุขํ โหติ.

[๖๒] อนิจฺจานุปสฺสนา วิปลฺลาสนิมิตฺตํ มุญฺจนฺตี อนิมิตฺตานุปสฺสนา นาม.

ส. ๕๖ [๖๓] ทุกฺขานุปสฺสนา ตณฺหาปณิธึ มุญฺจนฺตี อปฺปณิหิตานุปสฺสนา นาม.

[๖๔] ตสฺมา ยทิ วุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนา อนตฺตโต วิปสฺสติ, สุญฺญโต
ม. ๖๕ วิโมกฺโข นาม โหติ มคฺโค.

[๖๕] ยทิ อนิจฺจโต วิปสฺสติ, อนิมิตฺโต วิโมกฺโข นาม.

[๖๖] ยทิ ทุกฺขโต วิปสฺสติ, อปฺปณิหิโต วิโมกฺโข นามาติ จ มคฺโค วิปสฺสนาคมนวเสน ตีณิ นามานิ ลภติ, ตถา ผลญฺจ มคฺคาคมนวเสน มคฺควีถิยํ.

---

[๑] สี. ปวตฺติตฺวา นิรุชฺฌนฺติ.

[๖๗] ผลสมาปตฺติวีถิยํ ปน ยถาวุตฺตนเยน วิปสฺสนฺตานํ ยถาสกผล-มุปฺปชฺชมานมฺปิ วิปสฺสนาคมนวเสเนว สุญฺญตาทิวิโมกฺโขติ จ ปวุจฺจติ, อารมฺมณวเสน ปน สรสวเสน จ นามตฺตยํ สพฺพตฺถ สพฺเพสมฺปิ สมเมว จ.

อยเมตฺถ วิโมกฺขเภโท.

ปุคฺคลเภท

[๖๘] เอตฺถ ปน โสตาปตฺติมคฺคํ ภาเวตฺวา ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาปหาเนน ปหีนาปายคมโน สตฺตกฺขตฺตุปรโม **โสตาปนฺโน** นาม โหติ.

[๖๙] สกทาคามิมคฺคํ ภาเวตฺวา ราคโทสโมหานํ ตนุกรตฺตา **สกทาคามี** นาม โหติ สกิเทว อิมํ โลกํ อาคนฺตฺวา.

[๗๐] อนาคามิมคฺคํ ภาเวตฺวา กามราคพฺยาปาทานมนวเสสปฺปหาเนน ม. ๖๗
อนาคามี นาม โหติ อนาคนฺตฺวา อิตฺถตฺตํ.

[๗๑] อรหตฺตมคฺคํ ภาเวตฺวา อนวเสสกิเลสปฺปหาเนน **อรหา** นาม โหติ ขีณาสโว โลเก อคฺคทกฺขิเณยฺโยติ.

อยเมตฺถ ปุคฺคลเภโท.

สมาปตฺติเภท ส. ๕๘

[๗๒] **ผลสมาปตฺติวีถิยํ**[๑] ปเนตฺถ สพฺเพสมฺปิ ยถาสกผลวเสน สาธารณาว.

[๗๓] **นิโรธสมาปตฺติสมาปชฺชนํ** ปน อนาคามีนญฺเจว อรหนฺตานญฺจ ลพฺภติ, ตตฺถ ยถากฺกมํ ปฐมชฺฌานาทิมหคฺคตสมาปตฺตึ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ตตฺถ คเต สงฺขารธมฺเม ตตฺถ ตตฺเถว วิปสฺสนฺโต ยาว อากิญฺจญฺญายตนํ คนฺตฺวา ตโต ปรํ อธิฏฺเฐยฺยาทิกํ ปุพฺพกิจฺจํ กตฺวา เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ สมาปชฺชติ, ตสฺส ทฺวินฺนํ อปฺปนาชวนานํ ปรโต โวจฺฉิชฺชติ จิตฺตสนฺตติ, ตโต นิโรธสมาปนฺโน นาม โหติ.

---

[๑] สี. ผลสมาปตฺติโย.

[๗๔] วุฏฺฐานกาเล ปน อนาคามิโน อนาคามิผลจิตฺตํ, อรหโต อรหตฺตผลจิตฺตํ เอกวารเมว ปวตฺติตฺวา ภวงฺคปาโต โหติ, ตโต ปรํ ปจฺจเวกฺขณญาณํ ปวตฺตติ.

อยเมตฺถ สมาปตฺติเภโท.

นิฏฺฐิโต จ วิปสฺสนากมฺมฏฺฐานนโย.

ม. ๖๘

อุยฺโยชน

[๗๕] ภาเวตพฺพํ ปนิจฺเจวํ ภาวนาทฺวยมุตฺตมํ
ปฏิปตฺติรสสฺสาทํ ปตฺถยนฺเตน สาสเนติ.

อิติ อภิธมฺมตฺถสงฺคเห กมฺมฏฺฐานสงฺคหวิภาโค นาม

นวโม ปริจฺเฉโท.

นิคมน

(ก) จาริตฺตโสภิตวิสาลกุโลทเยน
สทฺธาภิวุฑฺฒปริสุทฺธคุโณทเยน
นปฺปวฺหเยน[๑] ปณิธาย ปรานุกมฺปํ
ยํ ปตฺถิตํ ปกรณํ ปรินิฏฺฐิตํ.

ส. ๕๙

(ข) ปุญฺเญน เตน วิปุเลน ตุ **มูลโสมํ**
ธญฺญาธิวาสมุทิโตทิตมายุกนฺตํ[๒]
ปญฺญาวทาตคุณโสภิตสชฺชิภิกฺขู
มญฺญนฺตุ ปุญฺญวิภโวทยมงฺคลาย.

อิติ **อนุรุทฺธาจริเยน** รจิตํ **อภิธมฺมตฺถสงฺคหํ** นาม ปกรณํ.

คนฺถโต ปญฺญาสาธิกานิ อฏฺฐสตานิ สมตฺตานิ.

อภิธมฺมตฺถสงฺคโห นิฏฺฐิโต.

---

[๑] สี. นมฺพวฺหเยน.

[๒] สี. มายุคนฺตํ.

อภิธมฺมตฺถสงฺคหฏีกา

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

คนฺถารมฺภกถาวณฺณนา

[๑] ภทนฺตานุรุทฺธาจริโย ปกรณารมฺเภ มงฺคลาทิอตฺถํ รตนตฺตยปฺปณามตทตฺถปฺปโยชนวิเสเส จ ทสฺเสตุมาห "สมฺมาสมฺพุทฺธมตุลํ ฯเปฯ อภิธมฺมตฺถสงฺคหนฺ"ติ. ตตฺถ สสทฺธมฺมคณุตฺตมํ อตุลํ สมฺมาสมฺพุทฺธํ อภิวาทิย อภิธมฺมตฺถสงฺคหํ ภาสิสฺสนฺติ สมฺพนฺโธ. สมฺมเทว สยเมว จ สกลสฺส อภิพุชฺฌิตพฺพสฺส พุทฺธตฺตา **สมฺมาสมฺพุทฺโธ.** สงฺขตาสงฺขตสมฺมุติปฺปเภทสฺส สพฺพสฺสปิ เญยฺยสฺส สพฺพาการโต อวิปรีตํ. สยเมว อนาจริยปฏิเวเธน สยํ วิจิโตปจิตปารมิตาปภาวิเตน สยมฺภูญาเณน อภิสมฺพุทฺธตฺตาตฺยตฺโถ. ตถา เหส อภิญฺเญยฺเย จตุสจฺจธมฺเม อภิญฺเญยฺยโต ปริญฺเญยฺยาทิเก ทุกฺขสมุทยนิโรธมคฺเค ปริญฺเญยฺยปหาตพฺพสจฺฉิกาตพฺพภาเวตพฺพโต จ มหาวชิรญาณอริยมคฺคญาณวิโมกฺขนฺติกสพฺพญฺญุตญฺญาเณหิ จ พุชฺฌิ อญฺญาสิ ปฏิวิชฺฌิ. วุตฺตญฺหิ ภควตา :-

"อภิญฺเญยฺยํ อภิญฺญาตํ ภาเวตพฺพญฺจ ภาวิตํ
ปหาตพฺพํ ปหีนํ เม ตสฺมา พุทฺโธสฺมิ พฺราหฺมณา"ติ.[๑]

นตฺถิ เอตสฺส สีลาทีหิ คุเณหิ ตุโล สทิโสติ **อตุโล**, อสโม. รูปกายธมฺมกาเยหิ วา น ตุโล ตุลยิตุํ อสกฺกุเณยฺโยติ อตุโล, อปฺปเมยฺโย. วุตฺตญฺหิ :-

"รูเป สีเล สมาธิมฺหิ ปญฺญาย จ อสาทิโส
วิมุตฺติยา'สมสโม ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตเน"ติ.[๒]

---

[๑] ม.ม. ๑๓/๓๙๙/๓๘๕, ขุ.สุ. ๒๕/๕๖๔/๔๔๘.

[๒] ขุ.พุทฺธ. ๓๓/๓๘/๔๔๒.

"อหญฺหิ อรหา โลเก อหํ สตฺถา อนุตฺตโร
เอโกมฺหิ สมฺมาสมฺพุทฺโธ สีติภูโตมฺหิ นิพฺพุโต"ติ[๑] จ.

อตฺตานํ ธาเรนฺเต อปาเยสุ จ วฏฺฏทุกฺเขสุ จ อปตมาเน ธาเรตีติ **ธมฺโม.** สตํ สปฺปุริสานํ พุทฺธาทีนํ ธมฺโม, สนฺโต สัวิชฺชมาโน วา, สุนฺทโร ปสตฺโถ วา ธมฺโม สฺวากฺขาตตาทิภาวโตติ **สทฺธมฺโม.** โส จตุนฺนํ อริยมคฺคานํ จตุนฺนญฺจ อริยผลานํ นิพฺพานสฺส จ วเสน นววิโธ, ปาฬิธมฺเมน สทฺธึ ทสวิโธ วา, คโณ จ โส อริยปุคฺคลานํ สมูหตฺตา อุตฺตโม จ สุปฺปฏิปนฺนตาทิคุเณหิ สมนฺนาคตตฺตา อนุตฺตรปุญฺญกฺเขตฺตตาย วาติ **คณุตฺตโม,** ทกฺขิเณยฺยสโม, โส หิ ทิฏฺฐิสีลสามญฺเญน สโมโต ฆฏิโตติ สโม. เตหิ วา มคฺคผเลหิ กิเลส-ทรถานํ สมฺมเทว ฆาติตตฺตา สโม, โส จตุนฺนํ อริยมคฺคสมงฺคีนํ จตุนฺนํ สามญฺญผลสมงฺคีนญฺจ วเสน อฏฺฐวิโธ. สทฺธมฺโม จ คณุตฺตโม จาติ สทฺธมฺม-คณุตฺตมา. เตหิ สทฺธมฺมคณุตฺตเมหิ สห วตฺตนโต สสทฺธมฺมคณุตฺตโม, ภควา. ตํ **สสทฺธมฺมคณุตฺตมํ** อตุลํ สมฺมาสมฺพุทฺธํ **อภิวาทิย** อภิวนฺทิตฺวา อภิวาทนํ กริตฺวา ยถาวุตฺตรตนตฺตยคุณนินฺเนหิ กายวาจาจิตฺเตหิ สกฺกจฺจํ นมสฺสิตฺวา-ตฺยตฺโถ. เอเต เอว หิ รตนตฺตยนฺติ วุจฺจนฺติ. วุตฺตญฺหิ :-

"พุทฺโธ สพฺพญฺญุตญฺญาโณ ธมฺโม โลกุตฺตโร นว
สโม มคฺคผลฏฺโฐ จ อิจฺเจเต รตนตฺตยนฺ"ติ.

อภิธมฺมสฺส อตฺโถ อภิธมฺมตฺโถ, ธมฺมสงฺคหาทิเก สตฺตปฺปกรณเภเท อภิ-ธมฺมปิฏเก คุสลาทิวเสน จ นานานเยน เทสิตา นามรูปธมฺมาตฺยตฺโถ. เต สงฺคยฺหนฺติ เอตฺถ, เอเตน วา สงฺเขเปน กถิยนฺตีติ สงฺคโห. อภิธมฺมตฺถานํ สงฺคโห อภิธมฺมตฺถสงฺคโห. ตํ **อภิธมฺมตฺถสงฺคหํ** นาม ปกรณํ **ภาสิสฺสํ** ภาสิสฺสามิ วกฺขามีตฺยตฺโถ. อิมาย หิ คาถาย ปูชนียปูชาวิธานปฺปกรณาภิธานา-ภิเธยฺยปฺปกรณปฺปการกตฺตุกามตาวเสน ปญฺจปิณฺฑตฺถา วุตฺตา. ตตฺถ ปูชนียํ

---

[๑] วิ.มหา. ๔/๑๑/๑๑. ม.มู. ๑๒/๒๘๕/๒๔๖, ม.ม. ๑๓/๓๔๑/๓๒๓, อภิ.ก. ๓๗/๔๐๕/๒๔๕.

ติวิธํ พุทฺธธมฺมสงฺฆรตนวเสน, ตสฺส ปูชา นาม อามิสปฏิปตฺติวเสน ทุวิธา. ตตฺถ ปุปฺผคนฺธาทีหิ จตุปจฺจยาทีหิ จ พุทฺธาทีนํ สกฺการกรณํ อามิสปูชา นาม. อภิวาทนสวนคมนาทีหิ ธมฺมานุธมฺมปฏิปชฺชนํ ปฏิปตฺติปูชา นาม. อิธ ปน ปฏิปตฺติ. สา เอกเทสภูตาถุติปณามวเสน ทุวิธา. ตตฺถ ภควโต ถุติ เหตุผลสตฺตูปการกฺริยาวเสน ติวิธา. ตตฺถ เหตุ นาม :-

"มนุสฺสตฺตํ ลิงฺคสมฺปตฺติ เหตุ สตฺถารทสฺสนํ
ปพฺพชฺชา คุณสมฺปตฺติ อธิกาโร จ ฉนฺทตา
อฏฺฐธมฺมสโมธานา อภินีหาโร สมิชฺฌตี"ติ.[๑]

เอวํ วุตฺตมนุสฺสตฺตาทิอฏฺฐงฺคสโมธานสมิทฺธสมฺมาสมฺโพธิอภินีหารโต ปฏฺฐาย มหากรุณาย จ วตฺตกาลํ นิรนฺตรํ สกฺกจฺจํ โพธิสมฺภรณวเสน ปวตฺตา สตฺถุ ปุพฺพจริยา ทานาทิปารมิตาวเสน ทสวิธา. วุตฺตญฺหิ ภควตา :-

"ทานํ สีลญฺจ เนกฺขมฺมํ ปญฺญา วีริยปญฺจมํ
ขนฺติสจฺจมธิฏฺฐานํ เมตฺตุเปกฺขาติมา ทสา"ติ.[๒]

ตสฺส ผลํ นาม สตฺถุ อตฺตหิตสมฺปตฺติ ยา ปหานาธิคมานุภาวรูปกายสมฺปตฺติวเสน จตุพฺพิธา. ตตฺถ สมฺมาสมฺโพธิสงฺขาตอรหตฺตมคฺคญาเณน สวาสนสพฺพกิเลสสมุจฺเฉทปฺปหานํ ปหานสมฺปตฺติ, ยา ปหานาธิโรติปิ วุจฺจติ. มคฺคญาณปฏิฏฺฐานสฺส ปโรปเรปรหิตสฺส สพฺพากาเรน สพฺพธมฺมาวโพธนสมตฺถสฺส อากงฺขปฺปฏิพทฺธวุตฺติโน อนาวรณญาณสงฺขาตสฺส สพฺพญฺญุตญฺญาณสฺส อธิคโม อธิคมสมฺปตฺติ. ตํ ทฺวยํ สมฺมาสมฺพุทฺธนฺติ อิมินาว ทสฺสิตํ, ทสพลจตุเวสารชฺชอฏฺฐารสาเวณิกาทิอนนฺตอปฺปเมยฺยพุทฺธคุณปฺปฏิลาโภ อานุภาวสมฺปตฺติ, สตฺถุ ธมฺมุทฺธาโรติปิ วุจฺจติ, ทฺวตฺตึสมหาปุริสลกฺขณาสีตานุพฺยญฺชนาทิปฏิมณฺฑิตานณฺณสาธารณา จินฺเตยฺยปฺปภาวรูปกายาติสยาสตฺถุรูปกายสมฺปตฺติสตฺตูปการกฺริยา นาม สตฺตสฺส หิตปฺปฏิสมฺปตฺติ. สา อาสยปฺปโยควเสน ทุวิธา.

---

[๑] ขุ.พุทฺธ. ๓๓/๕๙/๔๕๓, อภิ.อฏฺ. ๑/๗๖. [๒] ขุ.พุทฺธ. ๓๓/๗๖/๔๔๖ (โถกํ วิสทิสํ), จริยา.อฏฺ. ๓๒๕.

ตตฺถ อาสโย นาม วิรุทฺเธสุปิ มหากรุณาย นิจฺจหิเตสิตาวหนสมาปชฺชน-โลกวาโลเกนาทิ จ. ปโยคา ปน อภินิวตฺตนํ. อวิปรีตสคฺคมคฺคานุกูล-สุจริตโพธิปกฺขิยาทิเภทธมฺมปาเทสอนุสาสนิทฺธิปาฏิหาริยามิสปริคฺคหาทินา ปเรสํ อนุคฺคหกรณํ สตฺเต อปายทุกฺขโต โมเจตฺวา ยถารหํ สคฺคโมกฺขสุเขสุ ปติฏฺฐาปนญฺจ. โสโส กุทฺธาโรติปิ วุจฺจติ. เอตํ ปน อานุภาวสมฺปทาทิทฺวยํ อตุลนฺติ อิมินา ปเทน ทสฺสิตํ. เหตุสมฺปตฺติ ปน ทฺวีหิปิ สามตฺถิยโต ทสฺสิตาติ ทฏฺฐพฺพํ. เตน วุตฺตํ :-

"ยาย ปารมึ จินิตฺวา ปญฺญายุตฺตานมุทฺธริ
อุทฺธริ สพฺพธมฺเม จ ยายญฺเญว จ อุทฺธรี"ตฺยาทิ.

สสทฺธมฺมคณุตฺตมนฺติ อิมินา ปน ธมฺมสํฆรตนฤติ จ ปูชาวิเสสโต สตฺถุธมฺมตฺถาย สมฺปตฺติ, สรีรสมฺปตฺติ จ ปรหิตสมฺปตฺติ จ ทสฺสิตา โหนฺติ. **อภิวาทิยาติ** อิมินา กายวจีมโนวนฺทนาวเสน ติวิโธปิ ปณาโม ทสฺสิโต. เอวํ ปกรณารมฺเภ ปูชนียปูชาวิธานํ อนนฺตราเยน อิตฺถสิชฺฌนตฺถํ ปเรสญฺจ รตนตฺตเย ปสาทชนนตฺถํ ปูชนารหทสฺสนตฺถญฺจ วุตฺตญฺหิ :-

"เอวํ พุทฺธสฺส สรนฺตานํ ธมฺมสฺส สงฺฆสฺส จ ภิกฺขโว
ภยสฺส วา ฉมฺภิตตฺตสฺส วา โลมหํโส น เหสฺสติ.[๑]

ปูชารเห ปูชยเต พุทฺเธ วาริยสาวเก[๒]
ปปญฺจสมติกฺกนฺเต ติณฺณโสกปริทฺทเว"ตฺยาทิ.[๓]

ปกรเณ คารวชนนตฺถํ วา, ปกรณูปนิสฺสยปรมคมฺภีราภิธมฺเม ตทาธาร-สมฺปตฺติทสฺสนสวนสมฺปตฺติโต. **ภาสิสฺสนฺติ** อิมินา อตฺตโน ปกรณกตฺตุกามตํ ทสฺเสติ ภทนฺตานุรุทฺธาจริโย. **อภิธมฺมตฺถสงฺคหนฺติ** อิมินา ปกรณนามปฺ-ปกรณาภิเธยฺยปฺปกรณปฺปการา ทสฺสิตา. ปโยชนญฺเจตฺถ สงฺคหปเทน สามตฺถิยโต

---

[๑] สํ.ส. ๑๕/๒๔๙/๒๖๕.

[๒] ยทิจ สาวเก (ขุ.ธ. ๒๕/๑๙๕/๕๑).

[๓] ขุ.ธ. ๒๕/๑๙๕/๕๑.

ทสฺสิตเมว. ตถา หิ อภิธมฺมตฺถานเมกตฺถสงฺคหิตทุคฺคหปริปุจฺฉาทิวสสมฺปตฺติยา โสตุชนสฺส สุเขเนว นามรูปธมฺเมสุ สรูปสงฺขฺยาปริจฺเฉทาทิโน โกสลฺลญฺจ. ตมฺมูลิกา จ ทิฏฺฐธมฺมิกสมฺปรายิกตฺถาทิสิทฺธิ จ โหตีติ อยเมตฺถ ปรมคาถาย วณฺณนา.

จตุปรมตฺถธมฺมวณฺณนา

[๒] อิทานิ กตเม อภิธมฺมตฺถา เยสํ มยา สงฺคโห กริยตีติ อนุโยคํ สนฺธาย เต สรูปปเภทโต อุทฺทิสนฺโต "ตตฺถา"ตฺยาทิมาห. **ตตฺถา**ติ ยเมตฺถ อภิธมฺมตฺถสงฺคหํ ภาสิสฺสนฺติ ปฏิญฺญาตํ ตตฺถ ตสฺมึ ปกรเณ, อภิธมฺมตฺถปเท วา อภิธมฺเม วา ปรมตฺถโต สมฺมุตึ จเปตฺวา ปรมตฺถสจฺฉิกฏฺฐสภาวสงฺขาตปรมตฺถ-วเสน กุสลาทินา ขนฺธาทินา จ สพฺพถาปิ วุตฺตา อภิธมฺมตฺถา ปรมตฺถโต จตุธา โหนฺติ. กถํ **จิตฺตํ เจตสิกํ รูปํ นิพฺพานนฺติ** ? ตตฺถ รูปาทิอารมฺมณํ จินฺเตตีติ **จิตฺตํ**, วิญฺญาณํ. ตญฺหิ วิสยคฺคหณสภาวตฺตา สติปิ นิสฺสยสมนนฺตราทิปจฺจเยน วินา อารมฺมเณน อุปฺปชฺชตีติ จิตฺตนฺติ วุจฺจติ. เตน นิรารมฺมณวาทิมตํ ปฏิกฺขิตฺตํ โหติ. จิตฺเต ภวํ ตทายตฺตวุตฺติตายาติ **เจตสิกํ**, จิตฺตสมฺปยุตฺตเวทนาทิกฺขนฺธตฺตยํ. เอเตน สงฺขาราทีนํ อเจตนตฺตพาหิรนิพฺพตฺติอตฺตชีวคุณาภาวาทิวิปฺปฏิปตฺติโย ปฏิกฺขิตฺตา. สีตุณฺหาทิปจฺจเยหิ รุปฺปติ วิการมาปชฺชตีติ **รูปํ**, จิตฺตสฺส นิยตา-รมฺมณภูโต ภูตุปาทายเภทภินฺโน รูปกฺขนฺโธ. วานํ วุจฺจติ ตณฺหา. ภวสํสิพฺพนโต วานโต นิกฺขนฺตตฺตา **นิพฺพานํ**, ภวนิสฺสรณํ อมตํ อสงฺขตธาตุ.

๑. ปฐมปริจฺเฉท

จิตฺตสงฺคหวิภาค

ภูมิเภทจิตฺตวณฺณนา

[๓] อิทานิ อุทฺเทสกฺกเมน จิตฺตสฺส ภูมิชาติสมฺปโยคาทิเภเทน นิทฺเทสํ ทสฺเสนฺโต **"ตตฺถ จิตฺตนฺ"**ตฺยาทิมาห. **ตตฺถาติ** เตสุ. **จิตฺตนฺติ** วิจิตฺตกรณา จิตฺตํ. อตฺตโน จิตฺตตาย วา, วิจิตฺตารมฺมณตฺตา จ, จิรนฺตาจยานาริคตา. ตํ ปน วิสยวิชานนลกฺขณํ จิตฺตํ. จตฺตาโร วิธา ปการา อสฺสาติ **จตุพฺพิธํ.** กามิยตีติ กาโม. จตุราปายฉเทวมนุสฺสวเสน เอกาทสวิโธ อุปปตฺติภโว. ตสฺมึ กามภเว อวจรติ เยภุยฺเยน วตฺตตีติ **กามาวจรํ.** กาโมปิ วา กามตณฺหา. สา อวจรติ เอตฺถาติ กามาวจรํ. เอวํ รูปภเว จรณโต รูปตณฺหาวจรตฺตา วา **รูปาวจรํ.** ตถา **อรูปาวจรํ.** อุปาทานกฺขนฺธสงฺขาตํ โลกํ อุตฺตรติ อนาสวภาเวน อติกฺกมตีติ **โลกุตฺตรํ,** มคฺคจิตฺตํ. โลกโต อุตฺตรนฺติปิ โลกุตฺตรํ. ผลจิตฺตํ ปน โลกโต อุตฺติณฺณตฺตา โลกุตฺตรํ.

อกุสลจิตฺตวณฺณนา

[๔] ตตฺถ กามาวจรจิตฺตํ กุสลากุสลวิปากกฺริยชาติวเสน จตุพฺพิธมฺปิ ตตฺถ ปาปาเหตุกมุตฺตานิ โสภนานีติ อุปริ วกฺขมานนยานุรูปโต ปฐมํ ทสฺเสตพฺเพสุ โสภเนสุ อเสวิตพฺพจิตฺตปุพฺพกํ กามาวจรจิตฺตํ นิทฺทิสนฺโต อกุสลํ ตาว โลภมูลํ เวทนาทิฏฐิสงฺขารโยเคน อฏฺฐวิธํ โหตีติ ทสฺเสตุ **"โสมนสฺสสหคตนฺ"**ตฺยาทิมาห. สุนฺทรํ มโนติ สุมโน. สุมนสฺส ภาโว โสมนสฺสํ, เจตสิกสุขเวทนาเยตํ อธิวจนํ. โสมนสฺเสน สหคตํ สมฺปยุตฺตํ, เตน วา สห คตํ ปวตฺตํ, เอกุปฺปาทาทิภาวํ คตนฺติ วา โสมนสฺสสหคตํ. **ทิฏฺฐีติ** นตฺถิกาทิเภทา มิจฺฉาทิฏฺฐิ. สา อโยนิโส อภินิเวสลกฺขณา. ทิฏฺฐิเยว ทิฏฺฐิคตํ, คูถคตํ มุตฺตคตนฺตฺยาทีสุ วิย. ทฺวาสฏฺฐิยา วา ทิฏฺฐีสุ คตํ อนฺโตคตํ, ทิฏฺฐิยา วา คตํ คมนมตฺตนฺติ ทิฏฺฐิคตํ. เตน สมฺปกาเรหิ เอกุปฺปาทาทีหิ ยุตฺตนฺติ **ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตํ.** นตฺถิ สงฺขาโร อสฺสาติ อสงฺขารํ. ตเทว **อสงฺขาริกํ.** สห สงฺขาเรน วตฺตตีติ สสงฺขารํ, สสงฺขารเมว

สสงฺขาริกํ. สสงฺขาโรติ เจตฺถ อตฺตนา วา ปเรหิ วา กโต ปุพฺพปโยโค. ทิฏฺฐิคเตน วิปฺปยุตฺตํ **ทิฏฺฐิคตวิปฺปยุตฺตํ.** อิฏฺฐากาเรสุ อุเปกฺขติ อุทาสีนา ปวตฺตตีติ อุเปกฺขา, มชฺฌตฺตเวทนา. สา มชฺฌตฺตานุภวนลกฺขณา. ลุพฺภติ อารมฺมเณ อภิสญฺจตีติ โลโภ. โส อภิสงฺคลกฺขโณ.

[๕] ทุฏฺฐุ์ มโน อสฺสาติ ทุมโน. ตสฺส ภาโว **โทมนสฺสํ,** เจตสิกทุกฺข-เวทนา. อารมฺมเณ ปฏิหญฺญตีติ **ปฏิโฆ.** โส จณฺฑิกฺกลกฺขโณ.

[๖] สภาวํ วิจินนฺโต เอตาย กิจฺฉติ กิลมตีติ **วิจิกิจฺฉา.** วิคตา จิกิจฺฉา อสฺสาติ **วิจิกิจฺฉา,** "ปุพฺพนฺเต กงฺขติ วิจิกิจฺฉา"ตฺยาทิอฏฺฐวตฺถุกา กงฺขา. สา สํสยลกฺขณา. อุทฺธตสฺส ภาโว **อุทฺธจฺจํ,** จิตฺตวิกฺเขโป.

[๗] **สพฺพถาปีติ** โสมนสฺสุเปกฺขา ทิฏฺฐิสมฺปโยคาทินา จ ปฏิฆ-สมฺปโยคาทินา จ วิจิกิจฺฉุทฺธจฺจโยเคน จาติ สพฺพปฺปกาเรนาปิ สมฺปโยคเภเทน. ทฺวาทเสว อกุสลานิ กุสลปฺปฏิปกฺขานิ จิตฺตานิ.

[๘] **อฏฺฐธา** อฏฺฐวิธานิ โลภมูลานิ จ ทฺวิธา โทสมูลานิ จ เทฺว โมหมูลานิ จาติ เอวํ อกุสลานิ จิตฺตานิ ทฺวาทเสว สิยุนฺติ สมฺพนฺโธ. ตตฺถ โลโภ มูลํ ปติฏฺฐา เอเตสนฺติ **โลภมูลานิ,** ตถา **โทสมูลานิ.** สุทฺโธ โมโหว มูลํ เอเตสนฺติ **โมหมูลานิ.**

อกุสลจิตฺตวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อเหตุกจิตฺตวณฺณนา

[๙] อิทานิ อกุสลานนฺตรํ จกฺขาทินิสฺสยสมฺปฏิจฺฉนาทิกิจฺจเภเทน อกุสล-วิปากํ สตฺตวิธเมวาติ ทสฺเสตุ์ **"อุเปกฺขาสหคตนฺ"**ตฺยาทิ อารทฺธํ. จกฺขติ รูปํ วิภาเวตีติ จกฺขุ. จกฺขุสฺมึ สนฺนิสฺสิตํ วิญฺญาณํ **จกฺขุวิญฺญาณํ.** เอวํ เสเสสุ โสตวิญฺญาณาทีสุปิ. **ตถาติ** อุเปกฺขาสหคตนฺติ อิมสฺส อภิเทสตฺถํ. ตตฺถ สุณาตีติ **โสตํ,** โสตินฺทฺริยํ. ตถา ฆายตีติ **ฆานํ.** ชีวิตํ อวฺหายตีติ **ชิวฺหา.** กุจฺฉิตานํ อาโยติ **กาโย,** กายินฺทฺริยํ. **โผฏฺฐพฺพาติ** ฆาตสฺส พลวตฺตา กายวิญฺญาณํ อกุสลวิปากํ ทุกฺขสหคตเมว. กุสลวิปากํ สุขสหคตเมว. จกฺขาทีสุ ปน รูปาทิ-

อุปาทายรูปฆฏฏนสฺส ทุพฺพลตฺตา อุภยมฺปิ อุเปกฺขาสหคตเมว. อารมฺมณํ ปน อกุสลวิปากานํ อนิฏฺฐเมว, อิตเรสํ อิฏฺฐเมวาติ อยํ วิเสโส. ปญฺจวิญฺญาณคฺคหิตํ ปจฺจุปฺปนฺนํ รูปาทิอารมฺมณํ สมฺปฏิคฺคณฺหาตีติ **สมฺปฏิจฺฉนํ**, วิปากมโนธาตุ. อารมฺมเณ อิฏฺฐาทิวิภาวนกิจฺจํ สมฺมา ตีเรติ นิฏฺฐาเปตีติ **สนฺตีรณํ**, อุเปกฺขาสหคตอกุสลวิปากาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ. สา อปาเยสุ ปฏิสนฺธาทิกิจฺจมฺปิ สาเธติ. อกุสลวิปากานิ จ ตานิ โลภาทีนํ เอกนฺตสาวชฺชนตฺตา อโลภาทีนํ ตพฺพิธุรตาย โลภาทิสหชาตเหตุวิรหิตตฺตา อเหตุกจิตฺตานิ จาติ โยเชตพฺพํ. เอตฺถ ปน อกุสลวิปากานํ เอกนฺตานิฏฺฐารมฺมณตฺตา โสมนสฺสสหคตสนฺตีรณํ น สมฺภวติ.

[๑๐] อกุสลวิปากานนฺตรํ อเหตุกกุสลวิปาเกปิ นิสฺสยสมฺปโยคกิจฺจเภเทน ทสฺเสตุํ **"อุเปกฺขาสหคตํ จกฺขุวิญฺญาณนฺ"**ตฺยาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ อิฏฺฐารมฺมเณ โสมนสฺสสหคตสนฺตีรณํ โหติ, อิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมเณ อุเปกฺขาสหคตสนฺตีรณนฺติ อยํ วิเสโส.

[๑๑] อิทานิ อเหตุกาธิกาเร อเหตุกกฺริยจิตฺตานิปิ มโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตุกิจฺจเภเทน ติวิธาเนวาติ ทสฺเสตุํ **"อุเปกฺขาสหคตนฺ"**ตฺยาทิมาห. จกฺขาทิปญฺจทฺวาเร ฆฏฺฏิตมารมฺมณํ อาวชฺเชติ ตตฺถ อาโภคํ กโรตีติ **ปญฺจทฺวาราวชฺชนํ**, กฺริยมโนธาตุจิตฺตํ. **ตถา**ติ อุเปกฺขาสหคตนฺติ อิมสฺส อติเทสตฺถํ. **มโนทฺวารนฺ**ติ เอตฺถ อาวชฺชนสฺส อนนฺตรปจฺจยภูตํ ภวงฺคจิตฺตํ มโนติ วุจฺจติ. ตเทว ทฺวารํ อาวชฺชนชวนาทิวีถิจิตฺตปฺปวตฺติยา มุขตฺตา. ตสฺมึ มโนทฺวาเร ทิฏฺฐสุตาทิวเสน อาปาถมาคตมารมฺมณํ อาวชฺเชตีติ **มโนทฺวาราวชฺชนํ**, อุเปกฺขาสหคตกฺริยาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุจิตฺตं. ยํ ปญฺจทฺวาเร โวฏฺฐพฺพนนฺติปิ วุจฺจติ. หสิตํ อุปฺปาเทตีติ **หสิตุปฺปาทं**, ขีณาสวานํ อโนฬาริเกสุ ฉสุ อารมฺมเณสุ หสิตุปฺปาทโสมนสฺสสหคตं อเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุกฺริยจิตฺตं.

[๑๒] **สพฺพถาปี**ติ อเหตุกวิปากเภเทน อเหตุกกฺริยเภเทน จาติ สพฺพปฺปกาเรนาปิ. **อฏฺฐารสา**ติ คณนปริจฺเฉโท. **อเหตุกจิตฺตานี**ติ ปริจฺฉินฺนธมฺมนิทสฺสนํ.

อเหตุกจิตฺตวณฺณนา สมตฺตา.

โสภนจิตฺตวณฺณนา

[๑๔] เอวํ วุตฺตปฺปเภทานํ อเหตุกานํ สตฺตากุสลปากานีตฺยาทินา สงฺคหํ ทสฺเสตฺวา อกุสลจิตฺตเหตุกจิตฺตวเสน สมตึสโสภนจิตฺตานิ ทสฺเสตฺวา อิทานิ สเหตุกโสภนจิตฺตํ ทสฺเสตุํ **"ปาปาเหตุกมุตฺตานี"**ตฺยาทิ อารทฺธํ. ทฺวาทสหิ ปาปจิตฺเตหิ อฏฺฐารสหิ อเหตุเกหิ จาติ สมตึสจิตฺเตหิ วิมุตฺตานิ จตุวีสติกามาวจรานิ ปญฺจตึสมหคฺคตโลกุตฺตรจิตฺตานิ จาติ เอกูนสฏฺฐิ จิตฺตานิ อนวชฺชตฺตา สเหตุกตฺตา จ โสภนานีติ วุจฺจนฺติ. อถ วา อฏฺฐโลกุตฺตรานิ ปาทกชฺฌานวเสน ปจฺเจกํ ปญฺจธา กตฺวา เอกนวุติโสภนจิตฺตานิ นาม โหนฺติ.

กามาวจรโสภนจิตฺตวณฺณนา

[๑๕] อิทานิ โสภเนสุ อพฺยากตานํ กุสลปุพฺพกตฺตา มหคฺคตานุตฺตรานญฺจ กุสลานํ กามาวจรกุสลาธิฏฺฐานตฺตา ปฐมํ กามาจรกุสลํ ตาว กาลเทสสนฺตานา-รมฺมณาทิเภเทน อนนฺตวิธมฺปิ โสมนสฺสสหคตฏฺเฐน อุเปกฺขาสหคตฏฺเฐน ญาณ-สมฺปยุตฺตฏฺเฐน อสงฺขาริกฏฺเฐน จาติ สตฺถารา ทสฺสิตํ สมฺปโยคลกฺขณเภเทน อฏฺฐวิธเมว โหตีติ ทสฺเสนฺโต **"โสมนสฺสสหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตนฺ"**ตฺยาทิมาห. ตตฺถ พลวสทฺธาย ทสฺสนสมฺปตฺติยา ปจฺจยปฏิคฺคหกาทิสมฺปตฺติยา จ โสมนสฺส-สหคตํ, กมฺมผลทสฺสนโต อินฺทฺริยปริปากโต โยนิโสมนสิการาทีหิ จ **ญาณ-สมฺปยุตฺตํ**. ทานาทีหิ จ กุสลจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ. ตพฺพิปริยาเยน อุเปกฺขาสหคตํ ญาณวิปฺปยุตฺตํ. อาวาสโภชนปุคฺคลาทิสปฺปายวเสน กายจิตฺตานํ กลฺลภาวโต ปุพฺเพ ทานาทีสุ กตปริจยาทีหิ จ อสงฺขาริกํ. ตพฺพิปริยายโต สสงฺขาริกญฺจ โหตีติ เวทิตพฺพํ. อิทํ ปน อฏฺฐวิธมฺปิ กามาวจรกุสลจิตฺตํ ทสปุญฺญกฺริยวตฺถุ-อาทิวเสน ปวตฺติโต อเนกวิธํ โหติ. วุตฺตญฺหิ :-

"ทสปุญฺญกฺริเยเหว　　วิสยาธิปตีหิ จ
ทฺวารหีนาทีหิ เจว　　กามปุญฺญฏฺฐกํ ภเว.
สตฺตรสสหสฺสานิ　　เทฺว สตานิ อสีติ จ
กามาวจรปุญฺญานิ　　ภวนฺตีติ วินิทฺทิเส"ติ.

ตตฺถ ทานมยํ ปุญฺญกิริยวตฺถุ สีลมยํ ภาวนามยํ อปจิติสหคตํ เวยฺยาวจฺจ-สหคตํ ปตฺติทานํ ปตฺตานุโมทนํ เทสนามยํ สวนมยํ ทิฏฺฐิชุกมฺมํ ปุญฺญกิริยวตฺถูติ อิทานิ ทสปุญฺญกิริยวตฺถูนิ นาม.

ตตฺถ ทียติ อเนนาติ ทานํ อตฺถุปกรณานิ จาคเจตนา. สา เอว ทานญฺจ ปุญฺญกิริยา จ สา เตสํ เตสํ อานิสํสานํ วตฺถุ จาติ ปุญฺญกิริยวตฺถุ. ตตฺถ จีวราทีสุ ปจฺจเยสุ รูปาทีสุ วา ฉสุ อารมฺมเณสุ อนฺนาทีสุ วา ทสสุ ทาน-วตฺถูสุ ตัตทานปูชนวเสน เทนฺตสฺส เตสํ อุปฺปาทนโต ปฏฺฐาย ปุพฺพกาเล ปริจฺจาคกาเล ปจฺฉา โสมนสฺสจิตฺเตน อนุสฺสรเณ จาติ ตีสุ กาเลสุ ปวตฺตา กุสลเจตนา ทานมยปุญฺญกิริยวตฺถุ นาม.

ปญฺจสีลํ ทสสีลํ สมาทิยนฺตสฺส ปพฺพชิสฺสามีติ วิหารํ คจฺฉนฺตสฺส มโนรถํ มตฺถกํ ปาเปตฺวา ปพฺพชิโตว ตมฺหิ สาธุ สุฏฺฐูติ อาวชฺเชนฺตสฺส ปาติโมกฺขสังวรนฺตสฺส จีวราทโย ปจฺจเย ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส อาปาถาคเตสุ รูปาทีสุ จกฺขุ-ทฺวาราทีนิ สังวรนฺตสฺส อาชีวํ โสเธนฺตสฺส ปวตฺตา วิรติ สติยาทีหิ สมฺปยุตฺต-เจตนา สีลมยปุญฺญกิริยวตฺถุ นาม. ปฏิสมฺภิทายํ วุตฺเตน วิปสฺสนามคฺเคน จกฺขุ อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต ภาเวนฺตสฺส ฯเปฯ รูเป ฯเปฯ ธมฺเม. จกฺขุวิญฺญาณํ ฯเปฯ มโนวิญฺญาณํ. จกฺขุสมฺผสฺสํ ฯเปฯ มโนสมฺผสฺสํ. จกฺขุสมฺผสฺสชํ เวทนํ ฯเปฯ มโนสมฺผสฺสชํ เวทนํ. รูปสญฺญา ฯเปฯ ชรามรณํ อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต ภาเวนฺตสฺส ปวตฺตา เจตนา, อฏฺฐตึสาย วา อารมฺมเณสุ อปฺปนํ อปฺปตฺตา สพฺพาปิ เจตนา ภาวนามยปุญฺญกิริยวตฺถุ นาม.

มหลฺลกํ ปน ทิสฺวา ปจฺจุคฺคมนปตฺตจีวรปฏิคฺคหณอภิวาทนมคฺค-สมฺปทานาทิวเสน อปจิติสหคตํ เวทิตพฺพํ. วุฑฺฒตรานํ วตฺตปฏิวตฺตกรณวเสน, คิหีนํ ปน คามปฺปวิฏฺฐํ ภิกฺขุ ทิสฺวา ตํ ปตฺตํ คเหตฺวา คาเม ภิกฺขุ สมาทาเปตฺวา อุปหรณวเสน คจฺฉ ภิกฺขุนํ ปตฺตํ อาหราติ สุตฺวา ปตฺตหรณาทิวเสน จ กาย-เวยฺยาวติกกาเล เวยฺยาวจฺจสหคตํ เวทิตพฺพํ ทานํ. ทตฺวา คนฺธาทีหิ ปูชํ กตฺวา อสุกสฺส นาม ปตฺติ โหตูติ ปตฺตึ ททโต ปตฺตานุปฺปทานํ เวทิตพฺพํ. ปตฺตึ ททโต ปน เอกํ ทีปํ ชลิตฺวา ตโต ทีปสหสฺสํ ชาลาเปนฺตสฺส วิย ปริหานิ นาม นตฺถิ. วุฑฺฒิเยว โหตีติ เวทิตพฺพํ. ปเรหิ ทินฺนาย ปตฺติยา วา ปุญฺญกิริยาย

สาธุ สุฏฺฐูติ อนุโมทนวเสน อนุโมทนํ เวทิตพฺพํ. เอโก เอวํ มํ ธมฺมกถิโกติ ชานิสฺสนฺตีติ อิจฺฉาย ฐตฺวา ลาภสกฺการครุโก หุตฺวา เทเสติ, ตํ น มหปฺผลํ. เอโก อตฺตโน ปคุณธมฺมํ อปจฺจาสิสมาโน วิมุตฺตายตนสีเสน ปเรสํ เทเสติ, อิทํ เทสนามยปุญฺญกฺริยวตฺถุ นาม. เอโก สุณนฺโต อิติ มํ สทฺโธติ ชานิสฺสนฺตีติ สุณาติ, ตํ น มหปฺผลํ. เอโก เอวํ เม มหปฺผลํ ภวิสฺสตีติ หิตผรเณน มุทุจิตฺเตน ธมฺมํ สุณาติ, อิทํ สวนมยปุญฺญกฺริยวตฺถุ นาม.

ทิฏฺฐิญฺจ อุชุๆ กโรนฺตสฺส ทิฏฺฐิชุกมฺมปุญฺญกฺริยวตฺถุ นาม. ตตฺถ ทานมยํ ตาว ทานํ ทสฺสามีติ จิตฺเตนฺตสฺส อุปฺปชฺชติ, ทานํ ททโต อุปฺปชฺชติ, ทินฺนํ เมติ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส อุปฺปชฺชตีติ เอวํ ปุพฺพเจตนา มุญฺจเจตนา อปรเจตนาติ ติสฺโสปิ เจตนา เอกโต กตฺวา ทานมยปุญฺญกฺริยวตฺถุ นาม โหติ. สีลมยมฺปิ สีลํ ปูเรสฺสามีติ จินฺเตนฺตสฺส อุปฺปชฺชติ. สีลปูรณกาเล อุปฺปชฺชติ. สีลํ มยา ปูริตนฺติ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส อุปฺปชฺชตีติ ตา สพฺพาปิ สีลมยปุญฺญกฺริยวตฺถุ นาม โหติ. เอวํ เสเสสุปิ. สุตฺเต ปน ตีณิเยว ปุญฺญกฺริยวตฺถูนิ อาคตานิ. เตสุ อิตเรสมฺปิ สงฺคโห เวทิตพฺโพ. อปจิติสหคตเวยฺยาวจฺจสหคตานิ สีลมเย สงฺคหํ คจฺฉนฺติ. ปตฺตานุปฺปทานปุญฺญานุโมทนานิ ทานมเย. เทสนาสวนทิฏฺฐิชุกมฺมานิ ภาวนามเย สงฺคหํ คจฺฉนฺติ. ปุญฺญกฺริยวตฺถุวิภาโค กามาวจรกุสลจิตฺตานีติ กุจฺฉิตานํ สลนโต กุสานํ วา ปาปกานํ ลวนโต กุเสน ญาเณน ลาตพฺพตฺตา วา กุสลานิ, อนวชฺชอิฏฺฐวิปากลกฺขณาทีนิ ปุญฺญานิ.

[๑๖] อิมานิ อฏฺฐปิ สเหตุกกามาวจรวิปากจิตฺตานิ นามาติ เอตฺถ จตฺตาริ ญาณสมฺปยุตฺตวิปากจิตฺตานิ เทวมนุสฺสานํ ติเหตุกปฏิสนฺธิภวงฺคตทารมฺมณจุติวเสน ปวตฺตนฺติ. จตฺตาริ ญาณวิปฺปยุตฺตานิ ปน กามสุคติยเมว ทุเหตุกปฏิสนฺธิภวงฺคตทารมฺมณจุติวเสนาปิ อฏฺฐาปิ ยถารหํ สเหตุกานิ. เอวํ ยถาสมฺภวํ ติเหตุกทุเหตุกกามาวจรกุสลานมฺปิ วิปากภูตานิ จิตฺตานิ นาม สมตฺตานิ นิฏฺฐิตานิ. ปุพฺเพ วุตฺตอเหตุเกสุ กุสลวิปาเกสุ ปญฺจวิญฺญาณานิ ทสฺสนสวนาทิวเสน, มโนธาตุ สมฺปฏิจฺฉนวเสน, โสมนสฺสสหคตสนฺตีรณํ ฉทฺวาเร ตทารมฺมณวเสนาปิ. อุเปกฺขาสหคตกุสลวิปากสนฺตีรณํ ปน กามสุคติยํ อเหตุกปฏิสนฺธาทิวเสนปิ ปวตฺตตีติ อิมานิ โสฬสปิ กามาวจรกุสลวิปากจิตฺตานิ นาม.

[๑๗] ยถา กามาวจรกุสลจิตฺตานิ, เอวํ ขีณาสวานํ ทานสีลาทิวเสน อฏฺฐสเหตุกกิริยจิตฺตานิ หุตฺวา อุปฺปชฺชนฺตีติ ตานิปิ กุสลนเยน ทสฺเสตฺวา **"อิมานิ อฏฺฐปิ กามาวจรสเหตุกกิริยจิตฺตานิ นามา"**ติ วุตฺตํ.

[๑๙] เอวํ **เวทนาญาณสงฺขารเภเทน** โสมนสฺสุเปกฺขาเวทนาโยคเภเทน ญาณสฺส จ สงฺขารสฺส จ โยคเภเทน ทฺวารสนฺตานาทิเภเทน สพฺพสตฺตานมฺปิ อุปฺปชฺชมานานิ กามาวจรโสภนานิ จิตฺตานิ กุสลสเหตุกวิปากกิริยจิตฺตภูตานิ จตุวีสติวิธาเนว โหนฺตีติ สงฺคหคาถาย อยํ อตฺโถ.

[๒๐] เอวํ **กาเม** กามภเว อกุสลวิปากานิ สตฺต กุสลวิปากานิ โสฬสาติ เตวีสติ วิปากจิตฺตานิ, ทฺวาทส อกุสลานิ อฏฺฐ กุสลานิ จาติ วีสติกมฺมจิตฺตานิ, ตีณิ อเหตุกานิ อฏฺฐ สเหตุกานิ จาติ เอกาทส กิริยจิตฺตานิ จาติ สพฺพถาปิ กุสลอกุสลวิปากกิริยเภเทน จตุปญฺญาสวิธานิ กามาวจรจิตฺตานิ วุตฺตานิ โหนฺติ.

กามาวจรโสภนจิตฺตวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

รูปาวจรจิตฺตวณฺณนา

[๒๑] รูปาวจรกุสลํ ปน นิยตวตฺถุกโต เอกวิธํ, กามรูปภเวสุ อุปฺปชฺชนโต ทฺวิธํ หีนมชฺฌิมปณีตเภทโต ติวิธํ, ทุกฺขปฏิปทาทนฺธาภิญฺญาทิวเสน จตุพฺพิธนฺติ. วิตกฺกาทิชฺฌานงฺคโยคเภเทน ปญฺจวิธนฺติ ทสฺเสนฺโต **"วิตกฺกวิจารปีติ-สุเขกคฺคตาสหิตํ ปฐมชฺฌานกุสลจิตฺตนฺ"**ติอาทิมาห. ตตฺถ อารมฺมณํ วิตกฺเกตีติ **วิตกฺโก**, โส อารมฺมเณ จิตฺตสฺส อภินิโรปนลกฺขโณ. อารมฺมเณ เตน จิตฺตํ วิจรตีติ **วิจาโร**. โส อนุมชฺชนลกฺขโณ. กายจิตฺตํ ปีนยตีติ **ปีติ**. สา สมฺปิยายนลกฺขณา. สมฺปยุตฺตธมฺเม สุขยตีติ **สุขํ**, ตํ อิฏฺฐานุภวนลกฺขณนฺ. เอกคฺคสฺส ภาโว **เอกคฺคตา**, สมาธิ. โส อวิกฺเขปลกฺขโณ. วิตกฺโก จ วิจาโร จ ปีติ จ สุขญฺจ เอกคฺคตา จ อิติ อิเมหิ กามจฺฉนฺทาทิปญฺจนีวรณปฏิปกฺเขหิ วิตกฺกาทีหิ ปญฺจหิ ฌานงฺเคหิ สหิตํ สมฺปยุตฺตํ **วิตกฺกวิจารปีติสุเขกคฺคตา-สหิตนฺ**, ปฐมญฺจ ตํ กสิณาทิอารมฺมณูปนิชฺฌานโต ฌานญฺจาติ **ปฐมชฺฌานนฺ**.

กามจฺฉนฺทาทิปญฺจงฺควิปฺปหีนํ วิตกฺกาทิปญฺจงฺคสมนฺนาคตํ ติวิธกลฺยาณํ ทส-ลกฺขณสมฺปนฺนํ กสิณาสุภโกฏฺฐาสอานาปานอุเปกฺขาพฺรหฺมวิหารสงฺขาตปญฺจวีสติ-โคจรทิพฺพวิหารสหิตํ อปฺปนาฌานํ. เตน สมฺปยุตฺตํ อนวชฺชอิฏฺฐวิปากตฺตา กุสลญฺจ วิญฺญาณตฺตา จิตฺตญฺจาติ ปฐมชฺฌานกุสลจิตฺตํ. เสสํ วิตกฺกาทิปุริมงฺคา-ติกฺกมวเสน ปชฺชนเหตุโต จตุรงฺคํ ติวงฺคํ ทุวงฺคญฺจาติ เวทิตพฺพํ.

[๒๒] ฌานวิปากํ ปน อาทาเส มุขนิมิตฺตํ วิย ปญฺจงฺคาทิวเสน สก-สกกุสลสทิสเมว หุตฺวา ปฐมชฺฌานภูมิอาทีสุ ปฏิสนฺธาทิ หุตฺวา อุปฺปชฺชนโต ปญฺจวิธเมว. ฌานวิเสเสน นิพฺพตฺตนิยวิปากสฺส ตทญฺญโต อสมฺภวโตติ ทสฺเสตุ ปุน **"วิตกฺกวิจารา"**ตฺยาทิ อารทฺธํ, ปฐมชฺฌานวิปากภูตํ จิตฺตํ ปฐมชฺฌาน-วิปากจิตฺตํ, เอวํ เสเสสุปิ.

[๒๓] ปฐมชฺฌาเนน สมฺปยุตฺตกุสลํ วิย ภาวนาวสปฺปวตฺตมฺปิ นิรนุสย-สนฺตานปฺปวตฺติโต อวิปาการหตฺตา ฉินฺนมูลรุกฺขกุสุมํ วิย ชวนกฺริยมตฺตภูตํ จิตฺตํ **ปฐมชฺฌานกฺริยจิตฺตํ**. เอวํ เสสานิปิ.

[๒๔] **ปญฺจธา ฌานเภเทนาติ** รูปาวจรจิตฺตํ ปฏิปทารมฺมณเภเทน พหุวิธมฺปิ. วิตกฺกาทิชฺฌานงฺคสมุทายภูตปฐมชฺฌานาทิโยคเภเทน ปน ปญฺจวิธเมว โหติ. ตํ ปน กุสลวิปากกฺริยชาติเภเทน ปนฺนรสวิธํ ภวตีตฺยตฺโถ.

รูปาวจรจิตฺตวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อรูปาวจรจิตฺตวณฺณนา

[๒๖] อรูปาวจรกุสลจิตฺตํ ตาว อุเปกฺขาเวทนาโยคโต เอกวิธํ. สวตฺถุกา-วตฺถุกโต ทุวิธํ, หีนมชฺฌิมปณีตโต ติวิธํ, กสิณุคฺฆาฏิมากาสํ ตตฺถ ปวตฺต-วิญฺญาณํ ตสฺส อธิคโม อากิญฺจญฺญายตนนฺติ อิทมสฺส จตุพฺพิธารมฺมณํ ยถา ปฏิปาฏิยา เอตสฺส อารมฺมณสฺส เภทโต จตุพฺพิธํ โหติ.

ตตฺถ สพฺพโส รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา นานตฺต-สญฺญานํ อมนสิกาโร อนนฺโต อากาโสติ **อากาสานญฺจายตนํ** อุปสมฺปชฺช วิหรติ. อนนฺตํ วิญฺญาณนฺติ **วิญฺญาณญฺจายตนํ**. นตฺถิ กิญฺจีติ **อากิญฺจญฺญายตนํ**.

เอตํ สนฺตํ เอตํ ปณีตนฺติ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรตีติ อาห. ตํ อรูปาวจรวิภาคํ ทสฺเสตุ **"อากาสานญฺจายตนนฺ"**ตฺยาทิมาห. ตตฺถ นาสฺส **อนฺโตติ** อนนฺตํ. อากาสํ อนนฺตนฺติ อากาสานนฺตํ. ตญฺหิ อุปาทาทิอนฺตรหิตตาย อนนฺตารมฺมณตาย จ อนนฺตนฺติ วุจฺจติ. อากาสานนฺตเมว **อากาสานญฺจํ.** สกตฺเถ ภาวปจฺจโย. อากาสานญฺจเมว อายตนํ สสมฺปยุตฺตสฺส ฌานสฺส อธิฏฺฐานโตติ **อากาสานญฺจายตนํ.** กสิณุคฺฆาฏิมากาสสฺเสตํ อธิวจนํ. ตสฺมึ อากาสานญฺจายตเน ปวตฺตํ ปฐมารุปฺปจิตฺตมฺปิ อากาสานญฺจายตนนฺติ วุจฺจติ, ยถา ปถวีกสิณารมฺมณํ ฌานํ ปถวีกสิณนฺติ วุตฺตํ.

อากาสานญฺจํ อายตนํ อสฺสาติ พหุพฺพีหิวเสนปิ ฌานํ วุจฺจติ. เตน สมฺปยุตฺตํ กุสลจิตฺตํ อากาสานญฺจายตนกุสลจิตฺตํ. ตถา วิญฺญาณเมว อนนฺตํ วิญฺญาณานนฺตํ. วิญฺญาณานนฺตเมว **วิญฺญาณญฺจํ.** ตเทว อายตนํ ทุติยา-รุปฺปสฺส อธิฏฺฐานตฺตาติ **วิญฺญาณญฺจายตนํ.** กสิณุคฺฆาฏิมากาเส ปวตฺตํ ปฐมารุปฺปจิตฺตํ, ตญฺหิ อนนฺตากาสาวรณตาย จ อตฺตโน อุปฺปาทฏฺฐิติภวงฺเคสุ เอกนฺตโต อคฺคเหตฺวา สกลวิญฺญาณวเสน อนนฺตโต ผริตพฺพตาย จ อนนฺตนฺติ วุจฺจติ. เสสํ ปุริมสมํ, นาสฺส ปฐมารุปฺปสฺส กิญฺจนํ อปฺปมตฺตกมฺปิ อวสิฏฺฐํ อตฺถีติ อกิญฺจนํ.

อกิญฺจนสฺส ภาโว อากิญฺจญฺญํ, ปฐมารุปฺปวิญฺญาณสฺส อภาโว. อากิญฺจญฺญํ อายตนํ อสฺส สสมฺปยุตฺตธมฺมสฺส ตติยารุปฺปชฺฌานสฺสาติ **อากิญฺจญฺญายตนํ.** โอฬาริกาย สญฺญาย อภาวโต สุขุมาย จ ภาวโต สสมฺปยุตฺตธมฺมสฺส ฌานสฺส เนวสญฺญานาสญฺญา จาติ เนวสญฺญานาสญฺญํ จตุตฺถารุปฺปชฺฌานํ, เนวสญฺญา-นาสญฺญญฺจ ตํ มนายตนธมฺมายตนปริยาปนฺนตฺตา อายตนญฺจาติ **เนวสญฺญา-นาสญฺญายตนํ.** อถ วา สญฺญา เอว ปุถุสญฺญากิจฺจกรเณ อสมตฺถตาย เนวสญฺญา, อุโฬฺหทเก เตโชธาตุ วิย สุขุมวเสน วิชฺชมานโต น อสญฺญาติ เนวสญฺญานาสญฺญา. สาเยว อายตนนฺติ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ. อิมินา สญฺญาสีเสน ฌานํ วุตฺตํ. อิธ ปน ฌานสมฺปยุตฺตจิตฺตเมว.

[๓๐] **อาลมฺพนปฺปเภเทนาติ** อารุปฺปมานสํ อากาสาทิอารมฺมณานํ ปเภเทน จตุธา โหติ. น รูปาวจรํ วิย องฺคสมติกฺกมนโต. ยถาห :-

"อารมฺมณาติกฺกมโต จตสฺโสปิ ภวนฺติมา
องฺคาติกฺกมเมตาสํ น อิจฺฉนฺติ วิภาวิโน"ติ.[๑]

อุเปกฺขาจิตฺเตกคฺคตภาเวน จตูสุปิ สติปิ องฺคสมตฺเต ปจฺจิมสฺส ปจฺจิมสฺส โย สนฺตตรภาโว, โส ภาวนาวิเสเสน ภวติ. วุตฺตญฺหิ :-

"สุปฺปณีตตรา โหนฺติ ปจฺจิมา ปจฺจิมา อิธ
อุปมา ตตฺถ วิญฺเญยฺยา ปาสาทตลสาฏิกา"ติ.[๒]

อรูปาวจรจิตฺตวณฺณนา นิฏฺจิตา.

โลกุตฺตรจิตฺตวณฺณนา

[๓๑] โลกุตฺตรกุสลจิตฺตํ ปน นิพฺพานารมฺมณโต เอกวิธํ. นิยตานิยตวเสน วตฺถุกโต ทุวิธํ โหติ. ตีหิ วิโมกฺขมุเขหิ ปตฺตพฺพโต ติวิธํ. จตุมคฺคโยคเภทโต จตุพฺพิธํ โหติ. มคฺคเภโท ปน ปหาตพฺพกิเลสเภทโต ตทาการสกฺกายทิฏฺจิ-วิจิกิจฺฉาสีลพฺพตปรามาสสญฺโญชนปฺปหานกรํ **โสตาปตฺติมคฺคจิตฺตํ.** กามราค-พฺยาปาทานํ ตนุกรํ **สกทาคามิมคฺคจิตฺตํ.** กามราคพฺยาปาทานํ นิรวเสสป-ปหานกรํ **อนาคามิมคฺคจิตฺตํ,** รูปราคารูปราคมานุทฺธจฺจาวิชฺชาปหานกรํ **อรหตฺตมคฺคจิตฺตนฺติ.** ตตฺถ สติ กาเย ทิฏฺจิ, สนฺตี วา กาเย ทิฏฺจิ สกฺกาย-ทิฏฺจิ. อตฺตตฺตนิยาติ นิเวสสฺเสตํ อธิวจนํ. สา ปน เอเกกสฺมึ ขนฺเธ จตุธา อภินิวิสนฺตานํ วเสน วีสติวิธา โหติ. ตถา หิ โกจิ รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ ยํ รูปํ โสหํ, โยหํ, ตํ รูปํ, ยถา ทีปสฺส วณฺโณเยว อจฺจิ อจฺจิเยว วณฺโณติ รูปวนฺตํ อตฺตานํ สมนุปสฺสติ, ฉายาวนฺตํ วิย รุกฺขํ. อตฺตนิ วา รูปํ, ปุปฺเผ วิย คนฺธํ. รูปสฺมึ วา อตฺตานํ, สมุคฺเค วิย มณึ. เอวํ เวทนาทีสุปิ. ตตฺถ ยุวายํ

---

[๑] วิสุทฺธิ. ๑/๓๗๓. [๒] วิสุทฺธิ. ๑/๓๗๔.

ปจฺจุปกาโร อพฺยาภิริตฺตอตฺตาภินิเวโส, สา อุจฺเฉททิฏฺฐิ. โย ปน พฺยติริตฺต-อตฺตาภินิเวเส ปนฺนรสปฺปเภโท, สา สสฺสตทิฏฺฐิ. วิจิกิจฺฉา พุทฺธาทีสุ กงฺขาวเสน อฏฺฐวิธา. วุตฺตญฺหิ สตฺถริ กงฺขติ วิจิกิจฺฉติ. ธมฺเม สงฺเฆ สิกฺขาย ปุพฺพนฺเต อปรนฺเต ปุพฺพนฺตาปรนฺเต, อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปนฺเนสุ ธมฺเมสุ กงฺขติ วิจิกิจฺฉตีติ สีลญฺจ วตญฺจ สีลพฺพตํ. ตสฺส ปรามาโส สีลพฺพตปรามาโส, อิโต พหิทฺธา สมณพฺราหฺมณานํ สีเลน สุทฺธิ วเตน สุทฺธิ สีลพฺพเตน สุทฺธีติ เอวํ ปวตฺตา ทิฏฺฐิ.

ตตฺถ สีลํ โคสีลาทิ. วตมฺปิ โควตาทิเยว. วฏฺฏสฺมึ สตฺเต สมฺมา โยเชนฺตีติ สญฺโญชนานิ. ยถาวุตฺตานํ สกฺกายทิฏฺฐาทีนํ ติณฺณํ สโยชนานํ ทิฏฺฐิวิสุทฺธิกงฺขา-วิตรณวิสุทฺธิมคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธีติ ยถากฺกมํ ตทงฺคปฺปหานวเสน ปหีนานํ อนุปฺปตฺติธมฺมตาปาทเนน อจฺจนฺตสมุจฺเฉทปฺปหานํ กโรตีติ สกฺกายทิฏฺฐิ-วิจิกิจฺฉาสีลพฺพตปรามาสสญฺโญชนปฺปหานกรํ. โส ตสฺส อฏฺฐงฺคิกสฺส อริยมคฺคสฺส อาปตฺติ ปาปุณนํ ปฐมสมนฺนาคโม โสตาปตฺติ. **อา**อุปสคฺเคตฺถ อาทิกมฺมนิ วตฺตตีติ ทฏฺฐพฺโพ. นิพฺพานํ มคฺเคตีติ มคฺโค. นิพฺพานตฺถิเกหิ มคฺคิยตีติปิ มคฺโค. กิเลเส มาเรนฺโต คจฺฉตีติ วา มคฺโค. มคฺเคน สมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ มคฺคจิตฺตํ. โสตาปตฺติยา ลทฺธํ มคฺคจิตฺตํ โสตาปตฺติมคฺคจิตฺตํ. อถ วา นิพฺพานมหาสมุทฺทนินฺนาถอริย-มคฺคสงฺขาตสฺส โสตสฺส อาปตฺติ ปฐมสมนฺนาคโม เอตสฺสาติ โสตาปตฺติ-ปุคฺคโล. ตสฺส มคฺโค โสตาปตฺติมคฺโค. เตน สมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ โสตาปตฺติมคฺค-จิตฺตํ. ปญฺจสุ กามคุเณสุ อธิวุฏฺโฐ ราโค กามราโค, กามภเว วา ราโค กามราโค. พฺยาปชฺชติ เตน จิตฺตนฺติ พฺยาปาโท, มโนปเทโส หิตสุขพฺยาปาโท. เตสํ กามราคพฺยาปาทานํ ตนุภาวํ กโรตีติ ตนุกรํ. ตนุตฺตญฺจ ทุวิธํ อภิณฺห-อนุปฺปตฺติปริยุฏฺฐานมนฺทตา จาติ. สกึ เอกวารํ ปฏิสนฺธิวเสน อาคจฺฉตีติ สก-ทาคามี. สกทาคามิสฺส มคฺโค สกทาคามิมคฺโค. ปุริมุปฺปนฺโน ปฏิปนฺนกมคฺโค มคฺคนฺตราวจฺเฉทนตฺถํ ผลฏฺเฐน วิเสสตีติ. ตํสมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ สกทาคามิมคฺค-จิตฺตํ. อิมํ กามธาตุ์ ปฏิสนฺธิวเสน น อาคจฺฉตีติ อนาคามี. ตสฺส มคฺโค อนาคามิมคฺโค. ตํสมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ อนาคามิมคฺคจิตฺตํ. รูปภเว ราโค รูปราโค,

รูปตณฺหา. อรูปภเว ราโค อรูปราโค. มาโนปิ อนาคามิสนฺตาเน อรหตฺตาธิคมํ ปฏิจฺจ อุนฺนติมตฺตํ. อุทฺธจฺจมฺปิ กามราเค กิเลสสมุจฺเฉทเนติ เอวมาการปฺปวตฺต-จิตฺตสฺส อวูปสนฺตํ. อวิชฺชาปิ อสุเข สุขสญฺญา จิตฺตวิปลฺลาสวเสน สมุทาจรติ, เตสํ รูปราคาทีนํ สนฺตานปริวตฺตเนน อนุปฺปตฺติธมฺมตาปาทเนเนว สมุจฺเฉทปฺ-ปหานํ กโรตีติ รูปราคอรูปราคมานุทฺธจฺจาวิชฺชาปหานกรํ. ปูชํ อรหตีติ อรหา. กิเลสารีนํ สํสารจกฺกานญฺจ หตตฺตา อรหา, อคฺคทกฺขิเณยฺโย อฏฺฐโม อริย-ปุคฺคโล. อรหโต ภาโว อรหตฺตํ. อรหตฺตสฺส มคฺโค อรหตฺตมคฺโค. เตน สมฺปยุตฺตํ มคฺคจิตฺตํ อรหตฺตมคฺคํ จิตฺตํ. โสตาปตฺติมคฺโค เจตฺถ อปายภวโต วุฏฺฐาติ. สกทาคามิมคฺโค สุคติกามภเวกเทสโต อนาคามิมคฺโค กามภวโต. อรหตฺต-มคฺโค รูปารูปภวโต วุฏฺฐาติ. ตตฺถ โสตาปตฺติมคฺเคน ปญฺจ อกุสลจิตฺตานิ ปหียนฺติ สทฺธึ จิตฺตงฺควเสน อุปฺปชฺชนกปาปธมฺเมหิ. สกทาคามิมคฺเคน เทฺว โทมนสฺสสหคตจิตฺตานิ ตนูนิ ภวนฺติ สทฺธึ จิตฺตงฺควเสน อุปฺปชฺชนกปาป-ธมฺเมหิ. อนาคามิมคฺเคน ตานิเยว ปหียนฺติ สทฺธึ สมฺปยุตฺตธมฺเมหิ อรหตฺต-มคฺเคน ปญฺจอกุสลจิตฺตานิ ปหียนฺติ สทฺธึ จิตฺตงฺควเสน อุปฺปชฺชนกปาปธมฺเมหิ. อิเมสํ ทฺวาทสนฺนํ อกุสลจิตฺตานํ ปหีนกาลโต ปฏฺฐาย ขีณาสวสฺส จิตฺตงฺควเสน ปน ปจฺฉโต ปวตฺตกิเลโส นาม น โหติ.

[๓๒] โสตาปตฺติยา โสตาปตฺติสฺส วา ผลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ **โสตาปตฺติ-ผลจิตฺตํ**, ตถา สกทาคามิโน ผลจิตฺตํ **สกทาคามิผลจิตฺตํ**. อนาคามิโน ผลจิตฺตํ **อนาคามิผลจิตฺตํ**. อรหตฺตญฺจ ตํ ผลจิตฺตญฺจาติ **อรหตฺตผลจิตฺตํ**. อิมานิ จ ปญฺจุปาทานกฺขนฺธสงฺขาตโลกโต อุตฺติณฺณานีติ โลกุตฺตรานิ. ตานิ ทฺวิธานิ มคฺคานนฺตรผลานิ ปรโต วฬญฺชนผลานีติ.

[๓๔] **จตุมคฺคปฺปเภเทนา**ติ โลกุตฺตรกุสลํ ปน ฌานปฏิปทาสุญฺญตาทิ-เภเทน อเนกสตเภทมฺปิ ปฏิปนฺนกสนฺตานวสปฺปวตฺตภาวนาเภทภินฺนสมาปตฺติยานํ สญฺโญชนาทิปฺปหานกรานํ จิตฺตสมฺปยุตฺตานํ โสตาปตฺติมคฺคาทีนํ จตุนฺนํ อริย-มคฺคานํ ปเภเทน นานตฺตเหตุนา, อนุตฺตรํ โลกุตฺตรํ กุสลํ จิตฺตํ จตุพฺพิธํ โหติ. ตสฺส จตุพฺพิธสฺส มคฺคจิตฺตสฺส **ผลตฺตา ปากํ** วิปากํ จิตฺตมฺปิ ตถา จตุพฺพิธ์ว

โหตีติ อนุตฺตรํ จิตฺตํ อฏฺฐธาว มตํ กฺริยานุตฺตราสมฺภวโต. มคฺคานญฺหิ อนนฺตร-ผลตฺตา ปุนปิ เตสํ สมาปชฺชนฺตานํ เสกฺขานมฺปิ ชวนกิจฺจสาธกวเสน ยถาสกํ ผลสมาปตฺติยา เอว นิพฺพานารมฺมณอปฺปนาวิเสเสน อุปฺปชฺชนโต จ มหคฺคต-กุสลานํ วิย ปุน กุสลภูตมคฺคปฺปวตฺติยา อสมฺภวา ขีณาสวานมฺปิ ผลสมาปตฺติ-สมฺภเวเนว กฺริยานุตฺตรสฺส อสมฺภโว เวทิตพฺโพ. เตนาห :-

"โลกุตฺตรกฺริยจิตฺตํ ปน กสฺมา น วิชฺชติ
เอกจิตฺตกฺขณตฺตา หิ มคฺคสฺสาติ น วิชฺชตี"ติ.

โลกุตฺตรจิตฺตวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จิตฺตคณนสงฺคหวณฺณนา

[๓๕] **ทฺวาทสากุสลาเนวนฺ**ตฺยาทิ สงฺคหคาถา, เอวํ วุตฺตนเยน อกุสล-จิตฺตานิ ทฺวาทเสว โหนฺติ. กุสลานิ เอกวีสติเยว. วิปากจิตฺตานิ ฉตฺตึเสว. กฺริยจิตฺตานิ วีสติเยว โหนฺตีติ โยชนา.

[๓๖] เอวํ อกุสลาทิชาติเภเทน จิตฺตสงฺคหํ ทสฺเสตฺวา กามาทิจตุภูมกวเสน สงฺคหํ ทสฺเสตุํ **"จตุปญฺญาสธา กาเม"**ตฺยาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ **อีรเย**ติ กเถยฺยาตฺยตฺโถ.

[๓๗] **อิตฺถนฺ**ติ เอวํ กุสลาทิชาติเภทภินฺนจตุภูมกจิตฺตวเสน เอกูน-นวุติวิธํ มานสํ จิตฺตํ วิจกฺขณา ปณฺฑิตา วิภตฺตํ กตฺวา นิทฺทิสนฺติ. อถ วา อุปริ วกฺขมานชฺฌานงฺคโยคเภเทน เอกวีสตึ จิตฺตํ วิภชนฺตีติ โยชนา.

จิตฺตคณนสงฺคหวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

วิตฺถารคณนวณฺณนา

[๓๘] ตตฺถ ปฐมชฺฌานาทีสุ ยํ ยํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย สงฺขาเร วิปสฺสิตฺวา เยน มคฺโค อุปฺปาทิโต, ตสฺส โส มคฺโค ตตฺตปาทกชฺฌานสทิโส โหติ. ยํ ยํ วา ฌานํ สมฺมสิตฺวา อุปฺปาทิโต. ตํ เตสํ สมฺมสิตชฺฌานสทิโส โหตีติ อาห

"วิตกฺกวิจารปีติสุเขกคฺคตาสหิตํ ปฐมชฺฌานโสตาปตฺติมคฺคจิตฺตนฺ"ตฺยาทิ. วิตกฺกาทิปญฺจงฺคโยคโต ปฐมชฺฌานญฺจ ตํ โสตาปตฺติมคฺคจิตฺตญฺจาติ วิคฺคโห. เอวํ เสเสสุปิ.

[๔๒] **ยถา จ รูปาวจรํ** จิตฺตํ กุสลาทิวเสน ปนฺนรสวิธมฺปิ ปฐมาทิชฺ-ฌานเภเท สงฺคยฺหติ, ตถา อนุตฺตรญฺจ อฏฺฐวิธํ จิตฺตํ ปฐมาทิชฺฌานเภเท สงฺคยฺหติ. **อารุปฺปญฺจาปีติ** อุเปกฺเขกคฺคตาวเสน ทุวงฺคิกตฺตา ทฺวาทสวิธํ อารุปฺปชฺฌานมฺปิ ปญฺจมชฺฌาเน สงฺคยฺหติ, ตสฺมา ปฐมาทิกเมเกกํ ฌานํ เอกาทสวิธํ โหตีติ อีริตํ. อนฺเต ตุ ปญฺจมชฺฌานํ ทฺวาทสวิเธน อารุปฺเปน สทฺธึ เตวีสติวิธํ จิตฺตํ ภเวตฺยตฺโถ.

[๔๓] **สตฺตตึสวิธนฺติ** อฏฺฐ ปญฺจ จตฺตารีติ ติภูมกานิ วีสติมคฺคจิตฺตานิ จาติ สตฺตตึสวิธํ กุสลญฺจ นวมหคฺคตานิ จ วีสติผลจิตฺตานิ จาติ ทฺวิปญฺญาสวิธํ วิปากจิตฺตญฺจาติ เอวํ วุตฺตํ. เอกวีสสตํ จิตฺตานิ อาหูติ สมฺพนฺโธ.

ปฐโม ปริจฺเฉโท.

๒. ทุติยปริจฺเฉท

เจตสิกสงฺคหวิภาค

สมฺปโยคลกฺขณวณฺณนา

[๑] อิทานิ จิตฺตานนฺตรํ เจตสิกํ อุทฺเทสโต ชาติเภทโต สมฺปโยคเภทโต ทสฺเสตุํ **"เอกุปฺปาทนิโรธา จา"**ตฺยาทิ อารทฺธํ. จิตฺเตน เอกโต สเหว อุปฺปาโท จ นิโรโธ จ เอเตสนฺติ **เอกุปฺปาทนิโรธา**. อารมฺมณญฺจ วตฺถุ จ อารมฺมณวตฺถุ. เอกเมว อารมฺมณญฺจ จกฺขาทิวตฺถุ จ เอเตสนฺติ **เอกาลมฺพน-วตฺถุกา** เอวํ จตูหิ ปกาเรหิ เจตสา ยุตฺตา เจตสิกา. **ทฺวิปญฺญาสาติ** คณนปริจฺเฉโท อนูนาธิกภาวทสฺสนโต. สลกฺขณธารณโต ธมฺมา.

สมฺปโยคลกฺขณวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อญฺญสมานเจตสิกวณฺณนา

[๒] **กถนฺติ** สรูปปุจฺฉา สมฺปโยคปฺปการปุจฺฉา วา. ผุสตีติ **ผสฺโส**. โส ผุสนลกฺขโณ. เวทยติ อารมฺมณรสํ อนุภวตีติ **เวทนา**. สา ติวิธา สุข-ทุกฺขุเปกฺขาเวเสน. ตตฺถ สุขํ สภาวโต ปริกปฺปโต วา อิฏฺฐานุภวนลกฺขณํ. ทุกฺขํ อนิฏฺฐานุภวนลกฺขณํ, มชฺฌตฺตานุภวนลกฺขณา อุเปกฺขา. สญฺชานาตีติ **สญฺญา**. สา สญฺชานนลกฺขณา. สา ฉพฺพิธา รูปสญฺญาทิเภเทน. เจตยตีติ **เจตนา**, กมฺมํ สพฺยาปารลกฺขณํ. เอกํ อคฺคํ อสฺสาติ เอกคฺคํ, จิตฺตํ, ตสฺส ภาโว **เอกคฺคตา**, สมาธิ. โส อวิกฺเขปลกฺขโณ. ชีวนฺติ เตน ตํสมฺปยุตฺตธมฺโมติ ชีวิตํ. ตเทว **ชีวิตินฺทฺริยํ**, อรูปีนํ ธมฺมานํ อายุ. มนสฺมึ กาโร กฺริยาติ **มนสิกาโร**. โส เจตโส อารมฺมเณ สมนฺนาหารลกฺขโณ. อิเม สตฺตปิ สพฺเพสุ เอกูนวุติยา จิตฺเตสุ นิสฺเสเสน อุปฺปชฺชนโต **สพฺพจิตฺตสาธารณา** นาม.

[๓] วิตกฺกนํ **วิตกฺโก**, สงฺกปฺโป. โส อารมฺมเณ จิตฺตสฺส อภินิโรปนลกฺขโณ. เตน จิตฺตํ วิจรตีติ **วิจาโร**. ตตฺถานุมชฺชนลกฺขโณ. อธิมุจฺจนํ **อธิโมกฺโข**, นิจฺฉโย. วีรานํ ภาโว, กมฺมํ วา **วีริยํ**, อุสฺสาโห. ปีนนํ **ปีติ**, สา สมฺปิยายนลกฺขณา.

อารมฺมณิจฺฉิตตา **ฉนฺโท**, โส กตฺตุกมฺยตาลกฺขโณ. นานปฺปกาเรหิ กิณฺณา วิกิณฺณาติ **ปกิณฺณกา**.

[๔] โสภนจิตฺตโต อญฺเญสุ จิตฺเตสุ อุปฺปชฺชนโต **อญฺญสมานา**.

อญฺญสมานเจตสิกวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อกุสลเจตสิกวณฺณนา

[๕] อารมฺมเณ มุยฺหตีติ **โมโห**, อญฺญาณํ. โส จิตฺตสฺส อนฺธตาลกฺขโณ. อหิรีกสฺส ภาโว **อหิริกํ**, นิลฺลชฺชตา. น โอตฺตปฺปํ **อโนตฺตปฺปํ**, อปาเยสุ อนุตฺตาสตา. อุทฺธตสฺส ภาโว **อุทฺธจฺจํ**, จิตฺตสฺส อวูปสโม. ลุพฺภตีติ **โลโภ** อภิสงฺโค. ทุคฺคโห **ทิฏฺฐิ**. เสยฺยาหมสฺมีตฺยาทินา มญฺญตีติ **มาโน**, อหังกาโร. ทุสฺสตีติ **โทโส**, โส จิตฺตสฺส จณฺฑิกฺกตฺตํ. อิสฺสตีติ **อิสฺสา**, สา ปรสมฺปตฺตีสุ อุสฺสูยนลกฺขณา. มจฺฉรสฺส ภาโว **มจฺฉริยํ**, ตํ อตฺตโน สมฺปตฺตินิคูหนลกฺขณํ. กุจฺฉิตं กตนฺติ กุกตํ, ตสฺส ภาโว **กุกฺกุจฺจํ**, กตากเตสุ วิปฺปฏิสาโร ปจฺฉานุตาโป. **ถินํ** จิตฺตสฺส สงฺโกจนํ, **มิทฺธญฺจ** กมฺมญฺญตา. **วิจิกิจฺฉา** สํสโย. เอกนฺตา-กุสลจิตฺเตเสฺวว อุปฺปชฺชนโต เอเต จุทฺทสปิ **อกุสลา** นาม.

อกุสลเจตสิกวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

โสภนเจตสิกวณฺณนา

[๖] สทฺทหตีติ **สทฺธา**, จิตฺตปฺปสาโท. สรณํ **สติ**, อสมฺโมโส, สา สรณ-ลกฺขณา. หิรียตีติ **หิรี**, ลชฺชา. โอตฺตปฺปตีติ **โอตฺตปฺปํ**, ตํ ปาปโต อุตฺตาสลกฺขณํ. **อโลโภ** โลภปฺปฏิปกฺโข ธมฺโม. อนภิสงฺโค, โส อารมฺมเณ จิตฺตสฺส อลคฺคภาว-ลกฺขโณ. **อโทโส** โทสปฺปฏิปกฺโข, โส อจณฺฑิกฺกลกฺขโณ. เตสุ เตสุ ธมฺเมสุ มชฺฌตฺตตา **ตตฺรมชฺฌตฺตตา**, สมตา. สา จิตฺตเจตสิกานํ สมวาหิตลกฺขณา. กายสฺส ปสฺสมฺภนํ **กายปฺปสฺสทฺธิ**. ตถา **จิตฺตปฺปสฺสทฺธิ**. กาโยติ เจตฺถ เวทนาทโย ตโย ขนฺธา. อุโภปิ ปเนตา กายจิตฺตทรถวูปสมลกฺขณา. กายสฺส

ลหุภาโว **กายลหุตา**, ตถา **จิตฺตลหุตา**, ตา กายจิตฺตครุตาว วูปสมลกฺขณา. กายสฺส มุทุภาโว **กายมุทุตา**. ตถา **จิตฺตมุทุตา**, ตา กายจิตฺตถทฺธภาววูปสมลกฺขณา. กายสฺส กมฺมญฺญภาโว **กายกมฺมญฺญตา**. ตถา **จิตฺตกมฺมญฺญตา**, ตา กายจิตฺตกมฺมญฺญภาววูปสมลกฺขณา. กายสฺส ปาคุญฺญภาโว **กายปาคุญฺญตา**. ตถา **จิตฺตปาคุญฺญตา**. ตา กายจิตฺตเคลญฺญภาววูปสมลกฺขณา. กายสฺส อุชุกภาโว กายุชุกตา. ตถา **จิตฺตุชุกตา**, ตา กายจิตฺตอชฺชวลกฺขณา. อิเม เอกูนวีสติเจตสิกา กุสลาพฺยากเตสุ เอกูนสฏฺฐิยาปิ โสภนจิตฺเตสุ นิยเมน อุปฺปชฺชนโต **โสภนสาธารณา** นาม.

[๗] **สมฺมาวาจาติ** วจีทุจฺจริตวิรติ. กมฺมเมว กมฺมนฺโต. สมฺมา จ โส กมฺมนฺโต จาติ **สมฺมากมฺมนฺโต**, กายทุจฺจริตวิรติ. **สมฺมาอาชีโวติ** มิจฺฉาชีววิรติ. ตา ปน สมฺปตฺตสมาทานสมุจฺเฉทวิรติวเสน ติวิธา.

[๘] ปรทุกฺเข สติ สาธูนํ หทยกมฺปนํ กโรติ, กิรติ วา ปรทุกฺขํ วิกฺขิปตีติ **กรุณา**, สา ปรทุกฺขาปนยนกามตาลกฺขณา. โมหนฺติ เอตายาติ **มุทิตา**, ปรสมฺปตฺติอนุโมทนลกฺขณา อปฺปมาณสตฺตารมฺมณตฺตา **อปฺปมญฺญา**, ปญฺญา เอว อินฺทฺริยํ ปญฺญินฺทฺริยํ. อิเม ปญฺจวีสติปิ กุสลเหตุกาพฺยากตชาติกตฺตา **โสภนา** นาม.

[๙] **เตรสญฺญสมานาติ**อาทิ ยถาวุตฺตเจตสิกานํ สงฺคหคาถา. ตตฺถ ผสฺสาทโย กุสลากุสลาพฺยากตชาติกตฺตา อญฺญสมานา เตรส. โมหาทโย เอกนฺตอกุสลชาติกตฺตา อกุสลธมฺมา จุทฺทส, สทฺธาทโย กุสลเหตุกาพฺยากตวเสน โสภนา ปญฺจวีสติ จาติ. **เอตฺตาวตาติ** ราสิวเสน วุตฺตา, อิเม เทฺว ปญฺญาเสว เจตสิกาติ วุจฺจเรติ โยชนา.

โสภนเจตสิกวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

สมฺปโยคนยวณฺณนา

[๑๐] เตสํ จิตฺเตน อวิยุตฺตานํ ทฺวิปญฺญาสปฺปเภทานํ เจตสิกานํ จิตฺตุปฺปาเทสุ กุสลาทิเภทภินฺเนสุ เอกูนนวุติจิตฺเตสุ ยถาโยคํ สพฺพสาธารณาทิ-

วเสน ยถาสมฺภวํ อิโต ปรํ ปจฺเจกํ วิสุ๎ วิสุ๎ อยํ ธมฺโม เอตฺตเกสุ จิตฺเตสุ อุปฺปชฺชตีติ จิตฺตคณนวเสน สมฺปโยโค วุจฺจตีติ สมฺพนฺโธ.

[๑๑] ผสฺสาทโย สตฺตเจตสิกา สพฺพตฺถ เอกูนนวุติจิตฺเตสุ **ยุชฺชนฺติ** สมฺปโยคํ คจฺฉนฺติ. วิตกฺกาทโย ฉปกิณฺณกเจตสิกา ยถาโยคํ ยถาสมฺภวํ ยุชฺชนฺติ. โมหาทโย จุทฺทสเจตสิกา อกุสเลเสฺวว ยุชฺชนฺติ. สทฺธาทโย ปญฺจวีสติ-โสภนเจตสิกา โสภเนเสฺวว ยุชฺชนฺติ.

อญฺญสมานเจตสิกสมฺปโยคนยวณฺณนา

[๑๓] **ปญฺจปญฺญาสจิตฺเตสูติ** ทฺวิปญฺจวิญฺญาณํ สตฺตสพฺพสาธารณ-มตฺตโยคตฺตา เตหิ วชฺชิเตสุ จตุจตฺตาลีสกามาวจรจิตฺเตสุ เจว วิตกฺกาทิวเสน ปญฺจงฺคิเกสุ เอกาทสสุ ปฐมชฺฌานยุตฺตจิตฺเตสุ จาติ ปญฺจปญฺญาสจิตฺเตสุ วิตกฺโก ตาว อุปฺปชฺชตีติ โยชนา.

[๑๔] **เตสุ เจวา**ติ ยถาวุตฺเตสุ สวิตกฺเกสุ ปญฺจปญฺญาสจิตฺเตสุ จ อวิตกฺเกสุ เอกาทสสุ ทุติยชฺฌานิกจิตฺเตสุ จาติ ฉสฏฺฐิจิตฺเตสุ วิจาโร ปน อุปฺปชฺชตีติ โยชนา.

[๑๕] ทฺวิปญฺจวิญฺญาเณหิ จ วิจิกิจฺฉาย จาติ เอกาทสหิ จิตฺเตหิ วชฺชิเตสุ จิตฺเตสุ **อธิโมกฺโข** ชายติ.

[๑๖] ปญฺจทฺวาราวชฺชเนน จ ทฺวิปญฺจวิญฺญาเณน จ สมฺปฏิจฺฉเนน จ สนฺตีรเณหิ จาติ โสฬสหิ **วชฺชิตจิตฺเตสุ วีริยํ** ชายติ.

[๑๗] โทมนสฺสสหคเตหิ ทฺวีหิ อุเปกฺขาสหคเตหิ จ ปญฺจปญฺญาสจิตฺเตหิ กายวิญฺญาเณหิ จ ทฺวีหิ เอกาทสจตุตฺถชฺฌาเนหิ จาติ อิเมหิ สตฺตติยา **วชฺชิต-จิตฺเตสุ ปีติ** ชายติ.

[๑๘] **ฉนฺโท** ปน อฏฺฐารสาเหตุเกหิ จ ทฺวีหิ โมมูหจิตฺเตหิ จาติ วีสติยา **วชฺชิเตสุ** ลพฺภติ.

[๑๙] ปกิณฺณเกหิ วิวชฺชิตา จิตฺตุปฺปาทา ยถากฺกมํ ฉสฏฺฐิปญฺจปญฺญาส จ เอกาทส จ โสฬส จ สตฺตติ จ วีสติ เจว โหนฺติ. สปกิณฺณกาปกิณฺณกสหิต-จิตฺตุปฺปาทา ยถากฺกมํ ปญฺจปญฺญาส ฉสฏฺฐิ จ อฏฺฐสตฺตติ จ ติสตฺตติ จ เอกปญฺญาส จ เอกูนสตฺตติ จ ภวนฺติ.

อญฺญสมานเจตสิกสมฺปโยคนยวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อกุสลเจตสิกสมฺปโยคนยวณฺณนา

[๒๗] **สพฺพาปุญฺเญสุ** โมหาทโย จตฺตาโร เจตสิกา โลภทิฏฺฐิมานวเสน ตโย โลภมูเลเยว กตา วิหิตา. โทสาทโย จตฺตาโร ทฺวีสุ โทสมูเลเสฺวว สมฺปโยคํ คจฺฉนฺติ. สสงฺขารปญฺจเก ถินมิทฺธทฺวยํ กตนฺติ โยชนา. วิจิกิจฺฉา ปน วิจิกิจฺฉาจิตฺเตเยวาติ อิเม จุทฺทส เจตสิกา ทฺวาทสากุสลจิตฺเตเสฺวว สมฺปโยคํ คจฺฉนฺตีตฺยตฺโถ.

อกุสลเจตสิกสมฺปโยคนยวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

โสภนเจตสิกสมฺปโยคนยาทิวณฺณนา

[๓๐] วินีวรณาทิตาย มหตฺตํ คตานํ, มหนฺเตหิ วา คตานีติ **มหคฺคตานิ. เอตฺถาติ** กามาวจเร.

[๓๒] สทฺธาทโย **เอกูนวีสติ** โสภนสาธารณา เอกูนสฏฺฐิโสภนจิตฺเตสุ ชายนฺติ. สมฺมาวาจาทโย ตโย โสฬสจิตฺเตสุ ชายนฺติ. กรุณามุทิตาทฺวยญฺจ อฏฺฐวีสติจิตฺเตสุ ชายติ. สตฺตจตฺตาลีสวิเธสุ ปญฺญา ปกาสิตา. โสภเนเสฺวว โสภโน เจตสิกา เอวํ วุตฺตนเยน จตูหิ สมฺปยุตฺตาติ โยชนา.

[๓๓] อิสฺสา จ มจฺเฉรญฺจ กุกฺกุจฺจญฺจ ปฏิฆสมฺปยุตฺตจิตฺเต อนิยตตฺตา กทาจิ ชายนฺติ. ภินฺนวิสยตฺตา นานา จ หุตฺวา วิสุํ ชายนฺติ. วิรติโยปิ กามาวจรกุสเล กทาจิ วิรมณกาเล ภินฺนวิสยตฺตา นานา จ หุตฺวา ชายนฺติ.

กรุณามุทิตา ปน กทาจิ กรุณาภาวนากาเล จ มุทิตาภาวนากาเล จ ทุกฺขิต-สุขิตสตฺตารมฺมณเภทโต นานา หุตฺวา ชายนฺติ. มาโน จ ถินญฺจ มิทฺธญฺจ ตถา กทาจิ ทิฏฺฐิวิปฺปยุตฺตอสงฺขาริกจิตฺเตสุ นานา หุตฺวา ทิฏฺฐิวิปฺปยุตฺตสสงฺขาริก-จิตฺเตสุ สเหว ภวนฺติ. เอวํ กุสลาทิโสภเนสุ อกุสเลสุ จาติ เอกาทส อนิยตา.

[๓๔] อิทานิ ยถารหํ ยถานุรูปํ เตสํ เจตสิกานํ อิมสฺมึ จิตฺเต เอตฺตกา เจตสิกาติ สงฺคหญฺจ ปวกฺขามิ.

[๓๕] อนุตฺตเร โลกุตฺตรจิตฺเต ฉตฺตึส ธมฺมา ลพฺภนฺติ. มหคฺคเต จิตฺเต วิรตีนํ อสมฺภวโต ปญฺจตึเสว. กามาวจรโสภเน ปน ยถาสมฺภววเสน จุทฺทส-อกุสลวชฺชา เสสา เตรสญฺญสมานา ปญฺจวีสติ โสภนา จาติ อฏฺฐตึสาปิ ลพฺภนฺติ อุปลพฺภนฺติ. อปุญฺญมฺหิ อกุสลจิตฺเต เตรสญฺญสมานา จุทฺทส อกุสลา จาติ สตฺตวีสติ เจตสิกา สมุปลพฺภนฺติ. อเหตุกจิตฺเต ฉนฺทวชฺชา เสสา ทฺวาทส อญฺญสมานาว ลพฺภนฺตีติ ยถาสมฺภวโยเคน ตตฺถ เจตสิกสงฺคเห ปญฺจธาว สงฺคโห โหตีติ โยชนา.

[๓๖] ปฐมชฺฌาเน นิยุตฺตานิ ปฐมชฺฌานิกานิ. ตานิเยว จิตฺตานิ **ปฐมชฺ-ฌานิกจิตฺตานิ.** อปฺปมญฺญาหิ วชฺชิตา รหิตา อปฺปมญฺญา วชฺชิตา. **ตถาติ** ยถา ปฐมชฺฌานิกจิตฺเต อญฺญสมานา อปฺปมญฺญา วชฺชิตา โสภนา จ สงฺคยฺหนฺติ, เอวํ ทุติยชฺฌานิกจิตฺตาทีสุปิ วิตกฺกาทีหิ วชฺชิตา เตเสฺวว สงฺคยฺหนฺตีติ โยชนา.

[๓๗] **เตตฺตึสทฺวยนฺติ** จตุตฺถปญฺจมชฺฌานจิตฺเตสุ เตตฺตึเส จ จิตา.

โสภนเจตสิกสมฺปโยคนยาทิวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

มหคฺคตจิตฺตสงฺคหนยวณฺณนา

[๓๘] **ตีสูติ** กุสลวิปากกฺริยวเสน. **ปนฺนรสสูติ** กุสลาทิวเสน ตีสุ รูปาวจร-ปญฺจมชฺฌาเนสุ ทฺวาทสสุ อรูปาวจรจิตฺเตสุ. **อปฺปมญฺญาโย น ลพฺภนฺตีติ**

มหคฺคเต อปฺปมญฺญาทฺวยสฺส โสมนสฺสสหคตตฺตา นตฺถิ ปญฺจมชฺฌาเน สมฺภโว. **ปญฺจกชฺฌานวเสนาติ** จตุกฺกนเย ปญฺจธา สงฺคหสฺส อสมฺภวโต วุตฺตํ.

[๓๙] **ปญฺจธาว มหคฺคเต** เจตสิกสงฺคโห โหตีตฺยตฺโถ.

มหคฺคตจิตฺตสงฺคหนยวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

กามาวจรโสภนจิตฺตสงฺคหนยวณฺณนา

[๔๐] **วิรติวชฺชิตาติ** โลกิยวิรตีนํ กุสลสภาวตฺตา กฺริยจิตฺเตสุ อสมฺภวโต. กามาวจรวิปากานํ เอกนฺตปริตฺตารมฺมณตฺตา อปฺปมญฺญานํ สตฺตารมฺมณตฺตา จ วิรตีนํ กุสลตฺตา จ อปฺปมญฺญา วิรติวชฺชิตาติ วุตฺตํ.

[๔๒] **น วิชฺชนฺติ เอตฺถ** เจตสิเกสุ จิตฺตุปฺปาเทสุ วา. กามปาเก วิรติอปฺปมญฺญาสงฺขาตทฺวยํ ตถา น วิชฺชติ. อนุตฺตเร จิตฺเต ฌานธมฺมา วิตกฺกวิจารปีติโย วิเสสกา เภทกา. มชฺฌิเม มหคฺคเต อปฺปมญฺญา ฌาน-ธมฺมา จ ปริตฺเตสุ กามาวจเรสุ.

กามาวจรโสภนจิตฺตสงฺคหนยวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อกุสลจิตฺตสงฺคหนยวณฺณนา

[๔๔] **ทุติเย** ทิฏฺฐิวิปฺปยุตฺเต **อสงฺขาริเก** ตเถว เอกูนวีสติ.

[๔๕] **ตติเย** อุเปกฺขาสหคเต ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺเต อสงฺขาริเก.

[๔๖] **จตุตฺเถ** ทิฏฺฐิวิปฺปยุตฺเต.

[๕๑] ปฐมทุติยอสงฺขาริเกสุ เอกูนวีสติ, ตติยจตุตฺถอสงฺขาริเกสุ ปีติหีนา อฏฺฐารส, ปญฺจเม อสงฺขาริเก ปฏิฆาทีหิ สทฺธึ วีส, โสมนสฺสสหคเต ปฐมทุติเย สสงฺขาริเก ถินมิทฺเธน สทฺธึ เอกวีสติ, ตติยจตุตฺเถ อุเปกฺขาสหคเต วีสติ, ปญฺจเม ปฏิฆสมฺปยุตฺเต สสงฺขาริเก ทฺวาวีสติ, โมมูหจิตฺตทฺวเย ปนฺนรสาติ อกุสเล ทฺวาทสวิเธ จิตฺเต คณนวเสน สตฺตธาว เจตสิกา จิตฺตาตฺยตฺโถ.

[๕๒] โมโห อหิรีกํ อโนตฺตปฺปํ อุทฺธจฺจญฺจาติ อกุสลสาธารณา จตฺตาโร, อปเร สตฺต สาธารณา วิตกฺกวิจารวีริเยหิ สทฺธึ อญฺญสมานา จาติ เอเต จุทฺทส เจตสิกา **สพฺพากุสลโยคิโน** ปวุจฺจนฺติ.

อกุสลจิตฺตสงฺคหนยวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อเหตุกจิตฺตสงฺคหนยวณฺณนา

[๕๔] **โวฏฺฐพฺพเน** มโนทฺวาราวชฺชเน ตเถว อญฺญสมานา **ฉนฺทปีติ-วชฺชิตา** เอกาทส.

[๕๕] **สุขสนฺตีรเณ ฉนฺทวีริยวชฺชิตา** ปีติสหิตา เอกาทส.

[๕๖] ปญฺจทฺวาราวชฺชนสมฺปฏิจฺฉนทฺวยสงฺขาเต **มโนธาตุตฺติเก** อุเปกฺขา-สหคตสนฺตีรณทฺวยสงฺขาเต **ปฏิสนฺธิยุคเฬ** จ ทส.

[๕๗] **ทฺวิปญฺจวิญฺญาเณ** สตฺตสาธารณาว.

[๕๘] **ทฺวาทสาติ** หสิเต ฉนฺทวชฺชิตา ทฺวาทสอญฺญสมานา. โวฏฺฐพฺพนสุข-สนฺตีรเณสุ ยถากฺกมํ ปีติวีริยวชฺชิตา เอกาทส. มโนธาตุตฺติกอุเปกฺขาสนฺตีรเณสุ ฉนฺทปีติวีริยวชฺชิตา ทส, ทฺวิปญฺจวิญฺญาเณ วิตกฺกวิจาราธิโมกฺเขหิ วชฺชิตา สตฺเตวาติ อเหตุเกสุ จิตฺเตสุ คณนวเสน สงฺขฺยามตฺเตเนว เจตสิกสงฺคโห จตุพฺพิโธ โหติ.

[๕๙] **อิติ วิตฺถารโต วุตฺโตติ** อนุตฺตเร มหคฺคเต จ ปญฺจ ปญฺจ กามาวจรโสภเน กุสลวิปากกฺริยเภเท ปจฺเจกํ จตฺตาโร จ อกุสลจิตฺเต สตฺต จ อเหตุเก จตฺตาโร จาติ เอวํ วิตฺถาเรน วุตฺโต เตตฺตึสวิธสงฺคโหติ.

[๖๐] **อิตฺถํ** เอวํ จิตฺตเจตสิกานํ **สมฺปโยคญฺจ สงฺคหญฺจ ญตฺวาติ** ผสฺสาทีสุ อยํ ธมฺโม เอตฺตเกสุ ชายตีติ จิตฺตปริจฺเฉทวเสน สมฺปโยคญฺจ อิมสฺมึ จิตฺเต เอตฺตกา เจตสิกา โหนฺตีติ เจตสิกราสิปริจฺเฉทวเสน สงฺคหญฺจ ชานิตฺวา ผสฺสาทโย สตฺตสาธารณา เอกูนนวุติยา จิตฺเตสุ สมุปลพฺภนโต เอกูนนวุติวิธาว โหนฺตีตฺยาทินา นเยน ยถาโยคํ เตสํ เจตสิกานํ จิตฺเตน สมํ เภทํ ภูมิชาติสมฺปโยคาทิวิภาคํ อุทฺทิเส อุทฺทิเสยฺย.

ทุติโย ปริจฺเฉโท.

๓. ตติยปริจฺเฉท

ปกิณฺณกสงฺคหวิภาค

[๑] เอกุปฺปาทาทิภาเวน ยถาโยคํ สมฺปยุตฺตา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา สภาวโต ผุสนาทิลกฺขณโต ทฺวิปญฺญาสเจตสิกา วิชานนลกฺขเณน เอกํ จิตฺตญฺจาติ เตปญฺญาเสว โหนฺติ. เตสํ เตปญฺญาสเภทานํ ธมฺมานํ อิทานิ ยถารหํ เวทนาทิเภเทน ปกิณฺณกสงฺคโห นาม นียเตติ สมฺพนฺโธ.

[๒] **เวทนาเหตุโต** สุขาทิเวทนาวิภาคโต จ โลภาทิเหตุวิภาคโต จ **กิจฺจ-ทฺวารารมฺมณวตฺถุโต** ปฏิสนฺธาทิกิจฺจโต จ จกฺขาทิทฺวารโต จ รูปาทิอารมฺมณโต จ จกฺขาทิวตฺถุโต จ จิตฺตุปฺปาทานํ สงฺคโห กถียตีติ อตฺโถ.

เวทนาสงฺคหวณฺณนา

[๓] **ตตฺถ** เตสุ ฉสุ สงฺคเหสุ. สุขยตีติ **สุขํ**, กายวิญฺญาณสหคตํ สุขินฺทฺริยํ. ตถา ทุกฺขินฺทฺริยํ, โสมนสฺสินฺทฺริยญฺจ โทมนสฺสินฺทฺริยญฺจ มโน-วิญฺญาณสหคตเมว.

[๗] อุเปกฺขาสหคตานิ อกุสเล ฉ, อเหตุเก กายวิญฺญาณสุขสนฺตีรณหสน-วชฺชิตานิ จุทฺทส, โสภเนสุ ทฺวาทส จาติ ทฺวตฺตึส กามาวจรจิตฺตานิ เตวีสติ ปญฺจมชฺฌานิกจิตฺตานิ จาติ **ปญฺจปญฺญาส** โหนฺติ.

เวทนาสงฺคหวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

เหตุสงฺคหวณฺณนา

[๑๐] สมฺปยุตฺตโลภมูลาทิสงฺขาตานํ เหตูนํ เหตุวิภาคสมฺปโยคปริจฺเฉท-วเสน เหตุจิตฺตุปฺปาทานํ สงฺคโห **เหตุสงฺคโห**. เหตโว นาม ฉพฺพิธา ภวนฺตีติ สมฺพนฺโธ.

เหตุสงฺคหวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

กิจฺจสงฺคหวณฺณนา

[๑๘] ปฏิสนฺธาทีนํ กิจฺจานํ วิภาคกิจฺจวนฺตปริจฺเฉทวเสน สงฺคโห **กิจฺจ-สงฺคโห**. กิจฺจานิ นาม จุทฺทสวิธานิ ภวนฺตีติ สมฺพนฺโธ. ภวนฺตรปฏิสนฺธานโต **ปฏิสนฺธิ**. ภวสฺส องฺคํ **ภวงฺคํ**, อารมฺมณสฺส อาวชฺชนโต **อาวชฺชนํ**. รูปสฺส ทสฺสนโต สจฺฉิกรณโต **ทสฺสนํ**. สทฺทสฺส สวนโต **สวนํ**. คนฺธสฺส ฆายนโต คหณโต **ฆายนํ**. รสสฺส สายนโต อสฺสาทนโต **สายนํ**. โผฏฺฐพฺพสฺส ผุสนโต **ผุสนํ**, สุฏฺฐุ ปฏิคฺคหณโต สมฺปฏิคฺคหณโต **สมฺปฏิจฺฉนํ**. สุฏฺฐุ ตีรณโต **สนฺตีรณํ**. ววตฺถาปนโต **โวฏฺฐพฺพนํ**. อารมฺมเณ กิจฺจสาธนวเสน สตฺตกฺขตฺตุํ เอกกฺขตฺตุํ วา ชวนโต **ชวนํ**. ตสฺส ชวนารมฺมณสฺส อารมฺมณโต **ตทารมฺมณํ**. มูลภวงฺคาทิคฺคหิตภาวโต จวนโต ปริคฺคหนโต **จุติ**, มรณํ.

[๑๙] ปฏิสนฺธิฐานภวงฺคฐานอาวชฺชนฐานทสฺสนาทิปญฺจวิญฺญาณฐานานิ จ **อาทิ**สทฺเทน สมฺปฏิจฺฉนฐานาทีนิ จาติ ทสกิจฺจฐานานิ.

[๒๕] เอกวีสติ กุสลานิ ทฺวาทส อกุสลานิ จตฺตาริ โลกุตฺตรผลจิตฺตานิ อาวชฺชนทฺวยวชฺชิตานิ อฏฺฐารส กฺริยจิตฺตานิ จาติ **ปญฺจปญฺญาส ชวนกิจฺจานิ**.

[๓๓] ปฏิสนฺธาทินามเภเทน ปฏิสนฺธาทิกิจฺจเภเทน จ **ปฏิสนฺธาทโย** จุทฺทส จิตฺตุปฺปาทา ปฏิสนฺธิฐานาทิเภเทน ทสธาว ปกาสิตา.

[๓๔] เอกกิจฺจฐานทฺวิกิจฺจฐานติกิจฺจฐานจตุกิจฺจฐานปญฺจกิจฺจฐานานิ ยถากฺกมํ **อฏฺฐสฏฺฐิ** จ เทฺว จ นว จ อฏฺฐ จ เทฺว จาติ นิทฺทิเส.

กิจฺจสงฺคหวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

ทฺวารสงฺคหวณฺณนา

[๓๕] จกฺขาทีหิ ทฺวาเรหิ ทฺวารปฺปวตฺตจิตฺตปริจฺเฉทวเสน สงฺคโห **ทฺวาร-สงฺคโห**. อาวชฺชนาทีนํ อรูปธมฺมานํ ปวตฺติมุขภาวโต **ทฺวารานิ**. ปสาทจกฺขุเมว ทฺวารนฺติ **จกฺขุทฺวารํ**. ตถา โสตเมว **โสตทฺวารํ**. ฆานเมว **ฆานทฺวารํ**. ชิวฺหาเยว **ชิวฺหาทฺวารํ**. ปสาทกาโยเยว ทฺวารํ **กายทฺวารํ**.

[๓๙] ปญฺจทฺวาราวชฺชนสฺส จ จกฺขุวิญฺญาณทฺวยสฺส จ สมฺปฏิจฺฉน-ทฺวยสฺส จ ติณฺณํ สนฺตีรณานญฺจ โวฏฺฐพฺพนสฺส จ กามาวจรกุสลากุสลอาวชฺชน-ทฺวยวชฺชิตกฺริยสงฺขาตานํ เอกูนตึสกามาวจรชวนานํ อฏฺฐมหาวิปากสงฺขาตานํ ตทารมฺมณานญฺจ วเสน ฉจตฺตาลีส จิตฺตานิ ยถารหํ อิฏฺฐาทิอารมฺมเณ มนสิการํ กโรนฺตาทิวเสน ยถานุรูปํ จกฺขุทฺวาเร อุปฺปชฺชนฺติ. **จตุปญฺญาส จิตฺตานีติ** อคฺคหิตคฺคหณวเสน.

[๔๐] มโนทฺวาราวชฺชนสฺส ปญฺจปญฺญาสชวนานญฺจ เอกาทสนฺนํ ตทา-รมฺมณานญฺจ วเสน มโนทฺวาเร สตฺตสฏฺฐิ จิตฺตานิ ภวนฺติ.

[๔๑] เอกูนวีสติ จิตฺตานิ ทฺวารวิมุตฺตานิ.

[๔๒] ทฺวิปญฺจวิญฺญาณานิ สกทฺวาเรเยว อุปฺปชฺชนโต ฉพฺพีสติ มหคฺคต-โลกุตฺตรชวนานิ มโนทฺวาเรเยว อุปฺปชฺชนโต จ อิมานิ ฉตฺตึส จิตฺตานิ ยถานุรูปํ เอกทฺวาริกจิตฺตานิ.

[๔๓] ปญฺจทฺวาเร นิยุตฺตํ **ปญฺจทฺวาริกํ.**

[๔๕] อุเปกฺขาสหคตสนฺตีรณทฺวยํ อฏฺฐ มหาวิปากานิ จ สนฺตีรณตทา-รมฺมณวเสน ปวตฺติโต ฉทฺวาริกานิ จ ปฏิสนฺธาทิวเสน ปวตฺติโต ทฺวาร-วิมุตฺตานิ จ ภวนฺติ.

[๔๗] เอกทฺวาริกานิ จ ปญฺจทฺวาริกานิ จ ฉทฺวาริกานิ จ ฉทฺวาริกานิ เจว ทฺวารวิมุตฺตานิ จ สพฺพถา ทฺวารวิมุตฺตานิ จ จิตฺตานิ ยถากฺกมํ ฉตฺตึสติ จ ตีณิ จ เอกตึส จ ทสธา จ นวธา จาติ ปญฺจธา ปริทีปเย.

ทฺวารสงฺคหวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อาลมฺพนสงฺคหวณฺณนา

[๔๘] รูปาทีนํ อารมฺมณานํ สรูปโต วิภาคโต ตตฺถารมฺมณปฺปวตฺตจิตฺตโต จ สงฺคโห **อาลมฺพนสงฺคโห.**

[๔๙] **ตตฺถ** เตสุ อารมฺมเณสุ. วณฺณายตนสงฺขาตํ รูปเมว อารมฺมณนฺติ รูปารมฺมณํ. อาโปธาตุวชฺชิตภูตตฺตยสงฺขาตํ โผฏฺฐพฺพเมว อารมฺมณนฺติ โผฏฺฐพฺพารมฺมณํ.

[๕๐] **ธมฺมารมฺมณนฺติ** จเปตฺวา รูปาทิปญฺจารมฺมณํ ปญฺจปสาทรูปานิ จ โสฬสสุขุมรูปานิ จ จิตฺตญฺจ เจตสิกา จ นิพฺพานญฺจ ปญฺญตฺติ จาติ เอเตสํ ธมฺมานํ วเสน ฉธา สงฺคยฺหติ.

[๕๑] ตญฺจ รูปารมฺมณํ ปจฺจุปฺปนฺนเมว วตฺตมานเมว, นาตีตํ, นานาคตํ.

[๕๒] นิพฺพานํ ปญฺญตฺติ จ **กาลวิมุตฺตา** นาม.

[๕๓] **กมฺมกมฺมนิมิตฺตคตินิมิตฺตสมฺมตํ อารมฺมณนฺติ** เอตฺถ กามาวจรปฏิสนฺธินํ ปุริมภวสฺมึ มรณกาเล ครุกาทิวเสน มโนทฺวาเร อภิมุขีภูตํ ปฏิสนฺธิชนกํ กามาวจรกมฺมํ วา ตทกมฺมกรณกาเล รูปาทิกํ จกฺขุทฺวาราทีหิ อุปลทฺธปุพฺพทานาทีนํ อุปกรณภูตํ ปจฺจุปฺปนฺนาทิเภทํ กมฺมนิมิตฺตํ วา อุปฺปชฺชมานภเว อุปลภิตพฺพํ กปฺปรุกฺขวิมานมาตุกุจฺฉินิรยปาลาทิเภทํ คตินิมิตฺตํ วา กมฺมพเลน ฉนฺนํ ทฺวารานํ อญฺญตรมฺหิ ปจฺจุปฏฺฐิตํ อารมฺมณํ โหติ. มหคฺคตปฏิสนฺธินํ ปน ทุติยจตุตฺถารุปฺปวชฺชิตานํ กสิณาทิปญฺญตฺติภูตํ ปุริมภเว มโนทฺวารคฺคหิตํ ยถาสกํ กุสลกมฺมนิมิตฺตเมว อารมฺมณํ โหติ. ทุติยจตุตฺถารุปฺปปฏิสนฺธินํ อตีตํ มหคฺคตภูตํ กมฺมนิมิตฺตเมวารมฺมณํ โหติ. เตน วุตฺตํ “ยถาสมฺภวํ เยภุยฺเยน ฉทฺวารคฺคหิตนฺ”ตฺยาทิ.

[๕๔] **จกฺขุวิญฺญาณาทีนีติ** ปญฺจวิญฺญาณานิ มโนธาตุตฺตยญฺจาติ เตรส.

[๕๖] **เสสานิ** เอกาทสตทารมฺมณสงฺขาตานิ กามาวจรวิปากานิ หสนจิตฺตญฺจาติ ทฺวาทส.

[๕๗] อกุสลานิ อฏฺฐ ญาณวิปฺปยุตฺตานิ จาติ วีสติ จ มคฺคผลนิพฺพานสงฺขาตโลกุตฺตรวชฺชิตสพฺพารมฺมณานิ.

[๕๘] จตฺตาริ ญาณสมฺปยุตฺตกามาวจรกุสลานิ จ อภิญฺญากุสลจิตฺตญฺจาติ ปญฺจปิ เสกฺขปุถุชฺชนสนฺตาเนเยว ปวตฺตนโต เสกฺขานมฺปิ อรหโต มคฺคผลํ ชานิตุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตา **อรหตฺตมคฺคผลวชฺชิตสพฺพารมฺมณานิ.**

[๕๙] จตฺตาริ ญาณสมฺปยุตฺตกามาวจรกฺริยจิตฺตานิ จ อภิญฺญากฺริย-จิตฺตญฺจ มโนทฺวาราวชฺชนญฺจาติ ฉปริตฺตาทิเภเท. สพฺพตฺถ โคจเร ชายนฺติ.

[๖๐] **อารุปฺเปสุ ทุติยจตุตฺถานิ** ปจฺจมตติยารุปฺปารมฺมณตฺตา มหคฺคตา-รมฺมณานิ.

[๖๑] **เสสานิ** ปนุนรส รูปาวจรานิ จ ปจฺจมตติยารุปฺปานิ ฉ จาติ เอกวีสติ **มหคฺคตจิตฺตานิ** กสิณาทิปญฺญตฺติอารมฺมณาเนว.

[๖๓] เตวีสกามปากปญฺจทฺวาราวชฺชนหสนวเสน ปญฺจวีสติจิตฺตานิ ปริตฺตมฺหิ กามาวจรารมฺมเณเยว ภวนฺติ. เสสํ วุตฺตนยเมว.

อาลมฺพนสงฺคหวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

วตฺถุสงฺคหวณฺณนา

[๖๔] จกฺขาทีนํ วตฺถูนํ วิภาคโต ตพฺพตฺถุกจิตฺตปริจฺเฉทวเสน สงฺคโห **วตฺถุสงฺคโห.**

[๖๖] **ฆานาทิตฺตยํ นตฺถีติ** รูปีนํ กามวิราคภาวนาย นิพฺพตฺตตฺตา คนฺธรสโผฏฺฐพฺพคฺคหิตๆ ฆานชิวฺหากายินฺทฺริยํ น สํวิชฺชติ.

[๖๗] อรูปีนํ รูปวิราคภาวนาย นิพฺพตฺตตฺตา ฉวตฺถูนิปิ น สนฺติ.

[๖๘] จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ เอว ปญฺจนิสฺสตฺตนิชฺชีวฏฺเจน ธาตุโยติ **ปญฺจ-วิญฺญาณธาตุโย.**

[๖๙] มโนธาตุตฺตยํ หทยวตฺถุสนฺนิสฺสิตเมว.

[๗๐] มนโต ชาตๆ, มนโสเยว วา ปจฺจยภูตๆ วิญฺญาณธาตุมโนวิญฺญาณ-ธาตุ. สนฺตีรณานิ จ มหาวิปากานิ จ ปฏิฆทฺวยญฺจ ปรโตโฆสปฺปจฺจเยน อุปฺปชฺชนโต ปจฺจมคฺโค จ หสนญฺจ ปนุนรส รูปาวจรานิ จาติ เอเตสๆ วเสน ปวตฺตา ตีสวิธา เหฏฺฐา วุตฺตปญฺจวิญฺญาณธาตุมโนธาตูหิ อวสิฏฺฐตฺตา อวเสสา มโนวิญฺญาณธาตุสงฺขาตา จ ตถา หทยๆ นิสฺสาเยว ปวตฺตนฺตีติ สมฺพนฺโธ.

[๗๑] ฐเปตฺวา ปญฺจ รูปาวจรกุสลานิ อวเสสทฺวาทสโลกิยกุสลานิ จ ปฏิฆทฺวยวชฺชิตอวเสสากุสลานิ จ ปญฺจทฺวาราวชฺชนหสนรูปาวจรกฺริยจิตฺตานิ จ ปจฺจมมคฺควชฺชิตอวเสสสตฺตานุตฺตรานิ จาติ เอเตสํ วเสน เทฺวจตฺตาลีสวิธา มโนวิญฺญาณธาตุสงฺขาตา จ หทยํ นิสฺสาย วา อรูเปปิ ปวตฺตนโต อนิสฺสาย วา ปวตฺตนฺติ.

[๗๒] **อรูปวิปากวเสนาติ** จตุพฺพิธอรูปาวจรวิปากวเสน ปวตฺตา อวเสสา มโนวิญฺญาณธาตุสงฺขาตา อนิสฺสาเยว ปวตฺตนฺตีติ สมฺพนฺโธ.

[๗๓] กาเม กามภเว ปญฺจวิญฺญาณธาตุมโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตูติ สตฺตวิญฺญาณธาตุโย จกฺขาทิฉวตฺถุ นิสฺสิตาเยว มตา. รูเป รูปภเว จกฺขุ-วิญฺญาณธาตุโสตวิญฺญาณธาตุมโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตุวเสน จตุพฺพิธา จกฺขุโสต-หทยวตฺถุวเสน ติวตฺถุ นิสฺสิตา มตา. อารุปฺเป อรูปภเว เอกา มโนวิญฺญาณ-ธาตุสงฺขาตา จ ธาตุ ตตฺถ หทยวตฺถุโน อภาเวน อนิสฺสิตาเยว มตา.

[๗๔] เตวีสกามาวจรวิปากปญฺจทฺวาราวชฺชนหสนปฏิฆทฺวยวเสน สตฺต-วีสติ กามาวจรานิ ปนฺนรส รูปาวจรานิ จ อาทิมคฺโค จาติ เตจตฺตาลีส จิตฺตานิ เอกนฺตสวตฺถุกตฺตา อรูเป อปฺปวตฺตนโต นิสฺสาเยว ปวตฺตนฺตีติ.

ตติโย ปริจฺเฉโท.

๔. จตุตฺถปริจฺเฉท

วีถิสงฺคหวิภาค

[๑] อิจฺเจวํ วุตฺตนเยน จิตฺตุปฺปาทานํ เวทนาทิสมฺปโยควิภาคโต กิจฺจ-ทฺวารารมฺมณวตฺถุวิภาคโต จ อุตฺตรํ อุตฺตมํ สงฺคหํ ปเภทสงฺคหํ กตฺวา อิทานิ กามาวจราทิภูมิเภเทน จ เสกฺขปุถุชฺชนสงฺขาตานํ ปุคฺคลานํ เภเทน จ ลกฺขิตํ อิมสฺส จิตฺตสฺส อนนฺตรํ เอตฺตกานิ จิตฺตานิ อุปฺปชฺชนฺติ, อิทํ ปน จิตฺตํ เตหิ ปรํ หุตฺวา อุปฺปชฺชตีติ เอวํ ปุพฺพาปรจาเนน นิยามิตํ ปริจฺฉินฺนํ ปวตฺติสงฺคหํ จิตฺตุปฺปาทานํ ฉทฺวารวีถิสงฺคหํ ปฏิสนฺธิยญฺจ ปวตฺติยญฺจ ยถาสมฺภวโต สมาเสน ปวกฺขามีตฺยตฺโถ.

[๒] อติมหนฺตมหนฺตปริตฺตอติปริตฺตวิภูตาวิภูตารมฺมณวเสน ฉธา ฉปฺป-กาเรน รูปาทิวิสยานํ ทฺวาเรสุ ปวตฺติอาปาถาคมนํ เวทิตพฺพํ.

[๔] **ตตฺถาติ** เตสุ ฉสุ ฉกฺเกสุ.

วิญฺญาณฉกฺกาทิวณฺณนา

[๕] จกฺขุสนฺนิสฺสิตรูปวิชานนลกฺขณํ **จกฺขุวิญฺญาณํ.**

[๖] จกฺขุทฺวาเร ปวตฺตจิตฺตวีถิ **จกฺขุทฺวารวีถิ.** จกฺขุวิญฺญาณสฺส สมฺพนฺธินี-วีถิ **จกฺขุวิญฺญาณวีถิ.** จกฺขาทิทฺวารวเสน วา จกฺขุวิญฺญาณาทิวิญฺญาณวเสน วา ทฺวารปฺปวตฺตานํ อาวชฺชนาทิจิตฺตานํ ปวตฺติ โยเชตพฺโพ.

วีถิเภทวณฺณนา

[๗] **อติมหนฺตํ** นาม เอกจิตฺตกฺขณาตีตกํ หุตฺวา อาปาถาคตํ โสฬส-จิตฺตกฺขณายุกํ. **วิภูตํ** ปากฏํ. **อวิภูตํ** อปากฏํ.

ปญฺจทฺวารวีถิวณฺณนา

[๘] **กถนฺติ** เกน ปกาเรน อติมหนฺตาทิวเสน วิสยานํ ปวตฺติ วุจฺจติ. อุปฺปชฺชนํ **อุปฺปาโท**, สรูปปฏิลาโภ. ภชฺชนํ **ภงฺโค**. สรูปวินาโส. อภินฺนํ เวมชฺเฌ ปวตฺติ **ฐิติ** นาม. เอกจิตฺตสฺส ขณํ **เอกจิตฺตกฺขณํ**.

[๑๐] **ทฺวิกฺขตฺตุํ ภวงฺเค จลิเตติ** ภวงฺคจลนภวงฺคุปจฺเฉทวเสน ทฺวิกฺขตฺตุํ ภวงฺคจิตฺเต จิตฺตนฺตรุปฺปาทเหตุภาเวน จลนากาเลน ปวตฺเต. **ภวงฺคโสตํ** ภวงฺคปฺปภวํ. **ปสฺสนฺตํ** ทสฺสนกิจฺจํ นิปฺผตฺเตนฺตํ สรูปปฏิลภเนน ตํ สจฺฉิกโรนฺตํ. **สมฺปฏิจฺฉนฺตํ** ตเมว รูปํ ปฏิคฺคณฺหนฺตํ, **สนฺตีรยมานํ** ตเมว วีมํสยมานํ, **ววตฺถเปนฺตํ** ตเมว สุฏฺฐุ สลฺลกฺเขนฺตํ. ลทฺธปฺปจฺจยํ โยนิโส อาวชฺชนํ อุปฺปนฺนํ เทฺว กุสลชวนานิ, อโยนิโส เทฺว อกุสลชวนานิ, ขีณาสวสนฺตาเนสุ กฺริยชวนํ ชวติ, เยภุยฺเยน พาหุลฺเลน. **ชวนานุพนฺธานีติ** ชวนานุคตานิ. **ยถารหนฺติ** ชวนสตฺตารมฺมณานุรูปํ.

[๑๑] เอกจิตฺตกฺขณาตีตกตฺตา เอตํ **อติมหนฺตํ** นาม โคจรํ.

[๑๒] ทฺวิติจิตฺตกฺขณาตีตํ **มหนฺตํ** นาม.

[๑๓] จตุจิตฺตกฺขณโต ปฏฺฐาย ยาว นวจิตฺตกฺขณาตีตกํ อารมฺมณํ ปน **ปริตฺตํ** นาม. เอตํ สตฺตชวนุปฺปาทสฺส อปฺปโหนฺตํ หุตฺวา **อตีตํ** นาม.

[๑๔] ยาว ทสจิตฺตกฺขณาตีตกํ **อติปริตฺตํ** นาม. ตตฺถ ตสฺมึ ภวงฺคาสนฺเน อติปริตฺตารมฺมเณ ภวงฺคจลนเมว โหติ, น ภวงฺคุปจฺเฉโท.

[๑๖] ปญฺจทฺวาเร อาวชฺชนทสฺสนาทิสมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณโวฏฺฐพฺพนชวน-ตทารมฺมณวเสน สตฺเตว ภวนฺติ สตฺตชวนอาวชฺชนาทิปญฺจตทารมฺมณทฺวยวเสน จตุทฺทส จิตฺตุปฺปาทา โหนฺติ. วิตฺถารโต ยถารหํ สตฺตารมฺมณานุรูปํ ปญฺจทฺวาเร อุปฺปชฺชนจิตฺตานิ กามาวจรกุสลากุสลวิปากกฺริยวเสน จตุปญฺญาส ภวนฺติ.

ปญฺจทฺวารวีถิวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

มโนทฺวารวีถิ ปริตฺตชวนวารวณฺณนา

[๑๙] เอตฺถ มโนทฺวาราวชฺชนชวนตทารมฺมณวเสน วีถิจิตฺตานิ ตีณิเยว ภวนฺติ. วีถิยํ อุปฺปนฺนจิตฺตุปฺปาทจิตฺตานิ อาวชฺชนสตฺตชวนตทารมฺมณทฺวยวเสน ทส อีริตา กถิตา. วิตฺถาเรน ปน เอกูนตึสกามาวจรชวนเอกาทสตทารมฺมณ-มโนทฺวาราวชฺชนวเสน เอกจตฺตาลีส จิตฺตานิ วิภาวเย ปกาเสยฺย. **เอตฺถ** มโนทฺวาเร อยํ ปริตฺตชวนวาโร.

ปริตฺตชวนวารวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อปฺปนาชวนวารวณฺณนา

[๒๑] **ตตฺถาติ** อปฺปนาชวนวาเร. **อฏฺฐนฺนนฺติ** กามาวจรกุสลกฺริยวเสน อฏฺฐนฺนํ. อญฺญตรสฺมึ ชวเน ยทิ จตุกฺขตฺตุํ ชวติ, ตทา อปฺปนาย ปริกมฺมภูตตฺตา ปฐมํ **ปริกมฺมํ** นาม. สมีปจาริตฺตา ทุติยํ **อุปจารํ** นาม. อปฺปนานุโลมตฺตา ตติยํ **อนุโลมํ** นาม. ปริตฺตโคตฺตสฺส วา ปุถุชฺชนโคตฺตสฺส วา อภิภวนโต จตุตฺถํ **โคตฺรภุ** นาม. ติกฺขตฺตุํ เจ อุปจารอนุโลมโคตฺรภุนาเมน ชวติ. ตทา ติกฺขินฺทฺริย-วเสน จตุตฺถํ อปฺปนาชวนํ โหตีติ จตุกฺขตฺตุํ มุทินฺทฺริยวเสน ปฐมํ อปฺปนาชวนํ โหติ. **ยถารหนฺติ** ปุถุชฺชนเสกฺขาเสกฺขานุรูปํ. **ยถาภินีหารวเสนาติ** รูปารูป-โลกุตฺตรอปฺปนานุรูปกสิณาทิปุพฺพภาคภาวนาจิตฺตาภินีหารวเสน.

[๒๒] **ปาฏิกงฺขิตพฺพาติ** จตุนฺนํ ญาณสมฺปยุตฺตโสมนสฺสชวนานํ สมนนฺตรํ ปฐมาทิจตุกฺกชฺฌานวเสน อปฺปนาปิ โสมนสฺสสหคตาว อิจฺฉิตพฺพา.

[๒๓] **ทฺวตฺตึส สุขปุญฺญมฺหาติ** สุขสหคตกามาวจรติเหตุกกุสลโต ปรํ จตฺตาริ โสมนสฺสสหคตรูปาวจรกุสลจิตฺตานิ ตปฺปาทกานิ จ อรหตฺตผลวชฺชิตานิ อฏฺฐวีสติ โลกุตฺตรจิตฺตานีติ ทฺวตฺตึสเว ชวนานิ สมฺภวนฺติ. อุเปกฺขกาติปิ อุเปกฺขาสหคตติเหตุกกามาวจรกุสลโต ปรํ ปญฺจมชฺฌานกุสลญฺจ จตฺตาริ อรูปา-วจรกุสลานิ จ ปญฺจมชฺฌานปาทกานิ อรหตฺตผลวชฺชิตสตฺตโลกุตฺตรจิตฺตานิ จาติ ทฺวาทส อปฺปนาชวนานิ สมฺภวนฺติ. สุขสหคตติเหตุกกามาวจรกฺริยโต ปรํ จตฺตาริ

โสมนสฺสสหคตรูปาวจรกฺริยจิตฺตานิ ตปฺปาทกานิ จตฺตาริ อรหตฺตผลจิตฺตานิ จาติ อฏฺฐ โสมนสฺสสหคตอปฺปนานิ สมฺภวนฺติ. อุเปกฺขาสหคตติเหตุกกามาวจร-กฺริยโต ปรํ ปญฺจมชฺฌานกฺริยจิตฺตํ, ตปฺปาทกํ อรหตฺตผลํ, จตฺตาริ อรูปาวจร-กฺริยจิตฺตานิ จาติ ฉ อุเปกฺขาสหคตอปฺปนานิ สมฺภวนฺติ. อิติ อฏฺฐกามาวจร-ติเหตุกชวนานนฺตรํ อฏฺฐปญฺญาส มหคฺคตโลกุตฺตรอปฺปนาชวนานิ สมฺภวนฺติ. **เอตฺถ** วีถิสงฺคหาธิกาเร.

มโนทฺวารวีถิวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

ตทารมฺมณนิยมวณฺณนา

[๒๕] **สพฺพตฺถาปีติ** จกฺขาทิปญฺจทฺวาเร มโนทฺวาเรปิ.

[๒๗] **ตตฺถาปีติ** ตทารมฺมเณสุปิ. กฺริยชวนจิตฺตานิปิ จกฺขาทิวิปากจิตฺตานิ วิย อิฏฺฐาทิอารมฺมเณ อวิปรีตคฺคหณสมฺภวโต โสมนสฺสุเปกฺขาสหคตกฺริยา-นนฺตรํ ยถากฺกมํ โสมนสฺสุเปกฺขาสหคตาเนว ตทารมฺมณานิ ภวนฺตีติ ทสฺเสตุ **"โสมนสฺสสหคตกฺริยา"**ตฺยาทิ วุตฺตํ.

[๒๘] **ยทิ ฯเปฯ ตทารมฺมณสมฺภโว นตฺถีติ** อติอิฏฺฐารมฺมเณ วา มหคฺคตาทิอารมฺมเณ วา โทมนสฺสชวเน ชวิเต โทมนสฺสานนฺตรํ โสมนสฺสุป-ปตฺติยา ปฏิสิทฺธตฺตา โสมนสฺสตทารมฺมณสฺส อสมฺภวโต อติอิฏฺฐารมฺมเณ อุเปกฺขาสหคตสฺส ตทารมฺมณสฺส อนุปฺปตฺติโต จ มหคฺคตาทิอปริตฺตารมฺมเณ ตทารมฺมณสมฺภวาภาโว, นิโรธา วุฏฺฐานจิตฺตํ วิย อนาวชฺชเมว ปุพฺเพ ปริจิตํ ปริตฺตมารพฺภ อุเปกฺขาสหคตสนฺตีรณํ โหตีติ เวทิตพฺพํ.

[๓๐] กามาวจรวิปากานํ เอกนฺตปริตฺตารมฺมณตฺตา วิปากานญฺจ กามา-วจรปฏิสนฺธิพีชกตฺตา สนฺธิทายกกมฺเมน วิปจฺจมานานญฺจ เตสํ กามาวจรชวนป-ปฏิพทฺธวุตฺติโต จ กามาวจรภววิสยฏฺเฐน ชวนสฺส จ นิยเม สติ อติมหนฺเต ปญฺจารมฺมเณ วิภูเต ธมฺมารมฺมเณ ตทารมฺมณํ โหตีติ อาจริเยหิ วณฺณิตนฺติ ทสฺเสนฺโต **"กาเม ชวนา"**ตฺยาทิสงฺคหคาถมาห.

ตทารมฺมณนิยมวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

ชวนนิยมวณฺณนา

[๓๓] **ปจฺจเวกฺขณานีติ**[๑] ฌานปจฺจเวกฺขณานิ.

[๓๔] **ปฐมกปฺปนายํ** ปฐมุปฺปตฺติกาเลตฺยตฺโถ. **สพฺพทาปิ** ปฐมุปฺปตฺติกาเล จิณฺณวสีกาเล จ ปญฺจาภิญฺญาชวนานิ เอกกฺขตฺตุเมว ชายนฺติ.

[๓๕] อุปฺปชฺชนฺตีติ **อุปฺปาทา**, มคฺคาเยว อุปฺปาทา **มคฺคุปฺปาทา**. ปริกมฺโมปจารานุโลมโคตฺรภุโต ปรํ จตุตฺถํ ปญฺจมํ วาปิ อตฺตนา จิตฺตมีริตํ.

[๓๘] สมาปตฺติวีถิยํ พหูนิปิ ลพฺภนฺติ.

[๓๙] **อวเสสานีติ** มคฺควชฺชิตโลกุตฺตรชวนานิ อภิญฺญาวชฺชิตมหคฺคต-ชวนานิ จ. วีถิจิตฺตปริจฺเฉโท.

ชวนนิยมวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

ปุคฺคลเภทวณฺณนา

[๔๐] อิทานิ ปุถุชฺชนาทีนํ ทฺวาทสนฺนํ ปุคฺคลานํ วเสน จิตฺตุปฺปาท-ปริจฺเฉทํ ทสฺเสตุํ **"ทุเหตุกานนฺ"**ตฺยาทิ วุตฺตํ. เนสํ อเหตุกปฏิสนฺธิกานํ ญาณ-วิปฺปยุตฺตทฺวิเหตุกปฏิสนฺธิกานญฺจ ติเหตุกปฏิสนฺธิกตฺตาภาเวน ฌานมคฺคาทิ-กมฺมาสมฺภวโต นว กามาวจรกฺริยชวนานิ ฉพฺพีสติ มหคฺคตโลกุตฺตรชวนานิ จ กามสุคติยํ จตฺตาริ ญาณสมฺปยุตฺตวิปากานิ จ จตูสุ อปาเยสุ จตฺตาริ ญาณวิปฺปยุตฺตวิปากานิ จาติ เตจตฺตาลีส จิตฺตานิ น ลพฺภนฺติ.

[๔๒] อปาเยปิ อฏฺฐนฺนํ ปริตฺตกุสลวิปากานมฺปิ สมฺภวโต มหาวิปากานิ ลพฺภนฺตีติ วุตฺตํ.

[๔๓] **ติเหตุเกสุ จาติ** เสกฺขาเสกฺขติเหตุกปุถุชฺชนวเสน นววิเธสุ. ปุถุชฺชนานํ โลกุตฺตรชวนานิปิ น ลพฺภนฺติ. ยถาสกมริยานเมวาติ อุปริ

---

[๑] สงฺคเห "ปจฺจเวกฺขณจิตฺตานี"ติ ทิสฺสติ.

วกฺขมานตฺตา สตฺตนฺนํ เสกฺขานํ จตฺตาริ ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตานิ วิจิกิจฺฉาสหคต-จิตฺตญฺจ อฏฺฐารส กฺริยาชวนานิ จ น ลพฺภนฺติ. **ยถารหมริยานเมวาติ** จตฺตาโร มคฺคา จตุนฺนํ มคฺคฏฺฐานเมว, ผลานิ จ ตตฺถ ผลฏฺฐานเมว.

[๔๘] กามภเว **อเสกฺขานํ** ขีณาสวานํ เตวีสติ กามาวจรวิปากานิ เอกวีสติ กุสลานิ ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาสหคตวชฺชิตานิ สตฺต อกุสลานิ เหฏฺฐิมผลตฺตยํ อาวชฺชนทฺวยญฺจาติ ฉปฺปญฺญาเสว วีถิจิตฺตานิ อุทฺทิเส. ตตฺถาปิ โสตาปนฺนสฺส จตฺตาโร มคฺเค อุปริ ผลตฺตยญฺจ วชฺเชตฺวา ปญฺญาเสว. กาเม ภเว อวเสสานํ ปุถุชฺชนานํ กามาวจรกุสลากุสลวิปากานิ อาวชฺชนทฺวยํ นว มหคฺคตกุสลานิ จาติ จตุปญฺญาส วีถิจิตฺตานิ. **สมฺภวาติ** สพฺพตฺถ กามภววเสเนว ยถาสมฺภวโต อุทฺทิเสติ โยเชตพฺพํ.

ปุคฺคลเภทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

ภูมิวิภาควณฺณนา

[๕๔] กาเม เยสํ ทฺวารานํ ปริปุณฺณตฺตา กาเม กามภเว วีถิวิมุตฺตานิ มหคฺคตวิปากานิ วชฺเชตฺวา ปญฺจทฺวาราวชฺชนทฺวิปญฺจวิญฺญาณสมฺปฏิจฺฉนทฺวย-สนฺตีรณตฺตยโวฏฺฐพฺพนเอกูนตึสปริตฺตชวนานิ อฏฺฐ สเหตุกตทารมฺมณานิ, มโน-ทฺวาเร ฉพฺพีสติ อปฺปนาชวนานิ จาติ **อสีติ วีถิจิตฺตานิ ลพฺภเร.** รูปภเว ฆานาทิตฺตยวิญฺญาณวชฺชิตานิ นว อเหตุกวิปากานิ อาวชฺชนทฺวยปฏิฆทฺวย-วชฺชิตเตปญฺญาสชวนานิ จาติ **ยถารหํ จตุสฏฺฐิ วีถิจิตฺตานิ ลพฺภนฺติ.** อรูปภเว ปฏิฆหสนวชฺชิตฉพฺพีสปริตฺตชวนานิ อฏฺฐ รูปชวนานิ อาทิมคฺควชฺชิตสตฺตโลกุตฺตร-ชวนานิ มโนทฺวาราวชฺชนญฺจาติ **ยถารหํ เทฺวจตฺตาลีส วีถิจิตฺตานิ ลพฺภนฺตีติ.**

ภูมิวิภาควณฺณนา นิฏฺฐิตา.

[๕๕] ภวงฺเคน อนุตริตา **ภวงฺคนุตริตา.**

จตุตฺโถ ปริจฺเฉโท.

๕. ปญฺจมปริจฺเฉท

วีถิมุตฺตสงฺคหวิภาค

[๑] **ปวตฺติยํ** ปวตฺติกาเล. เอวํ ฉทฺวาเร วีถิจิตฺตวเสน จิตฺตปฺปวตฺติสงฺคโห สมุทีริโต. อิทานิ จ **ปฏิสนฺธิยํ** จิตฺตปฺปวตฺติสงฺคโห **วุจฺจติ** กถิโต.

ภูมิจตุกฺกวณฺณนา

[๓] อเปตตฺตา **อปาโย**. ภวนฺติ เอตฺถ สตฺตาติ **ภูมิ**. อปายสงฺขาตา ภูมิ **อปายภูมิ**. เอวํ เสสาสุปิ.

[๔] อยโต สุขโต นิคฺคตตฺตา **นิรยํ**, สญฺชีวาทิ. ติรํ ติรํ คจฺฉนฺตีติ **ติรจฺฉานา**. ติรจฺฉานานํ โยนิ **ติรจฺฉานโยนิ**, ติรจฺฉานชาติ. เปตานํ วิสโย **เปตฺติวิสโย**. **เปตฺติวิสโย**ติ นิชฺฌามตณฺหิกาทโย เปตา, อสุรานํ นิกาโย **อสุรกาโย**, เปตาสุรา.

[๕] มนสฺส อุสฺสนฺนตฺตา **มนุสฺสา**. มนุขตฺติยสฺส อปจฺจํ ปุตฺตฏฺฐานิยตฺตา วา มนุสฺสา, จตูสุ มหาราเชสุ ภตฺติกา **จาตุมหาราชิกา**. สกฺกาทีนํ เตตฺตึสเทวานํ นิวาสฏฺฐาเน ชาตาติ **ตาวตึสา**. นิมฺมาเน รติโน **นิมฺมานรติโน**. ปเรหิ นิมฺมิเตว สำวตฺเตนฺตีติ **ปรนิมฺมิตวสวตฺติโน**.

[๗] มหาพฺรหฺมานำ ปริสภูตา **พฺรหฺมปาริสชฺชา**. พฺรหฺมปุโรหิตฏฺฐานิยา **พฺรหฺมปุโรหิตา**. อายุวณฺณาทีหิ มหนฺโต พฺรหฺมาติ **มหาพฺรหฺมา**. ตโย เปเต ปณีตปฺปภาสมุพฺภาสิเตกตลนิวาสิโน.

[๘] ปริตฺตา อาภา เอเตสนฺติ **ปริตฺตาภา**, อปฺปมาณา อาภา เอเตสนฺติ **อปฺปมาณาภา**, อาภา สรติ อิโต จิโต จ เตสนฺติ **อาภสฺสรา**.

[๙] ปริตฺตสุภสมงฺคิตา **ปริตฺตสุภา**, ตถา **อปฺปมาณสุภา**. สุเภหิ อากิณฺณตฺตา **สุภกิณฺหา**.

[๑๐] วิปุลํ ผลํ เอเตสนฺติ **เวหปฺผลา**, สญฺญาวิราคภาวนาย นิพฺพตฺต-รูปสนฺตติมตฺตตฺตา นตฺถิ สญฺญา เอเตสนฺติ **อสญฺญา**. สุทฺธานํ อนาคามิ-อรหนฺตานเมว อาวาสตฺตา **สุทฺธาวาโส.**

[๑๑] อรหตฺตสมฺปตฺติยา นหายนฺตีติ **อวิหา.** น กิญฺจิ สตฺตํ ตปฺเปนฺตีติ **อตปฺปา.** สุนฺทรา ทสฺสนา อภิรูปา ปาสาทิกา เอเตสนฺติ **สุทสฺสา.** สุฏฺฐุ ปสฺสนํ, สุนฺทรํ วา เตสํ ทสฺสนนฺติ **สุทสฺสี.** สพฺเพเหว คุเณหิ ภวสมฺปตฺติยา วา เชฏฺฐา นตฺเถตฺถ กนิฏฺฐาติ **อกนิฏฺฐา.**

[๑๒] อากาสานญฺจายตเน ปวตฺตา ปจมารุปฺปวิปากภูตา จตุกฺขนฺธาว **อากาสานญฺจายตนภูมิ.** เอวํ เสสาสุปิ. จตุตฺถารุปฺปวิปากภูตา เนวสญฺญา-นาสญฺญายตนสงฺขาตา จตุกฺขนฺธาว **เนวสญฺญานาสญฺญายตนภูมิ. อรูปภูมีติ** อุปปตฺติภวสงฺขาโต อรูปภโว.

ภูมิจตุกฺกวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

ปฏิสนฺธิจตุกฺกวณฺณนา

[๑๕] อปาเยสุ ปฏิสนฺธิ **อปายปฏิสนฺธิ. อปายาติ** ปฏิสนฺธิวนฺตภูมิ-เภเทน วุตฺตํ.

[๑๖] **โอกฺกนฺติกฺขเณ** ปฏิสนฺธิกฺขเณ.

[๑๗] **ชจฺจนฺธาทีนนฺติ** ชาติยา อนฺโธ ชจฺจนฺโธ. **อาทิสทฺเทน** ชจฺจพธิร-ชจฺจเอฬชจฺจุมฺมตฺตกปณฺฑกอุภโตพฺยญฺชนกนปุสกาทีนํ ปริคฺคโห. ภุมฺเม นิสฺสิตา เทวา ภุมฺมสฺสิตา.

[๒๐] **สงฺขยํ** โวหารํ คจฺฉติ.

[๒๒] ยานิ ปญฺญาสวสฺสานิ มนุสฺสานํ ทิโน ตหึ
ตีสรตฺติทิโว มาโส มาสา ทฺวาทสสํวจฺฉรํ
เตน สํวจฺฉเรนายุ ทิพฺพํ ปญฺจสตํ มตํ.

ทิพฺพานิ ทิพฺพปฺปมาณานิ. **มนุสฺสคณนาย** มนุสฺสานํ สงฺขฺยคณนาย. **นวุติวสฺสสตสหสฺสานีติ** นวุติลกฺขปฺปมาณานิ วสฺสานิ. **ตโต จตุคฺคุณนฺติ** จาตุมหาราชิกานํ ปญฺญาสวสฺสปริมิตทิวสทฺวยํ เอกทิวสํ กตฺวา ทิพฺพปญฺจวสฺส-สตานิ จ ทิคุณํ กตฺวา ทิพฺพวสฺสสหสฺสํ โหติ. เอวํ ทิวสสงฺขฺยทิคุณวเสน จตุคฺคุณํ สกิตฺติตํ. มนุสฺสานํ คณานาย ติสฺโส จ วสฺสโกฏิโย สฏฺฐิ จ วสฺสสต-สหสฺสานิ ตาวตึสานมายุปฺปมาณํ.

[๒๙] **เตสุ** พฺรเหฺมสุ. **กปฺปสฺสาติ** อสงฺเขฺยยฺยกปฺปสฺส. ปริตฺตา ตโต ปฏฺฐาย มหากปฺปวเสน โยเชตพฺพา. มหากปฺโป จตุอสงฺเขฺยยฺยกปฺปปริมาโณ.

[๔๕] อากาสานญฺจายตนภวํ อุปคจฺฉนฺตีติ **อากาสานญฺจายตนูปคา.**

ปฏิสนฺธิจตุกฺกวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

กมฺมจตุกฺกวณฺณนา

[๕๐] ปฏิสนฺธิวิปากสฺส จ ปวตฺติวิปากสฺส จ ทายกํ กุสลากุสลกมฺมํ **ชนกกมฺมํ** นาม. สุคติยํ ทุคฺคตีสุ วา ชนกกมฺเมน อุปฺปนฺนวิปากสนฺตานสฺส อนฺตรายนิวตฺตเนน อุปตฺถมฺภกภูตํ กมฺมํ **อุปตฺถมฺภกกมฺมํ** นาม. อุปฺปนฺนสุข-ทุกฺขํ จิรํ ปวตฺเตตุํ อทตฺวา พาธกํ กมฺมํ **อุปปีฬกกมฺมํ** นาม. กมฺมนฺตร-ชนกวิปากสนฺตานสฺส เทวทตฺตกลาพฺราชาทีนํ วิย อุปจฺเฉทนกํ วิรุทฺธกมฺมํ **อุปฆาตกํ** นาม. เอวํ ชนกาทิกิจฺจวเสน จตุพฺพิธํ กมฺมํ เวทิตพฺพํ.

[๕๑] อกุสเล มาตุฆาตกาทิกมฺมํ กุสเล อฏฺฐสมาปตฺติโย จ อนนฺตรภเวเยว วิปจฺจนโต **ครุกกมฺมํ** นาม. มรณาสนฺนกาเล กตํ จินฺติตญฺจ กุสลากุสลกมฺมํ ตมฺพทาฐิกมลฺลิกาทีนํ วิย จ **อาสนฺนํ** นาม. ตํ ครุกกมฺมาภาเว วิปากํ เทติ. อาสนฺนสฺสปิ อภาเว พาหุลฺเลน สมาจิณฺณตฺตา **อาจิณฺณกํ** นาม กตกุสลา-กุสลกมฺมํ วิปากํ เทติ. อาจิณฺณสฺสาปิ อภาเว ครุกาทิตฺตยวิมุตฺตํ ยํ กิญฺจิ ลทฺธปจฺจยํ **กตกมฺมํ** วิปากํ เทติ, เอวํ **วิปากทานปริยาเยน** วิปากทานกฺกเมน จตุพฺพิธํ กมฺมํ เวทิตพฺพํ.

[๕๒] กุสลากุสลชวนวีถิยํ สตฺตสุ ชวเนสุ ปฐมชวนเจตนา ทิฏฺฐธมฺเม ปจฺจกฺขอตฺตภาเว วิปากทานโต **ทิฏฺฐธมฺมเวทนียํ** นาม. สตฺตมชวนเจตนา ปรินิฏฺฐิตกิจฺจตฺตา อนนฺตรภเวเยว วิปากทานโต **อุปปชฺชเวทนียํ** นาม. มชฺเฌ ปญฺจชวนเจตนา สํสารปฺปวตฺติยํ อปราปเร โอกาสํ ลทฺธกาเล วิปากทานโต **อปราปริยเวทนียํ** นาม. ทิฏฺฐธมฺมอุปปชฺชเวทนียเยสุ พหูสุ กเตสุ โอกาสาลาเภน ยํ ยํ อตฺตโน กาลาตีตํ, ตํ กาลาตีตํ พีชํ วิย ปจฺฉา อวิปจฺจนโต **อโหสิกมฺมํ** นาม. เอวํ ปากทานกาลวเสน จตุพฺพิธํ กมฺมํ เวทิตพฺพํ. เอวํ กิจฺจทาน-ปริยายกาลจานเภเทน โสฬสวิธํ กมฺมํ โหติ.

[๕๔] กาเยน กตํ กมฺมนฺติ **กายกมฺมํ**. กายทฺวาเร ปวตฺตนฺตฺยตฺโถ.

[๕๕] **ปาโณติ** ปรมตฺถโต ชีวิตินฺทฺริยํ, โวหารโต สตฺโต, ตสฺส สณิกํ ปติตุํ อทตฺวา อติว ปาตนํ สีฆปาตนํ **ปาณาติปาโต**, ปาณวโธ, ปาโณ ปาณสญฺญิโน, ปรสฺส ชีวิตินฺทฺริยุปจฺเฉทกปฺปโยคสมุฏฺฐาปิกา กายวจีทฺวารานํ อญฺญตรทฺวารปฺปวตฺตา วธกเจตนา. ปาณาติปาตสฺส ปาโณ ปาณสญฺญิตา วธกจิตฺตํ อุปกฺกโม เตน มรณนฺติ ปญฺจงฺคานิ. สาหตฺถิโก อาณตฺติโก นิสฺสคฺคิโย ถาวโร อิทฺธิมโย วิชฺชมโย จาติ ฉพฺพิธา ปโยคา.

กายวาจาหิ น ทินฺนนฺติ อทินฺนํ ปรสนฺตกํ. ตสฺส อาทานํ **อทินฺนาทานํ**. ปรปริคฺคหิตสญฺญิโน ตทา ทายกอุปกฺกมสมุฏฺฐาปิกา กายวจีทฺวารานํ อญฺญตร-ทฺวารปฺปวตฺตา เถยฺยเจตนา, เถยฺยปสยฺหปฏิจฺฉนฺนปริกปฺปกุสาวหารานํ วเสน ปวตฺตา สาหตฺถิโก อาณตฺติโก นิสฺสคฺคิโย อตฺถสาธโก ธุรนิกฺเขโป จาติ อทินฺนาทานสฺส ปญฺจ ปโยคา. จลมานกายคฺคหณานุสาเรน คหิตาย เอตาย ภาโว วิญฺญายติ, สยํ วา วิญฺญายตีติ วิญฺญตฺติ. โจปนสงฺขาโต กาโยว วิญฺญตฺติ **กายวิญฺญตฺติ**.

อภิกฺกมาทิชนก- จิตฺตชสฺสานิ ลวสา
วิกาโร กายวิญฺญตฺติ- รูปตฺถมฺภาทิการณํ.

[๕๖] **มุสาติ** อภูตํ อตจฺฉํ วตฺถุ. ตสฺส ภูตโต ตจฺฉโต วิญฺญาปกปโยค-สมุฏฺฐาปิกา เจตนา **มุสาวาโท** นาม.

วจีเภทกจิตฺเตน ภูตภูมิวิการตา
วจีวิญฺญตฺตุปาทินฺน- ฆฏฏนสฺเสว การณํ.

[๕๗] ปรสมฺปตฺตึ อภิมุขํ ฌายตีติ **อภิชฺฌา**, โลภวิเสโส. หิตสุขํ พฺยาปาเทติ วินาเสตีติ **พฺยาปาโท**, ปฏิโฆ. นตฺถิ ทินฺนนฺตฺยาทินยปฺปวตฺตา นตฺถิกทิฏฺฐิ อเหตุกทิฏฺฐิ อกิริยทิฏฺฐิ จ กมฺมปถปฺปตฺตา อิธ **มิจฺฉาทิฏฺฐิ** นาม.

[๖๕] ทียติ อเนนาติ **ทานํ**, ปริจฺจาคเจตนา ทานมยํ. ปุนาติ สนฺตานนฺติ ปุญฺญํ. กตฺตพฺพโต กิริยา จ สา เตสํ เตสํ อานิสํสานํ วตฺถุ จาติ ปุญฺญกิริยวตฺถุ. ตตฺถ จีวราทีสุ จตูสุ ปจฺจเยสุ รูปาทีสุ วา ฉสุ อารมฺมเณสุ อนฺนาทีสุ วา ทสสุ ทานวตฺถูสุ ตํ ตํ เทนฺตสฺส เตสํ อุปฺปาทนโต ปฏฺฐาย ปุพฺพภาเค ปริจฺจาคกาเล ปจฺฉา โสมนสฺสจิตฺเตน อนุสฺสรเณ จาติ ตีสุ กาเลสุ ปวตฺตา เจตนา **ทานมยปุญฺญกิริยวตฺถุ** นาม.

อกตฺตพฺพวิรติกตฺตพฺพกรณเจตนาทโย ธมฺมา **สีลํ** นาม. ปญฺจสีลํ ทสสีลํ สมาทิยนฺตสฺส ปพฺพชิตสฺสามีติ วิหารํ คจฺฉนฺตสฺส ปพฺพชนฺตสฺส มโนรถํ มตฺถกํ ปาเปตฺวา ปพฺพชิโต วตมฺหิ สาธุ สุฏฺฐูติ อาวชฺเชนฺตสฺส ปาติโมกฺขํ สำวรนฺตสฺส จีวราทโย ปจฺจเย ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส อาปาถาคเตสุ รูปาทีสุ จกฺขุทฺวาราทีนิ สำวรนฺตสฺส อาชีวํ โสเธนฺตสฺส ปวตฺตา เจตนา **สีลมยปุญฺญกิริยวตฺถุ** นาม.

ปฏิสมฺภิทายํ วุตฺเตน วิปสฺสนามคฺเคน จกฺขาทีนิ อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต ภาเวนฺตสฺส ปวตฺตา เจตนา, อฏฺฐตึสาย วา อารมฺมเณสุ อปฺปนํ อปฺปตฺตา สพฺพาปิ เจตนา **ภาวนามยปุญฺญกิริยวตฺถุ** นาม.

อปจายนํ ปูชนํ ปูชา. มหลฺลกํ ปน ทิสฺวา ปจฺจุคฺคมนปตฺตจีวรปฏิคฺคหณอภิวาทนมคฺคสมฺปทานาทิวเสน อปจิติสหคตํ เวทิตพฺพํ.

พฺยาวฏสฺส กมฺมํ **เวยฺยาวจฺจํ**, วุฑฺฒตรานํ วตฺตปฏิวตฺตกรณวเสน คิหีนญฺจ ภิกฺขุ ทิสฺวา กายเวยฺยาวฏิกากาเล เวยฺยาวจฺจสหคตํ เวทิตพฺพํ. อตฺตนา กตปุญฺญปตฺติยา ทานํ **ปตฺติทานํ**. ทานํ ทตฺวา คนฺธาทีหิ ปูชํ กตฺวา อสุกสฺส นาม ปตฺติ โหตูติ ปตฺตึ ททโต **ปตฺติทานํ** เวทิตพฺพํ. ปตฺติยา อนุโมทนํ

ปตฺตานุโมทนํ. ปเรหิ ทินฺนาย ปตฺติยา อญฺญาย วา ปุญฺญกิริยาย สาธุ สุฏฺฐูติ อนุโมทนํ เวทิตพฺพํ. โยนิโสมนสิกาเรน หิตูปเทสสวนเจตนา **ธมฺมสฺสวนํ.** อสงฺกิลิฏฺเฐน อชฺฌาสเยน ธมฺมสฺส เทสนา **ธมฺมเทสนา** นาม. ทิฏฺฐึ อุชุกํ กโรนฺตสฺส **ทิฏฺฐิชุกมฺมปุญฺญกิริยวตฺถุ** นาม.

[๖๙] **สพฺพมฺปีติ** อุทฺธจฺจสหคเตน สทฺธึ สกลํ ทฺวาทสวิธมฺปิ อกุสลํ ปวตฺติยํ วิปากํ ชเนติ.

[๗๐] ตถา ปวตฺติยญฺจ มหาวิปากานิ ชเนตีติ สมฺพนฺโธ. สพฺพตฺถาปิ สุคติยํ ทุคฺคติยมฺปิ วิปจฺจติ.

[๗๑] ติเหตุกมุกฺกฏฺฐจตุกฺกํ ปจฺเจกํ โสฬส วิปากานิ ททาติ.

[๗๔] **เตสํ** อาจริยานํ มเตน อุกฺกฏฺฐติเหตุกกุสลสฺส อสงฺขารวิปาก-จตุกฺกาภาวโต สสงฺขารสฺส จ อสงฺขารวิปากจตุกฺกาภาวโต **ทฺวาทส.** ตถา อนุกฺกฏฺฐติเหตุกสฺส อนุกฺกฏฺฐทฺวิเหตุกสฺส จ อฏฺฐ จาติ ยถาสมฺภวํ ทฺวาทส วิปากานิ จ อฏฺฐ วิปากานิ จ ยถากฺกมํ อุทฺทิเส.

[๗๕] **ปริตฺตํ** อุปฺปาทิตมตฺตํ. นาติสุภาวิตํ มชฺฌิมํ. อติสุภาวิตํ วสิปฺปตฺตํ ปณีตํ.

กมฺมจตุกฺกวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จุติปฏิสนฺธิกฺกมวณฺณนา

[๙๐] ตถา อายุกฺขยาทินา มรนฺตานํ **อุปลทฺธปุพฺพํ** จินฺตนาทิกํ อุปกรณภูตญฺจ ปุปฺผาทิกํ, อุปลภิตพฺพํ อจฺฉราวิมานาทิกํ. คติยา นิมิตฺตํ มาตุกุจฺฉิทิพฺพวิมานกปฺปรุกฺขนิรยปาลคฺคิชาลาทิเภทสุคติทุคฺคตินิมิตฺตํ วา อิฏฺฐา-นิฏฺฐกมฺมานุภาเวน ปจฺจุปฏฺฐาติ ขายติ วิปจฺจมานกกุสลากุสลกมฺมานุรูปํ กุสลชวนปฺปวตฺติวเสน ปริสุทฺธํ วา อกุสลชวนปฺปวตฺติวเสน อุปกฺกิลิฏฺฐํ วา อุปปชฺชิตพฺพสฺส สุคติทุคฺคติภวสฺส อนุรูปํ. **อภินวกรณวเสนา**ติ ทานํ เทนฺตํ วิย ปูชํ กโรนฺตํ วิย.

[๙๑] วีถิจิตฺตาวสาเน วา ภวงฺคกฺขเย วา. **ตถาคหิตนฺติ** ฉนฺนํ ทฺวารานํ อญฺญตเรน ทฺวาเรน คหิตํ กามาวจราทิปฏิสนฺธิ เจ กมฺมกมฺมนิมิตฺตานํ อญฺญตรํ มหคฺคตสฺส กุสลชฺฌานสฺส อารมฺมณภูตํ กสิณาทิเภทํ กมฺมนิมิตฺตเมว อารมฺมณํ อารพฺภ หทยวตฺถุนา สหชายมานตฺตา สวตฺถุกํ อารุปฺปปฏิสนฺธิ-วเสน อวตฺถุกํ. **ยถารหนฺติ** กมฺมกรณกาลสฺส วิปากทานกาลสฺส จ อนุรูปํ. อปฺปหีนฏฺเจน อวิชฺชาว อวิชฺชานุสโย. เตน ปริกฺขิตฺเตน ปริวาริเตน ชนก-ปจฺจยภูเตน สงฺขาเรน กุสลากุสลกมฺเมน สมฺปยุตฺเตหิ เวทนาสญฺญา-สงฺขารกฺขนฺเธหิ อญฺญมญฺญปจฺจยเวเสน ปริคฺคยฺหมานํ สหชาตานํ เวทนาทีนํ อธิฏฺฐานภาเวน ปุพฺพงฺคมภูตํ.

[๙๒] **ปริตฺตธมฺมภูตานีติ** กามาวจรธมฺมภูตานิ.

[๙๓] **ปญฺญตฺติภูตํ** กสิณปฏิภาคาทิกํ กุสลกมฺมสฺส อารมฺมณตฺตากมฺม-นิมิตฺตํ.

[๙๔] อารุปฺปปฏิสนฺธิยาปิ ตถา กมฺมนิมิตฺตเมว อารมฺมณํ โหตีติ สมฺพนฺโธ. ตตฺถ ทุติยจตุตฺถารุปฺปปฏิสนฺธีนํ ปจฺจตติยารุปฺปชฺฌานสงฺขาตํ มหคฺคต-ภูตํ กมฺมนิมิตฺตเมว อารมฺมณํ โหติ. ปจฺจตติยารุปฺปปฏิสนฺธีนํ ปน กสิณุคฺ-ฆาฏิมากาสวิญฺญาณาภาวสงฺขาตํ ปญฺญตฺติภูตํ กมฺมนิมิตฺตํ อารมฺมณํ โหติ.

[๙๕] ชีวิตินฺทฺริยปฏฺฐานํ นวกํ **ชีวิตนวกํ**. รูปเมว ปฏิสนฺธิ เอเตสนฺติ **รูปปฏิสนฺธิกา**.

[๙๖] จิตฺตเจตสิกสงฺขาตํ อรูปเมว ปฏิสนฺธิ เอเตสนฺติ **อรูปปฏิสนฺธิกา**.

[๙๘] อารุปฺปจุติยา ปรํ เหฏฺฐิมเหฏฺฐิมารุปฺปวชฺชิตา อารุปฺปปฏิสนฺธิ จ ตถา กามภเว ติเหตุกปฏิสนฺธิ จ โหตีติ สมฺพนฺโธ. รูปาวจรจุติยา ปรํ อเหตุกปฏิสนฺธิยุคฬรหิตา อฏฺฐมหาวิปากนวมหคฺคตปฏิสนฺธิวเสน สตฺตรส ปฏิสนฺธิโย สิยุํ. กามติเหตุมฺหา จุติจิตฺตโต ปรํ สพฺพา ปฏิสนฺธิโย สิยุํ อิตรา อิตรสฺมึ ปน อเหตุกทฺวิเหตุกจุติโต ปรํ กาเมสฺวว ทสวิธปฏิสนฺธิโย สิยุํ, อเหตุกานํ ฌานานุปฺปตฺติโต.

จุติปฏิสนฺธิกฺกมวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

[๙๙] **ตเมวาติ** ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส ยํ กมฺมาทิเภทํ อารมฺมณํ ตเมว, ปฏิสนฺธินามปฺปวตฺตํ ตเทว อารมฺมณาทิเภทํ วิปากจิตฺตํ ตสฺส กามภวาทิ-เภทสฺส อุปปตฺติภวสฺส องฺคภาเวน อพฺโภจฺฉินฺนํ.

[๑๐๒] **เอตํ** จุติปฏิสนฺธิปรมฺปราย วตฺตมานา **จิตฺตสนฺตติ อทฺธุวํ** หุตฺวา อภาวฏฺเจน อถิรํ อนิจฺจํ, อนิจฺจตฺตา ทุกฺขํ, ทุกฺขตฺตา อนตฺตาติ จ **ปฏิสงฺขาย** วิปสฺสนาญาเณน ญตฺวา **อจฺจุตํ** สสฺสตํ **ปทํ** อมตํ **อธิคนฺตฺวา** มคฺคญาณวเสน ปฏิวิชฺฌิตฺวา เตเนว ญาเณน อนุปฺปตฺติธมฺมตาปาทวเสน สุฏฺฐุ สมุจฺฉินฺนตณฺหาสงฺขาตสิเนหพนฺธนา หุตฺวา **พุธา** สปฺปญฺญาสุเขน โอตริตพฺพตฺตา สุนฺทรวตสมนฺนาคตตฺตา จ สุพฺพตา **จิราย** จิเรน สมํ นิรุปธิเสสนิพฺพานํ เอสฺสนฺติ ปาปุณิสฺสนฺตีตฺยตฺโถ.

ปญฺจโม ปริจฺเฉโท.

๖. ฉฏฺฐปริจฺเฉท

รูปสงฺคหวิภาค

[๑] **สปฺปเภทปฺปวตฺติกาติ** ปกิณฺณกสงฺคเห เวทนาทิวเสน วุตฺตปฺปเภเทน อาวชฺชนวีถิสงฺคหาทีสุ วีถิมุตฺตปฏิสนฺธิอาทิจิตฺตวเสน วุตฺตาย ทุวิธาย ปวตฺติยา สหิตา จิตฺตเจตสิกสงฺคเห วุตฺตสรูปาทิกจิตฺตเจตสิกา ธมฺมา เอตฺตาวตา ปญฺจหิ ปริจฺเฉเทหิ วิภตฺตา วิภชิตฺวา ทสฺสิตา. อิทานิ อุทฺเทสกฺกเมน รูปํ วุจฺจติ.

[๒] ตตฺถ ภูโตปาทายรูปานํ คณนปริจฺเฉทวเสน อุทฺเทสโต จ วิภาคา จ เอกวิธาทิปฺปเภทโต จ, สมุฏฺฐาติ เอตสฺมา ผลนฺติ **สมุฏฺฐานํ,** การณํ. ตโต สมุฏฺฐานา จ รูปชนกกมฺมาทิปจฺจยโต จ กลาปโต จ จกฺขุทสกาทิรูปกลาปโต จ ภวกาลสตฺตเภเทน รูปานํ ปวตฺติกฺกมโต จาติ **ปญฺจธา** รูปานํ **สงฺคโห** ภวติ.

รูปสมุทฺเทสวณฺณนา

[๓] **จตฺตารีติ** คณนปริจฺเฉโท. **มหาภูตานีติ** ปริจฺฉินฺนธมฺมนิทสฺสนํ. มหนฺตานิ ภูตานิ อุปาทินฺนอนุปาทินฺนสนฺตาเนสุ ชาตานิ. มหาภูตสทิสานีติปิ มหาภูตานิ. **จตุนฺนญฺจ มหาภูตานนฺติ** กมฺมนิ ฉฏฺฐี. **อุปาทายรูปนฺติ** จตฺตาริ ภูตานิ อุปาทาย นิสฺสาเยว ปวตฺตํ วณฺณาทิกํ.

[๔] ปถฏฺตฺตา ปถวี จ สา นิสฺสตฺตนิชฺชีวฏฺเจน สลกฺขณธารณโต ธาตุ จาติ **ปถวีธาตุ.** อาเปติ, อาปิยตีติ **อาโป.** เตเชติ, เตชียตีติปิ **เตโช.** วาติ คจฺฉติ, ปวตฺตตีติปิ **วาโย.** ภวติ เอตฺถ อุปาทารูปนฺติ ภูตํ.

[๕] จกฺขติ รูปํ วิภาเวตีติปิ **จกฺขุ.** สุณาตีติ **โสตํ.** ฆายตีติ **ฆานํ.** ชีวิตํ อวฺหายตีติ **ชิวฺหา.** กุจฺฉิตานํ ปาปธมฺมานํ อาโยติ **กาโย.**

[๖] รูปยติ วณฺณวิการมาปชฺชมานํ หทยงฺคตภาวํ ปกาสยตีติปิ **รูปํ,** วณฺณายตนํ. สทฺทนโต **สทฺโท.** อตฺตโน นิสฺสยํ คนฺเธติ สูเจตีติ **คนฺโธ.** รสนโต **รโส.** ผุสตีติ โผฏฺฐพฺพํ. **โคจรรูปนฺติ** ปญฺจปฺปสาทานํ วิสยรูปํ. กสฺมา เจตฺถ อาโปธาตุ น โผฏฺฐพฺพํ ภเวติ นฺหานปานาทีสุ ทวตํ ผุสามีติ กถํ โลกาภิมาโนติ.

ทวตา สห วุตฺตีนิ ตีณิ ภูตานิ สมฺผุสํ
ทวตฺ สมฺผุสฺสามีติ โลโก ยมภิมญฺญติ
ชลคตวณฺณทสฺสเน ชลทสฺสนาภิมาโน วิย.

[๗] อิตฺถิยา ภาโว **อิตฺถตฺตํ**, ปุริสสฺส ภาโว **ปุริสตฺตํ**.

[๘] หทยญฺจ ตํ มโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตูนํ นิสฺสยตฺตา วตฺถุ จาติ **หทยวตฺถุ**.

[๙] กมฺมชรูปปริปาลนํ **ชีวิตินฺทฺริยํ** รูปธมฺมานมายูติ อตฺโถ.

[๑๐] กพฬํ กตฺวา อาหริตพฺพโอทนาทิวตฺถุนิสฺสยตฺตา **กพฬีกาโรติ** อาหาโร โอชา วุจฺจติ. โอชาฏฺฐมกํ รูปํ อาหรตีติ **อาหาโร**.

[๑๑] ปถวีธาตุอาทิรูปโต ปฏฺฐาย อฏฺฐารสวิธมฺปิ อตฺตโน สภาเวน อุปลกฺขณโต **สภาวรูปํ**. อุปฺปาทาทิลกฺขณตฺตยโยคโต ลกฺขเณหิ สหิตนฺติ **สลกฺขณํ**. ปจฺจเยหิ นิปฺผนฺนสภาวตฺตา นิปฺผนฺนรูปํ. รูปเมว หุตฺวา **รูปนฺติ รูปรูปํ**. นรูปวิการาทิตฺตา หุตฺวา อภาวฏฺเฐน อนิจฺจนฺตฺยาทินา สมฺมสิตพฺพ-รูปตฺตา **สมฺมสนรูปํ**.

[๑๒] สุทฺธฏฺฐกกลาปปริจฺเฉทโต **ปริจฺเฉทรูปํ** นาม.

[๑๓] อภิกฺกมาทิชนกจิตฺตชวาโยธาตุยา สหชาตรูปสฺส ชนกเหตุภูโต อาการวิกาโร **กายวิญฺญตฺติ**. สทฺทชนกจิตฺตชปถวีธาตุยา สหุปฺปตฺติฏฺฐานภูต-กมฺมชสมฺผฏฺฐนเหตุภูโต อาการวิกาโร **วจีวิญฺญตฺติ**. สหนวจีทฺวารภาวโต อธิปฺปายวิญฺญาปนโต จ วาจา เอว ปญฺญตฺตีติ วุจฺจติ. สทฺทสงฺขาตวาจาย วิญฺญายตีติ วจีวิญฺญตฺติ.

[๑๔] รูปสฺส ลหุตา รูปสฺส มุทุตา รูปสฺส กมฺมญฺญตา ลหุตาทิตฺตยํ, วิญฺญตฺติทฺวยญฺจ, ลหุมุทุกมฺมญฺญภูตานํ จิตฺตชวาโย ปถวีธาตูนญฺจ วิการตฺตา **วิการรูปํ** นาม.

[๑๕] สภาวรูปสฺส อุปจโย อปจโย รูปสฺส อนุพนฺธากาเรน อุปฺปตฺติ-สนฺตติ นาม. รูปสฺส ชิรณํ ชรตา. รูปสฺส ปริภณฺชนํ อนิจฺจตา. ชาติชรา-ภงฺคสงฺขาตตฺตยเมว ตํ ชายมานปริปจฺจมานปริภิชฺชมานรูปานํ สภาวฏฺเจน ตํ อาการชนนลกฺขณตฺตา **ลกฺขณรูปํ** นาม.

[๑๖] ชาติยา วิสุ์ อวจเน การณ์ ทสฺเสตุ์ **"ชาติรูปเมวา"**ติ วุตฺตํ.

[๑๗] ภูตานิ จ จตฺตาริ ปญฺจ ปสาทา จ รูปสทฺทคนฺธรสวเสน จตฺตาโร วิสยา จ ภูตปฺปสาทวิสยา อฏฺฐารสวิธ์ นิปฺผนฺนรูปนฺติ, ตถา ปริจฺเฉโท จ ทฺวิธา วิญฺญตฺติ จ ติวิโธ วิกาโร จ จตุพฺพิธ์ ลกฺขณญฺจาติ ทส จ อนิปฺผนฺน-รูปธมฺมาติ เอวํ จตุนฺนํ มหาภูตานํ จตุวีสติยา อุปาทายรูปานญฺจ วเสน อฏฺฐวีสติวิธเมว รูปํ โหติ.

รูปสมุทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

รูปวิภาควณฺณนา

[๑๘] สพฺพมฺปิ อฏฺฐวีสติวิธ์ รูปํ อเหตุกาทิวเสน เอกวิธ์, ตตฺถ โลภาทิ-สหชาตเหตุวิรหโต **อเหตุกเมว**. สห กมฺมาทิปจฺจเยหิ วตฺตนโต **สปฺปจฺจย์**. กามาสวาทีนํ จตุนฺนํ วิสยตฺตา **สาสวํ**. สเมจฺจ ปจฺจเยหิ กตตฺตา **สงฺขตเมว**. โลเก วฏฺเฏ ปริยาปนฺนตฺตา **โลกิย์**. กามตณฺหาวจรตฺตา ปริตฺตธมฺมสภาวตฺตา จ **กามาวจร์**. อเจตนตฺตา อารมฺมณาคหณโต **อนารมฺมณ์**. กิเลสา วิย น ปหาตพฺพโต **อปฺปหาตพฺพเมว**.

[๑๙] จิตฺตสงฺขาตมตฺตานํ อธิกิจฺจ ทฺวารภาเวน ปวตฺติโต อชฺฌตฺตํ, จกฺขาทิปญฺจกํ, ตเทว **อชฺฌตฺติกํ**.

[๒๐] สตฺตนฺนํ วิญฺญาณานํ นิสฺสยตฺตา ปสาทหทยสงฺขาตํ **วตฺถุรูปํ** นาม.

[๒๑] ปญฺจวิญฺญาณานํ กายวจีกมฺมานญฺจ ปวตฺติมุขภาวโต ปสาท-วิญฺญตฺติสงฺขาตํ **ทฺวารรูปํ** นาม.

[๒๒] จกฺขาทีนิ ปญฺจ ภาวทฺวยํ ชีวิตญฺจ ทสฺสนาทิวิญฺญาณปญฺจเก อิตฺถิ-ปุริสลิงฺคาทิเก กมฺมชรูเป จ ยถากฺกมํ อาธิปจฺจโต อฏฺฐวิธมฺปิ **อินฺทฺริยรูปํ** นาม. เสสํ วีสติวิธํ **อนินฺทฺริยรูปํ** นาม.

[๒๓] จกฺขาทิปญฺจปสาทา จ รูปสทฺทคนฺธรสโผฏฺฐพฺพสงฺขาตํ วิสยรูปญฺจาติ ทฺวาทสวิธมฺปิ ทฺวารารมฺมณภาเวน ปากฏตฺตา **โอฬาริกํ** ถูลํ. ตโต เอว ปริคฺคหสุขตฺตา **สนฺติเกรูปํ**. อินฺทฺริยสมฺผุฏฺฐนสงฺขาเตน ปฏิหนเนน สหิตตฺตา **สปฺปฏิฆรูปญฺจ**. อิตรํ อาโปธาตุ อิตฺถินฺทฺริยปุริสินฺทฺริยชีวิตินฺทฺริยานิ หทยวตฺถุ โอชา จ อากาสธาตุ วิญฺญตฺติทฺวยญฺจ ลหุตาทิตฺตยญฺจ จตุพฺพิธํ ลกฺขณรูปญฺจาติ โสฬสวิธมฺปิ **สุขุมรูปํ ทูเรรูปํ อปฺปฏิฆรูปญฺจ.**

[๒๔] ตณฺหาทิฏฺฐิอุเปเตน กมฺมุนา อาทินฺนตฺตา ผลภาเวน คหิตตฺตา อุปาทินฺนํ **กมฺมชรูปํ**. อิตรํ อกมฺมชรูปํ **อนุปาทินฺนํ**.

[๒๕] นีลาทิวณฺณสงฺขาตํ รูปเมว จิตฺตเจตสิกานํ อุปฺปตฺติฏฺฐานตฺตา อากรตฺตา จ อายตนญฺจาติ **รูปายตนํ**. ทฏฺฐพฺพภาวสงฺขาเตน สห นิทสฺสเนน วตฺตนโต **สนิทสฺสนํ**.

[๒๖] จกฺขุโสตทฺวยํ อตฺตโน นิสฺสยํ อสมฺปตฺเตเยว รูปสทฺเทสุ วิญฺญาณุปฺ-ปตฺติเหตุโต **อสมฺปตฺตโคจรคฺคาหิกรูปํ**, อิตรํ ทูราสนฺนทิสาเภทววตฺถานา-ภาวปฺปสงฺคโต ฆานชิวฺหากายินฺทฺริยสงฺขาตํ ปน อตฺตโน นิสฺสยํ สมฺปตฺเตเยว คนฺธรสโผฏฺฐพฺเพสุ วิญฺญาณุปฺปตฺติเหตุโต **สมฺปตฺตโคจรคฺคาหิกรูปํ** นาม.

[๒๗] วณฺณคนฺธรสโอชาสหิตํ จตุพฺพิธํ ภูติกรูปญฺจ กถินทวตาปชิรณภาวกํ จตุพฺพิธํ ลกฺขณิกภูตรูปญฺจาติ อฏฺฐวิธมฺปิ รูปํ สพฺพตฺถ จตุสมุฏฺฐานกลาเป เกสปถวาทิเก จ อุปาทินฺนาทิสมฺภาเรน อภิสมุฏฺฐานาทิตาย สหชาต-อญฺญมญฺญปจฺจยาทิกญฺจ อวินิพฺภุตตฺตา **อวินิพฺโภครูปํ** นาม. อิตรํ อินฺทฺริย-วตฺถุ สทฺทาทิกํ อภินฺนกมฺมาทิสมุฏฺฐานาทิตาย กตฺถจิ กทาจิ เกสญฺจิเยว สมฺภวโต **วินิพฺโภครูปํ** นาม.

เนกโกเนกเมกํ วา ทิฏฺฐเนกปเนกโต
อเนกกสฺมา เนกสฺส ปาตุภาโวว กมฺมโช.

รูปวิภาควณฺณนา นิฏฺฐิตา.

รูปสมุฏฺฐานนยวณฺณนา

[๒๙] อตีตํ กมฺมญฺจ ชายมานํ จิตฺตญฺจ จตุสมุฏฺฐาโน จิตฺปฺปตฺโต สีตุณฺหสงฺขาโต อุตุ จ อชฺโฌหฏกพฬีการาหารนิสฺสิโต จิตฺปฺปตฺโต โอชาสงฺขาโต อาหาโร จาติ จตฺตาริ **รูปสมุฏฺฐานานิ** รูปชนกการณานิ.

[๓๐] กุสลากุสลเจตนาภูตํ วีสติวิธํ รูปาวจรกุสลกมฺมญฺจ อตีตํ วาติ สงฺขตํ อชฺฌตฺตสนฺตาเน อินฺทฺริยพทฺเธ สกสกสนฺตาเน ยถารหํ อินฺทฺริยวตฺถุทสกาทิกํ **กมฺมสมุฏฺฐานรูปํ. ปฏิสนฺธิมุปาทายาติ** กามรูปภเวสุ ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขณโต ปฏฺฐาย ปฏิสนฺธิกาเล ปวตฺติกาเล จ จิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ ยาว มรณกาลา สมุฏฺฐาเปติ ชนยติ.

[๓๑] จตฺตาริ อรูปวิปากานิ กมฺมชรูปนิสฺสยาภาวโต ปญฺจ วิญฺญาณานิ จ องฺคทุพฺพลภาวโตติ จุทฺทสวิธมฺปิ จิตฺตํ น กทาจิ รูปํ สมุฏฺฐาเปตีติ ตพฺพชฺชิตํ เตตฺตึส กุสลากุสลานิ วีสติ กฺริยจิตฺตานิ อวเสสพาวีสติ วิปากจิตฺตานิ จาติ **ปญฺจสตฺตติวิธมฺปิ** สุทฺธฏฺฐกสทฺทนวกาทิเภทจิตฺตสมุฏฺฐานรูปํ ปฏิสนฺธิยา นิสฺสยทุพฺพลตาย รูปชนกาภาวา ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส อนนฺตราภูตานิ ปฐมภวงฺค-จิตฺตโต ปฏฺฐาย ชายนฺตเมว จิตฺตสฺส จิติภงฺคกฺขเณสุ รูปชนกานุภาวาภาวโต อุปฺปาทกฺขโณ อานุภาวสมฺภวโต อุปฺปชฺชมานเมว รูปํ สมุฏฺฐาเปติ.

[๓๒] ฉพฺพีสติวิธํ มหคฺคตโลกุตฺตรอปฺปนาชวนํ น เกวลํ รูปเมว สมุฏฺฐาเปติ, ฐานนิสชฺชาทิวสปฺปวตฺตํ **อิริยาปถมฺปิ สนฺนาเมติ** ยถาปวตฺต-อิริยาปถมตมานวเสน ปวตฺเตติ.

[๓๓] โวฏฺฐพฺพนญฺจ เอกูนตึสกามาวจรชวนญฺจ กุสลกฺริยวเสน ปวตฺตํ อภิญฺญากุสลญฺจาติ พาตฺตึสวิธานิ จิตฺตานิ รูปํ สมุฏฺฐาเปนฺติ อิริยาปถํ ปวตฺเตนฺติ, วิญฺญตฺติทฺวยมฺปิ **สมุฏฺฐาเปนฺติ** ชนยนฺติ.

[๓๔] **เอตฺถาติ** กามาวจรชวเนสุ. กุสลากุสลกฺริยวเสน เตรส โสมนสฺส-สหคตชวนานิ หสนมฺปิ ชเนนฺติ. ตตฺถ กุสลากุสเลหิ อฏฺฐหิ ปุถุชฺชนา หสนฺติ. เตเสฺวว ทิฏฺฐิคตทฺวยวชฺชิเตหิ เสกฺขา. ปญฺจหิ โสมนสฺสสหคตกฺริยจิตฺเตหิ ขีณาสวา.

[๓๕] **สีตอุณฺหอุตูติ** เอวํ สมณฺฑาตา สงฺขาตา เตโชธาตุสมุฏฺฐาโน อคฺคิ อตฺตโน จิตฺตกฺขเณ สุทฺธฏฺฐกสทฺทนวกาทิเภทํ อุตุสมุฏฺฐานรูปํ อชฺฌตฺตญฺจ อินฺทฺริยพทฺธสนฺตาเน พหิทฺธา จ อนินฺทฺริยพทฺเธ ปถวีปพฺพตวิมานกปฺปรุกฺขาทิเก จ ยถารหํ ยถานุรูปํ สมุฏฺฐาเปติ. เอตฺถ จ อุณฺหปจฺจเย สีตโวหารทสฺสนโต อาโลกนฺธการวณฺณานํ วิย สีตุณฺหานเมกสฺมึ กลาเป หายนวฑฺฒนโต จ สีตอุตุปิ เตโชธาตุวิเสโสเยว.

[๓๖] **โอชาสงฺขาโตติ** อาหาเรน สห ปวตฺติภูโต โอชาติ วุตฺโต อาหาโร สุทฺธฏฺฐกาทิเภทํ อาหารสมุฏฺฐานรูปํ กามธาตุยเมว อชฺโฌหฏกาเล กมฺมชรูปํ นิสฺสาย จิตฺปฺปตฺโตว สมุฏฺฐาเปติ.

[๓๗] หทยรูปญฺจ จกฺขาทิอฏฺฐอินฺทฺริยรูปญฺจ กมฺมโต ชาตตฺตา **กมฺม-ชาเนว.**

[๓๘] กายวจีวิญฺญตฺติทฺวยํ จิตฺตชวาโย ปถวีนิ วิการตฺตา จิตฺตโต ชาตนฺติ **จิตฺตชเมว.**

[๓๙] วิญฺญาณโต จ วจนาสนิสทฺทาทิเภโท สทฺโท ยถากฺกมํ จิตฺตโต จ อุตุโต จ ชาตตฺตา **จิตฺโตตุโช.**

[๔๐] ลหุมุทุกมฺมญฺญกฺขมรูปานิ วิสยภูตํ **ลหุตาทิตฺตยํ** สปฺปายอุตุโต สปฺปายาหารโต ปสนฺนจิตฺตโต จ สมฺภวติ.

[๔๑] จตฺตาริ มหาภูตานิ วณฺณคนฺธรสโอชา จาติ อฏฺฐวิธมฺปิ กมฺมโต ชายมานมฺปิ ชีวิตินฺทฺริยวิรหิตเมว สุทฺธฏฺฐกาทิเภเท ปน ชายติ. มุขวิวราทิ-อากาสธาตุ.

[๔๓] อิติ กมฺมชจิตฺตชอุตุชอาหารชานิ รูปานิ ยถากฺกมํ อฏฺฐารส ปนฺนรส เตรส ทฺวาทส จ โหนฺตีติ สมฺพนฺโธ. ตตฺถ นววิธํ หทยินฺทฺริยรูปํ จตุชํ อวินิพฺโภครูปอากาสธาตุวเสน นววิธญฺจาติ กมฺมชานิ อฏฺฐารส. วิญฺญตฺติทฺวยํ สทฺทลหุตาทิวเสน จตฺตาริ จตุชานิ จาติ จิตฺตชานิ ปนฺนรส, สทฺทลหุตาทิ-วเสน จตฺตาริ จตุชานิ จาติ อุตุชานิ เตรส. ลหุตาทิตฺตยํ จตุชานิ จาติ อาหารชานิ ทฺวาทส.

[๔๔] ชายมานชิยฺยมานปริภิชฺชมานานํ รูปานํ เกวลํ สภาวตฺตา น ตโต ภินฺนตฺตา ชาติชรามรณสงฺขาตานิ อุปฺปาทญฺญถตฺตภงฺครูปานิ ลกฺขณานิ กมฺมาทีสุ กุโตจิปิ น ชายนฺตีติ ปกาสิตํ. อิตรถา อุปฺปาทาทีนมฺปิ อุปฺปาทาทิปฺปสงฺขโต อนวฏฺฐา สิยา.

รูปสมุฏฺฐานนยวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

กลาปโยชนาวณฺณนา

[๔๕] เอกโต สเหว อุปฺปาโท เอเตสนฺติ **เอกุปฺปาทา.** เอกโต นิโรโธ เอเตสนฺติ **เอกนิโรธา.** ปถวีธาตุสงฺขาตาย เอกาธิฏฺฐานตาย ชีวิตินฺทฺริยาทีสุ เอกปฏฺฐานตฺตา จ เอกนิสฺสยาว หุตฺวา สหวุตฺติโน เอกวีสติ **รูปกลาปา** โหนฺติ.

[๔๖] ทส ปริมาณานิ อสฺสาติ ทสกํ. สมุทายสฺเสตํ อธิวจนํ. จกฺขุ-ปฏฺฐานํ จกฺขุสมฺพนฺธนฺติ วา ทสกํ **จกฺขุทสกํ. โสตาทีหีติ** โสตปฺปสาทาทีหิ ภาววตฺถูหิ จ ยถากฺกมํ โสตทสกนฺตฺยาทินา นเยน โยเชตพฺพํ.

[๔๗] ชีวิตวิญฺญตฺติยา สห ชายตีติ วิเสสนรหิตตฺตา สุทฺธเมว อฏฺฐกํ สุทฺธฏฺฐกนฺติ โอชฏฺฐมกรูปํ วุจฺจติ. ตเทว **อวินิพฺโภครูปํ.** ยทา อภิกฺกมาทิ-ปวตฺตกจิตฺตสมุฏฺฐานวาโยธาตุวิการภูตาย กายวิญฺญตฺติยา สห ชายติ, ตทา กายวิญฺญตฺตินวกนฺติ วุจฺจติ.

กลาปโยชนาวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

รูปปวตฺติกฺกมวณฺณนา

[๕๒] **สพฺพานีติ** อุทฺเทสโต อฏฺฐวีสติวิธานิ กลาปโต เอกวีสติวิธานิ จ รูปานิ กามภเว ยถารหํ ยถานุรูปํ สภาวกปริปุณฺณายตนสตฺตานํ วเสน อนูนานิ ปริปุณฺณานิ ปวตฺติกาเล อุปลพฺภนฺติ, น ตุ ปฏิสนฺธิยํ.

[๕๓] ตตฺถ **จกฺขุโสตฆานชิวฺหาวตฺถุทสกานิ** สมฺภารจกฺขาทิปเทสนิยตานิ. **กายภาวทสกานิ** ปน สพฺพตฺถ อุปาทินฺเน สรีเร ชีวิตินฺทฺริยมฺหิ สพฺยาปกานิ หุตฺวา อณฺณมณฺณามิสฺสาเนว หุตฺวา สุทฺธฏฺฐกํ วิย ติฏฺฐนฺติ. **อุกฺกฏฺฐวเสน** อธิกวเสน โอมกวเสน เหฏฺฐิมวเสน ชจฺจนฺธาทีนํ นปุํสกสฺส จ อาทิ-กปฺปิกานญฺจ วเสน จกฺขุโสตฆานภาวทสกานิ. **เตสํ** จกฺขุทสกาทีนํ วเสน กลาปานํ ปริหานิ โหติ.

[๕๔] คพฺเภ เสยฺยา เอเตสนฺติ **คพฺภเสยฺยกา**, ชลาพุชา. เตสํ ปฏิสนฺธิกฺขเณ กลลรูปสงฺขาตานิ กายทสกํ ภาวทสกํ วตฺถุทสกนฺติ ตีส รูปานิ ภวนฺติ. นปุํสกวเสน ภาวทสกํ ปฏิสนฺธิกฺขเณน ลพฺภติ, เตน วีสติ รูปานิ ภวนฺติ.

[๕๕] อิจฺเจวํ วุตฺตนเยน ปฏิสนฺธิโต ปภุติ กมฺมสมุฏฺฐานารูปกลาป-สนฺตตีติ สมฺพนฺโธ. **จิตฺติกาลมุปาทายาติ** ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส อุปฺปาเท อุปฺปนฺเนสุ กายทสกาทีสุ จิโต กมฺมชเตโชธาตุ ฐานปฺปตฺโต ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส จิติกฺขเณ อุตุสมุฏฺฐานํ สุทฺธฏฺฐกํ ชเนติ. ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส จิติกฺขเณ ชาตกายทสกาทีสุ จิโต อุตุ ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส ภงฺคกฺขเณ ฐานปฺปตฺโต สุทฺธฏฺฐกํ อุตุสมุฏฺฐานํ ชเนติ. ภงฺคกฺขเณ ชาโต อุตุ ทุติยจิตฺตสฺส อุปฺปาเทติ เอวํ ตโต ปเรสุปิ จิตฺตกฺขเณสุ จิโต, ตสฺส ตสฺส จิตฺตสฺส จิติกาลโต ปภุติ อุตุสมุฏฺฐานรูปกลาปสนฺตติ ปวตฺตตีติ อตฺโถ. **โอชาผรณมุปาทายาติ** กุจฺฉิคตสฺส มาตรา จ ชาตสฺส อตฺตนา จ ภุตฺตาหารนิสฺสิตโอชาย รสหรณีอนุสาเรน สรีเร ผรณกาลโต ปภุติ.

[๕๖] จุติจิตฺตํ อุปริมํ โกฏิอวสานภูตํ ยสฺส ตโต ปุริมสฺส สตฺตรสม-จิตฺตสฺส, ตํ จิตฺตํ จุติจิตฺโตปริสตฺตรสมจิตฺตนฺติ วุจฺจติ. จุติจิตฺเตหิ สตฺตรสเมหิ สมกาลํ **จุติจิตฺตสมกาลํ**.

[๖๑] **กาเมสุ** เอกาทสวิเธสุ กามภูมิปเทเสสุ **อฏฺฐวีสติ**รูปานิ ภวนฺติ. **รูปีสุ** พฺรหฺมสุ **เตวีเสว** รูปานิ ภวนฺติ ฆานาทิตฺตยภาวทฺวยสฺส ตพฺพิสยาย ตณฺหาย อภาเวน ตตฺถ อนุปฺปชฺชนโต. อสญฺญิสตฺตานํ ปน ชีวิตนวกํ

ปริจฺเฉทรูปํ ลหุตาทิตฺตยํ ลกฺขณรูปญฺจาติ สตฺตรเสว รูปานิ ภวนฺติ. อุตุจิตฺต-สมุฏฺฐาโน **สทฺโท** จ วิญฺญตฺติทฺวยลหุตาทิตฺตยสงฺขาโต ปญฺจวิโธ **วิกาโร** จ ชรตามรณสงฺขาตํ ลกฺขณทฺวยญฺจาติ อฏฺฐวิธมฺปิ อุปปตฺติยํ ปฏิสนฺธิกาเล อกมฺมชตฺตา น ลพฺภนฺติ, ปวตฺเตตุ ปวตฺติกาเล น กิญฺจิ รูปํ น ลพฺภติ. สพฺพมฺปิ ลพฺภตีติ อตฺโถ.

อุทฺเทสชาติภูมีติ สมฺปโยคาทิเภทโต
จิตฺตเจตสิกา วุตฺตา รูปสมุทฺเทสอาทิโต.

รูปปวตฺติกฺกมวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

นิพฺพานเภทวณฺณนา

[๖๒] **นิพฺพานํ** ปน อนาสวภาเวน เตภูมกวฏฺฏสงฺขาตสฺส โลกสฺส อุตฺตรณโต อติกฺกมนโต โลกุตฺตรนฺติ สงฺขาเตน จตุพฺพิธอริยมคฺเคน สหชาต-ญาเณน สจฺฉิกาตพฺพํ. อิมินา อริยปุคฺคลสงฺขาตานํ โยคีนํ อริเยน ญาณจกฺขุนา ปสฺสิตพฺพโต นิพฺพานสฺส ปจฺจกฺขสิทฺธตฺตํ ทสฺสิตํ โหติ, จตุนฺนํ อริยมคฺคานํ จตุนฺนํ ผลานญฺจ อารมฺมณปจฺจยภูตํ. อิมินา กลฺยาณปุถุชฺชนานํ นิพฺพานสฺส อนุมานสิทฺธิตา ทสฺสิตา โหติ, สพฺพญฺญุวจนานุสาเรน อริยมคฺคผลานํ สมฺมุติ-สงฺขาตวิปรีตารมฺมณปจฺจยภาเวน ชานิตพฺพโต. ขนฺธายตนาทิเภเทสุ เตภูมกวตฺถูสุ วินนโต เหฏฺฐุปริยวเสน สํสิพฺพนโต วานนฺติ ลทฺธโวหาราย ภววิสยตณฺหาย นิกฺขนฺตตฺตา อนาสวสงฺขาตภาเวน ตพฺพิสยาตีตตฺตา นิพฺพานนฺติ วุจฺจติ.

[๖๓] ภวนิสฺสรณภูตวตฺถุสภาวโต ลกฺขณสงฺขาเตน สภาเวน เอกวิธมฺปิ เอเกกโกฏฺฐาสมฺปิ, จตูหิปิ อุปาทาเนหิ อุปาทียตีติ อุปาทิ วุจฺจติ ปญฺจ-ปาทานกฺขนฺธา. กิเลสปรินิพฺพานเหตุโต สห อุปาทิสงฺขาเตน เสเสน ขนฺเธนาติ **สอุปาทิเสสา, นิพฺพานธาตุ.** ขนฺธปรินิพฺพานเหตุตาย ขนฺธสงฺขาตอุปาทิเสเสน วิรหิตตฺตา อนุปาทิเสสาติปิ, เอวํ การณโวหาเรน ทฺวิธา นิพฺพานธาตุภาวโต.

[๖๔] ตถา สุญฺญตาทิอาการเภเทน ติวิธํ. ตตฺถ อารมฺมณโต ราคโทส-โมเหหิ สุญฺญตฺตา **สุญฺญตํ**. ราคาทินิมิตฺตวิรหิตตฺตา **อนิมิตฺตํ**, ราคาทิปณิธิ-วิรหิตตฺตา **อปฺปณิหิตนฺติ** จ นิพฺพานสฺเสว นามานิ.

[๖๕] วานสงฺขาตาย ตณฺหาย มุตฺตตฺตา **วานมุตฺตา**. มหนฺเต สีลาทิกฺ-ขนฺเธ เอสิตตฺตา มหนฺตอิสิภาวโต จ **มเหสโย**, พุทฺธาทโย. จุติรหิตตฺตา **อจฺจุตํ**. อุปฺปาทาทิอนฺตสฺส อติกฺกนฺตตฺตา **อจฺจนฺตํ**. อตฺตโน อธิกสฺส อญฺญสฺส อภาวโต **อนุตฺตรํ**. สงฺขตปฏิปกฺขตฺตา **อสงฺขตํ** นิพฺพานมิติ ภาสนฺติ. สเมจฺจ สมฺภุยฺย ปจฺจเยหิ กตนฺติ สงฺขตํ. ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ. อปฺปจฺจยตาย ตปฺปฏิ-ปกฺขตฺตา **อสงฺขตํ**. อปฺปจฺจยตฺตาเยว อชรามรณตฺตา นิจฺจํ เทสกาลวิมุตฺตตฺตา สิทฺธํ สปฺปจฺจยตฺตา จ ตโต นิพฺพานสฺส ตตฺถ สงฺขตาสงฺขตปฺปสงฺคโต. ตถา อาคตตฺตา ตถาคตตฺตาตฺยาทีหิ การเณหิ ตถาคตา ปรมตฺถํ จตุธาว ปกาเสนฺติ.

ฉฏฺโฐ ปริจฺเฉโท.

๗. สตฺตมปริจฺเฉท

สมุจฺจยสงฺคหวิภาค

[๑] เยน อิเม สลกฺขณา สจฺจสภาวา เทฺวปญฺญาสเจตสิกา จิตฺตเมเวกํ นิพฺพานเมเวกญฺจาติ จตุปญฺญาส อรูปิโน อฏฺฐารส นิปฺผนฺนรูปานิ จาติ **ทฺวา-สตฺตติวิธา** ทฺวาสตฺตติปฺปเภทา **วตฺถุธมฺมา** วตฺถุภูตา ปรมตฺถธมฺมา **วุตฺตา** ฉหิ ปริจฺเฉเทหิ กุสลตฺติกาทิวเสน กถิตา, **เตสํ** นามรูปานํ วตฺถุธมฺมานํ อิทานิ **ยถาโยคํ** ยถาสมฺภวํ สมุจฺจยสภาวตฺถวเสน **สมุจฺจยํ** สมุจฺจสงฺคหํ **ปวกฺขามิ** ภาสิสฺสามีติ อตฺโถ.

[๒] กุสลาพฺยากเตหิ อมิสฺสีภูตตฺตา อกุสลานเมว ธมฺมสงฺคณิยํ วุตฺต-อาสวาทีนํ สภาวตฺถวเสน สงฺคโห **อกุสลสงฺคโห.** กุสลาทิธมฺมมิสฺสิตตฺตา มิสฺสิตานํ เหตุฆานงฺคาทีนํ สงฺคโห **มิสฺสกสงฺคโห.** สจฺจาภิสมฺโพธิสงฺขาตสฺส โพธิสฺส ปกฺเข ภวตฺตา โพธิปกฺขิยานํ วิภงฺเค วุตฺตสติปฏฺฐานาทีนํ เภทานํ สภาวตฺถวเสน สงฺคโห ราสีกรณํ **โพธิปกฺขิยสงฺคโห.** วิภงฺเค วุตฺตขนฺธาทิ-วเสน สพฺเพสํ กุสลาทีนํ สงฺคโห **สพฺพสงฺคโห.**

อกุสลสงฺคหวณฺณนา

[๓] กิเลสา สุวิภาเคน อา ภวคฺคํ สวนฺตีติ **อาสวา.** กามตณฺหา **กามา-สโว.** รูปารูปภววิสยา ตณฺหา **ภวาสโว.** สสฺสตุจฺเฉททิฏฺฐิวิธา มิจฺฉาทิฏฺฐิเยว **ทิฏฺฐาสโว.** ทุกฺเข อญาณนฺตฺยาทิวเสน อฏฺฐวตฺถุกาวิชฺชาเยว **อวิชฺชาสโว.**

[๔] เตเยว โอตฺถริตฺวา สตฺเต หนนโต **โอฆา.**

[๕] ภวยนฺตนเก โยชนโต **โยคา.**

[๖] กาเยน กายํ คนฺเถติ เวเจตีติ **กายคนฺโถ.** โคสีลโควตสงฺขาเตน สีเลน, โสตฺถิคเตน โสตฺถีติ ปรามสนํ ทิฏฺฐิยา คหณํ **สีลพฺพตปรามาโส.** อิทเมว สสฺสตาทิกํ สจฺจํ โมฆมญฺญนฺติ อภินิเวสนํ ทฬฺหคฺคาโห **อิทำสจฺจา-ภินิเวโส.**

[๗] ตุสมานานำ อุปาทานำ, ทฬฺหคฺคาโห, กาเม อุปาทิยตีติ **กามุปาทานำ.** นตฺถิ ทินฺนนฺตฺยาทินยปฺปวตฺตา ทสวตฺถุกา มิจฺฉาทิฏฺฐิเยว **ทิฏฺฐุปาทานำ.** สีลพฺพเต อุปาทิยตีติ **สีลพฺพตุปาทานำ.** ขนฺเธหิ พฺยติริตฺตาพฺยติริตฺตวเสน วีสติวิโธ ปริกปฺปิตสฺส อตฺตโน วาโท. ตสฺสเยว อุปาทานำ **อตฺตวาทุปาทานำ.**

[๘] ปญฺญาจกฺขุอาวรณฏฺเฐน **นีวรณานิ** ปญฺจสุ กามคุเณสุ อธิมตฺโต ราโค กามจฺฉนฺโท. โสเยว นีวรณนฺติ **กามจฺฉนฺทนีวรณำ.**

[๙] อปฺปหีนฏฺเฐน สตฺตสนฺตาเน เสนฺติ อนุเสนฺตีติ **อนุสยา,** กาม–ราคาทโย. เกจิ ปน สนฺตานสฺส กิเลสุปฺปาทนสามตฺถิยำ อนุสโยติ วทนฺติ, เตสं มติ อยุตฺตำ, อิมาย สตฺตานุสยเทสนาย วิรุทฺธตฺตา. กามภเว ราโค **กามราโค** โสเยว **อนุสโย.** รูปารูปภเวสุ ราโค.

[๑๐] วฏฺฏสฺมึ สตฺเต สโยเชนฺติ พนฺธนฺตีติ **สโยชนานิ.**

[๑๒] จิตฺตำ สงฺกิลิสฺสติ เอเตหีติ **กิเลสา.**

[๑๔] **อาสวา จ โอฆา จ โยคา** จ วตฺถุโต สภาวโต โลภทิฏฺฐิโมหวเสน ตโย ธมฺมา โหนฺติ, กามาสวภวาสวานำ โลภสภาวตฺตา. **คนฺถา** จ วตฺถุโต อภิชฺฌาพฺยาปาททิฏฺฐิวเสน ตโย. **อุปาทานา** โลภทิฏฺฐิวเสน ทฺเว. **อฏฺฐ นีวรณานิ** ถินมิทฺธอุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจานำ ยุคฬวเสน วุตฺตตฺตา. กามภวราคานุสยานำ วตฺถุโต โลภสภาวตฺตา **ฉเฬว อนุสยา. นว สญฺโญชนานิ** โลภโทสทิฏฺฐิมาน–วิจิกิจฺฉาอุทฺธจฺจอิสฺสามจฺฉริยอวิชฺชาวเสน. อิติ อยำ ปาปสงฺคโต อกุสลสงฺคโห นวธา วุตฺโต.

อกุสลสงฺคหวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

มิสฺสกสงฺคหวณฺณนา

[๑๕] มูลฏฺเฐน สุปฺปติฏฺฐิตภาวสาธเนน สมฺปยุตฺตธมฺมานำ ตำสมุฏฺฐาน–รูปานญฺจ อุปการกา ฉ เหตู โลภาทีนเมกนฺตา กุสลตฺตา อโลภาทีนำ กุสลา–พฺยากตตฺตา เหตูนำ สงฺคหมิสฺสำ คตา.

[๑๖] ฌานสฺส องฺคานิ อารมฺมณูปนิชฺฌานฏฺเฐน วิตกฺกาทโย **สตฺต ฌานงฺคานิ.** ตตฺถ โทมนสฺสํ อกุสลเมว. เสสา กุสลาพฺยากตา.

[๑๗] นิยฺยานฏฺเฐน มคฺคสฺส องฺคานิ มิจฺฉาทิฏฺฐิอาทโย ทุคฺคติมคฺคตฺตา **มคฺคงฺคานิ. มิจฺฉาสงฺกปฺโปติ** กามวิตกฺกพฺยาปาทวิตกฺกวิหึสาวิตกฺกา, **มิจฺฉา-วายาโมติ** อกุสลจิตฺตสมฺปยุตฺตวีริยํ. ตถา **มิจฺฉาสมาธิ** จ.

[๑๘] อาธิปจฺจฏฺเฐน อินฺทฺริยานิ พาวีสติ. ตตฺถ จกฺขาทิปญฺจวิธมฺปิ ทสฺสนาทิเภเท สกวิญฺญาเณ อาธิปจฺจกรณโต อินฺทฺริยํ. อิตฺถิปุริสลิงฺคาทิเภเท อิสฺสริยโต **อิตฺถินฺทฺริยปุริสินฺทฺริยานิ.** ชีวิตํ สหชาตรูปารูปธมฺมานุปาลเน อิสฺสริยโต อินฺทฺริยํ. มโน สมฺปยุตฺตธมฺเมสุ อิสฺสริยโต อินฺทฺริยํ. เวทนาปญฺจกํ สมฺปยุตฺตธมฺมานํ อุปพฺรูหนมิลาปนาทีสุ อิสฺสริยโต อินฺทฺริยํ. สทฺธาทิปญฺจกํ สทฺทหนาทิกิจฺจวเสน สหชาตธมฺเมสุ อิสฺสริยโต อินฺทฺริยํ. เสสตฺตยํ โลกุตฺตร-ปญฺญานํ กิจฺจวเสน วุตฺตํ. ตตฺถ อนมตคฺเค สํสาเร อนญฺญาตํ นิพฺพานํ อุสฺสาเมติ ปฏิปนฺนสฺส ชาตตฺตา อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยนฺติอาทิมคฺคปญฺญา วุตฺตา. อาชานาตีติ **อญฺญา.** อญฺญาเยว อินฺทฺริยํ อญฺญินฺทฺริยนฺติ มชฺเฌ ญาณานิ. จตฺตาริ สจฺจานิ ปฏิวิชฺฌิตฺวา จิตตฺตา อญฺญาตาวิโน อรหโต อินฺทฺริยํ อญฺญาตาวินฺทฺริยนฺติ อรหตฺตผลญาณํ วุตฺตํ.

อตฺตภาโว ฉ อชฺฌตฺตํ ทฺวิเภทา ปาณิพารโณ
เวทนา เหฏฺฐา ตโต ภาพฺยํ สทฺธาทิสฺวาทนา วสนฺติ.

[๑๙] อสฺสทฺธิยาทีหิ ปฏิปกฺเขหิ อกมฺปนียฏฺเฐน สทฺธาทีนิเยว พลานิ.

[๒๐] ฉนฺโทเยว อธิปติ เชฏฺฐโก **ฉนฺทาธิปติ.** วีมํสา ปญฺญา, ยทา ฉนฺทาทีนํ อญฺญตรํ อธิปตึ เชฏฺฐกํ ปฏฺฐานํ กตฺวา จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ ทานาทีนิ กโรติ, ตทา ฉนฺทาทิ อธิปติ นาม โหติ.

[๒๑] อาหรนฺตีติ **อาหารา.** ตตฺถ โอชาสงฺขาโต **กพฬีกาโร** โอชฏฺฐมกํ อาหรตีติ **อาหาโร.** ผสฺโส เวทนํ อาหรตีติ อาหาโร. มโนสญฺเจตนาสงฺขาตํ

กุสลากุสลกมฺมํ ตีสุ ภเวสุ ปฏิสนฺธึ อาหรตีติ อาหาโร. วิญฺญาณํ นามรูปํ อาหรตีติ อาหาโร.

[๒๖] ทฺวิปญฺจวิญฺญาเณสุ วิตกฺกาทีนํ อสมฺภวโต ฌานงฺคานิ น ลพฺภนฺติ. เตสุ จ มโนธาตุตฺติกสนฺตีรณตฺติเกสุ จาติ โสฬสสุ วีริยวิรหิตจิตฺเตสุ วีริยนฺตตฺตา พลสฺส พลานิ น ลพฺภนฺติ. อฏฺฐารสาเหตุเกสุ มคฺคงฺคานิ น ลพฺภนฺติ, มคฺคสฺส เหตฺวนฺตตฺตา.

[๒๗] วิจิกิจฺฉาจิตฺเต เอกคฺคตาย จิตฺตฏฺฐิติมตฺตตฺตา มิจฺฉาสมาธิ สมาธินฺทฺริยสมาธิพลโวหาโร นตฺถิ.

[๒๘] ทฺวิเหตุกชวเนสุ วีมํสาย อสมฺภวโต ฉนฺทจิตฺตวีริยานํ อญฺญตร-อธิปติ ลพฺภติ. **ชวเนเสฺววา**ติ อวธารณํ โลกิยวิปาเกสุ อธิปติอสมฺภวทสฺสนตฺถํ. ทฺวิเหตุกคฺคหณํ อเหตุกเอกเหตุกชวนนิวตฺตนตฺถํ.

[๒๙] วตฺถุโต ธมฺมสภาวโต ฉ เอว **เหตู**. โสมนสฺสโทมนสฺสุเปกฺขานํ เวทนาสภาวตฺตา วิตกฺกาทิวเสน ปญฺเจว **ฌานงฺคานิ**. สมฺมามิจฺฉาวเสน วุตฺตานํ สงฺกปฺปวายามาทีนํ วตฺถุโต ติวิธตฺตา มิจฺฉาทิฏฺฐิยา สทฺธึ นเวว **มคฺคงฺคานิ**. อฏฺฐ รูปินฺทฺริยานิ จ เวทนินฺทฺริยปญฺจกสฺส เวทนา สภาวฏฺเฐน เอกตฺตา โลกุตฺตรินฺทฺริยานํ ปญฺญาสภาวตฺตา จ สทฺธินฺทฺริยาทีนิ ปญฺจเวทเนกา อรูปชีวิตินฺทฺริยเมกํ มนินฺทฺริยญฺจาติ อินฺทฺริยานิ วตฺถุโต โสฬเสว.

มิสฺสกสงฺคหวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

โพธิปกฺขิยสงฺคหวณฺณนา

[๓๐] ปฏฺฐาตีติ ปฏฺฐานํ. ปกฺขนฺทิตฺวา ปวตฺตตีตฺยตฺโถ. สมฺมาสติเยว ปฏฺฐานํ **สติปฏฺฐานํ**. สาว กายเวทนาจิตฺตธมฺมสงฺขาตวิปสฺสนาเภเทน อสุภ-ทุกฺขานิจฺจานตฺตานุปสฺสนาสงฺขาตกิจฺจเภเทน จตฺตาโรติ วุตฺตา. กุจฺฉิตานํ เกสาทีนํ อายตฺตา นิกายตฺตา กาโย สรีรํ. ตสฺส กายสฺเสว อนุปสฺสนา

กายานุปสฺสนา, ตพฺพินิมุตฺตํ เอกทพฺพํ วา สุภาทิอาการํ วา น ปสฺสตีตฺยตฺโถ. ทุกฺขทุกฺขวิปริณามทุกฺขสงฺขารทุกฺขภูตานํ ติสฺสนฺนํ เวทนานญฺเจว อนุปสฺสนา **เวทนานุปสฺสนา**. สราคาทิมหคฺคตาทิวเสน สมฺปโยคภูมิเภเทน โสฬสวิธ-ภินฺนสฺเสว จิตฺตสฺส อนุปสฺสนา **จิตฺตานุปสฺสนา**. สญฺญาสงฺขารานํ ภินฺน-ลกฺขณานเมว ปญฺจุปาทานกฺขนฺธาทีนญฺจ ธมฺมานํ อนุปสฺสนา **ธมฺมานุปสฺสนา**, ตพฺพินิมุตฺตสฺส ชีวปุคฺคลาทิกสฺส อตฺตโน อทสฺสนโต.

[๓๑] สมฺมา ปทหนฺติ เอเตนาติ **สมฺมปฺปธาโน**, วายาโม. โส จ กิจฺจ-เภเทน จตุพฺพิโธ. อุปฺปนฺนานํ กามวิตกฺกาทีนํ ปาปกานํ ปหานตฺถํ อสุภ-มนสิการาทินา **วายาโม**. อนุปฺปนฺนานํ สมถวิปสฺสนาทิกุสลานํ สมฺปาทนตฺถํ กมฺมฏฺฐานาภิยุญฺชนวเสน วายาโม. ภิยฺโยภาวาย เวปุลฺลาย อภิพฺพุทฺธาย วายาโม.

[๓๒] อิชฺฌติ สมิชฺฌติ อธิฏฺฐานาทิกํ เอตายาติ **อิทฺธิ**, อิทฺธิวิธญาณํ. อิทฺธิยา ปาโท **อิทฺธิปาโท**. ฉนฺโท จ โส อิทฺธิปาโท จาติ **ฉนฺทิทฺธิปาโท**. เอวํ อิตเรสุปิ.

[๓๓] สทฺธา จ สา อาธิปจฺจฏฺเฐน อินฺทฺริยญฺจาติ **สทฺธินฺทฺริยํ**. เอการมฺมเณ จิตฺตเจตสิกานํ สมฺมา สามญฺจ อาธานโต ถปนโต สมาธิ, โสเยว สหชาตานํ อาธิปจฺจฏฺเฐน วิปกฺขาภิภวนโต จ อินฺทฺริยญฺจาติ **สมาธินฺทฺริยํ**.

[๓๔] สทฺธา จ สา ปฏิปกฺเขหิ อกมฺปนียฏฺเฐน พลญฺจาติ **สทฺธาพลํ**. เอวํ เสเสสุปิ.

[๓๕] พุชฺฌติ สจฺจานิ เอตาย ธมฺมสามคฺคิยาติ โพธิ. โพธิยา องฺโค โพชฺฌงฺโค. สติเยว สมฺโพชฺฌงฺโค **สติสมฺโพชฺฌงฺโค**. ธมฺเม วิจินาตีติ **ธมฺม-วิจโย**, วิปสฺสนาปญฺญา. กายจิตฺตทรถวูปสมลกฺขณา ปสฺสทฺธิเยว สมฺโพชฺฌงฺโค **ปสฺสทฺธิสมฺโพชฺฌงฺโค**. สมํ สมฺมา จ สมฺปยุตฺตธมฺเม เอการมฺมเณ อาธาตีติ สมาธิ. อุปปตฺติโต อิกฺขตีติ อุเปกฺขา. ตตฺรมชฺฌตฺตตาเยตํ อธิวจนํ.

[๓๖] นิพฺพานํ มคฺเคติ. มคฺคียติ วา นิพฺพานตฺถิเกหีติ มคฺโค, สมุทาโย. **มคฺคสฺส องฺคานิ** อวยวานิ. สมฺมา อวิปรีตํ สจฺจานิ ปสฺสตีติ **สมฺมาทิฏฺฐิ**,

มคฺคณาณํ. เนกฺขมฺมสงฺกปฺปอพฺยาปาทสงฺกปฺปอวิหึสาสงฺกปฺปวเสน ติวิโธ **สมฺมา-สงฺกปฺโป**. มุสาวาทาทิจตุพฺพิธา วจีทุจฺจริตวิรติ สมฺมาวาจา. กมฺมเมว กมฺมนฺโต. สมฺมา จ โส กมฺมนฺโต จาติ **สมฺมากมฺมนฺโต**, ปาณาติปาตาทิติวิธกายทุจฺจริต-วิรติ. **สมฺมาอาชีโว**ติ มิจฺฉาชีววิรติ. เอวํ วิรติตฺตเย อาชีวฏฺฐมกํ สีลํ วุตฺตํ. **สมฺมาวายาโม**ติ จตุพฺพิธสมฺมปฺปธานวายาโม. จตุสติปฏฺฐานเภทา **สมฺมาสติ**, **สมฺมาสมาธิ** ปจฺจุปฏฺฐานาทีนิ จตฺตาริ ฌานานิ.

[๓๙] เอเต ธมฺมา สภาวโต จุทฺทเสว ภวนฺติ อเภเทน ปเภทโต ปน สตฺตตึส ภวนฺติ. ตตฺถ โพธิปกฺขิเยสุ ธมฺเมสุ สติปฏฺฐานสมฺมปฺปธานอิทฺธิปาท-อินฺทฺริยพลโพชฺฌงฺคมคฺคงฺควเสน สตฺตธาว สงฺคโห โหตีติ.

[๔๐] สงฺกปฺปาทโย นว ธมฺมา เอกเมว ฐานํ เอเตสนฺติ **เอกฏฺฐานา**, วีริยํ นวฏฺฐานนฺติ โยชนา, จตุสมฺมปฺปธานาทิวเสน ปติตตฺตา. สติ อฏฺฐฏ-ฐานา, จตุสติปฏฺฐานาทิวเสน ปติตตฺตา. สมาธิ จตุฏฺฐาโน สมาธินฺทฺริยาทิวเสน ปติตตฺตา. ปญฺญา ปญฺจฏฺฐานา วีมํสิทฺธิปาทาทิวเสน ปติตตฺตา. สทฺธา ทุฏฺฐานา สทฺธินฺทฺริยสทฺธาพลวเสน ปติตตฺตา.

[๔๑] อฏฺฐวิเธ โลกุตฺตรจิตฺเต สพฺเพ โพธิปกฺขิยธมฺมา สเหว โหนฺติ. ทุติยชฺฌานาทิปาทเก โลกุตฺตรจิตฺเต วิตกฺกหานิโต จตุตฺถปญฺจมชฺฌานิกโลกุตฺตเร ปีติหานิโต จ สงฺกปฺปปีติโย น โหนฺติ วาติ วุตฺตํ ปริตฺตมหคฺคตภูเต โลกิยกุสล-จิตฺเตปิ สีลวิสุทฺธิจิตฺตวิสุทฺธิทิฏฺฐิวิสุทฺธิกงฺขาวิตรณวิสุทฺธิมคฺคามคฺคณาณทสฺสน-วิสุทฺธิปฏิปทาณาณทสฺสนวิสุทฺธิสงฺขาตานํ วิสุทฺธีนํ ปวตฺติกาเล โพธิปกฺขิยธมฺมา ยถาโยคํ ภวนฺติเยว. โลกิยกุสลจิตฺเต วิรตีนํ อนิยตตฺตา ญาณวิปฺปยุตฺเต ปญฺญาย อวิตกฺเก ฌาเน สมฺมาสงฺกปฺปสฺส นิปฺปีติเก ปีติยา จ ปหีนตฺตา กายานุ-ปสฺสนาทีนํ ปหานุปฺปตฺติโต จ **"ยถาโยคนฺ"**ติ วุตฺตํ.

โพธิปกฺขิยสงฺคหวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

สพฺพสงฺคหวณฺณนา

[๔๒] **ปญฺจาติ** คณนปริจฺเฉโท. **ขนฺธาติ** ปริจฺฉินฺนธมฺมนิทสฺสนํ. สีตุณฺหาทิ-วิการปจฺจเยหิ รุปฺปติ วิการมาปชฺชตีติ รูปํ, ภูตุปาทายเภทภินฺนํ สลกฺขณรูปํ, อิตรํ รูปปริยาปนฺนตฺตา รูปํ, รูปญฺจ ตํ ราสฏฺเจน ขนฺโธ จาติ **รูปกฺขนฺโธ.** อนุภวนลกฺขณา เวทนา จ สา อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนาทิเภทภินฺนตฺตา ราสฏฺเจน ขนฺโธ จาติ **เวทนากฺขนฺโธ.** นีลาทิอารมฺมณํ สญฺชานาตีติ สญฺญา, สาว **สญฺญากฺขนฺโธ.** เวทนาสญฺญาวชฺชิตา ผสฺสาทโย เจตสิกา ธมฺมา สงฺขารา นาม. เต อภิสงฺขรณลกฺขเณน เอกโต กตฺวา **สงฺขารกฺขนฺโธติ** วุจฺจนฺติ. อารมฺมณํ วิชานาตีติ วิญฺญาณํ. วิญฺญาณเมว ขนฺโธ **วิญฺญาณกฺขนฺโธ.**

[๔๓] กามุปาทานีนํ วตฺถุภูตตฺตา อุปาทานา จ เต ขนฺธา เจติ อุปาทานกฺขนฺธา. โลกุตฺตรวชฺชิตา เตภูมกธมฺมา. รูปญฺจ ตํ อุปาทานกฺขนฺโธ จาติ **รูปุปาทานกฺขนฺโธ.** เอส นโย เสเสสุปิ.

ขารกา ตุ โทหลาทิ ฐานิยํ ขนฺธปญฺจกํ
เผณาทิสทิสํ เฉยฺยํ ภาราทิอุปมาหิ จ.

[๔๔] อรูปีนํ ธมฺมานํ อายตตฺตา, อายตสฺส วา สํสารทุกฺขสฺส นยนโต อายตนานิ ทฺวารารมฺมณานิ. จกฺขุเมว อายตนํ **จกฺขายตนํ.** สหชาตานํ เจตสิกานํ อุปปตฺติยา สหชาตนิสฺสยาทิภาเวน ปจฺจยตฺตา สพฺพํ จิตฺตํ **มนายตนํ.** เจตสิกสุขุมรูปนิพฺพานสงฺขาตา ธมฺมาเยว อายตนํ **ธมฺมายตนํ.**

[๔๕] นิชฺชีวฏฺเจน สลกฺขณธารณโต จ **ธาตุโย,** ทฺวารารมฺมณตทุปฺปนฺน-วิญฺญาณานิ. จกฺขุเมว ธาตุ **จกฺขุธาตุ.** ตตฺถ ปญฺจทฺวารตพฺพิสยวเสน ทสายตนธาตุโย จ สุขุมรูปสงฺขาตา ธมฺมายตนธมฺมธาเตฺวกเทสา จ รูปกฺขนฺเธ สงฺคหิตา. เสสา สตฺต วิญฺญาณธาตุโย เจตสิกนิพฺพานวเสน ธมฺมายตนธมฺม-ธาเตฺวกเทสา นาม ธมฺมา จ. มโนธาตูหิ สมฺปฏิจฺฉนปญฺจทฺวาราวชฺชนสงฺขาตา อนุตริกา **มโนธาตุ.** มโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตุยา ปเวสนิคฺคมทฺวารปริยาเยน

ติฏฺฐติ. ทฺวิปญฺจวิญฺญาณมโนธาตุตฺตยวชฺชิตํ ฉสตฺตติวิธํ จิตฺตํ **มโนวิญฺญาณ-ธาตุ** นาม.

ติวิธตฺตา วิเนยฺยานํ　　นามโท ฆาฏสญฺญีนํ
สภาคทฺวารธมฺมตฺตา　　ภาโว ขนฺธาทิเทสนา.

[๔๖] **จตฺตารี**ติ คณนปริจฺเฉโท. อริเยหิ ปฏิวิชฺฌิตพฺพตฺตา อริยกรตฺตา จ อริยานิ จ ตานิ ปีฬนายูหนนิสฺสรณนิยฺยานสภาเวสุ อวิปรีตฏฺเฐน สจฺจานิ จาติ **อริยสจฺจานิ** ทุกฺขวตฺถุตฺตา อุทยพฺพยปีฬนโต ทุกฺขนฺติ ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา. ทุกฺขนิโรธํ คจฺฉติ เอตายาติ **ทุกฺขนิโรธคามินี**. สาว ปฏิปชฺชนฺติ เอตายาติ **ปฏิปทา**, อริยมคฺโค.

[๔๗] เทฺวปญฺญาสเจตสิกโสฬสสุขุมรูปนิพฺพานวเสน เอกูนสตฺตติ.

[๕๓] **มคฺคยุตฺตา**ติ มคฺคสมฺปยุตฺตา. สติวชฺชิตา อฏฺฐารส โสภนสาธารณา วิตกฺกวีริยสมาธิวชฺชิตา ทส อญฺญสมานา จิตฺตญฺจาติ อิเม เอกูนตึส ธมฺมา สติปิ โลกุตฺตรจิตฺเต อมคฺคงฺคตฺตา จตฺตาริ ผลานิ จ จตูหิ สจฺเจหิ วินิสฺสฏาเยว ภวนฺติ.

สตฺตโม ปริจฺเฉโท.

๘. อฏฺฐมปริจฺเฉท

ปจฺจยสงฺคหวิภาค

[๑] **เยสํ สงฺขตธมฺมานํ** ยถาวุตฺตา นามรูปปฺปเภทานํ **เย ธมฺมา** อวิชฺชากมฺมายตนาทโย ธมฺมา ยถา จ เยน จ สหชาโตปนิสฺสยาทิอากาเรน **ปจฺจยา** โหนฺติ จิตฺติยา อุปปตฺติยา จ อุปการกา โหนฺติ, **ตํ วิภาคํ** ปจฺจยวิภาคํ **อิห** อิมสฺมึ ปจฺจยานนฺตเร ฐาเน **ยถารหํ** ยถานุรูปํ ปฏิจฺจ-สมุปฺปาทปฏฺฐานนยทสฺสนวเสน อิทานิ **ปวกฺขามิ** กถยิสฺสามีตฺยตฺโถ.

[๓] **ตตฺถา**ติ เตสุ ทฺวีสุ นเยสุ. ตสฺส ปจฺจยธมฺมสฺส ภาโว ตพฺภาโว ตสฺมึ ตพฺภาเว ภวนสีโล ตพฺภาวปกติโกติ ตพฺภาวภาวี. ตสฺส ภาโว ตพฺภาวภาวีภาโว. ตพฺภาวภาวี ภาวสงฺขาเตน อาการมตฺเตน อุปลกฺขิโต **ตพฺภาวภาวีภาวาการมตฺโตปลกฺขิโต.** ยถา ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺติ. ปจฺจย-สามคฺคึ ปฏิจฺจ สมฺ สห จ ผลานํ อุปฺปาทา เอตสฺมาติ **ปฏิจฺจสมุปฺปาโท.** อวิชฺชาทิปจฺจยปรมฺปรา. **อาหจฺจปจฺจยฏฺฐิตินฺติ** อาหจฺจ วิเสเสตฺวา ธมฺมนฺตรสฺเสว ปจฺจยสงฺขาตํ จิตฺตึ การณํ อารพฺภ ปฏิจฺจ ปฏฺฐาเน อนนฺตนยสมนฺตปฏฺฐานมหา-ปกรเณ อาคตปจฺจยนโย ปวุจฺจติ. ปฏิจฺจ เอตสฺมา ผลเมตีติ **ปจฺจโย.**

สมฺภโว ปภโว เหตุ การณํ ปจฺจโย มโต
โย ธมฺโม ยสฺส ธมฺมสฺส จิตฺติยุปฺปตฺติยาปิ จ
อุปการโก หิ เหตุสฺส ปจฺจโยติ ปวุจฺจติ.

ปฏิจฺจสมุปฺปาทนยวณฺณนา

[๔] อวิชฺชาปจฺจยา อวิชฺชากรณโต สงฺขารา สมฺภวนฺตีติ สมฺพนฺโธ. ทุกฺขาทิสจฺจปฏิจฺฉาทกํ ปฏิจฺฉาทภาเว วิปลฺลาสภาเวน สงฺขาราภิสงฺขรณภาโว โหติ. เอตฺถ จ สติปิ วตฺถารมฺมณาทิเก ปจฺจยนฺตเร อวิชฺชาทิเอกกปจฺจยวจนํ ปฏฺฐานภาวโต ปากฏภาวโต จาติ เวทิตพฺพํ, สงฺขตมภิสงฺขโรนฺตีติ **สงฺขารา.** เอกูนตึสโลกิยกุสลากุสลเจตนา. เต ติวิธา ปุญฺญาภิสงฺขารอปุญฺญาภิสงฺขาร-อาเนญฺชาภิสงฺขารวเสน. ตถา กายวาจาจิตฺตสงฺขารวเสน. ตตฺถ **อาเนญฺชาภิ-**

สงฺขาโรติ จตุพฺพิธอรูปาวจรกุสลเจตนา. ตโต สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ สมฺภวติ. อุปจิตกุสลากุสลสงฺขาตชนกกมฺมปจฺจยาภาเว หิ อุกฺกฏฺฐวิปากผลาสมฺภวโต, อารมฺมณํ วิชานาตีติ วิญฺญาณํ, ตํ ปฏิสนฺธิกาเล เอกูนวีสติวิธํ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณํ, ปวตฺติยํ พาตฺตึสวิธํ โลกิยวิปากํ. วิญฺญาณปจฺจยา สหชาตนามรูปํ สมฺภวติ. นามญฺจ รูปญฺจ **นามรูปํ**. ตตฺถ นามํ เวทนาทิกฺขนฺธตฺตยํ. รุปฺปตีติ รูปํ. กมฺมปจฺจยเวเสน เอกวิธํ. ภูโตปาทายเวเสน ทุวิธํ. อายตํ สสารํ น ยนฺตีติ **อายตนานิ**, จกฺขาทิฉอชฺฌตฺติกานิ. รูปาทิอารมฺมณํ ผุสตีติ **ผสฺโส**, โส ฉฬายตนเวเสน ฉพฺพิโธ. อิฏฺฐาทิเภทํ อารมฺมณํ เวทยติ อนุภวตีติ **เวทนา**. สา สุขทุกฺขุเปกฺขาเวเสน ติวิธา, จกฺขุสมฺผสฺสชาทิเวเสน ฉพฺพิธา. ปริตสฺสตีติ **ตณฺหา**. สา ติวิธา กามตณฺหาภวตณฺหาวิภวตณฺหาเวเสน.

รูปตณฺหาทิเภเทน ฉ ตณฺหา อิธ ทีปิตา
เอเกกา ติวิธา ตตฺถ ปวตฺตาการโต มตา.

อุปาทิยตีติ **อุปาทานํ**, ทฬฺหคฺคาโห. ตํ ปน ทฬฺหคฺคาหาทิเภทโต จตุพฺพิธํ. ภวติ เอตสฺมา ผลํ ภวตีติ วา **ภโว**, กมฺมภโว อุปปตฺติภโว จ. ตตฺถ กมฺมสงฺขาตภวปจฺจยา ชาติ สมฺภวติ. ชายตีติ **ชาติ**, ขนฺธานํ ปาตุภาโว. ชรณํ ชิรณา วา **ชรา**. มรนฺติ เอเตนาติ **มรณํ**, ขนฺธานํ เภโท. โสจนํ **โสโก**. ปริเทวนํ **ปริเทโว**. ทุกฺขยตีติ **ทุกฺขํ**, กายิกํ อสาตํ เวทยิตํ. ทุมฺมนสฺส ภาโว **โทมนสฺสํ**, มานสํ ทุกฺขํ, ภุโส อายาโส **อุปายาโส**. **เอวนฺติ** อนนฺตร-วุตฺตปปฺปการนิทสฺสนํ, เตน น อิสฺสรนิมฺมานาทีหีติ ทสฺสิตํ โหติ. เกวลสฺส สุขาทีหิ อมิสฺสสฺส เกวลสฺส วา ทุกฺขกฺขนฺธสฺส ทุกฺขสมุทยสฺส, น สุภสุขาทีนํ สมุทโย นิพฺพตฺติ โหติ สมฺภวติ. **เอตฺถา**ติ ปจฺจยสงฺคเห. อยํ ยถา วุตฺโต อวิชฺชาทิปจฺจยสมูโห. อญฺญมญฺญํ ปฏิจฺจ สมํ สห จ สงฺขาราทิผลธมฺเม อุปฺปาเทตีติ **ปฏิจฺจสมุปฺปาโท**.

[๕] **ตตฺถา**ติ ปฏิจฺจสมุปฺปาเท. อตีตาทิวเสน **ตโย อทฺธา** กาลา, อวิชฺชาทิวเสน **ทฺวาทสงฺคานิ**, เตสเมว องฺคานํ อวตฺถามตฺตวเสน **วีสติ อาการา**, เหตุผลาทีนํ สนฺธานวเสน ตโย สนฺธี, เตสเมว สนฺธีนํ อาทิ-ปริโยสานวเสน ววตฺถิตตฺตา จตฺตาโร สงฺเขปา. กิเลสกมฺมวิปากวเสน ติวฏฺฏํ, ปุพฺพนฺตาปรนฺตวเสน ทฺวิมูลญฺจาติ อิทํ สตฺตกํ เวทิตพฺพํ.

[๖] อวิชฺชา จ สงฺขารา จ อตีตภวปริยาปนฺนตฺตา **อตีโต อทฺธา**ติ วุจฺจนฺติ. ชาติ จ ชรามรณญฺจ อนาคตภวปริยาปนฺนตฺตา อนาคตทฺธาติ วุจฺจนฺติ. อุภินฺนมฺเม วิญฺญาณาทีนิ อฏฺฐงฺคานิ ปจฺจุปฺปนฺนภวปริยาปนฺนตฺตา ปจฺจุปฺปนฺนทฺธาติ วุจฺจนฺติ.

[๘] **นิสฺสนฺทผลนิทสฺสนนฺ**ติ ชาติยา อภิณฺหผลนิทสฺสนํ.

[๙] **อวิชฺชาสงฺขารคฺคหเณนา**ติ เอตฺถ อวิชฺชาคฺคหเณน กิเลสวฏฺฏสามญฺญโต ตณฺหุปาทานา คหิตา. **สงฺขาร**คฺคหเณน กมฺมวฏฺฏสามญฺญโต กมฺมภโว คหิโต, ตถา **ตณฺหุปาทานภว**คฺคหเณน อวิชฺชาปิ คหิตา. อวิชฺชาย อภาเว ตณฺหุปาทานํ อสมฺภวโต **ภว**คฺคหเณน สงฺขาราปิ, สงฺขาราภาเว กมฺมปจฺจยลกฺขณสฺเสว ภวสฺสาสมฺภวโต. **ชาติชรามรณ**คฺคหเณน วิญฺญาณนามรูปสฬายตนผสฺสเวทนาสงฺขาตํ ผลปญฺจกเมว คหิตํ. สงฺขารวิญฺญาณานมนฺตเร เอโก สนฺธิ, ตถา เวทนาตณฺหานํ ภวชาตีนญฺจ วเสน ติสนฺธิ.

[๑๐] **อตีเต เหตโว ปญฺจา**ติ ปุริมกมฺมภวสฺมึ โมโห อวิชฺชา, อายูหนา สงฺขารา, นิกนฺติ ตณฺหา, อุปคมนํ อุปาทานํ, เจตนา ภโวติ อิเม ปญฺจ ธมฺมา ปฏิสนฺธิยา ปจฺจยา, ตตฺถ **โมโห อวิชฺชา**ติ อตีตชาติยํ กมฺมภเว กยิรมาเน โส ตทา ทุกฺขาทีสุ โมโห เยน มุโหฺห กมฺมํ กโรติ, สา อวิชฺชา. **อายูหนา สงฺขารา**ติ อตีตกมฺมภวกโรทานุปกรณาทีนิ สชฺเชนฺตสฺส วิย อุปฺปนฺนา ปุริมเจตนาทโย ปฏิคฺคาหกานํ หตฺเถ ทกฺขิณํ ปติฏฺฐาปยโต เจตนา ภโว เอกาวชฺชเนฉสุ ชวเนสุ เจตนา อายูหนสงฺขารา นาม. ปรินิฏฺฐาปิกา สตฺตมชวนเจตนาภาโว. **นิกนฺติ ตณฺหา**ติ กมฺมํ กโรนฺตสฺส ตสฺเสว ผลุปฺปตฺติภเว นิกามนา ปตฺถนา ภวตณฺหา. อปฺปคมนมุปาทานนฺติยํ กมฺมภวสฺส ปจฺจยภูตํ อิทํ กตฺวา อสุกสฺมึ นาม ฐาเน กาเม เสวิสฺสามิ อุจฺฉิชฺชิสฺสามีตฺยาทินา นเยน ปวตฺตนมุปคมนํ คหณํ ปรามสนํ, อิทํ อุปาทานํ. **เจตนา ภโวติ** อายูหนาวสาเน สนฺนิฏฺฐาปิกา เจตนา ภโว.

[๑๑] **อุปปตฺติภโว** นาม กามภวาทโย ตโย ภวา. **อวเสสา จา**ติ วิญฺญาณาทิปญฺจกํ ชาติชรามรณญฺจาติ สตฺตวิธา.

[๑๒] ปุพฺพนฺตสฺส อวิชฺชามูลํ กตฺวา อปรนฺตสฺส ตณฺหามูลํ กตฺวา ภควตา เทสิตตฺตา อวิชฺชา จ ตณฺหา จาติ เทฺว ปฏิจฺจสมุปฺปาทสฺส มูลการณานีติ เวทิตพฺพานิ.

[๑๓] **เตสเมว จาติ** อวิชฺชาตณฺหาสงฺขาตานํ วฏฺฏมูลานํ นิโรเธเนว สจฺจปฺปฏิเวธโต สิทฺธาย อปฺปวตฺติยา วฏฺฏํ นิรุชฺฌติ. **อภิณฺหโส** อภิกฺขณํ ชรามรณมุจฺฉาย ปีฬิตานํ สตฺตานํ โสกาทิสมปฺปิตานํ กามาสวาทิอาสวสมุปฺปาทโต ปุน อวิชฺชา จ ปวฑฺฒติ. "อาสวสมุทยา อวิชฺชาสมุทโย"ติ[๑] วจนโตติ เอวํ อวิชฺชาย จ ปจฺจโย ทสฺสิโต. อิจฺเจวํ วุตฺตนเยน อาพนฺธํ อวิจฺฉินฺนํ อนาทิกํ อาทิรหิตํ ติภูมิกปริยาปนฺนตฺตา เตภูมกํ กิเลสกมฺมวิปากวเสน ติวฏฺฏภูตํ วฏฺฏํ ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ ปฏฺฐเปสิ มหามุนิ สมฺมาสมฺพุทฺโธติ.

ปจฺจยํ ภวโต กิจฺจา　　ธารณา อุปมาหิธ
คมฺภีรนยเภโท จ　　วิญฺญาตพฺพํ ยถารหํ.

เหตุโต เหตุญฺจ ผลํ　　ผลโต ตํ ทฺวยํ ตถา
ฉาทนาทิผลุปฺปาท–　　วสา กิจฺจทฺวยญฺจิธ.

การโก จิตฺตสงฺกนฺต–　　ฆนสญฺญา จ อตฺตโน
ทสฺสนาทิวิกปฺโป จ　　วาริยติ ยถากฺกมํ.

อนฺตกฺขณสมุปฺปาท–　　คจฺฉนฺตํ โฆสฆฏฺฏนา
ทุกฺขตปฺปฏิการิตฺตา　　สปฺปายคฺคหเณ วินา.

คุโณ คจฺฉ สมุปฺปาท–　　ถมฺเภ เธนูปมนฺติ จ
ยถากฺกมํ ภโวเปตา　　ภวงฺคาทฺวาทสงฺคิกํ.

ธมฺมตฺถเทสนาปฏิเวธคมฺภีรโต ปจฺเจกํ จตุคมฺภีรญฺจ. ยถา ปเนตฺถ เอกตฺตนโย, นานตฺตนโย, อพฺยาปารนโย, เอวํธมฺมตานโยติ จตฺตาโร อตฺถนยา โหนฺติ, ตสฺมา นยเภทโตเปตํ ภวจกฺกํ วิญฺญาตพฺพํ ยถารหํ. ตตฺถ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณนฺติ เอวํ พีชสฺส องฺกุราทิภาเวน รุกฺขภาวุปฺปตฺติ วิย สนฺตานานุปจฺเฉโท เอกตฺตนโย นาม.

---

[๑] ม.มู. ๑๒/๑๐๓/๗๔.

ยํ สมฺมา ปสฺสนฺโต เหตุผลสมฺพนฺเธน สนฺตานสฺส อนุปจฺเฉทาวโพธโต อุจฺเฉททิฏฺฐึ ปชหติ, มิจฺฉา ปสฺสนฺโต เหตุผลสมฺพนฺเธน ปวตฺตมานาย สนฺตานานุปจฺเฉทสฺส เอกตฺตคฺคหณโต สสฺสตทิฏฺฐึ อุปาทิยติ. อวิชฺชาทีนํ ปน ยถาสกํ ลกฺขณววตฺถานํ นานตฺตนโย นาม.

ยํ สมฺมา ปสฺสนฺโต นวนวานํ อุปฺปาททสฺสนโต สสฺสตทิฏฺฐึ ปชหติ. มิจฺฉา ปสฺสนฺโต เอกสนฺตานปติตสฺส ภินฺนสนฺตานสฺเสว นานตฺตคฺคหณโต อุจฺเฉท-ทิฏฺฐึ อุปาทิยติ. อวิชฺชาย สงฺขาราปจฺจยา อุปฺปาเทตพฺพสงฺขารานํ วา วิญฺญาณมชฺเฌหีติ เอวมาทิพฺยาปาราภาโว อพฺยาปารนโย นาม.

ยํ สมฺมา ปสฺสนฺโต การณาภาวาวโพธโต อตฺตทิฏฺฐึ ปชหติ. มิจฺฉา ปสฺสนฺโต อสติ พฺยาปารนเย อวิชฺชาทีนํ สภาวนิยมสิทฺโธ เหตุภาโว ตสฺส อคฺคหณโต อกิริยทิฏฺฐึ อุปาทิยติ. อวิชฺชาทีหิ ปน การเณหิ สงฺขาราทีนิเยว สมฺภวนฺติ ขีราทีหิ ทธิอาทีนํ วิย อญฺเญสนฺติ อยํ เอวํ ธมฺมตานโย นาม.

ยํ สมฺมา ปสฺสนฺโต ปจฺจยานุรูปโต ผลาวโพธา อเหตุกทิฏฺฐึ อกิริยทิฏฺฐิญฺจ ปชหติ, มิจฺฉา ปสฺสนฺโต ปจฺจยานุรูปํ ผลุปฺปตฺตึ อคฺคเหตฺวา ยโต จ ยสฺส กสฺสจิ อยํ ภวคฺคหณโต อเหตุกทิฏฺฐิญฺเจว นิยตวาทญฺจ อุปาทิยตีติ.

ปฏิจฺจสมุปฺปาทนยวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

ปฏฺฐานนยวณฺณนา

[๑๔] เหตุ จ โส ปจฺจโย จาติ **เหตุปจฺจโย**. สุปฺปติฏฺฐิตภาวสาธนวเสน มูลฏฺเฐน อุปการโก โลภาทิโก ธมฺโม เหตุปจฺจโย. ลทฺธเหตุปจฺจยา หิ ธมฺมา วิรูฬฺหมูลา วิย ปาทปา ถิรา โหนฺติ สุปฺปติฏฺฐิตา. อเหตุกา ติลพีชกาทิเสวาลา วิย น สุปฺปติฏฺฐิตา.

อารมฺมณภาเวน อุปการโก ธมฺโม **อารมฺมณปจฺจโย**. ยถา หิ ทุพฺพลปุริโส รุกฺขํ วา รชฺชุํ วา อาลมฺพิตฺวา อุฏฺฐหติ เจว ติฏฺฐติ จ. เอวํ จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา รูปาทิอารมฺมณํ อารพฺภ เอว อุปฺปชฺชนฺติ เจว ติฏฺฐนฺติ จ.

เชฏฺฐกฏฺเฐน อุปการโก ฉนฺทาทิโก อารมฺมณาธิปติภูโต จ ธมฺโม **อธิปติปจฺจโย.**

อนนฺตรภาเวน อุปการโก ธมฺโม **อนนฺตรปจฺจโย.** อตฺตโน อนนฺตรํ อนุรูปสฺส จิตฺตุปฺปาทสฺส อุปฺปาทนสมตฺถา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา อนนฺตร-ปจฺจยาติ เวทิตพฺพา.

สมนนฺตรภาเวน อุปการโก ธมฺโม **สมนนฺตรปจฺจโย.** สณฺฐานาภาวโต สุฏฺฐุ อนนฺตราติ สมนนฺตรปจฺจยา.

อุปฺปชฺชมาโนว สหุปฺปาทภาเวน อุปการโก ธมฺโม **สหชาตปจฺจโย** ปกาสสฺส ปทีโป วิย. โส อรูปกฺขนฺธมหาภูตาทิวเสน ฉพฺพิโธ.

อญฺญมญฺญํ อุปฺปาทนูปตฺถมฺภนภาเวน อุปการโก ธมฺโม **อญฺญมญฺญ-ปจฺจโย,** อญฺญมญฺญูปตฺถมฺภกํ ติทณฺฑํ วิย. โส อรูปกฺขนฺธมหาภูตโอกฺกนฺติ-นามรูปวเสน ติวิโธ.

อทิฏฺฐานากาเรน นิสฺสยากาเรน อุปการโก ธมฺโม **นิสฺสยปจฺจโย,** ตรุ-จิตฺตกมฺมานํ ปถวีปฏฺฐาทโย วิย. โส ฉพฺพิโธ, ตตฺถ จตฺตาโร อรูปิโน ขนฺธา อญฺญมญฺญํ นิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย. ตถา จตฺตาริ มหาภูตานิ. โอกฺกนฺติกฺ-ขเณ นามรูปญฺจ. จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา จิตฺตสมุฏฺฐานานํ รูปานํ, มหาภูตา อุปาทารูปานํ, ฉ วตฺถูนิ นิสฺสยตฺตา วิญฺญาณธาตุยา สมฺปยุตฺตานํ ธมฺมานํ นิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโยติ. เอตฺถ ปน ตทธีนวุตฺติตาย อตฺตโน ผเลน นิสฺสิโต น ปฏิกฺขิตฺโตติ นิสฺสโย.

ภุโส นิสฺสโย อุปนิสฺสโย. พลวการณภาเวน อุปการโก ธมฺโม **อุปนิสฺสย-ปจฺจโย**ติ เวทิตพฺโพ. โส อารมฺมณูปนิสฺสโย, อนนฺตรูปนิสฺสโย, ปกตูปนิสฺสโยติ ติวิโธ โหติ. ตตฺถ อารมฺมณาธิปติเยว อารมฺมณูปนิสฺสโย. ทานาทิปุญฺญํ กตฺวา ฌานมคฺคโต จ วุฏฺฐหิตฺวา ตํ ตํ ครุํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส ตํ ตํ กุสลํ ครุกาตพฺพมตฺตฏฺเฐน อารมฺมณาธิปติ, พลวการกฏฺเฐน อารมฺมณูปนิสฺสโยติ อิทเมเตสํ นานตฺตํ. ปุริมจิตฺตสฺส ปจฺฉิมจิตฺตุปฺปาทเน พลวตาย อนนฺตรูปนิสฺสยตา

เวทิตพฺพา. ปกโต อุปนิสฺสโย ปกตูปนิสฺสโย. ปกโต นาม อตฺตโน สนฺตาเน นิปฺผาทนโต วา สทฺธาราคาทิโก ธมฺโม อุปเสวิโต วา อุตุโภชนาทิ.

ราคสทฺธาทโย ธมฺมา อชฺฌตฺตมนุเสวิตา
สงฺขาราสงฺขารธมฺมา พหิทฺโธปนิเสวิตา.

ราคสทฺธาทิธมฺมานํ กมฺมปากานมิจฺจยํ
ปกตูปนิสฺสโยติ ปฏฺฐเปสิ ตถาคโต.

ปรมตรํ อุปฺปชฺชิตฺวา วตฺตมานภาเวน อุปการโก ธมฺโม **ปุเรชาตปจฺจโย**. โส ปญฺจทฺวาเร วตฺถารมฺมณหทยวตฺถุวเสน เอกาทสวิโธ โหติ.

ปุเรชาตานํ รูปธมฺมานํ อุปตฺถมฺภกฏฺเฐน อุปการโก อรูปธมฺโม **ปจฺฉาชาตปจฺจโย**, คิชฺฌโปตกสรีรานํ อาหาราสาเจตนา วิย.

อาเสวนฏฺเฐน อุปการโก ธมฺโม **อาเสวนปจฺจโย**. โส อนนฺตราตีตโลกิยกุสลากุสลอนาวชฺชนกฺริยชวนวเสน ติวิโธ โหติ.

จิตฺตปฺปโยคสงฺขาเตน กฺริยวเสน อุปการโก ธมฺโม **กมฺมปจฺจโย**. โส นานากฺขณิกา เจว กุสลากุสลเจตนา สหชาตาย จ สพฺพายปิ เจตนาย วเสน ทุวิโธ โหติ.

นิรุสฺสาหสนฺตภาเวน นิรุสฺสาหสนฺตภาวาย อุปการโก วิปาโก ธมฺโม **วิปากปจฺจโย**. โส ปวตฺเต จิตฺตสมุฏฺฐานานํ ปฏิสนฺธิยํ กฏตฺตารูปานํ สพฺพตฺถ จ สมฺปยุตฺตธมฺมานํ ปจฺจโย โหติ.

รูปารูปานํ อุปตฺถมฺภกฏฺเฐน อุปการกา จตฺตาโร อาหารา **อาหารปจฺจโย**.

อธิปติยฏฺเฐน อุปการกานิ อิตฺถินฺทฺริยปุริสินฺทฺริยวชฺชานิ วีสตินฺทฺริยานิ **อินฺทฺริยปจฺจโย**. ตตฺถ จกฺขุนฺทฺริยาทโย อรูปธมฺมานเมว. เสสารูปารูปานํ ปจฺจยา โหนฺติ.

อุปนิชฺฌายนฏฺเฐน อุปการกานิ กุสลาทิเภทานิ สตฺตชฺฌานงฺคานิ **ฌาน-ปจฺจโย.**

ยโต ตโต วา นิยฺยานฏฺเฐน อุปการานิ กุสลาทิเภทานิ ทฺวาทสมคฺคงฺคานิ **มคฺคปจฺจโย.** เอเต ปน เทฺวปิ ฌานมคฺคปจฺจยา ยถากฺกมํ ทฺวิปญฺจ-วิญฺญาณาเหตุกจิตฺเตสุ น ลพฺภนฺตีติ เวทิตพฺพา.

เอกวตฺถุกเอการมฺมณเอกุปฺปาทเอกนิโรธสงฺขาเตน สมฺปยุตฺตภาเวน อุป-การกา อรูปธมฺมา **สมฺปยุตฺตปจฺจโย.**

เอกวตฺถุกาทิภาวานุปคมเนน อุปการกา รูปิโน ธมฺมา อรูปีนํ ธมฺมานํ, อรูปิโนปิ รูปีนํ **วิปฺปยุตฺตปจฺจโย.** โส สหชาตปุเรชาตปจฺฉาชาตวเสน ติวิโธ โหติ.

ปจฺจุปฺปนฺนลกฺขเณน อตฺถิภาเวน ตาทิสสฺเสว ธมฺมสฺส อุปตฺถมฺภกฏฺเฐน อุปการโก ธมฺโม **อตฺถิปจฺจโย.** ตตฺถ อรูปกฺขนฺธมหาภูตนามรูปจิตฺตเจตสิก-มหาภูตอายตนวตฺถุวเสน สตฺตธา มาติกา นิกฺขิตฺตา.

อตฺตโน อนนฺตรํ อุปฺปชฺชมานานํ อรูปธมฺมานํ ปวตฺติโอกาสทาเนน อุปการกา สมนนฺตรนิรุทฺธา อรูปธมฺมา **นตฺถิปจฺจโย.**

เตเยว วิคตภาเวน อุปการกตา **วิคตปจฺจโย**

อตฺถิปจฺจยธมฺมา เอว อวิคตภาเวน อุปการกตา **อวิคตปจฺจโย.** เทสนา-วิลาสวเสน เวเนยฺยวเสน จายํ ทุโก วุตฺโตติ.

[๑๕] **ฉธา นามนฺตู**ติ อนนฺตรปจฺจยาทิวเสน ฉธา นามานํ นามสฺเสว. เหตุปจฺจยาทิวเสน ปญฺจธา นามานํ รูปานญฺจ. ปจฺฉาชาตวเสน เอกธาว รูปสฺส จ ปจฺจโย โหติ. รูปํ ปน ปุเรชาตวเสน เอกธาว นามสฺส ปจฺจโย โหติ. ปญฺญตฺติ จ นามรูปญฺจาติ ติวิธาปิ อารมฺมณาทิวเสน ทฺวิธา นามสฺเสว ปจฺจยา โหนฺติ. ทฺวยํ ทฺวยสฺสาติ นามรูปทฺวยํ อธิปติอาทิวเสน นวธา นามรูปานํ ปจฺจโย โหตีติ เอวํ ฉพฺพิธา ปจฺจยา โหนฺติ.

[๓๔] อยํ ปญฺจวิโธปิ สหชาตปุเรชาตวเสน ปจฺจุปฺปนฺนภูโต อยํ ปญฺจวิโธปิ ปจฺจโย **อตฺถิปจฺจโย** นาม เอตฺถ จ รูปชีวิตินฺทฺริยํ โอชา วิย จิตฺกฺขเณเยว

อุปการกตฺตา สหชาตปจฺจเยสุ น คยฺหติ. ตตฺถ อนนฺตรสมนนฺตรอาเสวน-นตฺถิวิคตวเสน ปญฺจวิธา อตีตกาลิกาว. กมฺมปจฺจโย วตฺตมานอตีตวเสน ทฺวิกาลิโก อารมฺมณาธิปติวเสน อุปนิสฺสยาติ กาลิกาปิ, ปญฺญตฺตินิพฺพานวเสน กาลวิมุตฺตาปิ โหนฺติ. เสสา ปนนฺนรสปจฺจุปฺปนฺนกาลิกาว. ตตฺถ ปุเรชาตปจฺจย-กพฬีการรูปชีวิตินฺทฺริยสงฺขาเต รูปธมฺเม จ ปจฺฉาชาตปจฺจยภูเต อรูปธมฺเม จ ฐเปตฺวา เหตุสหชาตาธิปติสหชาตอญฺญมญฺญสหชาตนิสฺสยสหชาตเจตนาวิปากรูปา-หารสหชาตอินฺทฺริยฌานมคฺคสมฺปยุตฺตสหชาตวิปฺปยุตฺตวเสน สพฺพถา เตรสวิธมฺปิ ปจฺจุปฺปนฺนภูตํ สหชาตํ นาม.

[๓๖] กฏตฺตารูปนฺติ **กฏตฺตารูปานิ** นาม.

[๓๗] **อิติ** เอวํ อนนฺตรปจฺจยาทีนํ วุตฺตนเยน อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺน-วเสน **เตกาลิกา** จ ธมฺมา ยถาสมฺภวโต นิพฺพานปญฺญตฺติวเสน **กาลวิมุตฺตา** จ จกฺขาทิราคาทิสทฺธาทิวเสน อชฺฌตฺติกา จ พาหิรายตนปุคฺคลอุตุโภชนาทิวเสน ตโต พหิทฺธา จ ปจฺจยุปฺปนฺนภาเวน สงฺขตา จ ตถา ตปฺปฏิปกฺขวเสน อสงฺขตา จ ธมฺมา สพฺพถาปิ ปฏฺฐานปกรเณ จตุวีสติ สงฺขาตา ปจฺจยา นาม ปญฺญตฺติ-นามรูปานํ วเสน ติวิธา สณฺฐิตา โหนฺตีติ อตฺโถ. เตน ปญฺญตฺตีสุ นิทฺเทสป-ปสงฺโคปิ ทสฺสิโต โหติ. อยเมตฺถ ปจฺจยวิภาวนานิทฺเทโส.

[๓๘] **ตตฺถาติ** ตีสุ ปญฺญตฺตินามรูปวเสน จิเตสุ ธมฺเมสุ.

ปฏฺฐานนยวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

ปญฺญตฺติเภทวณฺณนา

[๓๙] **ตโตติ** นามธมฺเมหิ. อวเสสา ตทุภยวินิมุตฺตา ปญฺญตฺติ ปน วจนียวาจกเภเทน ทฺวิธา โหตีติ ทสฺเสตุํ **"ปญฺญาปิยตฺตา"**ตฺยาทิ วุตฺตํ. น ตตฺถ ปญฺญาปิยติ เตน เตน ปกาเรน ญาปิยติ โพธิยตีติ **ปญฺญตฺติ.** อิมินา กมฺมสาธนวจเนน รูปาทิธมฺมานํ สมูหสนฺตานาทิอวตฺถาวิเสสาทิเภทา สมฺมุติสจฺจภูตา อุปาทาปญฺญตฺติสงฺขาตา อตฺถปญฺญตฺติ วุตฺตา. **ปญฺญาปนโตติ**

ปกาเรหิ ญาปนโต. ปญฺญาเปตีติ ปญฺญตฺติ. เอเตน กตฺตุสาธนวจเนน สมฺมุติ-ปรมตฺถภูตานำ อตฺถานำ สมูหสงฺขาตา นามปญฺญตฺติ วุตฺตา.

[๔๐] **ภูตวิปริณามาการมุปาทายาติ** ปถวาทิกานำ มหาภูตานำ ปพนฺธวเสน ปวตฺตมานานำ กมฺมปจฺจยอุตุสมฺภูตำ ปตฺถฏฺฌฏฺฏนาทิเภทำ ตำตำปริณามำ อาการำ อุปาทาย นิสฺสาย นิมิตฺตำ กตฺวา รูปาทโย ธมฺมา วิย สภาเวน อนุปลพฺภนโต เตหิ รูปาทิสุทฺธฏฺฐกนิมิตฺเตหิ **อนญฺญภาเวน** อนิพฺพจนียตฺตา จ. **ตถา ตถาติ** ภูมีติ ปพฺพโตติ รุกฺโขติ เกสา โลมาติอาทินา นเยน ปญฺญตฺตา กถิตา พหิทฺธา สมฺภารปถวีปพฺพตรุกฺขาทิกา อชฺฌตฺตำ เกสา โลมาทิกา จ รูปาทิสมูหสนฺตานปญฺญตฺติ. สา ติตฺถิเยหิ ปโยโค ภวตีติ ปริกปฺปิยติ. **ขนฺธปญฺจกนฺติ** เหตุผลสนฺตานวตฺตมานานำ วิญฺญตฺตินฺทฺริยลกฺขิตำ รูปาทิขนฺธปญฺจกำ อุปาทาย นิมิตฺตำ กตฺวา ปุริโส ปุคฺคโล เทโว มนุสฺโสตฺยาทินา นเยน วุตฺตา.

สตฺตา ปญฺญตฺติยา โลเก อตฺตาติ ปริกปฺปติ
ยานิ ปกฺขนฺธสนฺตาน- นิมิตฺตตฺตาว สมฺมุติ
อญฺญานำ อญฺญถา สนฺตา ภาวมุตฺตาว สาสตา.

จนฺทาวฏฺฏนาทิกนฺติ จนฺทสูริยนกฺขตฺตานำ เมรุปทกฺขิณวเสน อุทยาทิ-อาวฏฺฏนำ อุปาทาย การณำ กตฺวา ปุรตฺถิมาทิเภทาทิ สา ปญฺญตฺติ จ ปุพฺพนฺหาทิเภทา กาว ปญฺญตฺติ จ มา โสตุสำวจฺฉราทิกา มาสาทิปญฺญตฺติ จ. สา ติตฺถิเยหิ ทิสารฏฺจำ กาลรฏฺฐนฺติ ปริกปฺปิยติ. **อสมฺผุฏฺฐาการนฺติ** ตำตำรูป-กลาเปหิ อสมฺผุฏฺจำ สุสิราทิอาการำ อุปาทายปญฺญตฺตา กูปคุหวิวรฉิทฺทาทิกา อากาสปญฺญตฺติ. สา ติตฺถิเยหิ อากาสทพฺพนฺติ ปริกปฺปิยติ. **ตำตำภูตนิมิตฺตนฺติ** ตำตำกสิณมณฺฑลภูตาทิเภทำ มหาภูตนิมิตฺตญฺจ. **ภาวนาวิเสสนฺติ** ปริกมฺมาทิเภทำ ภาวนาวิเสสญฺจ อุปาทาย นิมิตฺตำ กตฺวา. **กสิณนิมิตฺตาทิกาติ** โยคีนมุปฏฺฐิตา กสิณปฏิภาคนิมิตฺตาทิกา. สา ปเนสา นิมิตฺตปญฺญตฺติ จ. เอวมาทิกาหิ กสิณุคฺฆาฏิมากาสนิโรธกสิณาทิโวหาราทิกา จ, ปรมตฺถโต สภาเวน. **อวิชฺชมานาปีติ** อนุปลพฺภมานาปิ. **อตฺถจฺฉายากาเรนาติ** อตฺถสฺส ปรมตฺถวตฺถุโน ฉายา-กาเรน ปฏิภาคากาเรน. เวทนาทิจตุกฺขนฺธภูตานำ จิตฺตุปฺปาทานำ อารมฺมณภูตา

อารมฺมณปจฺจยภูตา ตตฺปริณามสนฺนิเวสาทิอาการํ อุปาทาย ปฏิจฺจ ปฏิปกฺขาการํ อุปนิธาย การณํ กตฺวา ตถา ตถา โลเก สา ปเนสา จ ปริกปฺปิยมานา สรีรํ สตฺโต นิโรโธตฺยาทินา นเยน, สงฺขายติ กถิยตีติ สงฺขา. สามญฺญายตีติ สมญฺญา. โวหริยตีติ โวหาโร. เต ปญฺญาปิยตีติ ปญฺญตฺตีติ จ ปวุจฺจติ. สงฺขาทีหิ จตูหิ ปเทหิ ปริทีปิตา อตฺถปญฺญตฺติสงฺขาตา สมูหสนฺตานอวตฺถา-วิเสสทิสากาโลกาสนิมิตฺตนิโรธาทิกา อุปาทาปญฺญตฺติ จ ลกฺขณาทิเภทา ตชฺชาปญฺญตฺติ จ ปญฺญาปิยตฺตา ปญฺญตฺติ นาม.

[๔๑] นามํ นามกมฺมํ นามเธยฺยํ นิรุตฺติ พฺยญฺชนํ อภิลาโปติ อิเมหิ ฉหิ ปเทหิ ปริทีปิตา ปญฺญตฺติ. อยํ สมฺมุติปรมตฺถภูตานมตฺถานํ ปญฺญาปนโต ปญฺญตฺติ นาม. ปญฺญาปกปญฺญตฺตีตฺยตฺโถ. ตตฺถ อตฺเถ นมตีติ **นามํ**. ตํ ปน อนฺวตฺถรุฬฺหีวเสน ทุวิธํ, สามญฺญคุณกิตฺติมโอปปาติกนามวเสน จตุพฺพิธํ. นามเมว **นามกมฺมํ**. ตถา **นามเธยฺยํ**, นามฏฺฐปนํ. อกฺขรทฺวาเรน อตฺถํ นีหริตฺวา อุตฺติ กถนํ **นิรุตฺติ**. อตฺถํ พฺยญฺชยตีติ **พฺยญฺชนํ**. อตฺถํ อภิลปตีติ **อภิลาโป**, นามาภิลาโป สทฺทคตอกฺขรสนฺนิเวสกฺกโม. สายํ นามปญฺญตฺติ วิชฺชมานาวิชฺชมานตทุภยสโยควเสน ฉพฺพิธา โหตีติ ทสฺเสตุํ **"วิชฺชมาน-ปญฺญตฺตี"**ตฺยาทิมาห.

[๔๒] ตตฺถ **ปรมตฺถโต วิชฺชมานนฺติ** สภาเวน อุปลพฺภมานรูปเวทนาที. ยทา เอตาย รูปนฺติ จ เวทนาติ จาตฺยาทินา นเยน ปญฺญาเปนฺติ, ตทายํ วิชฺชมานสฺส ปญฺญตฺติปญฺญาปนา เทสนา ปกาสนา ฐปนาติ **วิชฺชมาน-ปญฺญตฺติ**. ยถา รูปํ เวทนา สญฺญา เจตนา จิตฺตนฺตฺยาทิ. ตถา ปรมตฺถโต สภาเวน อวิชฺชมานสมูหสนฺตานาทิสมฺมุติอตฺถสฺส อวิชฺชมานตฺตา อวิชฺชมาน-สงฺขาเตน ปญฺญาปนโต ปญฺญตฺติ จาติ **อวิชฺชมานปญฺญตฺติ**. ยถา ภูมิ ปพฺพโต รโถ สตฺโต พาโล ตรุโณ วุฑฺโฒ อากาโส อภาโว ทิสาตฺยาทิ.

อุภินฺนนฺติ วิชฺชมานาวิชฺชมานานํ ทฺวินฺนํ. อญฺญมญฺญวิเสสนวเสน เทฺว. มิสฺสกวเสน จตสฺโส ปญฺญตฺติโย โหนฺติ. ตตฺถ จ ฉ อภิญฺญา อสฺส ปุคฺคลสฺสาติ **ฉฬภิญฺโญ**. เอตฺถ จ อภิญฺญานํ วิชฺชมานตฺตา ตปฺปฏิลาภิโน ปุคฺคลสฺส

อวิชฺชมานตฺตา อวิชฺชมานวิเสสเนน ปฏิสนฺธา **วิชฺชมาเนนอวิชฺชมานปญฺญตฺติ** นาม. ตถา อิตฺถิยา อวิชฺชมานตฺตา สทฺทสฺส วิชฺชมานตฺตา อิตฺถิสทฺโทติ วิชฺชมาเนนวิชฺชมานปญฺญตฺติ. ปสาทจกฺขุโน จ ตนฺนิสฺสิตวิญฺญาณสฺส จ วิชฺชมานตฺตา จกฺขุวิญฺญาณนฺติ วิชฺชมานปญฺญตฺติ. รญฺโญ จ ปุตฺตสฺส จ สมฺมุติสจฺจภูตตฺตา ราชปุตฺโตติ อวิชฺชมาเนนอวิชฺชมานปญฺญตฺติ นาม.

นามํ ทฺวิธา จตุธา วา　　สตฺตสามญฺญมาทิโต
วิชฺชมานา วิชฺชมาน-　　ตาทิโต ฉพฺพิธํ มตํ.

จิตฺตํ สรีรํ เตวิชฺชา　　อิตฺถิสทฺโท ตุ โชรโว
รญฺโญ ปุตฺโตติ ฉฏฺโฐว　　นามปญฺญตฺติสงฺคโห.

[๔๓] **วจีโฆสานุสาเรนา**ติ ภูมิปพฺพตรูปเวทนาทิวจีมยสทฺทสฺส สวิญฺญาณ-สทฺทสฺส อนุสาเรน อนุคมเนน อารมฺมณกรเณน ปวตฺตาย โสตวิญฺญาณวีถิยา ปวตฺติโต อนนฺตรํ อุปฺปนฺนสฺส มโนทฺวาริกสฺส นามจินฺตนาการปฺปวตฺตสฺส วิญฺญาณสนฺตานสฺส อิทมีทิสสฺสตฺถสฺส นามนฺติ ปุพฺเพว คหิตสงฺเกโตปนิสฺสยา นามปญฺญตฺติโคจรํ อารมฺมณํ โหติ. ตโต นามคฺคหณโต ปรํ อุทฺธํ ยสฺสา สมฺมุติปรมตฺถวิสยาย นามปญฺญตฺติยา อนุสาเรน อนุคมเนน สมฺมุติปรมตฺถ-เภโท ปพฺพตรูปเวทาทิภูตา อตฺถา วิญฺญายนฺติ สงฺคยฺหนฺติ, สา อยํ เอวํ ปญฺญาเปตพฺพตฺถปญฺญาปิกา อตฺถาภิธานาทิเภทา นามปญฺญตฺติ โลกสงฺเกเตน นิมฺมิตา โลกสงฺเกตสิทฺธา, สา ปญฺญาปนโต ปญฺญตฺติ นาม วิญฺเญยฺยาติ. อยํ ปญฺญตฺติทฺวยนิทฺเทโส.

อฏฺฐโม ปริจฺเฉโท.

๙. นวมปริจฺเฉท

กมฺมฏฺฐานสงฺคหวิภาค

[๑] อิโต ปจฺจยสงฺคหโต ปรํ สมถวิปสฺสนานํ ภาวนานํ ทุวิธมฺปิ กมฺมฏฺฐานํ ยถากฺกมํ ปวกฺขามีติ สมฺพนฺโธ. ตตฺถ สมถภาวนารมฺมณูปนิชฺฌานลกฺขณา สมาธิภาวนา. วิวิธากาเรน ปสฺสตีติ วิปสฺสนาติ ลกฺขณารมฺมณา ปญฺญาภาวนา. **กมฺมฏฺฐานนฺติ** โยคานุโยคสงฺขาตกมฺมสฺส ฐานํ ปวตฺติวิสโยติ กมฺมฏฺฐานํ, กสิณาทิอารมฺมณํ. อถ วา ภาวนากมฺมเมว ฐานํ อุปฺปตฺติวิสโยติ กมฺมฏฺฐานนฺติ กมฺมฏฺฐานํ, ภาวนา.

สมถกมฺมฏฺฐานจริตเภทวณฺณนา

[๒] **ตตฺถ** เตสุ ทฺวีสุ สมถสงฺคเหสุ กสิณาทิเภทโต สตฺตวิเธน **กมฺมฏฺฐานสงฺคโห** เวทิตพฺโพ.

[๓] ราโคว จริตา ปกตีติ **ราคจริตา**. เอวํ โทสจริตาทโยปิ. **ฉพฺพิเธนาติ** ราคจริตา โทสจริตา โมหจริตา สทฺธาจริตา พุทฺธิจริตา วิตกฺกจริตาติ เอวํ ฉปฺปกาเรน มูลจริตเภทา เวทิตพฺพา, สํสคฺควเสน ปน เตสฏฺฐิ จริตา โหนฺติ.

วุตฺตญฺหิ :-

> “ราคาทิเก ติเก สตฺต สตฺต สทฺธาทิเก ติเก
> เอกทฺวิติกมูลมฺหิ มิสฺสโต สตฺตสตฺตกนฺ”ติ.

ตตฺถ ราคาทีสุ เอกทุกติกวเสน เอกทุกติกมูลมฺหิ ราคาทิติเก สตฺต จริตา, ตถา สทฺธาทิติเก สตฺตาติ จุทฺทส จริตา โหนฺติ. มิสฺสกโต ปน ปุริมสตฺตกํ สทฺธาทีสุ เอเกกสฺมึ โยเชตฺวา สตฺตสตฺตเก ชาเต อมิสฺสเกหิ จุทฺทสหิ จริเตหิ สทฺธึ เตสฏฺฐิ จริตา โหนฺติ.

จริตเภทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

ภาวนาเภทวณฺณนา

[๔] ภาวนาย อาทิกมฺมิกภูตา ปุพฺพภาคภาวนา **ปริกมฺมภาวนา**. กามจฺ-ฉนฺทาทินีวรณวิกฺขมฺภนโต ปฏฺฐาย อปฺปนาย ปุพฺพภาเค ปวตฺตา กามาวจร-ภาวนา **อุปจารภาวนา**. สา หิ อปฺปนาภาวนาย สมีปจาริตฺตา อุปจารสมาธีติ วุจฺจติ. ตโตปิ พลวตรมหคฺคตภาวปฺปตฺตา ภาวนา **อปฺปนาภาวนา** นาม. สา หิ อารมฺมเณ สุปฺปติฏฺฐิตภาเวน อปฺปมาณโต ทิวสมฺปิ อปฺปนาวเสน ปวตฺติตุํ สมตฺถตฺตา อปฺปนาติ วุจฺจติ.

ภาวนาเภทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

นิมิตฺตเภทวณฺณนา

[๕] ปริกมฺมสฺส อาทิภาวนา กมฺมสฺส นิมิตฺตํ **ปริกมฺมนิมิตฺตํ**, กสิณ-มณฺฑลาทิ, ตเทว จกฺขุนา ทิฏฺฐํ วิย มนสา อุคฺคยฺหตีติ อุคฺคหํ. ตเทว นิมิตฺตํ ปญฺจทฺวารวิมุตฺตาย ปริกมฺมภาวนาย อารมฺมณตฺตา **อุคฺคหนิมิตฺตํ**, วณฺณาทิ. กสิณโทสรหิตํ ตปฺปฏิภาคภาวนามยํ นิมิตฺตํ อุปจารปฺปนารมฺมณตฺตา **ปฏิภาค-นิมิตฺตํ**.

[๖] ปถวีเยว นิมิตฺตํ สกลนฺติ **ปถวีกสิณํ**, กสิณมณฺฑลญฺจ ปฏิภาค-นิมิตฺตญฺจ ตทารมฺมณชฺฌานญฺเจว วุจฺจติ. ตเทกเทเส อจตฺวา อนวเสสผรณโต จสฺส กสิณสมญฺญา. ตตฺถ ปถวีอาโปเตโชวาโยวเสน จตฺตาริ ภูตกสิณานิ. นีลปีตโลหิตโอทาตวเสน จตฺตาริ วณฺณกสิณานิ. นีลาทีหิ ปุพฺพธาตุวตฺเตหิ กตมณฺฑลานิ. ปริจฺฉินฺนากาโส อากาสกสิณํ. จนฺทาทิอาโลกวเสน อาโลกกสิณํ เวทิตพฺพํ.

[๗] อุทฺธุมาตตฺตา อุทฺธํ ชิคุจฺฉิตํ ฉวสรีรํ **อุทฺธุมาตกํ**. เสตรตฺตาทินา มิสฺสํ เยภุยฺเยน นีลวณฺณฉวสรีรํ **วินีลกํ**. วิสฺสวนฺตปุพฺพกํ ฉวสรีรํ **วิปุพฺพกํ**. มชฺเฌ ทฺวิธา ฉินฺนํ ฉวสรีรํ **วิจฺฉิทฺทกํ**. กากโสณสิงฺคาลาทีหิ วิวิธากาเรน ขาทิตํ ฉวสรีรํ **วิกฺขายิตกํ**. โสณสิงฺคาลาทีหิ อญฺเญน หตํ วิกฺขิตฺตนฺติอาทินา วิวิธํ ขิตฺตํ ฉวสรีรํ **วิกฺขิตฺตกํ**. สตฺเถน หตํ หุตฺวา วิวิธํ ขิตฺตํ ฉวสรีรํ

หตวิกฺขิตฺตกํ. ตงฺขณํ หตโลหิตมกฺขิกํ ฉวสรีรํ **โลหิตกํ**. ปคฺฆรนฺตกิมิกุลากิณฺณํ ฉวสรีรํ **ปุพฺพกํ**. อฏฺฐิกสงฺขลิกา อฏฺฐีนิ วา **อฏฺฐิกํ**.

[๘] อนุ อนุ สรณํ **อนุสฺสติ**. อรหตาทิพุทฺธคุณารมฺมณานุสฺสติ **พุทฺธานุสฺสติ**. สฺวากฺขาตตาทิธมฺมคุณารมฺมณานุสฺสติ **ธมฺมานุสฺสติ**. **ธมฺโม**ติ เอตฺถ สปริยตฺติโก นววิโธ โลกุตฺตรธมฺโม อธิปฺเปโต, สุปฺปฏิปนฺนาทิสงฺฆคุณารมฺมณานุสฺสติ **สงฺฆานุสฺสติ**. อขณฺฑตาทิภาเวน อตฺตโน สีลคุณานุสฺสรณํ **สีลานุสฺสติ**. วิคตมลมจฺฉรตาทิวเสน อตฺตโน จาคคุณานุสฺสรณํ **จาคานุสฺสติ**. เทวตาคุณารมฺมณานุสฺสติ **เทวตานุสฺสติ**. **เทวตา**ติ เอตฺถ เทวตา สกฺขิจาเน ฐเปตฺวา อนุสฺสริยมานา อตฺตโนเยว สทฺธาสีลสุตาทโย ทฏฺฐพฺพา. สพฺพทุกฺขูปสมสงฺขาตสฺส นิพฺพานสฺส คุณานุสฺสรณํ **อุปสมานุสฺสติ**. ชีวิตินฺทฺริยุปจฺเฉทสฺส มรณสฺส อนุสฺสรณํ **มรณานุสฺสติ**. เกสาทิกายโกฏฺฐาสนิมิตฺตารมฺมณา สติ **กายคตาสติ**. อสฺสาสปสฺสาสนิมิตฺตารมฺมณา สติ **อานาปานสฺสติ**.

[๙] มิตฺเตสุ ภวา **เมตฺตา**, สา หิตสุขูปสංหรณลกฺขณา. ปรทุกฺขาปนยนกามตาลกฺขณา **กรุณา**. สุขิเตสุ อโห สาธูติ ปโมทนลกฺขณา **มุทิตา**. อิฏฺฐานิฏฺเฐสุ มชฺฌตฺตาการปฺปวตฺติลกฺขณา **อุเปกฺขา**. อปฺปมาณารมฺมณตฺตา อปฺปมาณผลตฺตา จ อปฺปมาณา, เมตฺตาทโย. ตาเยว **อปฺปมญฺญา**. อุตฺตมวิหารภาวโต **พฺรหฺมวิหาโร**.

[๑๐] **อาหาโร**ติ กพฬีการาหาโร. **ปฏิกูลสญฺญา**ติ ตสฺส อาหารสฺส คมนปริเยสนปริโภคนิโรธานาสยเสนาทิวเสน ปจฺจเวกฺขเณน ปฏิกูลนฺติ ปวตฺตา สญฺญา ปฏิกูลสญฺญา.

[๑๑] ปถวีธาตาทีนํ จตุนฺนํ ธาตูนํ สลกฺขณโต เกสาทิสมฺภราทิโต จ ววตฺถานํ **จตุธาตุววตฺถานํ** นาม.

[๑๒] **อากาสานญฺจายตนาทโย**ติ อากาสานญฺจายตนํ วิญฺญาณญฺจายตนํ อากิญฺจญฺญายตนํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนญฺจาติ อิเม จตฺตาโร อรูเป อารมฺมเณ ภวตฺตา อารุปฺปา นาม.

นิมิตฺตเภทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

สปฺปายเภทวณฺณนา

[๑๓] ตสฺส ตสฺส ปุคฺคลสฺส จริตานุกูลกมฺมฏฺฐานํ ทสฺเสตุํ **"จริตาสุ ปนา"**ตฺยาทิมาห. ตตฺถ ราคาทิเภทาสุ ฉสุ มูลจริตาสุ ราโค จริตา ปกติ เอตสฺสาติ ราคจริโต, ราคพหุโล ปุคฺคโล. ตสฺส อุชุวิปจฺจนีกภาวโต ทส อสุภภาวนา จ โกฏฺฐาสภาวนา จ สปฺปายา.

[๑๔] อปฺปมญฺญา อปฺปมาณภาวนา พฺรหฺมวิหารภาวนา จ นีลาทีนิ จตฺตาริ วณฺณกสิณานิ จ โทสจริตสฺส โทสพหุลสฺส สปฺปายา, อุชุวิปจฺจนีกภาวโต.

[๑๕] อานญฺจ ปานญฺจ **อานาปานํ**, อสฺสาสปสฺสาสา. โมหจริตสฺส โมหพหุลสฺส จ วิตกฺกจริตสฺส สงฺกปฺปพหุลสฺส จ เอตํ อานาปานํ สปฺปายํ.

[๑๖] สทฺธาจริตสฺส สปฺปายา ฉ อนุสฺสติโย.

[๑๗] มรณญฺจ อุปสโม จ สญฺญา จ จตุธาตุววตฺถานญฺจาติ จตฺตาริปิ พุทฺธิจริตสฺส สปฺปายานิ, คมฺภีรวิสยภาวโต.

[๑๘] เสสานิ จตฺตาริ ภูตกสิณานิ อากาสาโลกกสิณานิ จตฺตาโร อารุปฺปา เจติ ทสปิ ราคจริตาทีนํ สปฺปายา เอว.

สปฺปายเภทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

ภาวนาเภทวณฺณนา

[๑๙] **สพฺพตฺถาปีติ** จตฺตาลีสกมฺมฏฺฐาเนสุปิ. **นตฺถิ อปฺปนาติ** พุทฺธคุณาทีนํ ปรมตฺถภาวโต อเนกวิธตฺตา เอกสฺสาปิ คมฺภีรภาวโต. **พุทฺธานุสฺสติอาทีสุ อฏฺฐสุ สญฺญาววตฺถาเนสุ จาติ** ทสสุ อุปจารกมฺมฏฺฐาเนสุ อปฺปนาวเสน สมาธิสฺส ปติฏฺฐาตุมสกฺกุเณยฺยตฺตา อปฺปนาภาวมปตฺวา สมาธิอุปจารภาเวเนว ปติฏฺฐาติ. โลกุตฺตรสมาธิ ปน ทุติยจตุตฺถารุปฺปสมาธิ จ สภาวธมฺเมปิ ภาวนาวิเสเสน อปฺปนํ ปาปุณนฺติ. วิสุทฺธิภาวนานุกฺกมวเสน หิ อิมานิ ทสปิ กามาวจรกมฺมฏฺฐานานิ นาม.

[๒๑] ปฐมาทีนิ ปญฺจปิ ฌานานิ เอเตสมตฺถิ, ตตฺร นิยุตฺตานิ วาติ **ปญฺจกชฺฌานิกานิ.**

[๒๒] อสุภภาวนาย ปฏิกูลารมฺมณตฺตา ปฏิกูเล วิตกฺกพเลเนว จิตฺตปฺปวตฺติโต อสุภกมฺมฏฺฐาเน อวิตกฺกชฺฌานา สมฺภวา **"ปฐมชฺฌานิกา"**ติ วุตฺตํ.

[๒๓] เมตฺตากรุณามุทิตาภาวนานํ ยถากฺกมํ โทมนสฺสสหคตพฺยาปาทวิหึสานภิรตีนํ ปหายกตฺตา โทมนสฺสปฺปฏิปกฺขสุขสหคตตฺตา ปญฺจมชฺฌานาสมฺภวโต **"เมตฺตาทโย ตโย จตุกฺกชฺฌานิกา"**ติ วุตฺตา.

[๒๔] สพฺเพ สตฺตา สุขิตา โหนฺตุ. ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ. ยถาลทฺธสุขสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตูติ เมตฺตาทิวสปฺปวตฺตพฺยาปารตฺตยํ ปหาย กมฺมสฺสกตาทสฺสเนน สตฺเตสุ มชฺฌตฺตาการปฺปวตฺตา ภาวนาภินิพฺพตฺตาย ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาย พลวตรตฺตา อุเปกฺขา พฺรหฺมวิหารสฺส สุขสหคตาสมฺภวโต **"อุเปกฺขาปญฺจมชฺฌานิกา"**ติ วุตฺตา.

[๒๕] กสิณุคฺฆาฏิมากาสาทโย จตฺตาโร อารุปฺปา ยถาสกมารุปฺปภูตา จตฺตาโร **อารุปฺปชฺฌานิกา.**

ภาวนาเภทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

โคจรเภทวณฺณนา

[๒๖] **ปริยาเยนาติ** การเณน.

[๒๘] อาทิกมฺเม ยุตฺโต **อาทิกมฺมิโก**, ตํ กสิณมณฺฑลาทิกสฺส อารมฺมณํ ปริกมฺมสฺส อารมฺมณตฺตา ปริกมฺมนิมิตฺตํ.

[๒๙] มโนทฺวารํ เอตสฺสาติ **มโนทฺวารํ**, จิตฺตํ. ตสฺส อาปาถาคตํ **โคจรภูตํ, สมาธิยตีติ** สมํ สมฺมา วา เอการมฺมเณ อาทียติ, ฐปียตีตฺยตฺโถ.

[๓๐] **อนุยุญฺชนฺตสฺสาติ** ภาเวนฺตสฺส. **ตปฺปฏิภาคํ** อุคฺคหนิมิตฺตํ สทิสํ. ปญฺญตฺตีติ สงฺขาตํ. ภาวนาย นิพฺพตฺตตฺตา **ภาวนามยํ**. ตํ **สมปฺปิตํ** สุฏฺฐุ อปฺปิตํ ตปฺปิตํ.

[๓๑] **ตโต ปฏฺฐายาติ** ปฏิภาคนิมิตฺตุปฺปตฺติโต ปภุติ.

[๓๒] กามจฺฉนฺทาทินีวรณสงฺขาตสทิสนฺเตหิ รูปาวจรภูตํ วิตกฺกาทิปญฺจงฺค-สมนฺนาคตํ ปฐมชฺฌานํ อปฺเปติ ปติฏฺฐาติ. ปฐมุปฺปตฺติโต ปฐมํ อารมฺมณูป-นิชฺฌานโต ปฏิปกฺขชฺฌาปนโต จ ฌานนฺติ **ปฐมชฺฌานํ.**

[๓๓] ยถิจฺฉกาทีหิ ฌานงฺคานํ อาวชฺชนสมตฺถตา **อาวชฺชนวสิตา.** เอวํ อิจฺฉิตกฺขเณเยว ฌานํ สมาปชฺชิตุํ สมตฺถตา **สมาปชฺชนวสิตา,** อิจฺฉิตกฺขเณเยว ฌานา วุฏฺฐาตุํ สมตฺถตา **วุฏฺฐานวสิตา.** อิจฺฉิตกฺขเณเยว ฌานสฺส อธิฏฺฐาน-สมตฺถตา **อธิฏฺฐานวสิตา.** อภิภุยฺย จปนํ อธิฏฺฐานํ. ฌานโต วุฏฺฐาย ยทิจฺฉกาทีหิเยว ฌานสฺส ปจฺจเวกฺขณสมตฺถตา **ปจฺจเวกฺขณวสิตา.** วสีภูตา ตํ ปญฺจวสิตา ปตฺติยา ปณีตํ กตฺวา ปฐมาทิชฺฌาเน วิตกฺกาทิกสฺส โอฬาริกงฺคสฺส ปหานาย ปหานตฺถญฺจ วิจาราทิกสุขุมงฺคสฺส อุปฺปตฺติยา อธิคมตฺถญฺจ ปทหโต วายมโต, ยถากฺกมํ ยถานุรูปํ ทุติยตติยจตุตฺถปญฺจมชฺฌานานิ ยถารหํ กสิณา-สุภาทิกมฺมฏฺฐานานุรูปํ อปฺเปติ.

[๓๖] อากาสกสิณวชฺชิเตสุ นวกสิเณสุ ยํ กิญฺจิ กสิณํ ปฏิภาคนิมิตฺตํ. **อุคฺฆาเฏตฺวาติ** อมนสิกาเรน อปเนตฺวา. **ลทฺธํ** กสิณุคฺฆาฏิมากาสํ. **อนนฺต-วเสนาติ** อนนฺตํ อากาสํ อนนฺตํ อากาสนฺติ ปริกมฺมํ กโรนฺตสฺส ปริกมฺม-ภาวนาสุ ภาเวนฺตสฺส ตสฺมึ อารมฺมเณ อากาสานญฺจายตนสงฺขาตํ ปฐมารุปฺปภูตํ ปญฺจมชฺฌานํ อปฺเปติ.

[๓๗] อนนฺตํ วิญฺญาณํ อนนฺตํ วิญฺญาณนฺติ อนนฺตวเสน ปริกมฺมํ กโรนฺตสฺส ตสฺมึ ปฐมารุปฺปสงฺขาเต วิญฺญาณาอารมฺมเณ วิญฺญาณายตนสงฺขาตํ **ทุติยารุปฺปมปฺเปติ.**

[๓๘] ปฐมารุปฺปวิญฺญาณสฺส อภาวํ หุตฺวา วิคตากาสํ นตฺถิ กิญฺจิ นตฺถิ กิญฺจีติ ปริกมฺมํ กโรนฺตสฺส ตสฺมึ ปฐมารุปฺปวิญฺญาณาภาวสงฺขาเต อากิญฺจญฺญายตนํ **ตติยารุปฺปมปฺเปติ.**

[๓๙] ตเมว ตติยารุปฺปชฺฌานํ อภาวารมฺมณตาย "เอตํ สนฺตํ เอตํ ปณีตนฺ"ติ ปริกมฺมภาวนํ กโรนฺตสฺส จตุตฺถารุปฺปชฺฌานํ ตสฺมึ ตติยารุปฺปชฺฌาเน อารมฺมเณ อปฺเปติ อปฺปนา หุตฺวา อุปฺปชฺชติ.

[๔๐] **อวเสเสสุ จา**ติ พุทฺธานุสฺสติอาทีนิ อฏฺฐานุสฺสติ กมฺมฏฺฐานานิ อาหาเรปฏิกูลสญฺญา จตุธาตุววตฺถานญฺจาติ กสิณาทีหิ อปฺปนากมฺมฏฺฐานโต อวสิฏฺเฐสุ อิเมสุ ทสสุ อุปจารกมฺมฏฺฐาเนสุ. **พุทฺธคุณาทิกนฺ**ติ พุทฺธสฺส ภควโต อรหตาทิเภทํ นวคุณํ. **อาทิ**สทฺเทน ธมฺมสงฺฆสีลจาคเทวโตปสมานํ คุณญฺจ อาหาเรปฏิกูลตํ ปถวีธาตุอาทีนญฺจ กกฺขฬตฺตาทิลกฺขณญฺจ อารมฺมณํ กตฺวา ตสฺมึ พุทฺธคุณาทิเก นิมิตฺเต อารมฺมเณ โส ภควา อิติปิ อรหนฺตฺยาทินา ตตฺถ ตตฺถ วุตฺตนเยน ปริกมฺมภาวนํ กตฺวา สาธุกํ สุฏฺฐุ จิตฺเตน อุคฺคหิเต วิภูตวเสน นิมิตฺเต อุปฏฺฐิเต สติ ตตฺเถวารมฺมเณ ปริกมฺมํ สมาธิยติ ปริกมฺมภาวนา นิปฺปชฺชติ. นีวรณานิ วิกฺขมฺเภตฺวา อุปจารสมาธิ จ อุปฺปชฺชตีตฺยตฺโถ.

ภาวสมฺปตฺตปญฺญานา ทิฏฺฐธมฺเม สุขาย จ
วิปสฺสนาย จตฺถาย ฌานํ ภาเวนฺติ โยคิโน.

[๔๑] **อภิญฺญา**ติ เอตฺถ อิทฺธิวิธญาณาทโย ปญฺจ โลกิยา อภิชานนฏฺเฐน อภิญฺญาติ วุจฺจนฺติ. ตาสํ อภิญฺญานํ วเสน อิทฺธิวิธาทิญาณาการวเสน ปวตฺตมานํ อุเปกฺขา จิตฺเตกคฺคตา โยคโต อนุรูปตฺตา รูปาวจรปญฺจมชฺฌานเมว รูปาทีสุ อารมฺมเณสุ ยถารหมปฺเปตีติ สมฺพนฺโธ. อภิญฺญาปาทกมธิฏฺฐานํ ปฐมาทิกสิณปญฺจมชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา ตโต วุฏฺฐาย อธิฏฺเฐยฺยาทิกํ อธิฏฺฐาตพฺพํ วิกุพฺพนิยํ สตาทิกํ โกมาราทิกํ วา ถูลสุขุมเภทํ วา ปรสฺส หทยคตวณฺณทสฺสเนน ราคาทิเภทํ จิตฺตํ วา ปุริมภเว จุตินิมิตฺตเภทํ ปุพฺเพนิวุตฺถกฺขนฺธํ วา โอกาสผริตฏฺฐานคตํ รูปํ วา อาวชฺเชตฺวา สตฺตา โหนฺติ สตฺตา โหนฺตีตฺยาทินา นเยน ปริกมฺมภาวนา กโรนฺตสฺส โยคิโน รูปาทีสุ ปริกมฺมวิสยภูเตสุ รูปสทฺทปริจิตปุพฺเพนิวุตฺถกฺขนฺธาทิเภเทสุ ยถารหํ ปริกมฺมา-นุรูปา โคตฺรภุจิตฺตานนฺตรา จตุตฺถา ปญฺจมา วา รูปาวจรปญฺจมชฺฌานภูตา ชวนมปฺเปติ. เอกวารเมว อุปฺปชฺชิตฺวา ปติฏฺฐาตีตฺยตฺโถ.

[๔๒] อธิฏฺฐานาทิอิทฺธิยา ปเภโท **อิทฺธิวิธํ.** ทิพฺพญฺจ ตํ โสตญฺจาติ **ทิพฺพโสตํ.** อยเมตฺถ อภิญฺญาย โคจรเภโท.

สมถกมฺมฏฺฐานวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

วิปสฺสนากมฺมฏฺฐานวิสุทฺธิเภทวณฺณนา

[๔๓] อนิจฺจนฺตฺยาทินา วิวิเธน อาการเน ปสฺสตีติ **วิปสฺสนา,** อนิจฺจา-นุปสฺสนาธิกา ภาวนาปญฺญา. ตสฺสา วิปสฺสนาย กมฺมฏฺฐาเน สตฺตวิเธน วิสุทฺธิสงฺคโห จ ตีณิ ลกฺขณานิ จ ติสฺโส วิปสฺสนา จ ทส วิปสฺสนาญาณานิ จ ตโย วิโมกฺขา จ ตีณิ วิโมกฺขมุขานิ จาติ อิมานิ อตฺถซาตานิ เวทิตพฺพานีติ โยชนา. ตตฺถ อกตฺตพฺพวิรติ กตฺตพฺพกรณเจตนาทิเภทำ สีลเมว เทสนาทีหิ วิโสธิตตฺตา สංกิเลสมลวิสุทฺธตฺตา จ สุทฺธีติ **สีลวิสุทฺธิ.** จิตฺตสีเสน นิทฺทิฏฺฐตฺตา นีวรณมลวิโสธนโต **จิตฺตวิสุทฺธิ** นาม. นามรูปมตฺตทสฺสนำ อตฺตทิฏฺฐิวิโสธนโต **ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ** นาม. พุทฺเธ กงฺขตีตฺยาทินา นเยน ปวตฺตาย อฏฺฐวิธกงฺขาย วิจิกิจฺฉาย วิตรณโต อติกฺกมนโต กงฺขาวิตรณา จ สา ยาถาวโต นามรูปสฺส อวิชฺชาทิปจฺจยทสฺสเนน อเหตุวิสมเหตุทิฏฺฐิมลวิโสธนโต วิสุทฺธิ จาติ **กงฺขา-วิตรณวิสุทฺธิ,** ปจฺจยปริคฺคหญาณำ, โอภาสาทโย วิปสฺสนุปกฺกิเลสาว, น มคฺโคติ อุปกฺกิเลสวิมุตฺตำ วิปสฺสนาญาณำ. มคฺโคติ จ เอวำ มคฺคญฺจ อมคฺคญฺจ ญตฺวา จิตตฺตา มคฺคามคฺคญาณำ. ตเทว ทสฺสนำ อุปกฺกิเลสวิโสธนโต วิสุทฺธิ จาติ **มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิ.** ปฏิปชฺชติ มคฺโค เอตายาติ ปฏิปทา. อุทยพฺพยญาณาทินวิปสฺสนาญาณสฺเสตำ อธิวจนำ. สาว ชานนฏฺเฐน ญาณญฺจ ปจฺจกฺขโต ทสฺสนฏฺเฐน ทสฺสนญฺจ ปฏิปกฺขโต วิสุทฺธฏฺเฐน วิสุทฺธิ จาติ **ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิ.** อริยทสฺสนโต ญาณญฺจ ทสฺสนญฺจ กิเลสมลสฺส อจฺจนฺตวิโสธนโต วิสุทฺธิ จาติ **ญาณทสฺสนวิสุทฺธิ.** ทสสีลาทิฉพฺพิสุทฺธิ-ปรมฺปราธิคนฺตพฺพสฺส จตุพฺพิธสฺส อริยมคฺคสฺเสตำ อธิวจนำ.

[๔๔] น นิจฺจนฺติ อนิจฺจํ, ขนฺธปญฺจกํ. ตสฺส อนิจฺจสฺส ธมฺมสฺส อนิจฺจภาวปฺปกาสลกฺขณํ **อนิจฺจลกฺขณํ**. ยํ อนิจฺจลกฺขณํ อนิจฺจํ ขยฏฺเจนาติ จ หุตฺวา อภาวากาโรติ ปวุจฺจติ. ยทนิจฺจํ ตํ ทุกฺขนฺติ วจนโต ตเทว ขนฺธปญฺจกํ ทุกฺขํ. ทุกฺขสฺส ลกฺขณํ **ทุกฺขลกฺขณํ**. ภยฏฺเจนาติ วุจฺจตีติ. อุทยพฺพยปฏิปีฬนนฺติ วา. โส อหํ พุทฺธิวิสยตาย อตฺตาทีนํ กตฺตุวิสยภาเวน ขนฺเธน อญฺเญน วา ติตฺถิเยหิ ปริกปฺปิโต นิจฺโจ อตฺตา. ตพฺพิรหโต ตเทว ขนฺธปญฺจกํ อนตฺตา. อนตฺตสฺส ลกฺขณํ **อนตฺตลกฺขณํ**, ยํ อสารกฏฺเจนาติ วุจฺจติ.

[๔๕] ขนฺธโต พฺยติริตฺตสฺส กตฺตุอนุปลพฺภนโต อพฺยติริตฺตสฺส อเนกตฺตา นิจฺจตฺตา ปวตฺตนโต ขนฺเธสุ อตฺตาทินยนาสมฺภวโต อนิจฺจนฺติ, อนิจฺจสฺส วา อนุปสฺสนา **อนิจฺจานุปสฺสนา**. เอส นโย ทุกฺขานุปสฺสนาทีสุปิ.

[๔๖] อตีตาทิเภทภินฺเน รูปาทิธมฺเม เอกโต กตฺวา รูปํ อนิจฺจํ ขยฏฺเจน, ทุกฺขํ ภยฏฺเจน, อนตฺตา อสารกฏฺเจนาตฺยาทินา นเยน สงฺขิปิตฺวา กลาปโต สมฺมสเน ญาณํ **สมฺมสนญาณํ**. ขนฺธานํ อุทยญฺจ วยญฺจ ชานนกํ ญาณํ **อุทยพฺพยญาณํ**. ภงฺคมตฺตทสฺสนโต สงฺขารานํ ภงฺควิสยํ ญาณํ **ภงฺคญาณํ**. เตสํ ภายิตพฺพาการทสฺสนํ ญาณํ **ภยญาณํ**. เตสํ อาทีนวาการทสฺสนํ ญาณํ **อาทีนวญาณํ**. เตสํ นิพฺพินฺทนํ ญาณํ. **นิพฺพิทาญาณํ** ตโต เตภูมกสงฺขารโต มุจฺจิตุกมฺยตาญาณสงฺขาตํ ญาณํ **มุจฺจิตุกมฺยตาญาณํ**. มุจฺจนุปายสมฺปาทนตฺถํ อนิจฺจาทิโต ปฏิสงฺขานํ ญาณํ **ปฏิสงฺขาญาณํ**. เตสุ ทิฏฺโทเสสุ สงฺขาเรสุ อุเปกฺขนาการปฺปวตฺตํ ญาณํ **สงฺขารุเปกฺขาญาณํ**. อนิจฺจาทิลกฺขณานุปสฺสนาย เหฏฺฐา ปวตฺตานํ อฏฺฐนฺนํ วิปสฺสนาญาณานญฺจ อุทฺธํ มคฺคกฺขเณ อธิ-คนฺตพฺพานํ สตฺตตึสโพธิปกฺขิยธมฺมานญฺจ อนุโลมโต มคฺควีถิยํ โคตฺรภุโต ปุพฺเพ ปวตฺตํ วิปสฺสนาญาณํ ทสมํ **อนุโลมญาณ** นาม.

[๔๗] วิเสเสหิ หีนกิเลเสหิ มุจฺจนโต **วิโมกฺโข**, อริยมคฺโค, โส ปน อนตฺตานุปสฺสนาทีหิ อธิคมนียตฺตา สุญฺญโต อนิมิตฺโต อปฺปณิหิโตติ ติวิโธ วุตฺโต. ตตฺถ อตฺตสุญฺญตาย สุญฺญโต. วิปลฺลาสนิมิตฺตวิรหโต อนิมิตฺโต. ตณฺหาปณิธิวิรหโต อปฺปณิหิโต.

[๔๘] สุญฺญตานุปสฺสนาทโย นาม อนตฺตานุปสฺสนาทโย วิโมกฺขสฺส มุขานิ ทฺวารานีติ **วิโมกฺขมุขานิ**.

[๔๙] อิทานิ อุทฺเทสานุกฺกเมน วิสุทฺธิอาทีนํ นิทฺเทสํ ทสฺเสตุ **"กถนฺ"**-ตฺยาทิ อารทฺธํ. ตตฺถ สมาธานุปธารณฏฺเฐน หิ สีลนลกฺขณํ สีลํ อติ-เสฏฺฐฏฺเฐน ปาติโมกฺขํ. กายวจีทฺวารสํวรณโต สํวโร จาติ ปาติโมกฺขสํวโร. โส เอว สีลนฺติ **ปาติโมกฺขสํวรสีลํ**. สตฺตาปตฺติกฺขนฺธภูตํ จาริตฺตสิกฺขาปทสีลํ. มนจฺฉฏฺเจสุ จกฺขาทีทฺวาเรสุ อิฏฺฐานิฏฺฐาทิวเสน อาปาถาคเต รูปาทิอารมฺมณ-ฉกฺเก อภิชฺชาโทมนสฺสาทีกิเลสานุพนฺธนิมิตฺตาทิคฺคาหปริวชฺชนลกฺขณํ **อินฺทฺริย-สํวรสีลํ**. ธมฺเมน สเมน ปจฺจยปริเยสนวายาโม อาชีโว. โสว กุหนาที-มิจฺฉาชีววิรติยา ปริสุทฺธตฺตา **อาชีวปาริสุทฺธิสีลํ**. ปจฺจเย สนฺนิสฺสิตํ ยถาสกํ ปฏิสงฺขาปริสุทฺธํ จตุปจฺจยปริโภคสงฺขาตํ สีลํ **ปจฺจยสนฺนิสฺสิตสีลํ**. อิติ ปาติ-โมกฺขสํวราทิวเสน วุตฺตํ จตุพฺพิธตฺตา เทสนาสํวรปริเยฏฺฐิปจฺจเวกฺขณวเสน ปริสุทฺธตฺตา จ **จตุปาริสุทฺธิสีลํ** ญาณทสฺสนวิสุทฺธิยา อุปนิสฺสยภูตตฺตา สีลวิสุทฺธิ นามาติ อตฺโถ.

[๕๐] อุปจารกมฺมฏฺฐาเน อปฺปนากมฺมฏฺฐาเน จ วิปสฺสนาภาวปฺปตฺโต กามาวจรสมาธิสงฺขาโต **อุปจารสมาธิ** จ รูปารูปชฺฌานสงฺขาโต **อปฺปนาสมาธิ** จาติ ทฺวิโธปิ สมาธิ วิโมกฺขสมฺภารภูตตฺตา **จิตฺตวิสุทฺธิ** นาม.

[๕๑] สภาโว **ลกฺขณํ** นาม. กิจฺจสมฺปตฺติโย **รโส**. คยฺหนากาโร ผลญฺจ ปจฺจุปฏฺฐานนฺติ เอวํ วุตฺตานํ ลกฺขณรสปจฺจุปฏฺฐานานํ วเสน ผุสนลกฺขโณ ผสฺโส, กกฺขฬลกฺขณา ปถวีธาตูติอาทินา นเยน วิตฺถารโต จ, นมนลกฺขณํ นามํ, รุปฺปนลกฺขณํ รูปนฺติ สงฺเขปโต จ ทฺวิธา ภินฺนสฺส เตภูมกสงฺขารสงฺขาต-ธมฺมสฺส ปริคฺคโห ปจฺจตฺตลกฺขณาทิวเสน ลกฺขณํ ปริจฺฉิชฺช คหณํ ปริคฺคโห ทุกฺขสจฺจววตฺถานํ นามรูปมตฺตทสฺสนโต ทิฏฺฐิอตฺตทิฏฺฐิมลวิโสธนโต วิสุทฺธิ จาติ **ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ** นามาติ เวทิตพฺพํ.

[๕๒] **เตสเยว** เตภูมกานำ **นามรูปานำ** ปฏิสนฺธิยำ อวิชฺชาตณฺหา-อุปาทานกมฺมเหตุวเสน ปวตฺติยำ รูปสฺส กมฺมจิตฺตอุตุอาหารปจฺจยวเสน ตถา นามสฺส จกฺขาทินิสฺสยาทิอารมฺมณปจฺจยวเสน จ วิเสสโต โยนิโสมนสิการ-สปฺปุริสเสวนสทฺธมฺมสฺสวนาทิวเสน กุสลสฺส จ อโยนิโสมนสิการาทิวเสน อกุสลสฺส จ กุสลากุสลกมฺมปจฺจยวเสน วิปากสฺส จ ภวงฺคาทิวเสน อาวชฺชนสฺส จ ขีณาสวสนฺตานวเสน กิริยชวนสฺส จ อุปฺปตฺตีติ เอวำ สาธารณาทิวเสน ตีสุ อทฺธาสุ นามรูปุปฺปตฺติยา ปจฺจกฺขาทิสิทฺธสฺส กมฺมาทิ-ปจฺจยสฺส ปริคฺคณฺหนำ ปจฺจยววตฺถานำ ปจฺจยปริคฺคโห. อิเม ปจฺจยปริคฺคเห ญาณำ อโหสึ นุ โข อหมตีตมทฺธานนฺตฺยาทินยปฺปวตฺตาย โสฬสวิธาย สตฺถริ กงฺขตีตฺยาทินยปฺปวตฺตาย อฏฺฐวิธาย จ กงฺขาย วิตรณโต อติกฺกมนโต กงฺขา-วิตรณา จ อเหตุกวิสมเหตุทิฏฺฐิมลสฺส จ วิโสธนโต วิสุทฺธิ จาติ **กงฺขา-วิตรณวิสุทฺธิ** นามาติ วุจฺจติ.

[๕๓] **ตโต** ปจฺจยปริคฺคหโต **ปรำ ตถา** ตถา ปจฺจตฺตลกฺขณาทิวเสน ปริคฺคหิเตสุ ตปฺปจฺจเยสุ นามรูปภูเตสุ โลกุตฺตรวชฺชิเตสุ ติภูมิปริยาปนฺเนสุ สงฺขาเรสุ อตีตาทิเภทภินฺเนสุ. **ขนฺธาทินยมารพฺภาติ** ปญฺจกฺขนฺธฉทฺวารา-รมฺมณทฺวารปฺปวตฺตธมฺมาทิวเสน อาคตำ ขนฺธาทินยำ อารพฺภ. เอตฺถ หิ ฉ วิญฺญาณา ฉ ผสฺสา ฉ เวทนา ฉ สญฺญา ฉ เจตนา ฉ วิตกฺกา ฉ วิจารา ฉ ตณฺหา ฉ ธาตุโย ทส กสิณานิ ทฺวตฺตึสาการา ทฺวาทสายตนานิ อฏฺฐารส ธาตุโย พาวีสตินฺทฺริยานิ ติสฺโส ธาตุโย ตโย ภวา อปเรปิ ตโย ภวา สตฺต นิรุชฺฌนานิ จตสฺโส อปฺปมญฺญาโย จตสฺโส อารุปฺปสมาปตฺติโย ทฺวาทส ปฏิจฺจสมุปฺปาทงฺคานีติ สทฺธึ ทฺวารปฺปวตฺตธมฺมาทีหิ วุตฺตำ ปญฺจวีสติวิธำ ขนฺธาทินยำ อารพฺภ ปฏิจฺจ. **กาลาปวเสน** ปิณฺฑวเสน สงฺขิปิตฺวา ยำ อตีเต ชาตำ รูปำ, ตำ อตีเต เอว นิรุทฺธำ. ยำ อนาคเต ภาวีรูปำ, ตำ ตตฺเถว นิรุชฺฌิสฺสติ, ยำ ปจฺจุปฺปนฺนำ รูปำ, ตำ อนาคตำ อปฺปตฺวา เอตฺเถว นิรุชฺฌติ, ตถา อชฺฌตฺตำ. พหิทฺธา สุขุมำ โอฬาริกำ หีนำ ปณีตำ ทูเร สนฺติเก รูปำ. ฯเปฯ เวทนา, สญฺญา, สงฺขารา, วิญฺญาณำ. ตสฺมา อนิจฺจำ ขยฏฺเฐน ขยคมนโต, ทุกฺขำ ภยฏฺเฐน.

อนตฺตา อสารกฏฺเฐนาติ จ จกฺขุ์ อนิจฺจ์ ฯเปฯ มโน, รูป์ ฯเปฯ ธมฺมา, จกฺขุวิญฺญาณ์ ฯเปฯ มโนวิญฺญาณ์ อนิจฺจ์ ทุกฺข์ อนตฺตาตฺยาทินา นเยน อตีตาทิอทฺธานวเสน อตีตาทิสนฺตานวเสน อตีตาทิขณวเสน สมฺมสนญาเณน หุตฺวา อภาวอุทยพฺพยปฏิปีฬนอวสวตฺตนาการสงฺขาต์ อนิจฺจลกฺขณาทิกฺ์ ลกฺขณตฺตย์ สมฺมสนฺตสฺส ปริมชฺชนฺตสฺส สมฺมสนญาเณสุ อุปฺปนฺเนสุ ปุน เตสุ เอว สงฺขาเรสุ อวิชฺชาสมุทยา รูปสมุทโย. ตณฺหาสมุทยา รูปสมุทโย, กมฺมสมุทโย รูปสมุทโย, อาหารสมุทยา รูปสมุทโย. ตถา อวิชฺชานิโรธา รูปนิโรโธ, ตณฺหานิโรธา รูปนิโรโธ, กมฺมนิโรธา รูปนิโรโธ, อาหารนิโรธา รูปนิโรโธติ เอว์ เวทนาสญฺญาสงฺขารวิญฺญาเณสูติ จตูหิ ปจฺจเยหิ อุทยญฺจ วยญฺจ สมนุปสฺสนฺตสฺส เอตฺถ ปน อาหารฏฺเฐเนว เวทนาทิตฺตยสฺส ผสฺสสมุทยา ผสฺสนิโรธาติ จ, วิญฺญาณสฺส นามรูปสมุทยา นามรูปนิโรธาติ จ โยเชตพฺพ์. เอว์ ปจฺจยสมุทยฏฺเฐน จ ปจฺจยนิโรธฏฺเฐน จ, ตถา ปจฺจุปฺปนฺนกฺขนฺเธสุ นิพฺพตฺติลกฺขณสฺส จ วิปริณามธมฺมลกฺขณสฺส จ ทสฺสเนน ขณวเสน จาติ เอเกกสฺมึ ขนฺเธ ปญฺจปญฺจอุทยพฺพยทสฺสนวเสน สมปญฺญาสาการหิ อุทยพฺพยญาเณน อุทยพฺพย์ สมนุปสฺสนฺตสฺส อารทฺธวิปสฺสกโยคิโน โอภาโส ฯเปฯ นิกนฺติ จาติ อิเม โอภาสาทโย ทส วิปสฺสนุปกฺกิเลสา ปาตุภวนฺติ.

ตตฺถ **โอภาโสติ** วิปสฺสนาจิตฺตสมุฏฺฐาโน สรีรโต นิจฺฉรณอาโลโก. ปีติวิปสฺสนา จิตฺตสมฺปยุตฺตา ขุทฺทกาทิเภทา ปญฺจวิธา **ปีติ**. ตถา **ปสฺสทฺธิ** จ กายจิตฺตทรถวูปสมลกฺขณา ทุวิธา ปสฺสทฺธิ. **อธิโมกฺโข** จ วิปสฺสนาจิตฺตสมฺปยุตฺตา สทฺธินฺทฺริย์. **ปคฺคาโห** จ วิปสฺสนาจิตฺตสมฺปยุตฺโต สมฺมปฺปธานกิจฺจสาธโก วีริยสมฺโพชฺฌงฺโค. **สุขญฺจ** อติปณีต์ วิปสฺสนาสุข์ **ญาณ์** นาม. อินฺทวิสฺสฏฺฐวชิรสทิสลกฺขณ์ วิปสฺสนาญาณ์. **อุปฏฺฐาน์** นาม สติปฏฺฐานภูตาวิปสฺสนาจิตฺตสมฺปยุตฺตา สติ. **อุเปกฺขา** จ สมฺปฺปวตฺติวิปสฺสนาสมฺปยุตฺตา อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌงฺคภูตา ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขา มโนทฺวาเร อาวชฺชนุเปกฺขา จ. **นิกนฺติ** นาม โอภาสาทีสุ นวสุ อุปฺปนฺเนสุ นวตเม อิโต ปุพฺเพ เอวรูโป โอภาโส อุปฺปนฺนปุพฺโพตฺยาทินา นเยน อาลย์ กุรุมานา สุขุมตณฺหา. อยเมว

อุปกฺกิเลโสเยว. ตณฺหาทิฏฺฐิมานสงฺขาตอุปกฺกิเลสานํ วตฺถุตาย อุปกฺกิเลสา นาม โอภาสาทโย ตณฺหาทิคาหวตฺถุตาย วิปสฺสนุปกฺกิเลสา เอว, น มคฺโค. มคฺคสฺส ปน ปริสุทฺโธติ เอวํ โอภาสาทิวิปสฺสนุปกฺกิเลสสฺส ปริคฺคณฺหนญาณสฺส วเสน อุปกฺกิเลสวินิมุตฺตํ วีถิปฏิปนฺนํ วิปสฺสนาญาณํ มคฺโคติ มคฺคามคฺคลกฺขณสฺส ววตฺถานํ วินิจฺฉยนํ มคฺคามคฺคสฺส ฌานโต ทสฺสนโต อมคฺเค มคฺคสญฺญาย วิโสธนโต จ มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธีตฺยตฺโถ.

[๕๔] ตถา วุตฺตนเยน วิปสฺสนุปกฺกิเลสสงฺขาตปริพนฺธโต วิมุตฺตสฺส โยคิโน อุปกฺกิเลสวิมุตฺตอุทยพฺพยญาณทสฺสนโต ปฏฺฐาย ยาวานุโลมญาณสงฺขารานํ หุตฺวา อภาวอุทยพฺพยปีฬนอวสวตฺตนาการสงฺขาตานํ ติณฺณํ ลกฺขณานํ อนุปสฺสนโต ติลกฺขณวิปสฺสนาติ สงฺขาตานํ อนิจฺจทุกฺขอนตฺตานุปสฺสนาภูตานํ นวนฺนํ ญาณานํ ปรมฺปราย ปฏิปาฏิยา ปฏิปชฺชนตฺสฺส วิสุทฺธิปฏิปทำ ภาเวนฺตสฺส อุทยพฺพย-ญาณาทิอนุโลมญาณาวสานานิ นว วิปสฺสนาญาณานิ ญาณทสฺสนวิสุทฺธิ-อธิคมุปายตฺตา **ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิ** นามาติ เวทิตพฺพา. ฉพฺพิสุทฺธินโย.

[๕๕] **ตสฺส** โยคิโน **เอวं** วุตฺตนเยน **ปฏิปชฺชนฺตสฺส** วิปสฺสนำ ภาเวนฺตสฺส **วิปสฺสนาปริปากภูตำ** สงฺขารุเปกฺขาญาณมาคมฺม อิทานิ อริยมคฺคญาณสงฺขาตา อปฺปนา อุปฺปชฺชิสฺสตีติ ภวงฺคำ โวจฺฉิชฺชิตฺวา สงฺขารุเปกฺขาย คหิตำ ลกฺขณมารพฺภ อุปฺปนฺนมโนทฺวาราวชฺชนสฺส อนนฺตรำ ติกฺขินฺทฺริยาทิวเสน เทฺว วา ตีณิ วา วิปสฺสนาจิตฺตานิ อาวชฺชเนน คหิตำ ยำ กิญฺจิ อนิจฺจลกฺขณาทีสุ เอกำ ลกฺขณ-มารพฺภ มคฺคสฺส ปริกมฺมาทิภาวโต ปริกมฺมานีติปิ อุปจารานีติปิ อนุโลมานีติปิ วตฺตพฺพานิ ปริกมฺมอุปจารอนุโลมนาเมน ปวตฺตนฺตีติ.

[๕๖] ยา วิปสฺสนาย มตฺถกปฺปตฺติยา สิขปฺปตฺตา อนุโลมญาณสหิตตาย สานุโลมา. สา เอว สงฺขาเรสุ อุทาสินตฺตา สงฺขารุเปกฺขาติปิ, ยถารูปำ อปายาทิโต สงฺขารนิมิตฺตโต จ วุฏฺฐหนโต วุฏฺฐานนฺติ สงฺขาตำ มคฺคำ คจฺฉติ ปาปุณาตีติ วุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนาติ จ วุจฺจติ.

[๕๗] **ตโต** อนุโลมโต **ปรํ** ตติยํ จตุตฺถํ วา วิปสฺสนาจิตฺตํ ภาวนาพเลน นิพฺพานมาลมฺพิตฺวา มคฺคสมงฺคิสฺส ปุถุชฺชนโคตฺตํ ปุถุชฺชนสงฺขยํ อภิภวนฺตํ อติกฺกมนฺตํ, อริยโคตฺตํ อภิสมฺภาเวนฺตํ มคฺคสฺส อนนฺตราทิปจฺจยภูตํ โคตฺรภุนามกํ จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ.

[๕๘] ตสฺส อนนฺตรเมว อฏฺฐงฺคิโก อริโย มคฺโค กิจฺจโต เตภูมกขนฺธสงฺขาตํ ทุกฺขสจฺจํ อสมฺโมหโต ปชานนฺโต อภิสมยนฺโต, ยถานุรูปํ สมุทยสจฺจสงฺขาตํ สโยชนาทิกิเลสํ สมุจฺเฉทวเสน ปชหนฺโต, นิโรธสจฺจสงฺขาตํ นิพฺพานํ อารมฺมณกรณวเสน สจฺฉิกโรนฺโต. มคฺคสจฺจสงฺขาตญาเณน สหชายมานํ อวเสสมคฺคงฺคํ สหชาตาทิปจฺจยวเสน ภาเวนฺโต อตฺตานญฺจ อสมฺโมหโต อภิสเมนฺโต ปทีโป วิย เอกกฺขเณ จตุกิจฺจํ สาธยมาโน อปฺปนาวีถิสงฺขาตํ จตุตฺถํ ปญฺจมํ วา ชวนฏฺฐานโมตรติ.

[๕๙] **ตโต** มคฺคจิตฺตโต **ปรํ** ยสฺส ปญฺจมํ มคฺคจิตฺตํ. ตสฺส เทฺว เอกมคฺคสทิสานิ ผลานิ. ยสฺส จตุตฺถํ มคฺคจิตฺตํ โหติ, ตสฺส ตีณิ ผลจิตฺตานิ นิโรธารมฺมณานิ หุตฺวา สมุจฺฉินฺนกิเลสสนฺตาเน ทรถปฏิปฺปสฺสมฺภกานิ หุตฺวา ปวตฺตนฺติ, สตฺตชวนปรมตฺถา เอกาวชฺชนวีถิยา. ตโต ปรํ ภวงฺคํ โอตรติ. ตโต ภวงฺคํ วิจฺฉินฺทิตฺวา ยถากฺกมํ มคฺคาทิปจฺจเวกฺขณโต ปจฺจเวกฺขณญาณานิ ปวตฺตนฺติ. ยํ สนฺธาย "วิมุตฺตสฺมึ วิมุตฺตมฺหีติ ญาณํ โหตี"ติ[๑] วุตฺตํ.

[๖๐] ตตฺถ อิมินาหํ มคฺเคนาคโตติ มคฺคํ ปจฺจเวกฺขติ, ตโต อิทํ นาม ผลํ ลทฺธนฺติ ผลญฺจ, ตโต อยํ นาม ธมฺโม สจฺฉิกโตติ นิพฺพานญฺจ ปณฺฑิโต ปจฺจเวกฺขติ. ตโต อิเม นาม กิเลสา ปหีนาติ ปหีเน กิเลเส จ, อิเม นาม กิเลสา อวสิฏฺฐาติ อุปริมคฺคตฺตยวชฺเฌ กิเลเส จ. เกจิ สงฺขารํ ปจฺจเวกฺขนฺติ สพฺเพนสพฺพํ. เตนาห "ปจฺจเวกฺขติ วา น วา"ติ. อรหโต ปน อวสิฏฺฐกิเลสปจฺจเวกฺขณํ นาม นตฺถิ, ตสฺมา เอกูนวีสติเยว ปจฺจเวกฺขณญาณานิ โหนฺติ. **ฉพฺพิสุทฺธิกฺกเมนาติ** สีลจิตฺตวิสุทฺธิวเสน มูลภูตา เทฺว, วิปสฺสนาปญฺญาย วสีภูตา ทิฏฺฐิวิสุทฺธิอาทโย จตสฺโส จาติ เอวํ ฉนฺนํ วิสุทฺธีนํ กเมน ปฏิปาฏิยา

---

[๑] วิ.มหา. ๔/๒๓/๑๙.

ภาเวตพฺโพ อุปฺปาเทตพฺโพ โสตาปตฺติมคฺคาทิโก จตุพฺพิโธ จตุปฺปากาโร อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค ญาณทสฺสนวิสุทฺธิ นาม สตฺตมา วิสุทฺธีติ ปวุจฺจตีติ โยชนา. อยเมตฺถ วิปสฺสนากมฺมฏฺฐาเน สตฺตนฺนํ วิสุทฺธีนํ เภโท นานตฺตํ.

วิปสฺสนากมฺมฏฺฐานวิสุทฺธิเภทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

วิโมกฺขเภทวณฺณนา

[๖๑] **ตตฺถ** ตสฺมึ อุทฺเทเส. สงฺขาเรสุ อตฺตาภินิเวโส กมฺมานํ การโก ผลสฺส เวทโก เอโส เม อตฺตาติ ปวตฺตาภินิเวสํ ทฬฺหคฺคาหํ มุญฺจนฺตี **อนตฺตานุปสฺสนาว** อตฺตสุญฺญตาการานุปสฺสนโต **สุญฺญตานุปสฺสนา** นาม วิโมกฺขมุขํ อริยมคฺคสงฺขาตสฺส วิโมกฺขสฺส ผลสมาปตฺติกาเล ผลวิโมกฺขสฺส จ มุขํ ทฺวารํ โหติ.

[๖๒] ตถา เตภูมกสงฺขารา อนิจฺจาติ ปวตฺตา อนุปสฺสนา อนิจฺเจ นิจฺจนฺติ ปวตฺตํ สญฺญาจิตฺตทิฏฺฐิวิปลฺลาสสงฺขาตํ วิปลฺลาสนิมิตฺตํ มุญฺจนฺตี ปชหนฺตี วิปลฺลาสนิมิตฺตรหิตาการานุปสฺสนโต **อนิมิตฺตานุปสฺสนา** นาม วิโมกฺขมุขํ โหตีติ สมฺพนฺโธ.

[๖๓] ทุกฺขนฺติ ปวตฺตา อนุปสฺสนาปิ สงฺขาเรสุ เอตํ มม เอตํ สุขนฺ-ตฺยาทินา นเยน ปวตฺตํ กามภวตณฺหาสงฺขาตํ ตณฺหาปณิธึ ตณฺหาปตฺถนํ มุญฺจนฺตี ทุกฺขาการทสฺสเนน ปริจฺจชนฺตี ปณิธิรหิตาการานุปสฺสนโต **อปฺปณิหิตา-นุปสฺสนา** นาม วิโมกฺขมุขํ โหตีตฺยตฺโถ.

[๖๔] **ตสฺมา**ติ ยสฺมา วิปสฺสนามคฺโค เอตํ นามํ ลภติ ตสฺมา. วฏฺฏ-ทุกฺขโต วุฏฺฐหติ เอเตนาติ วุฏฺฐานนฺติ วุจฺจติ มคฺโค, ตสฺส ปากฏตฺตา วุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนานุโลมํ สงฺขารุเปกฺขา สเจ สงฺขาเร อนตฺตโต วิปสฺสติ, ตทา อาคมนโต **สุญฺญโต วิโมกฺโข** นาม โหติ มคฺโค.

[๖๖] ยทิ สงฺขาเร วุฏฺฐานคามินี อนิจฺจโต ทุกฺขโต วา วิปสฺสติ. ตทา มคฺโค อนิมิตฺโต วิโมกฺโข อปฺปณิหิโต วิโมกฺโข นามาติ จ วุจฺจติ, เอวํ

วิปสฺสนาคมนวเสน มคฺโค ตีณิ นามานิ ลภติ, ตถา มคฺควีถิยํ อุปฺปชฺชมานํ ผลํ มคฺคสฺส อาคมนวเสน ตีณิ นามานิ ลภตีติ สมฺพนฺโธ.

[๖๗] ผลสมาปตฺติวีถิยํ ปน วิปสฺสนาคมนวเสน สุญฺญตาทิวิโมกฺโขติ วุจฺจตีติ สมฺพนฺโธ. **ยถาวุตฺตนเยนาติ** ปุพฺเพ วุตฺตอนตฺตานุปสฺสนาทิวเสน ผลสมาปตฺติวีถิยํ วิปสฺสนฺตานํ อริยปุคฺคลานํ ยถาสกํ ผลํ อตฺตโน มคฺคผลํ อุปฺปชฺชมานานมฺปิ สุญฺญตานุปสฺสนานํ อาคมนวเสน สุญฺญโต อนิมิตฺโต อปฺปณิหิโต วิโมกฺโขติ วุจฺจตีติ อธิปฺปาโย. **อารมฺมณวเสนาติ** ยโต นิพฺพานํ สพฺพสงฺขารสุญฺญตตฺตา จ ปรมเตน นิมิตฺตรหิตตฺตา ตณฺหาทิปณิธิรหิตตฺตา จ สุญฺญตํ อนิมิตฺตํ อปฺปณิหิตนฺติ จ วุจฺจติ, ตสฺมา สุญฺญตาทิอากาเรน นิพฺพานมาลมฺพิตฺวา ปวตฺตนโต จ ราคาทีหิ สุญฺญตฺตา รูปนิมิตฺตาทิ-อารมฺมณรหิตตฺตา อุปกฺกิเลสปณิธิรหิตตฺตา จ สรสโตปิ จ. สพฺพตฺถ มคฺควีถิยมฺปิ ผลสมาปตฺติวีถิยมฺปิ, สพฺเพสมฺปิ มคฺคผลานํ สุญฺญตาทินามตฺตยํ สมานเมว โหตีตฺยตฺโถ. อยเมตฺถ สุญฺญตาทิวิโมกฺขเภโท.

วิโมกฺขเภทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

ปุคฺคลเภทวณฺณนา

[๖๘] ฉพฺพิสุทฺธิกฺกเมน โสตาปตฺติมคฺคํ ภาเวตฺวา อุปฺปาเทตฺวา สีลพฺพต-ปรามาสสกฺกายทิฏฺฐิวิโสธิตตฺตา ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺตานํ ปญฺจนฺนํ อกุสล-จิตฺตุปฺปาทานํ สมุจฺเฉทปฺปหาเนน อปฺปวตฺตินิโรเธน ปหีนจตุราปายปฏิสนฺธิ-คมนตฺตา ปหีนาปายคมโน จตุราปายมุตฺโต. สตฺตกฺขตฺตุํ สตฺตวาเรสุ คติยํ ปฏิสนฺธิคฺคหณํ ปรมํ เอตสฺสาติ **สตฺตกฺขตฺตุปรโม.** อฏฺฐงฺคมคฺคสงฺขาตธมฺม-โสตสฺส อาปนฺนตฺตา สมธิคตตฺตา **โสตาปนฺโน** นาม โหติ โสตาปตฺติผลฏฺโฐ อริยสาวโก.

[๖๙] สกึ เอกวารํ อิมํ มนุสฺสโลกํ ปฏิสนฺธิวเสน อาคจฺฉตีติ **สกทาคามี**, ทุติยผลฏฺโฐ. ตสฺส สกทาคามิสฺส มคฺคํ ภาเวตฺวา ราคโทสโมหานํ

ตนุกรตฺตา กามราคสฺส จ พฺยาปาทสฺส จ ตเทกฏฺฐโมหสฺส จ ทุติยมคฺเคน ตนุภาวํ นีตตฺตา ตํ ผลฏฺโฐ สกิเทว อิมํ โลกํ อาคนฺตฺวา อาคมนธมฺโม สกทาคามี นาม อริยสาวโก โหติ.

[๗๐] น อาคามีติ **อนาคามี**, ตติยผลฏฺโฐ. โส อนาคามิมคฺคํ ภาเวตฺวา กามราคพฺยาปาทานํ ทฺวินฺนํ สโยชนานํ อนวเสสปฺปหาเนน เหตุนา อนาคามี นาม อริยสาวโก โหติ. โส กามตณฺหาย ปหีนตฺตา ปุน อิตฺถตฺตํ อิตฺถภาวํ กามาวจรปฏิสนฺธิกภาวํ อนาคนฺตฺวา สุทฺธาวาสเทเวสุ โอปปาติโก นาม โหตีติตฺยาธิปฺปาโย.

[๗๑] อรหตฺตมคฺคํ ภาเวตฺวา ปญฺจนฺนํ อุทฺธมฺภาคิยสโยชนานํ อวเสสานํ กิเลสานญฺจ ปหานโต จตุตฺถมคฺคญาณานํ อนุปฺปาทนิโรธาปาทนโต อรหา นาม อฏฺฐโม อริยปุคฺคโล โหติ. ขีณา จตฺตาโร อาสวา เอตสฺสาติ **ขีณาสโว.** กตกิจฺโจ อุปธิกฺขยา อปฺปฏิสนฺธิโก สเทวเก โลเก อคฺโค ทกฺขิเณยฺโย ทกฺขิณ-สาวกพุทฺโธ นาม โหติ. อยเมตฺถ อริยปุคฺคลานํ เภโท วิภาโค.

ปุคฺคลเภทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

สมาปตฺติเภทวณฺณนา

[๗๒] อริยผลสฺส สมาปชฺชนํ **ผลสมาปตฺติ.** สา ปน สพฺเพสมฺปิ โสตาปนฺนาทีนํ จตุนฺนมฺปิ ยถาสกํ ผลวเสน อตฺตโน อตฺตโน มคฺคผลวเสน สาธารณเมว, นตฺถิ วิเสโส.

[๗๓] ยํ ปน จิตฺตเจตสิกานํ อปฺปวตฺติสงฺขาตสฺส นิโรธสฺส สมาปตฺติยา สมาปชฺชนํ ทิฏฺเฐว ธมฺเม จิตฺตนิโรธํ ปตฺวา วิหรณํ, ตํ ปน ฌานลาภีนเมว อนาคามีนญฺเจว อรหนฺตานญฺจ ลพฺภติ, นาญฺเญสํ อริยานํ. ตญฺจ กามรูป-ภเวสฺวว. **ตตฺถาติ** นิโรธสมาปตฺติยํ. ตํ สมาปชฺชิตุกาโม โยคี ยถากฺกมํ อนุปฏิปาฏิยา. **ปฐมชฺฌานาทิมหคฺคตสมาปตฺตึ สมาปชฺชิตฺวาติ** วสีภูตํ

ปฐมกสิณาทิอารมฺมณํ ปฐมชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา. ตถา ทุติยํ ฯเปฯ วิญฺญาณญฺจายตนนฺติ อนุปุพฺพสมาปชฺชนวเสน ปฐมชฺฌานาทิกํ มหคฺคตรูปารูปชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา. ตโต ตโต วุฏฺจาย ตตฺถ ตตฺถ ฌานงฺคจิตฺตเจตสิกภูเตปิ สงฺขารธมฺเมติ ลกฺขณมาโรเปตฺวา ตตฺถ ตตฺเถว ฌาเน อนิจฺจา ทุกฺขา อนตฺตาติ วิปสฺสนฺโต เอว สมถวิปสฺสนานํ ยุคนนฺธภาวาปาทนวเสน ยาว อากิญฺจญฺญายตนํ คนฺตฺวา ตโต วุฏฺจาย สตฺตาหพฺภนฺตเร อตฺตโน สรีเรน เอกาพทฺธํ จเปตฺวา วิสุํ จปิตจีวราทิปริกฺขาราทีนํ อคฺคิอาทินา อวินาสนาธิฏฺจานํ สพฺพปฏิมานนสตฺถุปกฺโกสนานํ ปุเรตรํ วุฏฺจานํ สตฺตาหพฺภนฺตเร อายุสงฺขารา ปวตฺติสฺสนฺติ วา โน วาติ อตฺตโน อายุสงฺขาโร โลกนญฺจาติ เอวํ จตุพฺพิธํ อธิฏฺเจยฺยาทิกํ ปุพฺพกิจฺจํ กตฺวา เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ สมาปชฺชติ. ตสฺส สมาปนฺนสฺส ทฺวินฺนํ จตุตฺถารุปฺปภูตานํ กุสลชวนานํ วา จิรโต อุทฺธํ จิตฺตสนฺตติ โวจฺฉิชฺชติ น ปวตฺตติ ตโต ทิฏฺเจว ธมฺเม ปตฺตนิโรธสงฺขาตํ นิพฺพานํ สมาปนฺโน นาม โหติ.

[๗๔] สมาปตฺติโต วุฏฺจานกาเล ปน อนาคามิโน อนาคามิผลจิตฺตํ อรหโต อรหตฺตผลจิตฺตญฺจ. นิพฺพานมารพฺภ เอกวารเมว ปวตฺติตฺวา ภวงฺคปาโตว โหติ. ตโต ภวงฺคโต อุปริ ปจฺจเวกฺขณญาณํ ปวตฺตตีติ. อยเมตฺถ ผลนิโรธสมาปตฺตีนํ เภโท.

วิปสฺสนากมฺมฏฺจานวณฺณนา นิฏฺจิตา.

อุยฺโยชนวณฺณนา

[๗๕] ปญฺญาภาวนาย วิโมกฺขาธิคโม กิเลสสฺส ปหานํ โสตาปนฺนาทิทกฺขิเณยฺยาทิภาโว ผลนิโรธสมาปตฺติสุขานุภวนญฺจานิสโส เวทิตพฺโพ. **ปฏิปตฺติรสสฺสาทนฺติ** ฌานสุขผลสุขาทิเภทํ สมาธิวิปสฺสนาปฏิปตฺติยา รสสฺสาทํ ปตฺถยนฺเตน สมถวิปสฺสนาสงฺขาตํ อุตฺตมํ ภาวนาทฺวยํ นวมํ ขณวรํ อุปลทฺเธน ภาเวตุํ อรหตีตฺยตฺโถ.

นวโม ปริจฺเฉโท.

นิคมนวณฺณนา

[ก] จาริตฺเตน โสภิเต วิสาลกุเล อุทโย อุปฺปตฺติยสฺส โส ตถา, เตน. กมฺมผลรตนตฺตยวิสยาย สทฺธาย อภิวุทฺโธ ปริสุทฺโธ จ ทานสีลพาหุสจฺจขนฺติ-เมตฺตาทิเภทคุณานํ อุทโย ยสฺส, เตน. นมฺปวฺหเยน[๑] นมฺปนามเกน อุปาสเกน ปรานุกมฺปํ ปริยตฺติสาสเน สุโขตรณปริปาจนลกฺขณํ ปเรสํ อนุคฺคหํ ปณิธาย ปตฺถิตํ อภิยาจิตํ ยํ ปกรณํ อภิธมฺมตฺถสงฺคหํ คนฺถปฺปพนฺธรูปํ, ตํ เอตฺตาวตา นวหิ ปริจฺเฉเทหิ ปรินิฏฺจิตํ สพฺพโส นิฏฺจํ อิตํ ปริโยสานํ ปาปิตนฺตฺยตฺโถติ.

อภิธมฺมตฺถสงฺคหฏีกา นิฏฺจิตา.

---

[๑] สงฺคเห "นปฺปวฺหเยนา"ติ ทิสฺสติ.

อภิธมฺมตฺถวิภาวินีฏีกา

ม. ๖๙
ส. ๖๑

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

คนฺถารมฺภกถา

(ก) วิสุทฺธกรุณาญาณํ พุทฺธํ สมฺพุทฺธปูชิตํ
ธมฺมํ สทฺธมฺมสมฺภูตํ นตฺวา สงฺฆं นิรงฺคณํ.

(ข) สาริปุตฺตํ มหาเถรํ ปริยตฺติวิสารทํ
วนฺทิตฺวา สิรสา ธีรํ ครุ๎ คารวภาชนํ.

(ค) วณฺณยิสฺสं สมาเสน อภิธมฺมตฺถสงฺคหं
อาภิธมฺมิกภิกฺขูนं ปรं ปีติวิวฑฺฒนํ.

(ฆ) โปราเณหิ อเนกาปิ กตา ยา ปน วณฺณนา
น ตาหิ สกฺกา สพฺพตฺถ อตฺโถ วิญฺญาตเว อิธ.

(ง) ตสฺมา ลีนปทาเนตฺถ สาธิปฺปายมหาปยํ
วิภาเวนฺโต สมาเสน รจยิสฺสามิ วณฺณนนฺติ.

คนฺถารมฺภกถาวณฺณนา

[๑] ปรมวิจิตฺตนยสมนฺนาคตํ สกสมยสมยนฺตรคหนวิคฺคาหณสมตฺถํ สุวิมลวิปุลปญฺญาเวยฺยตฺติยชนนํ ปกรณมิทมารภนฺโตยมาจริโย ปฐมํ ตาว รตนตฺตยปฺปณามาภิเธยฺยกรณปฺปการปกรณาภิธานปฺปโยชนานิ ทสฺเสตุ๎ **"สมฺมาสมฺพุทฺธนฺ"**ตฺยาทิมาห.

เอตฺถ หิ "สมฺมาสมฺพุทฺธํ ฯเปฯ อภิวาทิยา"ติ อิมินา รตนตฺตยปฺปณาโม วุตฺโต, "อภิธมฺมตฺถสงฺคหนฺ"ติ เอเตน อภิเธยฺยกรณปฺปการปกรณาภิธานานิ อภิธมฺมตฺถานํ อิธ สงฺคเหตพฺพภาวทสฺสเนน เตสํ

ม. ๗๐
ส. ๖๒

อิมินา สมุทิเตน ปฏิปาเทตพฺพภาวทีปนโต เอกตฺถสงฺคยฺหกถนาการ-ทีปนโต อตฺถานุคตสมญฺญาปริทีปนโต จ. ปโยชนํ ปน สงฺคหปเทน สามตฺถิยโต ทสฺสิตเมว อภิธมฺมตฺถานํ เอกตฺถสงฺคเห สติ ตทุคฺคห-ปริปุจฺฉาทิวเสน เตสํ สรูปาวโพธสฺส ตมฺมูลิกาย จ ทิฏฺฐธมฺมิก-สมฺปรายิกตฺถสิทฺธิยา อนายาเสน สํสิชฺฌนโต.

ตตฺถ รตนตฺตยปฺปณามปฺปโยชนํ ตาว พหุธา ปปญฺเจนฺติ อาจริยา, วิเสสโต ปน อนฺตรายนิวารณํ ปจฺจาสีสนฺติ. ตถา หิ วุตฺตํ สงฺคหกาเรหิ "ตสฺสานุภาเวน หตนฺตราโย"ติ.[๑] รตนตฺตยปฺปณาโม หิ อตฺถโต ปณาม-กิริยาภินิปฺผาทิกา กุสลเจตนา, สา จ วนฺทเนยฺยวนฺทกานํ เขตฺตชฺฌาสย-สมฺปทาหิ ทิฏฺฐธมฺมเวทนียภูตา ยถาลทฺธสมฺปตฺตินิมิตฺตกสฺส กมฺมสฺส อนุพลปฺปทานวเสน ตนฺนิพฺพตฺติตวิปากสนฺตติยา อนฺตรายกรานิ อุปปีฬก-อุปจฺเฉทกกมฺมานิ ปฏิพาหิตฺวา ตนฺนิทานานํ ยถาธิปฺเปตสิทฺธิวิพนฺธกานํ โรคาทิอนฺตรายานมปฺปวตฺตึ สาเธติ. ตสฺมา ปกรณารมฺเภ รตนตฺตยปฺ-ปณามกรณํ ยถารทฺธปกรณสฺส อนนฺตราเยน ปริสมาปนตฺถญฺเจว โสตูนญฺจ วนฺทนาปุพฺพงฺคมาย ปฏิปตฺติยา อนนฺตราเยน อุคฺคหณ-ธารณาทิสํสิชฺฌนตฺถญฺจ. อภิเธยฺยกถนํ ปน วิทิตาภิเธยฺยสฺเสว คนฺถสฺส
ส. ๖๓ วิญฺญูหิ อุคฺคหณาทิวเสน ปฏิปชฺชิตพฺพภาวโต. กรณปฺปการปฺปโยชน-สนฺทสฺสนานิ จ โสตุชนสมุสฺสาหชนนตฺถํ. อภิธานกถนํ ปน โวหารสุขตฺถนฺติ
ม. ๗๑ อยเมตฺถ สมุทายตฺโถ. อยํ ปน อวยวตฺโถ :- สสทฺธมฺมคณุตฺตมํ อตุลํ สมฺมาสมฺพุทฺธํ อภิวาทิย อภิธมฺมตฺถสงฺคหํ ภาสิสฺสนฺติ สมฺพนฺโธ.

ตตฺถ สมฺมา สามญฺจ สพฺพธมฺเม อภิสมฺพุทฺโธติ **สมฺมาสมฺพุทฺโธ**, ภควา. โส หิ สงฺขตาสงฺขตเภทํ สกลมฺปิ ธมฺมชาตํ ยาถาวสรส-ลกฺขณปฏิเวธวเสน สมฺมา สยํ วิจิโตปจิตปารมิตาสมฺภูเตน สยมฺภูญาเณน สามํ พุชฺฌิ อญฺญาสิ. ยถาห "สยํ อภิญฺญาย กมุทฺทิเสยฺยนฺ"ติ.[๒] อถ วา **พุธ**ธาตุสฺส ชาครณวิกสนตฺเถสุปิ ปวตฺตนโต สมฺมา สามญฺจ ปฏิพุทฺโธ

---

[๑] วิ.อฏ. ๑/๒. [๒] วิ.มหา. ๔/๑๑/๑๑, ม.มู. ๑๒/๒๘๕/๒๔๖, ม.ม. ๑๓/๓๔๑/๓๒๓, ขุ.ธ. ๒๕/๓๕๓/๗๘, อภิ.ก. ๓๗/๔๐๕/๒๔๕.

อนญฺญปฏิโพธิโต หุตฺวา สยเมว สวาสนสมฺโมหนิทฺทาย อจฺจนฺตํ วิคโต, ทินกรกิรณสมาคเมน ปรมรุจิรสิริโสภคฺคปฺปตฺติยา วิกสิตมิว ปทุมํ อคฺค-มคฺคญาณสมาคเมน อปริมิตคุณคณาลงฺกตสพฺพญฺญุตญฺญาณปฺปตฺติยา สมฺมา สยเมว วิกสิโต วิกาสมนุปฺปตฺโตติยตฺโถ. ยถาวุตฺตวจนตฺถโยเคปิ **สมฺมาสมฺพุทฺธ**สทฺทสฺส ภควติ สมญฺญาวเสน ปวตฺตตฺตา "อตุลนฺ"ติ อิมินา วิเสเสติ. ตุลาย สมฺมิโต ตุโลฺย, โสเยว ตุโล ยการโลปวเสน. อถ วา สมฺมิตตฺเถ อการปจฺจยวเสน ตุลาย สมฺมิโต ตุโล, น ตุโล **อตุโล**, สีลาทีหิ คุเณหิ เกนจิ อสทิโส. นตฺถิ เอตสฺส วา ตุโล สทิโสติ อตุโล สเทวเก โลเก อคฺคปุคฺคลภาวโต. ยถาห "ยาวตา ภิกฺขเว สตฺตา อปทา วา ส. ๖๔
ทฺวิปทา วา จตุปฺปทา วา ฯเปฯ ตถาคโต เตสํ อคฺคมกฺขายตี"ติอาทิ.[๑]

เอตฺตาวตา จ เหตุผลสตฺตูปการสมฺปทาวเสน ตีหากาเรหิ ภควโต โถมนา กตา โหติ. ตตฺถ **เหตุสมฺปทา** นาม มหากรุณาสมาโยโค โพธิสมฺภารสมฺภรณญฺจ. **ผลสมฺปทา** ปน ญาณปหานอานุภาวรูปกาย- ม. ๗๒
สมฺปทาวเสน จตุพฺพิธา. ตตฺถ สพฺพญฺญุตญฺญาณปทฏฺฐานํ มคฺคญาณํ, ตมฺมูลกานิ จ ทสพลาทิญาณานิ **ญาณสมฺปทา**. สวาสนสกลสงฺกิเลสาน-มจฺจนฺตมนุปฺปาทธมฺมตาปาทนํ **ปหานสมฺปทา**. ยถิจฺฉิตนิปฺผาทเน อาธิปจฺจํ **อานุภาวสมฺปทา**. สกลโลกนยนาภิเสกภูตา ปน ลกฺขณา-นุพฺยญฺชนปฺปฏิมณฺฑิตา อตฺตภาวสมฺปตฺติ **รูปกายสมฺปทา** นาม. **สตฺตูปกาโร** ปน อาสยปโยควเสน ทุวิโธ. ตตฺถ เทวทตฺตาทีสุ วิโรธิสตฺเตสุปิ นิจฺจํ หิตชฺฌาสยตา, อปริปากคตินฺทฺริยานํ อินฺทฺริย-ปริปากกาลาคมนญฺจ **อาสโย** นาม. ตทญฺญสตฺตานํ ปน ลาภสกฺการาทิ-นิรเปกฺขจิตฺตสฺส ยานตฺตยมุเขน สพฺพทุกฺขนิยฺยานิกธมฺมเทสนา **ปโยโค** นาม.

ตตฺถ ปุริมา เทฺว ผลสมฺปทา "สมฺมาสมฺพุทฺธนฺ"ติ อิมินา ทสฺสิตา, อิตรา ปน เทฺว, ตถา สตฺตูปการสมฺปทา จ "อตุลนฺ"ติ เอเตน,

---

[๑] องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๓๔/๓๙, องฺ.ปญฺจก. ๒๒/๓๒/๓๐, ขุ.อิติ. ๒๕/๙๐/๓๐๘.

ตทุปายภูตา ปน เหตุสมฺปทา ทฺวีหิปิ สามตฺถิยโต ทสฺสิตา ตถาวิธเหตุ-พฺยติเรเกน ตทุภยสมฺปตฺตีนมสมฺภวโต อเหตุกตฺเต จ สพฺพตฺถ ตาสํ สมฺภวปฺปสงฺคโต.

ตเทวํ ติวิธาวตฺถาสงฺคหิตโถมนาปุพฺพงฺคมํ พุทฺธรตนํ วนฺทิตฺวา
ส. ๖๕ อิทานิ เสสรตนานมฺปิ ปณามมารภนฺโต อาห **"สสทฺธมฺมคณุตฺตมนฺ"**ติ. คุณีภูตานมฺปิ หิ ธมฺมสํฆานํ อภิวาเทตพฺพภาโว สห โยเคน วิญฺญายติ ยถา "สปุตฺตทาโร อาคโตติ ปุตฺตทารสฺสาปิ อาคมนนฺ"ติ.

ตตฺถ อตฺตานํ ธาเรนฺเต จตูสุ อปาเยสุ วฏฺฏทุกฺเขสุ จ อปตมาเน กตฺวา ธาเรตีติ ธมฺโม, จตุมคฺคผลนิพฺพานวเสน นววิโธ, ปริยตฺติยา สห ทสวิโธ วา ธมฺโม. ธารณญฺจ ปเนตสฺส อปายาทินิพฺพตฺตกกิเลสวิทฺธํสนํ,
ม. ๗๓ ตํ อริยมคฺคสฺส กิเลสสมุจฺเฉทกภาวโต, นิพฺพานสฺส จ อารมฺมณภาเวน ตสฺส ตทตฺถสิทฺธิเหตุตาย นิปฺปริยายโต ลพฺภติ, ผลสฺส ปน กิเลสานํ ปฏิปฺปสฺสมฺภนวเสน มคฺคานุกูลปฺปวตฺติโต ปริยตฺติยา จ ตทธิคมเหตุตาย อุภินฺนมฺปิ ปริยายโตติ ทฏฺจพฺพํ. สตํ สปฺปุริสานํ อริยปุคฺคลานํ, สนฺโต วา สวิชฺชมาโน น ติตฺถิยปริกปฺปิโต อตฺตา วิย ปรมตฺถโต อวิชฺชมาโน, สนฺโต วา ปสตฺโถ สุวากฺขาตตาทิคุณโยคโต น พาหิรกธมฺโม วิย เอกนฺตนินฺทิโต ธมฺโมติ สทฺธมฺโม. คโณ จ โส อฏฺจนานํ อริยปุคฺคลานํ สมูหภาวโต อุตฺตโม จ สุปฺปฏิปนฺนตาทิคุณวิเสสโยคโต, คณานํ คเณสุ วา เทวมนุสฺสาทิสมูเหสุ อุตฺตโม ยถาวุตฺตคุณวเสนาติ คณุตฺตโม, สห สทฺธมฺเมน คณุตฺตเมน จาติ สสทฺธมฺมคณุตฺตโม, ตํ **สสทฺธมฺมคณุตฺตมํ**.

ส. ๖๖ **อภิวาทิยา**ติ วิเสสโต วนฺทิตฺวา, ภยลาภกุลาจาราทิวิรเหน สกฺกจฺจํ อาทเรน กายวจีมโนทฺวาเรหิ วนฺทิตฺวาตฺยตฺโถ. **ภาสิสฺสนฺ**ติ กเถสฺสามิ. นิพฺพตฺติตปรมตฺถภาเวน อภิวิสิฏฺจา ธมฺมา เอตฺถาติอาทินา อภิธมฺโม, ธมฺมสงฺคณีอาทิสตฺตปฺปกรณํ อภิธมฺมปิฏกํ, ตตฺถ วุตฺตา อตฺถา อภิธมฺมตฺถา, เต สงฺคยฺหนฺติ เอตฺถ, เอเตนาติ วา **อภิธมฺมตฺถสงฺคหํ**.

จตุปรมตฺถธมฺมวณฺณนา

[๒] เอวํ ตาว ยถาธิปฺเปตปฺปโยชนนิมิตฺตํ รตนตฺตยปฺปณามาทิกํ วิธาย อิทานิ เยสํ อภิธมฺมตฺถานํ สงฺคหณวเสน อิทํ ปกรณํ ปฏฺฐปียติ, เต ตาว สงฺเขปโต อุทฺทิสนฺโต อาห **"ตตฺถ วุตฺตา"**ตฺยาทิ. **ตตฺถ** ตสฺมึ อภิธมฺเม **สพฺพถา** กุสลาทิวเสน ขนฺธาธิวเสน จ **วุตฺตา** อภิธมฺมตฺถา **ปรมตฺถโต** สมฺมุตึ ฐเปตฺวา นิพฺพตฺติตปรมตฺถวเสน **จิตฺตํ** วิญฺญาณกฺขนฺโธ, **เจตสิกํ** เวทนาทิกฺขนฺธตฺตยํ, **รูปํ** ภูตุปาทายเภทภินฺโน รูปกฺขนฺโธ, **นิพฺพานํ** ม. ๗๔ มคฺคผลานมารมฺมณภูโต อสงฺขตธมฺโมติ เอวํ **จตุธา** จตูหากาเรหิ จิตาติ โยชนา. ตตฺถ ปรโม อุตฺตโม อวิปรีโต อตฺโถ, ปรมสฺส วา อุตฺตมสฺส ญาณสฺส อตฺโถ โคจโรติ **ปรมตฺโถ.**

จินฺเตตีติ **จิตฺตํ**, อารมฺมณํ วิชานาตีติ อตฺโถ. ยถาห "วิสย-วิชานนลกฺขณํ จิตฺตนฺ"ติ.[๑] สติปิ หิ นิสฺสยสมนนฺตราทิปจฺจเย น วินา อารมฺมเณน จิตฺตมุปฺปชฺชตีติ ตสฺส ตํลกฺขณตา วุตฺตา. เอเตน นิรารมฺมณวาทิมตํ ปฏิกฺขิตฺตํ โหติ. จินฺเตนฺติ วา เอเตน กรณภูเตน สมฺปยุตฺตธมฺมาติ **จิตฺตํ**. อถ วา จินฺตนมตฺตํ **จิตฺตํ**. ยถาปจฺจยํ หิ ปวตฺติตมตฺตเมว ยทิทํ สภาวธมฺโม นาม. เอวญฺจ กตฺวา สพฺเพสมฺปิ ปรมตฺถธมฺมานํ ภาวสาธนเมว นิปฺปริยายโต ลพฺภติ, กตฺตุกรณวเสน ส. ๖๗ ปน นิพฺพจนํ ปริยายกถาติ[๒] ทฏฺฐพฺพํ. สกสกกิจฺเจสุ หิ ธมฺมานํ อตฺตปฺปธานตาสมาโรปเนน กตฺตุภาโว,[๓] ตทนุกูลภาเวน สหชาตธมฺม-สมูเห กตฺตุภาวสมาโรปเนน ปฏิปาเทตพฺพธมฺมสฺส กรณตฺตญฺจ ปริยายโตว ลพฺภติ, ตถานิทสฺสนํ ปน ธมฺมสภาววินิมุตฺตสฺส กตฺตาทิโน อภาวปริทีปนตฺถนฺติ เวทิตพฺพํ. วิจิตฺตกรณาทิโตปิ **จิตฺต**สทฺทตฺถํ ปปญฺเจนฺติ. อยํ ปเนตฺถ สงฺคโห :-

---

[๑] อภิ.อฏ. ๑/๑๖๑. [๒] ก. ปริยายกถนนฺติ. [๓] ม. กตฺตุภาโว จ.

"วิจิตฺตกรณา จิตฺตํ อตฺตโน จิตฺตตาย วา
จิตฺตํ กมฺมกิเลเสหิ จิตฺตํ ตายติ วา ตถา
จิโนติ อตฺตสนฺตานํ วิจิตฺตารมฺมณนฺติ จา"ติ.[๑]

เจตสิ ภวํ ตทายตฺตวุตฺติตายาติ **เจตสิกํ.** น หิ ตํ จิตฺเตน วินา อารมฺมณคฺคหณสมตฺถํ อสติ จิตฺเต สพฺเพนสพฺพํ อนุปฺปชฺชนโต, จิตฺตํ
ม. ๗๕ ปน เกนจิ เจตสิเกน วินาปิ อารมฺมเณ ปวตฺตตีติ ตํ เจตสิกเมว จิตฺตายตฺตวุตฺติกํ นาม. เตนาห ภควา "มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา"ติ,[๒] เอเตน สุขาทีนํ อเจตนตฺตนิจฺจตฺตาทโย วิปฺปฏิปตฺติโยปิ ปฏิกฺขิตฺตา โหนฺติ. เจตสิ นิยุตฺตํ วา เจตสิกํ.

รุปฺปตีติ **รูปี,** สีตุณฺหาทิวิโรธิปจฺจเยหิ วิการมาปชฺชติ, อาปาทียตีติ วา อตฺโถ. เตนาห ภควา "สีเตนปิ รุปฺปติ, อุเณฺหนปิ รุปฺปตี"ตฺยาทิ,[๓] รุปฺปนญฺเจตฺถ สีตาทิวิโรธิปจฺจยสมวาเย วิสทิสุปฺปตฺติเยว. ยทิ เอวํ อรูปธมฺมานมฺปิ รูปโวหาโร อาปชฺชตีติ. นาปชฺชติ สีตาทิคฺคหณ-
ส. ๖๘ สามตฺถิยโต วิภูตตรสฺเสว รุปฺปนสฺสาธิปฺเปตตฺตา. อิตรถา หิ "รุปฺปตี"ติ อวิเสสวจเนเนว ปริยตฺตนฺติ กึ สีตาทิคฺคหเณน, ตํ ปน สีตาทินา ผุฏฺฐสฺส รุปฺปนํ วิภูตตรํ, ตสฺมา ตเทวตฺถาธิปฺเปตนฺติ ญาปนตฺถํ, สีตาทิคฺคหณํ กตํ. ยทิ เอวํ กถํ พฺรหฺมโลเก รูปโวหาโร, น หิ ตตฺถ อุปฆาตกา สีตาทโย อตฺถีติ. กิญฺจาปิ อุปฆาตกา นตฺถิ, อนุคฺคาหกา ปน อตฺถิ, ตสฺมา ตัวเสเนตฺถ รุปฺปนํ สมฺภวตีติ. อถ วา ตัสภาวานติวตฺตนโต ตตฺถ รูปโวหาโรติ อลมติปฺปปญฺเจน.

ภวาภวํ วินนโต สํสิพฺพนโต วานสงฺขาตาย ตณฺหาย นิกฺขนฺตํ, นิพฺพาติ วา เอเตน ราคคฺคิอาทิโกติ **นิพฺพานํ.**

---

[๑] อภิ.อฏ. ๑/๑๑๐ ปิฏเฐ ปสฺสิตพฺพํ.

[๒] ขุ.ธ. ๒๕/๑–๒/๑๕.

[๓] สํ.ข. ๑๗/๗๙/๗๑.

๑. ปฐมปริจฺเฉท

จิตฺตสงฺคหวิภาค

ภูมิเภทจิตฺตวณฺณนา

[๓] อิทานิ ยสฺมา วิภาควนฺตานํ ธมฺมานํ สภาววิภาวนํ วิภาเคน วินา น โหติ, ตสฺมา ยถาอุทฺทิฏฺฐานํ อภิธมฺมตฺถานํ อุทฺเทสกฺกเมน วิภาคํ ทสฺเสตุํ จิตฺตํ ตาว ภูมิชาติสมฺปโยคาทิวเสน วิภชิตฺวา นิทฺทิสิตุมารภนฺโต ม. ๗๖
อาห **"ตตฺถ จิตฺตํ ตาวา"**ตฺยาทิ. ตาวสทฺโท ปฐมนฺติ เอตสฺสตฺเถ. ยถาอุทฺทิฏฺเฐสุ จตูสุ อภิธมฺมตฺเถสุ ปฐมํ จิตฺตํ นิทฺทิสียตีติ อยเญฺหตฺถตฺโถ. จตฺตาโร วิธา ปการา อสฺสาติ **จตุพฺพิธํ**. ยสฺมา ปเนเต จตุภูมิกา[๑] ธมฺมา อนุปุพฺพปณีตา, ตสฺมา หีนุกฺกฏฺฐุกฺกฏฺฐตรตมานุกฺกเมน เตสํ นิทฺเทโส กโต. ตตฺถ กาเมตีติ กาโม, กามตณฺหา, สา เอตฺถ อวจรติ อารมฺมณกรณวเสนาติ **กามาวจรํ**. กามียตีติ วา กาโม, เอกาทสวิโธ กามภโว, ตสฺมึ เยภุยฺเยน อวจรตีติ **กามาวจรํ**. เยภุยฺเยน จรณสฺส หิ อธิปฺเปตตฺตา รูปารูปภเวสุ ปวตฺตสฺสาปิ อิมสฺส กามาวจรภาโว อุปปนฺโน ส. ๖๙
โหติ, กามภโวเยว วา กาโม เอตฺถ อวจรตีติ กามาวจโร, ตตฺถ ปวตฺตมฺปิ จิตฺตํ นิสฺสิเต นิสฺสยโวหาเรน **กามาวจรํ** "มญฺจา อุกฺกุฏฺฐึ กโรนฺตี"ตฺยาทีสุ วิยาติ อลมติวิสารณิยา กถาย. โหติ เจตฺถ :-

"กาโมวจรตีเตฺยตฺถ กาเมวจรตีติ วา
ฐานูปจารโต วาปิ ตํ กามาวจรํ ภเว"ติ.

รูปารูปาวจเรสุปิ เอเสว นโย ยถารหํ ทฏฺฐพฺโพ. อุปาทานกฺขนฺธสงฺขาตโลกโต อุตฺตรติ อนาสวภาเวนาติ **โลกุตฺตรํ**, มคฺคจิตฺตํ. ผลจิตฺตํ ปน ตโต อุตฺติณฺณนฺติ **โลกุตฺตรํ**. อุภยมฺปิ วา สห นิพฺพาเนน โลกโต อุตฺตรํ อธิกํ ยถาวุตฺตคุณวเสเนวาติ **โลกุตฺตรํ**.

---

[๑] ม. จตุภูมกา.

อกุสลจิตฺตวณฺณนา

[๔] อิเมสุ ปน จตูสุ จิตฺเตสุ กามาวจรจิตฺตสฺส กุสลากุสลวิปาก-กิริยเภเทน จตุพฺพิธภาเวปิ ปาปาเหตุกวชฺชานํ เอกูนสฏฺฐิยา เอกนวุติยา วา
ม. ๗๗ จิตฺตานํ โสภนนาเมน โวหารกรณตฺถํ "ปาปาเหตุกมุตฺตานิ 'โสภนานี'ติ วุจฺจเร"ติ เอวํ วกฺขมานนยสฺส อนุรูปโต ปาปาเหตุเกเยว ปฐมํ ทสฺเสนฺโต, เตสุ จ ภเวสุ คหิตปฏิสนฺธิกสฺส สตฺตสฺส อาทิโต วีถิจิตฺตวเสน โลภสหคต-จิตฺตุปฺปาทานเมว สมฺภวโต เตเยว ปฐมํ ทสฺเสตฺวา ตทนนฺตรํ ทุวิเหตุก-ภาวสามญฺเญน โทมนสฺสสหคเต, ตทนนฺตรํ เอกเหตุเก จ ทสฺเสตุํ **"โสมนสฺสสหคตนฺ"**ตฺยาทินา โลภมูลํ ตาว เวทนาทิฏฺฐิสงฺขารเภเทน อฏฺฐธา วิภชิตฺวา ทสฺเสติ.

ส. ๗๐ ตตฺถ สุนฺทรํ มโน, ตํ วา เอตสฺส อตฺถีติ สุมโน, จิตฺตํ ตํสมงฺคิ-ปุคฺคโล วา, ตสฺส ภาโว ตสฺมึ อภิธานพุทฺธีนํ ปวตฺติเหตุตายาติ โสมนสฺสํ, มานสิกสุขเวทนาเยตํ อธิวจนํ, เตน สหคตํ เอกุปฺปาทาทิวเสน สํสฏฺฐํ, เตน สห เอกุปฺปาทาทิภาวํ คตนฺติ วา **โสมนสฺสสหคตํ**. มิจฺฉา ปสฺสตีติ ทิฏฺฐิ. สามญฺญวจนสฺสปิ หิ อตฺถปฺปกรณาทินา วิเสสวิสยตา โหตีติ อิธ มิจฺฉาทสฺสนเมว "ทิฏฺฐี"ติ วุจฺจติ. ทิฏฺฐิเยว ทิฏฺฐิคตํ "สงฺขารคตํ ถามคตนฺ"ตฺยาทีสุ วิย **คต**สทฺทสฺส ตพฺภาววุตฺติตฺตา. ทฺวาสฏฺฐิยา วา ทิฏฺฐีสุ คตํ อนฺโตคตํ, ทิฏฺฐิยา วา คมนมตฺตํ น เอตฺถ คนฺตพฺโพ อตฺตาทิโก โกจิ อตฺถีติ ทิฏฺฐิคตํ, "อิทเมว สจฺจํ โมฆมญฺญนฺ"ติ ปวตฺโต อตฺตตฺตนิยาทิอภินิเวโส, เตน สมํ เอกุปฺปาทาทีหิ ปกาเรหิ ยุตฺตนฺติ **ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตํ**. สงฺขโรติ จิตฺตํ ติกฺขภาว-สงฺขาตมญฺฑนวิเสเสน สชฺเชติ, สงฺขารียติ วา ตํ เอเตน ยถาวุตฺตนเยน สชฺชียตีติ สงฺขาโร, ตตฺถ ตตฺถ กิจฺเจ สํสีทมานสฺส จิตฺตสฺส อนุพลปฺ-ปทานวเสน อตฺตโน วา ปเรสํ วา ปวตฺตปุพฺพปฺปโยโค, โส ปน อตฺตโน ปุพฺพภาคปฺปวตฺเต จิตฺตสนฺตาเน เจว ปรสนฺตาเน จ ปวตฺตตีติ ตนฺนิพฺพตฺติโต จิตฺตสฺส ติกฺขภาวสงฺขาโต วิเสโสวิธ สงฺขาโร, โส ยสฺส
ม. ๗๘ นตฺถิ ตํ อสงฺขารํ, ตเทว **อสงฺขาริกํ**. สงฺขาเรน สหิตํ **สสงฺขาริกํ**. ตถา จ วทนฺติ :-

"ปุพฺพปฺปโยคสมฺภูโต วิเสโส จิตฺตสมฺภวี
สงฺขาโร ตัวเสเนตฺถ โหตฺยาสงฺขาริกาทิตา"ติ.

อถ วา "สสงฺขาริกํ อสงฺขาริกนฺ"ติ เจตํ เกวลํ สงฺขารสฺส ภาวาภาวํ สนฺธาย วุตฺตํ, น ตสฺส สหปฺปวตฺติสพฺภาวาภาวโตติ ส. ๗๑
ภินฺนสนฺตานปฺปวตฺติโนปิ สงฺขารสฺส อิทมตฺถิตาย ตัวเสน นิพฺพตฺตํ จิตฺตํ สงฺขาโร อสฺส อตฺถีติ **สสงฺขาริกํ** "สโลมโก สปกฺขโก"ตฺยาทีสุ วิย **สห**สทฺทสฺส วิชฺชมานตฺถปริทีปนโต. ตพฺพิปรีตํ ปน ตทภาวโต วุตฺตนเยน **อสงฺขาริกํ**. ทิฏฺฐิคเตน วิปฺปยุตฺตํ วิสํสฏฺฐนฺติ **ทิฏฺฐิคตวิปฺปยุตฺตํ**. อุปปตฺติโต ยุตฺติโต อิกฺขติ อนุภวติ เวทยมานาปิ มชฺฌตฺตาการ-สณฺฐิติยาติ อุเปกฺขา. สุขทุกฺขานํ วา อุเปตา ยุตฺตา อวิรุทฺธา อิกฺขา อนุภวนนฺติ อุเปกฺขา. สุขทุกฺขาวิโรธิตาย เหสา เตสํ อนนฺตรมฺปิ ปวตฺตติ. **อุเปกฺขาสหคตนฺติ** อิทํ วุตฺตนยเมว.

กสฺมา ปเนตฺถ อญฺเญสุปิ ผสฺสาทีสุ สมฺปยุตฺตธมฺเมสุ วิชฺชมาเนสุ โสมนสฺสสหคตาทิภาโวว วุตฺโตติ. โสมนสฺสาทีนเมว อสาธารณภาวโต. ผสฺสาทโย หิ เกจิ สพฺพจิตฺตสาธารณา, เกจิ กุสลาทิสาธารณา, โมหาทโย จ สพฺพากุสลสาธารณาติ น เตหิ สกฺกา จิตฺตํ วิเสเสตุํ, โสมนสฺสาทโย ปน กตฺถจิ จิตฺเต โหนฺติ, กตฺถจิ น โหนฺตีติ ปากโฏว ตัวเสน จิตฺตสฺส วิเสโส. กสฺมา ปเนเต กตฺถจิ โหนฺติ, กตฺถจิ น โหนฺตีติ. การณสฺส สนฺนิหิตาสนฺนิหิตภาวโต. กึ ปน เนสํ การณนฺติ. วุจฺจเต :- สภาวโต ปริกปฺปโต วา หิ อิฏฺฐารมฺมณํ, โสมนสฺสปฏิสนฺธิกตา, อคมฺภีรสภาวตา จ อิธ โสมนสฺสสฺส การณํ, อิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมณํ, ม. ๗๙
อุเปกฺขาปฏิสนฺธิกตา คมฺภีรสภาวตา จ อุเปกฺขาย, ทิฏฺฐิวิปนฺนปุคฺคล-เสวนา สสฺสตุจฺเฉทาสยตา จ ทิฏฺฐิยา, พลวอุตุโภชนาทโย ปน ส. ๗๒
ปจฺจยา อสงฺขาริกภาวสฺสาติ ตสฺมา อตฺตโน อนุรูปการณวเสน เนสํ อุปฺปชฺชนโต กตฺถจิ จิตฺเตเยว สมฺภโวติ สกฺกา เอเตหิ จิตฺตสฺส วิเสโส ปญฺญาเปตุนฺติ. เอวญฺจ กตฺวา เนสํ สติปิ โมหเหตุกภาเว โลภสหคตภาโวว นิคมเน วุตฺโต.

อิเมสํ ปน อฏฺฐนฺนมฺปิ อยมุปฺปตฺติกฺกโม เวทิตพฺโพ. ยทา หิ "นตฺถิ กาเมสุ อาทีนโว"ตฺยาทินา นเยน มิจฺฉาทิฏฺฐึ ปุรกฺขตฺวา หฏฺฐตุฏฺโ

กาเม วา ปริภุญฺชติ, ทิฏฺฐมงฺคลาทีนิ วา สารโต ปจฺเจติ สภาวติกฺเขเนว อนุสฺสาหิเตน จิตฺเตน, ตทา ปฐมํ อกุสลจิตฺตมุปฺปชฺชติ. ยทา ปน มนฺเทน สมุสฺสาหิเตน จิตฺเตน, ตทา ทุติยํ. ยทา ปน มิจฺฉาทิฏฺฐึ อปุรกฺขตฺวา เกวลํ หฏฺฐตุฏฺโฐ เมถุนํ วา เสวติ, ปรสมฺปตฺตึ วา อภิชฺฌายติ, ปรภณฺฑํ วา หรติ สภาวติกฺเขเนว อนุสฺสาหิเตน จิตฺเตน, ตทา ตติยํ. ยทา ปน มนฺเทน สมุสฺสาหิเตน จิตฺเตน, ตทา จตุตฺถํ. ยทา ปน กามานํ วา อสมฺปตฺตึ อาคมฺม, อญฺเญสํ วา โสมนสฺสเหตูนํ อภาเวน จตูสุปิ วิกปฺเปสุ โสมนสฺสรหิตา โหนฺติ, ตทา เสสานิ จตฺตาริ อุเปกฺขาสหคตานิ อุปฺปชฺชนฺตีติ. **อฏฺฐสีติ ปิ**สทฺโท สมฺปิณฺฑนตฺโถ, เตน วกฺขมานนเยน อกุสลกมฺมปเถสุ เนสํ ลพฺภมานกมฺมปถานุรูปโต ปวตฺติเภทํ กาลเทสสนฺตานารมฺมณาทิเภเทน อเนกวิธตมฺปิ สงฺคณฺหาติ.

[๕] ทุฏฺฐุ มโน, ตํ วา เอตสฺสาติ ทุมโน, ตสฺส ภาโว โทมนสฺสํ, มานสิกทุกฺขเวทนาเยตํ อธิวจนํ, เตน สหคตนฺติ **โทมนสฺสสหคตํ**. อารมฺมเณ ปฏิหญฺญตีติ **ปฏิโฆ**, โทโส. จณฺฑิกฺกสภาวตาย เหส อารมฺมณํ ปฏิหนนฺโต วิย ปวตฺตติ. โทมนสฺสสหคตสฺส เวทนาวเสน อเภเทปิ อสาธารณธมฺมวเสน จิตฺตสฺส อุปลกฺขณตฺถํ โทมนสฺสคฺคหณํ, ปฏิฆสมฺปยุตฺตภาโว ปน อุภินฺนํ เอกนฺตสหจาริตาทสฺสนตฺถํ วุตฺโตติ ทฏฺฐพฺพํ. โทมนสฺสญฺเจตฺถ อนิฏฺฐารมฺมณานุภวนลกฺขโณ เวทนากฺขนฺธปริยาปนฺโน เอโก ธมฺโม, ปฏิโฆ จณฺฑิกฺกสภาโว สงฺขารกฺขนฺธปริยาปนฺโน เอโก ธมฺโมติ อยเมเตสํ วิเสโส. เอตฺถ จ ยํ กิญฺจิ อนิฏฺฐารมฺมณํ, นววิธอาฆาตวตฺถูนิ จ โทมนสฺสสฺส การณํ, ปฏิฆสฺส การณญฺจาติ ทฏฺฐพฺพํ. ทฺวินฺนํ ปน เนสํ จิตฺตานํ ปาณาติปาตาทีสุ ติกฺขมนฺทปฺปวตฺติกาเล อุปฺปตฺติ เวทิตพฺพา. เอตฺถาปิ นิคมเน **ปิ**สทฺทสฺส อตฺโถ วุตฺตนยานุสาเรน ทฏฺฐพฺโพ.

ม. ๘๐
ส. ๗๓

[๖] สภาวํ วิจินนฺโต ตาย กิจฺฉติ กิลมตีติ วิจิกิจฺฉา. อถ วา จิกิจฺฉิตุํ ทุกฺกรตาย วิคตา จิกิจฺฉา ญาณปฺปฏิกาโร อิมิสฺสาติ วิจิกิจฺฉา, ตาย สมฺปยุตฺตํ **วิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺตํ**. อุทฺธตสฺส ภาโว อุทฺธจฺจํ. อุทฺธจฺจสฺส

สพฺพากุสลสาธารณภาเวปิ อิธ สมฺปยุตฺตธมฺเมสุ ปธานํ หุตฺวา ปวตฺตตีติ อิทเมว เตน วิเสเสตฺวา วุตฺตํ. เอวญฺจ กตฺวา ธมฺมุทฺเทสปาฬิยํ เสสากุสเลสุ อุทฺธจฺจํ เยวาปนกวเสน วุตฺตํ, อิธ ปน "อุทฺธจฺจํ อุปฺปชฺชตี"ติ[๑] สรูเปเนว เทสิตํ. โหนฺติ เจตฺถ :-

"สพฺพากุสลยุตฺตมฺปิ อุทฺธจฺจํ อนุตฺตมานเส ส. ๗๔
พลวํ อิติ ตํเยว วุตฺตมุทฺธจฺจโยคโต.
เตเนว หิ มุนินฺเทน เยวาปนกนามโต
วตฺวา เสเสสุ เอตฺเถว ตํ สรูเปน เทสิตนฺ"ติ.

อิมานิ ปน เทฺว จิตฺตานิ มูลนฺตรวิรหโต อติสมฺมูฬฺหตาย, สํสปฺปน- ม. ๘๑
วิกฺขิปนวเสน ปวตฺตวิจิกิจฺฉุทฺธจฺจสมาโยเคน จญฺจลตาย จ สพฺพตฺถาปิ รชฺชนทุสฺสนรหิตานิ อุเปกฺขาสหคตาเนว ปวตฺตนฺติ, ตโตเยว จ สภาว-ติกฺขตาย อุสฺสาเหตพฺพตาย อภาวโต สงฺขารเภโทปิ เนสํ นตฺถิ. โหนฺติ เจตฺถ :-

"มูฬฺหตฺตา เจว สํสปฺป- วิกฺเขปา เจกเหตุกํ
โสเปกฺขํ สพฺพทา โน จ ภินฺนํ สงฺขารเภทโต.
น หิ ตสฺส สภาเวน ติกฺขตุสฺสาหนียตา
อตฺถิ สํสปฺปมานสฺส วิกฺขิปนฺตสฺส สพฺพทา"ติ.

โมเหน มุยฺหนฺติ อติสเยน มุยฺหนฺติ มูลนฺตรวิรหโตติ โมมูหานิ.

[๗] **อิจฺเจวนฺ**ตฺยาทิ ยถาวุตฺตานํ ทฺวาทสากุสลจิตฺตานํ นิคมนํ. ตตฺถ **อิติ**สทฺโท วจนวจนียสมุทายนิทสฺสนตฺโถ. **เอวํ**สทฺโท วจนวจนีย-ปฏิปาฏิสนฺทสฺสนตฺโถ. นิปาตสมุทาโย วา เอส วจนวจนียนิคมนารมฺเภ. **อิจฺเจวํ** ยถาวุตฺตนเยน **สพฺพถาปิ** โสมนสฺสุเปกฺขาทิฏฺฐิสมฺปโยคาทินา ปฏิฆสมฺปโยคาทินา วิจิกิจฺฉุทฺธจฺจโยเคนาติ สพฺเพนาปิ สมฺปโยคาทิ-อากาเรน ทฺวาทส อกุสลจิตฺตานิ **สมตฺตานิ** ปรินิฏฺฐิตานิ, สงฺคเหตฺวา วา ส. ๗๕

---

[๑] อุทฺธจฺจํ โหติ (อภิ.สงฺ. ๓๔/๔๒๙/๑๑๙).

อตฺตานิ คหิตานิ, วุตฺตานีตฺยตฺโถ. ตตฺถ กุสลปฏิปกฺขานิ อกุสลานิ มิตฺตปฺปฏิปกฺโข อมิตฺโต วิย, ปฏิปกฺขภาโว จ กุสลากุสลานํ ยถากฺกมํ ปหายกปหาตพฺพภาเวน เวทิตพฺโพ.

[๘] **อฏฺฐธา**ตฺยาทิ สงฺคหคาถา. โลโภ จ โส สุปฺปติฏฺฐิตภาวสาธเนน มูลสทิสตฺตา มูลญฺจ, ตํ เอเตสนฺติ **โลภมูลานิ** จิตฺตานิ
ม. ๘๒ เวทนาทิเภทโต **อฏฺฐธา** สิยุํ, ตถา **โทสมูลานิ** สงฺขารเภทโต **ทฺวิธา. โมหมูลานิ** สุทฺโธ โมโหเยว มูลเมเตสนฺติ โมหมูลสงฺขาตานิ สมฺปโยคเภทโต **เทฺว จา**ติ อกุสลา ทฺวาทส สิยุนฺตฺยตฺโถ.

อกุสลจิตฺตวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อเหตุกจิตฺตวณฺณนา

[๙] เอวํ มูลเภทโต ติวิธมฺปิ อกุสลํ สมฺปโยคาทิเภทโต ทฺวาทสธา วิภชิตฺวา อิทานิ อเหตุกจิตฺตานิ นิทฺทิสนฺโต เตสํ อกุสลวิปากาทิวเสน ติวิธภาเวปิ อกุสลานนฺตรํ อกุสลวิปาเกเยว จกฺขาทินิสฺสยสมฺปฏิจฺฉนาทิกิจฺจเภเทน สตฺตธา วิภชิตุํ **"อุเปกฺขาสหคตํ จกฺขุวิญฺญาณนฺ"**ตฺยาทิมาห. ตตฺถ จกฺขติ วิญฺญาณาธิฏฺฐิตํ หุตฺวา สมวิสมํ อาจิกฺขนฺตํ วิย โหตีติ จกฺขุ. อถ วา จกฺขติ รูปํ อสฺสาเทนฺตํ วิย โหตีติ จกฺขุ. จกฺขตีติ หิ อยํ สทฺโท "มธุํ จกฺขติ, พฺยญฺชนํ จกฺขตี"ตฺยาทีสุ วิย อสฺสาทนตฺโถ โหติ. เตนาห ภควา "จกฺขุ๎ โข ปน มาคนฺทิย รูปารามํ รูปรตํ รูปสมฺมุทิตนฺตฺยาทิ.[๑]
ส. ๗๖ ยทิ เอวํ "โสตํ โข มาคนฺทิย สทฺทารามํ สทฺทรตํ สทฺทสมฺมุทิตนฺ"ตฺยาทิวจนโต[๑] โสตาทีนมฺปิ สทฺทาทิอสฺสาทนํ อตฺถีติ เตสมฺปิ จกฺขุสทฺทาภิเธยฺยตา อาปชฺเชยฺยาติ. นาปชฺชติ นิรุฬฺหตฺตา, นิรุโฬฺห เหส **จกฺขุ**สทฺโท ทฏฺฐุกามตานิทานกมฺมชภูตปฺปสาทลกฺขเณ จกฺขุปฺปสาเทเยว มยูราทิสทฺทา วิย สกุณวิเสสาทีสุ. จกฺขุนา สหวุตฺติยา ปน ภมุกฏฺฐิปริจฺฉินฺโน

---

[๑] ม.ม. ๑๓/๒๐๙/๑๘๕.

มสปิณฺโฑปิ "จกฺขู"ติ วุจฺจติ. **อฏฺฐกถายํ** ปน อเนกตฺถตฺตา ธาตูนํ **จกฺขติสทฺทสฺส** วิภาวนตฺถตาปิ สมฺภวตีติ "จกฺขติ รูปํ วิภาเวตีติ จกฺขู"ติ[๑] วุตฺตํ. จกฺขุสฺมึ วิญฺญาณํ ตนฺนิสฺสิตตฺตาติ **จกฺขุวิญฺญาณํ.** ตถา เหตํ ม. ๘๓
"จกฺขุสนฺนิสฺสิตรูปวิชานนลกฺขณนฺ"ติ[๒] วุตฺตํ.

เอวํ **โสตวิญฺญาณา**ทีสุปิ ยถารหํ ทฏฺฐพฺพํ. **"ตถา"**ติ อิมินา อุเปกฺขาสหคตภาวํ อติทิสติ. วิญฺญาณาธิฏฺฐิตํ หุตฺวา สุณาตีติ **โสตํ.** ฆายติ คนฺโธปาทานํ กโรตีติ **ฆานํ.** ชีวิตนิมิตฺตํ รโส ชีวิตํ, ตํ อวฺหายติ ตสฺมึ นินฺนตายาติ **ชิวฺหา** นิรุตฺตินเยน. กุจฺฉิตานํ ปาปธมฺมานํ อาโย ปวตฺติฏฺฐานนฺติ **กาโย.** กายินฺทฺริยญฺหิ โผฏฺฐพฺพคฺคหณสภาวตฺตา ตทสฺสาทวสปฺปวตฺตานํ ตมฺมูลกานญฺจ ปาปธมฺมานํ วิเสสการณนฺติ เตสํ ปวตฺติฏฺฐานํ วิย คยฺหติ. สสมฺภารกาโย วา กุจฺฉิตานํ เกสาทีนํ อาโยติ **กาโย.** ตสฺสหจริตตฺตา ปน ปสาทกาโยปิ ตถา วุจฺจติ. ทุ กุจฺฉิตํ หุตฺวา ขนติ กายิกสุขํ, ทุกฺขมนฺติ วา **ทุกฺขํ.** "ทุกฺกรโมกาสทานํ เอตสฺสาติ **ทุกฺขนฺ**"ติปิ อปเร. ปญฺจวิญฺญาณคฺคหิตํ รูปาทิอารมฺมณํ สมฺปฏิจฺฉติ ตทาการปฺปวตฺติยาติ **สมฺปฏิจฺฉนฺ.** สมฺมา ตีเรติ ยถาสมฺปฏิจฺฉิตํ รูปาทิ อารมฺมณํ วีมํสตีติ **สนฺตีรณนฺ.** อญฺญมญฺญวิรุทฺธานํ กุสลากุสลานํ ส. ๗๗
ปากาติ **วิปากา.** วิปกฺกภาวมาปนฺนานนฺ อรูปธมฺมานเมตํ อธิวจนนฺ. เอวญฺจ กตฺวา กุสลากุสลกมฺมสมุฏฺฐานานมฺปิ กฏตฺตารูปานนฺ นตฺถิ วิปากโวหาโร. อกุสลสฺส วิปากจิตฺตานิ **อกุสลวิปากจิตฺตานิ.**

[๑๐] สุขยติ กายจิตฺตนฺ, สุฏฺฐุ วา ขนติ กายจิตฺตาพาธนฺ, สุเขน ขมิตพฺพนฺติ วา **สุขนฺ.** "สุกรโมกาสทานนฺ เอตสฺสาติ **สุขนฺ**"ติปิ อปเร. กสฺมา ปน ยถา อกุสลวิปากสนฺตีรณนฺ เอกเมว วุตฺตนฺ, เอวมวตฺวา กุสลวิปาก-สนฺตีรณนฺ ทฺวิธา วุตฺตนฺติ ? อิฏฺฐอิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมณวเสน เวทนาเภท-สมฺภวโต. ยทิ เอวํ ตตฺถาปิ อนิฏฺฐานิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมณวเสน เวทนา-เภเทน ภวิตพฺพนฺติ. นยิทเมวํ อนิฏฺฐารมฺมเณ อุปฺปชฺชิตพฺพสฺสปิ ม. ๘๔

---

[๑] อภิ.อฏ. ๒/๕๐, วิสุทฺธิ. ๒/๑๒๕.

[๒] อภิ.อฏ. ๑/๓๑๙, วิสุทฺธิ. ๒/๙๕.

โทมนสฺสสฺส ปฏิฆฺเฆน วินา อนุปฺปชฺชนโต ปฏิฆสฺส จ เอกนฺตากุสล-สภาวสฺส อพฺยากเตสุ อสมฺภวโต. น หิ ภินฺนชาติโก ธมฺโม ภินฺนชาติเกสุ อุปลพฺภติ, ตสฺมา อตฺตนา สมานโยคกฺขมสฺส อสมฺภวโต อกุสลวิปาเกสุ โทมนสฺสํ น สมฺภวตีติ ตสฺส ตํสหคตตา น วุตฺตา. อถ วา ยถา โกจิ พลวตา โปถิยมาโน ทุพฺพลปุริโส ตสฺส ปฏิปฺปหริตุํ อสกฺโกนฺโต ตสฺมึ อุเปกฺขโกว โหติ, เอวเมว อกุสลวิปากานํ ปริทุพฺพลภาวโต อนิฏฺฐา-รมฺมเณปิ โทมนสฺสุปฺปาโท นตฺถีติ สนฺตีรณํ อุเปกฺขาสหคตเมว.

จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ ปน จตฺตาริ อุภยวิปากานิปิ วตฺถารมฺมณ-
ส. ๗๘ ฆฏฺฏนาย ทุพฺพลภาวโต อนิฏฺเฐ อิฏฺเฐปิ จ อารมฺมเณ อุเปกฺขาสหคตาเนว. เตสญฺหิ จตุนฺนมฺปิ วตฺถุภูตานิ จกฺขาทีนิ อุปาทารูปาเนว, ตถา อารมฺมณภูตานิปิ รูปาทีนิ, อุปาทารูปเกน จ อุปาทารูปกสฺส สงฺฆฏฺฏนํ อติทุพฺพลํ ปิจุปิณฺฑเกน ปิจุปิณฺฑกสฺส ผุสนํ วิย, ตสฺมา ตานิ สพฺพถาปิ อุเปกฺขาสหคตาเนว. กายวิญฺญาณสฺส ปน โผฏฺฐพฺพสงฺขาตภูตตฺตยเมว อารมฺมณนฺติ ตํ กายปฺปสาเท สงฺฆฏฺฏิตมฺปิ ตํ อติกฺกมิตฺวา ตนฺนิสฺสเยสุ มหาภูเตสุ ปฏิหญฺญติ. ภูตรูเปหิ จ ภูตรูปานํ สงฺฆฏฺฏนํ พลวตรํ อธิกรณิมตฺถเก ปิจุปิณฺฑกํ ฐเปตฺวา กูเฏน ปหฏกาเล กูฏสฺส ปิจุปิณฺฑกํ อติกฺกมิตฺวา อธิกรณิคฺคหณํ วิย, ตสฺมา วตฺถารมฺมณฆฏฺฏนาย พลวภาวโต กายวิญฺญาณํ อนิฏฺเฐ ทุกฺขสหคตํ, อิฏฺเฐ สุขสหคตนฺติ. สมฺปฏิจฺฉนยุคฬํ ปน อตฺตนา อสมานนิสฺสยานํ จกฺขุวิญฺญาณาทีน-มนนฺตรํ อุปฺปชฺชตีติ สมานนิสฺสยโต อลทฺธานนฺตรปจฺจยตาย สภาคูปตฺ-ถมฺภรหิโต วิย ปุริโส นาติพลวํ สพฺพถาปิ วิสยรสมนุภวิตุํ น สกฺโกตีติ สพฺพถาปิ อุเปกฺขาสหคตเมว. วุตฺตวิปริยายโต กุสลวิปากสนฺตีรณํ
ม. ๘๕ อิฏฺฐอิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมเณสุ สุโขเปกฺขาสหคตนฺติ. ยทิ เอวํ อาวชฺชน-ทฺวยสฺส อุเปกฺขาสมฺปโยคํ กสฺมา วกฺขติ, นนุ ตมฺปิ สมานนิสฺสยา-นนฺตรํ ปวตฺตตีติ. สจฺจํ, ตตฺถ ปน ปุริมํ ปุพฺเพ เกนจิ อคฺคหิเตเยว อารมฺมเณ เอกวารเมว ปวตฺตติ, ปจฺฉิมมฺปิ วิสทิสจิตฺตสนฺตานปราวตฺตน-วเสน พฺยาปารนฺตรสาเปกฺขนฺติ น สพฺพถาปิ วิสยรสมนุภวิตุํ สกฺโกติ,
ส. ๗๙ ตสฺมา มชฺฌตฺตเวทนาสมฺปยุตฺตเมวาติ. โหนฺติ เจตฺถ :-

"วตฺถาลมฺพสภาวานํ ภูติกานญฺหิ ฆฏฺฏนํ
ทุพฺพลํ อิติ จกฺขาทิ- จตุจิตฺตมุเปกฺขกํ.
กายนิสฺสยโผฏฺฐพฺพ- ภูตานํ ฆฏฺฏนาย ตุ
พลวตฺตา น วิญฺญาณํ กายิกํ มชฺฌเวทนํ.
สมานนิสฺสโย ยสฺมา นตฺถานนฺตรปจฺจโย
ตสฺมา ทุพฺพลมาลมฺเพ โสเปกฺขํ สมฺปฏิจฺฉนนฺ"ติ.

กุสลสฺส วิปากานิ, สมฺปยุตฺตเหตุวิรหโต อเหตุกจิตฺตานิ จาติ **กุสลวิปากาเหตุกจิตฺตานิ.** นิพฺพตฺตกเหตุวเสน นิปฺผนฺนานิปิ เหตานิ สมฺปยุตฺตเหตุวเสเนว อเหตุกโวหารํ ลภนฺติ, อิตรถา มหาวิปาเกหิ อิเมสํ นานตฺตาสมฺภวโต. กึ ปเนตฺถ การณํ ยถา อิเธวํ อกุสลวิปากนิคมเน อเหตุกคฺคหณํ น กตนฺติ. พฺยภิจาราภาวโต. สติ หิ สมฺภเว พฺยภิจาเร จ วิเสสนํ สาตฺถกํ สิยา. อกุสลวิปากานํ ปน โลภาทิสาวชฺชธมฺมวิปาก-ภาเวน ตพฺพิธุเรหิ,[๑] อโลภาทีหิ สมฺปโยคาโยคโต, สยํ อพฺยากตนิรวชฺช-สภาวานํ โลภาทิอกุสลธมฺมสมฺปโยควิโรธโต จ นตฺถิ กทาจิปิ สเหตุกตาย สมฺภโวติ อเหตุกภาวาพฺยภิจารโต น ตานิ **อเหตุก**สทฺเทน วิเสสิตพฺพานิ. ม. ๘๖

[๑๑] อิทานิ อเหตุกาธิกาเร อเหตุกกิริยจิตฺตานิปิ กิจฺจเภเทน ติธา ทสฺเสตุํ **"อุเปกฺขาสหคตนฺ"**ตฺยาทิ วุตฺตํ. จกฺขาทิปญฺจทฺวาเร ฆฏฺฏิต-มารมฺมณํ อาวชฺเชติ ตตฺถ อาโภคํ กโรติ, จิตฺตสนฺตานํ วา ภวงฺควเสน ปวตฺติตุํ อทตฺวา วีถิจิตฺตภาวาย ปริณาเมตีติ **ปญฺจทฺวาราวชฺชนํ,** กิริยา- ส. ๘๐
เหตุกมโนธาตุจิตฺตํ. อาวชฺชนสฺส อนนฺตรปจฺจยภูตํ ภวงฺคจิตฺตํ มโนทฺวารํ วีถิจิตฺตานํ ปวตฺติมุขภาวโต. ตสฺมึ ทิฏฺฐสุตมุตาทิวเสน อาปาถมาคต-มารมฺมณํ อาวชฺเชติ, วุตฺตนเยน วา จิตฺตสนฺตานํ ปริณาเมตีติ **มโน-ทฺวาราวชฺชนํ,** กิริยาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุอุเปกฺขาสหคตจิตฺตํ. อิทเมว จ ปญฺจทฺวาเร ยถาสนฺตีริตํ อารมฺมณํ ววตฺถเปตีติ โวฏฺฐพฺพนนฺติ ปวุจฺจติ.[๒] หสิตํ อุปฺปาเทตีติ **หสิตุปฺปาทํ,** ขีณาสวานํ อโนฬาริการมฺมเณสุ ปหฏฺฐาการมตฺตเหตุกํ กิริยาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุโสมนสฺสสหคตจิตฺตํ.

---

[๑] สี. ตพฺพิรุทฺเธหิ. [๒] ม. จ วุจฺจติ.

[๑๒] **สพฺพถาปีติ** อกุสลวิปากกุสลวิปากกิริยเภเทน. **อฏฺฐารสาติ** คณนปริจฺเฉโท. **อเหตุกจิตฺตานีติ** ปริจฺฉินฺนธมฺมนิทสฺสนํ.

อเหตุกจิตฺตวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

โสภนจิตฺตวณฺณนา

[๑๔] เอวํ ทฺวาทสากุสลาเหตุกาฏฺฐารสวเสน สมตึส จิตฺตานิ ทสฺเสตฺวา อิทานิ ตพฺพินิมุตฺตานํ โสภนโวหารํ ฐเปตุํ **"ปาปาเหตุก-มุตฺตานี"**ตฺยาทิ วุตฺตํ. อตฺตนา อธิสยิตสฺส อปายาทิทุกฺขสฺส ปาปนโต
ม. ๘๗ ปาเปหิ, เหตุสมฺปโยคาภาวโต อเหตุเกหิ จ มุตฺตานิ จตุวีสติกามาวจร-ปญฺจตึสมหคฺคตโลกุตฺตรวเสน เอกูนสฏฺฐิปริมาณานิ, อถ วา อฏฺฐ โลกุตฺตรานิ ฌานงฺคโยคเภเทน ปจฺเจกํ ปญฺจธา กตฺวา **เอกนวุติปิ** จิตฺตานิ โสภนคุณาวหนโต อโลภาทิอนวชฺชเหตุสมฺปโยคโต จ **โสภนานีติ วุจฺจเร** กถียนฺติ.

กามาวจรโสภนจิตฺตวณฺณนา

[๑๕] อิทานิ โสภเนสุ กามาวจรานเมว ปฐมํ อุทฺทิฏฺฐตฺตา เตสุปิ อพฺยากตานํ กุสลปุพฺพกตฺตา ปฐมํ กามาวจรกุสลํ, ตโต ตพฺพิปากํ,
ส. ๘๑ ตทนนฺตรํ ตเทกภูมิปริยาปนฺนํ กิริยจิตฺตญฺจ ปจฺเจกํ เวทนาญาณ-สงฺขารเภเทน อฏฺฐธา ทสฺเสตุํ **"โสมนสฺสสหคตนฺ"**ตฺยาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ ชานาติ ยถาสภาวํ ปฏิวิชฺฌตีติ **ญาณนฺ.** เสสํ วุตฺตนยเมว. เอตฺถ จ พลวสทฺธาย ทสฺสนสมฺปตฺติยา ปจฺจยปฏิคฺคาหกาทิสมฺปตฺติยาติ เอวมาทีหิ การเณหิ โสมนสฺสสหคตตา ปญฺญาสํวตฺตนิกกมฺมโต อพฺยาปชฺช-โลกูปปตฺติโต อินฺทฺริยปริปากโต กิเลสทูรีภาวโต จ ญาณสมฺปยุตฺตตา ตพฺพิปริยาเยน อุเปกฺขาสหคตตา เจว ญาณวิปฺปยุตฺตตา จ, อาวาส-สปฺปายาทิวเสน กายจิตฺตานํ กลฺลภาวโต, ปุพฺเพ ทานาทีสุ กตปริจยตาทีหิ จ อสงฺขาริกตา ตพฺพิปริยาเยน สสงฺขาริกตา จ เวทิตพฺพา.

ตตฺถ ยทา ปน โย เทยฺยธมฺมปฏิคฺคาหกาทิสมฺปตฺตึ อญฺญํ วา โสมนสฺสเหตุ๋ อาคมฺม หฏฺฐปหฏฺโฐ "อตฺถิ ทินฺนนฺ"ตฺยาทินยปฺปวตฺตํ สมฺมาทิฏฺฐึ ปุรกฺขตฺวา มุตฺตจาคตาทิวเสน อสํสีทนฺโต อนุสฺสาหิโต ปเรหิ ทานาทีนิ ปุญฺญานิ กโรติ, ตทาสฺส จิตฺตํ โสมนสฺสสหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ โหติ. ยทา ปน วุตฺตนเยเนว หฏฺฐจตุฏฺโฐ สมฺมาทิฏฺฐึ ปุรกฺขตฺวาปิ ม. ๘๘
อมุตฺตจาคตาทิวเสน สํสีทมาโน ปเรหิ วา อุสฺสาหิโต กโรติ, ตทาสฺส ตเทว จิตฺตํ สสงฺขาริกํ โหติ. ยทา ปน ญาติชนสฺส ปฏิปตฺติทสฺสเนน ชาตปริจยา พาลทารกา ภิกฺขู ทิสฺวา โสมนสฺสชาตา สหสา กิญฺจิเทว หตฺถคตํ ททนฺติ วา วนฺทนฺติ วา, ตทา เตสํ ตติยํ จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ. ยทา ปน "เทถ, วนฺทถา"ติ ญาตีหิ อุสฺสาหิตา เอวํ ปฏิปชฺชนฺติ, ตทา ส. ๘๒
จตุตฺถํ จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ. ยทา ปน เทยฺยธมฺมปฏิคฺคาหกาทีนํ อสมฺปตฺตึ อญฺเญสํ วา โสมนสฺสเหตูนํ อภาวํ อาคมฺม จตูสุปิ วิกปฺเปสุ โสมนสฺสรหิตา โหนฺติ, ตทา เสสานิ จตฺตาริ อุเปกฺขาสหคตานิ อุปฺปชฺชนฺตีติ. **อฏฺฐปี**ติ **ปี**สทฺเทน ทสปุญฺญกิริยาทิวเสน อเนกวิธตํ สมฺปิณฺเฑติ. ตถา หิ วทนฺติ :-

"กเมน ปุญฺญวตฺถูหิ โคจราธิปตีหิ จ
กมฺมหีนาทิโต เจว คเณยฺย นยโกวิโท"ติ.

อิมานิ หิ อฏฺฐ จิตฺตานิ ทสปุญฺญกิริยวตฺถุวเสน ปวตฺตนโต ปจฺเจกํ ทส ทสาติ กตฺวา อสีติ จิตฺตานิ โหนฺติ, ตานิ จ ฉสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตนโต ปจฺเจกํ ฉคฺคุณิตานิ สาสีติกานิ จตฺตาริ สตานิ โหนฺติ, อธิปติเภเทน ปน ญาณวิปฺปยุตฺตานํ จตฺตาลีสาธิกทฺวิสตปริมาณานํ วีมํสาธิปติสมฺปโยคาภาวโต ตานิ ติณฺณํ อธิปตีนํ วเสน ติคุณิตานิ วีสาธิกานิ สตฺตสตานิ, ตถา ญาณสมฺปยุตฺตานิ จ จตุนฺนํ อธิปตีนํ วเสน จตุคฺคุณิตานิ สสฏฺฐิกานิ[๑] นว สตานีติ เอวํ อธิปติวเสน สหสฺสํ สาสีติกานิ จ ฉ สตานิ โหนฺติ, ตานิ กายวจีมโนกมฺม-สงฺขาตกมฺมตฺติกวเสน ติคุณิตานิ จตฺตาลีสาธิกานิ ปญฺจ สหสฺสานิ

---

[๑] ก. สมสฏฺฐิกานิ.

โหนฺติ, ตานิ จ หีนมชฺฌิมปณีตเภทโต ติคุณิตานิ วีสสตาธิกปนฺนรส-สหสฺสานิ โหนฺติ. ยํ ปน วุตฺตํ **อาจริยพุทฺธทตฺตตฺเถเรน** :-

ม. ๘๙
ส. ๘๓

"สตฺตรส สหสฺสานิ เทฺว สตานิ อสีติ จ
กามาวจรปุญฺญานิ ภวนฺตีติ วินิทฺทิเส"ติ.[๑]

ตํ อธิปติวเสน คณนปริหานึ อนาทิยิตฺวา โสตปติตวเสน วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ, กาลเทสาทิเภเทน ปน เนสํ เภโท อปฺปเมยฺโยว.

[๒]กุจฺฉิเต ปาปธมฺเม สลยนฺติ กมฺเปนฺติ วิทฺธํเสนฺติ อปคเมนฺตีติ วา กุสลานิ. อถ วา กุจฺฉิตากาเรน สนฺตาเน สยนโต ปวตฺตนโต กุสสงฺขาเต ปาปธมฺเม ลุนนฺติ ฉินฺทนฺตีติ กุสลานิ, อถ วา กุจฺฉิเต ปาปธมฺเม สานโต ตนุกรณโต โอสานกรณโต วา กุสสงฺขาเตน ญาเณน, สทฺธาทิธมฺมชาเตน วา ลาตพฺพานิ สหชาตอุปนิสฺสยภาเวน ยถารหํ ปวตฺเตตพฺพานีติ กุสลานิ, ตาเนว ยถาวุตฺตตฺเถน กามาวจรานิ กุสลจิตฺตานิ จาติ **กามาวจรกุสลจิตฺตานิ.**

[๑๖] ยถา ปเนตานิ ปุญฺญกิริยวเสน กมฺมทฺวารวเสน กมฺมวเสน อธิปติวเสน จ ปวตฺตนฺติ, เนวํ วิปากานิ ทานาทิวเสน อปฺปวตฺตนโต, วิญฺญตฺติสมุฏฺฐาปนาภาวโต อวิปากสภาวโต ฉนฺทาทีนิ ปุรกฺขตฺวา อปฺปวตฺติโต จ, ตสฺมา ตัวเสน ปริหาเปตฺวา ยถารหํ คณนเภโท โยเชตพฺโพ. อิมานิปิ อิฏฺฐอิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมณวเสน ยถากฺกมํ โสมนสฺสุเปกฺขาสหิตานิ. ปฏิสนฺธาทิวสปฺปวตฺติยํ กมฺมสฺส พลวาพลว-ภาวโต, ตทารมฺมณปฺปวตฺติยํ, เยภุยฺเยน ชวนานุรูปโต, กทาจิ ตตฺถาปิ กมฺมานุรูปโต จ ญาณสมฺปยุตฺตานิ ญาณวิปฺปยุตฺตานิ จ โหนฺติ. ยถาปโยคํ วินา สมฺปโยคญฺจ ยถาอุปฏฺฐิเตหิ กมฺมาทิปจฺจเยหิ อุตุ-โภชนาทิสปฺปายาสปฺปายวเสน อสงฺขาริกสสงฺขาริกานิ.

ม. ๙๐
ส. ๘๔

[๑๗] กิริยจิตฺตานมฺปิ กุสเล วุตฺตนเยน ยถารหํ โสมนสฺสสหคตาทิตา เวทิตพฺพา.

---

[๑] อภิ.วตาร ๒๗/๕.

[๒] อภิ.อฏ. ๑/๘๖.

[๑๘] **สเหตุกกามาวจรกุสลวิปากกิริยจิตฺตานีติ** เอตฺถ **สเหตุกคฺคหณํ** วิปากกิริยาเปกฺขํ วิเสสนํ กุสลสฺส เอกนฺตสเหตุกตฺตา. โหติ หิ ยถาลาภโยชนา. "สกฺขรกถลมฺปิ มจฺฉคุมฺพมฺปิ จรนฺตมฺปิ ติฏฺฐนฺตมฺปี"ตฺยาทีสุ[๑] วิย สกฺขรกถลสฺส จรณาโยคโต มจฺฉคุมฺพาเปกฺขาย จรณกิริยา โยชียตีติ.

[๑๙] สเหตุกามาวจรปุญฺญปากกิริยา เวทนาญาณสงฺขารเภเทน ปจฺเจกํ เวทนาเภทโต ทุวิธตฺตา ญาณเภทโต จตุพฺพิธตฺตา สงฺขารเภทโต อฏฺฐวิธตฺตา จ สมฺปิณฺเฑตฺวา จตุวีสติ มตาติ โยชนา. นนุ จ เวทนาเภโท ตาว ยุตฺโต ตาสํ ภินฺนสภาวตฺตา, ญาณสงฺขารเภโท ปน กถนฺติ. ญาณสงฺขารานํ ภาวาภาวกโตปิ เภโท ญาณสงฺขารกโตว ยถา วสฺสกโต สุภิกฺโข ทุพฺภิกฺโขติ, ตสฺมา ญาณสงฺขารกโต เภโท ญาณสงฺขารเภโทติ น เอตฺถ โกจิ วิโรโธติ.

[๒๐] อิทานิ สพฺพานิปิ กามาวจรจิตฺตานิ สมฺปิณฺเฑตฺวา ทสฺเสตุํ **"กาเม เตวีสา"**ตฺยาทิ วุตฺตํ. **กาเม** ภเว สตฺต อกุสลวิปากานิ, สเหตุกาเหตุกานิ โสฬส กุสลวิปากานีติ เอวํ เตวีสติ วิปากานิ ทฺวาทส อกุสลานิ, อฏฺฐ กุสลานีติ **ปุญฺญาปุญฺญานิ วีสติ** อเหตุกา ติสฺโส สเหตุกา อฏฺฐาติ **เอกาทส กิริยา จาติ สพฺพถาปิ** กุสลากุสลวิปากกิริยานํ อนุโตคธเภเทน **จตุปญฺญาเสว** กาลเทสสนฺตานาทิเภเทน อเนกวิธภาเวปีตฺยตฺโถ.

กามาวจรโสภนจิตฺตวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

รูปาวจรจิตฺตวณฺณนา

ม. ๙๑
ส. ๘๕

[๒๑] อิทานิ ตทนนฺตรุทฺทิฏฺฐสฺส รูปาวจรสฺส นิทฺเทสกฺกโม อนุปฺปตฺโตติ ตสฺส ฌานงฺคโยคเภเทน ปญฺจธา วิภาคํ ทสฺเสตุํ **"วิตกฺกวิจารปีติสุเขกคฺคตาสหิตน"**ตฺยาทิมาห. วิตกฺโก จ วิจาโร จ ปีติ จ สุขญฺจ

---

[๑] ที.สี. ๙/๒๔๙/๘๔.

เอกคฺคตา จาติ อิเมหิ สหิตํ **วิตกฺกวิจารปีติสุเขกคฺคตาสหิตํ.** ตตฺถ อารมฺมณํ วิตกฺเกติ สมฺปยุตฺตธมฺเม อภินิโรเปตีติ **วิตกฺโก.** โส สหชาตานํ อารมฺมณาภินิโรปนลกฺขโณ. ยถา หิ โกจิ คามวาสี ปุริโส ราชวลฺลภํ สมฺพนฺธินํ มิตฺตํ วา นิสฺสาย ราชเคหํ อนุปวิสติ, เอวํ วิตกฺกํ นิสฺสาย จิตฺตํ อารมฺมณํ อาโรหติ. ยทิ เอวํ กถํ อวิตกฺกํ จิตฺตํ อารมฺมณํ อาโรหตีติ. ตมฺปิ วิตกฺกพเลเนว อภินิโรหติ. ยถา หิ โส ปุริโส ปริจเยน เตน วินาปิ นิราสงฺโก ราชเคหํ ปวิสติ, เอวํ ปริจเยน วิตกฺเกน วินาปิ อวิตกฺกํ จิตฺตํ อารมฺมณํ อภินิโรหติ. **ปริจโยติ** เจตฺถ สวิตกฺกจิตฺตสฺส สนฺตาเน อภิณฺหปฺปวตฺติวเสน นิพฺพตฺตา จิตฺตภาวนา. อปิเจตฺถ ปญฺจวิญฺญาณํ อวิตกฺกมฺปิ วตฺถารมฺมณสงฺฆฏฺฏนพเลน ทุติยชฺฌานาทีนิ จ เหฏฺฐิมภาวนาพเลน[๑] อภิโรหนฺติ.

อารมฺมเณ เตน จิตฺตํ วิจรตีติ **วิจาโร,** โส อารมฺมณานุมชฺชนลกฺขโณ. ตถา เหส "อนุสนฺธานตา"ติ[๒] นิทฺทิฏฺโจ. เอตฺถ จ วิจารโต โอฬาริกฏฺเจน ตสฺเสว ปุพฺพงฺคมฏฺเจน จ ปฐมฆณฺฏาภิฆาโต วิย เจตโส ปฐมาภินิปาโต วิตกฺโก, อนุรโว วิย อนุสญฺจรณํ วิจาโร. วิปฺผารวา เจตฺถ วิตกฺโก จิตฺตสฺส ปริปฺผนฺทภูโต, อากาเส อุปฺปติตุกามสฺส
ส. ๘๖ สกุณสฺส ปกฺขวิกฺเขโป วิย, ปทุมาภิมุขปาโต วิย จ คนฺธานุพนฺธเจตโส ภมรสฺส. สนฺตวุตฺติ วิจาโร จิตฺตสฺส นาติปริปฺผนฺทนภูโต, อากาเส
ม. ๙๒ อุปฺปติตสฺส สกุณสฺส ปกฺขปฺปสารณํ วิย ปทุมสฺส อุปริภาเค ปริพฺภมนํ วิย จ ปทุมาภิมุขปติตสฺส ภมรสฺส.

ปินยติ กายจิตฺตํ ตปฺเปติ, วฑฺเฒตีติ วา **ปีติ,** สา สมฺปิยายนลกฺขณา, อารมฺมณํ กลฺลโต คหณลกฺขณาติ วุตฺตํ โหติ. สมฺปยุตฺตธมฺเม สุขยตีติ **สุขํ,** ตํ อิฏฺฐานุภวนลกฺขณํ สุโภชนรสสฺสาทโก ราชา วิย. ตตฺถ อารมฺมณปฺปฏิลาเภ ปีติยา วิเสโส ปากโฏ กนฺตารขีณสฺส

---

[๑] เหฏฺฐิมเหฏฺฐิมภาวนาพเลน (มณิมญฺชู. ๑/๒๐๕).

[๒] อภิ.สงฺ. ๓๔/๘/๒๒.

วนนฺโตทกทสฺสเน วิย, ยถาลทฺธสฺส อนุภวเน สุขสฺส วิเสโส ปากโฏ ยถาทิฏฺฐอุทกสฺส ปานาทีสุ วิยาติ. นานารมฺมณวิกฺเขปาภาเวน เอกํ อารมฺมณํ อคฺคํ อิมสฺสาติ เอกคฺคํ, จิตฺตํ, ตสฺส ภาโว **เอกคฺคตา**, สมาธิ. โส อวิกฺเขปลกฺขโณ. ตสฺส หิ วเสน สสมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ อวิกฺขิตฺตํ โหติ.

ปฐมญฺจ เทสนากฺกมโต เจว อุปฺปตฺติกฺกมโต จ อาทิภูตตฺตา ตํ ฌานญฺจ อารมฺมณูปนิชฺฌานโต ปจฺจนีกฌาปนโต จาติ ปฐมชฺฌานํ, วิตกฺกาทิปญฺจกํ. ฌานงฺคสมุทาเยเยว หิ ฌานโวหาโร เนมิอาทีองฺค-สมุทาเย รถโวหาโร วิย. ตถา หิ วุตฺตํ **วิภงฺเค** "ฌานนฺติ วิตกฺโก วิจาโร ปีติ สุขํ จิตฺตสฺเสกคฺคตา"ติ.[๑] ปฐมชฺฌาเนน สมฺปยุตฺตํ กุสลจิตฺตํ **ปฐมชฺฌานกุสลจิตฺตํ.**

กสฺมา ปน อญฺเญสุ ผสฺสาทีสุ สมฺปยุตฺตธมฺเมสุ วิชฺชมาเนสุ อิเมเยว ปญฺจ ฌานงฺควเสน วุตฺตาติ ? วุจฺจเต :- อุปนิชฺฌานกิจฺจวนฺตตาย, กามจฺฉนฺทาทีนํ อุชุปฏิปกฺขภาวโต จ. วิตกฺโก หิ อารมฺมเณ จิตฺตํ ส. ๘๗
อภินิโรเปติ, วิจาโร อนุปฺปพนฺเธติ, ปีติ จสฺส ปีนนํ, สุขญฺจ อุปพฺรูหนํ กโรติ, อถ นํ สสมฺปยุตฺตธมฺมํ เอเตหิ อภินิโรปนานุปฺปพนฺธน-ปีนนอุปพฺรูหเนหิ อนุคฺคหิตา เอกคฺคตา สมาธานกิจฺเจน อตฺตานํ ม. ๙๓
อนุวตฺตาเปนฺติ เอกตฺตารมฺมเณ สมํ สมฺมา จ อาธิยติ, อินฺทฺริยสมตา-วเสน สมํ ปฏิปกฺขธมฺมานํ ทูรีภาเวน ลีนุทฺธจฺจาภาเวน สมฺมา จ ฐเปตีติ เอวเมเตสเมว อุปนิชฺฌานกิจฺจํ อาเวณิกํ. กามจฺฉนฺทาทิ-ปฏิปกฺขภาเว ปน สมาธิ กามจฺฉนฺทสฺส ปฏิปกฺโข ราคปฺปณิธิยา อุชุปจฺจนีกภาวโต. กามจฺฉนฺทวเสน หิ นานารมฺมเณหิ ปโลภิตสฺส ปริพฺภมนฺตสฺส จิตฺตสฺส สมาธานํ เอกคฺคตาย โหติ, ปีติ พฺยาปาทสฺส ปาโมชฺชสภาวตฺตา. วิตกฺโก ถินมิทฺธสฺส โยนิโส สงฺกปฺปนวเสน สวิปฺผารปฺปวตฺติโต, สุขํ อวูปสมานุตาปสภาวสฺส อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจสฺส

---

[๑] อภิ.วิ. ๓๕/๕๖๙/๓๑๑.

วูปสนฺตสีตลสภาวตฺตา. วิจาโร วิจิกิจฺฉาย อารมฺมเณ อนุมชฺชนวเสน ปญฺญาปติรูปสภาวตฺตา. เอวํ อุปนิชฺฌานกิจฺจวนฺตตาย, กามจฺฉนฺทาทีนํ อุชุปฏิปกฺขภาวโต จ อิเมเยว ปญฺจ ฌานงฺคภาเวน ววตฺถิตาติ. ยถาหุ :-

"อุปนิชฺฌานกิจฺจตฺตา กามาทิปฏิปกฺขโต
สนฺเตสุปิ จ อญฺเญสุ ปญฺเจว ฌานสญฺญิตา"ติ

อุเปกฺขา ปเนตฺถ สนฺตวุตฺติสภาวตฺตา สุเขว อนฺโตคธาติ ทฏฺฐพฺพํ. เตนาหุ :-

"อุเปกฺขา สนฺตวุตฺติตฺตา สุขมิจฺเจว ภาสิตา"ติ.[๑]

ปหานงฺคาทิวเสน ปนสฺส วิเสโส อุปริ อาวิภวิสฺสติ, ตถา
ส. ๘๘ อรูปาวจรโลกุตฺตเรสุปิ ลพฺภมานกวิเสโส. อเถตฺถ กามาวจรกุสเลสุ วิย สงฺขารเภโท กสฺมา น คหิโต. อิทมฺปิ หิ เกวลํ สมถานุโยควเสน ปฏิลทฺธํ สสงฺขาริกํ, มคฺคาธิคมวเสน ปฏิลทฺธํ อสงฺขาริกนฺติ สกฺกา วตฺตุนฺติ. นยิทเมวํ มคฺคาธิคมวเสน สตฺติโต ปฏิลทฺธสฺสาปิ อปรภาเค
ม. ๙๔ ปริกมฺมวเสเนว อุปฺปชฺชนโต, ตสฺมา สพฺพสฺสปิ ฌานสฺส ปริกมฺม-สงฺขาตปุพฺพาภิสงฺขาเรน วินา เกวลํ อธิการวเสน อนุปฺปชฺชนโต "อสงฺขาริกนฺ"ติปิ, อธิกาเรน จ วินา เกวลํ ปริกมฺมาภิสงฺขาเรเนว อนุปฺปชฺชนโต "สสงฺขาริกนฺ"ติปิ น สกฺกา วตฺตุนฺติ. อถ วา ปุพฺพา-ภิสงฺขารวเสเนว อุปฺปชฺชมานสฺส น กทาจิ อสงฺขาริกภาโว สมฺภวตีติ "อสงฺขาริกนฺ"ติ จ พฺยภิจาราภาวโต "สสงฺขาริกนฺ"ติ จ น วุตฺตนฺติ.

ปีสทฺเทน เจตฺถ จตุกฺกปญฺจกนยวเสน สุทฺธิกนวโก, ตญฺจ ทุกฺขปฺ-ปฏิปทาทนฺธาภิญฺญาทุกฺขปฺปฏิปทาขิปฺปาภิญฺญาสุขปฺปฏิปทาทนฺธาภิญฺญาสุขปฺ-ปฏิปทาขิปฺปาภิญฺญาวเสน ปฏิปทาจตุกฺกเน โยเชตฺวา เทสิตตฺตา จตฺตาโร นวกา, ปริตฺตํ ปริตฺตารมฺมณํ, ปริตฺตํ อปฺปมาณารมฺมณํ, อปฺปมาณํ ปริตฺตารมฺมณํ, อปฺปมาณํ อปฺปมาณารมฺมณนฺติ อารมฺมณ-จตุกฺเกน โยชิตตฺตา จตฺตาโร นวกา, "ทุกฺขปฺปฏิปทำ ทนฺธาภิญฺญำ ปริตฺตำ

---

[๑] อภิ.อฏ. ๒/๑๙๔-๕, วิสุทฺธิ. ๒/๒๒๘-๒๒๙.

ปริตฺตารมฺมณํ, ทุกฺขปฺปฏิปทำ ทนฺธาภิญฺญำ ปริตฺตำ อปฺปมาณารมฺมณนฺ"-ตฺยาทินา อารมฺมณปฺปฏิปทามิสฺสกนยวเสน โสฬส นวกาติ ปญฺจวีสติ นวกาติ เอวมาทิเภทำ สงฺคณฺหาติ.

[๒๒] ฌานวิเสเสน นิพฺพตฺติตวิปาโก เอกนฺตโต ตำตำฌานสทิโสวาติ วิปากำ ฌานสทิสเมว วิภตฺตำ. อิมเมว หิ อตฺถำ ทีเปตุำ ภควตา วิปาก- ส. ๘๙
นิทฺเทเสปิ กุสลำ อุทฺทิสิตฺวาว ตทนนฺตรำ มหคฺคตโลกุตฺตรวิปากา วิภตฺตา.

[๒๕] รูปาวจรมานสำ **ฌานเภเทน** ปญฺจหิ จตูหิ ตีหิ ทฺวีหิ ปุน ทฺวีหิ ฌานงฺเคหิ สมฺปโยคเภเทน **ปญฺจธา** ปญฺจงฺคิกำ จตุรงฺคิกำ ติวงฺคิกำ ทฺวงฺคิกำ ปุน ทฺวงฺคิกนฺติ ปญฺจวิธำ โหติ อวิเสเสน, ปุน ตำ ปุญฺญปากกิริยานำ ปจฺเจกำ ปญฺจนฺนำ ปญฺจนฺนำ เภทา ปญฺจทสธา ภเวตฺยตฺโถ.

รูปาวจรจิตฺตวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อรูปาวจรจิตฺตวณฺณนา ม. ๙๕

[๒๖] อิทานิ อรูปาวจรำ อารมฺมณเภเทน จตุธา วิภชิตฺวา ทสฺเสนฺโต อาห **"อากาสานญฺจายตนา"**ติอาทิ. [๑]ตตฺถ อุปฺปาทาทิอนฺตรหิตตาย นาสฺส อนฺโตติ อนนฺตำ, อากาสญฺจ ตำ อนนฺตญฺจาติ อากาสานนฺตำ, กสิณุคฺฆาฏิมากาโส. "อนนฺตากาสนฺ"ติ จ วตฺตพฺเพ "อคฺยาหิโต"ตฺยาทีสุ วิย วิเสสนสฺส ปรนิปาตวเสน "อากาสานนฺตนฺ"ติ วุตฺตำ. อากาสานนฺตเมว อากาสานญฺจำ สกตฺเถ ภาวปจฺจยวเสน. อากาสานญฺจเมว อายตนำ สสมฺปยุตฺตธมฺมสฺส ฌานสฺส อธิฏฺฐานฏฺเฐน เทวานำ เทวายตนำ วิยาติ อากาสานญฺจายตนำ. ตสฺมึ อปฺปนาปฺปตฺตำ ปจมารุปฺปชฺฌานมฺปิ อิธ "อากาสานญฺจายตนนฺ"ติ วุตฺตำ ยถา ปถวีกสิณารมฺมณำ ฌานำ "ปถวี-กสิณนฺ"ติ. อถ วา อากาสานญฺจำ อายตนำ อสฺสาติ อากาสานญฺจายตนำ, ฌานำ, เตน สมฺปยุตฺตำ กุสลจิตฺตำ **อากาสานญฺจายตนกุสลจิตฺตำ.**

---

[๑] อภิ.อฏ. ๑/๒๖๐.

วิญฺญาณเมว อนนฺตํ วิญฺญาณานนฺตํ, ปฐมารุปฺปวิญฺญาณํ. ตญฺหิ
ส. ๙๐ อุปฺปาทาทิอนฺตวนฺตมฺปิ อนนฺตากาเส ปวตฺตนโต อตฺตานํ อารพฺภ ปวตฺตาย ภาวนาย อุปฺปาทาทิอนฺตํ อคฺคเหตฺวา อนนฺตโต ผรณวเสน ปวตฺตนโต จ "อนนฺตนฺ"ติ วุจฺจติ. วิญฺญาณานนฺตเมว วิญฺญาณญฺจํ อาการสฺส รสฺสตฺตํ, นการสฺส โลปญฺจ กตฺวา. ทุติยารุปฺปวิญฺญาเณน วา อญฺจิตพฺพํ ปาปุณิตพฺพนฺติ วิญฺญาณญฺจํ. ตเทว อายตนํ ทุติยารุปฺปสฺส อธิฏฺฐานตฺตาติ **วิญฺญาณญฺจายตนํ**. เสสํ ปุริมสมํ.

นาสฺส ปฐมารุปฺปสฺส กิญฺจนํ อปฺปมตฺตกํ อนฺตมโส ภงฺคมตฺตมฺปิ
ม. ๙๖ อวสิฏฺฐํ อตฺถีติ อกิญฺจนํ, ตสฺส ภาโว **อากิญฺจญฺญ**ํ, ปฐมารุปฺป-วิญฺญาณาภาโว. ตเทว อายตนนฺตฺยาทิ ปุริมสทิสํ.

โอฬาริกาย สญฺญาย อภาวโต, สุขุมาย จ สญฺญาย อตฺถิตาย เนวสฺส สสมฺปยุตฺตธมฺมสฺส สญฺญา อตฺถิ, นาปิ อสญฺญํ อวิชฺชมาน-สญฺญนฺติ เนวสญฺญานาสญฺญํ, จตุตฺถารุปฺปชฺฌานํ. ทีฆํ กตฺวา ปน "เนวสญฺญานาสญฺญนฺ"ติ วุตฺตํ. เนวสญฺญานาสญฺญเมว อายตนํ มนายตนธมฺมายตนปริยาปนฺนตฺตาติ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ. อถ วา สญฺญาว วิปสฺสนาย โคจรภาวํ คนฺตฺวา นิพฺเพทชนนสงฺขาตสฺส ปฏุสญฺญากิจฺจสฺส อภาวโต เนวสญฺญา จ อุโฬฺหทเก เตโชธาตุ วิย สงฺขาราวเสสสุขุมภาเวน วิชฺชมานตฺตา น อสญฺญาติ เนวสญฺญานาสญฺญา, สา เอว อายตนํ อิมสฺส สสมฺปยุตฺตธมฺมสฺส ฌานสฺส นิสฺสยาทิภาวโตติ[๑] เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ. สญฺญาวเสน เจตฺถ ฌานูปลกฺขณํ นิทสฺสน-มตฺตํ. เวทนาทโยปิ หิ ตสฺมึ ฌาเน เนวเวทนานาเวทนาทิกาเยวาติ.
ส. ๙๑ เนวสญฺญานาสญฺญายตเนน สมฺปยุตฺตํ กุสลจิตฺตํ **เนวสญฺญานาสญฺญา-ยตนกุสลจิตฺตํ**. **ปี**สทฺเทน เจตฺถ อารมฺมณปฺปฏิปทามิสฺสกนยวเสน โสฬสกฺขตฺตุกเทสนํ,[๒] อญฺญมฺปิ จ **ปาฬิยํ**[๓] อาคตนยเภทํ สงฺคณฺหาติ.

---

[๑] นิสฺสยปจฺจยภาวโต (วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๔๘๖). [๒] อภิ.สงฺ. ๓๔/๒๔๖-๒๖๘/๗๕-๘๐ ปิฏเฐสุ ปสฺสิตพฺพํ.
[๓] อภิ.สงฺ. ๓๔/๒๗๗/๘๔ ปิฏเฐ ปสฺสิตพฺพํ.

[๓๐] อารมฺมณานํ อติกฺกมิตพฺพานํ, กสิณากาสวิญฺญาณตทภาว-สงฺขาตานํ อาลมฺพิตพฺพานญฺจ อากาสาทิจตุนฺนํ โคจรานํ ปเภเทน อารุปฺปมานสํ จตุพฺพิธํ โหติ. ตญฺหิ ยถากฺกมํ ปญฺจมชฺฌานารมฺมณํ กสิณนิมิตฺตํ อติกฺกมฺม ตทุคฺฆาเฏน ลทฺธํ อากาสมาลมฺพิตฺวา ตมฺปิ อติกฺกมฺม ตตฺถ ปวตฺตํ วิญฺญาณมาลมฺพิตฺวา ตมฺปิ อติกฺกมฺม ตทภาวภูตํ อกิญฺจนภาวมาลมฺพิตฺวา ตมฺปิ อติกฺกมฺม ตตฺถ ปวตฺตํ ตติยารุปฺป- ม. ๙๗
วิญฺญาณมาลมฺพิตฺวา ปวตฺตติ, น ปน รูปาวจรกุสลํ วิย ปุริมปุริม-องฺคาติกฺกมวเสน ปุริมปุริมสฺสาปิ อารมฺมณํ คเหตฺวา. เตนาหุ อาจริยา :-

"อารมฺมณาติกฺกมโต　　จตสฺโสปิ ภวนฺติมา
องฺคาติกฺกมเมตาสํ　　น อิจฺฉนฺติ วิภาวิโน"ติ.[๑]

อรูปาวจรจิตฺตวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

โลกุตฺตรจิตฺตวณฺณนา

[๓๑] อิทานิ โลกุตฺตรกุสลํ จตุมคฺคโยคโต, ผลญฺจ ตทนุรูปป-ปวตฺติยา จตุธา วิภชิตฺวา ทสฺเสตุํ **"โสตาปตฺติมคฺคจิตฺตนฺ"**ตฺยาทิ วุตฺตं. นิพฺพานํ ปติสวนโต อุปคมนโต นิพฺพานมหาสมุทฺทนินฺนตาย โสต-สทิสตฺตา วา "โสโต"ติ วุจฺจติ อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค, ตสฺส อาปตฺติ อาทิโต ปชฺชนํ ปาปุณนํ ปฐมสมนฺนาคโม โสตาปตฺติ **อา**อุปสคฺคสฺส อาทิกมฺมนิ ปวตฺตนโต. นิพฺพานํ มคฺเคติ, นิพฺพานตฺถิเกหิ วา มคฺคียติ, ส. ๙๒
กิเลเส มาเรนฺโต คจฺฉตีติ วา มคฺโค, เตน สมฺปยุตฺตं จิตฺตं มคฺคจิตฺตं, โสตาปตฺติยา ลทฺธํ มคฺคจิตฺตं **โสตาปตฺติมคฺคจิตฺตนฺ**. อถ วา อริยมคฺค-โสตสฺส อาทิโต ปชฺชนํ เอตสฺสาติ โสตาปตฺติ, ปุคฺคโล, ตสฺส มคฺโค โสตาปตฺติมคฺโค, เตน สมฺปยุตฺตं จิตฺตं **โสตาปตฺติมคฺคจิตฺตนฺ**.

สกึ เอกวารํ ปฏิสนฺธิวเสน อิมํ มนุสฺสโลกํ อาคจฺฉตีติ สกทาคามี, อิธ ปตฺวา อิธ ปรินิพฺพายี, ตตฺถ ปตฺวา ตตฺถ ปรินิพฺพายี, อิธ ปตฺวา

---

[๑] อภิ.อฏ. ๑/๒๖๕.

ตตฺถ ปรินิพฺพายี, ตตฺถ ปตฺวา อิธ ปรินิพฺพายี, อิธ ปตฺวา ตตฺถ นิพฺพตฺติตฺวา อิธ ปรินิพฺพายีติ ปญฺจสุ สกทาคามีสุ ปญฺจมโก อิธาธิปฺเปโต.
ม. ๙๘ โส หิ อิโต คนฺตฺวา ปุน สกึ อิธ อาคจฺฉตีติ. ตสฺส มคฺโค สกทาคามิมคฺโค. กิญฺจาปิ มคฺคสมงฺคิโน ตถาคมนาสมฺภวโต ผลฏฺโฐเยว สกทาคามี นาม, ตสฺส ปน การณภูโต ปุริมุปฺปนฺโน มคฺโค มคฺคนฺตราวจฺเฉทนตฺถํ ผลฏฺเฐน วิเสเสตฺวา วุจฺจติ "สกทาคามิมคฺโค"ติ. เอวํ อนาคามิมคฺโคติ. สกทาคามิ-มคฺเคน สมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ **สกทาคามิมคฺคจิตฺตํ.**

ปฏิสนฺธิวเสน อิมํ กามธาตุ์ น อาคจฺฉตีติ อนาคามี, ตสฺส มคฺโค อนาคามิมคฺโค, เตน สมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ **อนาคามิมคฺคจิตฺตํ.** อคฺคทกฺขิเณยฺยภาเวน ปูชาวิเสสํ อรหตีติ อรหา, อถ วา กิเลสสงฺขาตา อรโย, สํสารจกฺกสฺส วา อรา กิเลสา หตา อเนนาติ อรหา, ปาปกรเณ
ส. ๙๓ รหาภาวโต วา อรหา, อฏฺฐมโก อริยปุคฺคโล, ตสฺส ภาโว อรหตฺตํ, จตุตฺถผลสฺเสตํ อธิวจนํ. ตสฺส อาคมนภูโต มคฺโค อรหตฺตมคฺโค. เตน สมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ **อรหตฺตมคฺคจิตฺตํ.**

ปิสทฺเทน เอเกกสฺส มคฺคสฺส นยสหสฺสวเสน จตุนฺนํ จตุสหสฺสเภทํ **สจฺจวิภงฺเค**[๑] อาคตํ สฏฺฐิสหสฺสเภทํ นยํ เหฏฺฐา วุตฺตนเยน อเนกวิธตฺตมฺปิ สงฺคณฺหาติ. ตตฺถายํ นยสหสฺสมตฺตปริทีปนา. กถํ ? โสตาปตฺติมคฺโค ตาว ฌานนาเมน ปฏิปทาเภทํ อนามสิตฺวา เกวลํ สุญฺญโต อปฺปณิหิโตติ ทฺวิธา วิภตฺโต, ปุน ปฏิปทาจตุกฺเกน โยเชตฺวา ปจฺเจกํ จตุธา วิภตฺโตติ เอวํ ฌานนาเมน ทสธา วิภตฺโต, ตถา มคฺคสติปฏฺฐานสมฺมปฺปธานอิทฺธิปาท-อินฺทฺริยพลโพชฺฌงฺคสจฺจสมถธมฺม[๒]ขนฺธอายตนธาตุอาหารผสฺสเวทนาสญฺญา-เจตนาจิตฺตนาเมหิปิ ปจฺเจกํ ทสทสากาเรหิ วิภตฺโต ตถา ตถา พุชฺฌนกานํ
ม. ๙๙ ปุคฺคลานํ วเสน, ตสฺมา ฌานวเสน ทสมคฺคาทีนํ เอกูนวีสติยา วเสน ทส ทสาติ วีสติยา จาเนสุ เทฺว นยสตานิ โหนฺติ, ปุน ตานิ จตูหิ

---

[๑] อภิ.วิ. ๓๕/๒๐๖/๑๒๖ อาทิ, อภิ.อฏฺ. ๒/๑๓๐ อาทิ.

[๒] ก...สมถวิปสฺสนาธมฺม.

อธิปตีหิ โยเชตฺวา ปจฺเจกํ จตุธา วิภตฺตานีติ เอวํ อธิปตีหิ อมิสฺเสตฺวา เทฺว สตานิ, มิสฺเสตฺวา อฏฺ สตานีติ โสตาปตฺติมคฺเค นยสหสฺสํ โหติ, ตถา สกทาคามิมคฺคาทีสุปิ.

[๓๒] โสตาปตฺติยา ลทฺธํ, โสตาปตฺติสฺส วา ผลจิตฺตํ วิปากภูตํ จิตฺตํ **โสตาปตฺติผลจิตฺตํ.** อรหตฺตญฺจ ตํ ผลจิตฺตญฺจาติ **อรหตฺตผลจิตฺตํ.**

[๓๔] **จตุมคฺคปฺปเภเทนาติ** อินฺทฺริยานํ อปาฏวปาฏวตรตมเภเทน ภินฺนสามตฺถิยตาย สกฺกายทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาสีลพฺพตปรามาสานํ นิรวเสสป- ส. ๙๔
ปฺปหานํ กามราคพฺยาปาทานํ ตนุภาวาปาทนํ เตสเมว นิรวเสสปฺปหานํ รูปารูปราคมานุทฺธจฺจาวิชฺชานํ อนวเสสปฺปหานนฺติ เอวํ สโยชนปฺปหาน-วเสน จตุพฺพิธานํ โสตาปตฺติมคฺคาทีนํ อฏฺฐงฺคิกมคฺคานํ สมฺปโยคเภเทน จตุมคฺคสงฺขาตํ โลกุตฺตรกุสลํ จตุธา โหติ, วิปากํ ปน **ตสฺเสว** กุสลสฺส **ผลตฺตา** ตทนุรูปโต ตถา จตุธาติ เอวํ **อนุตฺตรํ** อตฺตโน อุตฺตริตราภาเวน อนุตฺตรสงฺขาตํ โลกุตฺตรํ จิตฺตํ อฏฺฐธา มตนฺติ โยชนา.

กิริยานุตฺตรสฺส ปน อสมฺภวโต ทฺวาทสวิธตา น วุตฺตา. กสฺมา ปน ตสฺส อสมฺภโวติ ? มคฺคสฺส เอกจิตฺตกฺขณิกตฺตา. ยทิ หิ มคฺคจิตฺตํ ปุนปฺปุนํ อุปฺปชฺเชยฺย, ตทุปฺปตฺติยา กิริยภาโว สกฺกา วตฺตุํ. ตํ ปน กิเลสสมุจฺเฉทกวเสเนว อุปลภิตพฺพโต เอกวารปฺปวตฺเตเนว จ เตน อสนิสมฺปาเตน วิย ตรุอาทีนํ สมูลวิทฺธํสนสฺส ตัตักิเลสานํ อจฺจนฺตํ อปฺปวตฺติยา สาธิตตฺตา ปุน อุปฺปชฺชมาเนปิ กาตพฺพาภาวโต ทิฏฺฐธมฺม-สุขวิหารตฺถญฺจ ผลสมาปตฺติยา เอว นิพฺพานารมฺมณวเสน ปวตฺตนโต น ม. ๑๐๐
กทาจิ เสกฺขานํ อเสกฺขานํ วา อุปฺปชฺชติ. ตสฺมา นตฺถิ สพฺพถาปิ โลกุตฺตรกิริยจิตฺตนฺติ.

โลกุตฺตรจิตฺตวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จิตฺตคณนสงฺคหวณฺณนา

[๓๕] **"ทฺวาทสากุสลาเนวนฺ"**ตฺยาทิ ยถาวุตฺตานํ จตุภูมิกจิตฺตานํ คณนสงฺคโห.

[๓๖] เอวํ ชาติวเสน สงฺคหํ ทสฺเสตฺวา ปุน ภูมิวเสน ทสฺเสตุํ **"จตุปณฺณาสธา กาเม"**ตฺยาทิ วุตฺตํ. **กาเม** ภเว จิตฺตานิ จตุปณฺณาสธา อีรเย, **รูเป** ภเว ปนฺนรส อีรเย, **อารุปฺเป** ภเว ทฺวาทส อีรเย, อนุตฺตเร
ส. ๙๕ ปน นววิเธ ธมฺมสมฺทาเย จิตฺตานิ อฏฺฐธา **อีรเย**, กเถยฺยาตฺยตฺโถ. เอตฺถ จ กามตณฺหาทิวิสยภาเวน กามภวาทิปริยาปนฺนานิ จิตฺตานิ สกสกภูมิโต อณฺณตฺถ ปวตฺตมานานิปิ กามภวาทีสุ จิตฺตานีติ วุตฺตานิ, ยถา มนุสฺสิตฺถิยา กุจฺฉิสฺมึ นิพฺพตฺโตปิ ติรจฺฉานคโต ติรจฺฉานโยนิปริยาปนฺนตฺตา ติรจฺฉาเนเสฺวว สงฺคยฺหติ. กตฺถจิ อปริยาปนฺนานิ นววิธโลกุตฺตรธมฺม-สมูเหกเทสภูตานิ "รุกฺเข สาขา"ตฺยาทีสุ วิย อนุตฺตเร จิตฺตานีติ วุตฺตานิ. อถ วา "กาเม, รูเป"ติ จ อุตฺตรปทโลปนิทฺเทโส. อรูเป ภวานิ อารุปฺปานิ. นตฺถิ เอเตสํ อุตฺตรํ จิตฺตนฺติ อนุตฺตรานีติ อุปโยค-พหุวจนวเสน **กาเม** กามาวจรานิ จิตฺตานิ จตุปณฺณาสธา อีรเย, **รูเป** รูปาวจรานิ จิตฺตานิ ปนฺนรส อีริเย, **อารุปฺเป** อารุปฺปานิ จิตฺตานิ ทฺวาทส อีริเย, **อนุตฺตเร** โลกุตฺตรานิ จิตฺตานิ อฏฺฐธา อีริเยติ เอวเมตฺถ สมฺพนฺโธ ทฏฺฐพฺโพ.

ม. ๑๐๑ [๓๗] **อิตฺถํ** ยถาวุตฺเตน ชาติเภทภินฺนจตุภูมิกจิตฺตเภทวเสน เอกูน-นวุติปฺปเภทํ กตฺวา **มานสํ** จิตฺตํ **วิจกฺขณา** วิเสเสน อตฺถจกฺขนสภาวา ปณฺฑิตา วิภชนฺติ. อถ วา **เอกวีสสตํ** เอกุตฺตรวีสาธิกํ สตํ วิภชนฺติ.

จิตฺตคณนสงฺคหวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

วิตฺถารคณนวณฺณนา

[๓๘] ฌานงฺควเสน ปฐมชฺฌานสทิสตฺตา ปฐมชฺฌานญฺจ ตํ โสตาปตฺติ-มคฺคจิตฺตญฺเจติ **ปฐมชฺฌานโสตาปตฺติมคฺคจิตฺตํ**. ปาทกชฺฌานสมฺมสิตชฺ-ฌานปุคฺคลชฺฌาสเยสุปิ หิ อณฺณตรวเสน ตตฺถานสทิสตฺตา วิตกฺกาทิ-องฺคปาตุภาเวน จตฺตาโรปิ มคฺคา ปฐมชฺฌานาทิโวหารํ ลภนฺตา ปจฺเจกํ
ส. ๙๖ ปญฺจธา วิภชนฺติ. เตนาห **"ฌานงฺคโยคเภเทนา"**ตฺยาทิ. ตตฺถ ปฐมชฺ-

ฌานาทีสุ ยํ ยํ ฌานํ สมาปชฺชิตฺวา ตโต ตโต วุฏฺฐาย สงฺขาเร สมฺมสนฺตสฺส วุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนา ปวตฺตา, ตํ **ปาทกชฺฌานํ** วุฏฺฐาน-คามินิวิปสฺสนาย ปทฏฺฐานภาวโต. ยํ ยํ ฌานํ สมฺมสนฺตสฺส สา ปวตฺตา, ตํ **สมฺมสิตชฺฌานํ**. "อโห วต เม ปฐมชฺฌานสทิโส มคฺโค ปญฺจงฺคิโก, ทุติยชฺฌานาทีสุ วา อญฺญตรสทิโส จตุรงฺคาทิเภโท มคฺโค ภเวยฺยา"ติ เอวํ โยคาวจรสฺส อุปฺปนฺนชฺฌาสโย **ปุคฺคลชฺฌาสโย** นาม.

ตตฺถ เยน ปฐมชฺฌานาทีสุ อญฺญตรํ ฌานํ สมาปชฺชิตฺวา ตโต วุฏฺฐาย ปกิณฺณกสงฺขาเร สมฺมสิตฺวา มคฺโค อุปฺปาทิโต โหติ, ตสฺส โส มคฺโค ปฐมชฺฌานาทีสุ ตตฺถปาทกชฺฌานสทิโส โหติ. สเจ ปน วิปสฺสนาปาทกํ กิญฺจิ ฌานํ นตฺถิ, เกวลํ ปฐมชฺฌานาทีสุ อญฺญตรํ ฌานํ สมฺมสิตฺวา มคฺโค อุปฺปาทิโต โหติ, ตสฺส โส สมฺมสิตชฺฌานสทิโส โหติ. ยทา ปน ยํ กิญฺจิ ฌานํ สมาปชฺชิตฺวา ตโต วุฏฺฐาย อญฺญตรํ สมฺมสิตฺวา มคฺโค ม.๑๐๒
อุปฺปาทิโต โหติ, ตทา ปุคฺคลชฺฌาสยวเสน ทฺวีสุ อญฺญตรสทิโส โหติ. สเจ ปน ปุคฺคลสฺส ตถาวิโธ อชฺฌาสโย นตฺถิ, เหฏฺฐิมเหฏฺฐิมชฺฌานโต วุฏฺฐาย อุปรูปริชฺฌานธมฺเม สมฺมสิตฺวา อุปฺปาทิตมคฺโค ปาทกชฺฌานํ อนเปกฺขิตฺวา สมฺมสิตชฺฌานสทิโส โหติ. อุปรูปริชฺฌานโต ปน วุฏฺฐาย เหฏฺฐิมเหฏฺฐิมชฺ-ฌานธมฺเม สมฺมสิตฺวา อุปฺปาทิตมคฺโค สมฺมสิตชฺฌานํ อนเปกฺขิตฺวา ปาทกชฺฌานสทิโส โหติ. เหฏฺฐิมเหฏฺฐิมชฺฌานโต หิ อุปรูปริชฺฌานํ พลวตรนฺติ. เวทนานิยโม ปน สพฺพตฺถาปิ วุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนานิยเมน ส. ๙๗
โหติ. ตถา สุกฺขวิปสฺสกสฺส สกลชฺฌานงฺคนิยโม. ตสฺส หิ ปาทกชฺฌานาทีนํ อภาเวน เตสํ วเสน นิยมาภาวโต วิปสฺสนานิยเมน ปญฺจงฺคิโกว มคฺโค โหตีติ. อปิจ สมาปตฺติลาภิโนปิ ฌานํ ปาทกํ อกตฺวา ปกิณฺณกสงฺขาเร สมฺมสิตฺวา อุปฺปาทิตมคฺโคปิ วิปสฺสนานิยเมเนว ปญฺจงฺคิโกว โหตีติ อยเมตฺถ อฏฺฐกถาทิโต อุทฺธโฏ วินิจฺฉยสาโร. เถรวาททสฺสนาทิวสปฺปวตฺโต ปน ปปญฺโจ อฏฺฐกถาทีสุ วุตฺตนเยน เวทิตพฺโพ. ยถา เจตฺถ, เอวํ สพฺพตฺถาปิ วิตฺถารนโย ตตฺถ ตตฺถ วุตฺตนเยน คเหตพฺโพ. คนฺถภีรุกชนานุคฺคหตฺถํ ปเนตฺถ สงฺเขปกถา อธิปฺเปตา.

[๔๒] ยถา **รูปาวจรํ** จิตฺตํ ปฐมาทิปญฺจวิธฌานเภเทน **คยฺหติ** "ปฐมชฺฌานนฺ"ตฺยาทินา วุจฺจติ, ตถา อนุตฺตรมฺปิ จิตฺตํ "ปฐมชฺฌาน-โสตาปตฺติมคฺคจิตฺตนฺ"ตฺยาทินา คยฺหติ. อารุปฺปญฺจาปิ อุเปกฺเขกคฺคตา-โยเคน องฺคสมตาย ปญฺจมชฺฌาเน คยฺหติ, ปญฺจมชฺฌานโวหารํ
ม. ๑๐๓ ลภตีตฺยตฺโถ. อถ วา **รูปาวจรํ** จิตฺตํ อนุตฺตรญฺจ **ปฐมาทิฌานเภเท** "ปฐมชฺฌานกุสลจิตฺตํ, ปฐมชฺฌานโสตาปตฺติมคฺคจิตฺตนฺ"ตฺยาทินา ยถา คยฺหติ, ตถา อารุปฺปญฺจาปิ **ปญฺจเม** ฌาเน คยฺหตีติ โยชนา. อาจริยสฺสาปิ หิ อยเมว โยชนา อธิปฺเปตาติ ทิสฺสติ **นามรูปปริจฺเฉเท** อุชุกเมว ตถา วุตฺตตฺตา. วุตฺตญฺหิ ตตฺถ :-

"รูปาวจรจิตฺตานิ คยฺหนฺตานุตฺตรานิ จ
ปฐมาทิฌานเภเท อารุปฺปญฺจาปิ ปญฺจเม"ติ.[๑]

ส. ๙๘ **ตสฺมา**ติ ยสฺมา รูปาวจรํ วิย อนุตฺตรมฺปิ ปฐมาทิชฺฌานเภเท คยฺหติ, อารุปฺปญฺจาปิ ปญฺจเม คยฺหติ, ยสฺมา วา ฌานงฺคโยคเภเทน เอเกกํ ปญฺจธา กตฺวา อนุตฺตรํ จิตฺตํ จตฺตาลีสวิธนฺติ วุจฺจติ, รูปาวจรโลกุตฺตรานิ วิย จ ปฐมาทิชฺฌานเภเท, ตถา อารุปฺปญฺจาปิ ปญฺจเม คยฺหติ, ตสฺมา ปฐมาทิกเมเกกํ ฌานํ โลกิยํ ติวิธํ, โลกุตฺตรํ อฏฺฐวิธนฺติ เอกาทสวิธํ. อนฺเต ตุ ฌานํ **เตวีสติวิธ**ํ ติวิธรูปาวจรทฺวาทสวิธอรูปาวจรอฏฺฐ-โลกุตฺตรวเสนาตฺยตฺโถ.

[๔๓] ปาทกชฺฌานาทิวเสน คณนวุฑฺฒิ กุสลวิปาเกเสฺวว สมฺภวตีติ เตสเมว คณนํ เอกวีสสตคณนาย องฺคภาเวน ทสฺเสนฺโต อาห **"สตฺตตึสา"**ตฺยาทิ.

อิติ อภิธมฺมตฺถวิภาวินิยา นาม อภิธมฺมตฺถสงฺคหวณฺณนาย

ปฐมปริจฺเฉทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

---

[๑] นามรูปปริจฺเฉท ๒๔/๓.

๒. ทุติยปริจฺเฉท

ม. ๑๐๔

เจตสิกสงฺคหวิภาค

สมฺปโยคลกฺขณวณฺณนา

[๑] เอวํ ตาว จิตฺตํ ภูมิชาติสมฺปโยคสงฺขารชฺฌานารมฺมณมคฺคเภเทน ยถารหํ วิภชิตฺวา อิทานิ เจตสิกวิภาคสฺส อนุปฺปตฺตตฺตา ปฐมํ ตาว จตุพฺพิธสมฺปโยคลกฺขณสนฺทสฺสนวเสน เจตสิกลกฺขณํ จเปตฺวา ตทนนฺตรํ อญฺญสมานอกุสลโสภนวเสน ตีหิ ราสีหิ เจตสิกธมฺเม อุทฺทิสิตฺวา เตสํ โสฬสหากาเรหิ สมฺปโยคํ เตตฺตึสวิเธน สงฺคหญฺจ ทสฺเสตุํ **"เอกุปฺปาท-นิโรธา จา"**ตฺยาทิ อารทฺธํ. จิตฺเตน สห เอกโต อุปฺปาโท จ นิโรโธ จ เยสํ เต **เอกุปฺปาทนิโรธา**. เอกํ อาลมฺพนญฺจ วตฺถุ, จ เยสํ เต[๒] ส. ๙๙ **เอกาลมฺพนวตฺถุกา**. เอวํ จตูหิ ลกฺขเณหิ **เจโตยุตฺตา** จิตฺเตน สมฺปยุตฺตา ทฺวิปญฺญาส ลกฺขณธารณโต **ธมฺมา** นิยตโยคิโน, อนิยต-โยคิโน จ เจตสิกา มตา.

ตตฺถ ยทิ เอกุปฺปาทมตฺเตเนว เจโตยุตฺตาติ อธิปฺเปตา, ตทา จิตฺเตน สห อุปฺปชฺชมานานํ รูปธมฺมานมฺปิ เจโตยุตฺตตา อาปชฺเชยฺยาติ เอกนิโรธค-คหณํ. เอวมฺปิ จิตฺตานุปริวตฺติโน วิญฺญตฺติทฺวยสฺส ปสงฺโค น สกฺกา นิวาเรตุํ, ตถา "เอกโต อุปฺปาโท วา นิโรโธ วา เอเตสนฺติ เอกุปฺปาท-นิโรธา"ติ ปริกปฺเปนฺตสฺส ปุเรตรมุปฺปชฺชิตฺวา จิตฺตสฺส ภงฺคกฺขเณ นิรุชฺฌมานานมฺปิ รูปธมฺมานนฺติ เอกาลมฺพนคฺคหณํ. เย เอวํ ติวิธลกฺขณา, เต นิยมโต เอกวตฺถุกาเยวาติ ทสฺสนตฺถํ เอกวตฺถุคฺคหณนฺติ อลมติป-ปปญฺเจน.

สมฺปโยคลกฺขณวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

ม. ๑๐๕

อญฺญสมานเจตสิกวณฺณนา

[๒] **กถนฺติ** สรูปสมฺปโยคาการานํ กเถตุกมฺยตาปุจฺฉา. ผุสตีติ **ผสฺโส,**[๑] สฺวายํ ผุสนลกฺขโณ. อยญฺหิ อรูปธมฺโมปิ สมาโน อารมฺมเณ ผุสนาการเนว ปวตฺตติ, สา จสฺส ผุสนาการปฺปวตฺติ อมฺพิลขาทกาทีนํ ปสฺสนฺตสฺส ปรสฺส เขฬุปฺปาทาทิ วิย ทฏฺฐพฺพา. เวทยติ อารมฺมณรสํ อนุภวตีติ **เวทนา,** สา เวทยิตลกฺขณา. อารมฺมณรสานุภวนญฺหิ ปตฺวา เสสสมฺปยุตฺตธมฺมา เอกเทสมตฺเตเนว รสํ อนุภวนฺติ, เอกสฺโต ปน อิสฺสรวตาย เวทนาว อนุภวติ. ตถา เหสา "สุโภชนรสานุภวนกราชา วิยา"ติ วุตฺตา. สุขาทิวเสน ปนสฺสา เภทํ สยเมว วกฺขติ. นีลาทิเภทํ
ส. ๑๐๐ อารมฺมณํ สญฺชานาติ สญฺญํ กตฺวา ชานาตีติ **สญฺญา,** สา สญฺชานนลกฺขณา. สา หิ อุปฺปชฺชมานา ทารุอาทีสุ วฑฺฒกิอาทีนํ สญฺญาณกรณํ วิย ปจฺจา สญฺชานนสฺส การณภูตํ อาการํ คเหตฺวา อุปฺปชฺชติ. นิมิตฺตการิกาย ตาเวตํ ยุชฺชติ, นิมิตฺเตน สญฺชานนฺติยา ปน กถนฺติ. สาปิ ปุน อปราย สญฺญาย สญฺชานนสฺส นิมิตฺตํ อาการํ คเหตฺวา อุปฺปชฺชตีติ น เอตฺถ โกจิ อสมฺภโว.

เจเตติ อตฺตนา สมฺปยุตฺตธมฺเม อารมฺมเณ อภิสนฺทหติ, สงฺขตาภิสงฺขรเณ วา พฺยาปารมาปชฺชตีติ **เจตนา.** ตถา หิ อยเมว อภิสงฺขรเณ ปธานตฺตา วิภงฺเค สุตฺตนฺตภาชนีเย สงฺขารกฺขนฺธํ วิภชนฺเตน "สงฺขตมภิสงฺขโรนฺตีติ สงฺขารา"ติ[๒] วตฺวา "จกฺขุสมฺผสฺสชา เจตนา"ตฺยาทินา[๓] นิทฺทิฏฺฐา. สา เจตยิตลกฺขณา, เชฏฺฐสิสฺสมหาวฑฺฒกิอาทโย วิย สกิจฺจปรกิจฺจสาธิกาติ ทฏฺฐพฺพํ. **เอกคฺคตาวิตกฺกวิจารปีตีนํ** สรูปวิภาวนํ เหฏฺฐา อาคตเมว.

ม. ๑๐๖ ชีวนฺติ เตน สมฺปยุตฺตธมฺมาติ ชีวิตํ, ตเทว สหชาตานุปาลเน อาธิปจฺจโยเคน อินฺทฺริยนฺติ **ชีวิตินฺทฺริยํ,** ตํ อนุปาลนลกฺขณํ อุปฺปลาทิ-[๔]

---

[๑] อภิ.อฏ. ๑/๑๕๗.
[๒] สํ.ข. ๑๗/๗๙/๗๑.
[๓] อภิ.วิ. ๓๕/๒๑/๘.
[๔] อุปฺปลาที (มณิมญฺชู. ๑/๒๗๓.)

อนุปาลกํ อุทกํ วิย. กรณํ กาโร, มนสฺมึ กาโร **มนสิกาโร**, โส เจตโส อารมฺมเณ สมนฺนาหารลกฺขโณ. วิตกฺโก หิ สหชาตธมฺมานํ อารมฺมเณ อภินิโรปนสภาวตฺตา เต ตตฺถ ปกฺขิปนฺโต วิย โหติ, เจตนา อตฺตนา อารมฺมณคฺคหเณน ยถารุเจฺห ธมฺเมปิ ตตฺถ ตตฺถ นิโยเชนฺตี พลนายโก วิย โหติ, มนสิกาโร เต อารมฺมณาภิมุขํ ปโยชนโต อาชานียานํ ปโยชนกสารถิ วิยาติ อยเมเตสํ วิเสโส. ธมฺมานญฺหิ ตํ ตํ ยาถาวสรสลกฺขณํ สภาวโต ส. ๑๐๑
ปฏิวิชฺฌิตฺวา ภควตา เต เต ธมฺมา วิภตฺตาติ ภควติ สทฺธาย "เอวํ–วิเสสา อิเม ธมฺมา"ติ โอกปฺเปตฺวา อุคฺคหณปริปุจฺฉาทิวเสน เตสํ สภาวสมธิคมาย โยโค กรณีโย, น ปน ตตฺถ ตตฺถ วิปฺปฏิปชฺชนฺเตหิ สมฺโมโห อาปชฺชิตพฺโพติ อยเมตฺถ อาจริยานํ อนุสาสนี. สพฺเพสมฺปิ เอกูนนวุติจิตฺตานํ สาธารณา นิยมโต เตสุ อุปฺปชฺชนโตติ **สพฺพจิตฺต–สาธารณา** นาม.

[๓] อธิมุจฺจนํ **อธิโมกฺโข**, โส สนฺนิฏฺฐานลกฺขโณ อารมฺมเณ นิจฺจลภาเวน อินฺทขีโล วิย ทฏฺฐพฺโพ. วีรานํ ภาโว, กมฺมํ, วิธินา อีรยิตพฺพํ ปวตฺเตตพฺพนฺติ วา **วีริยํ** อุสฺสาโห, โส สหชาตานํ อุปตฺถมฺภนลกฺขโณ. วีริยวเสน หิ เตสํ โอลีนวุตฺติตา น โหติ. เอวญฺจ กตฺวา อิมสฺส วิตกฺกาทีหิ วิเสโส สุปากโฏ โหติ. ฉนฺทนํ **ฉนฺโท**, อารมฺมเณน อตฺถิกตา, โส กตฺตุกามตาลกฺขโณ ตถา เหส "อารมฺมณคฺ–คหเณ เจตโส หตฺถปฺปสารณํ วิยา"ติ[๑] วุจฺจติ. ทานวตฺถุวิสฺสชฺชนวเสน ม. ๑๐๗
ปวตฺตกาเลปิ เจส วิสฺสชฺชิตพฺเพน เตน อตฺถิโกว ขิปิตพฺพอุสูนํ คหเณ อตฺถิโก อิสฺสาโส วิย. โสภเนสุ ตทิตเรสุ จ ปกาเรน กิณฺณา วิปฺปกิณฺณาติ **ปกิณฺณกา**.

[๔] โสภนาเปกฺขาย อิตเร, อิตราเปกฺขาย โสภนา จ อญฺเญ นาม, เตสํ สมานา น อุทฺธจฺจสทฺธาทโย วิย อกุสลาทิสภาวาเยวาติ **อญฺญสมานา**.

อญฺญสมานเจตสิกวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

---

[๑] อภิ.อฏ. ๑/๑๘๒.

อกุสลเจตสิกวณฺณนา

[๕] เอวํ ตาว สพฺพจิตฺตสาธารณวเสน ปกิณฺณกวเสน จ
ส. ๑๐๒ โสภเนตรสภาเว เตรส ธมฺเม อุทฺทิสิตฺวา อิทานิ เหฏฺฐา จิตฺตวิภาเค นิทฺทิฏฺฐานุกฺกเมน อกุสลธมฺมปริยาปนฺเน ปจฺจมฺ, ตโต โสภนธมฺมปริยาปนฺเน จ ทสฺเสตุ๋ **"โมโห"**ตฺยาทิ วุตฺตํ. อเหตุกา[๑] ปน อาเวณิกธมฺมา นตฺถีติ น เต วิสุ๋ วุตฺตา. อารมฺมเณ มุยฺหตีติ **โมโห** อญฺญาณ๋, โส อารมฺมณ-สภาวจฺฉาทนลกฺขโณ. อารมฺมณคฺคหณวสปฺปวตฺโตปิ เหส ตสฺส ยถาสภาวปฺปฏิจฺฉาทนากาเรเนว ปวตฺตติ. น หิรียติ น ลชฺชตีติ. อหิริโก, ปุคฺคโล, ธมฺมสมูโห วา. อหิริกสฺส ภาโว อหิริกฺก๋, ตเทว **อหิริก๋**. น โอตฺตปฺปตีติ **อโนตฺตปฺป๋**. ตตฺถ คูถโต คามสูกโร วิย กายทุจฺจริตาทิโต อชิคุจฺฉนลกฺขณ๋ อหิริก๋, อคฺคิโต สลโภ วิย ตโต อนุตฺตาสลกฺขณ๋ อโนตฺตปฺป๋. เตนาหุ โปราณา :-

"ชิคุจฺฉติ นาหิริโก ปาปา คูถาว สูกโร
น ภายติ อโนตฺตปฺปี สลโภ วิย ปาวกา"ติ.

ม. ๑๐๘ อุทฺธตสฺส ภาโว **อุทฺธจฺจ๋**, ตํ จิตฺตสฺส อวูปสมลกฺขณ๋ ปาสาณาภิฆาต-สมุทฺธตภสฺมุ๋ วิย. ลุพฺภตีติ **โลโภ**, โส อารมฺมเณ อภิสงฺคลกฺขโณ มกฺกฏาเลโป วิย, จิตฺตสฺส อาลมฺพิตุกามตามตฺตํ ฉนฺโท, โลโภ ตตฺถ อภิคิชฺฌนนฺติ อยเมเตสุ๋ วิเสโส. "อิทเมว สจฺจ๋, โมฆมญฺญนฺ"ติ มิจฺฉาภินิเวสลกฺขณา **ทิฏฺฐิ**. ญาณญฺหิ อารมฺมณ๋ ยถาสภาวโต ชานาติ,
ส. ๑๐๓ ทิฏฺฐิ ยถาสภาว๋ วิชหิตฺวา อยาถาวโต คณฺหาตีติ อยเมเตสุ๋ วิเสโส. "เสยฺโยหมสฺมี"ตฺยาทินา มญฺญตีติ **มาโน**, โส อุณฺณติลกฺขโณ. ตถา เหส "เกตุกมฺยตาปจฺจุปฏฺฐาโน"ติ[๒] วุตฺโต. ทุสฺสตีติ **โทโส**, โส จณฺฑิกฺก-ลกฺขโณ ปหฏฺฐาสีวิโส วิย. อิสฺสตีติ **อิสฺสา**, สา ปรสมฺปตฺติอุสูยนลกฺขณา. มจฺฉรสฺส ภาโว **มจฺฉริย๋**, "มา อิทํ อจฺฉริย๋ อญฺเญสุ๋ โหตุ, มยฺหเมว

---

[๑] ก. อเหตุเก. [๒] อภิ.อฏฺ. ๑/๓๑๓.

โหตู"ติ ปวตฺตํ วา **มจฺฉริยํ**, ตํ อตฺตสมฺปตฺตินิคูหนลกฺขณํ. กุจฺฉิตํ กตนฺติ กุกตํ, กตากตทุจฺจริตสุจริตํ. อกตมฺปิ หิ "กุกตนฺ"ติ โวหรนฺติ, "ยํ มยา อกตํ, ตํ กุกตนฺ"ติ. อิธ ปน กตากตํ อารพฺภ อุปฺปนฺโน วิปฺปฏิสาร-จิตฺตุปฺปาโท กุกตํ, ตสฺส ภาโว **กุกฺกุจฺจ**ํ, ตํ กตากตทุจฺจริตสุจริตา-นุโสจนลกฺขณํ. ถินนฺ **ถินฺ**ทนลกฺขณา, อนุสฺสาหนาวสํสีทนวเสน สงฺหตภาโว. มิทฺธนฺ **มิทฺธ**ํ, วิคตสามตฺถิยตา, อสตฺติวิฆาโต วา. ตตฺถ ถินนฺ จิตฺตสฺส อกมฺมญฺญตาลกฺขณนฺ, มิทฺธนฺ เวทนาทิกฺขนฺธตฺตยสฺสาติ อยเมเตสนฺ วิเสโส. ตถา หิ **ปาฬิย**[๑] "ตตฺถ กตมนฺ ถินนฺ, ยา จิตฺตสฺส อกลฺลตา อกมฺมญฺญตา. ตตฺถ กตมนฺ มิทฺธนฺ, ยา กายสฺส อกลฺลตา อกมฺมญฺญตา"-ตฺยาทินา อิเมสนฺ นิทฺเทโส ปวตฺโต. นนุ จ "กายสฺสา"ติ วจนโต รูปกายสฺสปิ อกมฺมญฺญตา มิทฺธนฺติ ตสฺส รูปภาวปิ อาปชฺชตีติ ? นาปชฺชติ, ตตฺถ ตตฺถ ม. ๑๐๙
อาจริเยหิ อานีตการณวเสเนวสฺส ปฏิกฺขิตฺตตฺตา. ตถา หิ มิทฺธวาทิมตปฺ-ปฏิกฺเขปนตฺถํ เตสนฺ วาทนิกฺเขปปุพฺพกํ อฏฺฐกถาทีสุ พหุธา วิตฺถาเรนฺติ อาจริยา. อยนฺ ปเนตฺถ สงฺคโห :-

"เกจิ มิทฺธมฺปิ รูปนฺติ วทนฺเตตนฺ น ยุชฺชติ ส. ๑๐๔
ปหาตพฺเพสุ วุตฺตตฺตา กามจฺฉนฺทาทโย วิย.

ปหาตพฺเพสุ อกฺขาต-เมตนฺ นีวรเณสุ หิ
รูปนฺตุ น ปหาตพฺพ-มกฺขาตนฺ ทสฺสนาทินา.

'น ตุมฺหนฺ ภิกฺขเว รูปนฺ ปชเหถา'ติ ปาฬิโต
ปเหยฺยภาวเลโสปิ ยตฺถ รูปสฺส ทิสฺสติ.

ตตฺถ ตพฺพิสยจฺฉนฺท-ราคหานิ ปกาสิตา
วุตฺตญฺหิ ตตฺถ โย ฉนฺท-ราคกฺเขโปติอาทิกนฺ.

รูปารูเปสุ มิทฺเธสุ อรูปนฺ ตตฺถ เทสิตนฺ
อิติ เจ ? นตฺถ ตนฺ ตตฺถ อวิเสเสน ปาฬิโต.

---

[๑] อภิ.สงฺ. ๓๔/๑๑๖๒-๑๑๖๓/๒๗๐.

สกฺกา หิ อนุมาตุ์ ยํ มิทฺธํ รูปนฺติ จินฺติตํ
ตมฺปิ นีวรณํ มิทฺธ- ภาวโต อิตรํ วิย.

สมฺปโยคาภิธานา จ น ตํ รูปนฺติ นิจฺฉโย
อรูปีนญฺหิ ขนฺธานํ สมฺปโยโค ปวุจฺจติ.

ตถารุปฺเป สมุปฺปตฺติ- ปาจโต นตฺถิ รูปตา
นิทฺทา ขีณาสวานนฺตุ กายเคลญฺญโต สิยา"ติ.

อกุสลเจตสิกวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

โสภนเจตสิกวณฺณนา

[๖] สทฺทหตีติ **สทฺธา**, พุทฺธาทีสุ ปสาโท, สา สมฺปยุตฺตธมฺมานํ
ม. ๑๑๐ ปสาทนลกฺขณา อุทกปฺปสาทกมณิ วิย. สรณํ **สติ**, อสมฺโมโส, สา สมฺปยุตฺตธมฺมานํ สารณลกฺขณา. หิรียติ กายทุจฺจริตาทีหิ ชิคุจฺฉตีติ **หิรี**, สา ปาปโต ชิคุจฺฉนลกฺขณา, โอตฺตปฺปตีติ **โอตฺตปฺปํ**, ตํ ปาปโต
ส. ๑๐๕ อุตฺตาสลกฺขณํ. อตฺตคารวเวเสน ปาปโต ชิคุจฺฉนโต กุลวธู วิย หิรี, ปรคารวเวเสน ปาปโต อุตฺตาสนโต เวสิยา วิย โอตฺตปฺปํ. โลภปฺปฏิปกฺโข **อโลโภ**, โส อารมฺมเณ จิตฺตสฺส อลคฺคตาลกฺขโณ มุตฺตภิกฺขุ วิย. โทสปฺปฏิปกฺโข **อโทโส**, โส อจณฺฑิกฺกลกฺขโณ อนุกูลมิตฺโต วิย. เตสุ ธมฺเมสุ มชฺฌตฺตตา **ตตฺรมชฺฌตฺตตา**, สา จิตฺตเจตสิกานํ อชฺฌุเปกฺขน- ลกฺขณา สมปฺปวตฺตานํ อสฺสานํ อชฺฌุเปกฺขโก สารถิ วิย.

กายสฺส ปสฺสมฺภนํ **กายปฺปสฺสทฺธิ**. จิตฺตสฺส ปสฺสมฺภนํ **จิตฺตปฺ- ปสฺสทฺธิ**. อุโภปิ เจตา กายจิตฺตทรถวูปสมลกฺขณา. กายสฺส ลหุภาโว **กายลหุตา**. ตถา **จิตฺตลหุตา**. ตา กายจิตฺตครุภาววูปสมลกฺขณา. กายสฺส มุทุภาโว **กายมุทุตา**. ตถา **จิตฺตมุทุตา**. ตา กายจิตฺตถทฺธภาววูปสมลกฺขณา. กมฺมนิ สาธุ กมฺมญฺญํ. ตสฺส ภาโว กมฺมญฺญตา. กายสฺส กมฺมญฺญตา **กายกมฺมญฺญตา**. ตถา **จิตฺตกมฺมญฺญตา**. ตา กายจิตฺตอกมฺมญฺญ- ภาววูปสมลกฺขณา. ปคุณสฺส ภาโว ปาคุญฺญํ, ตเทว ปาคุญฺญตา, กายสฺส

ปาคุญฺญตา **กายปาคุญฺญตา.** ตถา **จิตฺตปาคุญฺญตา.** ตา กาย-จิตฺตานํ เคลญฺญวูปสมลกฺขณา. กายสฺส อุชุกภาโว **กายุชุกตา.** ตถา **จิตฺตุชุกตา.** ตา กายจิตฺตานํ อชฺชวลกฺขณา. ยถากฺกมํ ปเนตา กายจิตฺตานํ สารมฺภาทิกรธาตุกฺโขภปฏิปกฺขปจฺจยสมุฏฺฐานา, **กาโยติ** เจตฺถ เวทนาทิกฺขนฺธตฺตยสฺส คหณํ. ยสฺมา เจเต เทฺว เทฺว ธมฺมาว ส. ๑๐๖
เอกโต หุตฺวา ยถาสกปฏิปกฺขธมฺเม หนนฺติ, ตสฺมา อิเธว ทุวิธตา ม. ๑๑๑
วุตฺตา, น สมาธิอาทีสุ. อปิจ จิตฺตปฺปสฺสทฺธิอาทีหิ จิตฺตสฺเสว ปสฺสทฺธาทิ-ภาโว โหติ, กายปฺปสฺสทฺธิอาทีหิ ปน รูปกายสฺสปิ ตํสมุฏฺฐานปณีต-รูปผรณวเสนาติ ตทตฺถสนฺทสฺสนตฺถญฺเจตฺถ ทุวิธตา วุตฺตา. โสภนานํ สพฺเพสมฺปิ สาธารณา นิยเมน เตสุ อุปฺปชฺชนโตติ **โสภนสาธารณา.**

[๗] สมฺมา วทนฺติ เอตายาติ **สมฺมาวาจา,** วจีทุจฺจริตวิรติ. สา จตุพฺพิธา มุสาวาทา เวรมณิ, ปิสุณวาจา เวรมณิ, ผรุสวาจา เวรมณิ, สมฺผปฺปลาปา เวรมณีติ. กมฺมเมว กมฺมนฺโต สุตฺตนฺตวนฺตาทโย วิย. สมฺมา ปวตฺโต กมฺมนฺโต **สมฺมากมฺมนฺโต,** กายทุจฺจริตวิรติ. สา ติวิธา ปาณาติปาตา เวรมณิ, อทินฺนาทานา เวรมณิ, กาเมสุมิจฺฉาจารา เวรมณีติ. สมฺมา อาชีวนฺติ เอเตนาติ **สมฺมาอาชีโว,** มิจฺฉาชีววิรติ. โส ปน อาชีวเหตุกกายวจีทุจฺจริตโต วิรมณวเสน สตฺตวิโธ, กุหนลปนาทิ-มิจฺฉาชีววิรมณวเสน พหุวิโธ วา. ติวิธาปิ ปเนตา ปจฺเจกํ สมฺปตฺต-สมาทานสมุจฺเฉทวิรติวเสน ติวิธา. **วิรติโย นาม** ยถาวุตฺตทุจฺจริเตหิ วิรมณโต.

[๘] กโรติ ปรทุกฺเข สติ สาธูนํ หทยเขทํ ชเนติ, กิรติ วา วิกฺขิปติ ปรทุกฺขํ, กิณาติ วา ตํ หึสติ, กิริยติ วา ทุกฺขิเตสุ ปสาริยตีติ **กรุณา.** สา ปรทุกฺขาปนยนกามตาลกฺขณา. ตาย หิ ปรทุกฺขํ อปนียตุ วา, มา วา, ตทากาเรนเว สา ปวตฺตติ. โมทนฺติ เอตายาติ **มุทิตา,** สา ปรสมฺปตฺติอนุโมทนลกฺขณา. อปฺปมาณสตฺตารมฺมณตฺตา อปฺปมาณา. ตา ส. ๑๐๗
เอว **อปฺปมญฺญา.** นนุ จ "จตสฺโส อปฺปมญฺญา"ติ วกฺขติ, กสฺมา

ปเนตฺถ เทฺวเยว วุตฺตาติ ? อโทสตตฺรมชฺฌตฺตตาหิ เมตฺตุเปกฺขานํ
ม. ๑๑๒ คหิตตฺตา. อโทโสเยว หิ สตฺเตสุ หิตชฺฌาสยวสปฺปวตฺโต **เมตฺตา** นาม. ตตฺรมชฺฌตฺตตาเยว เตสุ ปฏิฆานุนยวูปสมปฺปวตฺตา **อุเปกฺขา** นาม. เตนาหุ โปราณา :-

"อพฺยาปาเทน เมตฺตา หิ ตตฺรมชฺฌตฺตตาย จ
อุเปกฺขา คหิตา ยสฺมา ตสฺมา น คหิตา อุโภ"ติ.[๑]

ปกาเรน ชานาติ อนิจฺจาทิวเสน อวพุชฺฌตีติ ปญฺญา, สา เอว ยถาสภาวาวโพธเน อาธิปจฺจโยคโต อินฺทฺริยนฺติ **ปญฺญินฺทฺริยํ**. อถ สญฺญาวิญฺญาณปญฺญานํ กึ นานากรณนฺติ. สญฺญา ตาว นีลาทิวเสน สญฺชานนมตฺตํ กโรติ, ลกฺขณปฺปฏิเวธํ กาตุํ น สกฺโกติ. วิญฺญาณํ ลกฺขณปฺปฏิเวธมฺปิ สาเธติ อุสฺสกฺกิตฺวา[๒] ปน มคฺคํ ปาเปตุํ น สกฺโกติ. ปญฺญา ปน ติวิธมฺปิ กโรติ, พาลคามิกเหรญฺญิกานํ กหาปณาวโพธน-เมตฺถ นิทสฺสนนฺติ.[๓] ญาณวิปฺปยุตฺตสญฺญาย เจตฺถ อาการคฺคหณวเสน อุปฺปชฺชนกาเล วิญฺญาณํ อพฺโพหาริกํ, เสสกาเล พลวํ. ญาณสมฺปยุตฺตา ปน อุโภปิ ตทนุคติกา โหนฺติ. สพฺพถาปิ ปญฺจวีสตีติ สมฺพนฺโธ.

[๙] **"เตรสญฺญสมานา"**ตฺยาทิ ตีหิ ราสีหิ วุตฺตานํ สงฺคโห.

โสภนเจตสิกวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

สมฺปโยคนยวณฺณนา

[๑๐] จิตฺเตน สห อวิยุตฺตา **จิตฺตาวิยุตฺตา**, เจตสิกาติ วุตฺตํ โหติ.
ม. ๑๑๓ ส. ๑๐๘ อุปฺปชฺชตีติ อุปฺปาโท, จิตฺตเมว อุปฺปาโท **จิตฺตุปฺปาโท**. อญฺญตฺถ ปน สสมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ จิตฺตุปฺปาโทติ วุจฺจติ "อุปฺปชฺชติ จิตฺตํ เอเตนาติ อุปฺปาโท, ธมฺมสมูโห, จิตฺตญฺจ ตํ อุปฺปาโท จาติ จิตฺตุปฺปาโท"ติ

---

[๑] อภิ.วตาร ๗๐/๑๘.
[๒] สี., ก. อุสฺสุกฺเกตฺวา.
[๓] วิสุทฺธิ. ๒/๗๔-๗๕, ม.อฏ. ๒/๒๕๒, สํ.อฏ. ๒/๓๒๒.

กตฺวา. สมาหารทฺวนฺเทปิ หิ ปุลฺลิงฺคํ กตฺถจิ สทฺทวิทู อิจฺฉนฺติ. เตสํ จิตฺตาวิยุตฺตานํ จิตฺตุปฺปาเทสุ ปจฺเจกํ สมฺปโยโค อิโต ปรํ ยถาโยคํ ปวุจฺจตีติ สมฺพนฺโธ.

อญฺญสมานเจตสิกสมฺปโยคนยวณฺณนา

[๑๓] สภาเวน อวิตกฺกตฺตา ทฺวิปญฺจวิญฺญาณานิ วชฺชิตานิ เอเตหิ, เตหิ วา เอตานิ วชฺชิตานีติ **ทฺวิปญฺจวิญฺญาณวชฺชิตานิ,** จตุจตฺตาลีส-กามาวจรจิตฺตานิ. เตสุ เจว เอกาทสสุ ปฐมชฺฌานจิตฺเตสุ จ วิตกฺโก ชายติ เสสานํ ภาวนาพเลน อวิตกฺกตฺตาติ อธิปฺปาโย.

[๑๔] **เตสุ เจว** ปญฺจปณฺณาสสวิตกฺกจิตฺเตสุ, เอกาทสสุ ทุติยชฺ-ฌานจิตฺเตสุ จาติ ฉสฏฺฐิจิตฺเตสุ วิจาโร ชายติ.

[๑๕] ทฺวิปญฺจวิญฺญาเณหิ วิจิกิจฺฉาสหคเตน จาติ เอกาทสหิ วชฺชิเตสุ อฏฺฐสตฺตติจิตฺเตสุ **อธิโมกฺโข** ชายติ.

[๑๖] ปญฺจทฺวาราวชฺชเนน ทฺวิปญฺจวิญฺญาเณหิ สมฺปฏิจฺฉนทฺวเยน สนฺตีรณตฺตเยน จาติ โสฬสหิ วชฺชิเตสุ เตสตฺตติยา จิตฺเตสุ **วีริยํ** ชายติ.

[๑๗] โทมนสฺสสหคเตหิ ทฺวีหิ อุเปกฺขาสหคเตหิ ปญฺจปญฺญาส-จิตฺเตหิ กายวิญฺญาณทฺวเยน เอกาทสหิ จตุตฺถชฺฌาเนหิ จาติ สตฺตติ-จิตฺเตหิ วชฺชิเตสุ เอกปญฺญาสจิตฺเตสุ **ปีติ** ชายติ.

[๑๘] อเหตุเกหิ อฏฺฐารสหิ โมมูเหหิ ทฺวีหิ จาติ วีสติยา จิตฺเตหิ ม. ๑๑๔
วชฺชิเตสุ เอกูนสตฺตติจิตฺเตสุ **ฉนฺโท** ชายติ.

[๑๙] **เต ปนา**ติ ปกิณฺณกวิวชฺชิตา ตํสหคตา จ. **ยถากฺกมนฺ**ติ วิตกฺกาทิฉปกิณฺณกวชฺชิตตํสหิตกมานุรูปโต. **"ฉสฏฺฐิ ปญฺจปญฺญาสา"**ตฺยาทิ ส. ๑๐๙
เอกวีสสตคณนวเสน เอกูนนวุติคณนวเสน จ ยถารหํ โยเชตพฺพํ.

อญฺญสมานเจตสิกสมฺปโยคนยวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อกุสลเจตสิกสมฺปโยคนยวณฺณนา

[๒๐] "สพฺพากุสลสาธารณา"ติ วตฺวา ตเทว สมตฺเถตุํ **"สพฺเพสุปี"**-ตฺยาทิ วุตฺตํ. โย หิ โกจิ ปาณาติปาตาทีสุ ปฏิปชฺชติ, โส สพฺโพปิ โมเหน ตตฺถ อนาทีนวทสฺสาวี อหิริเกน ตโต อชิคุจฺฉนฺโต อโนตฺตปฺเปน อโนตฺตปฺเปนฺโต อุทฺธจฺเจน อวูปสนฺโต จ โหติ, ตสฺมา เต สพฺพากุสเลสุ อุปลพฺภนฺติ.

[๒๑] **โลภสหคตจิตฺเตเสฺววาติ เอว**กาโร อธิการตฺถายปิ โหตีติ "ทิฏฺฐิสหคตจิตฺเตสู"ติอาทีสุปิ อวธารณํ ฯ ทฏฺฐพฺพํ. สกฺกายาทีสุ หิ อภินิวิสนฺตสฺส ตตฺถ มมายนสมฺภวโต ทิฏฺฐิ โลภสหคตจิตฺเตเสฺวว ลพฺภติ. มาโนปิ อหํมานวเสน ปวตฺตนโต ทิฏฺฐิสทิโสว ปวตฺตตีติ ทิฏฺฐิยา สห เอกจิตฺตุปฺปาเท น ปวตฺตติ เกสรสีโห วิย อปเรน ตถาวิเธน สห เอกคฺคหายํ, น จาปิ โทสมูลาทีสุ อุปฺปชฺชติ อตฺตสิเนหสนฺนิสฺสยภาเวน เอกนฺตโลภปทฏฺฐานตฺตาติ โส ทิฏฺฐิวิปฺปยุตฺเตเสฺวว ลพฺภติ.

ม. ๑๑๕ [๒๔] ตถา ปรสมฺปตฺตึ อุสูยนฺตสฺส อตฺตสมฺปตฺติยา จ ปเรหิ สาธารณภาวํ อนิจฺฉนฺตสฺส กตากตทุจฺจริตสุจริเต อนุโสจนฺตสฺส จ ตตฺถ ตตฺถ ปฏิหนนวเสเนว ปวตฺตนโต **อิสฺสามจฺฉริยกุกฺกุจฺจานิ** ปฏิฆจิตฺเตเสฺวว.

[๒๕] อกมฺมญฺญตาปกติกสฺส ตถา สภาวติกฺเขสุ อสงฺขาริเกสุ ปวตฺตนาโยคโต **ถินมิทฺธํ** สสงฺขาริเกเสฺวว ลพฺภติ.

[๒๗] สพฺพาปุญฺเญเสฺวว **จตฺตาโร** เจตสิกา คตา, โลภมูเลเยว ยถาสมฺภวํ ตโย คตา, โทสมูเลเสฺวว ทฺวีสุ จตฺตาโร คตา, ตถา
ส. ๑๑๐ สสงฺขาเรเยว ทฺวยนฺติ โยชนา. **วิจิกิจฺฉา วิจิกิจฺฉาจิตฺเต จาติ จสทฺโท** อวธารเณ. วิจิกิจฺฉา วิจิกิจฺฉาจิตฺเตเยวาติ สมฺพนฺโธ.

อกุสลเจตสิกสมฺปโยคนยวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

โสภนเจตสิกสมฺปโยคนยาทิวณฺณนา

[๒๙] โลกุตฺตรจิตฺเตสุ ปาทกชฺฌานาทิวเสน กทาจิ สมฺมาสงฺกปฺปวิรโห สิยา, น ปน วิรตีนํ อภาโว มคฺคสฺส กายทุจฺจริตาทีนํ สมุจฺเฉทวเสน ผลสฺส จ ตทนุกูลวเสน ปวตฺตนโตติ วุตฺตํ **"วิรติโย ปนา"**ตฺยาทิ. **สพฺพถาปีติ** สพฺเพหิปิ ตํตํทุจฺจริตทุราชีวานํ วิธมนวสปฺปวตฺเตหิ อากาเรหิ. น หิ เอตาสํ โลกิเยสุ วิย โลกุตฺตเรสุปิ มุสาวาทาทีนํ วิสุํ วิสุํ ปหานวเสน ปวตฺติ โหติ สพฺเพสเมว ทุจฺจริตทุราชีวานํ เตน เตน มคฺเคน เกสญฺจิ สพฺพโส, เกสญฺจิ อปายคมนียาทิอวตฺถาย ปหานวเสน เอกกฺขเณ สมุจฺฉินฺทนโต. นนุ จายมตฺโถ **"เอกโตวา"**ติ อิมินาว สิทฺโธติ. ตํ น, ติสฺสนฺนํ เอกโตวุตฺติปริทีปนมตฺเตน จตุพฺพิธ-วจีทุจฺจริตาทีนํ ปฏิปกฺขาการปฺปวตฺติยา อทีปิตตฺตา. เกจิ ปน อิมมตฺถํ อสลฺลกฺเขตฺวาว **"สพฺพถาปี'ติ** อิทํ อติริตฺตนฺ"ติ วทนฺติ, ตตฺถ เตสํ ม. ๑๑๖ อญฺญาณเมว การณํ. **"นิยตา"**ติ อิมินาปิ โลกิเยสุ วิย กทาจิ สมฺภวํ นิวาเรติ. ตถา เหตา โลกิเยสุ เยวาปนกวเสน เทสิตา, อิธ ปน สรูเปเนว. **กามาวจรกุสเลเสฺววาติ** อวธารเณน กามาวจรวิปากกิริเยสุ มหคฺคเตสุ จ สมฺภวํ นิวาเรติ. ตถา เจว อุปริ วกฺขติ. **กทาจีติ** มุสาวาทาทิเอเกกทุจฺจริเตหิ ปฏิวิรมณกาเล. กทาจิ อุปฺปชฺชนฺตาปิ น เอกโต อุปฺปชฺชนฺติ วีติกฺกมิตพฺพวตฺถุสงฺขาตานํ อตฺตโน อารมฺมณานํ สมฺภวาเปกฺขตฺตาติ วุตฺตํ **"วิสุํ วิสุนฺ"**ติ.

[๓๐] อปฺปนาปฺปตฺตานํ อปฺปมญฺญานํ น กทาจิ โสมนสฺสรหิตา ปวตฺติ อตฺถีติ **"ปญฺจมชฺฌานวชฺชิตมหคฺคตจิตฺเตสุ จาติ** วุตฺตํ. วินี- ส. ๑๑๑ วรณาทิตาย มหตฺตํ คตานิ, มหนฺเตหิ วา ฌายีหิ คตานิ ปตฺตานีติ **มหคฺคตานิ. นานา หุตฺวาติ** ภินฺนารมฺมณตฺตา อตฺตโน อารมฺมณภูตานํ ทุกฺขิตสุขิตสตฺตานํ อาปาถคมนาเปกฺขาย วิสุํ วิสุํ หุตฺวา. **เอตฺถาติ** อิเมสุ กามาวจรกุสลจิตฺเตสุ. กรุณามุทิตาภาวนากาเล อปฺปนาวีถิโต ปุพฺเพ

ปริจยวเสน อุเปกฺขาสหคตจิตฺเตหิปิ ปริกมฺมํ โหติ, ยถา ตํ ปคุณคนฺถํ สชฺฌายนฺตสฺส กทาจิ อญฺญวิหิตสฺสาปิ สชฺฌายนํ, ยถา จ ปคุณ-วิปสฺสนาย สงฺขาเร สมฺมสนฺตสฺส กทาจิ ปริจยพเลน ญาณวิปฺปยุตฺต-จิตฺเตหิปิ สมฺมสนนฺติ อุเปกฺขาสหคตกามาวจเรสุ กรุณามุทิตานํ อสมฺภววาโท เกจิวาโทติ กโต. อปฺปนาวีถิยํ ปน ตาสํ เอกนฺตโต โสมนสฺสสหคเตเสฺวว สมฺภโว ทฏฺฐพฺโพ ภินฺนชาติกสฺส วิย ภินฺนเวทนสฺสปิ อาเสวนปจฺจยาภาวโต.

[๓๒] **ตโย โสพฺภจิตฺเตสูติ** สมฺมาวาจาทโย ตโย ธมฺมา อฏฺจ-โลกุตฺตรกามาวจรกุสลวเสน โสพฺภจิตฺเตสุ ชายนฺติ.

ม. ๑๑๗ [๓๓] เอวํ นิยตานิยตสมฺปโยควเสน วุตฺเตสุ อนิยตธมฺเม เอกโต ทสฺเสตฺวา เสสานํ นิยตภาวํ ทีเปตุํ **"อิสฺสามจฺเฉรา"**ตฺยาทิ วุตฺตํ. อิสฺสา-มจฺเฉรกุกฺกุจฺจวิรติกรุณาทโย นานา กทาจิ ชายนฺติ, มาโน จ กทาจิ "เสยฺโยหมสฺมี"ตฺยาทิวสปฺปวตฺติยํ ชายติ. ถินมิทฺธํ **ตถา** กทาจิ อกมฺมญฺญตาวสปฺปวตฺติยํ **สห** อญฺญมญฺญํ อวิปฺปโยคิวเสน ชายตีติ โยชนา. อถ วา **มาโน จาติ** เอตฺถ **จ**สทฺทํ "สหา"ติ เอตฺถาปิ
ส. ๑๑๒ โยเชตฺวา ถินมิทฺธํ **ตถา กทาจิ สห** จ สสงฺขาริกปฏิฆ, ทิฏฺฐิคตวิปฺปยุตฺต-สสงฺขาริเกสุ จ อิสฺสามจฺฉริยกุกฺกุจฺเจหิ มาเนน จ สทฺธึ, **กทาจิ,** ตทิตรสสงฺขาริกจิตฺตสมฺปโยคกาเล ตสมฺปโยคกาเลปิ วา **นานา** จ ชายตีติ โยชนา ทฏฺฐพฺพา. อปเร ปน อาจริยา "มาโน จ ถินมิทฺธญฺจ ตถา กทาจิ นานา หุตฺวา กทาจิ สห จ ชายตี"ติ เอตฺตกเมว โยเชสุํ.

[๓๔] **เสสาติ** ยถาวุตฺเตหิ เอกาทสหิ อนิยเตหิ อิตเร เอกจตฺตาลีส. เกจิ ปน "ยถาวุตฺเตหิ อนิยตเยวาปนเกหิ เสสา นิยตเยวาปนกา"ติ วณฺเณนฺติ, ตํ เตสํ มติมตฺตํ, อิธ เยวาปนกนาเมน เกสญฺจิ อนุทฺธฏตฺตา. เกวลเญฺหตฺถ นิยตานิยตวเสน จิตฺตุปฺปาเทสุ ยถารหํ ลพฺภมานเจตสิก-มตฺตสนฺทสฺสนํ อาจริเยน กตํ, น เยวาปนกนาเมน เกจิ อุทฺธฏาติ.

เอวํ ตาว "ผสฺสาทีสุ อยํ ธมฺโม เอตฺตเกสุ จิตฺเตสุ อุปลพฺภตี"ติ จิตฺตปริจฺเฉทวเสน สมฺปโยคํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ "อิมสฺมึ จิตฺตุปฺปาเท เอตฺตกา เจตสิกา"ติ เจตสิกราสิปริจฺเฉทวเสน สงฺคหํ ทสฺเสตุํ **"สงฺคหญฺจา"**-ตฺยาทิ วุตฺตํ.

[๓๕] **"ฉตฺตึสา"**ตฺยาทิ ตตฺถ ตตฺถ ยถารหํ ลพฺภมานกธมฺมวเสน คณนสงฺคโห. ม. ๑๑๘

[๓๖] ปฐมชฺฌาเน นิยุตฺตานิ จิตฺตานิ, ตํ วา เอเตสํ อตฺถีติ **ปฐมชฺฌานิกจิตฺตานิ.** อปฺปมญฺญานํ สตฺตารมฺมณตฺตา โลกุตฺตรานญฺจ นิพฺพานารมฺมณตฺตา วุตฺตํ **"อปฺปมญฺญาวชฺชิตา"**ติ. **"ตถา"**ติ อิมินา อญฺญสมานา, อปฺปมญฺญาวชฺชิตา โสภนเจตสิกา จ สงฺคหํ คจฺฉนฺตีติ อากฑฺฒติ. **อุเปกฺขาสหคตาติ** วิตกฺกวิจารปีติสุขวชฺชา สุขฏฺฐานํ ปวิฏฺ- อุเปกฺขาย สหคตา. **ปญฺจกชฺฌานวเสนาติ** วิตกฺกวิจาเร วิสุํ วิสุํ อติกฺกมิตฺวา ภาเวนฺตสฺส นาติติกฺขาณสฺส วเสน เทสิตสฺส ฌานปญฺจกสฺส วเสน. เต ปน เอกโต อติกฺกมิตฺวา ภาเวนฺตสฺส ติกฺขาณสฺส วเสน เทสิตจตุกฺกชฺฌานวเสน ทุติยชฺฌานิเกสุ วิตกฺกวิจารวชฺชิตานํ สมฺภวโต จตุธา เอว สงฺคโห โหตีติ อธิปฺปาโย. ส. ๑๑๓

[๓๗] **เตตฺตึสทฺวยํ** จตุตฺถปญฺจมชฺฌานจิตฺเตสุ.

โสภนเจตสิกสมฺปโยคนยาทิวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

มหคฺคตจิตฺตสงฺคหนยวณฺณนา

[๓๘] **ตีสูติ** กุสลวิปากกิริยวเสน ติวิเธสุ. สีลวิสุทฺธิวเสน สุวิโสธิต-กายวจีปโยคสฺส เกวลํ จิตฺตสมาธานมตฺเตน มหคฺคตชฺฌานานิ ปวตฺตนฺติ, น ปน กายวจีกมฺมานํ วิโสธนวเสน, นาปิ ทุจฺจริตทุราชีวานํ สมุจฺฉินฺทน-

ปฏิปฺปสฺสมฺภนวเสนาติ วุตฺตํ **"วิรติวชฺชิตา"**ติ.[๑] **ปจฺเจกเมวาติ** วิสุ๋ วิสุ๋เยว. **ปนฺนรสสูติ** รูปาวจรวเสน ตีสุ, อารุปฺปวเสน ทฺวาทสสูติ ปนฺนรสสุ. **อปฺปมญฺญาโย น ลพฺภนฺตีติ** เอตฺถ การณํ วุตฺตเมว.

มหคฺคตจิตฺตสงฺคหนยวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

ม. ๑๑๙

กามาวจรโสภนจิตฺตสงฺคหนยวณฺณนา

[๔๐] **ปจฺเจกเมวาติ** เอเกกาเยว. อปฺปมญฺญานํ หิ สตฺตารมฺมณตฺตา, วิรตีนญฺจ วีติกฺกมิตพฺพวตฺถุวิสยตฺตา นตฺถิ ตาสมฺปิ เอกจิตฺตุปฺปาเท สมฺภโวติ. โลกิยวิรตีนํ เอกนฺตกุสลสภาวตฺตา นตฺถิ อพฺยากเตสุ สมฺภโวติ วุตฺตํ **"วิรติวชฺชิตา"**ติ. เตนาห "ปญฺจ สิกฺขาปทา กุสลาเยวา"ติ.[๒] อิตรถา สทฺธาสติอาทโย วิย "สิยา กุสลา, สิยา อพฺยากตา"ติ วเทยฺย. ผลสฺส ปน มคฺคปฏิพิมฺพภูตตฺตา, ทุจฺจริตทุราชีวานํ ปฏิปฺปสฺสมฺภนโต จ น
ส. ๑๑๔ โลกุตฺตรวิรตีนํ เอกนฺตกุสลตา ยุตฺตาติ ตาสํ ตตฺถ อคฺคหณํ. กามาวจร-วิปากานมฺปิ เอกนฺตปริตฺตารมฺมณตฺตา อปฺปมญฺญานญฺจ สตฺตารมฺมณตฺตา, วิรตีนมฺปิ เอกนฺตกุสลตฺตา วุตฺตํ **"อปฺปมญฺญาวิรติวชฺชิตา"**ติ.

นนุ จ ปญฺญตฺตาทิอารมฺมณมฺปิ กามาวจรกุสลํ โหตีติ ตสฺส วิปาเกนปิ กุสลสทิสารมฺมเณน ภวิตพฺพํ ยถา ตํ มหคฺคตโลกุตฺตร-วิปาเกหีติ. นยิทเมวํ, กามตณฺหาธีนสฺส ผลภูตตฺตา. ยถา หิ ทาสิยา ปุตฺโต มาตรา อิจฺฉิตํ กาตุ๋ อสกฺโกนฺโต สามิเกเนว อิจฺฉิติจฺฉิตํ กโรติ, เอวํ กามตณฺหายตฺตตาย ทาสิสทิสสฺส กามาวจรกมฺมสฺส วิปากภูตํ จิตฺตํ เตน คหิตารมฺมณํ อคฺคเหตฺวา กามตณฺหารมฺมณเมว คณฺหาตีติ. **ทฺวาทสธา**ติ กุสลวิปากกิริยเภเทสุ ปจฺเจกํ จตฺตาโร จตฺตาโร ทุกาติ กตฺวา ตีสุ ทฺวาทสธา.

[๔๒] อิทานิ อิเมสุ ปฐมชฺฌานิกาทีหิ ทุติยชฺฌานิกาทีนํ เภทกร-ธมฺเม ทสฺเสตุ๋ **"อนุตฺตเร ฌานธมฺมา"**ตฺยาทิ วุตฺตํ. **อนุตฺตเร** จิตฺเต

---

[๑] วิรติตฺตยวชฺชิตา (สงฺคห ๓๘/๑๑). [๒] อภิ.วิ. ๓๕/๗๑๔–๗๑๕/๓๕๖.

วิตกฺกวิจารปีติสุขวเสน **ฌานธมฺมา วิเสสกา** เภทกา. **มชฺฌิเม** มหคฺคเต อปฺปมญฺญา, ฌานธมฺมา จ. **ปริตฺเตสุ** กามาวจเรสุ วิรตี, ญาณปีตี จ ม. ๑๒๐
อปฺปมญฺญา จ วิเสสกา. ตตฺถ **วิรตี** กุสเลหิ วิปากกิริยานํ วิเสสกา, **อปฺปมญฺญา** กุสลกิริเยหิ วิปากานํ, **ญาณปีติ** ปน ตีสุ ปฐมยุคฬาทีหิ ทุติยยุคฬาทีนนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

กามาวจรโสภนจิตฺตสงฺคหนยวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อกุสลจิตฺตสงฺคหนยวณฺณนา

[๔๔] **ทุติเย อสงฺขาริเก**ติ ทิฏฺฐิวิปฺปยุตฺเต อสงฺขาริเก โลภมาเนน ตเถว อญฺญสมานา, อกุสลสาธารณา จ เอกูนวีสติ ธมฺมาติ สมฺพนฺโธ.

[๔๕] **ตติเย**ติ อุเปกฺขาสหคตทิฏฺฐิสมฺปยุตฺเต อสงฺขาริเก. ส. ๑๑๕

[๔๖] **จตุตฺเถ**ติ ทิฏฺฐิวิปฺปยุตฺเต อสงฺขาริเก.

[๔๗] อิสฺสามจฺฉริยกุกฺกุจฺจานิ ปเนตฺถ ปจฺเจกเมว โยเชตพฺพานิ ภินฺนารมฺมณตฺตาเยวาติ อธิปฺปาโย.

[๕๐] อธิโมกฺขสฺส นิจฺฉยาการปฺปวตฺติโต เทฺวสหกสภาเว วิจิกิจฺฉาจิตฺเต สมฺภโว นตฺถีติ **"อธิโมกฺขวิรหิตา"**ติ วุตฺตํ.

[๕๑] เอกูนวีสติ ปฐมทุติยอสงฺขาริเกสุ, อฏฺฐารส ตติยจตุตฺถอสงฺขาริเกสุ, วีส ปญฺจเม อสงฺขาริเก, เอกวีส ปฐมทุติยสสงฺขาริเกสุ, วีสติ ตติยจตุตฺถสสงฺขาริเกสุ, ทฺวาวีส ปญฺจเม สสงฺขาริเก, ปนฺนรส โมมูหทฺวเยติ เอวํ อกุสเล สตฺตธา จิตาติ โยชนา.

[๕๒] **สาธารณา**ติ อกุสลานํ สพฺเพสเมว สาธารณภูตา **จตฺตาโร** ม. ๑๒๑
สมานา จาติ[๑] ฉนฺทปีติอธิโมกฺขวชฺชิตา อญฺญสมานา อปเร ทสาติ เอเต จุทฺทส ธมฺมา สพฺพากุสลโยคิโนติ ปวุจฺจนฺตีติ โยชนา.

อกุสลจิตฺตสงฺคหนยวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

---

[๑] ม.,ก. สมานา จ, มณิมญฺชู. ๑/๓๑๗ ปิฏเจ ปสฺสิตพฺพํ.

อเหตุกจิตฺตสงฺคหนยวณฺณนา

[๕๔] **"ตถา"**ติ อิมินา อญฺญสมาเน ปจฺจามสติ.

[๕๖] มโนวิญฺญาณธาตุยา วิย วิสิฏฺฐมนนกิจฺจาโยคโต มนนมตฺตา ธาตูติ **มโนธาตุ. อเหตุกปฏิสนฺธิยุคเฬ**ติ อุเปกฺขาสนฺตีรณทฺวเย.

[๕๘] **ทฺวาทส** หสนจิตฺเต, **เอกาทส** โวฏฐพฺพนสุขสนฺตีรเณสุ, **ทส** มโนธาตุตฺติกาเหตุกปฏิสนฺธิยุคฬวเสน ปญฺจสุ, **สตฺต** ทฺวิปญฺจวิญฺญาเณสูติ อฏฺฐารสาเหตุเกสุ จิตฺตุปฺปาเทสุ สงฺคโห จตุพฺพิโธ โหตีติ โยชนา.

[๕๙] **เตตฺตึสวิธสงฺคโห**ติ อนุตฺตเร ปญฺจ, ตถา มหคฺคเต, กามาวจร-
ส. ๑๑๖ โสภเน ทฺวาทส, อกุสเล สตฺต, อเหตุเก จตฺตาโรติ เตตฺตึสวิธสงฺคโห.[๑]

[๖๐] **อิตฺถ**ं ยถาวุตฺตนเยน **จิตฺตาวิยุตฺตานं** เจตสิกานं จิตฺตปริจฺเฉท-วเสน วุตฺตं **สมฺปโยคญฺจ** เจตสิกราสิปริจฺเฉทวเสน วุตฺตं **สงฺคหญฺจ** ญตฺวา **ยถาโยคं จิตฺเตน สมं เภทं อุทฺทิเส** "สพฺพจิตฺตสาธารณา ตาว
ม. ๑๒๒ สตฺต เอกูนนวุติจิตฺเตสุ อุปฺปชฺชนโต ปจฺเจกं เอกูนนวุติวิธา, ปกิณฺณเกสุ วิตกฺโก ปญฺจปญฺญาสจิตฺเตสุ อุปฺปชฺชนโต ปญฺจปญฺญาสวิโธ"ตฺยาทินา กเถยฺยา"ติ อตฺโถ.

อิติ อภิธมฺมตฺถวิภาวินิยา นาม อภิธมฺมตฺถสงฺคหวณฺณนาย

ทุติยปริจฺเฉทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

---

[๑] ก. เตตฺตึสวิธา สงฺคหา.

๓. ตติยปริจฺเฉท

ปกิณฺณกสงฺคหวิภาค

[๑] อิทานิ ยถาวุตฺตานํ จิตฺตเจตสิกานํ เวทนาทิวิภาคโต, ตตฺถ-เวทนาทิเภทภินฺนจิตฺตุปฺปาทวิภาคโต จ ปกิณฺณกสงฺคหํ ทสฺเสตุํ **"สมฺปยุตฺตา ยถาโยคนฺ"**ตฺยาทิ อารทฺธํ. ยถาโยคํ สมฺปยุตฺตา จิตฺต-เจตสิกา ธมฺมา **สภาวโต** อตฺตโน อตฺตโน สภาววเสน เอกูนนวุติวิธมฺปิ จิตฺตํ อารมฺมณวิชานนสภาวสามญฺเญน เอกวิธํ, สพฺพจิตฺตสาธารโณ ผสฺโส ผุสนสภาเวน เอกวิโธตฺยาทินา **เตปญฺญาส** โหนฺติ.

[๒] อิทานิ เตสํ ธมฺมานํ ยถารหํ เวทนาเหตุโต กิจฺจทฺวารารมฺมณ-วตฺถุโต **สงฺคโห นาม** เวทนาสงฺคหาทินามโก ปกิณฺณกสงฺคโห **จิตฺตุ-ปฺปาทวเสเนว** ตตฺถ เวทนาทิเภทภินฺนจิตฺตุปฺปาทานํ วเสเนว น กตฺถจิ ตถาวิรเหน **นียเต** อุปนียเต, อาหรียตีตฺยตฺโถ.

เวทนาสงฺคหวณฺณนา

[๓] **ตตฺถาติ** เตสุ ฉสุ สงฺคเหสุ. สุขาทิเวทนานํ ตสฺสหคต-จิตฺตุปฺปาทานญฺจ วิภาควเสน สงฺคโห **เวทนาสงฺคโห.** ทุกฺขโต สุขโต จ ส. ๑๑๗
อญฺญา **อทุกฺขมสุขา** มการาคมวเสน. นนุ จ "เทฺวมา ภิกฺขเว เวทนา
สุขา ทุกฺขา"ติ[๑] วจนโต เทฺว เอว เวทนาติ. สจฺจํ, ตถาปน อนวชฺชปกฺขิกา ม. ๑๒๓
อทุกฺขมสุขา สุขเวทนายํ, สาวชฺชปกฺขิกญฺจ ทุกฺขเวทนายํ สงฺคเหตฺวา วุตฺตา. ยมฺปิ กตฺถจิ สุตฺเต "ยา กิญฺจิ เวทยิตมิทเมตฺถ ทุกฺขสฺสา"ติ[๒] วจนา, ตา สงฺขารทุกฺขตาย สพฺพเวทนานา ทุกฺขสภาวตฺตา วุตฺตา. ยถาห "สงฺขารานิจฺจตา อานนฺท มยา สนฺธาย ภาสิตา สงฺขารวิปริณามตญฺจ ยา กิญฺจิ เวทยิต-มิทเมตฺถ ทุกฺขสฺสาติ.[๓] ตสฺมา ติสฺโสเยว เวทนาติ ทฏฺฐพฺพา. เตนาห

---

[๑] สํ.สฬา. ๑๘/๒๖๗/๒๐๕.
[๒] สํ.สฬา. ๑๘/๒๕๙/๑๙๙.
[๓] สํ.สฬา. ๑๘/๒๕๙/๑๙๙.

ภควา "ติสฺโส อิมา ภิกฺขเว เวทนา สุขา ทุกฺขา อทุกฺขมสุขา จา"ติ.[๑] เอวํ ติวิธาปิ ปเนตา **อินฺทฺริยเทสนายํ** "สุขินฺทฺริยํ ทุกฺขินฺทฺริยํ โสมนสฺสินฺทฺริยํ โทมนสฺสินฺทฺริยํ อุเปกฺขินฺทฺริยนฺติ[๒] ปญฺจธา เทสิตาติ ตัวเสนาเปตฺถ วิภาคํ ทสฺเสตุ๋ **"สุขํ ทุกฺขนฺ**"ตฺยาทิ วุตฺตํ. กายิกมานสิกสาตาสาตเภทโต หิ สุขํ ทุกฺขญฺจ ปจฺเจกํ ทฺวิธา วิภชิตฺวา "สุขินฺทฺริยํ โสมนสฺสินฺทฺริยํ ทุกฺขินฺทฺริยํ โทมนสฺสินฺทฺริยนฺ"ติ[๒] เทสิตา, อุเปกฺขา ปน เภทาภาวโต อุเปกฺขินฺทฺริยนฺติ เอกธาว. ยถา หิ สุขทุกฺขานิ อญฺญถา กายสฺส อนุคฺคหมุปฆาตญฺจ กโรนฺติ, อญฺญถา มนโส, เนวํ อุเปกฺขา, ตสฺมา สา เอกธาว เทสิตา. เตนาหุ โปราณา :-

"กายิกํ มานสํ ทุกฺขํ สุขญฺโจเปกฺขเวทนา
เอกํ มานสเมเวติ ปญฺจธินฺทฺริยเภทโต"ติ.[๓]

ส. ๑๑๘ ตตฺถ อิฏฺจโผฏฺจพฺพานุภวนลกฺขณํ **สุขํ**. อนิฏฺจโผฏฺจพฺพานุภวนลกฺขณํ **ทุกฺขํ**. สภาวโต ปริกปฺปโต วา อิฏฺฐานุภวนลกฺขณํ **โสมนสฺสํ**. ตถา อนิฏฺฐานุภวนลกฺขณํ **โทมนสฺสํ**. มชฺฌตฺตานุภวนลกฺขณา **อุเปกฺขา**.

[๕] **จตุจตฺตาลีส** ปจฺเจกํ โลกิยโลกุตฺตรเภเทน เอกาทสวิธตฺตา.

ม. ๑๒๔ [๗] **เสสานีติ** สุขทุกฺขโสมนสฺสโทมนสฺสสหคเตหิ อวเสสานิ อกุสลโต ฉ, อเหตุกโต จุทฺทส, กามาวจรโสภนโต ทฺวาทส, ปญฺจมชฺฌานิกานิ เตวีสาติ สพฺพานิปิ **ปญฺจปญฺญาส**.

เวทนาสงฺคหวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

เหตุสงฺคหวณฺณนา

[๑๐] โลภาทิเหตูนํ วิภาควเสน ตัสมฺปยุตฺตวเสน จ สงฺคโห **เหตุสงฺคโห**. เหตโว นาม ฉพฺพิธา ภวนฺตีติ สมฺพนฺโธ. เหตุภาโว ปน เนสํ สมฺปยุตฺตานํ สุปฺปติฏฺฐิตภาวสาธนสงฺขาโต มูลภาโว. ลทฺธเหตุปจฺจยา

---

[๑] สํ.สฬา. ๑๘/๒๔๙/๑๘๘, ขุ.อิติ. ๒๕/๕๒–๕๓/๒๗๓.

[๒] อภิ.วิ. ๓๕/๒๑๙/๑๔๕. [๓] สจฺจสงฺเขป ๗๔/๘.

หิ ธมฺมา วิรุฬฺหมูลา วิย ปาทปา ถิรา โหนฺติ, น อเหตุกา วิย ชลตเล เสวาลสทิสา. เอวญฺจ กตฺวา เอเต มูลสทิสตาย "มูลานี"ติ จ วุจฺจนฺติ. อปเร ปน "กุสลาทีนํ กุสลาทิภาวสาธนํ เหตุภาโว"ติ[๑] วทนฺติ, เอวํ สติ เหตูนํ อตฺตโน กุสลาทิภาวสาธโน อญฺโญ เหตุ มคฺคิตพฺโพ สิยา. อถ เสสสมฺปยุตฺตเหตุปฏิพทฺโธ เตสํ กุสลาทิภาโว, เอวมฺปิ โมมูหจิตฺต-สมฺปยุตฺตสฺส เหตุโน อกุสลภาโว อปฺปฏิพทฺโธ สิยา. อถ ตสฺส สภาวโต อกุสลภาโวปิ สิยา, เอวํ สติ เสสเหตูนมฺปิ สภาวโตว กุสลาทิภาโวติ เตสํ วิย สมฺปยุตฺตธมฺมานมฺปิ โส เหตุปฏิพทฺโธ น สิยา. ยทิ จ เหตุปฏิพทฺโธ กุสลาทิภาโว, ตทา อเหตุกานํ อพฺยากตภาโว น สิยาติ อลมตินิปฺปีฬเนน. กุสลาทิภาโว ปน กุสลากุสลานํ โยนิโสอโยนิโส- ส. ๑๑๙
มนสิการปฺปฏิพทฺโธ. ยถาห "โยนิโส ภิกฺขเว มนสิกโรโต อนุปฺปนฺนา ม. ๑๒๕
เจว กุสลา ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ อุปฺปนฺนา จ กุสลา ธมฺมา อภิวฑฺฒนฺตี"-ตฺยาทิ,[๒] อพฺยากตานํ ปน อพฺยากตภาโว นิรนุสยสนฺตานปฺปฏิพทฺโธ กมฺมปฺปฏิพทฺโธ อวิปากภาวปฺปฏิพทฺโธ จาติ ทฏฺฐพฺพํ.

[๑๖] อิทานิ เหตูนํ ชาติเภทं ทสฺเสตุ๎ **"โลโภ โทโส จา"**ตฺยาทิ วุตฺตं.

เหตุสงฺคหวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

กิจฺจสงฺคหวณฺณนา

[๑๘] ปฏิสนฺธาทีนํ กิจฺจานํ วิภาควเสน ตंกิจฺจวนฺตานญฺจ ปริจฺเฉท-วเสน สงฺคโห **กิจฺจสงฺคโห**. ภวโต ภวสฺส ปฏิสนฺธานं **ปฏิสนฺธิกิจฺจं**. อวิจฺเฉทปฺปวตฺติเหตุภาเวน ภวสฺส องฺคภาโว **ภวงฺคกิจฺจं**. **อาวชฺชน-กิจฺจาทีนิ** เหฏฺฐา วุตฺตวจนตฺถานุสาเรน ยถารหं โยเชตพฺพานิ. อารมฺมเณ ตंตंกิจฺจสาธนวเสน อเนกกฺขตฺตุ๎ เอกกฺขตฺตุ๎ วา ชวมานสฺส วิย ปวตฺติ **ชวนกิจฺจं**. ตंตंชวนคฺคหิตารมฺมณสฺส อารมฺมณกรณं **ตทารมฺมณกิจฺจं**. นิพฺพตฺตภวโต ปริคฬหนं **จุติกิจฺจं**.

---

[๑] มูลฏี. ๓/๑๙๑-๑๙๒ ปิฏฺเฐสุ ปสฺสิตพฺพं.

[๒] องฺ.เอกก. ๒๐/๖๗/๑๑.

[๑๙] อิมานิ ปน กิจฺจานิ ฐานวเสน ปากฏานิ โหนฺตีติ ตำ ทานิ ปเภทโต ทสฺเสตุำ **"ปฏิสนฺธี"**ตฺยาทิ วุตฺตำ. ตตฺถ ปฏิสนฺธิยา ฐานำ **ปฏิสนฺธิฐานำ.** กามำ ปฏิสนฺธิวินิมุตฺตำ ฐานำ นาม นตฺถิ, สุขคฺคหณตฺถำ ปน "สิลาปุตฺตกสฺส สรีรนฺ"ตยาทีสุ[๑] วิย อเภเทปิ เภทปริกปฺปนาติ ทฏฺฐพฺพำ. เอวำ เสเสสุปิ. ทสฺสนาทีนำ ปญฺจนฺนำ วิญฺญาณานำ ฐานำ **ปญฺจวิญฺญาณฐานำ. อาทิ**สทฺเทน สมฺปฏิจฺฉนฐานาทีนำ สงฺคโห.

ม. ๑๒๖ ส. ๑๒๐ ตตฺถ จุติภวงฺคานำ อนฺตรา **ปฏิสนฺธิฐานำ.** ปฏิสนฺธิอาวชฺชนานำ ชวนาวชฺชนานำ ตทารมฺมณาวชฺชนานำ โวฏฐพฺพนาวชฺชนานำ กทาจิ ชวนจุตีนำ ตทารมฺมณจุตีนญฺจ อนฺตรา **ภวงฺคฐานำ.** ภวงฺคปญฺจวิญฺญาณานำ ภวงฺค-ชวนานญฺจ อนฺตรา **อาวชฺชนฐานำ.** ปญฺจทฺวาราวชฺชนสมฺปฏิจฺฉนานมนฺตรา **ปญฺจวิญฺญาณฐานำ.** ปญฺจวิญฺญาณสนฺตีรณานมนฺตรา **สมฺปฏิจฺฉนฐานำ.** สมฺปฏิจฺฉนโวฏฐพฺพนานมนฺตรา **สนฺตีรณฐานำ.** สนฺตีรณชวนานำ, สนฺตีรณ-ภวงฺคานญฺจ อนฺตรา **โวฏฐพฺพนฐานำ.** โวฏฐพฺพนตทารมฺมณานำ โวฏฐพฺพนภวงฺคานำ โวฏฐพฺพนจุตีนำ มโนทฺวาราวชฺชนตทารมฺมณานำ มโนทฺวาราวชฺชนภวงฺคานำ มโนทฺวาราวชฺชนจุตีนญฺจ อนฺตรา **ชวนฐานำ.** ชวนภวงฺคานำ ชวนจุตีนญฺจ อนฺตรา **ตทารมฺมณฐานำ.** ชวนปฏิสนฺธีนำ ตทารมฺมณปฏิสนฺธีนำ ภวงฺคปฏิสนฺธีนำ วา อนฺตรา **จุติฐานำ** นาม.

[๒๐] **เทฺว อุเปกฺขาสหคตสนฺตีรณานิ** สุขสนฺตีรณสฺส ปฏิสนฺธิ-วสปฺปวตฺติภาวาภาวโตติ อธิปฺปาโย. เอวญฺจ กตฺวา **ปฏฺฐาเน** "อุเปกฺขา-สหคตำ ธมฺมำ ปฏิจฺจ อุเปกฺขาสหคโต ธมฺโม อุปฺปชฺชติ นเหตุปจฺจยา"ติ[๑] เอวมาคตสฺส อุเปกฺขาสหคตปทสฺส วิภงฺเค "อเหตุกำ อุเปกฺขาสหคตำ เอกำ ขนฺธำ ปฏิจฺจ เทฺว ขนฺธา, เทฺว ขนฺเธ ปฏิจฺจ เอโก ขนฺโธ, อเหตุก-ปฏิสนฺธิกฺขเณ อุเปกฺขาสหคตำ เอกำ ขนฺธำ ปฏิจฺจ เทฺว ขนฺธา, เทฺว ขนฺเธ ปฏิจฺจ เอโก ขนฺโธ"ติ[๒] เอวำ ปวตฺติปฏิสนฺธิวเสน ปฏิจฺจนโย
ส. ๑๒๑ อุทฺธโฏ, ปีติสหคตสุขสหคตปทวิภงฺเค ปน "อเหตุกำ ปีติสหคตำ เอกำ

---

[๑] เนตฺติ.อฏ. ๗๗, สารตฺถ.ฏี. ๓/๔๖๒.

[๒] อภิ.ป. ๔๓/๑๗๙/๓๔๖.

ขนฺธํ ปฏิจฺจ ตโย ขนฺธา ฯเปฯ เทฺว ขนฺธา, อเหตุกํ สุขสหคตํ เอกํ ขนฺธํ ปฏิจฺจ เทฺว ขนฺธา ฯเปฯ เอโก ขนฺโธ"ติ[๑] ปวตฺติวเสเนว อุทฺธโฏ, น ปน "อเหตุกปฏิสนฺธิกฺขเณ"ตฺยาทินา ปฏิสนฺธิวเสน, ตสฺมา ยถาธมฺมสาสเน อวจนมฺปิ อภาวเมว ทีเปตีติ น ตสฺส ปฏิสนฺธิวเสน ปวตฺติ อตฺถิ. ยตฺถ ปน ลพฺภมานสฺสปิ กสฺสจิ อวจนํ, ตตฺถ การณํ อุปริ อาวิภวิสฺสติ. ม. ๑๒๗

[๒๕] มโนทฺวาราวชฺชนสฺส ปริตฺตารมฺมเณ ทฺวตฺติกฺขตฺตุํ ปวตฺตมานสฺสปิ นตฺถิ ชวนกิจฺจํ ตสฺส อารมฺมณรสานุภวนาภาวโตติ วุตฺตํ **"อาวชฺชน-ทฺวยวชฺชิตานี"**ติ. เอวญฺจ กตฺวา วุตฺตํ **อฏฺฐกถายํ** "ชวนฏฺฐาเน ฐตฺวา"ติ.[๒] อิตรถา "ชวนํ หุตฺวา"ติ วตฺตพฺพํ สิยาติ. **กุสลากุสลผลกิริย-จิตฺตานีติ** เอกวีสติ โลกิยโลกุตฺตรกุสลานิ, ทฺวาทส อกุสลานิ, จตฺตาริ โลกุตฺตรผลจิตฺตานิ อฏฺฐารส เตภูมกกิริยจิตฺตานิ. เอกจิตฺตกฺขณิกมฺปิ หิ โลกุตฺตรมคฺคาทิกํ ตัสภาววนฺตตาย ชวนกิจฺจํ นาม, ยถา เอเกกโคจร-วิสยมฺปิ สพฺพญฺญุตญฺญาณํ สกลวิสยาวโพธนสามตฺถิยโยคโต น กทาจิ ตันามํ วิชหตีติ.

[๒๗] เอวํ กิจฺจเภเทน วุตฺตาเนว ยถาสกํ ลพฺภมานกิจฺจคณนวเสน สมฺปิณฺเฑตฺวา ทสฺเสตุํ **"เตสุ ปนา"**ตฺยาทิ วุตฺตํ.

[๓๓] **ปฏิสนฺธาทโย** จิตฺตุปฺปาทา **นามกิจฺจเภเทน** ปฏิสนฺธาทีนํ นามานํ กิจฺจานญฺจ เภเทน, อถ วา **ปฏิสนฺธาทโย นาม** ตนฺนามกา จิตฺตุปฺปาทา ปฏิสนฺธาทีนํ กิจฺจานํ เภเทน จุทฺทส, ฐานเภเทน ปฏิสนฺธาทีนเยว ฐานานํ เภเทน ทสธา ปกาสิตาติ โยชนา. เอกกิจฺจ- ส. ๑๒๒ ฐานทฺวิกิจฺจฐานติกิจฺจฐานจตุกิจฺจฐานปญฺจกิจฺจฐานานิ จิตฺตานิ ยถากฺกมํ อฏฺฐสฏฺฐิ, ตถา เทฺว จ นว จ อฏฺฐ จ เทฺว จาติ นิทฺทิเสติ สมฺพนฺโธ.

กิจฺจสงฺคหวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

---

[๑] อภิ.ป. ๔๓/๑๔๒-๑๖๗/๓๒๗-๓๔๐ ปิฏเจสุ ปสฺสิตพฺพํ. [๒] อภิ.อฏ. ๑/๓๒๗.

ม. ๑๒๘

ทฺวารสงฺคหวณฺณนา

[๓๕] ทฺวารานํ ทฺวารปฺปวตฺตจิตฺตานญฺจ ปริจฺเฉทวเสน สงฺคโห **ทฺวารสงฺคโห**. อาวชฺชนาทีนํ อรูปธมฺมานํ ปวตฺติมุขภาวโต ทฺวารานิ วิยาติ **ทฺวารานิ.**

[๓๖] **จกฺขุเมวาติ** ปสาทจกฺขุเมว.

[๓๘] อาวชฺชนาทีนํ มนานํ, มโนเยว วา ทฺวารนฺติ **มโนทฺวารํ. ภวงฺคนฺติ** อาวชฺชนานนฺตรํ ***ภวงฺคํ***. เตนาหุ โปราณา :-

"สาวชฺชนํ ภวงฺคนฺตุ มโนทฺวารนฺติ วุจฺจตี"ติ.

[๓๙] **ตตฺถาติ** เตสุ จกฺขาทิทฺวาเรสุ จกฺขุทฺวาเร ฉจตฺตาลีส จิตฺตานิ ยถารหมุปฺปชฺชนฺตีติ สมฺพนฺโธ. ปญฺจทฺวาราวชฺชนเมกํ, จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ อุภยวิปากวเสน สตฺต, โวฏฺฐพฺพนเมกํ, กามาวจรชวนานิ จ กุสลากุสล-นิราวชฺชนกิริยวเสน เอกูนตีส, ตทารมฺมณานิ จ อคฺคหิตคฺคหเณน อฏฺเจวาติ **ฉจตฺตาลีส. ยถารหนฺติ** อิฏฺฐาทิอารมฺมเณ โยนิโสอโยนิโส-มนสิการนิรนุสยสนฺตานาทีนํ อนุรูปวเสน. **สพฺพถาปีติ** อาวชฺชนาทิ-ตทารมฺมณปริโยสาเนน สพฺเพนปิ ปกาเรน กามาวจราเนวาติ โยชนา. สพฺพถาปิ จตุปญฺญาส จิตฺตานีติ วา สมฺพนฺโธ. สพฺพถาปิ ตตฺถทฺวาริก-วเสน จิตานิ อคฺคหิตคฺคหเณน จกฺขุทฺวาริเกสุ ฉจตฺตาฬีสจิตฺเตสุ โสตวิญฺญาณาทีนํ จตุนฺนํ ยุคฬานํ ปกฺเขเปน จตุปญฺญาสปีตฺยตฺโถ.

[๔๑] จกฺขาทิทฺวาเรสุ อปฺปวตฺตนโต มโนทฺวารสงฺขาตภวงฺคโต
ส. ๑๒๓ อารมฺมณนฺตรคฺคหณวเสน อปฺปวตฺติโต จ ปฏิสนฺธาทิวเสน ปวตฺตานิ **เอกูนวีสติ ทฺวารวิมุตฺตานิ.**

ม. ๑๒๙ [๔๒] ทฺวิปญฺจวิญฺญาณานิ สกสกทฺวาเร, ฉพฺพีสติ มหคฺคตโลกุตฺตร-ชวนานิ มโนทฺวาเรเยว อุปฺปชฺชนโต ฉตฺตึส จิตฺตานิ ยถารหํ สกสก-ทฺวารานุรูปํ **เอกทฺวาริกจิตฺตานิ.**

[๔๕] ปญฺจทฺวาเรสุ สนฺตีรณตทารมฺมณวเสน มโนทฺวาเร จ ตทารมฺมณวเสน ปวตฺตนโต **ฉทฺวาริกานิ เจว** ปฏิสนฺธาทิวสปฺปวตฺติยา **ทฺวารวิมุตฺตานิ จ.**

[๔๗] ปญฺจทฺวาริกานิ จ ฉทฺวาริกานิ จ **ปญฺจฉทฺวาริกานิ.** ฉทฺวาริกานิ จ ตานิ กทาจิ ทฺวารวิมุตฺตานิ จาติ **ฉทฺวาริกวิมุตฺตานิ.** อถ วา ฉทฺวาริกานิ จ ฉทฺวาริกวิมุตฺตานิ จาติ **ฉทฺวาริกวิมุตฺตานีติ.** เอกเทสสรูเปกเสโส ทฏฺฐพฺโพ.

ทฺวารสงฺคหวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อาลมฺพนสงฺคหวณฺณนา

[๔๘] อารมฺมณานํ สรูปโต วิภาคโต ตวิสยจิตฺตโต จ สงฺคโห **อาลมฺพนสงฺคโห.** วณฺณวิการํ อาปชฺชมานํ รูปยติ หทยงฺคตภาวํ ปกาเสตีติ รูปํ, ตเทว ทุพฺพลปุริเสน ทณฺฑาทิ วิย จิตฺตเจตสิเกหิ อาลมฺพียติ, ตานิ วา อาคนฺตฺวา เอตฺถ รมนฺตีติ อารมฺมณนฺติ **รูปารมฺมณํ.** สทฺทียตีติ[๑] สทฺโท, โสเยว อารมฺมณนฺติ **สทฺทารมฺมณํ.** คนฺธยติ อตฺตโน วตฺถุ์ สูเจติ "อิทเมตฺถ อตฺถี"ติ เปสุญฺญํ กโรนฺตํ วิย โหตีติ คนฺโธ, โสเยว อารมฺมณํ **คนฺธารมฺมณํ.** รสนฺติ ตํ สตฺตา อสฺสาเทนฺตีติ รโส, โสเยว อารมฺมณํ **รสารมฺมณํ.** ผุสียตีติ โผฏฺฐพฺพํ. ตเทว อารมฺมณํ **โผฏฺฐพฺพารมฺมณํ.** ธมฺโมเยว อารมฺมณํ **ธมฺมารมฺมณํ.** ส. ๑๒๔

[๔๙] **ตตฺถา**ติ เตสุ รูปาทิอารมฺมเณสุ. **รูปเมวา**ติ วณฺณายตน- ม. ๑๓๐ สงฺขาตํ รูปเมว. **สทฺทาทโย**ติ สทฺทายตนาทิสงฺขาตา สทฺทาทโย, อาโปธาตุวชฺชิตภูตตฺตยสงฺขาตํ โผฏฺฐพฺพายตนญฺจ.

[๕๐] ปญฺจารมฺมณปสาทานิ จเปตฺวา เสสานิ โสฬส **สุขุมรูปานิ.**

[๕๑] **ปจฺจุปฺปนฺนนฺ**ติ วตฺตมานํ.

---

[๑] สี. สทฺทียติ กถียตีติ.

[๕๒] **ฉพฺพิธมฺปีติ** รูปาทิวเสน ฉพฺพิธมฺปิ. วินาสาภาวโต อตีตาทิกาลวเสน นวตฺตพฺพตฺตา นิพฺพานํ ปญฺญตฺติ จ **กาลวิมุตฺตํ** นาม. **ยถารหนฺติ** กามาวจรชวนอภิญฺญาเสสมหคฺคตาทิชวนานํ อนุรูปโต. กามาวจรชวนานญฺหิ หสิตุปฺปาทวชฺชานํ ฉพฺพิธมฺปิ ติกาลิกํ กาลวิมุตฺตญฺจ อารมฺมณํ โหติ. หสิตุปฺปาทสฺส ติกาลิกเมว. ตถา หิสฺส เอกนฺตปริตฺตา-รมฺมณตํ วกฺขติ. ทิพฺพจกฺขาทิวสปฺปวตฺตสฺส ปน อภิญฺญาชวนสฺส ยถารหํ ฉพฺพิธมฺปิ ติกาลิกํ กาลวิมุตฺตญฺจ อารมฺมณํ โหติ. วิภาโค ปเนตฺถ นวมปริจฺเฉเท อาวิภวิสฺสตีติ. เสสานํ ปน กาลวิมุตฺตํ, อตีตญฺจ ยถารหมารมฺมณํ โหติ.

[๕๓] ทฺวารวิมุตฺตานญฺจ ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติสงฺขาตานํ ฉพฺพิธมฺปิ อารมฺมณํ โหตีติ สมฺพนฺโธ. ตํ ปน เนสํ อารมฺมณํ น อาวชฺชนสฺส วิย เกนจิ อคฺคหิตเมว โคจรภาวํ คจฺฉติ, น จ ปญฺจทฺวาริกชวนานํ วิย เอกนฺตปจฺจุปฺปนฺนํ, นาปิ มโนทฺวาริกชวนานํ วิย ติกาลิกเมว, อวิเสเสน กาลวิมุตฺตํ วา, นาปิ มรณาสนฺนโต ปุริมภาคชวนานํ วิย กมฺมกมฺม-นิมิตฺตาทิวเสน อาคมสิทฺธิโวหารวินิมุตฺตนฺติ อาห **ยถาสมฺภวํ ฯเปฯ**
ส. ๑๒๕ **สมฺมตนฺติ**. ตตฺถ **ยถาสมฺภวนฺติ** ตตฺถภูมิกปฏิสนฺธิภวงฺคจุตีนํ ตตฺถทฺวารคฺ-
ม. ๑๓๑ คหิตาทิวเสน สมฺภวานุรูปโต. กามาวจรานญฺหิ ปฏิสนฺธิภวงฺคานํ ตาว รูปาทิปญฺจารมฺมณํ ฉทฺวารคฺคหิตํ ยถารหํ ปจฺจุปฺปนฺนมตีตญฺจ กมฺม-นิมิตฺตสมฺมตมารมฺมณํ โหติ, ตถา จุติจิตฺตสฺส อตีตเมว. ธมฺมารมฺมณํ ปน เตสํ ติณฺณนฺนมฺปิ มโนทฺวารคฺคหิตเมว อตีตํ กมฺมกมฺมนิมิตฺตสมฺมตํ, ตถา รูปารมฺมณํ เอกเมว มโนทฺวารคฺคหิตํ เอกนฺตปจฺจุปฺปนฺนํ คตินิมิตฺตสมฺมตนฺติ เอวํ กามาวจรปฏิสนฺธาทีนํ ยถาสมฺภวํ ฉทฺวารคฺคหิตํ ปจฺจุปฺปนฺนมตีตญฺจ กมฺมกมฺมนิมิตฺตคตินิมิตฺตสมฺมตมารมฺมณํ โหติ.

มหคฺคตปฏิสนฺธาทีสุ ปน รูปาวจรานํ ปรมตติยารุปฺปานญฺจ ธมฺมารมฺมณเมว มโนทฺวารคฺคหิตํ ปญฺญตฺติภูตํ กมฺมนิมิตฺตสมฺมตํ, ตถา ทุติยจตุตฺถารุปฺปานํ อตีตเมวาติ เอวํ มหคฺคตปฏิสนฺธิภวงฺคจุตีนํ มโนทฺวารคฺคหิตํ ปญฺญตฺติภูตํ, อตีตํ วา กมฺมนิมิตฺตสมฺมตเมว อารมฺมณํ โหติ.

เยภุยฺเยน ภวนฺตเร ฉทฺวารคฺคหิตนฺติ พาหุลฺเลน อตีตานนฺตรภเว มรณาสนฺนปฺปวตฺตฉทฺวาริกชวเนหิ คหิตํ. อสญฺญีภวโต จุตานญฺหิ ปฏิสนฺธิวิสยสฺส อนนฺตราตีตภเว น เกนจิ ทฺวาเรน คหณํ อตฺถีติ ตเทวตฺถ เยภุยฺยคฺคหเณน พฺยภิจาริตํ. เกวลญฺหิ กมฺมพเลเนว เตสํ ปฏิสนฺธิยา กมฺมนิมิตฺตาทิกมารมฺมณํ อุปฏฺฐาติ. ตถา หิ **สจฺจสงฺเขเป** อสญฺญีภวโต จุตสฺส ปฏิสนฺธินิมิตฺตํ ปุจฺฉิตฺวา :-

"ภวนฺตรกตํ กมฺมํ ยโมกาสํ ลเภ ตโต
โหติ สา สนฺธิ เตเนว อุปฏฺฐาปิตโคจเร"ติ[๑]

เกวลํ กมฺมพเลเนว ปฏิสนฺธิโคจรสฺส อุปฏฺฐานํ วุตฺตํ. อิตรถา หิ ส. ๑๒๖
ชวนคฺคหิตสฺสปิ อารมฺมณสฺส กมฺมพเลเนว อุปฏฺฐาปิยมานตฺตา **"เตเนวา"**ติ สาวธารณวจนสฺส อธิปฺปายสุญฺญตา อาปชฺเชยฺยาติ. นนุ จ ม. ๑๓๒
เตสมฺปิ ปฏิสนฺธิโคจโร กมฺมภเว เกนจิ ทฺวาเรน ชวนคฺคหิโต สมฺภวตีติ. สจฺจํ สมฺภวติ กมฺมกมฺมนิมิตฺตสมฺมโต, คตินิมิตฺตสมฺมโต ปน สพฺเพสมฺปิ มรณกาเลเยว อุปฏฺฐาตีติ กุโต ตสฺส กมฺมภเว คหณสมฺภโว. อปิเจตฺถ มรณาสนฺนปวตฺตชวเนหิ คหิตเมว สนฺธาย **"ฉทฺวารคฺคหิตนฺ"**ติ วุตฺตํ, เอวญฺจ กตฺวา อาจริเยน อิมสฺมึเยว อธิกาเร **ปรมตฺถวินิจฺฉเย** วุตฺตํ :-

"มรณาสนฺนสตฺตสฺส ยโถปฏฺฐิตโคจรํ
ฉทฺวาเรสุ ตมารพฺภ ปฏิสนฺธิ ภวนฺตเร"ติ.[๒]

"ปจฺจุปฺปนฺนนฺ"ตฺยาทินา อนาคตสฺส ปฏิสนฺธิโคจรภาวํ นิวาเรติ. น หิ ตํ อตีตกมฺมกมฺมนิมิตฺตานิ วิย อนุภูตํ, นาปิ ปจฺจุปฺปนฺนกมฺม-นิมิตฺตคตินิมิตฺตานิ วิย อาปาถคตญฺจ โหตีติ. กมฺมกมฺมนิมิตฺตาทีนญฺจ สรูปํ สยเมว วกฺขติ.

[๕๔] **เตสูติ** รูปาทิปจฺจุปฺปนฺนาทิกมฺมาทิอารมฺมเณสุ วิญฺญาเณสุ. รูปาทีสุ เอเกกํ อารมฺมณํ เอเตสนฺติ **รูปาทิเอเกการมฺมณานิ.**

---

[๑] สจฺจสงฺเขป ๑๗๑/๑๖. [๒] ปรมตฺถวินิจฺฉย ๘๙/๙.

[๕๕] รูปาทิกํ ปญฺจวิธมฺปิ อารมฺมณเมตสฺสาติ **รูปาทิปญฺจารมฺมณํ.**

[๕๖] **เสสานีติ** ทฺวิปญฺจวิญฺญาณสมฺปฏิจฺฉเนหิ อวเสสานิ เอกาทส กามาวจรวิปากานิ. **สพฺพถาปิ กามาวจารมฺมณานีติ** สพฺเพนปิ
ส. ๑๒๗ ฉทฺวาริกทฺวารวิมุตฺตฉฬารมฺมณวสปฺปวตฺตากาเรน นิพฺพตฺตานิปิ เอกนฺต-กามาวจรสภาวฉฬารมฺมณโคจรานิ. เอตฺถ หิ วิปากานิ ตาว สนฺตีรณาทิ-วเสน รูปาทิปญฺจารมฺมเณ, ปฏิสนฺธาทิวเสน ฉฬารมฺมณสงฺขาเต กามา-วจรารมฺมเณเยว ปวตฺตนฺติ.

ม. ๑๓๓ หสนจิตฺตมฺปิ ปธานสารุปฺปฏฺฐานํ ทิสฺวา ตุสฺสนฺตสฺส รูปารมฺมเณ, ภณฺฑาคาริกฏฺฐาเน มหาสทฺทํ สุตฺวา “เอวรูปา โลลุปฺปตณฺหา เม ปหีนา”ติ ตุสฺสนฺตสฺส สทฺทารมฺมเณ, คนฺธาทีหิ เจติยปูชนกาเล ตุสฺสนฺตสฺส คนฺธารมฺมเณ, รสสมฺปนฺนํ ปิณฺฑปาตํ สพฺรหฺมจารีหิ ภาเชตฺวา ปริภุญฺชนกาเล ตุสฺสนฺตสฺส รสารมฺมเณ, อาภิสมาจาริกวตฺต-ปริปูรณกาเล ตุสฺสนฺตสฺส โผฏฺฐพฺพารมฺมเณ, ปุพฺเพนิวาสญาณาทีหิ คหิตกามาวจรธมฺมํ อารพฺภ ตุสฺสนฺตสฺส ธมฺมารมฺมเณติ เอวํ ปริตฺต-ธมฺมปริยาปนฺเนเสฺวว ฉสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติ.

[๕๗] ทฺวาทสากุสลอฏฺฐญาณวิปฺปยุตฺตชวนวเสน วีสติ จิตฺตานิ อตฺตโน ชฬภาวโต[๑] โลกุตฺตรธมฺเม อารพฺภ ปวตฺติตุํ น สกฺโกนฺตีติ นววิธโลกุตฺตรธมฺเม วชฺเชตฺวา เตภูมกานิ, ปญฺญตฺติญฺจ อารพฺภ ปวตฺตนฺตีติ อาห **“อกุสลานิ เจวา”**ตฺยาทิ. อิเมสุ หิ อกุสลโต จตฺตาโร ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตจิตฺตุปฺปาทา ปริตฺตธมฺเม อารพฺภ ปรามสนอสฺสาทนา-ภินนฺทนกาเล กามาวจรารมฺมณา, เตเนวากาเรน สตฺตวีสติ มหคฺคตธมฺเม อารพฺภ ปวตฺติยํ มหคฺคตารมฺมณา, สมฺมุติธมฺเม อารพฺภ ปวตฺติยํ ปญฺญตฺตารมฺมณา. ทิฏฺฐิวิปฺปยุตฺตจิตฺตุปฺปาทาปิ เตเยว ธมฺเม อารพฺภ
ส. ๑๒๘ เกวลํ อสฺสาทนาภินนฺทนวเสน ปวตฺติยํ, ปฏิฆสมฺปยุตฺตา จ ทุสฺสน-วิปฺปฏิสารวเสน, วิจิกิจฺฉาสหคโต อนิฏฺฐงฺคมนวเสน, อุทฺธจฺจสหคโต วิกฺขิปนวเสน อวูปสมวเสน จ ปวตฺติยํ ปริตฺตมหคฺคตปญฺญตฺตารมฺมโณ,

---

[๑] สี., ก. ชฆภาวโต.

กุสลโต จตฺตาโร, กิริยโต จตฺตาโรติ อฏฺฐ ญาณวิปฺปยุตฺตจิตฺตุปฺปาทา เสกฺขปุถุชฺชนขีณาสวานํ อสกฺกจฺจทานปจฺจเวกฺขณธมฺมสฺสวนาทีสุ ปริตฺต-ธมฺเม อารพฺภ ปวตฺติกาเล กามาวจรารมฺมณา, อติปคุณชฺฌาน-ปจฺจเวกฺขณกาเล มหคฺคตารมฺมณา, กสิณนิมิตฺตาทีสุ ปริกมฺมาทิกาเล ม. ๑๓๔
ปญฺญตฺตารมฺมณาติ ทฏฺฐพฺพํ.

[๕๘] **อรหตฺตมคฺคผลวชฺชิตสพฺพารมฺมณานิ** เสกฺขปุถุชฺชน-สนฺตาเนเสฺวว ปวตฺตนโต. เสกฺขาปิ หิ ฐเปตฺวา โลกิยจิตฺตํ อรหโต มคฺคผลสงฺขาตํ ปาฏิปุคฺคลิกจิตฺตํ ชานิตุํ น สกฺโกนฺติ อนธิคตตฺตา, ตถา ปุถุชฺชนาทโยปิ โสตาปนฺนาทีนํ, เสกฺขานํ ปน อตฺตโน อตฺตโน มคฺคผล-ปจฺจเวกฺขเณสุ ปรสนฺตานคตมคฺคผลารมฺมณาย อภิญฺญาย ปริกมฺมกาเล อภิญฺญาจิตฺเตเนว มคฺคผลานํ ปริจฺฉินฺทนกาเล จ อตฺตโน อตฺตโน สมานานํ เหฏฺฐิมานญฺจ มคฺคผลธมฺเม อารพฺภ กุสลชวนานํ ปวตฺติ อตฺถีติ อรหตฺตมคฺคผลสฺเสว ปฏิกฺเขโป กโต. กามาวจรมหคฺคต-ปญฺญตฺตินิพฺพานานิ ปน เสกฺขปุถุชฺชนานํ สกฺกจฺจทานปจฺจเวกฺขณ-ธมฺมสฺสวนสงฺขารสมฺมสนกสิณปริกมฺมาทีสุ ตตฺถารมฺมณิกาภิญฺญานํ ปริกมฺมกาเล โคตฺรภุโวทานกาเล ทิพฺพจกฺขาทีหิ รูปวิชานนาทิกาเล จ กุสลชวนานํ โคจรภาวํ คจฺฉนฺติ.

[๕๙] **สพฺพถาปิ สพฺพารมฺมณานีติ** กามาวจรมหคฺคตสพฺพโลกุตฺตร-ปญฺญตฺติวเสน สพฺพถาปิ สพฺพารมฺมณานิ, น ปน อกุสลาทโย วิย ส. ๑๒๙
สปฺปเทสสพฺพารมฺมณานีตฺยตฺโถ. กิริยชวนานญฺหิ สพฺพญฺญุตญฺญาณาทิ-วสปฺปวตฺติยํ, โวฏฺฐพฺพนสฺส จ ตตฺตปุเรจาริกวสปฺปวตฺติยํ น จ กิญฺจิ อโคจรํ นาม อตฺถิ.

[๖๐] ปฐมตติยารุปฺปารมฺมณตฺตา **อารุปฺเปสุ ทุติยจตุตฺถานิ มหคฺคตารมฺมณานิ.**

[๖๑] **เสสานิ ฯเปฯ ปญฺญตฺตารมฺมณานีติ** ปนุนรส รูปาวจรานิ ปฐมตติยารุปฺปานิ จาติ เอกวีสติ กสิณาทิปญฺญตฺตีสุ ปวตฺตนโต ปญฺญตฺตารมฺมณานิ.

ม. ๑๓๕ [๖๓] เตวีสติกามาวจรวิปากปญฺจทฺวาราวชฺชนหสนวเสน ปญฺจวีสติ จิตฺตานิ **ปริตฺตมฺหิ** กามาวจารมฺมเณเยว ภวนฺติ. กามาวจรญฺหิ มหคฺคตาทโย อุปาทาย มนฺทานุภาวตาย ปริ สมนฺตโต อตฺตํ ขณฺฑิตํ วิยาติ **ปริตฺตํ**. "ฉ จิตฺตานิ มหคฺคเตเยวา"ตฺยาทินา สพฺพตฺถ สาวธารณโยชนา ทฏฺฐพฺพา.

อาลมฺพนสงฺคหวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

วตฺถุสงฺคหวณฺณนา

[๖๔] วตฺถุวิภาคโต ตพฺพตฺถุกจิตฺตปริจฺเฉทวเสน จ สงฺคโห **วตฺถุสงฺคโห**. วสนฺติ เอเตสุ จิตฺตเจตสิกา ตนฺนิสฺสยตฺตาติ **วตฺถูนิ**.

[๖๕] **ตานิ กามโลเก สพฺพานิปิ ลพฺภนฺติ** ปริปุณฺณินฺทฺริยสฺส ตตฺเถว อุปลพฺภนโต. **ปิ**สทฺเทน ปน อนฺธพธิราทิวเสน เกสญฺจิ อสมฺภวํ ทีเปติ.

[๖๖] **ฆานาทิตฺตยํ นตฺถิ** พฺรหฺมานํ กามวิราคภาวนาวเสน คนฺธรสโผฏฺฐพฺเพสุ วิรตฺตตาย ตพฺพิสยปฺปสาเทสุปิ วิราคสภาวโต. พุทฺธทสฺสนธมฺมสฺสวนาทิอตฺถํ ปน จกฺขุโสเตสุ อวิรตฺตภาวโต จกฺขาทิทฺวยํ ตตฺถ อุปลพฺภติ.

[๖๗] **อรูปโลเก สพฺพานิปิ** ฉ วตฺถูนิ **น สวิชฺชนฺติ** อรูปีนํ รูปวิราคภาวนาพเลน ตตฺถ สพฺเพนสพฺพํ รูปปฺปวตฺติยา อภาวโต.

ส. ๑๓๐ [๖๘] ปญฺจวิญฺญาณาเนว นิสฺสตฺตนิชฺชีวฏฺเฐน ธาตุโยติ **ปญฺจวิญฺญาณธาตุโย**.

[๖๙] มนนมตฺตา ธาตุ **มโนธาตุ**.

ม. ๑๓๖ [๗๐] มโนเยว วิสิฏฺฐวิชานนกิจฺจโยคโต วิญฺญาณํ นิสฺสตฺตนิชฺชีวฏฺเฐน ธาตุ จาติ **มโนวิญฺญาณธาตุ**. มนโส วิญฺญาณธาตูติ วา **มโนวิญฺญาณธาตุ**. สา หิ มนโตเยว อนนฺตรปจฺจยโต สมฺภูย[๑] มนโสเยว

---

[๑] ก-ม. สยมฺภูย.

อนนฺตรปจฺจยภูตาติ มนโส สมฺพนฺธินี โหติ. สนฺตีรณตฺตยสฺส, อฏฺฐ-มหาวิปากานํ ปฏิฆทฺวยสฺส ปญฺจมมคฺคสฺส หสิตุปฺปาทสฺส ปนฺนรส-รูปาวจรานญฺจ วเสน ปวตฺตา ยถาวุตฺตมโนธาตุปญฺจวิญฺญาณธาตูหิ อวเสสา มโนวิญฺญาณธาตุสงฺขาตา จ ตีส ธมฺมา น เกวลํ มโนธาตุเยว, ตถา หทยํ นิสฺสาเยว ปวตฺตนฺตีติ สมฺพนฺโธ.

สนฺตีรณมหาวิปากานิ หิ เอกาทส ทฺวาราภาวโต กิจฺจาภาวโต จ อารุปฺเป น อุปฺปชฺชนฺติ. ปฏิฆสฺส อนีวรณาวตฺถสฺส อภาวโต ตํสหคตํ จิตฺตทฺวยํ รูปโลเกปิ นตฺถิ, ปเคว อารุปฺเป. ปญฺจมมคฺโคปิ ปรโตโฆส-ปจฺจยาภาเวน สาวกานํ อนุปฺปชฺชนโต พุทฺธปจฺเจกพุทฺธานญฺจ มนุสฺส-โลกโต อญฺญตฺถ อนิพฺพตฺตนโต หสนจิตฺตญฺจ กายาภาวโต รูปาวจรานิ อรูปีนํ รูปวิราคภาวนาวเสน ตทารมฺมเณสุ ฌาเนสุปิ วิรตฺตภาวโต อรูปภเว น อุปฺปชฺชนฺตีติ สพฺพานิปิ เอตานิ เตตฺตึส จิตฺตานิ หทยํ นิสฺสาเยว ปวตฺตนฺติ.

[๗๑] ปญฺจรูปาวจรกุสลโต อวเสสานิ ทฺวาทสโลกิยกุสลานิ, ปฏิฆ-ทฺวยโต อวเสสานิ ทส อกุสลานิ, ปญฺจทฺวาราวชฺชนหสนรูปาวจร-กิริเยหิ อวเสสานิ เตรส กิริยจิตฺตานิ, ปญฺจมมคฺคโต อวเสสานิ สตฺต ส. ๑๓๑
อนุตฺตรานิ จาติ อิเมสํ วเสน เทฺวจตฺตาลีสวิธา มโนวิญฺญาณธาตุ-สงฺขาตา ธมฺมา ปญฺจโวการภววเสน หทยํ **นิสฺสาย วา** จตุโวการ-ภววเสน **อนิสฺสาย** วา ปวตฺตนฺติ.

[๗๓] **กาเม** ภเว ฉวตฺถุ นิสฺสิตา สตฺต วิญฺญาณธาตุโย, **รูเป** ภเว ม. ๑๓๗
ติวตฺถุ นิสฺสิตา ฌานวิญฺญาณาทิตฺตยวชฺชิตา จตุพฺพิธา วิญฺญาณธาตุโย, **อารุปฺเป** ภเว อนิสฺสิตา เอกา มโนวิญฺญาณธาตุ มตาติ โยชนา.

[๗๔] กามาวจรวิปากปญฺจทฺวาราวชฺชนปฏิฆทฺวยหสนวเสน สตฺตวีสติ กามาวจรานิ, ปนฺนรส รูปาวจรานิ, ปญฺจมมคฺโคติ **เตจตฺตาลีส** นิสฺสาเยว ชายเร, ตโตเยว อวเสสา, อารุปฺปวิปากวชฺชิตา **เทฺวจตฺตาลีส** นิสฺสาย จ อนิสฺสาย จ ชายเร, **ปาการุปฺปา** จตฺตาโร อนิสฺสิตาเยวาติ สมฺพนฺโธ.

อิติ อภิธมฺมตฺถวิภาวินิยา นาม อภิธมฺมตฺถสงฺคหวณฺณนาย

ตติยปริจฺเฉทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

๔. จตุตฺถปริจฺเฉท

วีถิสงฺคหวิภาค

[๑] **อิจฺเจวํ** ยถาวุตฺตนเยน **จิตฺตุปฺปาทานํ** จตุนฺนํ ขนฺธานํ **อุตฺตรํ** เวทนาสงฺคหาทิวิภาคโต อุตฺตมํ ปเภทสงฺคหํ กตฺวา ปุน กามาวจราทีนํ ติณฺณํ ภูมีนํ ทฺวิเหตุกาทิปุคฺคลานญฺจ เภเทน ลกฺขิตํ "อิทํ เอตฺตเกหิ ปรํ, อิมสฺส อนนฺตรํ เอตฺตกานิ จิตฺตานี"ติ เอวํ ปุพฺพาปรจิตฺเตหิ นิยามิตํ ปฏิสนฺธิปวตฺตีสุ จิตฺตุปฺปาทานํ **ปวตฺติสงฺคหนาม** ตนฺนามกํ สงฺคหํ ยถาสมฺภวโต สมาเสน ปวกฺขามีติ โยชนา.

ส. ๑๓๒ [๒] วตฺถุทฺวารารมฺมณสงฺคหา เหฏฺจา กถิตาปิ ปริปุณฺณํ กตฺวา ปวตฺติสงฺคหํ ทสฺเสตุํ ปุน นิกฺขิตฺตา.

[๓] วิสยานํ ทฺวาเรสุ วิสเยสุ จ จิตฺตานํ ปวตฺติ **วิสยปฺปวตฺติ**.

[๔] **ตตฺถาติ** เตสุ ฉสุ ฉกฺเกสุ.

วีถิฉกฺกวณฺณนา

ม. ๑๓๘ [๖] "จกฺขุทฺวาเร ปวตฺตา วีถิ จิตฺตปรมฺปรา จกฺขุทฺวารวีถี"ตฺยาทินา ทฺวารวเสน, "จกฺขุวิญฺญาณสมฺพนฺธินี วีถิ เตน สห เอการมฺมณเอกทฺวาริกตาย สหจรณภาวโต จกฺขุวิญฺญาณวีถี"ตฺยาทินา วิญฺญาณวเสน วา วีถีนํ นามโยชนา กาตพฺพาติ ทสฺเสตุํ **"จกฺขุทฺวาร-วีถี"**ตฺยาทิ วุตฺตํ.

วีถิเภทวณฺณนา

[๗] **"อติมหนฺตน"**ตฺยาทีสุ เอกจิตฺตกฺขณาตีตํ หุตฺวา อาปาถาคตํ[๑] โสฬสจิตฺตกฺขณายุกํ **อติมหนฺตํ** นาม. ทฺวิติจิตฺตกฺขณาตีตํ หุตฺวา ปนฺนรส

---

[๑] สี. อาปาถคตํ.

จุทฺทสจิตฺตกฺขณายุกํ **มหนฺตํ** นาม. จตุจิตฺตกฺขณโต ปฏฺฐาย ยาว นวจิตฺตกฺขณาตีตํ หุตฺวา เตรสจิตฺตกฺขณโต ปฏฺฐาย ยาว อฏฺฐจิตฺตกฺขณายุกํ **ปริตฺตํ** นาม. ทสจิตฺตกฺขณโต ปฏฺฐาย ยาว ปนฺนรสจิตฺตกฺขณาตีตํ หุตฺวา สตฺตจิตฺตกฺขณโต ปฏฺฐาย ยาว ทฺวิจิตฺตกฺขณายุกํ **อติปริตฺตํ** นาม. เอวญฺจ กตฺวา วกฺขติ "เอกจิตฺตกฺขณาตีตานี"ตฺยาทิ. **วิภูตํ** ปากฏํ, **อวิภูตํ** อปากฏํ.

ปญฺจทฺวารวีถิวณฺณนา

[๘] **กถนฺติ** เกน ปกาเรน อติมหนฺตาทิวเสน วิสยววตฺถานนฺติ ปุจฺฉิตฺวา จิตฺตกฺขณวเสน ตํ ปกาเสตุํ **"อุปฺปาทจิตี"**ตฺยาทิ อารทฺธํ. อุปฺปชฺชนํ **อุปฺปาโท**, อตฺตปฏิลาโภ. ภณฺชนํ **ภงฺโค**, สรูปวินาโส. อุภินฺนํ เวมชฺเฌ ภงฺคาภิมุขปฺปวตฺติ **จิติ** นาม. เกจิ[๑] ปน จิตฺตสฺส จิติกฺขณํ ปฏิเสเธนฺติ. อยญฺหิ เนสํ อธิปฺปาโย :- **จิตฺตยมเก** อุปฺปนฺนํ อุปฺปชฺชมานนฺติ เอวมาทิปทานํ วิภงฺเค "ภงฺคกฺขเณ อุปฺปนฺนํ, โน จ ม. ๑๓๙ อุปฺปชฺชมานํ, อุปฺปาทกฺขเณ อุปฺปนฺนญฺเจว อุปฺปชฺชมานญฺจา"ตฺยาทินา[๒] ส. ๑๓๓ ภงฺคุปฺปาทาว กถิตา, น จิติกฺขโณ. ยทิ จ จิตฺตสฺส จิติกฺขโณปิ อตฺถิ, "จิติกฺขเณ ภงฺคกฺขเณ จา"ติ วตฺตพฺพํ สิยา. อถ มตํ "อุปฺปาโท ปญฺญายติ, วโย ปญฺญายติ, จิตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายตี'ติ[๓] สุตฺตนฺตปาจโต จิติกฺขโณ อตฺถี"ติ, ตตฺถปิ เอกสฺมึ ธมฺเม อญฺญถตฺตสฺส อนุปฺปชฺชนโต ปญฺญาณวจนโต จ ปพนฺธจิติเยว อธิปฺเปตา, น จ ขณจิติ, น จ อภิธมฺเม ลพฺภมานสฺส อวจเน การณํ อตฺถิ, ตสฺมา ยถาธมฺมสาสเน อวจนมฺปิ อภาวเมว ทีเปตีติ. ตตฺถ วุจฺจเต :- ยเถว หิ เอกธมฺมาธารภาเวปิ อุปฺปาทภงฺคานํ อญฺโญ อุปฺปาทกฺขโณ, อญฺโญ ภงฺคกฺขโณติ อุปฺปาทาวตฺถาย ภินฺนา ภงฺคาวตฺถา อิจฺฉิตา. อิตรถา หิ "อญฺโญเยว ธมฺโม อุปฺปชฺชติ, อญฺโญ นิรุชฺฌตี"ติ อาปชฺเชยฺย, เอวเมว อุปฺปาทภงฺคาวตฺถาหิ ภินฺนา ภงฺคาภิมุขาวตฺถาปิ อิจฺฉิตพฺพา, สา จิติ นาม.

---

[๑] มูลฏี. ๒/๒๕-๒๖. [๒] อภิ.ย. ๓๙/๘๑,๑๐๒/๑๘,๒๔. [๓] องฺ.ติก. ๒๐/๔๗/๑๔๖.

ปาฬิยํ ปน เวเนยฺยชฺฌาสยานุโรธโต นยทสฺสนวเสน สา น วุตฺตา. อภิธมฺมเทสนาปิ หิ กทาจิ วิเนยฺยชฺฌาสยานุโรเธน ปวตฺตติ, ยถา รูปสฺส อุปฺปาโท อุปจโย สนฺตตีติ ทฺวิธา ภินฺทิตฺวา เทสิโต, **สุตฺเต** จ "ตีณิมานิ ภิกฺขเว สงฺขตสฺส สงฺขตลกฺขณานิ. กตมานิ ตีณิ ? อุปฺปาโท ปญฺญายติ, วโย ปญฺญายติ, จิตสฺส อญฺญถตฺตं ปญฺญายตี"ติ[๑] เอวं สงฺขตธมฺมสฺเสว ลกฺขณทสฺสนตฺถํ อุปฺปาทาทีนํ วุตฺตตฺตา น สกฺกา ปพนฺธสฺส ปญฺญตฺติ
ส. ๑๓๔ สภาวสฺส อสงฺขตสฺส จิติ ตตฺถ วุตฺตาติ วิญฺญาตุํ. อุปสคฺคสฺส จ ธาตฺวตฺเถเยว ปวตฺตนโต "ปญฺญายตี"ติ เอตสฺส วิญฺญายตีติ อตฺโถ. ตสฺมา น เอตฺตาวตา จิตฺตสฺส จิติกฺขโณ ปฏิพาหิตุํ ยุตฺโตติ สุวุตฺตเมตं
ม. ๑๔๐ "อุปฺปาทจิติภงฺควเสนา"ติ. เอวญฺจ กตฺวา วุตฺตं **อฏฺฐกถายมฺปิ** "เอเกกสฺส[๒] อุปฺปาทจิติภงฺควเสน ตโย ตโย ขณา"ติ.[๓]

[๙] อรูปํ ลหุปริณามํ, รูปํ ครุปริณามํ คาหกคเหตพฺพภาวสฺส ตตฺตขณวเสน อุปฺปชฺชนโตติ อาห "**ตานี**"ตฺยาทิ. **ตานีติ** ตาทิสานิ. สตฺตรสนฺนํ จิตฺตานํ ขณานิ วิย ขณานิ **สตฺตรส จิตฺตกฺขณานิ**, ตานิ จิตฺตกฺขณานิ สตฺตรสาติ วา สมฺพนฺโธ. วิสุํ วิสุํ ปน เอกปญฺญาส จิตฺตกฺขณานิ โหนฺติ. **รูปธมฺมานนฺติ** วิญฺญตฺติลกฺขณรูปวชฺชานํ รูปธมฺมานํ. วิญฺญตฺติทฺวยญฺหิ เอกจิตฺตกฺขณายุกํ. ตถา หิ ตํ จิตฺตานุปริวตฺติธมฺเมสุ วุตฺตं. ลกฺขณรูเปสุ จ ชาติ เจว อนิจฺจตา จ จิตฺตสฺส อุปฺปาทภงฺคกฺขเณหิ สมานายุกา, ชรตา ปน เอกูนปญฺญาสจิตฺตกฺขณายุกา. เอวญฺจ กตฺวา วทนฺติ :-

"ตํ สตฺตรสจิตฺตายุ วินา วิญฺญตฺติลกฺขณนฺ"ติ.[๔]

เกจิ[๕] ปน **"ปฏิจฺจสมุปฺปาทฏฺฐกถายํ** 'เอตฺตาวตา เอกาทส จิตฺตกฺขณา อตีตา โหนฺติ, อถาวเสสปญฺจจิตฺตกฺขณายุเก'ติ[๖] วจนโต โสฬส-จิตฺตกฺขณานิ รูปธมฺมานมายู. อุปฺปชฺชมานเมว หิ รูปํ ภวงฺคจลนสฺส

---

[๑] องฺ.ติก. ๒๐/๔๗/๑๔๖. [๒] ก. เอเกกสฺส จิตฺตสฺส. [๓] อภิ.อฏฺ. ๒/๒๙.
[๔] สจฺจสงฺเขป ๖๐/๖. [๕] มูลฏี. ๒/๒๔–๒๕. [๖] วิสุทฺธิ. ๒/๒๐๔, อภิ.อฏฺ. ๒/๑๗๐.

ปจฺจโย โหตี"ติ วทนฺติ, ตยิทมสารํ "ปฏิสนฺธิจิตฺเตน สหุปฺปนฺนํ กมฺมชรูปํ ตโต ปฏฺฐาย สตฺตรสเมน สทฺธึ นิรุชฺฌติ, ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส จิตฺติกฺขเณ อุปฺปนฺนํ อฏฺฐารสมสฺส อุปฺปาทกฺขเณ นิรุชฺฌตี"ติยาทินา[1] **อฏฺฐกถายเมว** สตฺตรสจิตฺตกฺขณสฺส อาคตตฺตา. ยตฺถ ปน โสฬสจิตฺตกฺขณาเนว ปญฺญายนฺติ, ตตฺถ จิตฺตปฺปวตฺติยา ปจฺจยภาวโยคฺยกฺขณวเสน นโย นีโต. เหฏฺฐิมโกฏิยา หิ เอกจิตฺตกฺขณมฺปิ อติกฺกนฺตสฺเสว รูปสฺส อาปาถาคมนสามตฺถิยนฺติ อลมติวิตฺถาเรน. ส. ๑๓๕ ม. ๑๔๑

[๑๐] เอกจิตฺตสฺส ขณํ วิย ขณํ เอกจิตฺตกฺขณํ, ตํ อตีตํ เอเตสํ, เอตานิ วา ตํ อตีตานีติ **เอกจิตฺตกฺขณาตีตานิ. อาปาถมาคจฺฉนฺตีติ** รูปสทฺทารมฺมณานิ สกสกฏฺฐาเน จตฺวาว โคจรภาวํ คจฺฉนฺตีติ อาโภคานุรูปํ อเนกกลาปคตานิ อาปาถํ อาคจฺฉนฺติ. เสสานิ ปน ฆานาทินิสฺสเยสุ อลฺลีนาเนว วิญฺญาณุปฺปตฺติการณานีติ เอเกกกลาปคตานิปิ. เอเกกกลาปคตาปิ หิ ปสาทา วิญฺญาณสฺส อาธารภาวํ คจฺฉนฺติ, เต ปน ภวงฺคจลนสฺส อนนฺตรปจฺจยภูเตน ภวงฺเคน สทฺธึ อุปฺปนฺนา. "อาวชฺชเนน สทฺธึ อุปฺปนฺนา"ติ อปเร.

ทฺวิกฺขตฺตุํ ภวงฺเค จลิเตติ วิสทิสวิญฺญาณุปฺปตฺติเหตุภาวสงฺขาตภวงฺคจลนวเสน ปุริมคฺคหิตารมฺมณสฺมึเยว ทฺวิกฺขตฺตุํ ภวงฺเค ปวตฺเต. ปญฺจสุ หิ ปสาเทสุ โยคฺยเทสาวตฺถานวเสน อารมฺมเณ ฆฏฺฏิเต ปสาทฆฏฺฏนานุภาเวน ภวงฺคสนฺตติ โวจฺฉิชฺชมานา สหสา อโนจฺฉิชฺชิตฺวา ยถา เวเคน ธาวนฺโต จาตุกาโมปิ ปุริโส เอกทฺวิปทวาเร อติกฺกมิตฺวาว ติฏฺฐติ, เอวํ ทฺวิกฺขตฺตุํ อุปฺปชฺชิตฺวาว โอจฺฉิชฺชติ. ตตฺถ ปรมจิตฺตํ ภวงฺคสนฺตตึ จาเลนฺตํ วิย อุปฺปชฺชตีติ **ภวงฺคจลนํ**, ทุติยํ ตสฺส โอจฺฉิชฺชนากาเรน อุปฺปชฺชนโต **ภวงฺคุปจฺเฉโท**ติ โวหรนฺติ. อิธ ปน อวิเสเสน วุตฺตํ "ทฺวิกฺขตฺตุํ ภวงฺเค จลิเต"ติ. ส. ๑๓๖

---

[1] อภิ.อฏ. ๒/๓๑.

นนุ จ รูปาทินา ปสาเท ฆฏฺฏิเต ตนฺนิสฺสิตสฺเสว จลนํ ยุตฺตํ, กถํ ปน หทยวตฺถุนิสฺสิตสฺส ภวงฺคสฺสาติ. สนฺตติวเสน เอกาพทฺธตฺตา. ยถา หิ เภริยา เอกสฺมึ ตเล จิตสกฺขราย มกฺขิกาย นิสินฺนาย อปรสฺมึ
ม. ๑๔๒ ตเล ทณฺฑาทินา ปหเฏ อนุกฺกเมน เภริจมฺมวรตฺตาทีนํ จลเนน สกฺขราย จลิตาย มกฺขิกาย อุปฺปติตฺวา คมนํ โหติ, เอวเมว รูปาทินา ปสาเท ฆฏฺฏิเต ตนฺนิสฺสเยสุ มหาภูเตสุ จลิเตสุ อนุกฺกเมน ตํสมฺพนฺธานํ เสสรูปานมฺปิ จลเนน หทยวตฺถุมฺหิ จลิเต ตนฺนิสฺสิตสฺส ภวงฺคสฺส จลนากาเรน ปวตฺติ โหติ. วุตฺตญฺจ :-

"ฆฏฺฏิเต อญฺญวตฺถุมฺหิ อญฺญนิสฺสิตกมฺปนํ
เอกาพทฺเธน โหตีติ สกฺขโรปมยา วเท"ติ.[๑]

ภวงฺคโสตนฺติ ภวงฺคปฺปวาหํ. **อาวชฺชนฺตนฺติ** "กึ นาเมตนฺ"ติ วทนฺตํ วิย อาโภคํ กุรุมานํ. **ปสฺสนฺตนฺติ** ปจฺจกฺขโต เปกฺขนฺตํ. นนุ จ "จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา"ติ[๒] วจนโต จกฺขุนฺทฺริยเมว ทสฺสนกิจฺจํ สาเธติ, น วิญฺญาณนฺติ. นยิทเมวํ, รูปสฺส อนฺธภาเวน รูปทสฺสเน อสมตฺถภาวโต. ยทิ จ ตํ รูปํ ปสฺสติ, ตถา สติ อญฺญวิญฺญาณสมงฺคิโนปิ รูปทสฺสนปฺปสงฺโค สิยา. ยทิ เอวํ วิญฺญาณสฺส[๓] ตํ กิจฺจํ สาเธติ, วิญฺญาณสฺส อปฺปฏิพนฺธตฺตา อนฺตริตรูปสฺสปิ ทสฺสนํ สิยา. โหตุ อนฺตริตสฺสปิ ทสฺสนํ, ยสฺส
ส. ๑๓๗ ผลิกาทิติโรหิตสฺส อาโลกปฏิพนฺโธ นตฺถิ, ยสฺส ปน กุฏฺฏาทิอนฺตริตสฺส อาโลกปฏิพนฺโธ อตฺถิ, ตตฺถ ปจฺจยาภาวโต วิญฺญาณํ นุปฺปชฺชตีติ น ตสฺส จกฺขุวิญฺญาเณน คหณํ โหติ. "จกฺขุนา"ติ ปเนตฺถ เตน ทฺวาเรน การณภูเตนาติ อธิปฺปาโย. อถ วา นิสฺสิตกิริยา นิสฺสยสปฺปฏิพทฺธา วุตฺตา ยถา "มญฺจา อุกฺกุฏฺฐึ กโรนฺตี"ติ.

---

[๑] สจฺจสงฺเขป ๑๗๖/๑๗.

[๒] ที.สี. ๙/๒๑๓/๗๐, องฺ.ติก. ๒๐/๖๒/๑๗๒, อภิ.วิ. ๓๕/๕๑๗/๒๙๘.

[๓] มณิสารมญฺชูสายํ วีถิสงฺคหวณฺณนายํ ปสฺสิตพฺพํ.

สมฺปฏิจฺฉนฺตนฺติ ตเมว รูปํ ปฏิคฺคณฺหนฺตํ วิย. **สนฺตีรยมานนฺติ** ตเมว รูปํ วีมํสนฺตํ วิย. **ววตฺถเปนฺตนฺติ** ตเมว รูปํ สุฏฺฐุ สลฺลกฺเขนฺตํ วิย. โยนิโสมนสิการาทิวเสน ลทฺโธ ปจฺจโย เอเตนาติ **ลทฺธปจฺจยํ.** ยํ กิญฺจิ ชวนนฺติ สมฺพนฺโธ. มุจฺฉามรณาสนฺนกาเลสุ จ ฉปฺปญฺจปิ ชวนานิ ปวตฺตนฺตีติ อาห **"เยภุยฺเยนา"**ติ. **ชวนานุพนฺธานีติ** ปฏิโสต- ม. ๑๔๓
คามินาวํ นทีโสโต วิย กิญฺจิ กาลํ ชวนํ อนุคตานิ. ตสฺส ชวนสฺส อารมฺมณํ อารมฺมณเมเตสนฺติ ตทารมฺมณานิ "พฺรหฺมสฺสโร"ตฺยาทีสุ วิย มชฺเฌปทโลปวเสน, ตทารมฺมณานิ จ ตานิ ปากานิ จาติ **ตทารมฺมณ-ปากานิ. ยถารหนฺติ** อารมฺมณชวนสตฺตานุรูปํ. ตถา ปวตฺตึ ปน สยเมว ปกาสยิสฺสติ. **ภวงฺคปาโตติ** วีถิจิตฺตวเสน อปฺปวตฺติตฺวา จิตฺตสฺส ภวงฺคปาโต วิย, ภวงฺควเสน อุปฺปตฺตีติ วุตฺตํ โหติ. เอตฺถ จ วีถิจิตฺตปฺปวตฺติยา สุขคฺคหณตฺถํ อมฺโพปมาทิกํ อาหรนฺติ, ตตฺริทํ อมฺโพปมามตฺตํ[๑] :- เอโก กิร ปุริโส ผลิตมฺพรุกฺขมูเล สสีสํ ปารุปิตฺวา นิทฺทายนฺโต อาสนฺเน ปติตสฺส เอกสฺส อมฺพผลสฺส สทฺเทน ปพุชฺฌิตฺวา สีสโต วตฺถํ อปเนตฺวา จกฺขุ๎ อุมฺมีเลตฺวา ทิสฺวา จ ตํ คเหตฺวา ส. ๑๓๘
มทฺทิตฺวา อุปสิงฺฆิตฺวา ปกฺกภาวํ ญตฺวา ปริภุญฺชิตฺวา มุขคตํ สห เสเมฺหน อชฺโฌหริตฺวา ปุน ตตฺเถว นิทฺทายติ. ตตฺถ ปุริสสฺส นิทฺทายนกาโล วิย ภวงฺคกาโล, ผลสฺส ปติตกาโล วิย อารมฺมณสฺส ปสาทฆฏฺฏนกาโล, ตสฺส สทฺเทน ปพุทฺธกาโล วิย อาวชฺชนกาโล, อุมฺมีเลตฺวา โอโลกิตกาโล วิย จกฺขุวิญฺญาณปฺปวตฺติกาโล, คหิตกาโล วิย สมฺปฏิจฺฉนกาโล, มทฺทนกาโล วิย สนฺตีรณกาโล, อุปสิงฺฆนกาโล วิย โวฏฺฐพฺพนกาโล, ปริโภคกาโล วิย ชวนกาโล, มุขคตํ สห เสเมฺหน อชฺโฌหรณกาโล วิย ตทารมฺมณกาโล, ปุน นิทฺทายนกาโล วิย ปุน ภวงฺคกาโล.

อิมาย จ อุปมาย กึ ทีปิตํ โหติ. อารมฺมณสฺส ปสาทฆฏฺฏนเมว กิจฺจํ, อาวชฺชนสฺส วิสยาภุชนเมว, จกฺขุวิญฺญาณสฺส ทสฺสนมตฺตเมว,

---

[๑] อภิ.อฏ. ๑/๓๒๙.

ม. ๑๔๔ สมฺปฏิจฺฉนาทีนญฺจ ปฏิคฺคณฺหนาทิมตฺตเมว, ชวนสฺเสว ปน อารมฺมณ-รสานุภวนํ, ตทารมฺมณสฺส จ เตน อนุภูตสฺเสว อนุภวนนฺติ เอวํ กิจฺจวเสน ธมฺมานํ อญฺญมญฺญํ อสงฺกิณฺณตา ทีปิตา โหติ. เอวํ ปวตฺตมานํ ปน จิตฺตํ "อาวชฺชนํ นาม หุตฺวา ภวงฺคานนฺตรํ โหหิ, ตฺวํ ทสฺสนาทีสุ อญฺญตรํ หุตฺวา อาวชฺชนานนฺตรนฺ"ตฺยาทินา นิยฺญชเก การเก อสติปิ อุตุพีชนิยามาทิ[๑] วิย จิตฺตนิยามเวเสเนว ปวตฺตตีติ เวทิตพฺพํ.

[๑๑] เอตฺตาวตา สตฺตรส จิตฺตกฺขณานิ ปริปูเรนฺตีติ สมฺพนฺโธ.

[๑๒] **อปฺปโหนฺตาตีตกนฺติ** อปฺปโหนฺตํ หุตฺวา อตีตํ. **นตฺถิ ตทา-**
ส. ๑๓๙ **รมฺมณุปฺปาโทติ** จุทฺทสจิตฺตกฺขณายุเก ตาว อารมฺมณสฺส นิรุทฺธตฺตาว ตทารมฺมณํ นุปฺปชฺชติ. น หิ เอกวีถิยํ เกสุจิ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมเณสุ กานิจิ อตีตารมฺมณานิ โหนฺติ. ปนฺนรสจิตฺตกฺขณายุเกสุปิ ชวนุปฺปตฺติโต ปรํ เอกเมว จิตฺตกฺขณํ อวสิฏฺฐนฺติ ทฺวิกฺขตฺตุํ ตทารมฺมณุปฺปตฺติยา อปฺปโหนกภาวโต นตฺถิ ทุติยตทารมฺมณสฺส อุปฺปตฺตีติ ปญฺจมมฺปิ นุปฺปชฺชติ. ทฺวิกฺขตฺตุเมว หิ ตทารมฺมณุปฺปตฺติ **ปาฬิยํ** นิยมิตา จิตฺตปฺปวตฺติคณนายํ สพฺพวาเรสุ "ตทารมฺมณานิ เทฺว"ติ[๒] ทฺวินฺนเมว จิตฺตวารานํ อาคตตฺตา. ยํ ปน **ปรมตฺถวินิจฺฉเย** วุตฺตํ :-

"สกึ เทฺว วา ตทาลมฺพํ สกิมาวชฺชนาทโย"ติ[๓] ตํ มชฺฌิมภาณก-มตานุสาเรน[๔] วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. ยสฺมา ปน มชฺฌิมภาณกานํ วาโท เหฏฺฐา วุตฺตปาฬิยา อสํสนฺทนโต **สมฺโมหวิโนทนิยํ**[๕] ปฏิกฺขิตฺโตว, ตสฺมา อาจริเยนปิ อตฺตนา อนธิปฺเปตตฺตาเยว อิธ เจว นามรูปปริจฺเฉเท จ สกึ ตทารมฺมณุปฺปตฺติ น วุตฺตา.

ม. ๑๔๕ [๑๓] โวฏฺฐพฺพนุปฺปาทโต ปรํ ฉจิตฺตกฺขณาวสิฏฺฐายุกมฺปิ อารมฺมณํ อปฺปายุกภาเวน ปริทุพฺพลตฺตา ชวนุปฺปตฺติยา ปจฺจโย น โหติ, ชวนญฺหิ อุปฺปชฺชมานํ นิยเมน สตฺตจิตฺตกฺขณายุเกเยว อุปฺปชฺชตีติ อธิปฺปเยนาห

---

[๑] อภิ.อฏ. ๑/๓๓๐–๓๓๒ ปิฏฺเฐสุ ปสฺสิตพฺพํ. [๒] อภิ.อฏ. ๒/๑๖๕.
[๓] ปรมตฺถวินิจฺฉย ๑๑๖/๑๑. [๔] วิสุทฺธิ. ๒/๒๐๒ ปิฏฺเฐ ปสฺสิตพฺพํ.
[๕] อภิ.อฏ. ๒/๑๖๕ ปิฏฺเฐ ปสฺสิตพฺพํ.

"ชวนมฺปิ อนุปฺปชฺชิตฺวา"ติ. เหตุมฺหิ จายํ **ตฺวา**ปจฺจโย, ชวนสฺสปิ อนุปฺปตฺติยาติ อตฺโถ. อิตรถา หิ อปรกาลกิริยาย สมานกตฺตุกตา น ลพฺภตีติ. **ทฺวตฺติกฺขตฺตุนฺติ** ทฺวิกฺขตฺตุํ วา ติกฺขตฺตุํ วา. เกจิ ปน "ติกฺขตฺตุน'ติ อิทํ วจนสิลิฏฺจตามตฺตปฺปโยชนนฺ"ติ วทนฺติ, ตํ ปน เตสํ อภินิเวสมตฺตํ. น หิ "ทฺวิกฺขตฺตุํ โวฏฺจพฺพนเมว ปริวตฺตตี"ติ วุตฺเตปิ ส. ๑๔๐ วจนสฺส อสิลิฏฺจภาโว อตฺถิ, น จ ติกฺขตฺตุํ ปวตฺติยา พาธกํ กิญฺจิ วจนํ อฏฺจกถาทีสุ อตฺถิ. เอวญฺจ กตฺวา ตตฺถ ตตฺถ สีหฬสำวณฺณนาการาปิ "ทฺวิกฺขตฺตุํ วา ติกฺขตฺตุ วา" อิจฺเจว วณฺเณนฺติ. **โวฏฺจพฺพนเมว ปริวตฺตตีติ** โวฏฺจพฺพนเมว ปุนปฺปุนํ อุปฺปชฺชติ. ตํ ปน อปฺปตฺวา อนฺตรา จกฺขุวิญฺญาณาทีสุ ฐตฺวา จิตฺตปฺปวตฺติยา นิวตฺตนํ นตฺถิ.

อานนฺทาจริโย[๑] ปเนตฺถ "อาวชฺชนา กุสลากุสลานํ ขนฺธานํ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[๒] อาวชฺชนาย กุสลากุสลานํ อนนฺตร-ปจฺจยภาวสฺส วุตฺตตฺตา โวฏฺจพฺพนาวชฺชนานญฺจ อตฺถนฺตราภาวโต สติ อุปฺปตฺติยํ โวฏฺจพฺพนํ กามาวจรกุสลากุสลกิริยชวนานํ เอกนฺตโต อนนฺตรปจฺจยภาเวเนว ปวตฺเตยฺย, โน อญฺญถาติ มุจฺฉากาลาทีสุ มนฺทีภูตเวคตาย ชวนาปาริปูริยา ปริตฺตารมฺมณํ นิยมิตพฺพํ, น โวฏฺจพฺพนสฺส ทฺวตฺติกฺขตฺตุํ ปวตฺติยาติ ทีเปติ. กิญฺจาปิ เอวํ ทีเปติ, ติเหตุกวิปากานิ ปน อนนฺตรปจฺจยภาเวน วุตฺตาเนว, ขีณาสวานํ จุติวเสน ปวตฺตานิ น กสฺสจิ อนนฺตรปจฺจยภาวํ คจฺฉนฺตีติ ตานิ วิย โวฏฺจพฺพนมฺปิ ปจฺจยเวกลฺลโต กุสลากุสลานีนํ อนนฺตรปจฺจโย น โหตีติ ม. ๑๔๖ น น สกฺกา วตฺตุํ. ตสฺมา **อฏฺจกถาสุ** อาคตนเยเนเวตฺถ ปริตฺตารมฺมณํ นิยมิตพฺพนฺติ.

[๑๔] **นตฺถิ วีถิจิตฺตุปฺปาโท** อุปริมโกฏิยา สตฺตจิตฺตกฺขณายุกสฺสปิ ทฺวตฺติกฺขตฺตุํ โวฏฺจพฺพนุปฺปตฺติยา อปฺปโหนกภาวโต วีถิจิตฺตานํ อุปฺปาโท นตฺถิ, ภวงฺคปาโตว โหตีติ อธิปฺปาโย. ภวงฺคจลนเมวาติ อวธารณผลํ ส. ๑๔๑ ทสฺเสตุํ "นตฺถิ วีถิจิตฺตุปฺปาโท"ติ วุตฺตํ. อปเร ปน "นตฺถิ ภวงฺคุปจฺเฉโท"ติ

---

[๑] มูลฏี. ๑/๑๕๙.

[๒] อภิ.ป. ๔๐/๔๑๗/๑๒๙.

อวธารณผลํ ทสฺเสนฺติ, ตํ ปน วีถิจิตฺตุปฺปาทาภาววจเนเนว สิทฺธํ. สติ หิ วีถิจิตฺตุปฺปาเท ภวงฺคํ อุปจฺฉิชฺชติ. ภวงฺคุปจฺเฉทนาเมน ปน เหฏฺฐาปิ วิสุํ อวุตฺตตฺตา อิธ อวิเสเสน วุตฺตํ.

[๑๕] สพฺพโส วีถิจิตฺตุปฺปตฺติยา อภาวโต ปจฺฉิมวาโรวิธ โมฆวารวเสน วุตฺโต, อญฺญตฺถ[๑] ปน ทุติยตติยวาราปิ ตทารมฺมณชวเนหิ สุญฺญตฺตา "โมฆวารา"ติ วุตฺตา. **อารมฺมณภูตา**ติ วิสยภูตา ปจฺจยภูตา จ. ปจฺจโยปิ หิ "อารมฺมณนฺ"ติ วุจฺจติ "น ลจฺฉติ มาโร โอตารํ, น ลจฺฉติ มาโร อารมฺมณนฺ"ตฺยาทีสุ[๒] วิย. เตเนเวตฺถ โมฆวารสฺสปิ อารมฺมณภูตา วิสยปฺปวตฺตีติ สิทฺธํ. อติปริตฺตารมฺมณญฺหิ โมฆวารปญฺญาปนสฺส ปจฺจโย โหติ. อิตรถา หิ ภวงฺคจลนสฺส สกสกโคจเรเยว ปวตฺตนโต ปจฺฉิมวารสฺส อติปริตฺตารมฺมเณ ปวตฺติ นตฺถีติ "จตุนฺนํ วารานํ อารมฺมณภูตา"ติ วจนํ ทุรุปปาทนํ สิยาติ.

[๑๖] ปญฺจทฺวาเร **ยถารหํ** ตตฺถทฺวารานุรูปํ ตตฺถปจฺจยานุรูปํ ตตฺถ-อารมฺมณาทิอนุรูปญฺจ อุปฺปชฺชมานานิ วีถิจิตฺตานิ อาวชฺชนทสฺสนาทิ-สมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณโวฏฺฐพฺพนชวนตทารมฺมณวเสน อวิเสสโต **สตฺเตว** โหนฺติ.
ม. ๑๔๗ **จิตฺตุปฺปาทา** จิตฺตานํ วิสุํ วิสุํ อุปฺปตฺติวเสน อุปฺปชฺชมานจิตฺตานิเยว วา **จตุทฺทส** อาวชฺชนาทิปญฺจกสตฺตชวนตทารมฺมณทฺวยวเสน. วิตฺถารา ปน **จตุปญฺญาส** สพฺเพสเมว กามาวจรานํ ยถาสมฺภวํ ตตฺถ อุปฺปชฺชนโต.

เอตฺถาติ วิสยปฺปวตฺติสงฺคเห.

ปญฺจทฺวารวีถิวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

มโนทฺวารวีถิ ปริตฺตชวนวารวณฺณนา

ส. ๑๔๒ [๑๗] มโนทฺวาริกจิตฺตานํ อตีตานาคตมฺปิ อารมฺมณํ โหตีติ เตสํ อติมหนฺตาทิวเสน วิสยวตฺถานํ กาตุํ น สกฺกาติ วิภูตาวิภูตวเสเนวตฺ นิยเมตุ "**ยทิ วิภูตมารมฺมณนฺ**"ตฺยาทิ วุตฺตํ.

---

[๑] อภิ.อฏ. ๑/๓๒๗ ปิฏฺเ ปสฺสิตพฺพํ. [๒] ที.ปา. ๑๑/๘๐/๔๙.

[๑๙] **เอตฺถาติ** มโนทฺวาเร. **เอกจตฺตาลีส** ปญฺจทฺวาราเวณิกานํ ทฺวิปญฺจวิญฺญาณมโนธาตุตฺตยวเสน เตรสจิตฺตานิ ตตฺถ อปฺปวตฺตนโต.

ปริตฺตชวนวารวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อปฺปนาชวนวารวณฺณนา

[๒๐] **วิภูตาวิภูตเภโท นตฺถิ** อารมฺมณสฺส วิภูตกาเลเยว อปฺปนาสมฺภวโต.

[๒๑] ตตฺถ หิ ฉพฺพีสติมหคฺคตโลกุตฺตรชวเนสุ ยํ กิญฺจิ ชวนํ อปฺปนาวีถิโมตรตีติ สมฺพนฺโธ. ปริกมฺโมปจารานุโลมโคตฺรภุนาเมน ยถากฺกมํ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺเธติ โยชนา. ปฐมจิตฺตญฺหิ อปฺปนาย ปริกมฺมตฺตา ม. ๑๔๘ ปฏิสงฺขารกภูตตฺตา **ปริกมฺมํ**. ทุติยํ สมีปจาริตฺตา **อุปจารํ**. นาจฺจาสนฺโนปิ หิ นาติทูรปฺปวตฺติ สมีปจารี นาม โหติ, อปฺปนํ อุเปจฺจ จรตีติ วา[๑] **อุปจารํ**. ตติยํ ปุพฺพภาเค ปริกมฺมานุ อุปริ อปฺปนาย จ อนุกูลตฺตา **อนุโลมํ**. จตุตฺถํ ปริตฺตโคตฺตสฺส ปุถุชฺชนโคตฺตสฺส จ อภิภวนโต มหคฺคตโคตฺตสฺส โลกุตฺตรโคตฺตสฺส จ ภาวนโต วฑฺฒนโต **โคตฺรภุ**, อิมานิ จตฺตาริ นามานิ จตุกฺขตฺตุํ ปวตฺติยํ อนวเสสโต ลพฺภนฺติ. ติกฺขตฺตุํ ปวตฺติยํ ปน อุปจารานุโลมโคตฺรภุนาเมนเว ลพฺภนฺติ. **อฏฺฐกถายํ**[๒] ปน ปุริมานํ ติณฺณํ ทฺวินฺนํ วา อวิเสเสนปิ ปริกมฺมาทินามํ วุตฺตํ. จตุกฺขตฺตุํ ติกฺขตฺตุเมว วา ปญฺจมํ จตุตฺถํ วา อุปฺปชฺชิตพฺพอปฺปนานุรูปโตติ อธิปฺปาโย. ปริกมฺมาทินามานุ อนวเสสโต ลพฺภมาน- ส. ๑๔๓ วารทสฺสนตฺถํ **"จตุกฺขตฺตุนฺ"**ติอาทิโต วุตฺตํ. คณนปฏิปาฏิวเสน ปน **"ปญฺจมํ วา"**ติ โอสาเน วุตฺตํ.

ยถารหนฺติ ขิปฺปาภิญฺญทนฺธาภิญฺญานุรูปํ. ขิปฺปาภิญฺญสฺส หิ ติกฺขตฺตุํ ปวตฺตกามาวจรชวนานนฺตรํ จตุตฺถํ อปฺปนาจิตฺตมุปฺปชฺชติ. ทนฺธาภิญฺญสฺส

---

[๑] อถวา (มณิมญฺชู. ๑/๔๐๖).

[๒] วิสุทฺธิ. ๒/๓๔๙ ปิฏฺเฐ ปสฺสิตพฺพํ.

จตุกฺขตฺตุ๎ ปวตฺตชวนานนฺตรๆ ปญฺจมๆ อปฺปนา อุปฺปชฺชติ. ยสฺมา ปน อลทฺธาเสวนๆ อนุโลมๆ โคตฺรภุ๎ อุปฺปาเทตุ๎ น สกฺโกติ, ลทฺธาเสวนมฺปิ จ ฉฏฺฐๆ สตฺตมๆ ภวงฺคสฺส อาสนฺนภาเวน ปปาตาสนฺนปุริโส วิย อปฺปนาวเสน ปติฏฺฐาตุ๎ น สกฺโกติ, ตสฺมา จตุตฺถโต โอรๆ ปญฺจมโต ปรๆ วา อปฺปนา น โหตีติ ทฏฺฐพฺพๆ. **ยถาภินีหารวเสนา**ติ รูปารูปโลกุตฺตรมคฺคผลานุรูป-สมถวิปสฺสนาภาวนาจิตฺตาภินีหรณานุรูปโต. อปฺปนาย วีถิ **อปฺปนาวีถิ**. "ตโต ปรๆ ภวงฺคปาโตว โหตี"ติ เอตฺตเกเยว วุตฺเต จตุตฺถๆ ปญฺจมๆ วา
ม. ๑๔๙ โอติณฺณอปฺปนาโต ปรๆ ภวงฺคปาโตว โหติ, น มคฺคานนฺตรๆ ผลจิตฺตๆ, สมาปตฺติวีถิยญฺจ ฌานผลจิตฺตานิ ปุนปฺปุนนฺติ คเณฺหยฺยุนฺติ ปุน **"อปฺปนาวสาเน"**ติ วุตฺตๆ. นิกายนฺตริยา กิร โลกิยปฺปนาสุ ปญฺจมกปฺปนาโต ปรๆ สตฺตมชวนปูรณตฺถๆ ทฺวตฺติกฺขตฺตุ๎ กามาวจรชวนานมฺปิ ปวตฺตึ วณฺเณนฺตีติ เตสๆ มตินิเสธนตฺถๆ **"ภวงฺคปาโตวา"**ติ สาวธารณๆ วุตฺตๆ.

[๒๒] **ตตฺถา**ติ เตสุ อฏฺฐณาณสมฺปยุตฺตกามาวจรชวเนสุ เตสุ จ ฉพฺพีสติมหคฺคตโลกุตฺตรชวเนสุ. **ตตฺถา**ติ วา ตสฺมึ อปฺปนาวาเร.
ส. ๑๔๙ **โสมนสฺสสหคตชวนานนฺตรนฺ**ติ โสมนสฺสสหคตานๆ จตุนฺนๆ กุสลกิริย-ชวนานๆ อนนฺตรๆ. **โสมนสฺสสหคตาวา**ติ จตุกฺกชฺฌานสฺส, สุกฺข-วิปสฺสกาทีนๆ มคฺคผลสฺส จ วเสน โสมนสฺสสหคตาว, น ปน อุเปกฺขาสหคตา ภินฺนเวทนานๆ อญฺญมญฺญๆ อาเสวนปจฺจยภาวสฺส อนุทฺธฏตฺตา. **ปาฏิกงฺขิตพฺพา**ติ ปสๆสิตพฺพา, อิจฺฉิตพฺพาติ วุตฺตๆ โหติ. **ตตฺถาปี**ติ ตสฺมึ เอกเวทนชวนวาเรปิ. **กุสลชวนานนฺตรนฺ**ติ จตุพฺพิธ-ญาณสมฺปยุตฺตกุสลชวนานนฺตรๆ กุสลชวนมปฺเปติ, น กิริยชวนๆ ภินฺน-สนฺตาเน นิพฺพตฺตนโต. เหฏฺฐิมญฺจ ผลตฺตยมปฺเปติ สมาปตฺติวีถิยนฺตฺยา-ธิปฺปาโย.

[๒๓] **สุขปุญฺญมฺหา**ติ โสมนสฺสสหคตติเหตุกกุสลทฺวยโต ปรๆ อคฺค-ผลวิปากกิริยวชฺชิตโลกิยโลกุตฺตรจตุกฺกชฺฌานวเสน **ทฺวตฺตึส, อุเปกฺขกา**ติเหตุกกุสลทฺวยโต ปรๆ ตเถว ปญฺจมชฺฌานานิ **ทฺวาทส, สุขิตกฺริยโต**

ติเหตุกทฺวยโต ปรํ กิริยชฺฌานจตุกฺกสฺส อคฺคผลจตุกฺกสฺส จ วเสน **อฏฺฐ, อุเปกฺขกา** ติเหตุกทฺวยโต ปรํ อุเปกฺขาสหคตรูปารูปกิริยปญฺจกสฺส อคฺคผลสฺส จ วเสน ฉ อปฺปนา สมฺโภนฺติ.

[๒๔] **เอตฺถาติ** วีถิสงฺคหาธิกาเร.

มโนทฺวารวีถิวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

ตทารมฺมณนิยมวณฺณนา

ม. ๑๕๐

[๒๕] **สพฺพตฺถาปีติ** ปญฺจทฺวารมโนทฺวาเรปิ.

[๒๖-๒๗] **อิฏฺเฐติ** อิฏฺฐมชฺฌตฺเต. อติอิฏฺฐารมฺมณญฺหิ วิสุํ วกฺขติ. กุสลวิปากานิ ปญฺจวิญฺญาณสมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณตทารมฺมณานีติ สมฺพนฺโธ. อิฏฺฐมชฺฌตฺเต สนฺตีรณตทารมฺมณานิ อุเปกฺขาสหคตาเนวาติ อาห **"อติอิฏฺเฐ ปน โสมนสฺสสหคตาเนวา"**ติ. วิปากสฺส หิ กมฺมานุภาวโต ปวตฺตมานสฺส อาทาเส มุขนิมิตฺตํ วิย นิพฺพิกปฺปตาย ปกปฺเปตฺวา คหณาภาวโต ยถารมฺมณเมว เวทนาโยโค โหติ, กุสลากุสลานํ ปน ส. ๑๔๕
อปฺปหีนวิปลฺลาเสสุ สนฺตาเนสุ ปวตฺติยา อติอิฏฺเฐปิ อิฏฺฐมชฺฌตฺต-อนิฏฺฐาการโต, อนิฏฺเฐปิ อิฏฺฐอิฏฺฐมชฺฌตฺตาการโต คหณํ โหติ. ตถา หิ อสฺสทฺธาทีนํ พุทฺธาทีสุ อติอิฏฺฐารมฺมเณสุปิ อุเปกฺขาชวนํ โหติ, ติตฺถิยาทีนญฺจ โทมนสฺสชวนํ คมฺภีรปกติกาทีนญฺจ ปฏิกฺกูลารมฺมเณ อุเปกฺขาชวนํ สุนขาทีนญฺจ ตตฺถ โสมนสฺสชวนํ. ปุริมปจฺฉาภาคปฺปวตฺตานิ ปน วิปากานิ ยถาวตฺถุกาเนว. อปิจ อสุจิทสฺสเน สุมนายมานานํ สุนขาทีนนฺติ. จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ ปน อติอิฏฺฐานิฏฺเฐสุ ปวตฺตมานานมฺปิ อุเปกฺขาสหคตภาเว การณํ เหฏฺฐา กถิตเมว.

ตตฺถาปีติ ตทารมฺมเณสุปิ. **โสมนสฺสสหคตกิริยชวนาวสาเนติ** สเหตุกาเหตุกสุขสหคตกิริยปญฺจกาวสาเน. ขีณาสวานํ จิตฺตวิปลฺลาสาภาเวน

กิริยชวนานิปิ ยถารมฺมณเมว ปวตฺตนฺตีติ วุตฺตํ **"โสมนสฺสสหคตกิริย-ชวนาวสาเน"**ตฺยาทิ. เกจิ[๑] ปน อาจริยา **"ปฏฺฐาเน** 'กุสลากุสเล นิรุทฺเธ
ม. ๑๕๑ วิปาโก ตทารมฺมณตา อุปฺปชฺชตี'ติ[๒] กุสลากุสลานเมวานนฺตรํ ตทารมฺมณํ วุตฺตนฺติ นตฺถิ กิริยชวนานนฺตรํ ตทารมฺมณุปฺปาโท"ติ วทนฺติ. ตตฺถ วุจฺจเต :- ยทิ อพฺยากตานนฺตรมฺปิ ตทารมฺมณํ วุจฺเจยฺย, ปริตฺตารมฺมเณ โวฏฺฐพฺพนานนฺตรมฺปิ ตสฺส ปวตฺตึ มญฺเญยฺยุนฺติ กิริยชวนานนฺตรํ ตทารมฺมณํ น วุตฺตํ, น ปน อลพฺภนโต. ลพฺภมานสฺสปิ หิ เกนจิ
ส. ๑๔๖ อธิปฺปาเยน กตฺถจิ อวจนํ ทิสฺสติ, ยถา ตํ **ธมฺมสงฺคเห** ลพฺภมานมฺปิ หทยวตฺถุ เทสนาเภทปริหารตฺถํ น วุตฺตนฺติ.

[๒๘] **โทมนสฺส ฯเปฯ อุเปกฺขาสหคตาเนว ภวนฺติ**, น โสมนสฺส-สหคตานิ อญฺญมญฺญํ วิรุทฺธสภาวตฺตา. เตเนว หิ **ปฏฺฐาเน** โทมนสฺสานนฺตรํ โสมนสฺสํ ตทนนฺตรญฺจ โทมนสฺสํ อนุทฺธฏฺ. ตถา หิ "สุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺโต ธมฺโม สุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตสฺส ธมฺมสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย"ตฺยาทินา[๓] สุขทุกฺขเวทนาย สมฺปยุตฺตา ธมฺมา อตฺตโน อตฺตโน สมานเวทนาสมฺปยุตฺตานํ อทุกฺขมสุขเวทนาย สมฺปยุตฺตกานญฺจ อนนฺตร-ปจฺจยภาเวน ทฺวีสุ ทฺวีสุ วาเรสุ วุตฺตา, อทุกฺขมสุขเวทนาย สมฺปยุตฺตกา ปน สมานเวทนาสมฺปยุตฺตานํ อิตรเวทนาทฺวยสมฺปยุตฺตานญฺจ ธมฺมานํ อนนฺตรปจฺจยภาเวน ตีสุ วาเรสูติ เอวํ เวทนาตฺติเก สตฺเตว อนนฺตร-ปจฺจยวารา วุตฺตา. ยทิ จ โทมนสฺสานนฺตรํ โสมนสฺสํ โสมนสฺสานนฺตรํ วา โทมนสฺสํ อุปฺปชฺเชยฺย, สุขทุกฺขเวทนาสมฺปยุตฺตานมฺปิ อญฺญมญฺญํ อนนฺตรปจฺจยเสน เทฺว วาเร วฑฺเฒตฺวา นว วารา วตฺตพฺพา สิยุ, น ปเนวํ วุตฺตา. ตสฺมา น เตสํ ตทนนฺตรํ อุปฺปตฺติ อตฺถิ. เอตฺถ จ "โสมนสฺสสหคตกิริยชวนาวสาเน"ตฺยาทินา อยมฺปิ นิยโม อนุญฺญาโต :-

"ปริตฺตกุสลาโทส– ปาปสาตกฺริยาชวา
ปญฺจเสฺวกํ ตทาลมฺพ สุขิเตสุ ยถารหํ.

---

[๑] มูล.ฏี. ๑/๑๖๕. [๒] อภิ.ป. ๔๒/๙๘–๙๙/๓๘–๓๙. [๓] อภิ.ป. ๔๐/๔๕/๒๙๒.

ปาปา กามสุภา เจว โสเปกฺขา จ กฺริยาชวา ม. ๑๕๒ ส. ๑๔๗
โสเปกฺเขสุ ตทาลมฺพ ฉเฬวกมนุรูปโต"ติ.

อยญฺหิ ชวเนน ตทารมฺมณนิยโม อพฺยภิจารี. "ญาณสมฺปยุตฺต-ชวนโต ญาณสมฺปยุตฺตตทารมฺมณนฺ"ตฺยาทินยปฺปวตฺโต ปน อเนกนฺติโก. เยภุยฺเยน หิ อกุสลชวเนสุ ปริจิตสฺส กทาจิ กุสลชวเนสุ ชวิเตสุ, กุสลชวเนสุ วา ปริจิตสฺส กทาจิ อกุสลชวเนสุ ชวิเตสุ อกุสลานนฺตรํ ปวตฺตปริจเยน ติเหตุกชวนโตปิ ปรํ อเหตุกตทารมฺมณํ โหติ, ตถา กุสลานนฺตรํ ปวตฺตปริจเยน อกุสลชวนโต ปรํ ติเหตุกตทารมฺมณมฺปิ, ปฏิสนฺธินิพฺพตฺตกกมฺมโต ปน อญฺญกมฺเมน ตทารมฺมณปฺปวตฺติยํ วตฺตพฺพเมว นตฺถิ. ตถา จ วุตฺตํ **ปฏฺฐาเน** "อเหตุเก ขนฺเธ อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต วิปสฺสนฺติ, กุสลากุสเล นิรุทฺเธ อเหตุโก วิปากา ตทารมฺมณตา อุปฺปชฺชติ, กุสลากุสเล นิรุทฺเธ สเหตุโก วิปาโก ตทารมฺมณตา อุปฺปชฺชตี"ติ.[๑]

ตสฺมาติ ยสฺมา โทมนสฺสชวนาวสาเน อุเปกฺขาสหคตาเนว โหนฺติ. ตสฺมา โทมนสฺสสหคตชวนาวสาเน อุเปกฺขาสหคตสนฺตีรณํ อุปฺปชฺชตีติ สมฺพนฺโธ. "โสมนสฺสปฏิสนฺธิกสฺสา"ติ อิมินาว ภวงฺคปาตาภาโว ทีปิโตว โหติ โทมนสฺสานนฺตรํ โสมนสฺสาภาวโตติ ตํ อวตฺวา ตทารมฺมณาภาวเมว ปริกปฺเปนฺโต อาห **"ยทิ ตทารมฺมณสมฺภโว นตฺถี"**ติ. โสมนสฺส-ปฏิสนฺธิกสฺส ติตฺถิยาทิโน พุทฺธาทิอติอิฏฺฐารมฺมเณปิ ปฏิหตจิตฺตสฺส โทมนสฺสชวเน ชวิเต วุตฺตนเยน โสมนสฺสตทารมฺมณสฺส อติอิฏฺฐารมฺมเณ จ อุเปกฺขาสหคตตทารมฺมณสฺส อนุปฺปชฺชนโต, เกนจิ วา อสปฺปาเยน ส. ๑๔๘ ปริหีนโลกิยชฺฌานํ อารพฺภ "ปณีตธมฺโม เม นฏฺโ"ติ วิปฺปฏิสารํ ม. ๑๕๓ ชเนนฺตสฺส โทมนสฺสชวเน สติ อกามาวจรารมฺมเณ ตทารมฺมณาภาวโต ยทิ ตทารมฺมณสฺส อุปฺปตฺติสมฺภโว นตฺถีติ อธิปฺปาโย.

ปริจิตปุพฺพนฺติ ปุพฺเพ ปริจิตํ, ตสฺมึ ภเว เยภุยฺเยน คหิตปุพฺพํ. **อุเปกฺขาสหคตสนฺตีรณํ อุปฺปชฺชติ** นิราวชฺชนมฺปิ. ยถา ตํ นิโรธา วุฏฺฐหนฺตสฺส ผลจิตฺตนฺตฺยาธิปฺปาโย. ยถาหุ :-

---

[๑] อภิ.ป. ๔๒/๙๘–๙๙/๓๘–๓๙ ปิฏเจสุ ปสฺสิตพฺพํ.

"นิราวชฺชํ กถํ จิตฺตํ โหติ เนตญฺหิ สมฺมตํ
นิยโม น วินาวชฺชํ นิโรธา ผลทสฺสนา"ติ.

เกน ปน กิจฺเจน อิทํ จิตฺตํ ปวตฺตตีติ. ตทารมฺมณกิจฺเจน ตาว น ปวตฺตติ ชวนารมฺมณสฺส อคฺคหณโต, นาปิ สนฺตีรณกิจฺเจน ยถาสมฺปฏิจฺฉิตสฺส สนฺตีรณวเสน อปฺปวตฺตนโต, ปฏิสนฺธิจุตีสุ วตฺตพฺพเมว นตฺถิ, ปาริเสสโต ปน ภวสฺส องฺคภาวโต ภวงฺคกิจฺเจนาติ ยุตฺตํ สิยา. **อาจริยธมฺมปาลตฺเถเรนปี**[๑] หิ อยมตฺโถ ทสฺสิโตว. ยํ ปน ปฏิสนฺธิภวงฺคานํ ธมฺมโต อารมฺมณโต จ สมานตํ วกฺขติ, ตํ เยภุยฺยโตติ ทฏฺฐพฺพํ. น หิ อิทเมกํ ฐานํ วชฺเชตฺวา ปฏิสนฺธิภวงฺคานํ วิสทิสตา อตฺถิ. **ตมนนฺตริตฺวาติ** ตํ อตฺตโน อนนฺตรํ อพฺยวหิตํ กตฺวา, ตทนนฺตรนฺตฺยตฺโถ.

[๒๙] **กามาวจร ฯเปฯ อิจฺฉนฺตีติ** เอตฺถ กามาวจรชวนาวสาเนเยว ตทารมฺมณํ อิจฺฉนฺติ กามตณฺหานิทานกมฺมนิพฺพตฺตตฺตา. น หิ ตํ กาม-
ส. ๑๔๙ ตณฺหาเหตุเกน กมฺมุนา ชนิตํ อตีสภาวสฺส รูปารูปาวจรโลกุตฺตรชวนสฺส อนนฺตรํ อุปฺปชฺชติ. กึการณา. อชนกตฺตา ชนกสมานตฺตาภาวโต จ. ยถา หิ เคหโต พหิ นิกฺขมิตุกาโม พาลโก ชนกํ, ตีสทิสํ วา องฺคุลิยํ
ม. ๑๕๔ คเหตฺวา นิกฺขมติ, นาญฺญํ ราชปุริสาทึ, เอวํ ภวงฺควิสยโต อญฺญตฺถ ปวตฺตมานํ ตทารมฺมณํ ชนกํ กามาวจรกุสลากุสลํ, ตีสทิสํ วา กามาวจรกิริยชวนํ อนุพนฺธติ, น ปน ตสฺส วิสทิสานิ มหคฺคตโลกุตฺตรชวนานิ. ตถา กามาวจรสตฺตานเมว ตทารมฺมณํ อิจฺฉนฺติ, น พฺรหฺมานํ ตทารมฺมณูปนิสฺสยสฺส กามาวจรปฏิสนฺธิพีชสฺสาภาวโต. ตถา กามาวจรธมฺเมเสฺวว อารมฺมณภูเตสุ อิจฺฉนฺติ, น อิตเรสุ อปริจิตตฺตา. ยถา หิ โส พาลโก ชนกํ, ตีสทิสํ วา อนุคจฺฉนฺโตปิ อรญฺญาทิอปริจิตฏฺฐานํ คจฺฉนฺตํ อนนุพนฺธิตฺวา ปมุขงฺคณาทิมฺหิ ปริจิตฏฺฐาเนเยว อนุพนฺธติ, เอวมิทมฺปิ รูปาวจราทิอปริจิตารมฺมณํ อารพฺภ ปวตฺตนฺตํ นานุพนฺธติ. อปิจ กามตณฺหายตฺตกมฺมชนิตตฺตาปิ เอตํ กามตณฺหารมฺมเณสุ ปริตฺตธมฺเมเสฺวว ปวตฺตตีติ วุตฺโตวายมตฺโถ. โหนฺติ เจตถ :-

---

[๑] อนุฏี. ๑/๑๖๖ ปิฏเฐ ปสฺสิตพฺพํ.

"ชนกํ ตสฺมานํ วา ชวนํ อนุพนฺธติ
น ตุ อญฺญํ ตทาลมฺพ พาลทารกลีลยา.
พีชสฺสาภาวโต นตฺถิ พฺรหฺมานมฺปิ อิมสฺส หิ
ปฏิสนฺธิมโน พีชํ กามาวจรสญฺญิตํ.
ฐาเน ปริจิเตเยว ตํ อิทํ พาลโก วิย ส. ๑๕๐
อนุยาตีติ นาญฺญตฺถ โหติ ตณฺหาวเสน วา"ติ.

นนุ จ "กามาวจรปฏิสนฺธิพีชาภาวโต"ติ วุตฺตํ, ตถา จ จกฺขุ-วิญฺญาณาทีนมฺปิ อภาโว อาปชฺชตีติ. นาปชฺชติ อินฺทฺริยปฺปวตฺติอานุภาวโต ทฺวารวีถิเภเท จิตฺตนิยมโต จ.

ตทารมฺมณนิยมวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

ชวนนิยมวณฺณนา ม. ๑๕๕

[๓๒] **มนฺทปฺปวตฺติยนฺติ** มรณาสนฺนกาเล วตฺถุทฺทุพฺพลตาย มนฺที-ภูตเวคตฺตา มนฺทํ หุตฺวา ปวตฺติยํ. **มรณกาลาทีสูติ อาทิ**สทฺเทน มุจฺฉากาลํ สงฺคณฺหาติ.

[๓๓] **ภควโต ฯเปฯ วทนฺตีติ** ภควโต ยมกปาฏิหาริยกาลาทีสุ อุทกกฺขนฺธอคฺคิกฺขนฺธปฺปวตฺตนาทิอตฺถํ วิสุํ วิสุํ ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา ตโต วุฏฺฐาย ฌานธมฺเม วิสุํ วิสุํ อาวชฺเชนฺตสฺส อาวชฺชนวสิตาย มตฺถกปฺปตฺติยา อาวชฺชนตปฺปโรว จิตฺตาภินีหาโร โหตีติ ยถาวชฺชิต-ฌานงฺคารมฺมณานิ จตฺตาริ ปญฺจ วา ปจฺจเวกฺขณชวนจิตฺตานิ ปวตฺตนฺตีติ วทนฺติ[๑] **อฏฺฐกถาจริยา**. "ภควโต"ติ จ อิทํ นิทสฺสนมตฺตํ อญฺเญสมฺปิ ธมฺมเสนาปติอาทีนํ เอวรูเป อจฺจายิกกาเล อปริปุณฺณชวนานํ ปวตฺตนโต. ตถา จ วุตฺตํ **อฏฺฐกถายํ** "อยญฺจ มตฺถกปฺปตฺตา วสิตา ภควโต

---

[๑] วิสุทฺธิ. ๑/๑๖๗ ปิฏเจ ปสฺสิตพฺพํ.

ยมกปาฏิหาริยกาเล อญฺเญสํ วา เอวรูเป กาเล"ติ.[๑] **"จตฺตาริ ปญฺจ วา"**ติ จ ปเนตํ ติกฺขินฺทฺริยมุทินฺทฺริยวเสน คเหตพฺพนฺติ **อาจริย-ธมฺมปาลตฺเถเรน**[๒] วุตฺตํ, ตสฺมา ภควโต จตฺตาริ, อญฺเญสํ ปญฺจปีติ ยุตฺตํ วิย ทิสฺสติ.

[๓๔] **อาทิกมฺมิกสฺสา**ติ อาทิโต กตโยคกมฺมสฺส. ปฐมํ นิพฺพตฺตา
ส. ๑๕๑ อปฺปนา **ปฐมกปฺปนา**. อภิญฺญาชวนานมฺปิ "ปฐมกปฺปนายา"ติ อธิกาโร สิยาติ อาห **"สพฺพทาปี"**ติ, ปฐมุปฺปตฺติกาเล จิณฺณวสีกาเล จ ปญฺจาภิญฺญาชวนานิ เอกวารเมว ชวนฺตีตฺยตฺโถ.

[๓๕] มคฺคาเยว อุปฺปชฺชนโต **มคฺคุปฺปาทา. ยถารหนฺ**ติ ปญฺจมํ วา
ม. ๑๕๖ จตุตฺถํ วา อุปฺปนฺนมคฺคานุรูปํ. สตฺตชวนปรมตฺตา หิ เอกาวชฺชนวีถิยา จตุตฺถํ อุปฺปนฺนมคฺคโต ปรํ ตีณิ ผลจิตฺตานิ, ปญฺจมํ อุปฺปนฺนมคฺคโต ปรํ เทฺว วา โหนฺติ.

[๓๖–๓๗] **นิโรธสมาปตฺติกาเล**ติ นิโรธสฺส ปุพฺพภาเค. **จตุตฺถารูปฺป-ชวนนฺ**ติ กุสลกิริยานํ อญฺญตรํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนชวนํ. อนาคามิ-ขีณาสวาเยว นิโรธสมาปตฺตึ สมาปชฺชนฺติ, น โสตาปนฺนสกทาคามิโนติ วุตฺตํ **"อนาคามิผลํ วา อรหตฺตผลํ วา"**ติ. วิภตฺติวิปลฺลาโส เจตฺถ ทฏฺฐพฺโพ "อนาคามิผเล วา อรหตฺตผเล วา"ติ. เตนาห **"นิรุทฺเธ"**ติ. **ยถารหนฺ**ติ ตตฺถปฺปคฺคลานุรูปํ.

[๓๘] **สพฺพตฺถาปิ สมาปตฺติวีถิยนฺ**ติ สกลายปิ ฌานสมาปตฺติวีถิยํ ผลสมาปตฺติวีถิยญฺจ.

[๓๙] **ปริตฺตานิ** ชวนานิ สตฺตกฺขตฺตุํ มตานิ อุกฺกํสโกฏิยา. มคฺคา-ภิญฺญา ปน **สกึ** เอกวารเมว มตา. **อวเสสานิ** อภิญฺญามคฺควชฺชิตานิ มหคฺคตโลกุตฺตรชวนานิ พหูนิปิ ลพฺภนฺติ สมาปตฺติวีถิยํ อโหรตฺตมฺปิ

---

[๑] วิสุทฺธิ. ๑/๑๖๗. [๒] วิสุทฺธิ. ฏี. ๑/๒๑๐.

ปวตฺตนโต. **อปิ**สทฺเทน โลกิยชฺฌานานิ ปฐมกปฺปนายํ, อนฺติมผลทฺวยญฺจ นิโรธานนฺตรํ เอกวารํ, ผลจิตฺตานิ มคฺคานนฺตรํ ทฺวตฺติกฺขตฺตุมฺปีติ สมฺปิณฺเฑติ.

ชวนนิยมวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

ปุคฺคลเภทวณฺณนา

[๔๐] อิทานิ ทุเหตุกาเหตุกาปายิกาเหตุกติเหตุกวเสน จตุพฺพิธานํ ปุถุชฺชนานํ, มคฺคฏฺฐผลฏฺฐวเสน อฏฺฐวิธานํ อริยานนฺติ ทฺวาทสนฺนํ ปุคฺคลานํ อุปฺปชฺชนกวีถิจิตฺตปริจฺเฉททสฺสนตฺถํ ปฐมํ ตาว เตสํ วชฺชิตพฺพ- ส. ๑๕๒
จิตฺตานิ ทสฺเสตุมาห **"ทุเหตุกานมเหตุกานญฺจา"**ตฺยาทิ. ปฏิสนฺธิ- ม. ๑๕๗
วิญฺญาณสหคตาโลภาโทสวเสน เทฺว เหตู อิเมสนฺติ **ทฺวิเหตุกา.** ตาทิสานํ เหตูนํ อภาวโต **อเหตุกา. ม**กาโร ปทสนฺธิกโร. **อปฺปนาชวนานิ น ลพฺภนฺติ** วิปากาวรณสพฺภาวโต. ทฺวิเหตุกาเหตุกปฏิสนฺธิ หิ "วิปากาวรณนฺ"ติ วุจฺจติ. อปฺปนาชวนาภาวโตเยว อรหตฺตํ นตฺถีติ **กิริยชวนานิ น ลพฺภนฺติ.**

[๔๑] "สเหตุกํ ภวงฺคํ อเหตุกสฺส ภวงฺคสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ[๑] ปาฐโต อเหตุกานมฺปิ นานากมฺเมน ทฺวิเหตุกตทารมฺมณํ สมฺภวติ, ทฺวิเหตุกานํ วตฺตพฺพเมว นตฺถิ. มูลสนฺธิยา ปน ชฬภาวโต อุภินฺนมฺปิ นตฺถิ ติเหตุกตทารมฺมณนฺติ อาห **"ตถา ญาณสมฺปยุตฺต-วิปากานิ จา"**ติ. **อาจริยโชติปาลตฺเถเรน** ปน "สเหตุกํ ภวงฺคนฺ"ติ[๑] อวิเสเสน วุตฺตตฺตา อเหตุกานมฺปิ ติเหตุกตทารมฺมณํ วตฺวา อิธ ญาณสมฺปยุตฺตวิปากาภาวจนสฺส ปริหาสวเสน "โส เอว ปุจฺฉิตพฺโพ, โย ตสฺส กตฺตา"ติ วุตฺตํ, ตํ ปน ปริหาสวเสน วุตฺตมฺปิ อาจริยํ ปุจฺฉิตฺวาว วิชานนตฺถํ วุตฺตวจนํ วิย จิตฺตํ. ตถา หิ อาจริเยเนวตฺถ การณํ **ปรมตฺถวินิจฺฉเย** วุตฺตํ :-

---

[๑] อภิ.ป. ๔๒/๑๐๒/๔๑.

"ญาณปากา น วตฺตนฺติ ชฬตฺตา มูลสนฺธิยา"ติ.[๑]

อปเร ปน "ยถา อเหตุกานํ สเหตุกตทารมฺมณํ โหติ, เอวํ ทฺวิเหตุกานํ ติเหตุกตทารมฺมณมฺปี"ติ วณฺเณนฺติ, เตสं มตานุโรเธน จ
ส. ๑๕๓ อิธาปิ ญาณสมฺปยุตฺตวิปากปฏิกฺเขโป อเหตุเกเยว สนฺธายาติ วทนฺติ, ตตฺถ ปน ปมาณปาจาภาวโต อาจริเยน อุภินฺนมฺปิ สาธารณวเสน ญาณสมฺปยุตฺตวิปากาภาเว การณํ วตฺวา สมกเมว จิตฺตปริจฺเฉทสฺส
ม. ๑๕๘ ทสฺสิตตฺตา เตสं วจนํ วีมํสิตฺวา สมฺปฏิจฺฉิตพฺพํ. อเหตุกาเปกฺขาย เจตฺถ "สุคติยนฺ"ติ วจนํ, ตํ ปน อตฺถโต อนุญฺญาตทฺวิเหตุกวิปากานํ ตตฺเถว สมฺภวทสฺสนปรํ. เตนาห **"ทุคฺคติยํ ปนา"**ตฺยาทิ.

[๔๓] **ติเหตุเกสูติ** ปฏิสนฺธิวิญฺญาณสหคตาโลภาโทสาโมหวเสน ติเหตุเกสุ ปุถุชฺชนาทีสุ นววิธปุคฺคเลสุ.

[๔๕] **ทิฏฺฐิ ฯเปฯ เสกฺขานนฺติ** สิกฺขาย อปริปูรการิตาย สิกฺขน-สีลตาย "เสกฺขา"ติ ลทฺธนามานํ โสตาปนฺนสกทาคามีนํ ปุคฺคลานํ ปฐมมคฺเคเนว สกฺกายทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉานํ ปหีนตฺตา ตํสหคตชวนานิ เจว จสทฺเทน อากฑฺฒิตานิ ขีณาสวาเวณิกานิ กิริยชวนานิ จ น ลพฺภนฺติ.

[๔๖] **ปฏิฆชวนานิ จาติ** โทมนสฺสชวนานิ เจว ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺต-วิจิกิจฺฉาสหคตกิริยชวนานิ จ.

[๔๗] **โลกุตฺตร ฯเปฯ สมุปฺปชฺชนฺตีติ** จตุนฺนํ มคฺคานํ เอกจิตฺตกฺ-ขณิกภาเวน ปุคฺคลนฺตเรสุ อสมฺภวโต, เหฏฺฐิมเหฏฺฐิมานญฺจ อุปรูปริ-สมาปตฺติยา อนธิคตตฺตา อุปรูปริปุคฺคลานญฺจ อสมุคฺฆาฏิตกมฺมกิเลส-นิโรเธน ปุถุชฺชเนหิ วิย โสตาปนฺนานํ โสตาปนฺนาทีหิ ปุคฺคลนฺตร-ภาวูปคมเนน ปฏิปฺปสฺสทฺธตฺตา จ อฏฺฐปิ โลกุตฺตรชวนานิ ยถาสกं-มคฺคผลฏฺฐานํ อริยานเมว สมุปฺปชฺชนฺติ.

ส. ๑๕๔ [๔๘] อิทานิ เตสं เตสं ปุคฺคลานํ ยถาปฏิกฺขิตฺตชวนานิ วชฺเชตฺวา ปาริเสสโต ลพฺภมานชวนานิ สมฺปิณฺเฑตฺวา ทสฺเสตุํ **"อเสกฺขานนฺ"**ตฺยาทิ

---

[๑] ปรมตฺถวินิจฺฉย ๒๗๑/๒๕.

วุตฺตํ. ติวิธสิกฺขาย ปริปูรการิภาวโต **อเสกฺขานํ** ขีณาสวานํ เตตฺตึส-
วิธกุสลากุสลสฺส เหฏฺฐิมผลตฺตยสฺส วีถิมุตฺตานญฺจ นวมหคฺคตวิปากานํ
วเสน ปญฺจตฺตาลีสวชฺชิตานิ เสสานิ เตวีสติกามาวจรวิปากวีสติกิริย- ม. ๑๕๙
อรหตฺตผลวเสน **จตุจตฺตาลีส**วีถิจิตฺตานิ **สมฺภวา** ยถาลาภํ กามภเว
จิตานํ วเสน อุทฺทิเส.

เสกฺขานํ อฏฺฐารสกิริยชวนทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาสหคตปญฺจกอคฺคผล-
มหคฺคตวิปากวเสน เตตฺตึส วชฺเชตฺวา เตวีสติกามาวจรวิปากอาวชฺชนทฺวย-
เอกวีสติกุสลสตฺตากุสลเหฏฺฐิมผลตฺตยวเสน **ฉปฺปญฺญาส** วีถิจิตฺตานิ
ยถาสมฺภวํ อุทฺทิเส อวิเสสโต. วิเสสโต ปน โสตาปนฺนสกทาคามีนํ
เอกปญฺญาส, อนาคามีนํ เอกูนปญฺญาส, อวเสสานํ จตุนฺนํ ปุถุชฺชนานํ
อฏฺฐารสกิริยชวนสพฺพโลกุตฺตรมหคฺคตวิปากวเสน ปญฺจตึส วชฺเชตฺวา
อวเสสานิ กามาวจรวิปากอาวชฺชนทฺวยโลกิยกุสลากุสลวเสน **จตุปญฺญาส**
วีถิจิตฺตานิ ยถาสมฺภวโต อุทฺทิเส อวิเสสโต. วิเสสโต ปน ติเหตุกานํ
จตุปญฺญาเสว ลพฺภนฺติ, ทฺวิเหตุกาเหตุกานํ ญาณสมฺปยุตฺตวิปาก-
อปฺปนาชวนวชฺชิตานิ เอกจตฺตาลีส, อาปายิกานํ ตาเนว ทฺวิเหตุกวิปาก-
วชฺชานิ สตฺตตึส วีถิจิตฺตานีติ ทฏฺฐพฺพํ.

ปุคฺคลานํ วเสน จิตฺตปฺปวตฺติเภโท **ปุคฺคลเภโท.**

ปุคฺคลเภทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

ภูมิวิภาควณฺณนา

[๔๙] **สพฺพานิปิ วีถิจิตฺตานิ อุปลพฺภนฺติ** ฉนฺนํ ทฺวารานํ
สพฺเพสญฺจ ปุคฺคลานํ ตตฺถ สมฺภวโต. **ยถารหนฺติ** ตํตํภาวานุรูปํ ส. ๑๕๕
ตํตํปุคฺคลานุรูปญฺจ.

[๕๒] **"สพฺพตฺถาปี"**ตฺยาทินา ฆานวิญฺญาณาทีนมฺปิ ปฏิกฺเขโป ม. ๑๖๐
เหสฺสตีติ รูปาวจรภูมิยํ ปฏิฆชวนตทารมฺมณาเนว ปฏิกฺขิตฺตานิ.
สพฺพตฺถาปีติ กามภเว รูปภเว อรูปภเว จ.

[๕๔] **กามภเว** ยถารหำ วีถิมุตฺตวชฺชานิ **อสีติ วีถิจิตฺตานิ, รูปภเว** ปฏิฆทฺวยอฏฺฐตฺตารมฺมณฆานาทิวิญฺญาณฉกฺกวีถิมุตฺตวเสน ปญฺจวีสติ วชฺเชตฺวา เสสานิ อาวชฺชนทฺวยนวเหตุกวิปากเตปญฺญาสชวนวเสน **จตุสฏฺฐิ, อรูเป** ภเว เตวีสติกามาวจรวิปากปธมมคฺคปญฺจทสรูปาวจร-ปฏิฆทฺวยอารุปฺปวิปากกิริยมโนธาตุหสนวเสน สตฺตจตฺตาลีส วชฺเชตฺวา เสสานิ ฉพฺพีสติปริตฺตชวนอฏฺฐอารุปฺปชวนสตฺตโลกุตฺตรชวนมโนทฺวารา-วชฺชนวเสน **เทฺวจตฺตาลีส** จิตฺตานิ **ลพฺภเร** อุปลพฺภนฺติ.

เกจิ ปน "รูปภเว อนิฏฺฐารมฺมณาภาวโต อิธาคตานำเยว พฺรหฺมานำ อกุสลวิปากสมฺภโวติ ตานิ ปริหาเปตฺวา ปญฺจปริตฺตวิปาเกหิ สทฺธึ รูปภเว สฏฺฐิเยว วีถิจิตฺตานี"ติ วทนฺติ. อิธ ปน ตตฺถ ฐตฺวาปิ อิมำ โลกำ ปสฺสนฺตานำ อนิฏฺฐารมฺมณสฺส อสมฺภโว น สกฺกา วตฺตุนฺติ เตหิ สทฺธึเยว ตตฺถ จตุสฏฺฐิ วุตฺตานิ. เอวญฺจ กตฺวา วุตฺตำ **ธมฺมานุสารณิยำ** "ยทา พฺรหฺมาโน กามาวจรำ อนิฏฺฐารมฺมณำ อาลมฺพนฺติ, ตทา ตำ สุคติยมฺปิ อกุสลวิปากจกฺขุโสตวิญฺญาณมโนธาตุสนฺตีรณานำ อุปฺปตฺติ สมฺภวตี"ติ.

ภูมิวเสน วิภาโค **ภูมิวิภาโค.**

ภูมิวิภาควณฺณนา นิฏฺฐิตา.

[๕๕] **ยถาสมฺภวนฺติ** ตำตำทฺวาเรสุ ตำตำภเวสุ วา สมฺภวานุรูปโต.
ส. ๑๕๖ **ยาวตายุกนฺติ** ปฏิสนฺธิโต ปรำ ภวนิกนฺติวเสน ปวตฺตมโนทฺวาริกจิตฺตวีถิโต
ม. ๑๖๑ ปฏฺฐาย จุติจิตฺตาวสานำ, ตโต ปุพฺเพ ปวตฺตภวงฺคาวสานำ วา อพฺโพจฺฉินฺนา อสติ นิโรธสมาปตฺติยนฺติ อธิปฺปาโย.

อิติ อภิธมฺมตฺถวิภาวินิยา นาม อภิธมฺมตฺถสงฺคหวณฺณนาย

จตุตฺถปริจฺเฉทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

๕. ปญฺจมปริจฺเฉท

วีถิมุตฺตสงฺคหวิภาค

[๑] เอตฺตาวตา วีถิสงฺคหํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ วีถิมุตฺตสงฺคหํ ทสฺเสตุ-มารภนฺโต อาห **"วีถิจิตฺตวเสเนวนฺ"**ตฺยาทิ. **เอวํ** ยถาวุตฺตนเยน วีถิ-จิตฺตวเสน ปวตฺติยํ ปฏิสนฺธิโต อปรภาเค จุติปริโยสานํ ปวตฺติสงฺคโห นาม สงฺคโห อุทีริโต, อิทานิ ตทนนฺตรํ **สนฺธิยํ** ปฏิสนฺธิกาเล ตทาสนฺนตาย ตํคหเณเนว คหิตจุติกาเล จ ปวตฺติสงฺคโห วุจฺจตีติ โยชนา.

ภูมิจตุกฺกวณฺณนา

[๓] ปุญฺญสมฺมตา อยา เยภุยฺเยน อปคโตติ อปาโย, โสเยว ภูมิ ภวนฺติ เอตฺถ สตฺตาติ **อปายภูมิ**. อเนกวิธสมฺปตฺติอธิฏฺฐานตาย โสภนา คนฺตพฺพโต อุปปชฺชิตพฺพโต คตีติ สุคติ, กามตณฺหาสหจริตา สุคติ กามสุคติ, สาเยว ภูมีติ **กามสุคติภูมิ**. เอวํ เสเสสุปิ.

[๔] อยโต สุขโต นิคฺคโตติ **นิรโย**. ติโร อญฺจิตาติ ติรจฺฉานา, เตสํ โยนิ **ติรจฺฉานโยนิ**. ยวนฺติ ตาย สตฺตา อมิสฺสิตาปิ สมาน-ชาติตาย มิสฺสิตา วิย โหนฺตีติ **โยนิ**. สา ปน อตฺถโต ขนฺธานํ ปวตฺติวิเสโส. ปกฏฺเฐน สุขโต อิตา คตาติ เปตา, นิชฺฌามตณฺหิกาทิ-เภทานํ เปตานํ วิสโย **เปตฺติวิสโย**. เอตฺถ ปน ติรจฺฉานโยนิเปตฺติ- ม. ๑๖๒
วิสยคฺคหเณน ขนฺธานํเยว คหณํ เตสํ ตาทิสสฺส ปริจฺฉินฺโนกาสสฺส ส. ๑๕๗
อภาวโต. ยตฺถ วา เต อรญฺญปพฺพตปาทาทิเก นิพทฺธวาสํ วสนฺติ, ตาทิสสฺส จานสฺส วเสน โอกาโสปิ คเหตพฺโพ. น สุรนฺติ อิสฺสริยกีฬาทีหิ น ทิพฺพนฺตีติ **อสุรา**, เปตาสุรา. อิตเร ปน น สุรา สุรปฺปฏิปกฺขาติ อสุรา, อิธ จ เปตาสุรานเมว คหณํ อิตเรสํ ตาวตึเสสุ คหณสฺส อิจฺฉิตตฺตา. ตถา หิ วุตฺตํ อาจริเยน :-

"ตาวตึเสสุ เทเวสุ เวปจิตฺตาสุรา คตา"ติ.[๑]

---

[๑] นามรูปปริจฺเฉท ๔๓๘/๔๒.

[๕] สติสูรภาวพฺรหฺมจริยโยคฺยตาทิคุเณหิ อุกฺกฏฺฐมนตาย มโน อุสฺสนฺนํ เอเตสนฺติ **มนุสฺสา**. ตถา หิ ปรมสติเนปกฺกาทิปฺปตฺตา พุทฺธาทโยปิ มนุสฺสภูตาเยว. ชมฺพุทีปวาสิโน เจตฺถ นิปฺปริยายโต มนุสฺสา. เตหิ ปน สมานรูปาทิตาย สทฺธึ ปริตฺตทีปวาสีหิ อิตรมหาทีปวาสิโนปิ "มนุสฺสา"ติ วุจฺจนฺติ. โลกิยา ปน "มนุโน อาทิขตฺติยสฺส อปจฺจํ ปุตฺตาติ มนุสฺสา"ติ วทนฺติ. มนุสฺสานํ นิวาสภูตา ภูมิ อิธ **มนุสฺสา**. เอวํ เสเสสุปิ.

จตูสุ มหาราเชสุ ภตฺติ เอเตสํ, จตุนฺนํ วา มหาราชานํ นิวาสฏฺฐานภูเต จตุมหาราเช ภวาติ **จาตุมหาราชิกา**. มาเฆน มาณเวน สทฺธึ เตตฺตึส สหปุญฺญการิโน เอตฺถ นิพฺพตฺตาติ ตัสหจริตฏฺฐานํ เตตฺตึสํ, ตเทว ตาวตึสํ, ตํ นิวาโส เอเตสนฺติ **ตาวตึสา**ติ วทนฺติ. ยสฺมา ปน "สหสฺสํ จาตุมหาราชิกานํ สหสฺสํ ตาวตึสานนฺ"ติ[๑] วจนโต เสสจกฺกวาเฬสุปิ ฉกามาวจรเทวโลกา อตฺถิ, ตสฺมา นามมตฺตเมว เอตं ตสฺส เทวโลกสฺสาติ คเหตพฺพํ. ทุกฺขโต ยาตา อปยาตาติ **ยามา**. อตฺตโน สิริสมฺปตฺติยา ตุสึ ปีตึ อิตา คตาติ **ตุสิตา**. นิมฺมาเน รติ เอเตสนฺติ **นิมฺมานรติโน**. ปรนิมฺมิเตสุ โภเคสุ อตฺตโน วสํ วตฺเตนฺตีติ **ปรนิมฺมิตวสวตฺติโน**.

ม. ๑๖๓
ส. ๑๕๘

[๗] มหาพฺรหฺมานํ ปริจาริกตฺตา เตสํ ปริสติ ภวาติ **พฺรหฺมปาริสชฺชา**. เตสํ ปุโรหิตฏฺฐาเน จิตตฺตา **พฺรหฺมปุโรหิตา**. เตหิ เตหิ ฌานาทีหิ คุณวิเสเสหิ พฺรูหิตา ปริวุทฺธาติ พฺรหฺมาโน, วณฺณวนฺตตาย เจว ทีฆายุกตาทีหิ จ พฺรหฺมปาริสชฺชาทีหิ มหนฺตา พฺรหฺมาโนติ **มหาพฺรหฺมาโน**. ตโยเปเต ปณีตรตนปภาว[๒] ภาสิตสมานตลวาสิโน.

[๘] อุปริเมหิ ปริตฺตา อาภา เอเตสนฺติ **ปริตฺตาภา**. อปฺปมาณา อาภา เอเตสนฺติ **อปฺปมาณาภา**. วลาหกโต วิชฺชุ วิย อิโต จิโต จ อาภา สรติ นิสฺสรติ เอเตสํ สปฺปีติกชฺฌานนิพฺพตฺตกฺขนฺธสนฺตานตฺตาติ

---

[๑] องฺ.ติก. ๒๐/๘๑/๒๒๑.

[๒] ก-ม. ปณีตตรรตนปภา.

อาภสฺสรา. ทณฺฑทีปิกาย วา อจฺจิ วิย เอเตสํ สรีรโต อาภา ฉิชฺชิตฺวา ฉิชฺชิตฺวา ปตนฺตี วิย สรติ นิสฺสรตีติ **อาภสฺสรา.** ยถาวุตฺตาย วา ปภาย อาภาสนสีลาติ **อาภสฺสรา.** เอเตปิ ตโย ปณีตรตนปภาว-ภาสิเตกตลวาสิโน.

[๙] สุภาติ เอกคฺฆนา อจลา สรีราภา วุจฺจติ, สา อุปริ พฺรหฺมหิ ปริตฺตา เอเตสนฺติ **ปริตฺตสุภา.** อปฺปมาณา สุภา เอเตสนฺติ **อปฺปมาณสุภา.** ปภาสมุทยสงฺขาเตหิ สุเภหิ กิณฺณา อากิณฺณาติ **สุภกิณฺหา.** "สุภากิณฺณา"ติ จ วตฺตพฺเพ **อา**สทฺทสฺส รสฺสตฺตํ, อนฺติม**ณ**-การสฺส จ **ห**การํ กตฺวา "สุภกิณฺหา"ติ วุตฺตํ. เอเตปิ ปณีตรตน-ปภาวภาสิเตกตลวาสิโน. ส. ๑๕๙

[๑๐] ฌานปฺปภาวนิพฺพตฺตํ วิปุลํ ผลเมเตสนฺติ **เวหปฺผลา.** ม. ๑๖๔ สญฺญาวิราคภาวนานิพฺพตฺตรูปสนฺตติมตฺตตฺตา นตฺถิ สญฺญา, ตมฺมุเขน วุตฺตาวเสสา อรูปกฺขนฺธา จ เอเตสนฺติ อสญฺญา, เตเยว สตฺตาติ **อสญฺญสตฺตา,** เอเตปิ ปณีตรตนปภาวภาสิเตกตลวาสิโน. สุทฺธานํ อนาคามิอรหนฺตานเมว อาวาสาติ สุทฺธาวาสา. อนุนยปฏิฆาภาวโต วา สุทฺโธ อาวาโส เอเตสนฺติ สุทฺธาวาสา, เตสํ นิวาสภูมิปิ **สุทฺธาวาสา.**

[๑๑] อิเมสุ ปน ปรมตลวาสิโน อปฺปเกน กาเลน อตฺตโน ฐานํ น วิชหนฺตีติ **อวิหา.** ทุติยตลวาสิโน น เกนจิ ตปฺปนฺตีติ **อตปฺปา.** ตติย-ตลวาสิโน ปรมสุนฺทรรูปตฺตา สุเขน ทิสฺสนฺตีติ **สุทสฺสา.** จตุตฺถตลวาสิโน สุปริสุทฺธทสฺสนตฺตา สุเขน ปสฺสนฺตีติ **สุทสฺสิโน.** ปญฺจมตลวาสิโน ปน อุกฺกฏฺฐสมฺปตฺติกตฺตา นตฺถิ เอเตสํ อนิฏฺฐภาโวติ **อกนิฏฺฐา.**

[๑๒] อากาสานญฺจายตเน ปวตฺตา ปจฺจารุปฺปวิปากภูตจตุกฺขนฺธา เอว, เตหิ ปริจฺฉินฺนโอกาโส วา **อากาสานญฺจายตนภูมิ.** เอวํ เสเสสุปิ.

[๑๓] ปุถุชฺชนา โสตาปนฺนา จ สกทาคามิโน จาปิ ปุคฺคลา สุทฺธาวาเสสุ สพฺพถา น ลพฺภนฺตีติ สมฺพนฺโธ. ปุถุชฺชนาทีนญฺจ ปฏิกฺเขเปน อนาคามิอรหนฺตานเมว ตตฺถ ลาโภ วุตฺโต โหติ.

[๑๔] **เสสฏฺฐาเนสูติ** สุทฺธาวาสอปายอสญฺญิวชฺชิเตสุ เสสฏฺฐาเนสุ อริยา อนริยาปิ จ ลพฺภนฺติ.

ภูมิจตุกฺกวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

ม. ๑๖๕

ปฏิสนฺธิจตุกฺกวณฺณนา

ส. ๑๖๐ [๑๖] **โอกฺกนฺติกฺขเณติ** ปฏิสนฺธิกฺขเณ.

[๑๗] ชาติยา อนฺโธ **ชจฺจนฺโธ.** กิญฺจาปิ ชาติกฺขเณ อณฺฑชชลาพุชา สพฺเพปิ อจกฺขุกาว, ตถาปิ จกฺขาทิอุปฺปชฺชนารหกาเลปิ จกฺขุปฺปตฺติวิพนฺธกกมฺมปฺปฏิพาหิตสามตฺถิเยน ทินฺนปฏิสนฺธินา อิตเรนปิ วา กมฺเมน อนุปฺปาเทตพฺพจกฺขุโก สตฺโต **ชจฺจนฺโธ** นาม. อปเร ปน "ชจฺจนฺโธติ ปสูติยเมว อนฺโธ, มาตุกุจฺฉิยํ อนฺโธ หุตฺวา นิกฺขนฺโตติ อตฺโถ, เตน ทุเหตุกติเหตุกานํ มาตุกุจฺฉิยํ จกฺขุสฺส อวิปชฺชนํ สิทฺธนฺ"ติ วทนฺติ. **ชจฺจนฺธาทีนนฺติ** เอตฺถ **อาทิ**คฺคหเณน ชจฺจพธิรชจฺจมูคชจฺจชฬชจฺจุมฺมตฺตกปณฺฑกอุภโตพฺยญฺชนกนปุํสกมฺมาทีนํ สงฺคโห. อปเร ปน "เอกจฺเจ อเหตุกปฏิสนฺธิกา อวิกลินฺทฺริยา หุตฺวา โถกํ วิจารณปกติกา โหนฺติ, ตาทิสานมฺปิ **อาทิ**สทฺเทน สงฺคโห"ติ วทนฺติ. ภุมฺมเทเว สิตา นิสฺสิตา ตคฺคติกตฺตาติ **ภุมฺมสฺสิตา.** สุขสมุสฺสยโต วินิปาตาติ **วินิปาติกา.**

[๑๘] **สพฺพตฺถาปิ กามสุคติยนฺติ** เทวมนุสฺสวเสน สตฺตวิธายปิ กามสุคติยํ.

[๒๑] **เตสูติ** ยถาวุตฺตปฏิสนฺธิยุตฺเตสุ ปุคฺคเลสุ อปายาทีสุ วา. **อายุปฺปมาณคณนาย นิยโม นตฺถิ** เกสญฺจิ จิรายุกตฺตา, เกสญฺจิ จิรตรายุกตฺตา จ. ตถา จาหุ :-

"อาปายิกมนุสฺสายุ– ปริจฺเฉโท น วิชฺชติ
ตถา หิ กาโล มนฺธาตา ยกฺขา เกจิ จิรายุโน"ติ.

อปาเยสุ หิ กมฺมเมว ปมาณํ, ตตฺถ นิพฺพตฺตานํ ยาว กมฺมํ น ม. ๑๖๖
ขียติ, ตาว จวนาภาวโต, ตถา ภุมฺมเทวานํ, เตสุปิ หิ นิพฺพตฺตา เกจิ สตฺตาหาทิกาลํ ติฏฺฐนฺติ, เกจิ กปฺปมตฺตมฺปิ. ตถา มนุสฺสานมฺปิ, กทาจิ เตสมฺปิ อสงฺเขฺยยฺยายุกตฺตา กทาจิ ทสวสฺสายุกตฺตา. "โย จิรํ ชีวติ, โส ส. ๑๖๑
วสฺสสตํ ชีวติ, อปฺปํ วา ภิยฺโย, ทุติยํ วสฺสสตํ น ปาปุณาตี"ติ[๑] อิทํ ปน อชฺชตนกาลิเก สนฺธาย วุตฺตํ.

[๒๒] **ทิพฺพานิ ปญฺจวสฺสสตานีติ** มนุสฺสานํ ปญฺญาส วสฺสานิ เอกทินฺ, ตทนุรูปโต มาสสํวจฺฉเร ปริจฺฉินฺทิตฺวา ทิพฺพปฺปมาณานิ ปญฺจ-วสฺสสตานิ อายุปฺปมาณํ โหติ. วุตฺตมฺปิ เจตํ :-

"ยานิ ปญฺญาส วสฺสานิ มนุสฺสานํ ทิโน ตหึ
ตีสรตฺติทิโว มาโส มาสา ทฺวาทส สํวจฺฉรํ
เตน สํวจฺฉเรนายุ ทิพฺพํ ปญฺจสตํ มตนฺ"ติ.

มนุสฺสคณนายาติ มนุสฺสานํ สํวจฺฉรคณนาย. **ตโต จตุคฺคุณนฺติ** จาตุมหาราชิกานํ ปญฺญาสมานุสกวสฺสปริมิตํ ทิวสํ, ทิพฺพานิ จ ปญฺจ-วสฺสสตานิ ทิคุณํ กตฺวา ทิพฺพวสฺสสหสฺสานิ ตาวตึสานํ สมฺภวตีติ เอวํ ทิวสสํวจฺฉรทิคุณวเสน จตุคฺคุณํ, ตํ ปน ทิพฺพคณนาย วสฺสสหสฺสํ, มนุสฺสคณนาย สฏฺฐิวสฺสสตสหสฺสาธิกติโกฏิปฺปมาณํ โหติ. **ตโต จตุคฺคุณํ ยามานนฺติ** ตาวตึสานมายุปฺปมาณโต วุตฺตนเยน จตุคฺคุณํ, ทิพฺพคณนาย ทฺวิสหสฺสํ, มนุสฺสคณนาย จตฺตาลีสวสฺสสตสหสฺสาธิกา จุทฺทส วสฺสโกฏิโย โหนฺติ. **ตโต จตุคฺคุณํ ตุสิตานนฺติ** ทิพฺพานิ จตฺตาริ วสฺสสหสฺสานิ มนุสฺสคณนาย สฏฺฐิวสฺสสตสหสฺสาธิกา สตฺตปญฺญาส วสฺสโกฏิโย. **ตโต** ม. ๑๖๗
จตุคฺคุณํ นิมฺมานรตีนนฺติ ทิพฺพานิ อฏฺฐวสฺสสหสฺสานิ, มนุสฺสคณนาย เทฺว วสฺสโกฏิสตานิ จตฺตาลีสวสฺสสตสหสฺสาธิกา ตีส วสฺสโกฏิโย จ. **ตโต** ส. ๑๖๒
จตุคฺคุณํ ปรนิมฺมิตวสวตฺตีนนฺติ ทิพฺพานิ โสฬส วสฺสสหสฺสานิ.

---

[๑] ที.มหา ๑๐/๗/๓, สํ.ส. ๑๕/๑๔๕/๑๓๐, องฺ.สตฺตก. ๒๓/๗๔/๑๑๔.

[๒๓] มนุสฺสคณนำ ปน สยเมว ทสฺเสนฺโต อาห **"นวสตญฺจา"**ตฺยาทิ. วสฺสานำ สมฺพนฺธินวสตำ เอกวีส โกฏิโย, ตถา สฏฺฐิ จ วสฺสสตสหสฺสานิ วสวตฺตีสุ อายุปฺปมาณนฺติ สมฺพนฺโธ.

[๒๕] **ทุติยชฺฌานภูมิยนฺติ** จตุกฺกนยวเสน วุตฺตำ. ตโต ปรำ ปวตฺติยำ, จวนกาเล จ ตถา รูปเมว ภวงฺคจุติวเสน ปวตฺติตฺวา นิรุชฺฌตีติ โยชนา.

[๒๙] **เตสูติ** ตาหิ คหิตปฏิสนฺธิเกสุ พฺรหฺมสุ. **กปฺปสฺสาติ** อสงฺเขยฺยยุกปฺปสฺส. น หิ พฺรหฺมปาริสชฺชาทีนำ ติณฺณำ มหากปฺปวเสน อายุปริจฺเฉโท สมฺภวติ เอกกปฺเปปิ เตสำ อวินาสาภาเวน ปริปุณฺณกปฺเป อสมฺภวโต. ตถา เหส[๑] โลโก สตฺตวาเรสุ อคฺคินา วินสฺสติ, อฏฺฐเม วาเร อุทเกน, ปุน สตฺตวาเรสุ อคฺคินา, อฏฺฐเม วาเร อุทเกนาติ เอวำ อฏฺฐสุ อฏฺฐมเกสุ ปริปุณฺเณสุ ปจฺฉิเม วาเร วาเตน วินสฺสติ. ตตฺถ ปฐมชฺฌานตลำ อุปาทาย อคฺคินา, ทุติยตติยชฺฌานตลำ อุปาทาย อุทเกน, จตุตฺถชฺฌานตลำ อุปาทาย วาเตน วินสฺสตีติ. วุตฺตมฺปิ เจตำ :-

"สตฺต สตฺตคฺคินา วารา อฏฺฐเม อฏฺฐเม ทกา
จตุสฏฺฐิ ยทา ปุณฺณา เอโก วายุวโร สิยา.

ม. ๑๖๘ อคฺคินาภสฺสรา เหฏฺฐา อาเปน สุภกิณฺหโต
เวหปฺผลโต วาเตน เอวำ โลโก วินสฺสตี"ติ.

ตสฺมา ติณฺณมฺปิ ปฐมชฺฌานตลานำ เอกกปฺเปปิ อวินาสาภาวโต
ส. ๑๖๓ สกลกปฺเป เตสำ สมฺภโว นตฺถีติ อสงฺเขยฺยยุกปฺปวเสน เตสำ อายุปริจฺเฉโท ทฏฺฐพฺโพ. ทุติยชฺฌานาทิตลโต ปฏฺฐาย ปน ปริปุณฺณสฺส มหากปฺปสฺส วเสน, น อสงฺเขยฺยยุกปฺปวเสน. **อสงฺเขยฺยยุกปฺโปติ** จ โยชนายาม-วิตฺถารโต เสตสาสปราสิโต วสฺสสตวสฺสสตจุจเยน เอเกกพีชสฺส หรเณน สาสปราสิโน ปริกฺขเยปิ อกฺขยสภาวสฺส มหากปฺปสฺส จตุตฺถภาโค. โส ปน สตฺถโรคทุพฺภิกฺขานำ อญฺญตรสำวฏฺเฏน พหูสุ สตฺเตสุ[๒] วินาสมุปคเตสุ อวสิฏฺฐสตฺตสนฺตานปฺปวตฺตกุสลกมฺมานุภาเวน ทสวสฺสโต ปฏฺฐาย

---

[๑] วิสุทฺธิ. ๒/๕๘. [๒] ม-ก-โปตฺถเกสุ อยำ ปาโจ น ทิสฺสติ, มณิมญฺชู. ๑/๑๘ ปิฏเจ ปสฺสิตพฺพำ.

อนุกฺกเมน อสงฺเขฺยยฺยายุกปฺปมาเณสุ สตฺเตสุ ปุน อสทฺธมฺมสมาทาน-วเสน กเมน ปริหายิตฺวา ทสวสฺสายุเกสุ ชาเตสุ โรคาทีนํ อญฺญตร-สมฺผสฺเสน สตฺตานํ วินาสปฺปตฺติยาว "อยเมโก อนฺตรกปฺโป"ติ เอวํ ปริจฺฉินฺนสฺส อนฺตรกปฺปสฺส วเสน จตุสฏฺฐิอนฺตรกปฺปปฺปมาโณ โหติ, วีสติอนฺตรกปฺปปฺปมาโณติ จ วทนฺติ.

[๔๕] อากาสานญฺจายตนํ อุปคจฺฉนฺตีติ **อากาสานญฺจายตนูปคา.**

[๔๙] **เอกเมวาติ** ภูมิโต ชาติโต สมฺปยุตฺตธมฺมโต สงฺขารโต จ สมานเมว. **เอกชาติยนฺติ** เอกสฺมึ ภเว.

ปฏิสนฺธิจตุกฺกวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

กมฺมจตุกฺกวณฺณนา

ม. ๑๖๙

[๕๐] อิทานิ กมฺมจตุกฺกํ จตูหากาเรหิ ทสฺเสตุํ **"ชนกนฺ"**ตฺยาทิ อารทฺธํ. ชนยตีติ **ชนกํ.** อุปตฺถมฺเภตีติ **อุปตฺถมฺภกํ.** อุปคนฺตฺวา ปีเฬตีติ **อุปปีฬกํ.** อุปคนฺตฺวา ฆาเตตีติ **อุปฆาตกํ.**

ตตฺถ ปฏิสนฺธิปวตฺตีสุ วิปากกฏตฺตารูปานํ นิพฺพตฺตกา กุสลากุสล-เจตนา **ชนกํ** นาม. สยํ วิปากํ นิพฺพตฺเตตุํ อสกฺโกนฺตมฺปิ กมฺมนฺตรสฺส จิรตรวิปากนิพฺพตฺตเน ปจฺจยภูตํ, วิปากสฺเสว วา สุขทุกฺขภูตสฺส วิจฺเฉท- ส. ๑๖๔
ปจฺจยานุปฺปตฺติยา อุปพฺรูหนปจฺจยุปฺปตฺติยา จ ชนกสามตฺถิยานุรูปํ จิรตรปฺปวตฺติปจฺจยภูตํ กุสลากุสลกมฺมํ **อุปตฺถมฺภกํ** นาม. กมฺมนฺตรชนิต-วิปากสฺส พฺยาธิธาตุสมตาทินิมิตฺตวิพาธเนน จิรตรปฺปวตฺติวินิพนฺธกํ ยํ กิญฺจิ กมฺมํ **อุปปีฬกํ** นาม. ทุพฺพลสฺส ปน กมฺมสฺส ชนกสามตฺถิยํ อุปหจฺจ วิจฺเฉทกปจฺจยุปฺปาทเนน ตสฺส วิปากํ ปฏิพาหิตฺวา สยํ วิปาก-นิพฺพตฺตกกมฺมํ **อุปฆาตกํ** นาม.

ชนโกปฆาตกานญฺหิ อยํ วิเสโส :- ชนกํ กมฺมนฺตรสฺส วิปากํ อนุปจฺฉินฺทิตฺวาว วิปากํ ชเนติ, อุปฆาตกํ อุปจฺเฉทนปุพฺพกนฺติ. อิทํ ตาว

อฏฺฐกถาสุ[๑] สนฺนิฏฺฐานํ. อปเร ปน อาจริยา "อุปปีฬกกมฺมํ พหฺวาพาธตฺตาทิปจฺจโยปสหาเรน กมฺมนฺตรสฺส วิปากํ อนฺตรนฺตรา วิพาธติ. อุปฆาตกํ ปน ตํ สพฺพโส อุปจฺฉินฺทิตฺวา อญฺญสฺส โอกาสํ เทติ, น ปน สยํ วิปากนิพฺพตฺตกํ, เอวญฺหิ ชนกโต อิมสฺส วิเสโส สุปากโฏ"ติ วทนฺติ. **กิจฺจวเสนาติ** ชนนอุปตฺถมฺภนอุปปีฬนอุปจฺเฉทนกิจฺจวเสน.

[๕๑] **ครุกนฺติ** มหาสาวชฺชํ มหานุภาวญฺจ อญฺเญน กมฺเมน ปฏิพาหิตุํ อสกฺกุเณยฺยกมฺมํ. **อาสนฺนนฺติ** มรณกาเล อนุสฺสริตํ, ตทา
ม. ๑๗๐ กตญฺจ. **อาจิณฺณนฺติ** อภิณฺหโส กตํ, เอกวารํ กตฺวาปิ วา อภิณฺหโส สมาเสวิตํ. **กฏตฺตากมฺมนฺติ** ครุกาทิภาวํ อสมฺปตฺตํ กตมตฺตโตเยว กมฺมนฺติ วตฺตพฺพกมฺมํ.

ตตฺถ กุสลํ วา โหตุ อกุสลํ วา, ครุกาครุเกสุ ยํ ครุกं อกุสลปกฺเข มาตุฆาตกาทิกมฺมํ กุสลปกฺเข มหคฺคตกมฺมํ วา, ตเทว
ส. ๑๖๕ ปฐมํ วิปจฺจติ สติปิ อาสนฺนาทิกมฺเม ปริตฺตํ อุทกํ โอตฺถริตฺวา คจฺฉนฺโต มโหโฆ วิย. ตถา หิ ตํ "ครุกนฺ"ติ วุจฺจติ. ตสฺมึ อสติ ทูราสนฺเนสุ ยํ อาสนฺนํ มรณกาเล อนุสฺสริตํ, ตเทว ปฐมํ วิปจฺจติ, อาสนฺนกาเล กเต วตฺตพฺพเมว นตฺถิ. ตสฺมิมฺปิ อสติ อาจิณฺณานาจิณฺเณสุ จ ยํ อาจิณฺณํ สุสีลฺยํ วา ทุสฺสีลฺยํ วา, ตเทว ปฐมํ วิปจฺจติ. กฏตฺตากมฺมํ ปน ลทฺธาเสวนํ ปุริมานํ อภาเวน ปฏิสนฺธึ อากฑฺฒตีติ ครุกํ สพฺพปฐมํ วิปจฺจติ. ครุเก อสติ อาสนฺนํ, ตสฺมิมฺปิ อสติ อาจิณฺณํ, ตสฺมิมฺปิ อสติ กฏตฺตากมฺมํ. เตนาห **"ปากทานปริยาเยนา"**ติ, วิปากทานานุกฺกเมนาตฺยตฺโถ. **อภิธมฺมาวตาราทีสุ** ปน อาสนฺนโต อาจิณฺณํ ปฐมํ วิปจฺจนฺตํ กตฺวา วุตฺตํ. ยถา ปน โคคณปริปุณฺณสฺส วชสฺส ทฺวาเร วิวเฏ อปรภาเค ทมฺมควพลวคเวสุ สนฺเตสุปิ โย วชทฺวารสฺส อาสนฺโน โหติ, อนฺตมโส ทุพฺพลชรคฺคโวปิ, โสเยว ปฐมตรํ นิกฺขมติ, เอวํ ครุกโต อญฺเญสุ กุสลากุสเลสุ สนฺเตสุปิ มรณกาลสฺส อาสนฺนตฺตา อาสนฺนเมว ปฐมํ วิปากํ เทตีติ อิธ ตํ ปฐมํ วุตฺตํ.

---

[๑] วิสุทฺธิ ๒/๒๖๖-๒๖๗, องฺ.อฏฺ. ๒/๑๒๒-๑๒๓.

[๕๒] ทิฏฺฐธมฺโม ปจฺจกฺขภูโต ปจฺจุปฺปนฺโน อตฺตภาโว, ตตฺถ เวทิตพฺพํ วิปากานุภวนวเสนาติ **ทิฏฺฐธมฺมเวทนียํ**. ทิฏฺฐธมฺมโต อนนฺตรํ อุปปชฺชิตฺวา เวทิตพฺพํ **อุปปชฺชเวทนียํ**. อปเร อปเร ทิฏฺฐธมฺมโต อญฺญสฺมึ ยตฺถ กตฺถจิ อตฺตภาเว เวทิตพฺพํ กมฺมํ **อปราปริยเวทนียํ**. อโหสิ เอว กมฺมํ, ม. ๑๗๑
น ตสฺส วิปาโก อโหสิ อตฺถิ ภวิสฺสติ จาติ เอวํ วตฺตพฺพกมฺมํ **อโหสิกมฺมํ**.

ตตฺถ ปฏิปกฺเขหิ อนภิภูตตาย ปจฺจยวิเสเสน ปฏิลทฺธวิเสสตาย จ พลวภาวปฺปตฺตา ตาทิสสฺส ปุพฺพาภิสงฺขารสฺส วเสน สาติสยา หุตฺวา ส. ๑๖๖
ตสฺมึเยว อตฺตภาเว ผลทายินี ปฐมชวนเจตนา **ทิฏฺฐธมฺมเวทนียํ** นาม. สา หิ วุตฺตปฺปกาเรน พลวชนสนฺตาเน คุณวิเสสยุตฺเตสุ อุปการานุปการวสปฺปวตฺติยา อาเสวนาลาเภน อปฺปวิปากตาย จ อิตรทฺวยํ วิย ปวตฺตสนฺตานุปรมาเปกฺขํ โอกาสลาภาเปกฺขญฺจ กมฺมํ น โหตีติ อิเธว ปุปฺผมตฺตํ วิย ปวตฺติวิปากมตฺตํ อเหตุกผลํ เทติ. อตฺถสาธิกา ปน สตฺตมชวนเจตนา สนฺนิฏฺฐาปกเจตนาภูตา วุตฺตนเยน ปฏิลทฺธวิเสสา อนนฺตรตฺตภาเว วิปากทายินี **อุปปชฺชเวทนียํ** นาม. สา จ ปฏิสนฺธึ ทตฺวาว ปวตฺติวิปากํ เทติ. ปฏิสนฺธิยา ปน อทินฺนาย ปวตฺติวิปากํ เทตีติ นตฺถิ. จุติอนนฺตรญฺหิ อุปปชฺชเวทนียสฺส โอกาโส. ปฏิสนฺธิยา ปน ทินฺนาย ชาติสเตปิ ปวตฺติวิปากํ เทตีติ อาจริยา. ยถาวุตฺตการณวิรหโต ทิฏฺฐธมฺมเวทนียาทิภาวํ อสมฺปตฺตา อาทิปริโยสานเจตนานํ มชฺเฌ ปวตฺตา ปญฺจ เจตนา วิปากทานสภาวสฺส อนุปจฺฉินฺนตฺตา ยทา กทาจิ โอกาสลาเภ สติ ปฏิสนฺธิปวตฺตีสุ วิปากํ อภินิปฺผาเทนฺตี **อปราปริยเวทนียํ** นาม. สกสกกาลาตีตํ ปน ปุริมกมฺมทฺวยํ, ตติยมฺปิ จ สํสารปฺปวตฺติยา โวจฺฉินฺนาย **อโหสิกมฺมํ** นาม.

ปากกาลวเสนาติ ปจฺจุปฺปนฺเน, ตทนนฺตเร, ยทา กทาจีติ เอวํ ปุริมานํ ติณฺณํ ยถาปริจฺฉินฺนกาลวเสน อิตรสฺส ตทนฺตรกาลาภาววเสน จ. อโหสิกมฺมสฺส หิ กาลาติกฺกมโตว ตโตวหาโร.

ม. ๑๗๒ [๕๓] **ปากฏฺฐานวเสนาติ** ปฏิสนฺธิยา วิปจฺจนภูมิวเสน.

ส. ๑๖๗ [๕๔] อิทานิ อกุสลาทิกมฺมานํ กายกมฺมทฺวาราทิวเสน ปวตฺตึ ตนิทฺเทสมุเขน จ เตสํ ปาณาติปาตาทิวเสน ทสวิธาทิเภทญฺจ ทสฺเสตุํ **"ตตฺถ อกุสลน"**ตฺยาทิ อารทฺธํ. กายทฺวาเร ปวตฺตํ กมฺมํ **กายกมฺมํ.** เอวํ **วจีกมฺมา**ทีนิ.

[๕๕] ปาณสฺส สณิกํ ปติตุํ อทตฺวา อตีว ปาตนํ **ปาณาติปาโต.** กายวาจาหิ อทินฺนสฺส อาทานํ **อทินฺนาทานํ.** เมถุนวีติกฺกมสงฺขาเตสุ กาเมสุ มิจฺฉา จรณํ **กาเมสุมิจฺฉาจาโร.**

ตตฺถ **ปาโณติ** โวหารโต สตฺโต, ปรมตฺถโต ชีวิตินฺทฺริยํ. ตสฺมึ ปาเณ ปาณสญฺญิโน ชีวิตินฺทฺริยุปจฺเฉทกปฺปโยคสมุฏฺฐาปิกา วธกเจตนา **ปาณาติปาโต.** ปรภณฺเฑ ตถาสญฺญิโน ตทาทายกปฺปโยคสมุฏฺฐาปิกา เถยฺยเจตนา **อทินฺนาทานํ.** อสทฺธมฺมเสวนวเสน กายทฺวารปฺปวตฺตา อคนฺตพฺพฏฺฐานวีติกฺกมเจตนา **กาเมสุมิจฺฉาจาโร** นาม. สุราปานมฺปิ เอตฺเถว สงฺคยฺหตีติ วทนฺติ รสสงฺขาเตสุ กาเมสุมิจฺฉาจารภาวโต. **กายวิญฺญตฺติสงฺขาเต กายทฺวาเร**ติ กาเยน อธิปฺปายวิญฺญาปนโต, สยญฺจ กาเยน วิญฺเญยฺยตฺตา กายวิญฺญตฺติสงฺขาเต อภิกฺกมาทิชนก-จิตฺตชวาโยธาตฺวาธิกกลาปสฺส วิการภูเต สนฺถมฺภนาทีนํ สหการีการณ-ภูเต โจปนกายภาวโต กมฺมานํ ปวตฺติมุขภาวโต จ กายทฺวารสงฺขาเต กมฺมทฺวาเร.

กิญฺจาปิ หิ ตตฺถกมฺมสหคตจิตฺตุปฺปาเทเนว สา วิญฺญตฺติ ชนียติ, ตถาปิ ตสฺสา ตถา ปวตฺตมานาย ตสฺมุฏฺฐาปกกมฺมสฺส กายกมฺมาทิ-
ส. ๑๖๘ โวหาโร โหตีติ สา ตสฺเสว ปวตฺติมุขภาเวน วตฺตุํ ลพฺภติ. "กายทฺวาเร
ม. ๑๗๓ วุตฺติโต"ติ เอตฺตเกเยว วุตฺเต "ยทิ เอวํ กมฺมทฺวารววตฺถานํ น สิยา. กายทฺวาเร หิ ปวตฺตํ 'กายกมฺมนฺ'ติ วุจฺจติ, กายกมฺมสฺส จ ปวตฺติมุขภูตํ 'กายทฺวารนฺ'ติ. ปาณาติปาตาทิกํ ปน วาจาย อาณาเปนฺตสฺส กายกมฺมํ วจีทฺวาเรปิ ปวตฺตตีติ ทฺวาเรน กมฺมววตฺถานํ น สิยา, ตถา มุสาวาทาทึ

กายวิกาเรน กโรนฺตสฺส วจีกมฺมํ กายทฺวาเรปิ ปวตฺตตีติ กมฺเมน ทฺวารววตฺถานมฺปิ น สิยา"ติ อยํ โจทนา ปจฺจุปฏฺเฐยฺยาติ พาหุลฺล-วุตฺติยา ววตฺถานํ ทสฺเสตุํ **"พาหุลฺลวุตฺติโต"**ติ วุตฺตํ. กายกมฺมญฺหิ กายทฺวาเรเยว พหุลํ ปวตฺตติ, อปฺปํ วจีทฺวาเร, ตสฺมา กายทฺวาเรเยว พหุลํ ปวตฺตนโต กายกมฺมภาโว สิทฺโธ วนจรกาทีนํ วนจรกาทิภาโว วิย. ตถา กายกมฺมเมว เยภุยฺเยน กายทฺวาเร ปวตฺตติ, น อิตรานิ, ตสฺมา กายกมฺมสฺส เยภุยฺเยน เอตฺเถว ปวตฺตนโต กายกมฺมทฺวารภาโว สิทฺโธ พฺราหฺมณคามาทีนํ พฺราหฺมณคามาทิภาโว วิยาติ นตฺถิ กมฺมทฺวาร-ววตฺถาเน โกจิ วิพนฺโธติ อยเมตฺถาธิปฺปาโย.

[๕๖] มุสาติ อภูตํ วตฺถุ. ตํ ตจฺฉโต วทนฺติ เอเตนาติ **มุสาวาโท**. ปิสติ สามคฺคึ สญฺจุณฺเณติ วิกฺขิปติ, ปิยภาวํ สุญฺญํ กโรตีติ วา **ปิสุณา**. อตฺตานมฺปิ ปรมฺปิ ผรุสํ กโรติ, กกโจ วิย ขรสมฺผสฺสาติ วา **ผรุสา**. สํ สุขํ, หิตญฺจ ผลติ วิสรติ[๑] วินาเสตีติ สมฺผํ, อตฺตโน ปเรสญฺจ อนุปการํ ยํ กิญฺจิ, ตํ ปลปติ เอเตนาติ **สมฺผปฺปลาโป**. ส. ๑๖๙

ตตฺถ อภูตํ วตฺถุํ ภูตโต ปรํ วิญฺญาเปตุกามสฺส ตถา วิญฺญาปนปฺ-ปโยคสมุฏฺฐาปิกา เจตนา **มุสาวาโท**. โส ปรสฺส อตฺถเภทกโรว กมฺมปโถ โหติ, อิตโร กมฺมเมว. ปเรสं เภทกามตาย อตฺตปฺปิย- ม. ๑๗๔
กามตาย วา ปรเภทกรวจีปโยคสมุฏฺฐาปิกา สงฺกิลิฏฺฐเจตนา **ปิสุณวาจา**, สาปิ ทฺวีสุ ภินฺเนสุเยว กมฺมปโถ. ปรสฺส มมฺมจฺเฉทกรวจีปโยค-สมุฏฺฐาปิกา เอกนฺตผรุสเจตนา **ผรุสวาจา**. น หิ จิตฺตสญฺหตาย สติ ผรุสวาจา นาม โหติ. สีตาหรณาทิอนตฺถวิญฺญาปนปฺปโยคสมุฏฺฐาปิกา สงฺกิลิฏฺฐเจตนา **สมฺผปฺปลาโป**, โส ปน ปเรหิ ตสฺมึ อตฺเถ คหิเตเยว กมฺมปโถ. **วจีวิญฺญตฺติสงฺขาเต วจีทฺวาเร**ติ วาจาย อธิปฺปายํ วิญฺญาเปติ, สยญฺจ วาจาย วิญฺญายตีติ วจีวิญฺญตฺติสงฺขาเต วจีเภทกรปฺปโยคสมุฏฺฐาปกจิตฺตสมุฏฺฐานปถวีธาตฺวาธิกกลาปสฺส วิการภูเต โจปนวาจาภาวโต กมฺมานํ ปวตฺติมุขภาวโต จ วจีทฺวารสงฺขาเต กมฺมทฺวาเร. **พาหุลฺลวุตฺติโต**ติ อิทํ วุตฺตนยเมว.

---

[๑] วิทรติ (ที.ฏี. ๑/๑๔๕).

[๕๗] ปรสมฺปตฺตึ อภิมุขํ ฌายติ โลภวเสน จินฺเตตีติ **อภิชฺฌา.** พฺยาปชฺชติ หิตสุขํ เอเตนาติ **พฺยาปาโท.** มิจฺฉา วิปรีตโต ปสฺสตีติ **มิจฺฉาทิฏฺฐิ.**

ตตฺถ "อโห วต อิทํ มม สิยา"ติ เอวํ ปรภณฺฑาภิชฺฌายนํ **อภิชฺฌา,** สา ปรภณฺฑสฺส อตฺตโน นามเนเนว กมฺมปโถ โหติ. "อโห
ส. ๑๗๐ วตายํ สตฺโต วินสฺเสยฺยา"ติ เอวํ มโนปโทโส **พฺยาปาโท.** "นตฺถิ ทินฺนนฺ"ตฺยาทินา นเยน วิปรีตทสฺสนํ **มิจฺฉาทิฏฺฐิ.** เอตฺถ ปน นตฺถิก-อเหตุกอกิริยทิฏฺฐีหิเยว กมฺมปถเภโท. อิเมสํ ปน องฺคาทิวตฺถานวเสน ปปญฺโจ ตตฺถ ตตฺถ[๑] อาคตนเยน ทฏฺฐพฺโพ. **อณฺณตฺราปิ วิญฺญตฺติยาติ** กายวจีวิญฺญตฺตึ วินาปิ, ตํ อสมฺปฏฺฐาเปตฺวาปีตฺยตฺโถ. วิญฺญตฺติสมฺปฏฺฐาปก-จิตฺตสมฺปยุตฺตา เจตฺถ อภิชฺฌาทโย เจตนาปกฺขิกาว โหนฺติ.

ม. ๑๗๕ [๕๘-๕๙] **โทสมูเลน ชายนฺตีติ** สหชาตาทิปจฺจเยน โทสสงฺขาตมูเลน โทสมูลกจิตฺเตน วา ชายนฺติ, น โลภมูลาทีหิ. หสมานาปิ หิ ราชาโน โทสจิตฺเตเนว ปาณวธํ อาณาเปนฺติ, ตถา ผรุสวาจาพฺยาปาเทสุปิ ยถารหํ ทฏฺฐพฺพํ. มิจฺฉาทสฺสนสฺส อภินิวิสิตพฺพวตฺถูสุ โลภปุพฺพงฺคมเมว อภินิวิสนโต อาห **"มิจฺฉาทิฏฺฐิ จ โลภมูเลนา"**ติ.

[๖๐] **เสสานิ จตฺตาริปิ ทฺวีหิ มูเลหิ สมฺภวนฺตีติ** โย ตาว อภิมตํ วตฺถุ๋ อนภิมตํ วา อตฺตพฺพนฺธุปริตฺตาณาทิปฺปโยชนํ สนฺธาย หรติ, ตสฺส อทินฺนาทานํ โลภมูเลน โหติ. เวรนิยฺยาตนตฺถํ หรนฺตสฺส โทสมูเลน. นีติปาจกปฺปมาณโต ทุฏฺฐนิคฺคหณตฺถํ ปรสนฺตกํ หรนฺตานํ ราชูนํ พฺราหฺมณานญฺจ "สพฺพมิทํ พฺราหฺมณานํ ราชูหิ ทินฺนนฺ, เตสํ ปน สพฺพทุพฺพลภาเวน อญฺเญ ปริภุญฺชนฺติ, อตฺตสนฺตกเมว พฺราหฺมณา ปริภุญฺชนฺตี"ตฺยาทีนิ วตฺวา สกสญฺญาย เอว ยํ กิญฺจิ หรนฺตานํ กมฺมผล-สมฺพนฺธาปวาทีนญฺจ โมหมูเลน. เอวํ มุสาวาทาทีสุปิ ยถารหํ โยเชตพฺพํ.

[๖๓] ฉสุ อารมฺมเณสุ ติวิธกมฺมวเสน อุปฺปชฺชมานมฺเปตํ ติวิธ-
ส. ๑๗๑ นิยเมน อุปฺปชฺชตีติ อาห **"ตถา ทานสีลภาวนาวเสนา"**ติ. ทสธา

---

[๑] วิ.อฏ. ๑/๔๗๗, ที.อฏ. ๑/๖๘, อภิ.อฏ. ๑/๑๔๕ ปิฏเจสุ ปสฺสิตพฺพํ.

นิทฺทิสิยมานานำ หิ ทฺวินฺนำ, ปุน ทฺวินฺนำ ติณฺณญฺจ ยถากฺกมำ ทานาทีสุ ตีเสฺวว สงฺคโห. การณำ ปเนตฺถ ปรโต ปวกฺขาม. ฉสารมฺมเณสุ ปน ติวิธกมฺมทฺวาเรสุ จ เนสำ ปวตฺติโยชนา **อฏฺฐกถาทีสุ**[๑] อาคตนเยน คเหตพฺพา.

[๖๕] ทียติ เอเตนาติ **ทานำ**, ปริจฺจาคเจตนา. เอวำ เสเสสุปิ. สีลตีติ **สีลำ**, กายวจีกมฺมานิ สมาทหติ, สมฺมา จเปตีตฺยตฺโถ, สีลยติ วา อุปธาเรตีติ **สีลำ**. อุปธารณำ ปเนตฺถ กุสลานำ อธิฏฺฐานภาโว. ตถา หิ ม. ๑๗๖
วุตฺตำ "สีเล ปติฏฺฐายา"ตฺยาทิ.[๒] ภาเวติ กุสเล ธมฺเม อาเสวติ วฑฺเฒติ เอตายาติ **ภาวนา**. อปจายติ ปูชาวเสน สามีจึ กโรติ เอเตนาติ **อปจายนำ**. ตำตำกิจฺจกรเณ พฺยาวฏสฺส ภาโว **เวยฺยาวจฺจำ**. อตฺตโน สนฺตาเน นิพฺพตฺตา ปตฺติ ทียติ เอเตนาติ **ปตฺติทานำ**. ปตฺตึ อนุโมทติ เอตายาติ **ปตฺตานุโมทนา**. ธมฺมำ สุณนฺติ เอเตนาติ **ธมฺมสฺสวนำ**. ธมฺมำ เทเสนฺติ เอตายาติ **ธมฺมเทสนา**. ทิฏฺฐิยา อุชุกรณำ **ทิฏฺฐิชุกมฺมำ**.

ตตฺถ สานุสยสนฺตานวโต ปเรสำ ปูชานุคฺคหกามตาย อตฺตโน วิชฺชมานวตฺถุปริจฺจชนวสปฺปวตฺตเจตนา **ทานำ** นาม, ทานวตฺถุปริเยสน-วเสน ทินฺนสฺส โสมนสฺสจิตฺเตน อนุสฺสรณวเสน จ ปวตฺตา ปุพฺพปจฺฉา-ภาคเจตนา เอตฺเถว สโมธานำ คจฺฉนฺติ. เอวำ เสเสสุปิ ยถารหำ ทฏฺฐพฺพำ. นิจฺจสีลาทิวเสน ปญฺจ อฏฺฐ ทส วา สีลานิ สมาทิยนฺตสฺส ปริปูเรนฺตสฺส ส. ๑๗๒
อสมาทิยิตฺวาปิ สมฺปตฺตกายวจีทุจฺจริตโต วิรมนฺตสฺส ปพฺพชนฺตสฺส อุปสมฺปทมาฬเก สำวรำ สมาทิยนฺตสฺส จตุปาริสุทฺธิสีลำ ปริปูเรนฺตสฺส จ ปวตฺตเจตนา **สีลำ** นาม. จตฺตาลีสาย กมฺมฏฺฐาเนสุ ขนฺธาทีสุ จ ภูมีสุ ปริกมฺมสมฺมสนวสปฺปวตฺตา อปฺปนำ อปฺปตฺตา โคตฺรภุปริโยสานเจตนา **ภาวนา** นาม, นิรวชฺชวิชฺชาทิปริยาปุณนเจตนาปิ เอตฺเถว สโมธานำ คจฺฉติ.

วยสา คุเณหิ จ เชฏฺฐานำ จีวราทีสุ ปจฺจาสารหิเตน อสงฺ-กิลิฏฺฐจิตฺตาสเยน ปจฺจุปฏฺฐานอาสนาภินีหาราทิวิธินา พหุมานกรณเจตนา

---

[๑] อภิ.อฏ. ๑/๒๐๘ ปิฏเจ ปสฺสิตพฺพำ. [๒] สำ.ส. ๑๕/๒๓/๑๖, สำ.มหา. ๑๙/๔๑๒/๑๖๓.

อปจายนํ นาม. เตสเมว คิลานานญฺจ ยถาวุตฺตชฺฌาสเยน ตตฺถกิจฺจ-
กรณเจตนา **เวยฺยาวจฺจํ** นาม. อตฺตโน สนฺตาเน นิพฺพตฺตสฺส ปุญฺญสฺส
ม. ๑๗๗ปเรหิ สาธารณภาวํ ปจฺจาสึสนเจตนา **ปตฺติทานํ** นาม. ปเรหิ ทินฺนสฺส
อทินฺนสฺสปิ วา ปุญฺญสฺส มจฺเฉรมลวินิสฺสเฏน จิตฺเตน อพฺภานุโมทน-
เจตนา **ปตฺตานุโมทนา** นาม. เอวมิมํ ธมฺมํ สุตฺวา ตตฺถ วุตฺตนเยน
ปฏิปชฺชนฺโต "โลกิยโลกุตฺตรคุณวิเสสสฺส ภาคี ภวิสฺสามิ, พหุสฺสุโต วา
หุตฺวา ปเรสํ ธมฺมเทสนาทีหิ อนุคฺคณฺหิสฺสามี"ติ เอวํ อตฺตโน ปเรสญฺจ
วา หิตผรณวสปฺปวตฺเตน อสงฺกิลิฏฺฐชฺฌาสเยน หิตูปเทสสวนเจตนา
ธมฺมสฺสวนํ นาม, นิรวชฺชวิชฺชาทิสวนเจตนาปิ เอตฺเถว สงฺคยฺหติ.
ลาภสกฺการาทินิรเปกฺขตาย โยนิโส มนสิกโรโต หิตูปเทสเจตนา
ธมฺมเทสนา นาม, นิรวชฺชวิชฺชาทิอุปทิสนเจตนาปิ เอตฺเถว สงฺคหํ
คจฺฉติ. "อตฺถิ ทินฺนนฺ"ตฺยาทินยปฺปวตฺตสมฺมาทสฺสนวเสน ทิฏฺฐิยา
อุชุกรณํ **ทิฏฺฐิชุกมฺมํ** นาม.

ส. ๑๗๓ ยทิ เอวํ ญาณวิปฺปยุตฺตจิตฺตุปฺปาทสฺส ทิฏฺฐิชุกมฺมปุญฺญกิริยภาโว
น ลพฺภตีติ ? โน น ลพฺภติ ปุริมปจฺฉิมเจตนานมฺปิ ตตฺถปุญฺญกิริยาเสฺวว
สงฺคณฺหนโต. กิญฺจาปิ หิ อุชุกรณเวลายํ ญาณสมฺปยุตฺตเมว จิตฺตํ โหติ,
ปุริมปจฺฉาภาเค ปน ญาณวิปฺปยุตฺตมฺปิ สมฺภวตีติ ตสฺสปิ ทิฏฺฐิชุกมฺม-
ภาโว อุปปชฺชตีติ อลมติปฺปปญฺเจน.

อิเมสุ ปน ทสสุ ปตฺติทานานุโมทนา ทาเน สงฺคหํ คจฺฉนฺติ
ตทุสภาวตฺตา. ทานมฺปิ หิ อิสฺสามจฺเฉรานํ ปฏิปกฺขํ, เอเตปิ. ตสฺมา
สมานปฺปฏิปกฺขตาย เอกลกฺขณตฺตา เต ทานมยปุญฺญกิริยวตฺถุมฺหิ
สงฺคยฺหนฺติ. อปจายนเวยฺยาวจฺจา สีลมยปุญฺเญว สงฺคยฺหนฺติ จาริตฺต-
สีลภาวโต. เทสนาสวนทิฏฺฐิชุกา ปน กุสลธมฺมาเสวนภาวโต "ภาวนามเย
สงฺคหํ คจฺฉนฺตี"ติ[๑] **อาจริยธมฺมปาลตฺเถเรน** วุตฺตํ. อปเร ปน
ม. ๑๗๘ "เทเสนฺโต สุณนฺโต จ เทสนานุสาเรน ญาณํ เปเสตฺวา ลกฺขณานิ
ปฏิวิชฺฌ ปฏิวิชฺฌ เทเสติ สุณาติ จ, ตานิ จ เทสนาสวนานิ

---

[๑] ที.ฏี. ๓/๒๕๙.

ปฏิเวธเมวาหรนฺตีติ เทสนาสวนา ภาวนามเย สงฺคหํ คจฺฉนฺตี"ติ วทนฺติ. ธมฺมทานสภาวโต เทสนา ทานมเย สงฺคหํ คจฺฉตีติปิ สกฺกา วตฺตุํ. ตถา หิ วุตฺตํ "สพฺพทานํ ธมฺมทานํ ชินาตี"ติ.[๑] ตถา ทิฏฺฐิชุกมฺมํ สพฺพตฺถาปิ สพฺเพสํ นิยมนลกฺขณตฺตา. ทานาทีสุ หิ ยํ กิญฺจิ "อตฺถิ ทินฺนนฺ"ตฺยาทินยปฺปวตฺตาย สมฺมาทิฏฺฐิยา วิโสธิตํ มหปฺผลํ โหติ มหานิสํสํ, เอวญฺจ กตฺวา **ทีฆนิกายฏฺฐกถายํ**[๒] "ทิฏฺฐิชุกมฺมํ สพฺเพสํ นิยมลกฺขณนฺ"ติ วุตฺตํ. เอวํ ทานสีลภาวนาวเสน ตีสุ อิตเรสํ สงฺคณฺหนโต สงฺเขปโต ติวิธเมว ปุญฺญกิริยวตฺถุ โหตีติ ทฏฺฐพฺพํ, ตถา ส. ๑๗๔
เจว อาจริเยน เหฏฺฐา ทสฺสิตํ.

[๖๗] **มโนกมฺมเมว** วิญฺญตฺติสมุฏฺฐาปกตฺตาภาเวน กายทฺวาราทีสุ อปฺปวตฺตนโต. **ตญฺจ** รูปาวจรกุสลํ **ภาวนามยํ** ทานาทิวเสน อปฺปวตฺตนโต. **อปฺปนาปฺปตฺตํ** ปุพฺพภาคปฺปวตฺตานํ กามาวจรภาวโต. **ฌานงฺคเภเทนาติ** ปฏิปทาทิเภทโต อเนกวิธตฺเตปิ องฺคาติกฺกมวเสน นิพฺพตฺตชฺฌานงฺคเภทโต ปญฺจวิธํ โหติ.

[๖๘] **อารมฺมณเภเทนาติ** :-

"กสิณุคฺฆาฏิมากาสํ อากาสวิสยํ มโน
ตทภาโว ตทาลมฺพํ วิญฺญาณนฺติ จตุพฺพิธนฺ"ติ

อิเมสํ จตุนฺนํ อารมฺมณานํ เภเทน.

[๖๙] **เอตฺถาติ** อิเมสุ ปากฏฺฐานวเสน จตุพฺพิเธสุ กมฺเมสุ. **อุทฺธจฺจรหิตนฺติ** อุทฺธจฺจสหคตเจตนารหิตํ เอกาทสวิธํ อกุสลกมฺมํ. กึ ปเนตฺถ การณํ อธิโมกฺขวิรเหน สพฺพทุพฺพลมฺปิ วิจิกิจฺฉาสหคตํ ปฏิสนฺธึ อากฑฺฒติ, อธิโมกฺขสมฺปโยเคน ตโต พลวนฺตมฺปิ อุทฺธจฺจ-สหคตํ นากฑฺฒตีติ ? ปฏิสนฺธิทานสภาวาภาวโต. พลวํ อากฑฺฒติ, ม. ๑๗๙
ทุพฺพลํ นากฑฺฒตีติ หิ อยํ วิจารณา ปฏิสนฺธิทานสภาเวสุเยว. ยสฺส ปน ปฏิสนฺธิทานสภาโวเยว นตฺถิ, น ตสฺส พลวภาโว ปฏิสนฺธิอากฑฺฒเน การณํ.

---

[๑] ขุ.ธ. ๒๕/๓๕๔/๗๘. [๒] ที.อฏ. ๓/๑๙๕, อภิ.อฏ. ๑/๒๑๐-๒๑๑.

กถํ ปเนตํ วิญฺญาตพฺพํ อุทฺธจฺจสหคตสฺส ปฏิสนฺธิทานสภาโว นตฺถีติ ? ทสฺสเนน ปหาตพฺเพสุ อนาคตตฺตา. ติวิธา หิ อกุสลา ทสฺสเนน ปหาตพฺพา, ภาวนาย ปหาตพฺพา, สิยา ทสฺสเนน ปหาตพฺพา
ส. ๑๗๕ สิยา ภาวนาย ปหาตพฺพาติ. ตตฺถ ทิฏฺฐิสหคตวิจิกิจฺฉาสหคตจิตฺตุปฺปาทา ทสฺสเนน ปหาตพฺพา นาม ปฐมํ นิพฺพานทสฺสนวเสน "ทสฺสนนฺ"ติ ลทฺธนาเมน โสตาปตฺติมคฺเคน ปหาตพฺพตฺตา. อุทฺธจฺจสหคตจิตฺตุปฺปาโท ภาวนาย ปหาตพฺโพ นาม อคฺคมคฺเคน ปหาตพฺพตฺตา. อุปริ มคฺคตฺตยญฺหิ ปฐมมคฺเคน ทิฏฺฐนิพฺพาเน ภาวนาวเสน ปวตฺตนโต "ภาวนา"ติ วุจฺจติ. ทิฏฺฐิวิปฺปยุตฺตโทมนสฺสสหคตจิตฺตุปฺปาทา ปน สิยา ทสฺสเนน ปหาตพฺพา สิยา ภาวนาย ปหาตพฺพา เตสํ อปายนิพฺพตฺตกาวตฺถาย ปฐมมคฺเคน เสสพหลาพหลาวตฺถาย อุปริมคฺเคหิ ปหียมานตฺตา. ตตฺถ สิยา ทสฺสเนน ปหาตพฺพมฺปิ ทสฺสเนน ปหาตพฺพสามญฺเญน อิธ "ทสฺสเนน ปหาตพฺพนฺ"ติ โวหรนฺติ.

ยทิ จ อุทฺธจฺจสหคตํ ปฏิสนฺธึ ทเทยฺย, ตทา อกุสลปฏิสนฺธิยา สุคติยํ อสมฺภวโต อปาเยเสฺวว ทเทยฺย. อปายคมนียญฺจ อวสฺสํ ทสฺสเนน ปหาตพฺพํ สิยา. อิตรถา อปายคมนียสฺส อปฺปหีนตฺตา เสกฺขานํ อปายุปฺปตฺติ อาปชฺชติ, น จ ปเนตํ ยุตฺตํ "จตูหปาเยหิ จ วิปฺปมุตฺโต,[๑] อวินิปาตธมฺโม"ติอาทิวจเนหิ[๒] สห วิรุชฺฌนโต. สติ จ ปเนตสฺส ทสฺสเนน ปหาตพฺพภาเว "สิยา ทสฺสเนน ปหาตพฺพา"ติ
ม. ๑๘๐ อิมสฺส วิภงฺเค วตฺตพฺพํ สิยา, น จ ปเนตํ วุตฺตนฺติ. อถ "สิยา อปาย-คามินิโย ราโค โทโส โมโห ตเทกฏฺฐา จ กิเลสา"ติ เอวํ ทสฺสเนน ปหาตพฺเพสุ วุตฺตตฺตา อุทฺธจฺจสหคตเจตนาย ตตฺถ สงฺคโห สกฺกา วตฺตุนฺติ. ตํ น, ตสฺส เอกนฺตโต ภาวนาย ปหาตพฺพภาเวน วุตฺตตฺตา.
ส. ๑๗๖ วุตฺตเญฺหตํ "กตเม ธมฺมา ภาวนาย ปหาตพฺพา, อุทฺธจฺจสหคโต จิตฺตุปฺปาโท"ติ,[๓] ตสฺมา ทสฺสเนน ปหาตพฺเพสุ อวจนํ อิมสฺส ปฏิสนฺธิทานาภาวํ สาเธติ. นนุ จ **ปฏิสมฺภิทาวิภงฺเค :-**

---

[๑] ขุ.ขุ. ๒๕/๑๑/๗, ขุ.สุ. ๒๕/๒๓๔/๓๗๘.

[๒] วิ.มหาวิ. ๑/๒๑/๑๒, สํ.นิ. ๑๖/๔๑/๖๖, สํ.มหา. ๑๙/๙๙๘/๒๙๖-๒๙๗.

[๓] อภิ.สงฺ. ๓๔/๑๔๐๖/๓๑๒.

"ยสฺมึ สมเย อกุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ อุเปกฺขาสหคตํ อุทฺธจฺจสมฺปยุตฺตํ รูปารมฺมณํ วา ฯเปฯ ธมฺมารมฺมณํ วา, ยํ ยํ วา ปนารพฺภ ตสฺมึ สมเย ผสฺโส โหติ ฯเปฯ อวิกฺเขโป โหติ, อิเม ธมฺมา อกุสลา. อิเมสุ ธมฺเมสุ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา, เตสํ วิปาเก ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา"ติ[๑]

เอวํ อุทฺธจฺจสหคตจิตฺตุปฺปาทํ อุทฺธริตฺวา ตสฺส วิปาโกปิ อุทฺธโฏติ กถมสฺส ปฏิสนฺธิทานาภาโว สมฺปฏิจฺฉิตพฺโพติ ? นายํ ปฏิสนฺธิทานํ สนฺธาย อุทฺธโฏ, อถ โข ปวตฺติวิปากํ สนฺธาย. **ปฏฺฐาเน** ปน :-

"สหชาตา ทสฺสเนน ปหาตพฺพา เจตนา จิตฺตสมุฏฺฐานานํ รูปานํ กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย, นานากฺขณิกา ทสฺสเนน ปหาตพฺพา เจตนา วิปากานํ ขนฺธานํ, กฏตฺตา จ รูปานํ กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโยติ[๒]

ทสฺสเนน ปหาตพฺพเจตนาย เอว สหชาตนานากฺขณิกกมฺมปจฺจยภาวํ อุทฺธริตฺวา "สหชาตา ภาวนาย ปหาตพฺพา เจตนา จิตฺตสมุฏฺฐานานํ รูปานํ กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโยติ[๓] ภาวนาย ปหาตพฺพเจตนาย สหชาต– ม. ๑๘๑
กมฺมปจฺจยภาโวว อุทฺธโฏ, น ปน นานากฺขณิกกมฺมปจฺจยภาโว, น จ นานากฺขณิกกมฺมปจฺจยํ วินา ปฏิสนฺธิอากฑฺฒนํ อตฺถิ, ตสฺมา นตฺถิ ตสฺส สพฺพถาปิ ปฏิสนฺธิทานนฺติ. ยํ ปเนเก วทนฺติ "อุทฺธจฺจเจตนา อุภยวิปากมฺปิ น เทติ ปฏฺฐาเน นานากฺขณิกกมฺมปจฺจยภาวสฺส อนุทฺธฏตฺตา"ติ, ตํ เตสํ มติมตฺตํ **ปฏิสมฺภิทาวิภงฺเค** อุทฺธจฺจ– ส. ๑๗๗
สหคตานมฺปิ ปวตฺติวิปากสฺส อุทฺธฏตฺตา **ปฏฺฐาเน** จ ปฏิสนฺธิ–วิปากาภาวเมว สนฺธาย นานากฺขณิกกมฺมปจฺจยภาวสฺส อนุทฺธฏตฺตา. ยทิ หิ ปวตฺติวิปากํ สนฺธาย นานากฺขณิกกมฺมปจฺจยภาโว วุจฺเจยฺย,

---

[๑] อภิ.วิ. ๓๕/๗๓๐/๓๖๕. [๒] อภิ.ป. ๔๑/๘๙/๑๗๒.
[๓] อภิ.ป. ๔๑/๘๙/๑๗๒.

ตทา ปฏิสนฺธิวิปากมฺปิสฺส มญฺเญยฺยุนฺติ ลพฺภมานสฺสปิ ปวตฺติวิปากสฺส วเสน นานากฺขณิกกมฺมปจฺจยภาโว น วุตฺโต, ตสฺมา น สกฺกา ตสฺส ปวตฺติวิปากํ นิวาเรตุํ. เตนาห **"ปวตฺติยํ ปนา"**ตฺยาทิ. **อาจริย-พุทฺธมิตฺตา**ทโย ปน อตฺถิ อุทฺธจฺจสหคตํ ภาวนาย ปหาตพฺพมฺปิ, อตฺถิ น ภาวนาย ปหาตพฺพมฺปิ, เตสุ ภาวนาย ปหาตพฺพํ เสกฺข-สนฺตานปฺปวตฺตํ, อิตรํ ปุถุชฺชนสนฺตานปฺปวตฺตํ, ผลทานญฺจ ปุถุชฺชน-สนฺตานปฺปวตฺตสฺเสว, น อิตรสฺสาติ เอวํ อุทฺธจฺจสหคตํ ทฺวิธา วิภชิตฺวา เอกสฺส อุภยวิปากทานํ, เอกสฺส สพฺพถาปิ วิปากาภาวํ วณฺเณนฺติ. โย ปเนตฺถ เตสํ วินิจฺฉโย, ยญฺจ ตสฺส นิรากรณํ, ยญฺจ สพฺพถาปิ วิปากาภาววาทีนํ มตปฏิกฺเขปนํ อิธ อวุตฺตํ, ตํ สพฺพํ **ปรมตฺถ-มญฺชูสาทีสุ**, วิเสสโต จ อภิธมฺมตฺถวิกาสินิยา นาม **อภิธมฺมาวตาร-สํวณฺณนายํ** วุตฺตนเยน เวทิตพฺพํ.

สพฺพตฺถาปิ กามโลเกติ สุคติทุคฺคติวเสน สพฺพสฺมิมฺปิ กามโลเก. **ยถารหนฺ**ติ ทฺวารารมฺมณานุรูปํ. อปาเยสุปิ ยํ นาคสุปณฺณาทีนํ มหา-สมฺปตฺติวิสยํ วิปากวิญฺญาณํ, ยญฺจ นิรยวาสีนํ มหาโมคฺคลฺลานตฺเถร-
ม. ๑๘๒ ส. ๑๗๘ ทสฺสนาทีสุ อุปฺปชฺชติ วิปากวิญฺญาณํ, ตํ กุสลกมฺมสฺเสว ผลํ. น หิ อกุสลสฺส อิฏฺฐวิปาโก สมฺภวตีติ. วุตฺตเญฺหตํ "อฏฺฐานเมตํ ภิกฺขเว อโนกาโส, ยํ อกุสลสฺส กมฺมสฺส อิฏฺโฐ กนฺโต วิปาโก สංวิชฺชตี"ติ.[๑] ตสฺมา กุสลกมฺมํ อปาเยสุปิ อเหตุกวิปากานิ ชเนติ. อญฺญภูมิกสฺส จ กมฺมสฺส อญฺญภูมิกวิปากาภาวโต กามวิราคภาวนาย กามตณฺหาวิสย-วิญฺญาณุปฺปาทนาโยคโต เอกนฺตสทิสวิปากตฺตา จ มหคฺคตานุตฺตรกุสลานํ รูปาวจรกมฺเมน อเหตุกวิปากุปฺปตฺติยา อภาวโต รูปโลเกปิ ยถารหํ รูปาทิวิสยานิ ตานิ อภินิปฺผาเทตีติ วุตฺตํ "สพฺพตฺถาปิ กามโลเก"ตฺยาทิ.

[๗๑–๗๒] เอวํ ปน วิปจฺจนฺตํ กมฺมํ โสฬสกทฺวาทสกอฏฺฐกวเสน ติธา วิปจฺจตีติ ทสฺเสตุํ **"ตตฺถาปี"**ตฺยาทิ วุตฺตํ. **ตตฺถาปี**ติ เอวํ วิปจฺจมาเนปิ กุสลกมฺเม. **อุกฺกฏฺฐนฺ**ติ กุสลปริวารลาภโต, ปจฺฉา อาเสวนปฺปวตฺติยา วา

---

[๑] ม.อุ. ๑๔/๑๓๑/๑๑๕, องฺ.เอกก. ๒๐/๒๘๔/๓๐, อภิ.วิ. ๓๕/๘๐๙/๔๑๑.

วิสิฏฺฐํ. ยญฺหิ กมฺมํ อตฺตโน ปวตฺติกาเล ปุริมปจฺฉาภาคปฺปวตฺเตหิ กุสลกมฺเมหิ ปริวาริตํ, ปจฺฉา วา อาเสวนลาเภน สมุทาจิณฺณํ, ตํ **อุกฺกฏฺฐ**ํ. ยํ ปน กรณกาเล อกุสลกมฺเมหิ ปริวาริตํ, ปจฺฉา วา "ทุกฺกฏเมตํ มยา"ติ วิปฺปฏิสารุปฺปาทเนน ปริภาวิตํ, ตํ **โอมกนฺ**ติ ทฏฺฐพฺพํ.

ปฏิสนฺธินฺติ เอกเมว ปฏิสนฺธึ. น หิ เอเกน กมฺเมน อเนกาสุ ชาตีสุ ปฏิสนฺธิ โหติ, ปวตฺติวิปาโก ปน ชาติสเตปิ ชาติสหสฺเสปิ โหติ. ยถาห "ติรจฺฉานคเต ทานํ ทตฺวา สตคุณา ทกฺขิณา ปาฏิกงฺขิตพฺพา"ติ.[๑] ยสฺมา ปเนตฺถ ญาณํ ชจฺจนฺธาทิวิปตฺตินิมิตฺตสฺส โมหสฺส สพฺพากุสลสฺเสว วา ปฏิปกฺขํ, ตสฺมา ตัสมฺปยุตฺตํ กมฺมํ ชจฺจนฺธาทิวิปตฺติปจฺจยํ น ส. ๑๗๙
โหตีติ ติเหตุกํ อติทุพฺพลมฺปิ สมานํ ทุเหตุกปฏิสนฺธิเมว อากฑฺฒติ, ม. ๑๘๓
นาเหตุกํ. ทุเหตุกญฺจ กมฺมํ ญาณสมฺปโยคาภาวโต ญาณผลุปฺปาทเน อสมตฺถํ, ยถา ตํ อโลภสมฺปโยคาภาวโต อโลภผลุปฺปาทเน อสมตฺถํ อกุสลกมฺมนฺติ ตํ อติอุกฺกฏฺฐมฺปิ สมานํ ทุเหตุกเมว ปฏิสนฺธึ อากฑฺฒติ, น ติเหตุกนฺติ วุตฺตํ **"ติเหตุกโมมกํ ทุเหตุกมุกฺกฏฺฐญฺจา"**ตฺยาทิ.

เอตฺถ สิยา ยถา **ปฏิสมฺภิทามคฺเค** "คติสมฺปตฺติยา ญาณสมฺปยุตฺเต อฏฺฐนฺนํ เหตูนํ ปจฺจยา อุปปตฺติ โหตี"ติ กุสลสฺส กมฺมสฺส ชวนกฺขเณ ติณฺณํ นิกนฺติกฺขเณ ทฺวินฺนํ ปฏิสนฺธิกฺขเณ ติณฺณญฺจ เหตูนํ วเสน อฏฺฐนฺนํ เหตูนํ ปจฺจยา ญาณสมฺปยุตฺตูปปตฺติ,[๒] ตถา "คติสมฺปตฺติยา ญาณวิปฺปยุตฺเต ฉนฺนํ เหตูนํ ปจฺจยา อุปปตฺติ โหตี"ติ ชวนกฺขเณ ทฺวินฺนํ นิกนฺติกฺขเณ ทฺวินฺนํ ปฏิสนฺธิกฺขเณ ทฺวินฺนญฺจ เหตูนํ วเสน ฉนฺนํ เหตูนํ ปจฺจยา ญาณวิปฺปยุตฺตูปปตฺติ[๓] วุตฺตา, เอวํ "คติสมฺปตฺติยา ญาณวิปฺปยุตฺเต สตฺตนฺนํ เหตูนํ ปจฺจยา อุปปตฺติ โหตี"ติ ติเหตุกกมฺเมน ทุเหตุกปฏิสนฺธิยา อวุตฺตตฺตา นตฺถิ ติเหตุกสฺส ทุเหตุกปฏิสนฺธิ-อากฑฺฒนนฺติ ? นยิทเมวํ ทุเหตุโกมกกมฺเมน อเหตุกปฏิสนฺธิยา วิย

---

[๑] ม.อุ. ๑๔/๓๗๙/๓๒๔. [๒] ขุ.ปฏิ. ๓๑/๒๓๑/๒๘๘. [๓] ขุ.ปฏิ. ๓๑/๒๓๓/๒๙๑.

ติเหตุโกมกกมฺเมน สามตฺถิยานุรูปโต ทุเหตุกปฏิสนฺธิยาว ทาตพฺพตฺตา, กมฺมสริกฺขกวิปากทสฺสนตฺถํ ปน **มหาเถเรน** สาวเสโส ปาโฐ กโต. อิตรถา "จตุนฺนํ เหตูนํ ปจฺจยา"ติ วจนาภาวโต ทุเหตุกกมฺเมน อเหตุกูปปตฺติยาปิ อภาโว อาปชฺชติ, ตสฺมา ยถา สุคติยํ ชจฺจนฺธ-
ส. ๑๘๐ พธิราทิวิปตฺติยา อเหตุกูปปตฺตึ วชฺเชตฺวา คติสมฺปตฺติยา สเหตุกูป-ปตฺติทสฺสนตฺถํ ทุเหตุกูปปตฺติ เอว อุทฺธฏา, น อเหตุกูปปตฺติ, เอวํ
ม. ๑๘๔ กมฺมสริกฺขกวิปากทสฺสนตฺถํ ติเหตุกกมฺเมน ติเหตุกูปปตฺติ เอว อุทฺธฏา, น ทุเหตุกูปปตฺติ, น ปน อลพฺภนโตติ ทฏฺฐพฺพํ.

[๗๔] เอวํ เอกาย เจตนาย โสฬส วิปากานิ เอตฺเถว ทฺวาทสก-มคฺโค อเหตุกฏฺฐกมฺปีติ ปวตฺตสฺส **ติปิฏกจูฬนาคตฺเถร**วาทสฺส[๑] วเสน วิปากปฺปวตฺตึ ทสฺเสตฺวา อิทานิ เอกาย เจตนาย ทฺวาทส วิปากานิ เอตฺเถว ทสกมคฺโค อเหตุกฏฺฐกมฺปีติ อาคตสฺส **โมรวาปีวาสีมหา-ธมฺมรกฺขิตตฺเถร**วาทสฺสาปิ[๑] วเสน ทสฺเสตุํ **"อสงฺขารํ สสงฺขาร-วิปากานี"**ตฺยาทิ วุตฺตํ. ยถา มุเข จลิเต อาทาสตเล มุขนิมิตฺตํ จลติ, เอวํ อสงฺขารกุสลสฺส อสงฺขารวิปาโกว โหติ, น สสงฺขาโรติ เอวํ อาคมนโตว สงฺขารเภโทติ อยเมตฺถาธิปฺปาโย. ยสฺมา ปน วิปากสฺส สงฺขารเภโท ปจฺจยวเสน อิจฺฉิโต, น กมฺมวเสน, ตสฺมา เอโส เกจิวาโท กโต.

เตสนฺติ เตสํ เอวํวาทีนํ. **ยถากฺกมนฺติ** ติเหตุกฺกฏฺฐาทีนํ อนุกฺกเมน. **ทฺวาทส วิปากานีติ** ติเหตุกฺกฏฺฐอสงฺขาริกสสงฺขาริกกมฺมสฺส วเสน ยถากฺกมํ สสงฺขาริกจตุกฺกวชฺชิตานิ อสงฺขาริกจตุกฺกวชฺชิตานิ จ **ทฺวาทส วิปากานิ**, ตถา ติเหตุโกมกสฺส ทุเหตุกฺกฏฺฐสฺส จ กมฺมสฺส วเสน ทุเหตุกสสงฺขารทฺวยวชฺชิตานิ ทุเหตุกาสงฺขารทฺวยวชฺชิตานิ จ **ทส**
ส. ๑๘๑ **วิปากานิ**, ทุเหตุโกมกสฺส วเสน ทุเหตุกทฺวยวชฺชิตานิ จ **อฏฺฐ วิปากานิ** ยถาวุตฺตสฺส "ติเหตุกมุกฺกฏฺฐนฺ"ตฺยาทินา วุตฺตนยสฺส **อนุสาเรน** อนุสฺสรเณน **ยถาสมฺภวํ** ตสฺส ตสฺส สมฺภวานุรูปโต **อุทฺทิเส.**

---

[๑] อภิ.อฏ. ๑/๓๔๒ ปิฏเจ ปสฺสิตพฺพํ.

[๗๕] ปริโต อตฺตํ ขณฺฑิตํ วิย อปฺปานุภาวนฺติ **ปริตฺตํ**. ปกฏฺฐภาวํ นีตนฺติ **ปณีตํ**, อุภินฺนํ มชฺเฌ ภวํ **มชฺฌิมํ**. ตตฺถ "ปฏิลทฺธมตฺตํ อนาเสวิตํ ปริตฺตนฺ"ติ อวิเสสโตว **อฏฺฐกถายํ** วุตฺตํ, ตถา "นาติสุภาวิตํ อปริปุณฺณวสีภาวํ มชฺฌิมํ. อติวิย สุภาวิตํ ปน สพฺพโส ปริปุณฺณวสีภาวํ ปณีตนฺ"ติ. **อาจริเยน** ปเนตฺถ ปริตฺตมฺปิ อีสกํ ลทฺธาเสวนเมวาธิปฺเปตนฺติ ทิสฺสติ. ตถา หาเนน **นามรูปปริจฺเฉเท :-** ม. ๑๘๕

"สมานาเสวเน ลทฺเธ　　วิชฺชมาเน มหพฺพเล
อลทฺธา ตาทิสํ เหตุ　　อภิญฺญา น วิปจฺจตี"ติ[๑]

สมานภูมิกโตว อาเสวนลาเภน พลวภาวโต มหคฺคตธมฺมานํ วิปากทานํ วตฺวา ตทภาวโต อภิญฺญาย อวิปจฺจนํ วุตฺตํ. หีเนหิ ฉนฺทจิตฺตวีริยวีมํสาหิ นิพฺพตฺติตํ วา **ปริตฺตํ**. มชฺฌิเมหิ ฉนฺทาทีหิ **มชฺฌิมํ**. ปณีเตหิ **ปณีตนฺติ** อลมติปฺปปญฺเจน.

[๘๔] **ปญฺจมชฺฌานํ ภาเวตฺวาติ** อภิญฺญาภาวํ อสมฺปตฺตํ ปญฺจมชฺฌานํ ติวิธมฺปิ ภาเวตฺวา. อภิญฺญาภาวปฺปตฺตสฺส ปน อวิปากภาโว "อลทฺธา ตาทิสนฺ"ตฺยาทินา[๑] **อาจริเยน** สาธิโต. **มูลฏีกาการาทโย** ปน อญฺญถาปิ ตํ สาเธนฺติ.[๒] ตํ ปน สงฺเขปโต, ตตฺถ ตตฺถ วิตฺถารโต จ **อภิธมฺมตฺถวิกาสินิยํ** วุตฺตนเยน ทฏฺฐพฺพํ.

[๘๕] **สญฺญาวิราคํ ภาเวตฺวาติ** "สญฺญา โรโค, สญฺญา คณฺโฑ"–ตฺยาทินา, "ธิ จิตฺตํ ธิพฺพตํ จิตฺตนฺ"ตฺยาทินา วา นเยน อรูปปฺปวตฺติยา อาทีนวทสฺสเนน ตทภาเว จ ปณีตภาวสนฺนิฏฺฐาเนน วาโยกสิเณ เกสญฺจิมเตน ปริจฺฉินฺนากาสกสิเณ วา ภาวนาพเลน เตน ปฏิลภิตพฺพภาเว อรูปสฺส อนิพฺพตฺติสภาวาปาทนวเสน อรูปวิราคภาวนํ ภาเวตฺวา อสญฺญสตฺเตสุ อุปฺปชฺชนฺติ กมฺมกิริยวาทิโน ติตฺถิยา เอวาตฺยาธิปฺปาโย. เต ปน เยน อิริยาปเถน อิธ มรนฺติ, เตเนว ตตฺถ นิพฺพตฺตนฺตีติ ทฏฺฐพฺพํ. ส. ๑๘๒ ม. ๑๘๖

---

[๑] นามรูปปริจฺเฉท ๔๗๔/๔๕.　　[๒] มูลฏี. ๒/๑๐๕ ปิฏฺเ ปสฺสิตพฺพํ.

[๘๖] **อนาคามิโน ปน สุทฺธาวาเสสุ อุปฺปชฺชนฺตีติ** อนาคามิโนเยว อริยา ปุถุชฺชนาทิกาเล, ปจฺฉาปิ วา ปญฺจมชฺฌานํ ติวิธมฺปิ ภาเวตฺวา สทฺธาทิอินฺทฺริยเวมตฺตตานุกฺกเมน ปญฺจสุ สุทฺธาวาเสสุ อุปฺปชฺชนฺติ.

[๘๗] ยถากฺกมํ ภาเวตฺวา ยถากฺกมํ อารุปฺเปสุ อุปฺปชฺชนฺตีติ โยชนา. **ยถากฺกมนฺติ** จ ปจฺมารุปฺปาทิอนุกฺกเมน. สพฺพมฺปิ เจตํ ตสฺส ตสฺเสว ฌานสฺส อาเวณิกภูมิวเสน วุตฺตํ. นิกนฺติยา ปน สติ ปุถุชฺชนาทโย ยถาลทฺธชฺฌานสฺส ภูมิภูเตสุ สุทฺธาวาสวชฺชิเตสุ ยตฺถ กตฺถจิ นิพฺพตฺตนฺติ, ตถา กามภเวปิ กามาวจรกมฺมพเลน. "อิชฺฌติ ภิกฺขเว สีลวโต เจโตปณิธิ วิสุทฺธตฺตา"ติ[๑] หิ วุตฺตํ. อนาคามิโน ปน กามราคสฺส สพฺพโส ปหีนตฺตา กามภเวสุ นิกนฺตึ น อุปฺปาเทนฺตีติ กามโลกวชฺชิเตน ยถาลทฺธชฺฌานภูมิภูเต ยตฺถ กตฺถจิ นิพฺพตฺตนฺติ. สุทฺธาวาเสสุ หิ อนาคามิโนเยว นิพฺพตฺตนฺตีติ นิยโม อตฺถิ, เต ปน อญฺญตฺถ น
ส. ๑๘๓ นิพฺพตฺตนฺตีติ นิยโม นตฺถิ. เอวญฺจ กตฺวา วุตฺตํ **อาจริเยน :-**

"สุทฺธาวาเสสฺวนาคามิ– ปุคฺคลาโวปปชฺชเร
กามธาตุมฺหิ ชายนฺติ อนาคามิวิวชฺชิตา"ติ.[๒]

สุกฺขวิปสฺสกาปิ ปเนเต มรณกาเล เอกนฺเตเนว สมาปตฺตึ นิพฺพตฺเตนฺติ สมาธิมฺหิ ปริปูรการีภาวโตติ ทฏฺฐพฺพํ. "อิตฺถิโยปิ ปน อริยา วา อนริยา วา อฏฺฐสมาปตฺติลาภินิโย พฺรหฺมปาริสชฺเชสุเยว นิพฺพตฺตนฺตี"ติ
ม. ๑๘๗ **อฏฺฐกถายํ**[๓] วุตฺตํ. อปิเจตฺถ เวหปฺผลอกนิฏฺฐจตุตฺถารุปฺปภวานํ เสฏฺฐภาวภาวโต ตตฺถ นิพฺพตฺตา อริยา อญฺญตฺถ นุปฺปชฺชนฺติ, ตถา อวเสเสสุ อุปรูปริ พฺรหฺมโลเกสุ นิพฺพตฺตา เหฏฺฐิมเหฏฺฐิเมสุ. วุตฺตเญฺหตํ **อาจริเยน :-**

"เวหปฺผเล อกนิฏฺเฐ ภวคฺเค จ ปติฏฺฐิตา
น ปุนญฺญตฺถ ชายนฺติ สพฺเพ อริยปุคฺคลา
พฺรหฺมโลกคตา เหฏฺฐา อริยา โนปปชฺชเร"ติ.[๔]

กมฺมจตุกฺกวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

---

[๑] องฺ.อฏฺฐก. ๒๓/๓๕/๑๙๖.
[๒] ปรมตฺถวินิจฺฉย ๒๐๕/๑๙.
[๓] ม.อฏ. ๓/๘๖, องฺ.อฏ. ๑/๔๑๕, อภิ.อฏ. ๒/๔๗๐.
[๔] นามรูปปริจฺเฉท ๔๕๒–๔๕๓/๔๓.

จุติปฏิสนฺธิกฺกมวณฺณนา

[๘๙] **"อายุกฺขเยนา"**ตฺยาทีสุ สติปิ กมฺมานุภาเว ตํตํคตีสุ ยถาปริจฺฉินฺนสฺส อายุโน ปริกฺขเยน มรณํ **อายุกฺขยมรณํ.** สติปิ ตตฺถ ตตฺถ ปริจฺฉินฺนายุเสเส คติกาลาทิปจฺจยสามคฺคิยญฺจ ตํตํภวสาธกสฺส กมฺมุโน ปรินิฏฺฐิตวิปากตฺตา มรณํ **กมฺมกฺขยมรณํ.** อายุกมฺมานํ สมกเมว ปริกฺขีณตฺตา มรณํ **อุภยกฺขยมรณํ.** สติปิ ตสฺมึ ทุวิเธ ปุริมภวสิทฺธสฺส กสฺสจิ อุปจฺเฉทกกมฺมุโน พเลน สตฺถหรณาทีหิ อุจฺฉิชฺชมานสนฺตานานํ คุณมหนฺเตสุ วา กเตน เกนจิ อุปกฺกเมน อายูหิตอุปจฺเฉทกกมฺมุนา ปฏิพาหิตสามตฺถิยสฺส กมฺมสฺส ตํตํอตฺตภาวปฺปวตฺตเน อสมตฺถภาวโต ทุสิมารกลาพฺราชาทีนํ วิย ตงฺขเณเยว ฐานาจาวนวเสน ปวตฺตมรณํ **อุปจฺเฉทกมรณํ** นาม. อิทํ ปน เนรยิกานํ อุตฺตรกุรุวาสีนํ เกสญฺจิ เทวานญฺจ น โหติ. เตนาหุ :- ส. ๑๘๔

"อุปกฺกเมน วา เกสญฺ- จุปจฺเฉทกกมฺมุนา"ติ.[๑]

มรณสฺส อุปฺปตฺติ ปวตฺติ **มรณุปฺปตฺติ.**

[๙๐] **มรณกาเลติ** มรณาสนฺนกาเล. **ยถารหนฺติ** ตํตํคตีสุ อุปฺปชฺชนกสตฺตานุรูปํ. กตฺถจิ ปน อนุปฺปชฺชมานสฺส ขีณาสวสฺส ยโถปฏฺฐิตํ นามรูปธมฺมาทิกเมว จุติปริโยสานานํ โคจรภาวํ คจฺฉติ, น กมฺมกมฺมนิมิตฺตาทโย. **อุปลทฺธปุพฺพนฺติ** เจติยทสฺสนาทิวเสน ปุพฺเพ **อุปลทฺธํ. อุปกรณภูตนฺติ** ปุปฺผาทิวเสน อุปกรณภูตํ. **อุปลภิตพฺพนฺติ** อนุภวิตพฺพํ. **อุปโภคภูตนฺติ** อจฺฉราวิมานกปฺปรุกฺขนิรยคฺคิอาทิกํ อุปภุญฺชิตพฺพํ. อจฺฉราวิมานกปฺปรุกฺขมาตุกุจฺฉิอาทิคตํ หิ รูปายตนํ สุคตินิมิตฺตํ. นิรยคฺคินิรยปาลาทิคตํ ทุคฺคตินิมิตฺตํ. คติยา นิมิตฺตํ **คตินิมิตฺตํ.** ม. ๑๘๘

กมฺมพเลนาติ ปฏิสนฺธินิพฺพตฺตกสฺส กุสลากุสลกมฺมสฺส อานุภาเวน. **ฉนฺนํ ทฺวารานนฺติ** วกฺขมานนเยน ยถาสมฺภวํ ฉนฺนํ อุปปตฺติทฺวารานํ, ยทิ กุสลกมฺมํ วิปจฺจติ, ตทา ปริสุทฺธํ กุสลจิตฺตํ ปวตฺตติ, อถ อกุสลกมฺมํ,

---

[๑] สจฺจสงฺเขป ๖๒/๖.

ตทา อุปกฺกิลิฏฺฐํ อกุสลจิตฺตนฺติ อาห **"วิปจฺจมานก ฯเปฯ กิลิฏฺฐํ วา"**ติ. เตนาห ภควา "นิมิตฺตสฺสาทคธิตํ วา ภิกฺขเว วิญฺญาณํ ติฏฺฐมานํ ติฏฺฐติ,
ส. ๑๘๕ อนุพฺยญฺชนสฺสาทคธิตํ วา, ตสฺมึ เจ สมเย กาลํ กโรติ, ฐานเมตํ วิชฺชติ, ยํ ทุวินฺนํ คตีนํ อญฺญตรํ คตึ อุปปชฺเชยฺย นิรยํ วา ติรจฺฉานโยนึ วา"ติ.[๑] **ตตฺโถณตฺวา**ติ ตสฺมึ อุปปชฺชิตพฺพภเว โอณตฺ วิย, ตตฺโถณตฺ เอวาติ วา ปทจฺเฉโท. **"พาหุลฺเลนา"**ติ เอตฺถ อธิปฺปาโย "เยภุยฺเยน ภวนฺตเร"ติ เอตฺถ วุตฺตนเยน ทฏฺฐพฺโพ. อถ วา "ยถารหนฺ"ติ อิมินาว โส สกฺกา สงฺคเหตุนฺติ **"พาหุลฺเลนา"**ติ อิมินา สหสา โอจฺฉิชฺชมานชีวิตานํ สณิกํ มรนฺตานํ วิย น อภิกฺขณเมวาติ ทีปิตนฺติ วิญฺญายติ. **อภินวกรณวเสนา**ติ ตงฺขเณ กริยมานํ วิย อตฺตานํ อภินวกรณวเสน.

ม. ๑๘๙ [๙๑] **ปจฺจาสนฺนมรณสฺสา**ติ เอกวีถิปฺปมาณายุกวเสน ตโต วา กิญฺจิอธิกายุกวเสน สมาสนฺนมรณสฺส. **วีถิจิตฺตาวสาเน**ติ ตทารมฺมณปริโยสานานํ ชวนปริโยสานานํ วา วีถิจิตฺตานํ อวสาเน. ตตฺถ "กามภวโต จวิตฺวา ตตฺเถว อุปฺปชฺชมานานํ ตทารมฺมณปริโยสานานิ, เสสานํ ชวนปริโยสานานี"ติ **ธมฺมานุสารณิยํ** วุตฺตํ. **ภวงฺคกฺขเย วา**ติ ยทิ เอกชวนวีถิโต อธิกตรายุเสโส สิยา, ตทา ภวงฺคาวสาเน วา อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌติ. อถ เอกจิตฺตกฺขณายุเสโส สิยา, ตทา วีถิจิตฺตาวสาเน, ตญฺจ อตีตกมฺมาทิวิสยเมว. **"ตสฺสานนฺตรเมวา"**ติ อิมินา อนนฺตราภววาทิมตํ ปฏิกฺขิปติ.

ยถารหนฺติ กมฺมกรณกาลสฺส วิปากทานกาลสฺส จ อนุรูปวเสน. อถ วา วิปจฺจมานกกมฺมานุรูปํ อนุสยวเสน ชวนสหชาตวเสน วา ปวตฺติ-
ส. ๑๘๖ อนุรูปโตตฺยตฺโถ. นนุ จ "อวิชฺชานุสยปริกฺขิตฺเตนา"ตฺยาทิ วุตฺตํ, ชวนสหชาตานญฺจ กถํ อนุสยภาโวติ ? นายํ โทโส อนุสยสทิสตาย ตาสมฺปิ อนุสยโวหารภาวโต. อิตรถา อกุสลกมฺมสหชาตานํ ภวตณฺหาสหชาตานํ วา จุติอาสนฺนชวนสหชาตานญฺจ สงฺคโห น สิยา. อวิชฺชาว อปฺปหีนฏฺเจน

---

[๑] สํ.สฬา. ๑๘/๒๓๕/๑๕๗-๑๕๘.

อนุสยนโต ปวตฺตนโต อนุสโย, เตน ปริกฺขิตฺเตน ปริวาริเตน. ตณฺหานุสโยว มูลํ ปธานํ สหการีการณภูตํ อิมสฺสาติ **ตณฺหานุสยมูลโก. สงฺขาเรนาติ** กุสลากุสลกมฺเมน กมฺมสหชาตผสฺสาทิธมฺมสมุทาเยน จุติอาสนฺนชวน-สหชาเตน วา, เตน ชนิยมานํ. อวิชฺชาย หิ ปฏิจฺฉนฺนาทีนวิสเย ตณฺหา นาเมติ, ขิปนกสงฺขารสมฺมตา ยถาวุตฺตสงฺขารา ขิปนฺติ. ยถาหุ :-

"อวิชฺชาตณฺหาสงฺขาร– สหเชหิ อปายินํ
วิสยาทีนวจฺฉาทิ– นมนกฺขิปเกหิ ตุ.
อปฺปหีเนหิ เสสานํ ฉาทนํ นมนมฺปิ จ ม. ๑๙๐
ขิปกา ปน สงฺขารา กุสลาว ภวนฺติหา"ติ.[๑]

สมฺปยุตฺเตหิ ปริคฺคยฺหมานนฺติ อตฺตนา สมฺปยุตฺเตหิ ผสฺสาทีหิ ธมฺเมหิ สมฺปยุตฺตปจฺจยาทินา ปริวาเรตฺวา คยฺหมานํ. **สหชาตานมธิฏฺฐานภาเวน ปุพฺพงฺคมภูตนฺติ** อตฺตนา สหชาตานํ ปติฏฺฐานภาเวน ปธานภูตํ. "มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา"ติ[๒] หิ วุตฺตํ. **ภวนฺตรปฏิสนฺธานวเสนาติ** ปุริมภวนฺตรสฺส ปจฺฉิมภวนฺตรสฺส จ อญฺญมญฺญํ เอกาพทฺธํ วิย ปฏิสนฺทหนวเสน อุปฺปชฺชมานเมว ปติฏฺฐาติ, น อิโต คนฺตฺวาตฺยา- ส. ๑๘๗
ธิปฺปาโย. น หิ ปุริมภวปริยาปนฺโน โกจิ ธมฺโม ภวนฺตรํ สงฺกมติ, นาปิ ปุริมภวปริยาปนฺนเหตูหิ วินา อุปฺปชฺชติ, ปฏิโฆสปทีปมุทฺทา วิยาติ อลมติปฺปปญฺเจน.

[๙๒] มนฺทํ หุตฺวา ปวตฺตานิ **มนฺทปฺปวตฺตานิ**. ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมเณสุ อาปาถคเตสุ มโนทฺวาเร คตินิมิตฺตวเสน, ปญฺจทฺวาเร กมฺมนิมิตฺตวเสนาตฺยาธิปฺปาโย. **ปฏิสนฺธิภวงฺคานมฺปิ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณตา ลพฺภตีติ** มโนทฺวาเร ตาว ปฏิสนฺธิยา จตุนฺนํ ภวงฺคานญฺจ, ปญฺจทฺวาเร ปน ปฏิสนฺธิยาว ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณภาโว ลพฺภติ. ตถา หิ กสฺสจิ มโนทฺวาเร อาปาถมาคตํ ปจฺจุปฺปนฺนํ คตินิมิตฺตํ อารพฺภ อุปฺปนฺนาย ตทารมฺมณปริโยสานาย จิตฺตวีถิยา อนนฺตรํ จุติจิตฺเต อุปฺปนฺเน ตทนนฺตรํ ปญฺจจิตฺตกฺขณายุเก อารมฺมเณ ปวตฺตาย ปฏิสนฺธิยา จตุนฺนํ ภวงฺคานํ,

---

[๑] สจฺจสงฺเขป ๑๖๔-๑๖๕/๑๖. [๒] ขุ.ธ. ๒๕/๑-๒/๑๕.

ปญฺจทฺวาเร จ ญาตกาทีหิ อุปฏฺฐาปิเตสุ เทยฺยธมฺเมสุ วณฺณาทิเก อารพฺภ ยถารหํ ปวตฺตาย จิตฺตวีถิยา จุติจิตฺตสฺส จ อนนฺตรํ เอกจิตฺตกฺขณายุเก อารมฺมเณ ปวตฺตาย ปฏิสนฺธิยา ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมเณ ปวตฺติ
ม. ๑๙๑ อุปลพฺภตีติ อยเมตฺถ สงฺเขโป, วิตฺถาโร ปน **วิสุทฺธิมคฺเค**[๑] **วิภงฺคฏฺฐกถายํ**[๒] วา สงฺขารปจฺจยาวิญฺญาณปทวณฺณนายํ วุตฺตนเยน ทฏฺฐพฺโพ. **ฉทฺวารคฺคหิตนฺติ** กมฺมนิมิตฺตํ ฉทฺวารคฺคหิตํ, คตินิมิตฺตํ ฉฏฺฐทฺวารคฺคหิตนฺติ ยถาสมฺภวํ โยเชตพฺพํ. อปเร ปน อวิเสสโต วณฺเณนฺติ. **สจฺจสงฺเขเปปิ** เตเนวาธิปฺปาเยน อิทํ วุตฺตํ :-

"ปญฺจทฺวาเร สิยา สนฺธิ วินา กมฺมํ ทฺวิโคจเร"ติ.[๓]

ส. ๑๘๘ **อฏฺฐกถายํ**[๔] ปน "คตินิมิตฺตํ มโนทฺวาเร อาปาถมาคจฺฉตี"ติ วุตฺตตฺตา ตทารมฺมณาย จ ปญฺจทฺวาริกปฏิสนฺธิยา อทสฺสิตตฺตา, **มูลฏีกา**ทีสุ จ "กมฺมพเลน อุปฏฺฐาปิตํ วณฺณายตนํ สุปินํ ปสฺสนฺตสฺส วิย ทิพฺพจกฺขุสฺส วิย จ มโนทฺวาเรเยว โคจรภาวํ คจฺฉตี"ติ[๕] นิยเมตฺวา วุตฺตตฺตา เตสํ วจนํ น สมฺปฏิจฺฉนฺติ อาจริยา. "ปจฺจุปฺปนฺนญฺจา"ติ เอตฺถ คตินิมิตฺตํ ตาว ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ ยุชฺชติ, กมฺมนิมิตฺตํ ปน ปฏิสนฺธิชนกกมฺมสฺเสว นิมิตฺตภูตํ อธิปฺเปตนฺติ กถํ ตสฺส จุติอาสนฺนชวเนหิ คหิตสฺส ปจฺจุปฺปนฺนภาโว สมฺภวติ. น หิ ตเทว อารมฺมณุปฏฺฐาปกํ, ตเทว ปฏิสนฺธิชนกํ ภเวยฺย อุปจิตภาวาภาวโต อนสฺสาทิตตฺตา จ. "กตตฺตา อุปจิตตฺตา"ติ[๖] หิ วจนโต ปุนปฺปุนํ ลทฺธาเสวนเมว กมฺมํ ปฏิสนฺธึ อากฑฺฒติ. **ปฏิสมฺภิทามคฺเค**[๗] จ นิกนฺติกฺขเณ ทฺวินฺนํ เหตูนํ ปจฺจยาปิ สเหตุกปฏิสนฺธิยา วุตฺตตฺตา กตูปจิตมฺปิ กมฺมํ ตณฺหาย อสฺสาทิตเมว วิปากํ อภินิปฺผาเทติ, ตทา จ ปฏิสนฺธิยา สมานวีถิยํ วิย ปวตฺตมานานิ จุติอาสนฺนชวนานิ กถํ ปุนปฺปุนํ ลทฺธาเสวนานิ สิยุ, กถญฺจ ตานิ ตทา ตณฺหาย ปรามฏฺฐานิ. อปิจ ปจฺจุปฺปนฺนํ กมฺมนิมิตฺตํ

---

[๑] วิสุทฺธิ. ๒/๑๙๙. [๒] อภิ.อฏ. ๒/๑๖๒. [๓] สจฺจสงฺเขป ๑๗๓/๑๖.
[๔] วิสุทฺธิ ๒/๒๐๕–๒๐๖, อภิ.อฏ. ๒/๑๗๑–๑๗๒. [๕] วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๓๓๒.
[๖] อภิ.สงฺ. ๓๔/๔๓๑/๑๒๐. [๗] ขุ.ปฏิ. ๓๑/๒๓๒/๒๘๘ ปิฏเจ ปสฺสิตพฺพํ.

จุติอาสนฺนปฺปวตฺตานํ ปญฺจทฺวาริกชวนานํ อารมฺมณํ โหติ, "ปญฺจทฺวาริก-กมฺมญฺจ ปฏิสนฺธินิมิตฺตกํ น โหติ ปริทุพฺพลภาวโต"ติ **อฏฺฐกถายํ**[๑] วุตฺตนฺติ ? สจฺจเมตํ, ณาตกาทีหิ อุปฏฺฐาปิเตสุ ปน ปุปฺผาทีสุ สนฺนิหิเตเสฺวว มรณสมฺภวโต ตตฺถ วณฺณาทิกํ อารพฺภ จุติอาสนฺนวีถิโต ปุริมภาคปฺปวตฺตานํ ปฏิสนฺธิชนนสมตฺถานํ มโนทฺวาริกชวนานํ อารมฺมณ-ภูเตน สห สมานตฺตา ตเทกสนฺตติปติตํ จุติอาสนฺนชวนคฺคหิตมฺปิ ปจฺจุปฺปนฺนํ วณฺณาทิกํ กมฺมนิมิตฺตภาเวน วุตฺตํ. เอวญฺจ กตฺวา วุตฺตํ **อานนฺทาจริเยน** "ปญฺจทฺวาเร จ อาปาถมาคจฺฉนฺตํ ปจฺจุปฺปนฺนํ กมฺมนิมิตฺตํ อาสนฺนกตกมฺมารมฺมณสนฺตติยํ อุปฺปนฺนํ, ตํสทิสญฺจ ทฏฺฐพฺพนฺ"ติ.[๒]

ม. ๑๙๒

ส. ๑๘๙

[๙๔] **ยถารหนฺติ** ทุติยจตุตฺถปญฺจมตติยานํ ปฏิสนฺธีนํ อนุรูปโต.

[๙๘] อารุปฺปจุติยา ปรํ เหฏฺฐิมารุปฺปวชฺชิตา อารุปฺปปฏิสนฺธิโย โหนฺติ อุปรูปริอรูปีนํ เหฏฺฐิมเหฏฺฐิมกมฺมสฺส อนายูหนโต, อุปจารชฺฌานสฺส ปน พลวภาวโต ตสฺส วิปากภูตา กามติเหตุกา ปฏิสนฺธิโย โหนฺติ. รูปาวจรจุติยา ปรํ อเหตุกรหิตา อุปจารชฺฌานานุภาเวเนว ทุเหตุกติเหตุก-ปฏิสนฺธิโย สิยุ, กามติเหตุมฺหา จุติโต ปรํ สพฺพา เอว กามรูปารูปภว-ปริยาปนฺนา ยถารหํ อเหตุกาทิปฏิสนฺธิโย สิยุ, อิตโร ทุเหตุกาเหตุกจุติโต ปรํ กาเมเสฺวว ภเวสุ ติเหตุกาทิปฏิสนฺธิโย สิยุ.

จุติปฏิสนฺธิกฺกมวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

[๙๙] ปฏิสนฺธิยา นิโรธสฺส อนนฺตรโต **ปฏิสนฺธินิโรธานนฺตรโต.** **ตเทว จิตฺตนฺติ** ตํสทิสตาย ตพฺโพหารปฺปวตฺตตฺตา ตเทว จิตฺตํ ยถา "ตานิเยว โอสธานี"ติ. **อสติ วีถิจิตฺตุปฺปาเทติ** อนนฺตรนฺตรา วีถิจิตฺตานํ อุปฺปาเท อสติ, จุติจิตฺตํ หุตฺวา นิรุชฺฌติ ตเทว จิตฺตนฺติ สมฺพนฺโธ.

ม. ๑๙๓

---

[๑] วิสุทฺธิ. ๒/๑๙๙, อภิ.อฏ. ๒/๑๖๒–๑๖๓.　[๒] มูลฏี. ๒/๑๑๖–๗, วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๓๓๒–๓๓๓.

[๑๐๑] **ปริวตฺตนฺตา ปวตฺตนฺติ** ยาว วฏฺฏมูลสมุจฺเฉทาตฺยาธิปฺปาโย.

ส. ๑๙๐ [๑๐๒] ยถา **อิห** ภเว ปฏิสนฺธิ เจว ภวงฺคญฺจ วีถิโย จ จุติ จ, ตถา ปุน ภวนฺตเร ปฏิสนฺธิภวงฺคนฺติ เอวมาทิกา อยํ จิตฺตสนฺตติ ปริวตฺตตีติ โยชนา. เกจิ ปน อิมสฺมึ ปริจฺเฉเท วีถิมุตฺตสงฺคหสฺเสว ทสฺสิตตฺตา ปฏิสนฺธิภวงฺคจุตีนเมว อิธ คหณํ ยุตฺตนฺตฺยาธิปฺปาเยน "ปฏิสนฺธิภวงฺค-วีถิโย"ติ อิมสฺส ปฏิสนฺธิภวงฺคปฺปวาหาติ อตฺถํ วทนฺติ, ตํ เตสํ มติมตฺตํ ปวตฺติสงฺคหทสฺสนาวสาเน ตตฺถ สงฺคหิตานํ สพฺเพสเมว นิคมนสฺส อธิปฺเปตตฺตา. เอวญฺหิ สติ "ปฏิสงฺขาย ปเนตมทฺธุวนฺ"ติ เอตฺถ สพฺเพสเมว **เอต**สทฺเทน ปรามสนํ สุฏฺฐุ อุปปนฺนํ โหติ. **เอตํ** ยถาวุตฺตํ วฏฺฏปวตฺตํ. **อทฺธุวํ** อนิจฺจํ ปโลกธมฺมํ **ปฏิสงฺขาย** ปจฺจเวกฺขิตฺวา **พุธา** ปณฺฑิตา **จิราย** จิรกาลํ สุพฺพตา หุตฺวา **อจฺจุตํ** ธุวํ อจวนธมฺมํ **ปทํ** นิพฺพานํ **อธิคนฺตฺวา** มคฺคผลญาเณน สจฺฉิกตฺวา ตโตเยว สุฏฺฐุ สมุจฺฉินฺนสิเนห-พนฺธนา **สมฺ** นิรุปธิเสสนิพฺพานธาตุ์ **เอสฺสนฺติ** ปาปุณิสฺสนฺติ.

อิติ อภิธมฺมตฺถวิภาวินิยา นาม อภิธมฺมตฺถสงฺคหวณฺณนาย

ปญฺจมปริจฺเฉทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

๖. ฉฏฺฐปริจฺเฉท

ม. ๑๙๔

รูปสงฺคหวิภาค

[๑] เอวํ ตาว จิตฺตเจตสิกวเสน ทุวิธํ อภิธมฺมตฺถํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ รูปํ, ตทนนฺตรญฺจ นิพฺพานํ ทสฺเสตุมารภนฺโต อาห **"เอตฺตาวตา"**ตฺยาทิ. **สปฺปเภทปฺปวตฺติกา** อุทฺเทสนิทฺเทสปฏินิทฺเทส-วเสน ตีหิ ปริจฺเฉเทหิ วุตฺตปฺปเภทวนฺโต, ปวตฺติปฏิสนฺธิวเสน ทุวีหิ ปริจฺเฉเทหิ วุตฺตปฺปวตฺติวนฺโต จ **จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา เอตฺตาวตา** ส. ๑๙๑ ปญฺจหิ ปริจฺเฉเทหิ วิภตฺตา หิ ยสฺมา, อิทานิ ยถานุปฺปตฺตํ รูปํ ปวุจฺจตีติ โยชนา.

[๒] อิทานิ ยถาปฏิญฺญาตรูปวิภาคตฺถํ มาติกํ จเปตุํ **"สมฺทุเทสา"**-ตฺยาทิ วุตฺตํ. สงฺเขปโต อุทฺทิสนํ **สมฺทุเทโส**. เอกวิธาทิวเสน วิภชนํ **วิภาโค**, สมฺปฏิจฺฉาติ เอตสฺมา ผลนฺติ **สมฺปฏิจฺฉานํ**, กมฺมาทโย รูปชนก-ปจฺจยา. จกฺขุทสกาทโย **กลาปา. ปวตฺติกฺกมโต เจติ** ภวกาลสตฺตเภเทน รูปานํ อุปฺปตฺติกฺกมโต.

รูปสมฺทุเทสวณฺณนา

[๓] อุปาทินฺนานุปาทินฺนสนฺตาเนสุ สสมฺภารธาตุวเสน มหนฺตา หุตฺวา ภูตา ปาตุภูตาติ **มหาภูตา**.[๑] อถ วา อเนกวิธอพฺภุตวิเสส-ทสฺสเนน, อเนกาภูตทสฺสเนน วา มหนฺตานิ อพฺภุตานิ, อภูตานิ วา เอเตสูติ มหาภูตา, มายาการาทโย. เตหิ สมานา สยํ อนีลาทิสภาวาเนว นีลาทิอุปาทายรูปทสฺสนาทิโตติ **มหาภูตา**. มนาปวณฺณสณฺฐานาทีหิ วา สตฺตานํ วณฺจิกา ยกฺขินิอาทโย วิย มนาปอิตฺถิปุริสรูปทสฺสนาทินา สตฺตานํ วณฺจกตฺตา มหนฺตานิ อภูตานิ เอเตสูติ **มหาภูตา**. วุตฺตมฺปิ เหตํ :-

"มหนฺตา ปาตุภูตาติ มหาภูตสมาติ วา ม. ๑๙๕
วณฺจกตฺตา อภูเตน **'มหาภูตา'**ติ สมฺมตา"ติ.[๒]

---

[๑] อภิ.อฏ. ๑/๓๕๖,๓๕๙, วิสุทฺธิ. ๑/๔๐๕,๔๐๗ ปิฏเจสุ ปสฺสิตพฺพํ.
[๒] อภิ.วตาร ๖๒๖/๘๒.

อถ วา มหนฺตปาตุภาวโต มหนฺตานิ ภวนฺติ เอเตสุ อุปาทารูปานิ, ภูตานิ จาติ **มหาภูตานิ.** มหาภูเต อุปาทาย ปวตฺตํ รูปํ **อุปาทายรูปํ.** ยทิ เอวํ "เอกํ มหาภูตํ ปฏิจฺจ ตโย มหาภูตา"ตฺยาทิวจนโต[๑] เอเกก-
ส. ๑๙๒ มหาภูตา เสสมหาภูตานํ นิสฺสยา โหนฺตีติ เตสมฺปิ อุปาทายรูปตา-ปสงฺโคติ ? นยิทเมวํ อุปาทาเยว ปวตฺตรูปานํ ตํสมญฺญาสิทฺธิโต. ยญฺหิ มหาภูเต อุปาทิยติ, สยญฺจ อญฺเญหิ อุปาทียติ, น ตํ อุปาทายรูปํ. ยํ ปน อุปาทียเตว, น เกนจิ อุปาทียติ, ตเทว อุปาทายรูปนฺติ นตฺถิ ภูตานํ ตพฺโพหารปฺปสงฺโค. อปิจ จตุนฺนํ มหาภูตานํ อุปาทายรูปนฺติ อุปาทาย รูปลกฺขณนฺติ นตฺถิ ตโย อุปาทาย ปวตฺตานํ อุปาทายรูปตาติ.

[๔] ปถนฏฺเฐน ปถวี, ตรุปพฺพตาทีนํ ปกติปถวี วิย สหชาตรูปานํ ปติฏฺฐานภาเวน ปกฺขายติ, อุปฏฺฐาตีติ วุตฺตํ โหติ, ปถวี เอว ธาตุ สลกฺขณธารณาทิโต นิสฺสตฺตนิชฺชีวฏฺเฐน สรีรเสลาวยวธาตุสทิสตฺตา จาติ **ปถวีธาตุ.** อาเปติ สหชาตรูปานิ ปตฺถรติ, อาปายติ วา พฺรูเหติ วฑฺเฒตีติ **อาโป,** เตเชติ ปริปาเจติ, นิเสติ วา ติกฺขภาเวน เสส-ภูตตฺตยํ อุสฺมาเปตีติ **เตโช.** วายติ เทสนฺตรุปฺปตฺติเหตุภาเวน ภูตสงฺฆาตํ ปาเปตีติ **วาโย.** จตสฺโสปิ ปเนตา ยถากฺกมํ กถินตฺตทวตฺตอุณฺหตฺต-วิตฺถมฺภนตฺตลกฺขณาติ ทฏฺฐพฺพา.

[๕] จกฺขาทีนํ วจนตฺโถ เหฏฺฐา กถิโตว. **ปสาทรูปํ นาม** จตุนฺนํ
ม. ๑๙๖ มหาภูตานํ ปสนฺนภาวเหตุกตฺตา. ตํ ปน ยถากฺกมํ ทฏฺฐุกามตา-โสตุกามตาฆายิตุกามตาสายิตุกามตาผุสิตุกามตานิทานกมฺมสมุฏฺฐาน-ภูตปฺปสาทลกฺขณํ. ตตฺถ จกฺขุ ตาว มชฺเฌ กณฺหมณฺฑลสฺส โอกาสิรปฺ-ปมาเณ อภิมุเข จิตานํ สรีรสณฺฐานุปฺปตฺติปเทเส เตลมิว ปิจุปฏลานิ
ส. ๑๙๓ สตฺตกฺขิปฏลานิ พฺยาเปตฺวา ธารณหาปนมณฺฑนพีชนกิจฺจาหิ จตูหิ ธาตีหิ วิย ขตฺติยกุมาโร สนฺธารณพนฺธนปริปาจนสมุทีรณกิจฺจาหิ จตูหิ ธาตูหิ กตูปการํ อุตุจิตฺตาหาเรหิ อุปตฺถมฺภิยมานํ อายุนา ปริปาลิยมานํ วณฺณาทีหิ ปริวาริตํ ยถาโยคํ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ วตฺถุทฺวารภาวํ สาเธนฺตํ

---

[๑] อภิ.ป. ๔๐/๕๓/๑๘.

ปวตฺตติ, อิตรํ "สสมฺภารจกฺขู"ติ วุจฺจติ. เอวํ โสตาทโยปิ ยถากฺกมํ โสตพิลพฺภนฺตเร องฺคุลิเวธนาการํ อุปจิตตนุตมฺพโลมํ, นาสิกพฺภนฺตเร อชปทสณฺฐานํ, ชิวฺหามชฺเฌ อุปฺปลทลคฺคสณฺฐานํ ปเทสํ อภิพฺยาเปตฺวา ปวตฺตนฺติ, อิตรํ ปน ฐเปตฺวา กมฺมชเตชสฺส ปติฏฺฐานฏฺฐานํ เกสคฺค-โลมคฺคนขคฺคสุกฺขจมฺมานิ จ อวเสสํ สกลสรีรํ ผริตฺวา ปวตฺตติ. เอวํ สนฺเตปิ อิตเรหิ ตสฺส สงฺกโร น โหติ ภินฺนนิสฺสยลกฺขณตฺตา. เอกนิสฺสยานิปิ หิ รูปรสาทีนิ ลกฺขณเภทโต อสงฺกิณฺณาติ. กึ ปน ภินฺนนิสฺสยา ปสาทา.

[๖] อาโปธาตุยา สุขุมภาเวน ผุสิตุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตา วุตฺตํ **อาโปธาตุวิวชฺชิตํ ภูตตฺตยสงฺขาตนฺ**"ติ. กิญฺจาปิ หิ สีตตา ผุสิตฺวา คยฺหติ, สา ปน เตโชเยว. มนฺเท หิ อุณฺหตฺเต สีตพุทฺธิ สีตตา-สงฺขาตสฺส กสฺสจิ คุณสฺส อภาวโต. ตยิทํ สีตพุทฺธิยา อนวฏฺฐิตภาวโต วิญฺญายติ ปาราปาเร วิย. ตถา หิ ฆมฺมกาเล อาตเป ฐตฺวา ฉายํ ปวิฏฺฐานํ สีตพุทฺธิ โหติ, ตตฺเถว จิรกาลํ ฐิตานํ อุณฺหพุทฺธิ. ยทิ จ อาโปธาตุ สีตตา สิยา, อุณฺหภาเวน สห เอกสฺมึ กลาเป อุปลพฺเภยฺย, ม. ๑๙๗
น เจวํ อุปลพฺภติ, ตสฺมา วิญฺญายติ "น อาโปธาตุ สีตตา"ติ. เย ปน ส. ๑๙๔
"ทวตา อาโปธาตุ, สา จ ผุสิตฺวา คยฺหตี"ติ วทนฺติ, เต วตฺตพฺพา "ทวตา นาม ผุสิตฺวา คยฺหตีติ อิทํ อายสฺมนฺตานํ อภิมานมตฺตํ สณฺฐาเน วิยา"ติ. วุตฺตเญฺหตํ โปราเณหิ :-

"ทวตาสหวุตฺตีนิ ตีณิ ภูตานิ สมฺผุสํ
ทวตํ สมฺผุสามีติ โลโกยมภิมญฺญติ.
ภูเต ผุสิตฺวา สณฺฐานํ มนสา คยฺหโต ยถา
ปจฺจกฺขโต ผุสามีติ วิญฺเญยฺยา ทวตา ตถา"ติ.

โคจรรูปํ นาม ปญฺจวิญฺญาณวิสยภาวโต. คาโว อินฺทฺริยานิ จรนฺติ เอตฺถาติ โคจรนฺติ หิ อารมฺมณสฺเสตํ นามํ. ตํ ปเนตํ ปญฺจวิธมฺปิ ยถากฺกมํ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ โคจรภาวลกฺขณํ จกฺขาทิปฏิหนนลกฺขณํ วา.

[๗] อิตฺถิยา ภาโว **อิตฺถตฺตํ**.[๑] ปุริสสฺส ภาโว **ปุริสตฺตํ**. ตตฺถ อิตฺถิลิงฺคนิมิตฺตกุตฺตากปฺปเหตุภาวลกฺขณํ อิตฺถตฺตํ, ปุริสลิงฺคาทิเหตุ-ภาวลกฺขณํ ปุริสตฺตํ. ตตฺถ อิตฺถีนํ องฺคชาตํ **อิตฺถิลิงฺคํ**. สราธิปฺปายา **อิตฺถินิมิตฺตํ** "อิตฺถี"ติ สญฺชานนสฺส ปจฺจยภาวโต. อวิสทฺทานคมนนิสชฺชาทิ **อิตฺถิกุตฺตํ**. อิตฺถิสณฺฐานํ **อิตฺถากปฺโป**. ปุริสลิงฺคาทีนิปิ วุตฺตนเยน ทฏฺฐพฺพานิ. **อฏฺฐกถายํ** ปน อญฺญถา อิตฺถิลิงฺคาทีนิ วณฺณิตานิ. ตํ ปน เอวํ สงฺคเหตฺวา วทนฺติ :-

"ลิงฺคํ หตฺถาทิสณฺฐานํ นิมิตฺตํ มิหิตาทิกํ
กุตฺตํ สุปฺปาทินา กีฬา อากปฺโป คมนาทิกนฺ"ติ.

ส. ๑๙๕ **ภาวรูปํ นาม** ภวติ เอเตน อิตฺถาทิอภิธานํ, พุทฺธิ จาติ กตฺวา. ตํ ปเนตํ กายินฺทฺริยํ วิย สกลสรีรํ ผริตฺวา ติฏฺฐติ.

ม. ๑๙๘ [๘] หทยเมว มโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตูนํ นิสฺสยตฺตา วตฺถุ จาติ **หทยวตฺถุ**. ตถา หิ ตํ ธาตุทฺวยนิสฺสยภาวลกฺขณํ, ตญฺจ หทยโกสพฺภนฺตเร อฑฺฒปสตมตฺตํ โลหิตํ นิสฺสาย ปวตฺตติ. **รูปกณฺเฑ** อวุตฺตสฺสปิ ปเนตสฺส อาคมโต ยุตฺติโต จ อตฺถิภาโว ทฏฺฐพฺโพ. ตตฺถ "ยํ รูปํ นิสฺสาย มโนธาตุ จ มโนวิญฺญาณธาตุ จ วตฺตนฺติ, ตํ รูปํ มโนธาตุยา จ มโนวิญฺญาณธาตุยา จ ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ นิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโยติ[๒] เอวมาคตํ ปฏฺฐานวจนํ อาคโม. ยุตฺติ ปเนวํ ทฏฺฐพฺพา :-

"นิปฺผนฺนภูติกาธารา เทฺว ธาตู กามรูปินํ
รูปานุพนฺธวุตฺติตฺตา จกฺขุวิญฺญาณาทโย วิย.

จกฺขาทินิสฺสิตาเนตา ตสฺสญฺญาธารภาวโต
นาปิ รูปาทิเก เตสํ พหิทฺธาปิ ปวตฺติโต.

น จาปิ ชีวิตํ ตสฺส กิจฺจนฺตรนิยุตฺติโต
น จ ภาวทฺวยํ ตสฺมึ อสนฺเตปิ ปวตฺติโต.

---

[๑] อภิ.อฏ. ๑/๓๘๐.

[๒] อภิ.ป. ๔๐/๘/๕.

ตสฺมา ตทญฺญํ วตฺถุ ตํ ภูติกนฺติ วิชานิยํ
วตฺถาลมฺพทุกานนฺตุ เทสนาเภทโต อิทํ
ธมฺมสงฺคณิปาฐสฺมึ น อกฺขาตํ มเหสินา"ติ.

[๙] ชีวนฺติ เตนาติ **ชีวิตํ**, ตเทว กมฺมชรูปปริปาลเน อาธิปจฺจโยคโต อินฺทฺริยนฺติ **ชีวิตินฺทฺริยํ**. ตถา เหตํ กมฺมชรูปปริปาลนลกฺขณํ. ยถาสกํ ส. ๑๙๖ ขณมตฺตฏฺฐายีนมฺปิ หิ สหชาตานํ ปวตฺติเหตุภาเวเนว อนุปาลกํ. น หิ เตสํ กมฺมมิเยว จิตฺติการณํ โหติ อาหารชาทีนํ อาหาราทิ วิย กมฺมสฺส ตงฺขณาภาวโต. อิทํ ปน สห ปาจนคฺคินา อนวเสสอุปาทินฺนกายํ พฺยาเปตฺวา ปวตฺตติ.

[๑๐] กพฬํ กตฺวา อชฺโฌหรียตีติ **กพฬีกาโร อาหาโร**, อิทญฺจ ม. ๑๙๙ สวตฺถุกํ กตฺวา อาหารํ ทสฺเสตุํ วุตฺตํ. เสนฺทฺริยกาโยปตฺถมฺภนเหตุภูตา ปน องฺคมงฺคานุสารี รสหรสงฺขาตา[๑] อชฺโฌหริตพฺพาหารสิเนหภูตา โอชา อิธ อาหารรูปํ นาม. ตถา เหตํ เสนฺทฺริยกาโยปตฺถมฺภนเหตุภาวลกฺขณํ โอชฏฺฐมกรูปาหรณลกฺขณํ วา.

[๑๑] กกฺขฬตฺตาทินา อตฺตโน อตฺตโน สภาเวน อุปลพฺภนโต **สภาวรูปํ** นาม. อุปฺปาทาทีหิ อนิจฺจตาทีหิ วา ลกฺขเณหิ สหิตนฺติ **สลกฺขณํ**. ปริจฺเฉทาทิภาวํ วินา อตฺตโน สภาเวเนว กมฺมาทีหิ ปจฺจเยหิ นิปฺผนฺนตฺตา **นิปฺผนฺนรูปํ** นาม. รุปฺปนสภาโว รูปํ, เตน ยุตฺตมฺปิ รูปํ, ยถา "อริสโส, นีลุปฺปลนฺ"ติ, สฺวายํ **รูป**สทฺโท รุฬฺหิยา อตฺตสภาเวปิ ปวตฺตตีติ อปเรน **รูป**สทฺเทน วิเสเสตฺวา "**รูปรูปนฺ**"ติ วุตฺตํ ยถา "ทุกฺขทุกฺขนฺ"ติ. ปริจฺเฉทาทิภาวํ อติกฺกมิตฺวา สภาเวเนว อุปลพฺภนโต ลกฺขณตฺตยาโรปเนน สมฺมสิตุํ อรหตฺตา **สมฺมสนรูปํ**.

[๑๒] น กสฺสตีติ อกาโส, อกาโสเยว อากาโส, นิชฺชีวฏฺเฐน ธาตุ จาติ **อากาสธาตุ**. จกฺขุทสกาทิเอเกกกลาปคตรูปานํ กลาปนฺตเรหิ อสงฺกิณฺณภาวาปาทนวเสน ปริจฺเฉทกํ, เตหิ วา ปริจฺฉิชฺชมานํ, เตสํ ส. ๑๙๗

---

[๑] สี. รสสารสงฺขาตา.

ปริจฺเฉทมตฺตํ วา รูปํ **ปริจฺเฉทรูปํ**. ตญฺหิ ตํ ตํ รูปกลาปํ ปริจฺฉินฺทนฺตํ วิย โหติ. วิชฺชมาเนปิ จ กลาปนฺตรภูเตหิ กลาปนฺตร-ภูตานํ สมฺผุฏฺฐภาเว ตัตัรูปวิวิตฺตตา รูปปริยนฺโต อากาโส. เยสญฺจ โส ปริจฺเฉโท, เตหิ สยํ อสมฺผุฏฺโจเยว. อญฺญถา ปริจฺฉินฺนตา น
ม. ๒๐๐ สิยา เตสํ รูปานํ พฺยาปีภาวาปตฺติโย. อพฺยาปิตา หิ อสมฺผุฏฺฐตา. เตนาห ภควา "อสมฺผุฏฺฐํ จตูหิ มหาภูเตหี"ติ.[๑]

[๑๓] จลมานกาเยน อธิปฺปายํ วิญฺญาเปติ, สยญฺจ เตน วิญฺญายตีติ **กายวิญฺญตฺติ**. สวิญฺญาณกสทฺทสงฺขาตวาจาย อธิปฺปายํ วิญฺญาเปติ, สยญฺจ ตาย วิญฺญายตีติ **วจีวิญฺญตฺติ**. ตตฺถ อภิกฺกมาทิ-ชนกจิตฺตสมุฏฺฐานวาโยธาตุยา สหชาตรูปสนฺถมฺภนสนฺธารณจลิเตสุ สห-การีการณภูโต ผนฺทมานกายผนฺทนตัเหตุกวาโยธาตุวินิมุตฺโต มหนฺตํ ปาสาณํ อุกฺขิปนฺตสฺส สพฺพถาเมน คหณกาเล อุสฺสาหนวิกาโร วิย รูปกายสฺส ปริผนฺทนปจฺจยภาเวน อุปลพฺภมาโน วิกาโร กายวิญฺญตฺติ. สา หิ ผนฺทมานกาเยน อธิปฺปายํ วิญฺญาเปติ. น หิ วิญฺญตฺติวิการรหิเตสุ รุกฺขจลนาทีสุ "อิทเมส กาเรตี"ติ อธิปฺปายคฺคหณํ ทิฏฺฐนฺติ. หตฺถจลนาทีสุ จ ผนฺทมานกายคฺคหณานนฺตรํ อวิญฺญายมานนฺตเรหิ มโนทฺวารชวเนหิ คยฺหมานตฺตา สยญฺจ กาเยน วิญฺญายติ.

กถํ ปน วิญฺญตฺติวเสน หตฺถจลนาทโย โหนฺตีติ ? วุจฺจเต :-
ส. ๑๙๘ เอกาวชฺชนวีถิยํ สตฺตสุ ชวเนสุ สตฺตมชวนสมุฏฺฐานวาโยธาตุ วิญฺญตฺติ-วิการสหิตาว ปฐมชวนาทิสมุฏฺฐานาหิ วาโยธาตูหิ ลทฺโธปตฺถมฺภา เทสนฺตรุปฺปตฺติเหตุภาเวน จลยติ จิตฺตชํ, ปุริมชวนาทิสมฺภูตา ปน สนฺถมฺภนสนฺธารณมตฺตกรา ตสฺส อุปการาย โหนฺตีติ. ยถา หิ สตฺตหิ ยุเคหิ อากฑฺฒิตพฺพสกเฏ สตฺตมยุคยุตฺตาเยว โคณา เหฏฺฐา ฉสุ ยุเคหิ ยุตฺตโคเณหิ ลทฺธูปตฺถมฺภา สกฏํ จาเลนฺติ, ปฐมยุคาทิยุตฺตา ปน อุปตฺถมฺภนสนฺธารณมตฺตเมว สาเธนฺตา เตสํ อุปการาย โหนฺติ, เอวํ สมฺปทมิทํ ทฏฺฐพฺพํ.

---

[๑] อภิ.สงฺ. ๓๔/๖๓๗/๑๙๕.

เทสนฺตรุปฺปตฺติเยว เจตฺถ จลนํ อุปฺปนฺนเทสโต เกสคฺคมตฺตมฺปิ ม. ๒๐๑
ธมฺมานํ สงฺกมนาภาวโต. อิตรถา เนสํ อพฺยาปารกตา ขณิกตา จ
น สิยา. เทสนฺตรุปฺปตฺติเหตุภาโวติ จ ยถา อตฺตนา สหชรูปานิ
เหฏฺฐิมชวนสมุฏฺฐิตรูเปหิ ปติฏฺฐิตฏฺฐานโต อณฺุณตฺถ อุปฺปชฺชนฺติ, เอวํ
เตหิ สห ตตฺถ อุปฺปตฺติเยวาติ ทฏฺฐพฺพํ. เอตฺถ ปน จิตฺตเช จลิเต
ตํสมฺพนฺเธน อิตรมฺปิ จลติ นทีโสเต ปกฺขิตฺตสุกฺขโคมยปิณฺฑํ วิย. ตถา
จลยิตุํ อสกฺโกนฺติโยปิ ปจฺฉิมชวนาทิสมุฏฺฐานวาโยธาตุโย วิญฺญตฺติวิการ-
สหิตาเยว เยน ทิสาภาเคน อยํ อภิกฺกมาทีนิ ปวตฺเตตุกาโม,
ตทภิมุขภาววิการสมฺภวโต. เอวญฺจ กตฺวา มโนทฺวาราวชฺชนสฺสปิ
วิญฺญตฺติสมุฏฺฐาปกตฺตํ วกฺขติ. วจีเภทกรจิตฺตสมุฏฺฐานปถวีธาตุยา
อกฺขรุปฺปตฺติฏฺฐานคตอุปาทินฺนรูเปหิ สห ฆฏฺฏนปจฺจยภูโต เอโก วิกาโร
วจีวิญฺญตฺติ. ยํ ปเนตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ กายวิญฺญตฺติยํ วุตฺตนเยน
ทฏฺฐพฺพํ.

อยํ ปน วิเสโส :- ยถา ตตฺถ “ผนฺทมานกายคฺคหณานนฺตรนฺ”ติ ส. ๑๙๙
วุตฺตํ, เอวมิธ “สุยฺยมานสทฺทสวนานนฺตรนฺ”ติ โยเชตพฺพํ. อิธ จ สนฺถ-
มฺภนาทีนํ อภาวโต สตฺตมชวนสมุฏฺฐิตาตฺยาทินโย น ลพฺภติ. ฆฏฺฏเนน
หิ สทฺธึเยว สทฺโท อุปฺปชฺชติ, ฆฏฺฏนญฺจ ปจฺฉิมชวนาทีสุปิ ลพฺภเตว.
เอตฺถ จ ยถา อุสฺสาเปตฺวา พทฺธโคสีสตาลปณฺณาทีรูปานิ ทิสฺวา
ตทนนฺตรปฺปวตฺตาย อวิญฺญายมานนฺตราย มโนทฺวารวีถิยา โคสีสาทีนํ
อุทกสหจาริตปฺปการํ สญฺญาณํ คเหตฺวา อุทกคฺคหณํ โหติ, เอวํ
วิปฺผนฺทมานสมุจฺจาริยมานกายสทฺเท คเหตฺวา ตทนนฺตรปฺปวตฺตาย
อวิญฺญายมานนฺตราย มโนทฺวารวีถิยา ปุริมสิทฺธสมฺพนฺธูปนิสฺสยาย สาธิปฺ-
ปายวิการคฺคหณํ โหตีติ อยํ ทฺวินฺนํ สาธารณา อุปมา.

[๑๔] ลหุภาโว **ลหุตา**. มุทุภาโว **มุทุตา**. กมฺมญฺญภาโว **กมฺมญฺญตา**. ม. ๒๐๒
ยถากฺกมญฺเจตา อโรคิโน วิย รูปานํ อครุตา สุปริมทฺทิตจมฺมสฺส วิย
อกถินตา สุธนฺตสุวณฺณสฺส วิย สรีรกิริยานํ อนุกูลภาโวติ ทฏฺฐพฺพํ.

อญฺญมญฺญํ อวิชหนฺตสฺสปิ หิ ลหุตาทิตฺตยสฺส ตตฺถวิการาธิกรูเปหิ นานตฺตํ วุจฺจติ, ทนฺธตฺตกรธาตุกฺโขภปฺปฏิปกฺขปจฺจยสมฺปฏฺฐาโน หิ รูปวิกาโร ลหุตา. ถทฺธตฺตกรธาตุกฺโขภปฺปฏิปกฺขปจฺจยสมฺปฏฺฐาโน มุทุตา. สรีรกิริยานํ อนนุกูลภาวกรธาตุกฺโขภปฺปฏิปกฺขปจฺจยสมฺปฏฺฐาโน กมฺมญฺญตาติ.

[๑๕] อุปจยนํ **อุปจโย**, ปจมจโยตฺยตฺโถ "อุปญฺญตฺตนฺ"ตฺยาทีสุ[๑] ส. ๒๐๐ วิย **อุป**สทฺทสฺส ปจมตฺถโชตนโต. สนฺตาโน **สนฺตติ**, ปพนฺโธตฺยตฺโถ. ตตฺถ ปฏิสนฺธิโต ปฏฺฐาย ยาว จกฺขาทิทสกานํ อุปฺปตฺติ, เอตฺถนฺตเร รูปุปฺปาโท อุปจโย นาม. ตโต ปรํ สนฺตติ นาม. ยถาสกํ ขณมตฺตฏฺฐายีนํ รูปานํ นิโรธาภิมุขภาววเสน ชีรณํ ชรา. สาเยว **ชรตา**, นิจฺจธุวภาเวน น อิจฺจํ อนุปคนฺตพฺพนฺติ อนิจฺจํ, ตสฺส ภาโว **อนิจฺจตา**, รูปปริเภโท. **ลกฺขณรูปํ นาม** ธมฺมานํ ตตฺถาวตฺถาวเสน ลกฺขณเหตุตฺตา.

[๑๖] **ชาติรูปเมวาติ** ปฏิสนฺธิโต ปฏฺฐาย รูปานํ ขเณ ขเณ อุปฺปตฺติภาวโต ชาติสงฺขาตํ รูปุปฺปตฺติภาเวน จตุสนฺตติรูปปฺปฏิพทฺธวุตฺติตฺตา รูปสมฺมตญฺจ ชาติรูปเมว อุปจยสนฺตติภาเวน ปวุจฺจติ ปจมุปรินิพฺพตฺต-สงฺขาตปฺปวตฺติอาการเภทโต เวเนยฺยวเสน "อุปจโย สนฺตตีติ[๒] วิภชิตฺวา วุตฺตตฺตา. เอวญฺจ กตฺวา ตาสํ นิทฺเทเส อตฺถโต อเภทํ ทสฺเสตุํ "โย ม. ๒๐๓ อายตนานํ อาจโย, โส รูปสฺส อุปจโย. โย รูปสฺส อุปจโย, สา รูปสฺส สนฺตตี"ติ[๓] วุตฺตํ. **เอกาทสวิธมฺปีติ** สภาคสงฺคหวเสน เอกาทสปฺปการมฺปิ.

[๑๗] จตฺตาโร ภูตา, ปญฺจ ปสาทา, จตฺตาโร วิสยา, ทฺวิโธ ภาโว, หทยรูปมิจฺจปิ อิทํ ชีวิตาหารรูเปหิ ทฺวีหิ สห อฏฺฐารสวิธํ, ตถา ปริจฺเฉโท จ ทฺวิธา วิญฺญตฺติ, ติวิโธ วิกาโร, จตุพฺพิธํ ลกฺขณนฺติ รูปานํ ปริจฺเฉทวิการาทิภาวํ วินา วิสุํ ปจฺจเยหิ อนิพฺพตฺตตฺตา อิเม **อนิปฺผนฺนา ทส เจติ อฏฺฐวีสติวิธํ ภเว.**

รูปสมุทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

---

[๑] องฺ.ติก. ๒๐/๔๕/๑๔๖. [๒] อภิ.สงฺ. ๓๔/๖๔๒/๑๙๖. [๓] อภิ.สงฺ. ๓๔/๖๔๑-๖๔๒/๑๙๕-๑๙๖.

รูปวิภาควณฺณนา

[๑๘] อิทานิ ยถาอุทฺทิฏฺฐรูปานํ เอกวิธาทินยทสฺสนตฺถํ **"สพฺพญฺจ ปเนตนฺ"**ตฺยาทิ วุตฺตํ. สมฺปยุตฺตสฺส อโลภาทิเหตุโน อภาวา **อเหตุกํ.** ยถาสกํ ปจฺจยวนฺตตาย **สปฺปจฺจยํ.** อตฺตานํ อารพฺภ ปวตฺเตหิ กามาสวาทีหิ สหิตตฺตา **สาสวํ.** ปจฺจเยหิ อภิสงฺขตตฺตา **สงฺขตํ.** ส. ๒๐๑ อุปาทานกฺขนฺธสงฺขาเต โลเก นิยุตฺตตาย **โลกิยํ.** กามตณฺหาย อวจริตตฺตา **กามาวจรํ.** อรูปธมฺมานํ วิย กสฺสจิ อารมฺมณสฺส อคฺคหณโต นาสฺส อารมฺมณนฺติ **อนารมฺมณํ.** ตทงฺคาทิวเสน ปหาตพฺพตาภาวโต **อปฺปหาตพฺพํ. อิติ**สทฺโท ปการตฺโถ. เตน "อพฺยากตนฺ"ตฺยาทิกํ สพฺพํ เอกวิธนยํ สงฺคณฺหาติ.

[๑๙] **อชฺฌตฺติกรูปํ** อตฺตภาวสงฺขาตํ อตฺตานํ อธิกิจฺจ อุทฺทิสฺส ปวตฺตตฺตา. กามํ อญฺเญปิ หิ อชฺฌตฺตสมฺภูตา อตฺถิ, รุฬฺหีวเสน ปน จกฺขาทิกเมว อชฺฌตฺติกํ. อถ วา "ยทิ มยํ น โหม, ตฺวํ กฏฺฐกลิงฺครูปโม ภวิสฺสสี"ติ วทนฺตา วิย อตฺตภาวสฺส สาติสยํ อุปการตฺตา จกฺขาทีเนว ม. ๒๐๔ วิเสสโต อชฺฌตฺติกานิ นาม. อตฺตสงฺขาตํ วา จิตฺตํ อธิกิจฺจ ตสฺส ทฺวารภาเวน ปวตฺตตีติ อชฺฌตฺตํ, ตเทว อชฺฌตฺติกํ. ตโต พหิภูตตฺตา อิตรํ เตวีสติวิธํ **พาหิรรูปํ.**

[๒๐] อิตรํ พาวีสติวิธํ **อวตฺถุรูปํ.**[๑]

[๒๒] **อฏฺฐวิธมฺปิ อินฺทฺริยรูปํ** ปญฺจวิญฺญาเณสุ ลิงฺคาทีสุ สหชรูปปริปาลเน จ อาธิปจฺจโยคโต. ปสาทรูปสฺส หิ ปญฺจวิธสฺส จกฺขุวิญฺญาณาทีสุ อาธิปจฺจํ อตฺตโน ปฏฺฐนฺทาทิภาเวน เตสมฺปิ ปฏฺฐ-มนฺทาทิภาวาปาทนโต. ภาวทฺวยสฺสาปิ อิตฺถิลิงฺคาทีสุ อาธิปจฺจํ ยถาสกํ ปจฺจเยหิ อุปฺปชฺชมานานมฺปิ เตสํ เยภุยฺเยน สภาวกสนฺตาเนเยว

---

[๑] ก-ม. นวตฺถุรูปํ.

ตํตทากาเรน อุปฺปชฺชนโต, น ปน อินฺทฺริยปจฺจยภาวโต. ชีวิตสฺส จ
ส. ๒๐๒ กมฺมชปริปาลเน อาธิปจฺจํ เตสํ ยถาสกํ ขณฏฺฐานสฺส ชีวิตินฺทฺริยปฺ-
ปฏิพทฺธตฺตา. สยญฺจ อตฺตนา จปิตธมฺมสมฺพนฺเธเนว ปวตฺตติ
นาวิโก วิย.

[๒๓] วิสยวิสยิภาวปฺปตฺติวเสน ถูลตฺตา **โอฬาริกรูปํ.** ตโตเยว
คหณสฺส สุกรตฺตา **สนฺติเกรูปํ** อาสนฺนรูปํ นาม. โย สยํ, นิสฺสยวเสน
จ สมฺปตฺตานํ อสมฺปตฺตานญฺจ ปฏิมุขภาโว อญฺญมญฺญปตนํ, โส
ปฏิโฆ วิยาติ ปฏิโฆ. ยถา หิ ปฏิฆาเต สติ ทุพฺพลสฺส จลนํ โหติ,
เอวํ อญฺญมญฺญํ ปฏิมุขภาเว สติ อรูปสภาวตฺตา ทุพฺพลสฺส ภวงฺคสฺส
จลนํ โหติ. ปฏิโฆ ยสฺส อตฺถิ ตํ **สปฺปฏิฆํ.** ตตฺถ สยํ สมฺปตฺติ
โผฏฺฐพฺพสฺส, นิสฺสยวเสน สมฺปตฺติ ฆานชิวฺหากายคนฺธรสานํ, อุภยถาปิ
อสมฺปตฺติ จกฺขุโสตรูปสทฺทานนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. อิตรํ โสฬสวิธํ
โอฬาริกตาทิสภาวาภาวโต **สุขุมรูปา**ทิกํ.

ม. ๒๐๕ [๒๔] กมฺมโต ชาตํ อฏฺฐารสวิธํ **อุปาทินฺนรูปํ** ตณฺหาทิฏฺฐีหิ
อุเปเตน กมฺมุนา อตฺตโน ผลภาเวน อาทินฺนตฺตา คหิตตฺตา. อิตรํ
อคฺคหิตคฺคหเณน ทสวิธํ **อนุปาทินฺนรูปํ.**

[๒๕] ทฏฺฐพฺพภาวสงฺขาเตน นิทสฺสเนน สห วตฺตตีติ **สนิทสฺสนํ.**
จกฺขุวิญฺญาณโคจรภาโว หิ นิทสฺสนนฺติ วุจฺจติ. ตสฺส จ รูปายตนโต
อนญฺญตฺเตปิ อญฺเญหิ ธมฺเมหิ ตํ วิเสเสตุํ อญฺญํ วิย กตฺวา วตฺตุํ
วฏฺฏตีติ สห นิทสฺสเนน สนิทสฺสนนฺติ. ธมฺมภาวสามญฺเญน หิ
เอกีภูเตสุ ธมฺเมสุ โย นานตฺตกโร วิเสโส, โส อญฺโญ วิย กตฺวา
ส. ๒๐๓ อุปจริตุํ ยุตฺโต. เอวญฺหิ อตฺถวิเสสาวโพโธ โหติ.

[๒๖] **อสมฺปตฺตวเสนา**ติ อตฺตานํ อสมฺปตฺตสฺส โคจรสฺส วเสน
อตฺตโน วิสยปฺปเทสํ วา อสมฺปตฺตวเสน. จกฺขุโสตานิ หิ รูปสทฺเทหิ
อสมฺปตฺตานิ, สยํ วา ตานิ อสมฺปตฺตาเนว อารมฺมณํ คณฺหนฺติ.
เตเนตํ วุจฺจติ :-

"จกฺขุโสตๆ ปเนเตสุ โหตาสมฺปตฺตคาหกๆ
วิญฺญาณุปฺปตฺติเหตุตฺตา สนฺตราธิกโคจเร.

ตถา หิ ทูรเทสฏฺฐๆ ผลิกาทิติโรหิตๆ
มหนฺตญฺจ นคาทีนๆ วณฺณๆ จกฺขุ อุทิกฺขติ.

อากาสาทิคโต กุจฺฉิ- จมฺมานนฺตริโกปิ จ
มหนฺโต จ ฆณฺฏาทีนๆ สทฺโท โสตสฺส โคจโร.

คนฺตฺวา วิสยเทสๆ ตๆ ผริตฺวา คณฺหตีติ เจ
อธิฏฺฐานวิธาเนปิ ตสฺส โส โคจโร สิยา.

ภูตปฺปพนฺธโต โส เจ ยาติ อินฺทฺริยสนฺนิธึ
กมฺมจิตฺโตชสมฺภูโต วณฺโณ สทฺโท จ จิตฺตโช.

น เตสๆ โคจรา โหนฺติ น หิ สมฺโภนฺติ เต พหิ
วุตฺตา จ อวิเสเสน ปาเจ ตวิสยาว เต.

ยทิ เจตๆ ทฺวยๆ อตฺต- สมีปฺเยว คณฺหติ ม. ๒๐๖
อกฺขิวณฺณๆ ตถา มูลๆ ปสฺเสยฺย ภมุกสฺส จ.

ทิสาเทสววตฺถานๆ สทฺทสฺส น ภเวยฺย จ
สิยา จ สรเวธิสฺส สกณฺเณ สรปาตนนฺ"ติ.

โคจรคฺคาหิกรูปๆ วิญฺญาณาธิฏฺฐิตๆ หุตฺวา ตๆตฺโคจรคฺคหณสภาวตฺตา. ส. ๒๐๔
อิตรๆ เตวีสติวิธๆ **อโคจรคฺคาหิกรูปๆ** โคจรคฺคหณาภาวโต.

[๒๗] วณฺณิตพฺโพ ทฏฺฐพฺโพติ **วณฺโณ**. อตฺตโน อุทยานนฺตรๆ รูปๆ ชเนตีติ **โอชา**. **อวินิพฺโภครูปๆ** กตฺถจิปิ อญฺญมญฺญๆ วินิภุญฺชนสฺส วิสุๆ วิสุๆ ปวตฺติยา อภาวโต. รูปโลเก คนฺธาทีนๆ อภาววาทิมตมฺปิ หิ ตตฺถ ตตฺถ[๑] อาจริเยหิ ปฏิกฺขิตฺตเมว.

---

[๑] มูลฏี. ๒/๑๑๙-๑๒๐, อนุฏี. ๒/๑๒๗,๑๓๐-๑๓๑ ปิฏเจสุ ปสฺสิตพฺพๆ.

[๒๘] **อิจฺเจวนฺติ** เอตฺถปิ **อิติ**สทฺโท ปการตฺโถ, เตน อิธ อนาคตมฺปิ สพฺพํ ทุกติกาทิเภทํ สงฺคณฺหาติ.

รูปวิภาควณฺณนา นิฏฺฐิตา.

รูปสมุฏฺฐานนยวณฺณนา

[๒๙–๓๐] กานิ ปน ตานิ กมฺมาทีนิ, กถํ, กตฺถ, กทา จ รูปสมุฏฺฐานานีติ อาห "**ตตฺถา**"ตฺยาทิ. **ปฏิสนฺธิมุปาทายาติ** ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขณํ อุปาทาย. **ขเณ ขเณติ** เอเกกสฺส จิตฺตสฺส ตีสุ ตีสุ ขเณสุ, นิรนฺตรเมวาติ วุตฺตํ โหติ. อปเร ปน จิตฺตสฺส จิติกฺขณํ,[๑] ภงฺคกฺขเณ จ รูปุปฺปาทํ[๒] ปฏิเสเธนฺติ. ตตฺถ กิญฺจาปิ จิติกฺขณาภาเว เตสํ อุปปตฺติ เจว ตตฺถ วตฺตพฺพญฺจ เหฏฺฐา กถิตเมว,
ม. ๒๐๗ อิธาปิ ปน ภงฺคกฺขเณ รูปุปฺปาทาภาเว อุปปตฺติยา ตตฺถ วตฺตพฺพเภน จ สห สุขคฺคหณตฺถํ สงฺคเหตฺวา วุจฺจติ :-

"อุปฺปนฺนุปฺปชฺชมานนฺติ วิภงฺเค เอวมาทินา
ภงฺคกฺขณสฺมึ อุปฺปนฺนํ โน จ อุปฺปชฺชมานกํ.

อุปฺปชฺชมานมุปฺปาเท อุปฺปนฺนญฺจาติอาทินา
ภงฺคุปฺปาทาว อกฺขาตา น จิตฺตสฺส จิติกฺขโณ.

'อุปฺปาโท จ วโย เจว อญฺญถตฺตํ จิตสฺส จ
ปญฺญายตี'ติ[๓] วุตฺตตฺตา จิติ อตฺถีติ เจ มตํ.

ส. ๒๐๕ อญฺญถตฺตสฺส เอกสฺมึ ธมฺเม อนุปลทฺธิโต
ปญฺญาณวจนา เจว ปพนฺธฏฺฐิติ ตตฺถปิ.

วุตฺตา ตสฺมา น จิตฺตสฺส จิติ ทิสฺสติ ปาฬิยํ
อภิธมฺเม อภาโวปิ นิเสโธเยว สพฺพถา.

---

[๑] มูลฏี. ๒/๒๔–๒๖. [๒] มูลฏี. ๒/๒๕–๒๗. [๓] องฺ.ติก. ๒๐/๔๗/๑๔๖.

ยทา สมุทโย ยสฺส นิรุชฺฌติ ตทาสฺส กึ
ทุกฺขมุปฺปชฺชตีเตฺยตฺถ ปเญฺห โนติ นิเสธโต.

รูปุปฺปาโท น ภงฺคสฺมึ ตสฺมา สพฺเพปิ ปจฺจยา
อุปฺปาเทเยว จิตฺตสฺส รูปเหตูติ เกจน.

วุจฺจเต ตตฺถ เอกสฺมึ ธมฺเมเยว ยถา มตา
อุปฺปาทาวตฺถโต ภินฺนา ภงฺคาวตฺถา ตเถว ตุ.

ภงฺคสฺสาภิมุขาวตฺถา อิจฺฉิตพฺพา อยํ จิติ
นยทสฺสนโต เอสา วิภงฺเค น ตุ เทสิตา.

ลกฺขณํ สงฺขตสฺเสว วตฺตุมุปฺปาทอาทินํ
เทสิตตฺตา น ตตฺถาปิ ปพนฺธสฺส จิตีริตา.

อุปสคฺคสฺส ธาตูน- มตฺเถเยว ปวตฺติโต
ปญฺญายตีติ เจตสฺส อตฺโถ วิญฺญายเต อิติ.

ภงฺเค รูปสฺส นุปฺปาโท จิตฺตชานํ วเสน วา ม. ๒๐๘
อารุปฺปวาภิสนฺธาย ภาสิโต ยมกสฺส หิ.

สภาโวยํ ยถาลาภ- โยชนาติ ตโต น หิ
น จิตฺตฏฺฐิติ ภงฺเค จ น รูปสฺส อสมฺภโว"ติ.

[๓๑] รูปวิราคภาวนานิพฺพตฺตตฺตา เหตุโน ตพฺพิธุรตาย, อโนกาสตาย ส. ๒๐๖
จ อรูปวิปากา, รูปชนเน วิเสสปจฺจเยหิ ฌานงฺเคหิ สมฺปโยคาภาวโต ทุวิปญฺจวิญฺญาณานิ จาติ จุทฺทส จิตฺตานิ รูปํ น สมุฏฺฐาเปนฺตีติ วุตฺตํ. **"อารุปฺปวิปากทุวิปญฺจวิญฺญาณวชฺชิตนฺ"**ติ. ปฏิสนฺธิจิตฺตํ, ปน จุติจิตฺตญฺจ เอกูนวีสติภวงฺคสฺเสว อนฺโตคธตฺตา จิตฺตนฺตรํ น โหตีติ น ตสฺส วชฺชนํ กตฺตพฺพนฺติ. กิญฺจาปิ น กตฺตพฺพํ, ปจฺฉาชาตปจฺจยรหิตตฺตา, ปน อาหาราทีหิ จ อนุปตฺถทฺธตฺตา ทุพฺพลวตฺถุกตฺตา นิสฺสาย ปวตฺตตฺตา, อตฺตโน จ อาคนฺตุกตาย กมฺมชรูเปหิ จิตฺตสมุฏฺฐานรูปานํ ฐานํ คเหตฺวา

จิตตฺตา จ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ รูปสมุฏฺฐาปกํ น โหติ. จุติจิตฺเต ปน **อฏฺฐกถายํ**[๑] ตาว "รูปสนฺตวฏฺฏมูลสฺมึ สนฺตาเน สาติสยํ สนฺตวุตฺติตาย ขีณาสวสฺเสว จุติจิตฺตํ รูปํ น สมุฏฺฐาเปตี"ติ วุตฺตํ. **อานนฺทาจริยา**ทโย ปน "สพฺเพสมฺปิ จุติจิตฺตํ รูปํ น สมุฏฺฐาเปตี"ติ[๒] วทนฺติ. วินิจฺฉโย ปน เนสํ สงฺเขปโต **มูลฏีกา**ทีสุ วิตฺถาริโต จ **อภิธมฺมตฺถวิกาสินิยํ** วุตฺตนเยน ทฏฺฐพฺโพ. **ปฐมภวงฺคมุปาทายา**ติ ปฏิสนฺธิยา อนนฺตร-นิพฺพตฺตปฐมภวงฺคโต ปฏฺฐาย **ชายนฺตเมว สมุฏฺฐาเปติ**, น ปน จิตฺตํ, ภิชฺชมานํ วา อนนฺตราทิปจฺจยลาเภน อุปฺปาทกฺขเณเยว ชนก-สามตฺถิยโยคโต.

[๓๒] อิริยาย กายิกกิริยาย ปวตฺติปถภาวโต **อิริยาปโถ**, คมนาทิ.
ม. ๒๐๙ อตฺถโต ตทวตฺถา รูปปฺปวตฺติ. ตมฺปิ สนฺธาเรติ ยถาปวตฺตํ อุปตฺถมฺเภติ. ยถา หิ วีถิจิตฺเตหิ อพฺโพกิณฺเณ ภวงฺเค ปวตฺตมาเน องฺคานิ
ส. ๒๐๗ โอสีทนฺติ, น เอวเมเตสุ ทฺวตฺตึสวิเธสุ วกฺขมาเนสุ จ ฉพฺพีสติยา ชาครณจิตฺเตสุ ปวตฺตมาเนสุ. ตทา ปน องฺคานิ อุปตฺถทฺธานิ ยถาปวตฺตอิริยาปถภาเวเนว ปวตฺตนฺติ.

[๓๓] **วิญฺญตฺติมฺปิ สมุฏฺฐาเปนฺติ**, น เกวลํ รูปิริยาปถาเนว. อวิเสสวจเนปิ ปเนตฺถ มโนทฺวารปฺปวตฺตาเนว โวฏฺฐพฺพนชวนานิ วิญฺญตฺติ-สมุฏฺฐาปกานิ, ตถา หาสชนกานิ, จ ปญฺจทฺวารปฺปวตฺตานํ ปริ-ทุพฺพลภาวโตติ ทฏฺฐพฺพํ. กามญฺเจตฺถ รูปวินิมุตฺโต อิริยาปโถ, วิญฺญตฺติ วา นตฺถิ, ตถาปิ น สพฺพํ รูปสมุฏฺฐาปกํ จิตฺตํ อิริยาปถูปตฺถมฺภกํ วิญฺญตฺติวิการชนกญฺจ โหติ. ยํ ปน จิตฺตํ วิญฺญตฺติชนกํ, ตํ เอกนฺตโต อิริยาปถูปตฺถมฺภกํ อิริยาปถสฺส วิญฺญตฺติยา สห อวินาภาวโต. อิริยา-ปถูปตฺถมฺภกญฺจ รูปชนกนฺติ อิมสฺส วิเสสทสฺสนตฺถํ รูปโต อิริยาปถ-วิญฺญตฺตินํ วิสุํ คหณํ.

---

[๑] อภิ.อฏ. ๑/๓๘๔, อภิ.อฏ. ๒/๒๖ ปิฏเจ ปสฺสิตพฺพํ. [๒] มูลฏี. ๑/๑๘๕.

[๓๔] **เตรสาติ** กุสลโต จตฺตาริ, อกุสลโต จตฺตาริ, กิริยโต ปณฺจาติ เตรส. เตสุ หิ ปุถุชฺชนา อฏฺฐหิ กุสลากุสเลหิ หสนฺติ. เสกฺขา ทิฏฺฐิสหคตวชฺชิเตหิ, อเสกฺขา ปน ปณฺจหิ กิริยจิตฺเตหิ, ตถาปิ พุทฺธา จตูหิ สเหตุกกิริยจิตฺเตเหว หสนฺติ, น อเหตุเกน "อตีตํสาทีสุ อปฺปฏิหตญาณํ ปตฺวา อิเมหิ ตีหิ ธมฺเมหิ สมนฺนาคตสฺส พุทฺธสฺส ภควโต สพฺพํ กายกมฺมํ ญาณปุพฺพงฺคมํ ญาณานุปริวตฺตี"ติ[๑] วจนโต. น หิ วิจารณปณฺณารหิตสฺส หสิตุปฺปาทสฺส พุทฺธานํ ปวตฺติ ยุตฺตาติ วทนฺติ. หสิตุปฺปาทจิตฺเตน ปน ปวตฺติยมานมฺปิ เตสํ สิตกรณํ ปุพฺเพนิวาสอนาคตํสสพฺพญฺญุตญฺญาณานํ อนุวตฺตกตฺตา ญาณานุปริวตฺติเยวาติ เอวญฺจ กตฺวา **อฏฺฐกถายํ**[๒] "เตสํ ญาณานํ จิณฺณปริยนฺเต อิทํ จิตฺตํ หาสยมานํ อุปฺปชฺชตี"ติ วุตฺตํ, ตสฺมา น ตสฺส พุทฺธานํ ปวตฺติ สกฺกา นิวาเรตุํ. ม. ๒๑๐ ส. ๒๐๘

[๓๕] ปจฺฉาชาตาทิปจฺจยูปตฺถมฺภลาเภน จิตฺติกฺขเณเยว อุตุโอชานํ พลวภาโวติ วุตฺตํ **"เตโชธาตุ จิตฺติปฺปตฺตา"**ตฺยาทิ.

[๓๗] ตตฺถ **หทยอินฺทฺริยรูปานิ** นว กมฺมโตเยว ชาตตฺตา **กมฺมชาเนว.** ยญฺหิ ชาตํ ชายติ ชายิสฺสติ จ, ตํ "กมฺมชนฺ"ติ วุจฺจติ ยถา ทุทฺธนฺติ.

[๔๐] ปจฺจุปฺปนฺนปจฺจยาเปกฺขตฺตา ลหุตาทิตฺตยํ กมฺมชํ น โหติ, อิตรถา สพฺพทาภาวีหิ ภวิตพฺพนฺติ วุตฺตํ **"ลหุตาทิตฺตยํ อุตุจิตฺตาหาเรหิ สมฺโภตี"**ติ.

[๔๓] เอกนฺตกมฺมชานิ นว, จตุเชสุ กมฺมชานิ นวาติ อฏฺฐารสกมฺมชานิ. ปณฺจวิการรูปสทฺทอวินิพฺโภครูปอากาสวเสน ปณฺณรส จิตฺตชานิ, สทฺโท, ลหุตาทิตฺตยํ, อวินิพฺโภคากาสรูปานิ นวาติ เตรส อุตุชานิ, ลหุตาทิตฺตยอวินิพฺโภคากาสวเสน ทฺวาทส อาหารชานิ.

---

[๑] ขุ.มหา. ๒๙/๖๙/๑๔๙, ขุ.จูฬ. ๓๐/๘๕/๑๘๓, ขุ.ปฏิ. ๓๑/๕/๔๐๘. [๒] อภิ.อฏฺ. ๑/๓๕๓.

[๔๔] เกวลํ **ชายมานาทิรูปานํ** ชายมานปริปจฺจมานภิชฺชมานรูปานํ **สภาวตฺตา** สภาวมตฺตํ วินา อตฺตโน ชาติอาทิลกฺขณาภาวโต **ลกฺขณานิ เกหิจิ** ปจฺจเยหิ น ชายนฺตีติ ปกาสิตํ. อุปฺปาทาทิยุตฺตานญฺหิ จกฺขาทีนํ ชาติอาทีนิ ลกฺขณานิ วิชฺชนฺติ, น เอวํ ชาติอาทีนํ. ยทิ เตสมฺปิ ชาติอาทีนิ สิยุ๋, เอวํ อนวตฺถานเมว อาปชฺเชยฺย. ยํ ปน "รูปายตนํ ฯเปฯ กพฬีกาโร อาหาโร. อิเม ธมฺมา จิตฺตสมุฏฺฐานา"ตฺยาทีสุ[๑]
ม. ๒๑๑ ชาติยา กุโตจิชาตตฺตํ อนุญฺญาตํ, ตมฺปิ รูปชนกปจฺจยานํ รูปุปฺปาทนํ ปติ อนุปรตพฺยาปารานํ ปจฺจยภาวูปคมนกฺขเณ ชายมานธมฺมวิการภาเวน
ส. ๒๐๙ อุปลพฺภมานตํ สนฺธายาติ ทฏฺฐพฺพํ. ยมฺปิ "ชาติ ภิกฺขเว อนิจฺจา สงฺขตา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา, ชรามรณํ ภิกฺขเว อนิจฺจํ สงฺขตํ ปฏิจฺจ-สมุปฺปนฺนนฺ"ติ[๒] วจนํ, ตตฺถาปิ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนานํ ลกฺขณภาวโตติ อยเมตฺถาภิสนฺธิ. เตนาหุ โปราณา :-

"ปาเฉ กุโตจิ ชาตตฺตํ ชาติยา ปริยายโต
สงฺขตานํ สภาวตฺตา ตีสุ สงฺขตโตทิตา"ติ.

รูปสมุฏฺฐานนยวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

กลาปโยชนาวณฺณนา

[๔๕] ยสฺมา ปเนตานิ รูปานิ กมฺมาทิโต อุปฺปชฺชมานานิปิ น เอเกกํ สมุฏฺฐหนฺติ, อถ โข ปิณฺฑโตว. ตสฺมา ปิณฺฑานํ คณน-ปริจฺเฉทํ สรูปญฺจ ทสฺเสตุ๋ **"เอกุปฺปาทา"**ตฺยาทิ วุตฺตํ. **สหวุตฺติโน**ติ วิสุ๋ วิสุ๋ กลาปคตรูปวเสน สหวุตฺติโน, น สพฺพกลาปานํ อญฺญมญฺญํ สหุปฺปตฺติวเสน.

[๔๖] ทส ปริมาณา อสฺสาติ ทสกํ, สมุทายสฺเสตํ นามํ, จกฺขุนา อุปลกฺขิตํ, ตปฺปธานํ วา ทสกํ **จกฺขุทสกํ**. เอวํ เสเสสุปิ.

---

[๑] อภิ.สงฺ. ๓๔/๑๒๐๑/๒๗๗. [๒] สํ.นิ. ๑๖/๒๐/๒๖.

[๔๗] วจีวิญฺญตฺติคฺคหเณน สทฺโทปิ สงฺคหิโต โหติ ตสฺสา ตทวินา-ภาวโตติ วุตฺตํ **"วจีวิญฺญตฺติทสกนฺ"**ติ.

[๕๐] กึ ปเนเต เอกวีสติ กลาปา สพฺเพปิ สพฺพตฺถ โหนฺติ, อุทาหุ ม. ๒๑๒
เกจิ กตฺถจีติ อาห **"ตตฺถา"**ตฺยาทิ.

กลาปโยชนาวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

รูปปวตฺติกฺกมวณฺณนา

[๕๒] อิทานิ เนสํ สมฺภววเสน ปวตฺติปฏิสนฺธิวเสน โยนิวเสน จ ปวตฺตึ ทสฺเสตุํ **"สพฺพานิปิ ปเนตานี"**ตฺยาทิ วุตฺตํ. **ยถารหนฺติ** สภาวกปริปุณฺณายตนานุรูปโต.

[๕๓] กมลกุหรคพฺภมลาทิสํเสทฏฺฐาเนสุ ชาตา **สํเสทชา**. อุปปาโต เนสํ อตฺถีติ **โอปปาติกา**, อุกฺกํสคติปริจฺเฉทวเสน เจตฺถ วิสิฏฺฐอุปปาโต ส. ๒๑๐
คหิโต ยถา "อภิรูปสฺส กญฺญา ทาตพฺพา"ติ. **สตฺต ทสกานิ ปาตุภวนฺติ** ปริปุณฺณายตนภาเวน อุปลพฺภนโต. **กทาจิ น ลพฺภนฺติ** ชจฺจนฺธชจฺจพธิรชจฺจาฆานนปุํสกอาทิกปฺปิกานํ วเสน. ตตฺถ สุคติยํ มหานุภาเวน กมฺมุนา นิพฺพตฺตมานานํ โอปปาติกานํ อินฺทฺริยเวกลฺลา-โยคโต จกฺขุโสตฆานาลาโภ สํเสทชานํ, ภาวาลาโภ ปฐมกปฺปิก-โอปปาติกานํ วเสนปิ. ทุคฺคติยํ ปน จกฺขุโสตภาวาลาโภ ทฺวินฺนมฺปิ วเสน, ฆานาลาโภ สํเสทชานเมว วเสน, น โอปปาติกานํ วเสนาติ ทฏฺฐพฺพํ. ตถา หิ **ธมฺมหทยวิภงฺเค** "กามธาตุยา อุปปตฺติกฺขเณ กสฺสจิ เอกาทสายตนานิ ปาตุภวนฺติ, กสฺสจิ ทส, กสฺสจิ อปรานิปิ ทส, กสฺสจิ นว, กสฺสจิ สตฺตา"ติ[๑] วจนโต ปริปุณฺณินฺทฺริยสฺส โอปปาติกสฺส สทฺทายตนวชฺชิตานิ เอกาทสายตนานิ วุตฺตานิ, อนฺธสฺส จกฺขายตนวชฺชิตานิ ทส, ตถา พธิรสฺส โสตายตนวชฺชิตานิ, อนฺธพธิรสฺส ม. ๒๑๓

---

[๑] อภิ.วิ. ๓๕/๑๐๐๗-๑๐๐๙/๕๐๒ (ปาฬิ สํขิตฺตา).

ตทุภยวชฺชิตานิ นว, คพฺภเสยฺยกสฺส จกฺขุโสตฆานชิวฺหาสทฺทายตน-วชฺชิตานิ สตฺตายตนานิ วุตฺตานิ. ยทิ ปน อฆานโกปิ โอปปาติโก สิยา, อนฺธพธิราฆานกานํ วเสน ติกฺขตฺตุํ ทส, อนฺธพธิรอนฺธาฆานกพธิรา-ฆานกานํ วเสน ติกฺขตฺตุํ นว, อนฺธพธิราฆานกสฺส วเสน จ อฏฺฐ อายตนานิ วตฺตพฺพานิ สิยุ, น ปเนวํ วุตฺตานิ. ตสฺมา นตฺถิ โอปปาติกสฺส ฆานเวกลฺลนฺติ. ตถา จ วุตฺตํ **ยมกฏฺฐกถายํ**[๑] "อฆานโก
ส. ๒๑๑ โอปปาติโก นตฺถิ. ยทิ ภเวยฺย, กสฺสจิ อฏฺฐายตนานีติ วเทยฺยา"ติ.

สํเสทชานํ ปน ฆานาภาโว น สกฺกา นิวาเรตุํ "กามธาตุยา อุปปตฺติกฺขเณ"ตฺยาทิ[๒] ปาฬิยา โอปปาติกโยนิเมว สนฺธาย, สตฺตายตนคฺ-คหณสฺส จ อณฺเฑสํ อสมฺภวโต คพฺภเสยฺยกเมว สนฺธาย วุตฺตตฺตา. ยํ ปน "สํเสทชโยนิกา ปริปุณฺณายตนภาเวน โอปปาติกสงฺคหํ กตฺวา วุตฺตา"ติ อฏฺฐกถาวจนํ, ตมฺปิ ปริปุณฺณายตนานเมว สํเสทชานํ โอปปาติเกสุ สงฺคหวเสน วุตฺตํ. อปเร ปน ยมเก ฆานชิวฺหานํ สหจาริตา วุตฺตาติ อชิวฺหสฺส อสมฺภวโต อฆานกสฺสปิ อภาวเมว วณฺเณนฺติ, ตตฺถาปิ ยถา จกฺขุโสตานิ รูปภเว ฆานชิวฺหาหิ วินา ปวตฺตนฺติ, น เอวํ ฆานชิวฺหา อณฺฑมณฺฑลํ วินา ปวตฺตนฺติ ทฺวินฺนมฺปิ รูปภเว อนุปฺปชฺชนโตติ เอวํ วิสุํ วิสุํ กามภเว อปฺปวตฺติวเสน เตสํ สหจาริตา วุตฺตาติ น น สกฺกา วตฺตุนฺติ.

[๕๔] คพฺเภ มาตุกุจฺฉิยํ เสนฺตีติ คพฺภเสยฺยกา, เตเยว รูปาทีสุ
ม. ๒๑๔ สตฺตตาย สตฺตาติ **คพฺภเสยฺยกสตฺตา**. เอเต อณฺฑชชลาพุชา. ตีณิ ทสกานิ ปาตุภวนฺติ, ยานิ "กลลรูปนฺ"ติ วุจฺจนฺติ ปริปิณฺฑิตานิ จ ตานิ ชาติอุณฺณาย เอกสฺส อสุโน ปสนฺนติลเตเล ปกฺขิปิตฺวา อุทฺธฏสฺส ปคฺฆริตฺวา อคฺเค จิตพินฺทุมตฺตานิ อจฺฉานิ วิปฺปสนฺนานิ. **กทาจิ น ลพฺภติ** อภาวกสตฺตานํ วเสน. **ตโต ปรนฺติ** ปฏิสนฺธิโต ปรํ. **ปวตฺติ-กาเลติ** สตฺตเม สตฺตาเห, **ฏีกาการมเตน**[๓] เอกาทสเม สตฺตาเห วา.
ส. ๒๑๒ **กเมนา**ติ จกฺขุทสกปาตุภาวโต สตฺตาหาติกฺกเมน โสตทสกํ, ตโต

---

[๑] อภิ.อฏ. ๓/๓๕๓. [๒] อภิ.วิ. ๓๕/๑๐๐๗/๕๐๑-๕๐๒. [๓] มูลฏี. ๓/๑๔๗-๑๔๘.

สตฺตาหาติกฺกเมน ฆานทสกํ, ตโต สตฺตาหาติกฺกเมน ชิวฺหาทสกนฺติ เอวํ อนุกฺกเมน. **อฏฺฐกถายมฺปิ** หิ อยมตฺโถ ทสฺสิโตว.

[๕๕] **จิตฺติกาลนฺติ** ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส จิตฺติกาลํ. ปฏิสนฺธิจิตฺตสหชาตา หิ อุตุ จานปฺปตฺตา ตสฺส จิตฺติกฺขเณ สุทฺธฏฺฐกํ สมุฏฺฐาเปติ ตทา อุปฺปนฺนา ภงฺคกฺขเณตฺยาทินา อนุกฺกเมน อุตุ รูปํ ชเนติ. **โอชาผรณมุปาทายาติ** คพฺภเสยฺยกสฺส มาตุ อชฺโฌหตาหารโต สํเสทโชปปาติกานญฺจ มุขคต-เสมฺหาทิโต โอชาย รสหรณีอนุสาเรน สรีเร ผรณกาลโต ปฏฺฐาย.

[๕๖] จุติจิตฺตํ อุปริมํ เอตสฺสาติ **จุติจิตฺโตปริ. กมฺมชรูปานิ น อุปฺปชฺชนฺติ** ตทุปฺปตฺติยํ มรณาภาวโต. กมฺมชรูปวิจฺเฉเท หิ "มโต"ติ วุจฺจติ. ยถาห :–

"อายุ อุสฺมา จ วิญฺญาณํ ยทา กายํ ชหนฺติมํ
อปวิทฺโธ ตทา เสติ นิรตฺถํว กลิงฺครนฺ"ติ.[๑]

ปุเรตรนฺติ สตฺตรสมสฺส อุปฺปาทกฺขเณ. **ตโต ปรํ จิตฺตชา-หารชรูปญฺจ โวจฺฉิชฺชตีติ** อชีวกสนฺตาเน เตสํ อุปฺปตฺติยา อภาวโต ม. ๒๑๕
ยถานิพฺพตฺตํ จิตฺตชํ อาหารชญฺจ ตโต ปรํ กิญฺจิ กาลํ ปวตฺติตฺวา นิรุชฺฌติ. อปเร ปน อาจริยา "จิตฺตชรูปํ จุติจิตฺตโต ปุเรตรเมว โวจฺฉิชฺชตี"ติ วณฺเณนฺติ.

[๕๘] รูปโลเก ฆานชิวฺหากายานํ อภาเว การณํ วุตฺตเมว. ภาวทฺวยํ ปน พหลกามราคูปนิสฺสยตฺตา พฺรหฺมานญฺจ ตทภาวโต ตตฺถ น ปวตฺตติ. **อาหารชกลาปานิ จ น ลพฺภนฺติ** อชฺโฌหฏาหาราภาเวน ส. ๒๑๓
สรีรคตสฺสปิ อาหารสฺส รูปสมุฏฺฐาปนาภาวโต. พาหิรญฺหิ อุตุ อาหารญฺจ อุปนิสฺสยํ ลภิตฺวา อุตุอาหารา รูปํ สมุฏฺฐาเปนฺติ. **ชีวิตนวกนฺติ** กายาภาวโต กายทสกฏฺฐานิยํ ชีวิตนวกํ.

---

[๑] สํ.ข. ๑๗/๙๕/๑๑๓ (โถกํ วิสทิสํ).

[๕๙] **อติริจฺฉติ** เสสพฺรหฺมานํ ปฏิสนฺธิยํ, ปวตฺเต จ อุปลภิตพฺพรูปโต อวสิฏฺฐํ โหติ, มรณกาเล ปน พฺรหฺมานํ สรีรนิกฺเขปาภาวโต สพฺเพสมฺปิ ติสมุฏฺฐานานิ ทฺวิสมุฏฺฐานานิ จ สเหว นิรุชฺฌนฺติ.

[๖๑] **รูปีสุ เตวีสติ** ฆานชิวฺหากายภาวทฺวยวเสน ปญฺจนฺนํ อภาวโต. เกจิ ปน "ลหุตาทิตฺตยมฺปิ เตสุ นตฺถิ ทนฺธตฺตกราทิธาตุกฺโขภาภาวโต"ติ วทนฺติ, ตํ อการณํ. น หิ วูปสเมตพฺพาเปกฺขาตพฺพิโรธิธมฺมปฺปวตฺติ ตถา สติ สเหตุกกิริยจิตฺเตสุ ลหุตาทีนํ อภาวปฺปสงฺคโต. **"สทฺโท วิกาโร"**ตฺยาทิ สพฺเพสมฺปิ สาธารณวเสน วุตฺตํ.

รูปปฺปวตฺติกฺกมวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

ม. ๒๑๖

นิพฺพานเภทวณฺณนา

[๖๒] เอตฺตาวตา จิตฺตเจตสิกรูปานิ วิภาคโต นิทฺทิสิตฺวา อิทานิ นิพฺพานํ นิทฺทิสนฺโต อาห **"นิพฺพานํ ปนา"**ตฺยาทิ. **"จตุมคฺคญาเณน สจฺฉิกาตพฺพนฺ"**ติ อิมินา นิพฺพานสฺส ตตฺถ อริยปุคฺคลานํ ปจฺจกฺขสิทฺธตฺตมสฺเสติ. **"มคฺคผลานมารมฺมณภูตนฺ"**ติ อิมินา กลฺยาณปุถุชฺชนานํ อนุมานสิทฺธตฺตํ, สงฺขตธมฺมารมฺมณญฺหิ ปญฺญตฺตารมฺมณํ วา ญาณํ กิเลสานํ สมุจฺเฉทปฏิปฺปสฺสมฺภเน อสมตฺถํ, อตฺถิ จ โลเก กิเลสสมุจฺเฉทาทิ. ตสฺมา อตฺถิ สงฺขตสมฺมุติธมฺมวิปรีโต กิเลสานํ สมุจฺเฉทปฏิปฺปสฺสทฺธิกรานํ มคฺคผลานํ อารมฺมณภูโต นิพฺพานํ นาม เอโก
ส. ๒๑๔ ธมฺโมติ สิทฺธํ. ปจฺจกฺขานุมานสิทฺธตาสนฺทสฺสเนน จ อภาวมตฺตํ นิพฺพานนฺติ วิปฺปฏิปนฺนานํ วาทํ นิเสเธตีติ อลมติปฺปปญฺเจน. ขนฺธาทิเภเท เตภูมกธมฺเม เหฏฺฐุปริยวเสน วินนโต สํสิพฺพนโต **วานสงฺขาตาย** ตณฺหาย **นิกฺขนฺตตฺตา** วิสยาติกฺกมวเสน อตีตตฺตา.

[๖๓] **สภาวโตติ** อตฺตโน สนฺติลกฺขเณน. อุปาทียติ กามุปาทาทีหีติ อุปาทิ, ปญฺจกฺขนฺธสฺเสตํ อธิวจนํ, อุปาทิเยว เสโส

กิเลเสหีติ อุปาทิเสโส, เตน สห วตฺตตีติ สอุปาทิเสสา, สา เอว นิพฺพานธาตูติ **สอุปาทิเสสนิพฺพานธาตุ. การณปริยาเยนาติ** สอุปาทิ-เสสาทิวเสน ปณฺณาปเน การณภูตสฺส อุปาทิเสสภาวาภาวสฺส เลเสน.

[๖๔] อารมฺมณโต สมฺปโยคโต จ ราคโทสโมเหหิ สุญฺญตฺตา สุญฺญํ, สุญฺญเมว **สุญฺญตํ.** ตถา ราคาทินิมิตฺตรหิตตฺตา **อนิมิตฺตํ.** ราคาทิปณิธิรหิตตฺตา **อปฺปณิหิตํ.** สพฺพสงฺขาเรหิ วา สุญฺญตฺตา **สุญฺญตํ.** สพฺพสงฺขารนิมิตฺตาภาวโต **อนิมิตฺตํ.** ตณฺหาปณิธิยา อภาวโต ม. ๒๑๗ **อปฺปณิหิตํ.**

[๖๕] จวนาภาวโต **อจฺจุตํ.** อนฺตสฺส ปริโยสานสฺส อติกฺกนฺตตฺตา **อจฺจนฺตํ,** ปจฺจเยหิ อสงฺขตตฺตา **อสงฺขตํ.** อตฺตโน อุตฺตริตรสฺส อภาวโต สหธมฺเมน วตฺตพฺพสฺส อุตฺตรสฺส วา อภาวโต **อนุตฺตรํ.** วานโต ตณฺหาโต มุตฺตตฺตา สพฺพโส อปคตตฺตา **วานมุตฺตา.** มหนฺเต สีลกฺขนฺธาทิเก เอสนฺติ คเวสนฺตีติ **มเหสโย. "อิติ จิตฺตนฺ"-**ตฺยาทิ ฉหิ ปริจฺเฉเทหิ วิภตฺตานํ จิตฺตาทีนํ นิคมนํ.

อิติ อภิธมฺมตฺถวิภาวินิยา นาม อภิธมฺมตฺถสงฺคหวณฺณนาย

ฉฏฺฐปริจฺเฉทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

ส. ๒๑๕

๗. สตฺตมปริจฺเฉท

สมุจฺจยสงฺคหวิภาค

[๑] **สลกฺขณา** จินฺตนาทิสลกฺขณา จิตฺตเจตสิกนิปฺผนฺนรูปนิพฺพาน-วเสน ทฺวาสตฺตติปฺปเภทา **วตฺถุธมฺมา** สภาวธมฺมา วุตฺตา, อิทานิ เตสํ **ยถาโยคํ** สภาวธมฺมานํ เอเกกสมุจฺจยวเสน โยคานุรูปโต อกุสล-สงฺคหาทิเภทํ **สมุจฺจยํ** ราสึ ปวกฺขามีติ โยชนา.

[๒] อกุสลานเมว สภาคธมฺมวเสน สงฺคโห **อกุสลสงฺคโห.** กุสลาทิวเสน มิสฺสกานํ สงฺคโห **มิสฺสกสงฺคโห,** สจฺจาภิสมฺโพธิสงฺขาตสฺส อริยมคฺคสฺส ปกฺเข ภวานํ โพธิปกฺขิยานํ ธมฺมานํ สติปฏฺฐานาทิ-เภทานํ สภาควตฺถุวเสน สงฺคโห **โพธิปกฺขิยสงฺคโห.** ขนฺธาทิวเสน สพฺเพสํ สงฺคโห **สพฺพสงฺคโห.**

ม. ๒๑๘

อกุสลสงฺคหวณฺณนา

[๓] ปุพฺพโกฏิยา อปญฺญายนโต จิรปาริวาสิยฏฺเฐน, วณโต วา วิสฺสนฺทมานยูสา วิย จกฺขาทิโต วิสเยสุ วิสฺสนฺทนโต **อาสวา.** อถ วา ภวโต อา ภวคฺคํ ธมฺมโต อา โคตฺรภุ สวนฺติ ปวตฺตนฺตีติ **อาสวา.** อวธิอตฺโถ เจตฺถ **อา**การโร, อวธิ จ มริยาทาภิวิธิวเสน ทฺวิโธ. ตตฺถ "อา ปาฏลิปุตฺตํ วุฏฺโฐ เทโว"ตฺยาทีสุ วิย กิริยํ พหิ กตฺวา ปวตฺโต **มริยาโท.** "อา ภวคฺคํ สทฺโท อพฺภุคฺคโต"ตฺยาทีสุ วิย กิริยํ พฺยาเปตฺวา ปวตฺโต **อภิวิธิ.** อิธ ปน อภิวิธิมฺหิ ทฏฺฐพฺโพ. ตถา เหเต นิพฺพตฺติฏฺฐานภูเต จ ภวคฺเค โคตฺรภุมฺหิ จ อารมฺมณภูเต ปวตฺตนฺติ.

ส. ๒๑๖ วิชฺชมาเนสุ จ อญฺเญสุ อา ภวคฺคํ อา โคตฺรภุญฺจ สวนฺเตสุ มานาทีสุ อตฺตตฺตนิยคฺคหณวเสน อภิพฺยาปนโต มทกรณฏฺเฐน อาสวสทิสตาย จ เอเตเยว อาสวภาเวน นิรูหฺหาติ ทฏฺฐพฺพํ. กาโมเยว อาสโว **กามาสโว,** กามราโค. รูปารูปภเวสุ ฉนฺทราโค **ภวาสโว.** ฌานนิกนฺติสสฺสตทิฏฺฐิ-สหคโต จ ราโค เอตฺเถว สงฺคยฺหติ, ตตฺถ ปจฺโม อุปปตฺติภเวสุ ราโค,

ทุติโย กมฺมภเว, ตติโย ภวทิฏฺฐิสหคโต. ทฺวาสฏฺฐิวิธา ทิฏฺฐิ **ทิฏฺฐาสโว.** ทุกฺขาทีสุ จตูสุ สจฺเจสุ ปุพฺพนฺเต อปรนฺเต ปุพฺพาปรนฺเต ปฏิจฺจสมุปฺปาเทสุ จาติ อฏฺฐสุ ฐาเนสุ อญฺญาณํ **อวิชฺชาสโว.**

[๔] โอตฺถริตฺวา หรณโต โอหนนโต วา เหฏฺฐา กตฺวา หนนโต โอสีทาปนโต "โอโฆ"ติ วุจฺจติ ชลปฺปวาโห, เอเต จ สตฺเต โอตฺถริตฺวา หนนฺตา[๑] วฏฺฏสฺมึ สตฺเต โอสีทาเปนฺตา วิย โหนฺตีติ โอฆสทิสตาย **โอฆา,** อาสวาเยว ปเนตฺถ ยถาวุตฺตฏฺเฐน "โอฆา"ติ จ วุจฺจนฺติ. ม. ๒๑๙

[๕] วฏฺฏสฺมึ ภวยนฺตเก วา สตฺเต กมฺมวิปาเกน ภวนฺตราทีหิ ทุกฺเขน วา สตฺเต โยเชนฺตีติ **โยคา,** เหฏฺฐา วุตฺตธมฺมาว.

[๖] นามกาเยน รูปกายํ ปจฺจุปฺปนฺนกาเยน วา อนาคตกายํ คนฺเถนฺติ ทุปฺปมุญฺจํ เวเจนฺตีติ **กายคนฺถา.** โคสีลาทินา สีเลน วเตน ตทุภเยน จ สุทฺธีติ เอวํ ปรโต อสภาวโต อามสนํ **ปรามาโส,** "อิทเมว สจฺจํ, โมฆมญฺญนฺ"ติ อภินิวิสนํ ทฬฺหคฺคาโห **อิทํสจฺจาภินิเวโส.**

[๗] มณฺฑูกํ ปนฺนโค วิย ภูสํ ทฬฺหํ อารมฺมณํ อาทิยนฺตีติ อุปาทานานิ, กาโมเยว อุปาทานํ, กาเม อุปาทิยตีติ วา **กามุปาทานํ.** ส. ๒๑๗ "อิมินา เม สีลวตาทินา สมฺสารสุทฺธี"ติ เอวํ สีลวตาทีนํ คหณํ **สีลพฺพตุปาทานํ.** วทนฺติ เอเตนาติ วาโท, ขนฺเธหิ พฺยติริตฺตาพฺยติริตฺตวเสน วีสติปริกปฺปิตสฺส[๒] อตฺตโน วาโท อตฺตวาโท, โสเยว อุปาทานนฺติ **อตฺตวาทุปาทานํ.**

[๘] ฌานาทิวเสน อุปฺปชฺชนกกุสลจิตฺตํ นิเสเธนฺติ ตถา ตสฺส อุปฺปชฺชิตุํ น เทนฺตีติ **นีวรณานิ,** ปญฺญาจกฺขุโน วา อาวรณฏฺเฐน **นีวรณา.** ปญฺจสุ กามคุเณสุ อธิมตฺตราคสงฺขาโต กาโมเยว ฉนฺทนฏฺเฐน ฉนฺโท จาติ กามจฺฉนฺโท, โสเยว นีวรณนฺติ **กามจฺฉนฺทนีวรณํ.** พฺยาปชฺชติ

---

[๑] สี.,ก. หรนฺตา. [๒] สี. วีสติธา ปริกปฺปิตสฺส.

วินสฺสติ เอเตน จิตฺตนฺติ พฺยาปาโท, "อนตฺถํ เม อจรี"ตฺยาทินยปฺปวตฺตนววิธอาฆาตวตฺถุปทฏฺฐานตาย นววิโธ, อฏฺฐานโกเปน สห ทสวิโธ
ม. ๒๒๐ วา โทโส, โสเยว นีวรณนฺติ **พฺยาปาทนีวรณํ.** ถินมิทฺธเมว นีวรณํ **ถินมิทฺธนีวรณํ**, ตถา **อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจนีวรณํ.** กสฺมา ปเนเต ภินฺนธมฺมา เทฺว เทฺว เอกนีวรณภาเวน วุตฺตาติ ? กิจฺจาหารปฏิปกฺขานํ สมานภาวโต. ถินมิทฺธานญฺหิ จิตฺตุปฺปาทสฺส ลยาปาทนกิจฺจํ สมานํ, อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจานํ อวูปสนฺตภาวการณํ. ตถา ปุริมานํ ทฺวินฺนํ ตนฺทีวิชมฺภิตา อาหาโร, เหตูตฺยตฺโถ, ปจฺฉิมานํ ญาติพฺยสนาทิวิตกฺกนํ. ปุริมานญฺจ ทฺวินฺนํ วีริยํ ปฏิปกฺขภูตํ, ปจฺฉิมานํ สมโถติ. เตนาหุ โปราณา :-

ส. ๒๑๘ "กิจฺจาหารวิปกฺขานํ เอกตฺตา เอกเมตฺถ หิ
กตมุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจํ ถินมิทฺธญฺจ ตาทินา.
ลีนตาสนฺตตา กิจฺจํ ตนฺที ญาติวิตกฺกนํ
เหตุ วีริยสมถา อิเม เตสํ วิโรธิโน"ติ.

[๙] อปฺปหีนฏฺเฐน อนุ อนุ สนฺตาเน เสนฺตีติ **อนุสยา,** อนุรูปํ การณํ ลภิตฺวา อุปฺปชฺชนฺตีตฺยตฺโถ. อปฺปหีนา หิ กิเลสา การณลาเภ สติ อุปฺปชฺชนารหา สนฺตาเน อนุ อนุ สยิตา วิย โหนฺตีติ ตทวตฺถา "อนุสยา"ติ วุจฺจนฺติ. เต ปน นิปฺปริยายโต อนาคตา กิเลสา, อตีตปจฺจุปฺปนฺนาปิ ตํสภาวตฺตา ตถา วุจฺจนฺติ. น หิ กาลเภเทน ธมฺมานํ สภาวเภโท อตฺถิ, ยทิ อปฺปหีนฏฺเฐน อนุสยา, นนุ สพฺเพปิ กิเลสา อปฺปหีนา อนุสยา ภเวยฺยุนฺติ ? น มยํ อปฺปหีนตามตฺเตน "อนุสยา"ติ วทาม, อถ โข อปฺปหีนฏฺเฐน ถามคตา กิเลสา อนุสยาติ. ถามคมนญฺจ อนญฺญสาธารโณ กามราคาทีนเมว อาเวณิโก สภาโวติ อลํ วิวาเทน. กามราโคเยว อนุสโย **กามราคานุสโย.**

[๑๐] สโยเชนฺติ พนฺธนฺตีติ **สโยชนานิ.**

ม. ๒๒๑ [๑๒] จิตฺตํ กิลิสฺสติ อุปตปฺปติ, พาธียติ วา เอเตหีติ **กิเลสา.**

[๑๓] **กามภวนาเมนาติ** กามภวสงฺขาตานํ อารมฺมณานํ นาเมน. **ตถาปวตฺตนฺติ** สีลพฺพตาทีนํ ปรโต อามสนาทิวเสน ปวตฺตึ.

[๑๔] อาสวา จ โอฆา จ โยคา จ คนฺถา จ **วตฺถุโต** ธมฺมโต วุตฺตนเยน ตโย, ตถา **อุปาทานา ทฺเว วุตฺตา** ตณฺหาทิฏฺฐิวเสน. **นีวรณา อฏฺฐ สิยุ๋** ถินมิทฺธอุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจานํ วิสุ๋ คหณโต. **อนุสยา** ส. ๒๑๙ **ฉเฬว โหนฺติ** กามราคภวราคานุสยานํ ตณฺหาสภาเวน เอกโต คหิตตฺตา. **นว สโยชนา มตา** อุภยตฺถ วุตฺตานํ ตณฺหาสภาวานํ ทิฏฺฐิสภาวานญฺจ เอเกกํ สงฺคหิตตฺตา. กิเลสา ปน สุตฺตนฺตวเสน, อภิธมฺมวเสนปิ ทส. **อิติ** เอวํ **ปาปานิ** อกุสลานิ สงฺคโห นวธา วุตฺโต. เอตฺถ จ :-

นวาฏฺฐสงฺคหา โลภ– ทิฏฺฐิโย สตฺตสงฺคหา
อวิชฺชา ปฏิโฆ ปญฺจ– สงฺคโห จตุสงฺคหา
กงฺขา ติสงฺคหา มานุทฺ– ธจฺจา ถินํ ทฺวิสงฺคหํ.

กุกฺกุจฺจมิทฺธาหิริกา– โนตฺตปฺปิสฺสา นิคูหนา
เอกสงฺคหิตา ปาปา อิจฺเจวํ นวสงฺคหา.

อกุสลสงฺคหวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

มิสฺสกสงฺคหวณฺณนา

[๑๕] เหตูสุ วตฺตพฺพํ เหฏฺฐา วุตฺตเมว.

[๑๖] อารมฺมณํ อุปคนฺตฺวา จินฺตนสงฺขาเตน อุปนิชฺฌายนฏฺเฐน ยถารหํ ปจฺจนีกธมฺมฌาปนฏฺเฐน จ ฌานานิ จ ตานิ องฺคานิ จ สมฺปิตานํ อวยวภาเวน องฺคียนฺตีติ ฌายนฺตีติ **ฌานงฺคานิ**. อวยว– ม. ๒๒๒ วินิมุตฺตสฺส จ สมฺปายสฺส อภาเวปิ เสนงฺครถงฺคาทโย วิย วิสุ๋ วิสุ๋ องฺคภาเวน วุจฺจนฺติ เอกโต หุตฺวา ฌานภาเวน. โทมนสฺสญฺเจตฺถ อกุสลฌานงฺคํ, เสสานิ กุสลากุสลาพฺยากตฌานงฺคานิ.

[๑๗] สุคติทุคฺคตีนํ นิพฺพานสฺส จ อภิมุขํ ปาปนโต มคฺคา, เตสํ ปถภูตานิ องฺคานิ, มคฺคสฺส วา อฏฺฐงฺคิกสฺส องฺคานิ **มคฺคงฺคานิ**. สมฺมา อวิปรีตโต ปสฺสตีติ **สมฺมาทิฏฺฐิ**. สา ปน "อตฺถิ ทินฺนนฺ"-ตฺยาทิวเสน ทสวิธา ปริญฺญาทิกิจฺจวเสน จตุพฺพิธา วา. สมฺมา
ส. ๒๒๐ สงฺกปฺเปนฺติ เอเตนาติ **สมฺมาสงฺกปฺโป**. โส เนกฺขมฺมสงฺกปฺป-อพฺยาปาทสงฺกปฺปอวิหึสาสงฺกปฺปวเสน ติวิโธ. สมฺมาวาจาทโย เหฏฺฐา วิภาวิตาว. สมฺมา วายมนฺติ เอตายาติ **สมฺมาวายาโม**. สมฺมา สรนฺติ เอตายาติ **สมฺมาสติ**. อิเมสํ ปน เภทํ อุปริ วกฺขติ. สมฺมา สามญฺจ อาธียติ เอเตน จิตฺตนฺติ **สมฺมาสมาธิ**, ปรมชฺฌานาทิวเสน ปญฺจวิธา เอกคฺคตา. มิจฺฉาทิฏฺฐิอาทโย ทุคฺคติมคฺคตฺตา มคฺคงฺคานิ.

[๑๘] ทสฺสนาทีสุ จกฺขุวิญฺญาณาทีหิ, เยภุยฺเยน ตํสหิตสนฺตานปฺ-ปวตฺติยํ ลิงฺคาทีหิ, ชีวเน ชีวนฺเตหิ กมฺมชรูปสมฺปยุตฺตธมฺเมหิ, มนเน ชานเน สมฺปยุตฺตธมฺเมหิ, สุขิตาทิภาเว สุขิตาทีหิ สหชาเตหิ, สทฺทหนาทีสุ สทฺทหนาทิวสปฺปวตฺเตหิ เตเหว, "อนญฺญาตํ ญสฺสามี"ติ ปวตฺติยํ ตถาปวตฺเตหิ สหชาเตหิ, อาชานเน อญฺญตาวิภาเว จ อาชานนาทิวสปฺปวตฺเตหิ สหชาเตหิ อตฺตานํ อนุวตฺตาเปนฺตา ธมฺมา อิสฺสรฏฺเฐน อินฺทฺริยานิ นามาติ อาห **"จกฺขุนฺทฺริยนฺ"**ตฺยาทิ. **อฏฺฐกถายํ**[๑] ปน อปเรปิ อินฺทลิงฺคฏฺฐาทโย อินฺทฺริยฏฺฐา วุตฺตา. **ชีวิตินฺทฺริยนฺ**ติ รูปารูปวเสน ทุวิธํ ชีวิตินฺทฺริยํ. "อนมตคฺเค สํสาเร
ม. ๒๒๓ อนญฺญาตํ อมตปทํ จตุสจฺจธมฺมเมว วา ญสฺสามี"ติ เอวมชฺฌาสเยน ปฏิปนฺนสฺส อินฺทฺริยํ **อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ**. อาชานาติ ปรมมคฺเคน ทิฏฺฐมริยาทํ อนติกฺกมิตฺวา ชานาติ อินฺทฺริยญฺจาติ **อญฺญินฺทฺริยํ**. อญฺญาตาวิโน จตฺตาริ สจฺจานิ ปฏิวิชฺฌิตฺวา จิตสฺส อรหโต อินฺทฺริยํ **อญฺญาตาวินฺทฺริยํ**. ธมฺมสรูปวิภาวนตฺถญฺเจตฺถ
ส. ๒๒๑ ปญฺญินฺทฺริยคฺคหณํ, ปุคฺคลชฺฌาสยกิจฺจวิเสสวิภาวนตฺถํ อนญฺญาตญฺญสฺ-สามีตินฺทฺริยาทีนํ คหณนฺ.

---

[๑] อภิ.อฏ. ๒/๑๓๕, วิสุทฺธิ. ๒/๑๓๖.

เอตฺถ จ สตฺตปญฺญตฺติยา วิเสสนิสฺสยตฺตา อชฺฌตฺติกายตนานิ อาทิโต วุตฺตานิ, มนินฺทฺริยํ ปน อชฺฌตฺติกายตนภาวสามญฺเญน เอตฺเถว วตฺตพฺพมฺปิ อรูปินฺทฺริเยหิ สห เอกโต ทสฺสนตฺถํ ชีวิตินฺทฺริยานนฺตรํ วุตฺตํ, สายํ ปญฺญตฺติ อิเมสํ วเสน "อิตฺถี ปุริโส"ติ วิภาคํ คจฺฉตีติ ทสฺสนตฺถํ ตทนนฺตรํ ภาวทฺวยํ, ตยิเม อุปาทินฺนธมฺมา อิมสฺส วเสน ติฏฺฐนฺตีติ ทสฺสนตฺถํ ตโต ปรํ ชีวิตินฺทฺริยํ, สตฺตสญฺญิโต ธมฺมปุญฺโช ปพนฺธวเสน ปวตฺตมาโน อิมาหิ เวทนาหิ สงฺกิลิสฺสตีติ ทสฺสนตฺถํ ตโต เวทนาปญฺจกํ, ตาหิ ปน วิสุทฺธิกามานํ โวทานสมฺภารทสฺสนตฺถํ ตโต สทฺธาทิปญฺจกํ, สมฺภูตโวทานสมฺภารา จ อิเมหิ วิสุชฺฌนฺตีติ วิสุทฺธิปฺปตฺตา, นิฏฺฐิตกิจฺจา จ โหนฺตีติ ทสฺสนตฺถํ อนฺเต ตีณิ วุตฺตานิ. เอตฺตาวตา อธิปฺเปตตฺถสิทฺธีติ อญฺเญสํ อคฺคหณนฺติ อิทเมเตสํ อนุกฺกเมน เทสนาย การณนฺติ อลมติปฺปปญฺเจน.

[๑๙] อสฺสทฺธิยโกสชฺชปมาทอุทฺธจฺจอวิชฺชาอหิริกอโนตฺตปฺปสงฺขาเตหิ ปฏิปกฺขธมฺเมหิ อกมฺปิยฏฺเจน สมฺปยุตฺตธมฺเมสุ ถิรภาเวน จ สทฺธาทีนิ สตฺต **พลานิ**, อหิริกาโนตฺตปฺปทฺวยํ ปน สมฺปยุตฺตธมฺเมสุ ถิรภาเวเนว.

[๒๐] อตฺตาธีนปฺปวตฺตีนํ ปติภูตา ธมฺมา **อธิปตี**. "ฉนฺทวโต กึ นาม น สิชฺฌตี"ตฺยาทิกํ หิ ปุพฺพาภิสงฺขารูปนิสฺสยํ ลภิตฺวา ม. ๒๒๔ อุปฺปชฺชมาเน จิตฺเต ฉนฺทาทโย ธุรภูตา สยํ สมฺปยุตฺตธมฺเม สาธยมานา หุตฺวา ปวตฺตนฺติ, เต จ เตสํ วเสน ปวตฺตนฺติ, เตน เต อตฺตาธีนานํ ปติภาเวน ปวตฺตนฺติ. อญฺเญสํ อธิปติธมฺมานํ ส. ๒๒๒ อธิปติภาวนิวารณวเสน อิสฺสริยํ อธิปตีตา. สนฺเตสุปิ อินฺทฺริยนฺตเรสุ เกวลํ ทสฺสนาทีสุ จกฺขุวิญฺญาณาทีหิ อนุวตฺตาปนมตฺตํ อินฺทฺริยตาติ อยํ อธิปติอินฺทฺริยานํ วิเสโส.

[๒๑] โอชฏฺฐมกรูปาทโย อาหรนฺตีติ **อาหารา**. กพฬีการาหาโร หิ โอชฏฺฐมกรูปํ อาหรติ, ผสฺสาหาโร ติสฺโส เวทนา, มโนสญฺเจตนาหาร-สงฺขาตํ กุสลากุสลกมฺมํ ตีสุ ภเวสุ ปฏิสนฺธึ, วิญฺญาณาหารสงฺขาตํ

ปฏิสนฺธิวิญฺญาณํ สหชาตนามรูเป อาหรติ, กิญฺจาปิ สกสกปจฺจยุปฺปนฺเน อาหรนฺตา อญฺเญปิ อตฺถิ, อชฺฌตฺติกสนฺตติยา ปน วิเสสปจฺจยตฺตา อิเมเยว จตฺตาโร "อาหารา"ติ วุตฺตา.

กพฬีการาหารภกฺขานญฺหิ สตฺตานํ รูปกายสฺส **กพฬีการาหาโร** วิเสสปจฺจโย กมฺมาทิชนิตสฺสปิ ตสฺส กพฬีการาหารูปตฺถมฺภพเลเนว ทสวสฺสาทิปฺปวตฺติสมฺภวโต. ตถา เหส "ธาติ วิย กุมารสฺส, อุปตฺถมฺภนกยนฺตํ วิย เคหสฺสา"ติ วุตฺโต. **ผสฺโส**ปิ สุขาทิวตฺถุภูตํ อารมฺมณํ ผุสนฺโตเยว สุขาทิเวทนาปวตฺตเนน สตฺตานํ จิตฺติยา ปจฺจโย โหติ. **มโนสญฺเจตนา** กุสลากุสลกมฺมวเสน อายูหมานาเยว ภวมูล-นิปฺผาทนโต สตฺตานํ จิตฺติยา ปจฺจโย โหติ. **วิญฺญาณํ** วิชานนฺตเมว นาม-รูปปฺปวตฺตเนน สตฺตานํ จิตฺติยา ปจฺจโย โหตีติ เอวเมเตเยว อชฺฌตฺต-สนฺตานสฺส วิเสสปจฺจยตฺตา "อาหารา"ติ วุตฺตา. ผสฺสาทีนํ ทุติยาทิภาโว เทสนากฺกมโต, น อุปฺปตฺติกฺกมโต.

ม. ๒๒๕ [๒๖] ปญฺจวิญฺญาณานํ วิตกฺกวิรเหน อารมฺมเณสุ อภินิปาต-
ส. ๒๒๓ มตฺตตฺตา เตสุ วิชฺชมานานิปิ อุเปกฺขาสุขทุกฺขานิ อุปนิชฺฌานาการสฺส อภาวโต ฌานงฺคภาเวน น อุทฺธฏานิ. "วิตกฺกปจฺจฺฉิมกํ หิ ฌานงฺคนฺ"ติ วุตฺตํ. ทฺวิปญฺจวิญฺญาณมโนธาตุตฺติกสนฺตีรณตฺติกวเสน โสฬสจิตฺเตสุ วีริยาภาวโต ตตฺถ วิชฺชมาโนปิ สมาธิ พลภาวํ น คจฺฉติ. "วีริยปจฺฉิมกํ พลนฺ"ติ หิ วุตฺตํ. ตถา อฏฺฐารสาเหตุเกสุ เหตุวิรหโต มคฺคงฺคานิ น ลพฺภนฺติ. "เหตุปจฺฉิมกํ มคฺคงฺคนฺ"ติ[๑] หิ วุตฺตนฺติ อิมมตฺถํ มนสิ นิธายาห **"ทฺวิปญฺจวิญฺญาเณสู"**ตฺยาทิ. ฌานงฺคานิ น ลพฺภนฺตีติ สมฺพนฺโธ.

[๒๗] อธิโมกฺขวิรหโต วิจิกิจฺฉาจิตฺเต เอกคฺคตา จิตฺตฏฺฐิติมตฺตํ, น ปน มิจฺฉาสมาธิสมาธินฺทฺริยสมาธิพลโวหารํ คจฺฉตีติ อาห **"ตถา วิจิกิจฺฉาจิตฺเต"**ตฺยาทิ.

---

[๑] อภิ.อฏ. ๑/๓๒๐.

[๒๘] **ทฺวิเหตุกติเหตุก**คฺคหเณน เอกเหตุเกสุ อธิปตีนํ อภาวํ ทสฺเสติ. **ชวเนเสฺววาติ** อวธารณํ โลกิยวิปาเกสุ อธิปตีนํ อสมฺภว-ทสฺสนตฺถํ. น หิ เต ฉนฺทาทีนิ ปุรกฺขตฺวา ปวตฺตนฺติ. วีมํสาธิปติโน ทฺวิเหตุกชวเนสุ อสมฺภวโต จิตฺตาภิสงฺขารูปนิสฺสยสฺส จ สมฺภวานุรูปโต ลพฺภมานตํ สนฺธายาห **"ยถาสมฺภวนฺ"**ติ. **เอโกว ลพฺภติ**, อิตรถา อธิปติภาวาโยคโต. เตเนว หิ ภควตา "เหตู เหตุสมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย"ตฺยาทินา[๑] เหตุปจฺจยนิทฺเทเส วิย "อธิปตี อธิปติ-สมฺปยุตฺตกานนฺ"ตฺยาทินา อวตฺวา "ฉนฺทาธิปติ ฉนฺทสมฺปยุตฺตกานนฺ"-ตฺยาทินา[๒] เอเกกาธิปติวเสเนว อธิปติปจฺจโย อุทฺธโฏ.

[๒๙] **วตฺถุโต** ธมฺมวเสน เหตุธมฺมา ฉ, ฌานงฺคานิ **ปญฺจ** ม. ๒๒๖ ส. ๒๒๔ โสมนสฺสโทมนสฺสุเปกฺขานํ เวทนาวเสน เอกโต คหิตตฺตา. **มคฺคงฺคานว** มิจฺฉาสงฺกปฺปวายามสมาธีนํ วิตกฺกวิริยจิตฺเตกคฺคตาสภาเวน สมฺมา-สงฺกปฺปาทีหิ เอกโต คหิตตฺตา, **อินฺทฺริยธมฺมา โสฬส** ปญฺจนฺนํ เวทนินฺทฺริยานํ เวทนาสามญฺเญน, ติณฺณํ โลกุตฺตรินฺทฺริยานํ ปญฺญินฺทฺริยสฺส จ ญาณสามญฺเญน เอกโต คหิตตฺตา, รูปารูปชีวิตินฺทฺริยานญฺจ วิสุํ คหิตตฺตา, พลธมฺมา ปน ยถาวุตฺตนเยเนว นว อีริตา. อธิปติธมฺมา จตฺตาโร วุตฺตา, อาหารา ตถา จตฺตาโร วุตฺตาติ กุสลาทีหิ ตีหิ สมากิณฺโณ ตโตเยว **มิสฺสกสงฺคโห** เอวนามโก สงฺคโห สตฺตธา วุตฺโต. เอตฺถ จ :-

ปญฺจสงฺคหิตา ปญฺญา วายาเมกคฺคตา ปน
จตุสงฺคหิตา จิตฺตํ สติ เจว ติสงฺคหา.

สงฺกปฺโป เวทนา สทฺธา ทฺวิกสงฺคหิตา มตา
เอเกกสงฺคหา เสสา อฏฺจวีสติ ภาสิตา.

มิสฺสกสงฺคหวณฺณนา นิฏฺจิตา.

---

[๑] อภิ.ป. ๔๐/๑/๑. [๒] อภิ.ป. ๔๐/๓/๒.

โพธิปกฺขิยสงฺคหวณฺณนา

[๓๐] ปฏฺฐาตีติ ปฏฺฐานํ, อสุภคฺคหณาทิวเสน อนุปวิสิตฺวา กายาทิ-อารมฺมเณ ปวตฺตีตฺยตฺโถ, สติเยว ปฏฺฐานํ **สติปฏฺฐานํ.** ตํ ปน กายเวทนาจิตฺตธมฺเมสุ อสุภทุกฺขานิจฺจานตฺตาการคฺคหณวเสน สุภสุข-นิจฺจอตฺตสญฺญาวิปลฺลาสปฺปหานวเสน จ จตุพฺพิธนฺติ วุตฺตํ **"จตฺตาโร สติปฏฺฐานา"**ติ. กุจฺฉิตานํ เกสาทีนํ อาโยติ กาโย, สรีรํ, อสฺสาส-ปสฺสาสานํ วา สมูโห กาโย, ตสฺส อนุปสฺสนา ปริกมฺมวเสน วิปสฺสนา-วเสน จ สรณํ **กายานุปสฺสนา.** ทุกฺขทุกฺขวิปริณามทุกฺขสงฺขารทุกฺขภูตานํ เวทนานํ วเสน อนุปสฺสนา **เวทนานุปสฺสนา.** ตถา สราคมหคฺคตาทิ-วเสน สมฺปโยคภูมิเภเทน ภินฺนสฺเสว จิตฺตสฺส อนุปสฺสนา **จิตฺตานุ-ปสฺสนา.** สญฺญาสงฺขารานํ ธมฺมานํ ภินฺนลกฺขณานเมว อนุปสฺสนา **ธมฺมานุปสฺสนา.**

ม. ๒๒๗
ส. ๒๒๕

[๓๑] สมฺมา ปทหนฺติ เอเตนาติ **สมฺมปฺปธานํ,** วายาโม. โส จ กิจฺจเภเทน จตุพฺพิโธติ อาห **"จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา"**ตฺยาทิ. อสุภ-มนสิการกมฺมฏฺฐานานุยุญฺชนาทิวเสน วายมนํ **วายาโม. ภิยฺโยภาวายาติ** อภิวุฑฺฒิยา.

[๓๒] อิชฺฌติ อธิฏฺฐานาทิกํ เอตายาติ อิทฺธิ, อิทฺธิวิธญาณํ. อิทฺธิยา ปาโท อิทฺธิปาโท, ฉนฺโทเยว อิทฺธิปาโท **ฉนฺทิทฺธิปาโท.**

[๓๕] พุชฺฌตีติ โพธิ, อารทฺธวิปสฺสกโต ปฏฺฐาย โยคาวจโร. ยาย วา โส สติอาทิกาย ธมฺมสามคฺคิยา พุชฺฌติ สจฺจานิ ปฏิวิชฺฌติ, กิเลสนิทฺทาโต วา วุฏฺฐาติ, กิเลสสงฺโกจาภาวโต วา มคฺคผลปฺปตฺติยา วิกสติ, สา ธมฺมสามคฺคี โพธิ, ตสฺส โพธิสฺส ตสฺสา วา โพธิยา องฺคภูตา การณภูตาติ โพชฺฌงฺคา, เต ปน ธมฺมวเสน สตฺตวิธาติ อาห **"สติสมฺโพชฺฌงฺโค"**ตฺยาทิ. สติเยว สุนฺทโร โพชฺฌงฺโค, สุนฺทรสฺส วา โพธิสฺส สุนฺทราย วา โพธิยา องฺโคติ **สติสมฺโพชฺฌงฺโค.** ธมฺเม วิจินาติ อุปปริกฺขตีติ **ธมฺมวิจโย,** วิปสฺสนาปญฺญา. **อุเปกฺขาติ** อิธ ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขา.

ส. ๒๒๖

[๔๐] "สตฺตธา ตตฺถ สงฺคโห"ติ วตฺวา ปุน ตํ ทสฺเสตุํ ม. ๒๒๘
"สงฺกปฺปปสฺสทฺธิ จา"ตฺยาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ **วีริยํ นวฏฺฐานํ** สมฺมปฺ-ปธานจตุกฺกวีริยิทฺธิปาทวีริยินฺทฺริยวีริยพลวีริยสมฺโพชฺฌงฺคสมฺมาวายามวเสน นวกิจฺจตฺตา, **สติ อฏฺฐฏฺฐานา** สติปฏฺฐานจตุกฺกสตินฺทฺริยสติพลสติ-สมฺโพชฺฌงฺคสมฺมาสติวเสน อฏฺฐกิจฺจตฺตา. **สมาธิ จตุฏฺฐาโน** สมาธินฺทฺริย-สมาธิพลสมาธิสมฺโพชฺฌงฺคสมฺมาสมาธิวเสน จตุกิจฺจตฺตา, **ปญฺญา ปญฺจฏฺฐานา** วีมํสิทฺธิปาทปญฺญินฺทฺริยปญฺญาพลธมฺมวิจยสมฺโพชฺฌงฺค-สมฺมาทิฏฺฐิวเสน ปญฺจกิจฺจตฺตา, **สทฺธา ทฺวิฏฺฐานา** สทฺธินฺทฺริยสทฺธา-พลวเสน ทฺวิกิจฺจตฺตา. เอโส อุตฺตมานํ โพธิปกฺขิยภาเวน วิสิฏฺฐานํ สตฺตตึสธมฺมานํ **ปวโร** อุตฺตโม วิภาโค.

[๔๑] โลกุตฺตเร อฏฺฐวิเธปิ สพฺเพ สตฺตตึส ธมฺมา โหนฺติ, สงฺกปฺปปีติโย น วา โหนฺติ, ทุติยชฺฌานิเก สงฺกปฺปสฺส จตุตฺถปญฺจมชฺ-ฌานิเก ปีติยา จ อสมฺภวโต น โหนฺติ วา, โลกิเยปิ จิตฺเต สีล-วิสุทฺธาทิ**ฉพฺพิสุทฺธิปวตฺติยํ ยถาโยคํ** ตตฺถกิจฺจสฺส อนุรูปวเสน เกจิ กตฺถจิ วิสุํ วิสุํ โหนฺติ, กตฺถจิ น วา โหนฺติ.

โพธิปกฺขิยสงฺคหวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

สพฺพสงฺคหวณฺณนา

[๔๒] อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนาทิเภทภินฺนา เต เต สภาคธมฺมา เอกชฺฌํ ราสฏฺเฐน **ขนฺธา**. เตนาห ภควา "ตเทกชฺฌํ อภิสญฺญูหิตฺวา อภิสงฺขิปิตฺวา อยํ วุจฺจติ รูปกฺขนฺโธ"ตฺยาทิ,[๑] เต ปเนเต ขนฺธา ภาชน-โภชนพฺยญฺชนภาตฺตการกภุญฺชกวิกปฺปวเสน ปญฺเจว วุตฺตาติ อาห **"รูปกฺขนฺโธ"**ตฺยาทิ. รูปญฺหิ เวทนานิสฺสยตฺตา ภาชนฏฺฐานิยํ, เวทนา ม. ๒๒๙ ส. ๒๒๗ ภุญฺชิตพฺพตฺตา โภชนฏฺฐานิยา. สญฺญา เวทนาสฺสาทลาภเหตุตฺตา พฺยญฺชนฏฺฐานิยา, สงฺขารา อภิสงฺขรณโต ภาตฺตการกฏฺฐานิยา, วิญฺญาณํ อุปภุญฺชกตฺตา ภุญฺชกฏฺฐานิยํ. เอตฺตาวตา จ อธิปฺเปตตฺถสิทฺธีติ ปญฺเจว

---

[๑] อภิ.วิ. ๓๕/๒/๑.

วุตฺตา. เทสนากฺกเมปิ อิทเมว การณํ ยตฺถ ภุญฺชติ ยญฺจ ภุญฺชติ เยน จ ภุญฺชติ, โย จ โภชโก โย จ ภุญฺชิตา, เตสํ อนุกฺกเมน ทสฺเสตุกามตฺตา.

[๔๓] อุปาทานานํ โคจรา ขนฺธา **อุปาทานกฺขนฺธา**, เต ปน อุปาทานวิสยภาเวน คหิตา รูปาทโย ปญฺเจวาติ วุตฺตํ **"รูปุปาทานกฺ-ขนฺโธ"**ตฺยาทิ. สพฺพสภาคธมฺมสงฺคหตฺถํ หิ สาสวา, อนาสวาปิ ธมฺมา อวิเสสโต "ปญฺจกฺขนฺธา"ติ เทสิตา. วิปสฺสนาภูมิสนฺทสฺสนตฺถํ ปน สาสวาว "อุปาทานกฺขนฺธา"ติ. ยถา ปเนตฺถ เวทนาทโย สาสวา อนาสวา จ, น เอวํ รูปํ เอกนฺตกามาวจรตฺตา. สภาคราสิวเสน ปน ตํ ขนฺเธสุ เทสิตํ, อุปาทานิยภาเวน ปน ราสิวเสน จ อุปาทานกฺ-ขนฺเธสูติ ทฏฺฐพฺพํ.

[๔๔] อายตนฺติ เอตฺถ ตํตทฺวารารมฺมณา จิตฺตเจตสิกา เตน เตน กิจฺเจน ฆฏเฏนฺติ วายมนฺติ, อายฏเต วา เต ธมฺเม เอตานิ ตโนนฺติ วิตฺถาเรนฺติ, อายตํ วา สํสารทุกฺขํ นยนฺติ ปวตฺเตนฺติ, จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ การณภูตานีติ วา **อายตนานิ.** อปิจ โลเก นิวาสอากรสโมสรณ-สญฺชาติฏฺฐานํ "อายตนนฺ"ติ วุจฺจติ, ตสฺมา เอเตปิ ตํตทฺวาริกานํ
ส. ๒๒๘ ตํตทารมฺมณานญฺจ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ นิวาสฏฺฐานตาย เตสเมว อากิณฺณภาเวน ปวตฺตานํ อากรฏฺฐานตาย, ทฺวารารมฺมณโต สโมสรนฺตานํ สโมสรณฏฺฐานตาย ตตฺเถว อุปฺปชฺชนฺตานํ สญฺชาติฏฺฐานตาย จ
ม. ๒๓๐ อายตนานิ. ตานิ ปน ทฺวารภูตานิ อชฺฌตฺติกายตนานิ ฉ, อารมฺมณ-ภูตานิ จ พาหิรายตนานิ ฉาติ ทฺวาทสวิธานีติ อาห **"จกฺขายตนนฺ"-**ตฺยาทิ. จกฺขุ จ ตํ อายตนญฺจาติ **จกฺขายตนํ.** เอวํ เสเสสุปิ.

ตตฺถ อชฺฌตฺติกายตเนสุ สนิทสฺสนสปฺปฏิฆารมฺมณตฺตา จกฺขายตนํ วิภูตนฺติ ตํ ปฐมํ วุตฺตํ, ตทนนฺตรํ อนิทสฺสนสปฺปฏิฆารมฺมณานิ อิตรานิ, ตตฺถาปิ อสมฺปตฺตคฺคาหกสามญฺเญน จกฺขายตนานนฺตรํ โสตายตนํ วุตฺตํ, อิตเรสุ สีฆตรํ อารมฺมณคฺคหณสมตฺถตฺตา ฆานายตนํ ปฐมํ วุตฺตํ. ปุรโต

จปิตมตฺตสฺส หิ โภชนาทิกสฺส คนฺโธ วาตานุสาเรน ฆาเน ปฏิหญฺญติ, ตทนนฺตรํ ปน ปเทสวุตฺติสามญฺเญน ชิวฺหายตนํ วุตฺตํ, ตโต สพฺพฏฺฐานิกํ กายายตนํ, ตโต ปญฺจนฺนมฺปิ โคจรคฺคหณสมตฺถํ มนายตนํ, ยถาวุตฺตานํ ปน อนุกฺกเมน เตสํ เตสํ อารมฺมณานิ รูปายตนาทีนิ วุตฺตานิ.

[๔๕] อตฺตโน สภาวํ ธาเรนฺตีติ **ธาตุโย.** อถ วา ยถาสมฺภวํ อเนกปฺปการํ สสารทุกฺขํ วิทหนฺติ, ภารหาเรหิ วิย จ ภาโร สตฺเตหิ ธียนฺติ ธาริยนฺติ, อวสวตฺตนโต ทุกฺขวิธานมตฺตเมว เจตา, สตฺเตหิ จ สสารทุกฺขํ อนุวิธียติ เอตาหิ, ตถาวิหิตญฺจ เอตาเสฺวว ธียติ จปียติ, รสโสณิตาทิ-สรีราวยวธาตุโย วิย, หริตาลมโนสิลาทิเสลาวยวธาตุโย วิย จ เญยฺยา-วยวภูตา จาติ **ธาตุโย.** ยถาหุ :-

"วิทหติ วิธานญฺจ ธียเต จ วิธียเต ส. ๒๒๙
เอตาย ธียเต เอตฺถ อิติ วา ธาตุสมฺมตา
สรีรเสลาวยว- ธาตุโย วิย ธาตุโย"ติ.

ตา ปน มนายตนํ สตฺตวิญฺญาณธาตุวเสน สตฺตธา ภินฺทิตฺวา อวเสเสหิ เอกาทสายตเนหิ สห อฏฺฐารสธาตุ วุตฺตาติ อาห ม. ๒๓๑ "**จกฺขุธาตู**"ตฺยาทิ. กมการณํ วุตฺตนเยน ทฏฺฐพฺพํ.

[๔๖] อริยกรตฺตา อริยานิ, ตจฺฉภาวโต สจฺจานีติ **อริยสจฺจานิ.** อิมานิ หิ จตฺตาโร ปฏิปนฺนเก, จตฺตาโร ผลฏฺเฐติ อฏฺฐ อริยปุคฺคเล สาเธนฺติ อสติ สจฺจปฺปฏิเวเธ เตสํ อริยภาวานุปคมนโต สติ จ ตสฺมึ เอกนฺเตน ตพฺภาวูปคมนโต จ. ทุกฺขสมุทยนิโรธมคฺคานเมว ปน ยถากฺกมํ พาธกตฺตํ ปภวตฺตํ นิสฺสรณตฺตํ นิยฺยานิกตฺตํ, นาญฺเญสํ, พาธกาทิภาโวเยว จ ทุกฺขาทีนํ, น อพาธกาทิภาโว, ตสฺมา อญฺญตฺถาภาวตตฺถพฺยาปิตาสงฺขาเตน ลกฺขเณน เอตานิ ตจฺฉานิ. เตนาหุ โปราณา :-

"โพธานุรูปํ จตฺตาโร ฉินฺทนฺเต จตุโร มเล
ขีณโทเส จ จตฺตาโร สาเธนฺตาริยปุคฺคเล.

อญฺญตฺถ พาธกตฺตาทิ น หิ เอเตหิ ลพฺภติ
นาพาธกตฺตเมเตสํ ตจฺฉาเนตานิ เว ตโต"ติ.

อริยานํ วา สจฺจานิ เตหิ ปฏิวิชฺฌิตพฺพตฺตา, อริยสฺส วา สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส สจฺจานิ เตน เทสิตตฺตาติ **อริยสจฺจานิ.** ตานิ
ส. ๒๓๐ ปน สงฺกิลิฏฺฐาสงฺกิลิฏฺฐผลเหตุวเสน จตุพฺพิธานีติ อาห **"จตฺตาริ อริยสจฺจานี"**ตฺยาทิ. ตตฺถ กุจฺฉิตตฺตา ตุจฺฉตฺตา จ **ทุกฺขํ.** กมฺมาทิ-ปจฺจยสนฺนิฏฺฐาเน ทุกฺขุปฺปตฺตินิมิตฺตตาย สมุทโย สมุเทติ เอตสฺมา ทุกฺขนฺติ กตฺวา, ทุกฺขสฺส สมุทโย **ทุกฺขสมุทโย.** ทุกฺขสฺส อนุปฺปาท-นิโรโธ เอตฺถ, เอเตนาติ วา **ทุกฺขนิโรโธ.** ทุกฺขนิโรธํ คจฺฉติ, ปฏิปชฺชนฺติ จ ตํ เอตายาติ **ทุกฺขนิโรธคามินิปฏิปทา.**

[๔๗] เจตสิกานํ โสฬสสุขุมรูปานํ นิพฺพานสฺส จ วเสน เอกูนสตฺตติ ธมฺมา อายตเนสุ ธมฺมายตนํ, ธาตูสุ ธมฺมธาตูหิ จ สงฺขํ คจฺฉนฺติ.

ม. ๒๓๒ [๔๙] **เสสา เจตสิกาติ** เวทนาสญฺญาหิ เสสา ปญฺญาส เจตสิกา. กสฺมา ปน เวทนาสญฺญา วิสุํ กตาติ ? วฏฺฏธมฺเมสุ อสฺสาทตทุปกรณ-ภาวโต. เตภูมกธมฺเมสุ หิ อสฺสาทวสปฺปวตฺตา เวทนา, อสุเภ สุภาทิ-สญฺญาวิปลฺลาสวเสน จ ตสฺสา ตทาการปฺปวตฺตีติ ตทุปกรณภูตา สญฺญา, ตสฺมา สํสารสฺส ปธานเหตุตาย เอตา วินิภุชฺชิตฺวา เทสิตาติ. วุตฺตเญฺหตํ อาจริเยน :-

"วฏฏธมฺเมสุ อสฺสาทํ ตทสฺสาโทปเสวนํ
วินิภุชฺช นิทสฺเสตุํ ขนฺธทฺวยมุทาหฏนฺ"ติ.[๑]

[๕๐] นนุ จ อายตนธาตูสุ นิพฺพานํ สงฺคหิตํ, ขนฺเธสุ กสฺมา น สงฺคหิตนฺติ อาห **"เภทาภาเวนา"**ตฺยาทิ. อตีตาทิเภทภินฺนานญฺหิ ราสฏฺเฐน ขนฺโธวหาโรติ นิพฺพานํ เภทาภาวโต ขนฺธสงฺคหโต **นิสฺสฏฺฐ,** วินิมุตฺตนฺตฺยตฺโถ.

---

[๑] นามรูปปริจฺเฉท ๖๔๙/๖๑.

[๕๑] ฉนฺนํ ทฺวารานํ ฉนฺนํ อารมฺมณานญฺจ เภเทน อายตนานิ ทฺวาทส ภวนฺติ, ฉนฺนํ ทฺวารานํ ฉนฺนํ อารมฺมณานํ ตทุภยํ นิสฺสาย ส. ๒๓๑ **อุปฺปนฺนานํ** ตตฺตกานเมว วิญฺญาณานํ **ปริยาเยน** กเมน ธาตุโย อฏฺฐารส ภวนฺติ.

[๕๒] ติสฺโส ภูมิโย อิมสฺสาติ ติภูมํ, ติภูมเมว **เตภูมกํ.** วตฺตติ เอตฺถ กมฺมํ, ตพฺพิปาโก จาติ **วฏฺฏํ. ตณฺหา**ติ กามตณฺหาทิวเสน ติวิธา, ปุน ฉสารมฺมณวเสน อฏฺฐารสวิธา, อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนวเสน จตุปญฺญาสวิธา, อชฺฌตฺติกพาหิรวเสน อฏฺฐสตปฺปเภทา ตณฺหา. กสฺมา ปน อญฺเญสุปิ ทุกฺขเหตูสุ สนฺเตสุ ตณฺหาเยว สมุทโยติ วุตฺตาติ ? ปธานการณตฺตา. กมฺมวิจิตฺตตาเหตุภาเวน หิ กมฺมสหายภาวูปคมเนน จ ทุกฺขวิจิตฺตตาการณตฺตา ตณฺหา ทุกฺขสฺส วิเสสการณนฺติ. มคฺโค ทุกฺข- ม. ๒๓๓ นิโรธคามินิปฏิปทานาเมน วุตฺโต มคฺโค โลกุตฺตโร มโตติ มคฺโคติ ปุน มคฺคคฺคหณํ โยเชตพฺพํ.

[๕๓] **มคฺคยุตฺตา** อฏฺฐงฺคิกวินิมุตฺตา เสสา มคฺคสมฺปยุตฺตา ผสฺสาทโย **ผลญฺเจว** สสมฺปยุตฺตนฺติ เอเต จตูหิ สจฺเจหิ วินิสฺสฏฺฐา วินิคฺคตา นิปฺปริยายโต, ปริยายโต ปน อญฺญาตาวินฺทฺริยนิทฺเทเสปิ "มคฺคงฺคํ มคฺคปริยาปนฺนนฺ"ติ[๑] วุตฺตตฺตา ผลธมฺเมสุ สมฺมาทิฏฺฐาทีนํ มคฺคสจฺเจ อิตเรสญฺจ มคฺคผลสมฺปยุตฺตานํ สงฺขารทุกฺขสามญฺเญน ทุกฺขสจฺเจ สงฺคโห สกฺกา กาตุํ. เอวญฺหิ สติ สจฺจเทสนายปิ สพฺพ- สงฺคาหิกตา อุปปนฺนา โหติ. กสฺมา ปเนเต ขนฺธาทโย พหู ธมฺมา วุตฺตาติ ? ภควตาปิ ตเถว เทสิตตฺตา. ภควตาปิ กสฺมา ตถา เทสิตาติ ? ติวิธสตฺตานุคฺคหสฺส อธิปฺเปตตฺตา. นามรูปตทุภยสมฺมุฑฺห- วเสน หิ ติกฺขนาภิติกฺขมุทินฺทฺริยวเสน สงฺขิตฺตมชฺฌิมวิตฺถารรุจิวเสน จ ส. ๒๓๒ ติวิธา สตฺตา. เตสุ นามสมฺมุฑฺหานํ ขนฺธคฺคหณํ นามสฺส ตตฺถ จตุธา วิภตฺตตฺตา, รูปสมฺมุฑฺหานํ อายตนคฺคหณํ รูปสฺส ตตฺถ อฑฺเฒกาทสธา

---

[๑] อภิ.สงฺ. ๓๔/๕๕๕/๑๕๖.

วิภตฺตตฺตา, อุภยมุเภหานำ ธาตุคฺคหณำ อุภเยสมฺปิ ตตฺถ วิตฺถารโต วิภตฺตตฺตา. ตถา ติกฺขินฺทฺริยานำ สงฺขิตฺตรุจิกานญฺจ ขนฺธคฺคหณนฺตฺยาทิ โยเชตพฺพำ. ตำ ปเนตำ ติวิธมฺปิ ปวตฺตินิวตฺติตทุภยเหตุวเสน ทิฏฺฐเมว อุปการาวหำ, โน อณฺณถาติ สจฺจคฺคหณนฺติ ทฏฺฐพฺพำ.

อิติ อภิธมฺมตฺถวิภาวินิยา นาม อภิธมฺมตฺถสงฺคหวณฺณนาย

สตฺตมปริจฺเฉทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

๘. อฏฺฐมปริจฺเฉท

ม. ๒๓๔

ปจฺจยสงฺคหวิภาค

[๑] อิทานิ ยถาวุตฺตนามรูปธมฺมานํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทปฏฺฐาน-นยวเสน ปจฺจเย ทสฺเสตุํ **"เยสนฺ"**ตฺยาทิ อารทฺธํ. **เยสํ** ปจฺจเยหิ สงฺขตตฺตา **สงฺขตานํ** ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมานํ **เย** ปจฺจยธมฺมา **ยถา** เยนากาเรน **ปจฺจยา** จิตฺติยา อุปฺปตฺติยา จ อุปการกา, **ตํ วิภาคํ** เตสํ ปจฺจยุปฺปนฺนานํ เตสํ ปจฺจยานํ ตสฺส จ ปจฺจยาการสฺส ปเภทํ **อิห** อิมสฺมึ สมุจฺจยสงฺคหานนฺตเร ฐาเน **ยถารหํ** ตตฺถปจฺจยุปฺปนฺนธมฺเม สติ ตตฺถปจฺจยานํ ตตฺถปจฺจยภาวาการานุรูปํ อิทานิ ปวกฺขามีติ โยชนา.

[๒] ตตฺถ ปจฺจยสามคฺคึ ปฏิจฺจ สมฺม คนฺตฺวา ผลานํ อุปฺปาโท เอตสฺมาติ **ปฏิจฺจสมุปฺปาโท**, ปจฺจยากาโร. นานปฺปการานิ ฐานานิ ปจฺจยา เอตฺถาตฺยาทินา ปฏฺฐานํ, อนนฺตนยสมนฺตปฏฺฐานมหาปกรณํ, ตตฺถ เทสิตนโย **ปฏฺฐานนโย**.

ส. ๒๓๓

[๓] **ตตฺถาติ** เตสุ ทฺวีสุ นเยสุ. ตสฺส ปจฺจยธมฺมสฺส ภาเวน ภวนสีลสฺส ภาโว ตพฺภาวภาวีภาโว, โสเยว อาการมตฺตํ, เตน อุปลกฺขิโต **ตพฺภาวภาวีภาวาการมตฺโตปลกฺขิโต**. เอเตเนว ตทภาวา-ภาวาการมตฺโตปลกฺขิตตาปิ อตฺถโต ทสฺสิตา โหติ. อนฺวยพฺยติเรกวเสน หิ ปจฺจยลกฺขณํ ทสฺเสตพฺพํ. เตนาห ภควา "อิมสฺมึ สติ อิทํ โหติ, อิมสฺสุปฺปาทา อิทมุปฺปชฺชติ, อิมสฺมึ อสติ อิทํ น โหติ, อิมสฺส นิโรธา อิทํ นิรุชฺฌตี"ติ.[๑] ปฏิจฺจ ผลํ เอติ เอตสฺมาติ ปจฺจโย. ติฏฺฐติ ผลํ เอตฺถ ตทายตฺตวุตฺติตายาติ จิตฺติ, อาหจฺจ วิเสเสตฺวา ปวตฺตา ปจฺจย-สงฺขาตา จิตฺติ **อาหจฺจปจฺจยฏฺฐิติ**. ปฏิจฺจสมุปฺปาทนโย หิ ตพฺภาว-ภาวีภาวาการมตฺตํ อุปาทาย ปวตฺตตฺตา เหตาทิปจฺจยนิยมวิเสสํ อนเปกฺขิตฺวา อวิเสสโตว ปวตฺตติ, อยํ ปน เหตาทิตตฺถปจฺจยานํ ตสฺส

ม. ๒๓๕

---

[๑] ม.มู. ๑๒/๔๐๔,๔๐๖/๓๖๑,๓๖๓, สํ.นิ. ๑๖/๒๑–๒๒/๒๘, ขุ.อุ. ๒๕/๑–๓/๙๑–๙๕.

ตสฺส ธมฺมนฺตรสฺส ตํตํปจฺจยภาวสามตฺถิยาการวิเสสํ อุปาทาย วิเสเสตฺวา ปวตฺโตติ อาหจฺจปจฺจยฏฺฐิติมารพฺภ ปวุจฺจตีติ. เกจิ ปน "อาหจฺจ-กณฺฐตาลุอาทีสุ ปหริตฺวา วุตฺตา จิติ **อาหจฺจปจฺจยฏฺฐิตี**"ติ วณฺเณนฺติ. ตํ ปน สวนมตฺเตเนว เตสํ อวหสิตพฺพวจนตํ ปกาเสติ, น หิ ปฏิจฺจ-สมุปฺปาทนโย, อญฺโญ วา โกจิ นโย กณฺฐตาลุอาทีสุ อนาหจฺจ เทเสตุํ สกฺกาติ. **โวมิสฺเสตฺวา**ติ ปฏฺฐานนยมฺปิ ปฏิจฺจสมุปฺปาเทเยว
ส. ๒๓๔ ปกฺขิปิตฺวา ตพฺภาวภาวีภาเวน เหตาทิปจฺจยวเสน จ มิสฺเสตฺวา **อาจริยา** สงฺคหการาทโย **ปปญฺเจนฺติ** วิตฺถาเรนฺติ. มยํ ปน วิสุํ วิสุเยว ทสฺสยิสฺสามาตฺยาธิปฺปาโย.

ปฏิจฺจสมุปฺปาทนยวณฺณนา

[๔] น วิชานาตีติ อวิชฺชา, อวินฺทิยํ วา กายทุจฺจริตาทึ วินฺทติ ปฏิลภติ, วินฺทิยํ วา กายสุจริตาทึ น วินฺทติ, เวทิตพฺพํ วา จตุสจฺจาทิกํ น วิทิตํ กโรติ, อวิชฺชมาเน วา ชวาเปติ, วิชฺชมาเน วา น ชวาเปตีติ อวิชฺชา, จตูสุ อริยสจฺเจสุ ปุพฺพนฺตาทีสุ จตูสุ อญฺญาณสฺเสตํ นามํ. อวิชฺชา เอว ปจฺจโย **อวิชฺชาปจฺจโย**. ตโต อวิชฺชาปจฺจยา. สงฺขต-มภิสงฺขโรนฺตีติ **สงฺขารา**, กุสลากุสลกมฺมานิ. เต ติวิธา ปุญฺญาภิสงฺขาโร อปุญฺญาภิสงฺขาโร อาเนญฺชาภิสงฺขาโรติ. ตตฺถ กามรูปาวจรา เตรส กุสลเจตนา **ปุญฺญาภิสงฺขาโร**, ทฺวาทส อกุสลเจตนา **อปุญฺญาภิสงฺขาโร**, จตสฺโส อารุปฺปเจตนา **อาเนญฺชาภิสงฺขาโร**ติ เอวเมตา เอกูนตึส เจตนา สงฺขารา นาม. ปฏิสนฺธิวเสน เอกูนวีสติวิธํ, ปวตฺติวเสน ทฺวตฺตึสวิธํ วิปากจิตฺตํ **วิญฺญาณํ** นาม. นามญฺจ รูปญฺจ **นามรูปํ**. ตตฺถ นามํ อิธ
ม. ๒๓๖ เวทนาทิกฺขนฺธตฺตยํ, รูปํ ปน ภูตุปาทายเภทโต ทฺวิธํ กมฺมสมุฏฺฐานรูปํ, ตทุภยมฺปิ อิธ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณสหคตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. **นามรูปปจฺจยา**ติ เอตฺถ นามญฺจ รูปญฺจ นามรูปญฺจ นามรูปนฺติ สรูเปกเสโส เวทิตพฺโพ. จกฺขาทีนิ ฉ อชฺฌตฺติกายตนานิ, เกสญฺจิ มเตน รูปาทีนิ ฉ พาหิรา-ยตนานิปิ วา อายตนํ นาม. ฉ อายตนานิ จ ฉฏฺฐายตนญฺจ

สฬายตนนฺ. จกฺขุสมฺผสฺสาทิวเสน ฉทฺวาริโก ผสฺโส **ผสฺโส** นาม. ส. ๒๓๕
สุขทุกฺขุเปกฺขาวเสน ติวิธา **เวทนา.**

กามตณฺหา ภวตณฺหา วิภวตณฺหาติ ติวิธา **ตณฺหา.** ฉฬา-
รมฺมณาทิวเสน ปน อฏฺฐสตปฺปเภทา โหนฺติ. กามุปาทานาทิวเสน จตฺตาริ
อุปาทานานิ. เอตฺถ จ ทุพฺพลา ตณฺหา ตณฺหา นาม, พลวตี อุปาทานนฺ.
อสมฺปตฺตวิสยปตฺถนา วา ตณฺหา ตมสิ โจรานนฺ หตฺถปฺปสารณนฺ วิย,
สมฺปตฺตวิสยคฺคหณนฺ อุปาทานนฺ โจรานนฺ หตฺถปฺปตฺตสฺส คหณนฺ วิย.
อปฺปิจฺฉตาปฏิปกฺขา ตณฺหา, สนฺโตสปฺปฏิปกฺขนฺ อุปาทานนฺติ อยเมเตสนฺ วิเสโส.
กมฺมภโว อุปปตฺติภโวติ ทุวิโธ **ภโว.** ตตฺถ ปจฺโม ภวติ เอตสฺมา
ผลนฺติ ภโว, โส กามาวจรกุสลากุสลาทิวเสน เอกูนตึสวิโธ. ทุติโย ปน
ภวตีติ ภโว, โส กามภวาทิวเสน นววิโธ. **อุปาทานปจฺจยา ภโวติ**
เจตฺถ อุปปตฺติภโวปิ อธิปฺเปโต. **ภวปจฺจยา ชาตีติ** กมฺมภโวว. โส หิ
ชาติยา ปจฺจโย โหติ, น อิตโร. โส หิ ปฐมาภินิพฺพตฺตกฺขนฺธสภาโว
ชาติเยว, น จ ตเทว ตสฺส การณนฺ ยุตฺตนฺ. เตสนฺ เตสนฺ สตฺตานนฺ
ตนฺตคติอาทีสุ อตฺตภาวปฏิลาโภ **ชาติ.** ตถานิพฺพตฺตสฺส จ อตฺตภาวสฺส
ปุราณภาโว **ชรา.** เอตสฺเสว เอกภวปริจฺฉินฺนสฺส ปริโยสานนฺ **มรณนฺ.**
ญาติพฺยสนาทีหิ ผุฏฺฐสฺส จิตฺตสนฺตาโป **โสโก.** ตสฺเสว วจีปลาโป
ปริเทโว. กายิกทุกฺขเวทนา **ทุกฺขนฺ.** มานสิกทุกฺขเวทนา **โทมนสฺสนฺ.** ญาติ- ม. ๒๓๗
พฺยสนาทีหิ ผุฏฺฐสฺส อธิมตฺตเจโตทุกฺขปฺปภาวิโต ภุโส อายาโส
อุปายาโส.

เอตฺถ จ สติปิ วตฺถารมฺมณาทิเก ปจฺจยนฺตเร อวิชฺชาทิเอเกก- ส. ๒๓๖
ปจฺจยคฺคหณนฺ ปธานภาวโต ปากฏภาวโต จาติ ทฏฺฐพฺพนฺ. เอตฺถ จ
อวิชฺชานุสยิเตเยว สนฺตาเน สงฺขารานนฺ วิปากธมฺมภาเวน ปวตฺตนโต
อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา สมฺภวนฺติ, วิญฺญาณญฺจ สงฺขารชนิตนฺ หุตฺวา
ภวนฺตเร ปติฏฺฐาติ. น หิ ชนกาภาเว ตสฺสุปฺปตฺติ สิยา, ตสฺมา

สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณนฺ. นามรูปญฺจ ปุพฺพงฺคมาธิฏฺฐานภูตวิญฺญาณ-ปตฺถฏฺฐ ปฏิสนฺธิปวตฺตีสุ ปติฏฺฐหตีติ วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปนฺ. สฬายตนญฺจ นามรูปนิสฺสยเมว ฉพฺพิธผสฺสสฺส ทฺวารภาเวน ยถารหนฺ ปวตฺตติ, โน อญฺญถาติ นามรูปปฺปจฺจยา สฬายตนนฺ. ผสฺโส จ สฬายตน-สมฺภเวเยว อารมฺมณนฺ ผุสติ. น หิ ทฺวาราภาเว ตสฺสุปฺปตฺติ สิยาติ สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส. อิฏฺฐานิฏฺฐมชฺฌตฺตญฺจ อารมฺมณนฺ ผุสนฺโตเยว เวทนา เวทยติ, โน อญฺญถาติ ผสฺสปจฺจยา เวทนา. เวทนีเยสุ จ ธมฺเมสุ อสฺสาทานุปสฺสิโน เวทนาเหตุกา ตณฺหา สมุฏฺฐาตีติ เวทนาปจฺจยา ตณฺหา. ตณฺหาสิเนหปิปาสิตาเยว จ อุปาทานิเยสุ ธมฺเมสุ อุปาทาย ทฬฺหภาวาย สนฺวตฺตนฺติ. ตณฺหาย หิ รูปาทีนิ อสฺสาเทตฺวา อสฺสาเทตฺวา กาเมสุ ปาตพฺยตนฺ อาปชฺชนฺตีติ ตณฺหา กามุปาทานสฺส ปจฺจโย. ตถา รูปาทิเภเท คธิโต "นตฺถิ ทินฺนนฺ"ตฺยาทินา มิจฺฉาทสฺสนนฺ สนฺสารโต มุจฺจิตุกาโม อสุทฺธิมคฺเค สุทฺธิมคฺคปรามาสนฺ ขนฺเธสุ อตฺตตฺตนิยคาหภูตนฺ อตฺตวาททสฺสนทฺวยญฺจ คณฺหาติ. ตสฺมา ทิฏฺฐุปาทาทีนมฺปิ ปจฺจโยติ
ส. ๒๓๗ ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานนฺ. ยถารหนฺ สมฺปโยคานุสยเวเสน อุปาทาน-ปติฏฺจิตาเยว สตฺตา กมฺมายูหนาย สนฺวตฺตนฺตีติ อุปาทานนฺ ภวสฺส
ม. ๒๓๘ ปจฺจโย. อุปปตฺติภวสงฺขาตา จ ชาติ กมฺมภวเหตุกาเยว. พีชโต องฺกุโร วิย ตตฺถ ตตฺถ สมุปลพฺภตีติ ภโว ชาติยา ปจฺจโย นาม. สติ จ ชาติยา เอว ชรามรณสมฺภโว. น หิ อชาตานนฺ ชรามรณสมฺภโว โหตีติ ชาติ ชรามรณานนฺ ปจฺจโยติ เอวเมเตสนฺ ตพฺภาวภาวีภาโว ทฏฺฐพฺโพ.

เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย โหตีติ ยถาวุตฺเตน ปจฺจยปรมฺปรวิธินา, น ปน อิสฺสรนิมฺมานาทีหิ **เอตสฺส** วฏฺฏสงฺขาตสฺส **เกวลสฺส** สุขาทีหิ อสมฺมิสฺสสฺส สกลสฺส วา **ทุกฺขกฺขนฺธสฺส** ทุกฺขราสิสฺส น สุขสุภาทีนนฺ **สมุทโย** นิพฺพตฺตติ โหติ. **เอตฺถ** อิมสฺมึ ปจฺจยสงฺคหาธิกาเร.

[๕] อตติ สตตนฺ คจฺฉติ ปวตฺตตีติ **อทฺธา**, กาโล.

[๖] **อวิชฺชาสงฺขารา อตีโต อทฺธา** อตีตภวปริยาปนฺนเหตูน-เมเวตฺถ อธิปฺเปตตฺตา, อทฺธาคฺคหเณน จ อวิชฺชาทีนนฺ ธมฺมานเมว คหณนฺ ตพฺพินิมุตฺตสฺส กสฺสจิ กาลสฺส อนุปลพฺภนโต. นิรุทฺธานุปฺปาทา

เอว หิ ธมฺมา อตีตานาคตกาลวเสน อุปฺปาทาทิกฺขณตฺตยปริยาปนฺนา จ ปจฺจุปฺปนฺนกาลวเสน โวหรียนฺติ. **ชาติชรามรณํ อนาคโต อทฺธา** ปจฺจุปฺปนฺนเหตุโต อนาคเต นิพฺพตฺตนโต. **มชฺเฌ ปจฺจุปฺปนฺโน อทฺธาติ** อตีตเหตุโต อิธ นิพฺพตฺตนกผลสภาวตฺตา อนาคตผลสฺส อิธ เหตุสภาวตฺตา จ มชฺเฌ วิญฺญาณาทีนิ อฏฺฐงฺคานิ ปจฺจุปฺปนฺโน อทฺธา.

[๘] นนุ โสกปริเทวาทโยปิ องฺคสภาเวน วตฺตพฺพาติ อาห **"โสกาทิวจนนฺ"**ตฺยาทิ. โสกาทิวจนํ ชาติยา นิสฺสนฺทสฺส อมุขฺยผลมตฺตสฺส นิทสฺสนํ, น ปน วิสุํ องฺคทสฺสนนฺตฺยตฺโถ. ส. ๒๓๘

[๙] **ตณฺหุปาทานภวาปิ คหิตา โหนฺตีติ** กิเลสภาวสามญฺญโต อวิชฺชาคฺคหเณน ตณฺหุปาทานานิ กมฺมภวสามญฺญโต สงฺขารคฺคหเณน กมฺมภโว คหิโต. ตถา ตณฺหุปาทานภวคฺคหเณน จ อวิชฺชาสงฺขารา คหิตาติ สมฺพนฺโธ. เอตฺถาปิ วุตฺตนเยน เตสํ คหเณน เตสํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ, วิญฺญาณนามรูปสฬายตนผสฺสเวทนานํ ชาติชราภงฺคาว ชาติชรามรณนฺติ จ วุตฺตาติ อาห **"ชาติชรามรณคฺคหเณนา"**ตฺยาทิ. ม. ๒๓๙

[๑๐] **อตีเต เหตโว ปญฺจาติ** สรูปโต วุตฺตานํ ทฺวินฺนํ อวิชฺชาสงฺขารานํ สงฺคหวเสน คหิตานํ ติณฺณํ ตณฺหุปาทานภวานญฺจ วเสน ปจฺจุปฺปนฺนผลสฺส ปจฺจยา อตีตภเว นิพฺพตฺตา เหตโว ปญฺจ. **อิทานิ ผลปญฺจกนฺติ** อตีตเหตุปจฺจยา อิธ ปจฺจุปฺปนฺเน นิพฺพตฺตํ วิญฺญาณาทิผลปญฺจกํ. **อิทานิ เหตโว ปญฺจาติ** สรูปโต วุตฺตานํ ตณฺหาทีนํ ติณฺณํ สงฺคหโต ลทฺธานํ อวิชฺชาสงฺขารานํ ทฺวินฺนญฺจ วเสน อายตึ ผลสฺส ปจฺจยา อิทานิ เหตโว ปญฺจ. **อายตึ ผลปญฺจกนฺติ** ชาติชรามรณคฺคหเณน วุตฺตํ ปจฺจุปฺปนฺนเหตุปจฺจยา อนาคเต นิพฺพตฺตนกวิญฺญาณาทิผลปญฺจกนฺติ. เอวํ **วีสติ**, อตีตาทีสุ ตตฺถ ตตฺถ อากิริยนฺตีติ **อาการา**.

อตีตเหตูนํ อิทานิ ผลปญฺจกสฺส จ อนฺตรา เอโก สนฺธิ, อิทานิ ผลปญฺจกสฺส อิทานิ เหตูนญฺจ อนฺตรา เอโก, อิทานิ เหตูนํ อายตึ

ส. ๒๓๙ ผลสฺส จ อนฺตรา เอโกติ เอวํ ติสนฺธิ. วุตฺตเญฺหตํ "สงฺขาร-วิญฺญาณานมนฺตรา เอโก, เวทนาตณฺหานมนฺตรา เอโก, ภวชาตีนมนฺตรา เอโก สนฺธี"ติ.[๑] เอตฺถ หิ เหตุโต ผลสฺส อวิจฺเฉทปฺปวตฺติภาวโต เหตุผลสมฺพนฺธภูโต ปจฺโม สนฺธิ, ตถา ตติโย, ทุติโย ปน ผลโต
ม. ๒๔๐ เหตุโน อวิจฺเฉทปฺปวตฺติภาวโต ผลเหตุสมฺพนฺธภูโต. ผลภูโตปิ หิ ธมฺโม อญฺญสฺส เหตุสภาวสฺส ธมฺมสฺส ปจฺจโยติ. สงฺขิปียนฺติ เอตฺถ อวิชฺชาทโย วิญฺญาณาทโย จาติ สงฺเขโป, อตีตเหตุ, เอตรหิ วิปาโก, เอตรหิ เหตุ, อายตึ วิปาโกติ จตฺตาโร สงฺเขปาติ **จตุสงฺเขปา**.

[๑๑] **กมฺมภวสงฺขาโต ภเวกเทโสติ** เอตฺถ อายตึ ปฏิสนฺธิยา ปจฺจยเจตนา ภโว นาม, ปุริมกมฺมภวสฺมึ อิธ ปฏิสนฺธิยา ปจฺจยเจตนา สงฺขาราติ เวทิตพฺพา. **อวเสสา จาติ** วิญฺญาณาทิปญฺจกชาติชรา-มรณวเสน สตฺตวิธา ปจฺจุปฺปนฺนผลวเสน วุตฺตธมฺมา. **อุปปตฺติภว-สงฺขาโต ภเวกเทโสติ** ปน อนาคตปริยาปนฺนา เวทิตพฺพา. **ภว**สทฺเทน กมฺมภวสฺสปิ วุจฺจมานตฺตา **ภเวกเทส**สทฺโท วุตฺโต.

[๑๒] ปุพฺพนฺตสฺส อวิชฺชา มูลํ, อปรนฺตสฺส ตณฺหา มูลนฺติ อาห **"อวิชฺชาตณฺหาวเสน เทฺว มูลานี"**ติ.

[๑๓] **เตสเมว** อวิชฺชาตณฺหาสงฺขาตานํ วฏฺฏมูลานํ **นิโรเธน** อนุปฺปาทธมฺมตาปตฺติยา สจฺจปฺปฏิเวธโต สิทฺธาย อปฺปวตฺติยา วฏฺฏํ นิรุชฺฌติ. **อภิณฺหโส** อภิกฺขณํ **ชรามรณ**สงฺขาตาย **มุจฺฉาย ปีฬิตานํ** สตฺตานํ โสกาทิสมปฺปิตานํ กามาสวาทิ**อาสวานํ** สมุปฺปาทโต ปุน
ส. ๒๔๐ อวิชฺชา จ ปวตฺตติ. "อาสวสมุทยา อวิชฺชาสมุทโย"ติ[๒] หิ วุตฺตํ. เอเตน อวิชฺชายปิ ปจฺจโย ทสฺสิโต โหติ, อิตรถา ปฏิจฺจสมุปฺปาทจกฺกํ อพทฺธํ สิยาติ. **อิจฺเจวํ** วุตฺตนเยน **อาพทฺธํ** อวิจฺฉินฺนํ **อนาทิกํ** อาทิรหิตํ ติภูมกปริยาปนฺนตฺตา **เตภูมกํ** กิเลสกมฺมวิปากวเสน ติวฏฺฏภูตํ **ปฏิจฺจ-สมุปฺปาโทติ ปฏฺฐเปสิ** ปญฺญเปสิ **มหามุนิ** สมฺมาสมฺพุทฺโธ.

ปฏิจฺจสมุปฺปาทนยวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

---

[๑] อภิ.อฏ. ๒/๒๐๖, วิสุทฺธิ. ๒/๒๔๑.

[๒] ม.มู. ๑๒/๑๐๓/๗๔.

ปฏฺฐานนยวณฺณนา

ม. ๒๔๑

[๑๔] เอวํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทนยํ วิภาคโต ทสฺเสตฺวา อิทานิ ปฏฺฐานนยํ ทสฺเสตุํ **"เหตุปจฺจโย"**ตฺยาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ หิโนติ ปติฏฺฐาติ เอเตนาติ เหตุ. อเนกตฺถตฺตา **ธาตุ**สทฺทานํ **หิ**สทฺโท อิธ ปติฏฺฐตฺโถติ ทฏฺฐพฺโพ. หิโนติ วา เอเตน กมฺมนิทานภูเตน อุทฺธํ โอชํ อภิหรนฺเตน มูเลน วิย ปาทโป ตปฺปจฺจยํ ผลํ คจฺฉติ ปวตฺตติ วุทฺธึ วิรุฬฺหึ อาปชฺชตีติ เหตุ. เหตุ จ โส ปจฺจโย จาติ **เหตุปจฺจโย**. เหตุ หุตฺวา ปจฺจโย, เหตุภาเวน ปจฺจโยติ วุตฺตํ โหติ. มูลฏฺเฐน เหตุ, อุปการฏฺเฐน ปจฺจโยติ สงฺเขปโต มูลฏฺเฐน อุปการโก ธมฺโม เหตุปจฺจโย. โส ปน ปวตฺเต จิตฺตสมุฏฺฐานานํ ปฏิสนฺธิยํ กมฺมสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ อุภยตฺถ สมฺปยุตฺตานํ นามธมฺมานญฺจ รุกฺขสฺส มูลานิ วิย สุปฺปติฏฺฐิตภาวสาธนสงฺขาตมูลฏฺเฐน อุปการกา ฉ ธมฺมาติ ทฏฺฐพฺพํ.

อาลมฺพียติ ทุพฺพเลน วิย ทณฺฑาทิกํ จิตฺตเจตสิเกหิ คยฺหตีติ **อารมฺมณํ**. จิตฺตเจตสิกา หิ ยํ ยํ ธมฺมํ อารพฺภ ปวตฺตนฺติ, เต เต ธมฺมา เตสํ เตสํ ธมฺมานํ **อารมฺมณปจฺจโย** นาม. น หิ โส ธมฺโม อตฺถิ, โย จิตฺตเจตสิกานํ อารมฺมณปจฺจยภาวํ น คจฺเฉยฺย. อตฺตาธีนปฺ- ส. ๒๔๑
ปวตฺตีนํ ปติภูโต ปจฺจโย **อธิปติปจฺจโย**.

น วิชฺชติ ปจฺจยุปฺปนฺเนน สห อนนฺตรํ เอตสฺส ปจฺจยสฺสาติ **อนนฺตรปจฺจโย**. สณฺฐานาภาเวน สุฏฺฐุ อนนฺตรปจฺจโย **สมนนฺตร-ปจฺจโย**. อตฺตโน อตฺตโน อนนฺตรํ อนุรูปจิตฺตุปฺปาทชนนสมตฺโถ ปุริมปุริมนิรุทฺโธ ธมฺโม "อนนฺตรปจฺจโย" "สมนนฺตรปจฺจโย"ติ จ วุจฺจติ. พฺยญฺชนมตฺเตเนว หิ เนสํ วิเสโส. อตฺถโต ปน อุภยมฺปิ สมนนฺตร-นิรุทฺธสฺเสวาธิวจนํ. น หิ เตสํ อตฺถโต เภโท อุปลพฺภติ. ยํ ปน ม. ๒๔๒
เกจิ วทนฺติ "อตฺถานนฺตรตาย อนนฺตรปจฺจโย, กาลานนฺตรตาย สมนนฺตรปจฺจโย"ติ, ตํ "นิโรธา วุฏฺฐหนฺตสฺส เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ

ผลสมาปตฺติยา สมนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย"ตฺยาทีหิ[๑] วิรุชฺฌติ. เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ หิ สตฺตาหาทิกาลํ นิรุทฺธํ ผลสมาปตฺติยา สมนนฺตรปจฺจโย, ตสฺมา อภินิเวสํ อกตฺวา พฺยญฺชนมตฺตโตเวตฺถ นานากรณํ ปจฺเจตพฺพํ, น อตฺถโต. ปุพฺพธมฺมนิโรธสฺส หิ ปจฺฉาชาตธมฺมุปฺปาทนสฺส จ อนนฺตราภาเวน อุปฺปาทนสมตฺถตาย นิโรโธ อนนฺตรปจฺจยตา, "อิทมิโต อุทฺธํ, อิทํ เหฏฺฐา, อิทํ สมนนฺตโต"ติ อตฺตนา เอกตฺตํ อุปเนตฺวา วิย สุฏฺฐุ อนนฺตรภาเวน อุปฺปาเทตุํ สมตฺถํ หุตฺวา นิโรโธ สมนนฺตรปจฺจยตาติ เอวํ พฺยญฺชนมตฺตโตว เภโท. นิโรธปจฺจยสฺสปิ หิ เนวสญฺญานาสญฺญายตนสฺส อสญฺญุปฺปตฺติยา ปุริมสฺส จ จุติจิตฺตสฺส กาลนฺตเรปิ อุปฺปชฺชนฺตานํ ผลปฏิสนฺธีนํ
ส. ๒๔๒ อนนฺตรา สมานชาติเยน อรูปธมฺเมน พฺยวธานาภาวโต ภินฺนชาติกานญฺจ รูปธมฺมานํ พฺยวธานกรเณ อสมตฺถตาย นิรนฺตรุปฺปาทเน เอกตฺตํ อุปเนตฺวา วิย อุปฺปาทเน จ สมตฺถตา อตฺถีติ เตสมฺปิ อนนฺตรสมนนฺตรปจฺจยตา ลพฺภติ, ตสฺมา ธมฺมโต อวิเสเสปิ ตถา ตถา พุชฺฌนกานํ เวเนยฺยานํ วเสน อุปสคฺคตฺถวิเสสมตฺตโกว เภโท ปจฺเจตพฺโพติ.

อตฺตโน อนุปฺปตฺติยา สหุปฺปนฺนานมฺปิ อนุปฺปตฺติโต ปกาสสฺส ปทีโป วิย สหุปฺปนฺนานํ สหุปฺปาทภาเวน ปจฺจโย **สหชาตปจฺจโย,** อรูปิโน จตุกฺขนฺธา, จตฺตาโร มหาภูตา, ปฏิสนฺธิกฺขเณ วตฺถุวิปากา จ ธมฺมา.

อญฺญมญฺญํ อุปตฺถมฺภยมานานํ ติทณฺฑานํ วิย อตฺตโน อุปการก-
ม. ๒๔๓ ธมฺมานํ อุปตฺถมฺภกภาเวน ปจฺจโย **อญฺญมญฺญปจฺจโย.** อญฺญมญฺญตาวเสเนว จ อุปการกตา อญฺญมญฺญปจฺจยตา, น สหชาตมตฺเตนาติ อยเมเตสํ ทฺวินฺนํ วิเสโส. ตถา หิ สหชาตปจฺจยภาวีเยว

---

[๑] อภิ.ป. ๔๐/๔๑๘/๑๒๙.

โกจิ อญฺญมญฺญปจฺจโย น โหติ จิตฺตชรูปานํ สหชาตปจฺจยภาวิโน นามสฺส อุปาทารูปานํ สหชาตปจฺจยภาวีนํ มหาภูตานญฺจ อญฺญมญฺญ-ปจฺจยภาวสฺส อนุทฺธฏตฺตา. ยทิ หิ สหชาตภาเวเนว อตฺตโน อุปการกานํ อุปการกตา อญฺญมญฺญปจฺจยตา สิยา, ตทา สหชาต-อญฺญมญฺญปจฺจเยหิ สมาเนหิ ภวิตพฺพนฺติ.

จิตฺตกมฺมสฺส ปโฏ วิย สหชาตนามรูปานํ นิสฺสยภูตา จตุกฺขนฺธา, ตรุปพฺพตาทีนํ ปถวี วิย อาธารณโตเยว สหชาตรูปสตฺตวิญฺญาณธาตูนํ ยถากฺกมํ นิสฺสยา ภูตรูปํ วตฺถุ จาติ อิเม **นิสฺสยปจฺจโย** นาม นิสฺสียติ นิสฺสิตเกหีติ กตฺวา พลวภาเวน นิสฺสโย ปจฺจโย **อุปนิสฺสย-ปจฺจโย อุป**สทฺทสฺส อติสยโชตกตฺตา ตสฺส ปน เภทํ วกฺขติ. ส. ๒๔๓

ฉ วตฺถูนิ ฉ อารมฺมณานิ จาติ อิเม ปจฺจยุปฺปนฺนโต ปรมํ อุปฺปชฺชิตฺวา ปวตฺตมานภาเวน อุปการโก **ปุเรชาตปจฺจโย**. ปจฺฉาชาต-ปจฺจเย อสติ สนฺตานฏฺฐิติเหตุภาวํ อาคจฺฉนฺตสฺส กายสฺส อุปตฺถมฺภน-ภาเวน อุปการกา ปจฺฉาชาตา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา **ปจฺฉาชาตปจฺจโย**. โส คิชฺฌโปตกสรีรานํ อาหาราสา เจตนา วิย ทฏฺฐพฺโพ.

ปุริมปุริมปริจิตคนฺโถ วิย อุตฺตรอุตฺตรคนฺถสฺส กุสลาทิภาเวน อตฺตสทิสสฺส ปคุณพลวภาววิสิฏฺฐอตฺตสมานชาติยตาคหณํ อาเสวนํ, เตน ปจฺจยา สชาติยธมฺมานํ สชาติยธมฺมาว **อาเสวนปจฺจโย**. ภินฺนชาติกา หิ ภินฺนชาติเกหิ อาเสวนปคุเณน ปคุณพลวภาววิสิฏฺฐํ กุสลาทิภาว-สงฺขาตํ อตฺตโน คตึ คาหาเปตุํ น สกฺโกนฺติ, น จ สยํ ตโต คณฺหนฺติ, ม. ๒๔๔
เต ปน อนนฺตราตีตานิ โลกิยกุสลากุสลานิ เจว อนาวชฺชนกิริยชวนานิ จาติ ทฏฺฐพฺพํ. จิตฺตปฺปโยคสงฺขาตกิริยาภาเวน สหชาตานํ นานากฺขณิกานํ วิปากานํ กฏตฺตารูปานญฺจ อุปการิกา เจตนา **กมฺมปจฺจโย**.

อตฺตโน นิรุสฺสาหสนฺตภาเวน สหชาตนามรูปานํ นิรุสฺสาหสนฺต-ภาวาย อุปการกา วิปากจิตฺตเจตสิกา **วิปากปจฺจโย**. เต หิ ปโยเคน

อสาเธตพฺพตาย กมฺมสฺส กฏตฺตา นิปฺผชฺชมานมตฺตโต นิรุสฺสาหสนฺตภาวา โหนฺติ, น กิเลสวูปสมสนฺตภาวา. ตถาสนฺตภาวโตเยว หิ ภวงฺคาทโย ทุพฺพิญฺเญยฺยา. อภินิปาตสมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณมตฺตา ปน วิปากา ทุพฺพิญฺเญยฺยาว. ชวนปฺปวตฺติยาว เนสํ รูปาทิคฺคหิตตา วิญฺญายติ.

ส. ๒๔๔ รูปารูปานํ อุปตฺถมฺภกตฺเตน อุปการกา จตฺตาโร อาหารา **อาหาร-ปจฺจโย**. สติปิ หิ ชนกภาเว อุปตฺถมฺภกตฺตเมว อาหารสฺส ปธานกิจฺจํ. ชนยนฺโตปิ อาหาโร อวิจฺเฉทวเสน อุปตฺถมฺเภนฺโตว ชเนตีติ อุปตฺถมฺภก-ภาโวว อาหารภาโว. เตสุ เตสุ กิจฺเจสุ ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺเมหิ อตฺตานํ อนุวตฺตาปนสงฺขาตาธิปติยฏฺเฐน ปจฺจโย **อินฺทฺริยปจฺจโย**.

อารมฺมณูปนิชฺฌานลกฺขณูปนิชฺฌานวเสน อุปคนฺตฺวา อารมฺมณ-นิชฺฌานกา วิตกฺกาทโย **ฌานปจฺจโย**. สุคติโต ปุณฺณโต ทุคฺคติโต ปาปโต วา นิยฺยานฏฺเฐน อุปการกา สมฺมาทิฏฺฐาทโย **มคฺคปจฺจโย**.

ปรมตฺถโต ภินฺนาปิ เอกีภาวคตา วิย เอกุปฺปาทาทิภาวสงฺขาต-สมฺปโยคลกฺขเณน อุปการกา นามธมฺมาว **สมฺปยุตฺตปจฺจโย**.

ม. ๒๔๕ อณฺณมณฺณสมฺพนฺธตาย ยุตฺตาปิ สมานา วิปฺปยุตฺตภาเวน วิสํสฏฺฐตาย นานตฺตุปคมเนน อุปการกา วตฺถุจิตฺตเจตสิกา **วิปฺปยุตฺตปจฺจโย**.

ปจฺจุปฺปนฺนสภาวสงฺขาเตน อตฺถิภาเวน ตาทิสสฺเสว ธมฺมสฺส อุปตฺถมฺภกตฺเตน อุปการกา “สหชาตํ ปุเรชาตนฺ”ตฺยาทินา วกฺขมาน-ธมฺมา **อตฺถิปจฺจโย**. สติปิ หิ ชนกตฺเต จิตียเมว สาติสโย อตฺถิปจฺจยานํ พฺยาปาโรติ อุปตฺถมฺภกตาว เตสํ คหิตา. เอกสฺมึ ผสฺสาทิสมุทาเย ปวตฺตมาเน ทุติยสฺส อภาวโต อตฺตโน จิตียา โอกาสํ อลภนฺตานํ อนนฺตรมุปฺปชฺชมานกจิตฺตเจตสิกานํ โอกาสทานวเสน อุปการกา อนนฺตรนิรุทฺธา จิตฺตเจตสิกา **นตฺถิปจฺจโย**.

ส. ๒๔๕ อตฺตโน สภาวาวิคมเนน อปฺปวตฺตมานานํ วิคตภาเวน อุปการกาเยว ธมฺมา **วิคตปจฺจโย**. นิโรธานุปคมนวเสน อุปการกา อตฺถิปจฺจยาว **อวิคตปจฺจโย**. สสภาวตามตฺเตน อุปการกตา อตฺถิปจฺจยตา, นิโรธา-นุปคมนวเสน อุปการกตา อวิคตปจฺจยตาติ ปจฺจยตาวิเสโส เนสํ

ธมฺมาวิเสเสปิ ทฏฺฐพฺโพ. ธมฺมานญฺหิ สมตฺถตาวิเสสํ สพฺพากาเรน ญตฺวา ภควตา จตุวีสติปจฺจยา เทสิตาติ ภควติ สทฺธาย "เอวํวิเสสา เอเต ธมฺมา"ติ สุตมยญาณํ อุปฺปาเทตฺวา จินฺตาภาวนามยญาเณหิ ตทภิสมยาย โยโค กรณีโย. อวิเสเสปิ หิ ธมฺมสามคฺคิยสฺส ตถา ตถา วิเนตพฺพปุคฺคลานํ วเสน เหฏฺฐา วุตฺโตปิ ปจฺจโย ปุน ปการนฺเตน วุจฺจติ อเหตุกทุกํ วตฺวาปิ เหตุวิปฺปยุตฺตทุกํ วิยาติ ทฏฺฐพฺพํ.

[๑๕] **นามํ** จตุกฺขนฺธสงฺขาตํ นามํ ตาทิสสฺเสว **นามสฺส ฉธา** ฉหากาเรหิ ปจฺจโย โหติ, ตเถว **นามรูปีนํ** สมุทิตานํ **ปญฺจธา** ม. ๒๔๖ ปจฺจโย โหติ, **รูปสฺส ปน** ภูตุปาทายเภทสฺส **เอกธา** ปจฺจโย โหติ, รูปญฺจ นามสฺส เอกธา ปจฺจโย, ปญฺญตฺตินามรูปานิ นามสฺส **ทฺวิธา** ทฺวิปฺปการา ปจฺจยา โหนฺติ, **ทฺวยํ** ปน นามรูปทฺวยํ สมุทิตํ **ทฺวยสฺส** ตาทิสสฺเสว นามรูปทฺวยสฺส **นวธา** ปจฺจโย เจติ เอวํ ปจฺจยา ฉพฺพิธา จิตา.

[๑๖] วิปากาพฺยากตํ กมฺมวเสน วิปากภาวปฺปตฺตํ กมฺมเวคกฺขิตฺต-ปติตํ วิย หุตฺวา ปวตฺตมานํ อตฺตโน สภาวํ คาเหตฺวา ปริภาเวตฺวา เนว อญฺญํ ปวตฺเตติ, น จ ปุริมวิปากานุภาวํ คเหตฺวา อุปฺปชฺชติ "นมคฺคปจฺจยา อาเสวเน เอกนฺ"ติ[๑] วจนโต จ อเหตุกกิริเยสุ หสิตุปฺปาทสฺเสว อาเสวนตาอุทฺธรเณน อาวชฺชนทฺวยํ อาเสวนปจฺจโย ส. ๒๔๖ น โหติ, ตสฺมา ชวนาเนว อาเสวนปจฺจยภาวํ คจฺฉนฺตีติ อาห **"ปุริมานิ ชวนานี"**ตฺยาทิ. อวิเสสวจเนเปตฺถ โลกิยกุสลากุสลาพฺยากต-ชวนาเนว ทฏฺฐพฺพานิ โลกุตฺตรชวนานํ อาเสวนภาวสฺส อนุทฺธฏตฺตา.

เอวญฺจ กตฺวา วุตฺตํ **ปฏฺฐานฏฺฐกถายํ**[๒] "โลกุตฺตโร ปน อาเสวน-ปจฺจโย นาม นตฺถี"ติ. ตตฺถ หิ กุสลสฺส ภินฺนชาติกสฺส ปุเรจรตฺตา น เตน อาเสวนคุณํ คณฺหาเปติ, ผลจิตฺตานิ จ ชวนวเสน อุปฺปชฺชมานานิปิ วิปากาพฺยากเต วุตฺตนเยน อาเสวนํ น คณฺหนฺติ, น จ อญฺญํ คาหาเปนฺติ. ยมฺปิ "อาเสวนวินิมุตฺตํ ชวนํ นตฺถี"ติ

---

[๑] อภิ.ป. ๔๐/๒๒๑/๖๐. [๒] อภิ.อฏ. ๓/๔๒๘.

อาจริยธมฺมปาลตฺเถเรน วุตฺตํ, ตมฺปิ เยภุยฺยวเสน วุตฺตนฺติ วิญฺญายติ. อิตรถา อาจริยสฺส อสมเปกฺขิตาภิธายกตฺตปฺปสงฺโค สิยา. มคฺโค ปน โคตฺรภุโต อาเสวนํ น คณฺหาตีติ นตฺถิ ภูมิอาทิวเสน นานาชาติตาย
ม. ๒๔๗ อนธิปฺเปตตฺตา. ตถา หิ วุตฺตํ **ปฏฺฐาเน**[๑] "โคตฺรภุ มคฺคสฺส อาเสวน-ปจฺจเยน ปจฺจโย, โวทานํ มคฺคสฺส อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ. เอกุปฺปาทาทิจตุพฺพิธสมฺปโยคลกฺขณาภาวโต สหุปฺปนฺนานมฺปิ รูปธมฺมานํ สมฺปยุตฺตปจฺจยตา นตฺถีติ วุตฺตํ **"จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา อญฺญมญฺญนฺ"**ติ.

[๑๗] **เหตุฆานงฺคมคฺคงฺคานิ สหชาตานํ นามรูปานนฺติ** ตโยเปเต ปฏิสนฺธิยํ กมฺมสมุฏฺฐานานํ ปวตฺติยํ จิตฺตสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ อุภยตฺถ สหชาตานํ นามานญฺจ เหตาทิปจฺจเยน ปจฺจยา โหนฺติ. "สหชาตรูปนฺติ หิ สพฺพตฺถ ปฏิสนฺธิยํ กมฺมสมุฏฺฐานานํ, ปวตฺติยํ
ส. ๒๔๗ จิตฺตสมุฏฺฐานานนฺ"ติ วกฺขติ. **สหชาตา เจตนาติ** อนฺตมโส จกฺขุ-วิญฺญาณาทีหิปิ สหชาตเจตนา. **สหชาตานํ นามรูปานนฺติ** สพฺพาปิ เจตนา นามานํ, ปฏิสนฺธิสหคตา เจตนา กมฺมสมุฏฺฐานรูปานํ, ปวตฺติยํ รูปสมุฏฺฐาปกจิตฺตสหคตา เจตนา จิตฺตสมุฏฺฐานรูปานญฺจ. **นานากฺขณิกา เจตนาติ** วิปากกฺขณโต นานากฺขเณ อตีตภวาทีสุ นิพฺพตฺตา กุสลา-กุสลเจตนา. **นามรูปานนฺติ** อุภยตฺถาปิ นามรูปานํ. **วิปากกฺขนฺธาติ** ปฏิสนฺธิวิญฺญาณาทิกา วิปากา อรูปกฺขนฺธา. กมฺมสมุฏฺฐานมฺปิ หิ รูปํ วิปากโวหารํ น ลภติ อรูปธมฺมภาเวน สารมฺมณภาเวน จ กมฺมสทิเสสุ อรูปธมฺเมเสฺวว **วิปาก**สทฺทสฺส นิรุฬฺหตฺตา.

[๑๘] **ปุเรชาตสฺส อิมสฺส กายสฺสาติ** ปจฺจยธมฺมโต ปุเร อุปฺปนฺนสฺส อิมสฺส รูปกายสฺส. กถํ ปน ปจฺจยุปฺปนฺนสฺส ปุเร นิพฺพตฺติยํ ปจฺฉาชาตสฺส ปจฺจยตาติ ? นนุ วุตฺตํ "ปจฺฉาชาตปจฺจเย อสติ สนฺตานฏฺฐิติเหตุกภาวํ อาคจฺฉนฺตสฺสา"ติ, ตสฺมา สนฺตานปฺ-ปวตฺตสฺส เหตุภาวุปตฺถมฺภเน อิมสฺส พฺยาปาโรติ น โกจิ วิโรโธ.

---

[๑] อภิ.ป. ๔๐/๔๒๖/๑๔๔.

[๑๙] ปฏิสนฺธิยํ จกฺขาทิวตฺถูนํ อสมฺภวโต, สติ จ สมฺภเว ตทภาว- ม. ๒๔๘
วิญฺญาณานํ ปจฺจยภาวานุปคมนโต, หทยวตฺถุโน จ ปฏิสนฺธิวิญฺญาเณน สหุปฺปนฺนสฺส ปุเรชาตกตาภาวโต วุตฺตํ **"ฉ วตฺถูนิ ปวตฺติยนฺ"**ติ. **"ปญฺจารมฺมณานิ ปญฺจวิญฺญาณวีถิยา"**ติ จ อิทํ อารมฺมณปุเรชาต-นิทฺเทเส อาคตํ สนฺธาย วุตฺตํ. **ปญฺหาวาเร** ปน "เสกฺขา วา ปุถุชฺชนา วา จกฺขุํ อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต วิปสฺสนฺตี"ตฺยาทินา[๑] อวิเสเสน ปจฺจุปฺปนฺนจกฺขาทีนมฺปิ คหิตตฺตา ธมฺมารมฺมณมฺปิ อารมฺมณ- ส. ๒๔๘
ปุเรชาตํ มโนวิญฺญาณวีถิยา ลพฺภติ. อตฺถโต เหตํ สิทฺธํ, ยํ ปจฺจุปฺปนฺนธมฺมารมฺมณํ คเหตฺวา มโนทฺวาริกวีถิ ปวตฺตติ, ตํ ตสฺส อารมฺมณปุเรชาตํ โหตีติ.

[๒๒] ปกติยา เอว ปจฺจยนฺตรรหิเตน อตฺตโน สภาเวเนว อุปนิสฺสโย **ปกตูปนิสฺสโย**. อารมฺมณานนฺตเรหิ อสมฺมิสฺโส ปุถเควโกจิ อุปนิสฺสโยติ วุตฺตํ โหติ. อถ วา ปกโต อุปนิสฺสโย **ปกตูปนิสฺสโย. ปกโตติ** เจตฺถ **ป**กาโร อุปสคฺโค, โส อตฺตโน ผลสฺส อุปฺปาทนสมตฺถภาเวน สนฺตาเน นิปฺผาทิตภาวํ อาเสวิตภาวญฺจ ทีเปติ, ตสฺมา อตฺตโน สนฺตาเน นิปฺผนฺโน ราคาทิ สทฺธาทิ อุปเสวิโต วา อุตุโภชนาทิ ปกตูปนิสฺสโย. ตถา เจว นิทฺทิสติ.

[๒๓] **ครุกตนฺติ** ครุํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขิตํ. ตถา หิ "ทานํ ทตฺวา สีลํ สมาทิยิตฺวา อุโปสถกมฺมํ กตฺวา ตํ ครุํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขตี"-ตฺยาทินา[๒] ทานสีลอุโปสถกมฺมปุพฺเพกตสุจิณฺณชฺฌานโคตฺรภุโวทานมคฺคาทีนิ ครุํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขณวเสน อสฺส นิทฺเทโส ปวตฺโต.

[๒๔] "ปุริมา ปุริมา กุสลา ขนฺธา ปจฺฉิมานํ ปจฺฉิมานํ กุสลานนฺ ม. ๒๔๙
ขนฺธานํ อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย"ตฺยาทินา[๓] นเยน อนนฺตรปจฺจเยน สทฺธึ นานตฺตํ อกตฺวา อนนฺตรูปนิสฺสยสฺส อาคตตฺตา วุตฺตํ **"อนนฺตร-นิรุทฺธา"**ตฺยาทิ. เอวํ สนฺเตปิ อตฺตโน อนนฺตรํ อนุรูปจิตฺตุปฺปาทวเสน อนนฺตรปจฺจโย, พลวการณวเสน อนนฺตรูปนิสฺสยปจฺจโยติ อยเมเตสํ วิเสโส.

---

[๑] อภิ.ป. ๔๐/๔๒๔/๑๔๓. [๒] อภิ.ป. ๔๐/๔๑๓/๑๒๗. [๓] อภิ.ป. ๔๐/๔๒๓/๑๓๕.

[๒๕] ยถารหํ อชฺฌตฺตญฺจ พหิทฺธา จ ราคาทโย ฯเปฯ เสนาสนญฺจาติ โยชนา. ราคาทโย หิ อชฺฌตฺตํ นิปฺผาทิตา, ปุคฺคลาทโย
ส. ๒๔๙ พหิทฺธา เสวิตา. ตถา หิ วุตฺตํ อาจริเยน :-

"ราคสทฺธาทโย ธมฺมา อชฺฌตฺตมนุวาสิตา
สตฺตสงฺขารธมฺมา จ พหิทฺโธปนิเสวิตา"ติ.[๑]

อถ วา อชฺฌตฺตญฺจ พหิทฺธา จ กุสลาทิธมฺมานนฺติ ยถาจิตฺตเสเนว โยชนา. อตฺตโน หิ ราคาทโย จ อตฺตโน กุสลาทิธมฺมานํ กลฺยาณมิตฺตสฺส สทฺธาทิเก นิสฺสาย กุสลํ กโรนฺตานํ ปเรสญฺจ นิสฺสยา โหนฺติ.

ตตฺถ กามราคาทโย นิสฺสาย กามภวาทีสุ นิพฺพตฺตนตฺถํ, ราคาทิวูปสมนตฺถญฺจ ทานสีลอุโปสถชฺฌานาภิญฺญาวิปสฺสนามคฺคภาวนา ราคาทิเหตุกา จ อุปรูปริราคาทโย โหนฺตีติ ยถารหํ ทฏฺฐพฺพํ. ยํ ยญฺหิ นิสฺสาย ยสฺส ยสฺส สมฺภโว, ตํ ตํ ตสฺส ตสฺส ปกตูปนิสฺสโย โหติ. ปจฺจยมหาปเทโส เหส, ยทิทํ "อุปนิสฺสยปจฺจโย"ติ วุตฺตํ. ตถา จาห **"พหุธา โหติ ปกตูปนิสฺสโย"**ติ. **สทฺธาทโย**ติ สีลสุตจาคปญฺญา. อตฺตโน สทฺธาทิกญฺหิ อุปนิสฺสาย อตฺตโน ทานสีลาทโย, ตถา กลฺยาณ-
ม. ๒๕๐ มิตฺตานํ สทฺธาทโย อุปนิสฺสาย ปเรสญฺจ ทานสีลาทโย โหนฺตีติ ปากฏเมตํ. **สุขํ ทุกฺขนฺ**ติ กายิกํ สุขํ ทุกฺขํ. **ปุคฺคโล**ติ กลฺยาณมิตฺตาทิปุคฺคโล. **โภชนนฺ**ติ สปฺปายาทิโภชนํ. **อุตุ**ปิ ตาทิโสว.

[๒๗] "อธิปติ ฯเปฯ ปจฺจยา โหนฺตี"ติ สงฺเขเปน วุตฺตมตฺถํ
ส. ๒๕๐ วิตฺถาเรตุํ **"ตตฺถ ครุกตมารมฺมณนฺ**"ตฺยาทิ วุตฺตํ. **ครุกตมารมฺมณนฺ**ติ ปจฺจเวกฺขณอสฺสาทาทินา ครุกตํ อารมฺมณํ. ตญฺหิ ฌานมคฺคผลวิปสฺสนานิพฺพานาทิเภทํ ปจฺจเวกฺขณอสฺสาทาทิมคฺคผลาทิธมฺเม อตฺตาธีเนกโรตีติ อารมฺมณาธิปติ นาม. ครุกาตพฺพตามตฺเตน อารมฺมณาธิปติ. ครุกโตปิ พลวการณฏฺเจน อารมฺมณูปนิสฺสโยติ อยเมเตสํ วิเสโส.

---

[๑] นามรูปปริจฺเฉท ๔๒๗/๗๗.

สหชาตาธิปติ ฯเปฯ สหชาตานำ นามรูปานนฺติ ฉนฺทจิตฺตวีริยวีมำสานำ วเสน จตุพฺพิโธปิ สหชาตาธิปติ ยถารหำ สหชาตนามรูปานำ ปวตฺติยำเยว สหชาตาธิปติวเสน ปจฺจโย.

[๒๘] รูปธมฺมสฺส อรูปธมฺมำ ปติ สหชาตปจฺจยตา ปฏิสนฺธิยำ วตฺถุวเสน วุตฺตาติ อาห **"วตฺถุวิปากา อญฺญมญฺญนฺ"**ติ.

[๓๐] ยสฺมา ปน อญฺญมญฺญุปตฺถมฺภนวเสเนว อญฺญมญฺญ-ปจฺจยตา, น สหชาตมตฺตโตติ ปวตฺติยำ รูปำ นามานำ อญฺญมญฺญปจฺจโย น โหติ, ตสฺมา วุตฺตำ **"จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา อญฺญมญฺญนฺ"**ติ. ตถา อุปาทารูปานิ จ ภูตรูปานำ อญฺญมญฺญปจฺจยา น โหนฺตีติ วุตฺตำ **"มหาภูตา อญฺญมญฺญนฺ"**ติ.

[๓๑] นนุ จ **"อรูปิโน อาหารา สหชาตานำ นามรูปานนฺ"**ติ วุตฺตำ, เอวญฺจ สติ อสญฺญีนำ สหชาตาหารสฺส อสมฺภวโต "สพฺเพ สตฺตา อาหารฏฺฐิติกา"ติ กถมิทำ นียตีติ ? วุจฺจเต :- มโนสญฺเจตนาหารวสปฺ-ปวตฺตสฺส กมฺมสฺส, ตำสหคตานมฺปิ วา เสสาหารานำ กมฺมูปนิสฺสยปจฺจเยหิ ม. ๒๕๑ ปจฺจยตฺตปริยายำ คเหตฺวา สพฺพสตฺตานำ อาหารฏฺฐิติกตา วุตฺตา, น อาหารปจฺจยภาวโตติ.

[๓๒] **"ปญฺจ ปสาทา"**ตฺยาทีสุ นนุ อิตฺถินฺทฺริยปุริสินฺทฺริยา น คหิตาติ ? สจฺจำ น คหิตา. ยทิปิ เตสำ ลิงฺคาทีหิ อนุวตฺตนียตา อตฺถิ, สา ปน น ปจฺจยภาวโต. ยถา หิ ชีวิตาหารา เยสำ ปจฺจยา โหนฺติ, ส. ๒๕๑ เตสำ อนุปาลกา อุปตฺถมฺภกา อตฺถิ, อวิคตปจฺจยภูตา จ โหนฺติ, น เอวำ อิตฺถิปุริสภาวา ลิงฺคาทีนำ เกนจิ อุปกาเรน อุปการกา โหนฺติ. เกวลำ ปน ยถาสเกเหว กมฺมาทิปจฺจเยหิ ปวตฺตมานำ ลิงฺคาทีนำ ยถา อิตฺถาทิคฺคหณสฺส ปจฺจยภาโว โหติ, ตโต อญฺเญนากาเรน ตำสหิต-สนฺตาเน อปฺปวตฺติโต ลิงฺคาทีหิ อนุวตฺตนียตา อินฺทฺริยตา จ เนสำ วุจฺจติ, ตสฺมา น เตสำ อินฺทฺริยปจฺจยภาโว วุตฺโต.

[๓๓] เยสํ นามานํ จกฺขาทีนํ อพฺภนฺตรโต นิกฺขมนฺตานํ วิย ปวตฺตานํ, เยสญฺจ รูปานํ นามสนฺนิสฺสเยเนว อุปฺปชฺชมานานํ สมฺปโยคาสงฺกา โหติ, เตสเมว วิปฺปยุตฺตปจฺจยตา. รูปานํ ปน รูเปหิ สาสงฺกา นตฺถิ. วตฺถุสนฺนิสฺสเยเนว ชายนฺตานํ วิสยภาวมตฺตํ อารมฺมณนฺติ เตนาปิ เตสं สมฺปโยคาสงฺกา นตฺถีติ เยสं สมฺปโยคาสงฺกา อตฺถิ, เตสเมว วิปฺปยุตฺตปจฺจยตาปิ วุตฺตาติ อาห **"โอกฺกนฺติกฺขเณ วตฺถู"**ตฺยาทิ.

[๓๔] **สพฺพถา** สพฺพากาเรน ยถารหํ นามวเสน วุตฺตํ ติวิธํ สหชาตํ, ทุวิธํ ปุเรชาตํ, เอกวิธํ ปจฺฉาชาตญฺจ ปจฺจยชาตํ, อาหาเรสุ กพฬีกาโร อาหาโร, รูปชีวิตินฺทฺริยนฺติ อยํ ปญฺจวิโธปิ อตฺถิปจฺจโย, อวิคตปจฺจโย จ โหติ. ปจฺจุปฺปนฺนสภาเวน อตฺถิภาเวน ตาทิสสฺเสว
ม. ๒๕๒ ธมฺมสฺส อุปตฺถมฺภกตฺตา อตฺถิภาวาภาเวน อนุปการกานเมว อตฺถิภาเวน
ส. ๒๕๒ อุปการกตา อตฺถิปจฺจยภาโวติ นตฺถิ นิพฺพานสฺส สพฺพทา ภาวิโน อตฺถิปจฺจยตา อวิคตปจฺจยตา จ. อุปฺปาทาทิยุตฺตานํ วา นตฺถิภาโว-ปการกตาวิรุทฺโธ วิคตภาโวปการกตาวิรุทฺโธ จ อุปการกภาโว อตฺถิ-ปจฺจยตาทิกาติ น ตสฺส ตปฺปจฺจยตุตปฺปสงฺโค. รูปชีวิตินฺทฺริยญฺเจตฺถ โอชา วิย จิตฺกฺขเณว อุปการกตฺตา สหชาตปจฺจเยสุ น คยฺหตีติ วิสุ วุตฺตํ.

[๓๕] อิทานิ สพฺเพปิ ปจฺจยา สงฺเขปโตปิ จตุธาเยวาติ ทสฺเสตุ **"อารมฺมณูป ฯเปฯ คจฺฉนฺตี"**ติ วุตฺตํ. น หิ โส โกจิ ปจฺจโย อตฺถิ, โย จิตฺตเจตสิกานํ อารมฺมณภาวํ น คจฺเฉยฺย, สกสกปจฺจยุปฺปนฺนสฺส จ อุปนิสฺสยภาวํ น คจฺฉติ, กมฺมเหตุกตฺตา จ โลกปฺปวตฺติยา ผลเหตุ-ปจารวเสน สพฺเพปิ กมฺมสภาวํ นาติวตฺตนฺติ, เต จ ปรมตฺถโต โลก-สมฺมุติวเสน จ วิชฺชมานาเยวาติ สพฺเพปิ จตูสุ สโมธานํ คจฺฉนฺติ.

[๓๖] อิทานิ ยํ วุตฺตํ ตตฺถ ตตฺถ "สหชาตรูปนฺ"ติ, ตํ สพฺพํ น อวิเสสโต ทฏฺฐพฺพนฺติ ทสฺเสตุ **"สหชาตรูปนฺ"**ตฺยาทิ วุตฺตं.

ปฏิสนฺธิยญฺหิ จิตฺตสมุฏฺฐานรูปาภาวโต ปวตฺติยํ กมฺมสมุฏฺฐานานญฺจ จิตฺตเจตสิเกหิ สหุปฺปตฺตินิยมาภาวโต สหชาตรูปนฺติ สพฺพตฺถาปิ ปวตฺเต จิตฺตสมุฏฺฐานานํ รูปานํ, ปฏิสนฺธิยํ กฏตฺตารูปสงฺขาตกมฺมช-รูปานญฺจ วเสน ทุวิธํ โหติ. กมฺมสฺส กตตฺตา นิพฺพตฺตมานานิ รูปานิ **กฏตฺตารูปานิ.**

[๓๗] **อิติ** เอวํ วุตฺตนเยน **สมฺภวา** ยถาสมฺภวํ **เตกาลิกา** อนนฺตรสมนนฺตรอาเสวนนตฺถิวิคตวเสน ปญฺจนฺนํ อตีตกาลิกานํ, กมฺม-ปจฺจยสฺส อตีตวตฺตมานวเสน ทุวิกาลิกสฺส, อารมฺมณอธิปติอุปนิสฺสย- ส. ๒๕๓
ปจฺจยานํ ติกาลิกานํ, อิตเรสํ ปณฺณรสนฺนํ ปจฺจุปฺปนฺนกาลิกานญฺจ ม. ๒๕๓
วเสน กาลตฺตยวนฺโต, นิพฺพานปณฺณตฺติวเสน กาลวิมุตฺตา จ, จกฺขาทิ-ราคาทิสทฺธาทิวเสน อชฺฌตฺติกา จ, ปุคฺคลอุตุโภชนาทิวเสน ตโต พหิทฺธา จ, ปจฺจยุปฺปนฺนภาเวน สงฺขตา จ, **ตถา** ตปฺปฏิปกฺขภาเวน อสงฺขตา จ ธมฺมา ปณฺณตฺตินามรูปานํ วเสน สงฺเขปโต ติวิธา จิตฺตา สพฺพถา **ปฏฺฐาเน** อนนฺตนยสมนฺตปฏฺฐาเน ปกรเณ จตุวีสติสงฺขาตา ปจฺจยา นามาติ โยชนา.

[๓๘] **ตตฺถาติ** เตสุ ปณฺณตฺตินามรูเปสุ.

ปฏฺฐานนยวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

ปณฺณตฺติเภทวณฺณนา

[๓๙] วจนียวาจกเภทา ทุวิธา ปณฺณตฺตีติ วุตฺตํ **"ปณฺณาปิยตฺตา"-ตฺยาทิ. ปณฺณาปิยตฺตาติ** เตน เตน ปกาเรน ญาเปตพฺพตฺตา, อิมินา รูปาทิธมฺมานํ สมูหสนฺตานาทิอวตฺถาวิเสสาทิเภทา สมฺมุติสจฺจภูตา อุปาทาปณฺณตฺติสงฺขาตา อตฺถปณฺณตฺติ วุตฺตา. สา หิ นามปณฺณตฺติยา ปณฺณาปียติ. **ปณฺณาปนโตติ** ปกาเรหิ อตฺถปณฺณตฺติยา ญาปนโต. อิมินา หิ ปณฺณาเปตีติ **"ปณฺณตฺตี"**ติ ลทฺธนามานํ อตฺถานํ อภิธาน-สงฺขาตา นามปณฺณตฺติ วุตฺตา.

[๔๐] **ภูตปริณามาการมุปาทายาติ** ปถวาทีกานำ มหาภูตานำ ปพนฺธวเสน ปวตฺตมานานำ ปตฺถฏสงฺคหตาทิอากาเรน ปริณามาการำ ปริณตภาวสงฺขาตำ อาการำ อุปาทาย นิสฺสยำ กตฺวา. **ตถา ตถาติ** ภูมาทิวเสน. **ภูมิปพฺพตาทิกาติ** ภูมิปพฺพตรุกฺขาทิกา สนฺตานปญฺญตฺติ.
ม. ๒๕๔ ส. ๒๕๔ **สมฺภารสนฺนิเวสาการนฺติ** ทารุมตฺติกาตนฺตาทีนำ สมฺภารานำ อุปกรณานำ สนฺนิเวสาการำ รจนาทิวิสิฏฺจตำตำสณฺจานาทิอาการำ. **รถสกฏาทิกาติ** รถ-สกฏคามฆฏปฏาทิกา สมูหปญฺญตฺติ. **จนฺทาวฏฺฏนาทิกนฺติ** จนฺทิมสูริย-นกฺขตฺตานำ สิเนรุำ ปทกฺขิณวเสน อุทยาทิอาวฏฺฏนาการำ. **ทิสากาลาทิกาติ** ปุรตฺถิมทิสาทิกา ทิสาปญฺญตฺติ, ปุพฺพณฺหาทิกา กาลปญฺญตฺติ, มาโสตฺ เวสาขมาสาทิกา ตำตำนามวิสิฏฺจา มาสาทิปญฺญตฺติ จ. **อสมฺผุฏฺจาการ นฺติ** ตำตำรูปกลาเปหิ อสมฺผุฏฺจำ สุสิราทิอาการำ. **กูปคุหาทิกาติ** กูปคุห-ฉิทฺทาทิกา อากาสปญฺญตฺติ. **ตำตำภูตนิมิตฺตนฺติ** ปถวีกสิณาทิตำตำภูตนิมิตฺตำ. **ภาวนาวิเสสนฺติ** ปริกมฺมาทิเภทำ ภาวนาย ปพนฺธวิเสสำ. **กสิณ-นิมิตฺตาทิกาติ** กสิณาสุภนิมิตฺตาทิเภทา โยคีนำ อุปฏฺจิตา อุคฺคห-ปฏิภาคาทิเภทา นิมิตฺตปญฺญตฺติ. **เอวมาทิปฺปเภทาติ** กสิณุคฺฆาฏิ-มากาสนิโรธกสิณาทิเภทา จ. **อตฺถจฺฉายากาเรนาติ** ปรมตฺถธมฺมสฺส ฉายากาเรน ปฏิภาคากาเรน.

[๔๑-๔๒] **นามนามกมฺมาทินาเมนาติ** นามำ นามกมฺมำ นามเธยฺยำ นิรุตฺติ พฺยญฺชนำ อภิลาโปติ อิเมหิ ฉหิ นาเมหิ. ตตฺถ อตฺเถสุ นมตีติ **นามำ**. ตำ อนุวตฺถรูปหีวเสน ทุวิธำ, สามญฺญคุณกิริยายทิจฺฉาวเสน จตุพฺพิธำ. นามเมว **นามกมฺมำ**. ตถา **นามเธยฺยำ**. อกฺขรทฺวาเรน อตฺถำ นีหริตฺวา อุตฺติ กถนำ **นิรุตฺติ**. อตฺถำ พฺยญฺชยตีติ **พฺยญฺชนำ**. อภิลปตีติ **อภิลาโป**, สทฺทคตอกฺขรสนฺนิเวสกฺกโม. สา ปนายำ นามปญฺญตฺติ วิชฺชมานอวิชฺชมานตทุภยสโยควเสน ฉพฺพิธา โหตีติ ทสฺเสตุำ **"วิชฺชมาน-**
ส. ๒๕๕ **ปญฺญตฺตี"**ตฺยาทิ วุตฺตำ. **เอตาย ปญฺญาเปนฺตีติ** "รูปเวทนา"ตฺยาทินา ปกาเสนฺติ.

อุภินฺนนฺติ วิชฺชมานาวิชฺชมานานำ ทฺวินฺนำ. ปญฺจาภิญฺญา, อาสวกฺ-
ม. ๒๕๕ ขยญาณนฺติ ฉ อภิญฺญา อสฺสาติ **ฉฬภิญฺโญ**. เอตฺถ จ อภิญฺญานำ

วิชฺชมานตฺตา, ตปฺปฏิลาภิโน ปุคฺคลสฺส อวิชฺชมานตฺตา จ. อยํ **วิชฺชมาเนนอวิชฺชมานปญฺญตฺติ** นาม. ตถา อิตฺถิยา อวิชฺชมานตฺตา สทฺทสฺส จ วิชฺชมานตฺตา อิตฺถิสทฺโทติ **อวิชฺชมาเนนวิชฺชมานปญฺญตฺติ.** ปสาทจกฺขุโน, ตนฺนิสฺสิตวิญฺญาณสฺส จ วิชฺชมานตฺตา จกฺขุวิญฺญาณนฺติ **วิชฺชมาเนนวิชฺชมานปญฺญตฺติ.** รญฺโญ จ ปุตฺตสฺส จ สมฺมุติสจฺจภูตตฺตา ราชปุตฺโตติ **อวิชฺชมาเนนอวิชฺชมานปญฺญตฺติ.**

[๔๓] **วจีโฆสานุสาเรนาติ** ภูมิปพฺพตรูปเวทนาทิวจีมยสทฺทสฺส อนุสาเรน อนุคมเนน อนุสฺสรเณน อารมฺมณกรเณน ปวตฺตาย **โสตวิญฺญาณวีถิยา** ปวตฺติโต อนนฺตรํ อุปฺปนฺนสฺส มโนทฺวารสฺส นามจินฺตนาการปฺปวตฺตสฺส มโนทฺวาริกวิญฺญาณสนฺตานสฺส "อิทมีทิสสฺส อตฺถสฺส นามนฺ"ติ ปุพฺเพเยว คหิตสงฺเกโตปนิสฺสยสฺส **โคจรา** อารมฺมณภูตา **ตโต** นามคฺคหณโต ปรํ **ยสฺสา** สมฺมุติปรมตฺถวิสยาย นามปญฺญตฺติยา **อนุสาเรน** อนุคมเนน **อตฺถา** สมฺมุติปรมตฺถเภทา วิญฺญายนฺติ, **สายํ** ภูมิปพฺพตรูปเวทนาทิกา ปญฺญาเปตพฺพตฺถปญฺญาปิกา **โลกสงฺเกเตน นิมฺมิตา** โลกโวหาเรน สิทฺธา, มโนทฺวารคฺคหิตา อกฺขราวลีภูตา **ปญฺญตฺติ วิญฺเญยฺยา** ปญฺญาปนโต ปญฺญตฺติสงฺขาตา นามปญฺญตฺตีติ วิญฺเญยฺยา.

เอตฺถ จ โสตวิญฺญาณวีถิยา อนนฺตรภาวินึ มโนทฺวาริกวีถิมฺปิ ส. ๒๕๖
โสตวิญฺญาณวีถิคฺคหเณเนว สงฺคเหตฺวา "โสตวิญฺญาณวีถิยา"ติ วุตฺตํ. ฆฏาทิสทฺทญฺหิ สุณนฺตสฺส เอกเมกํ สทฺทํ อารพฺภ ปจฺจุปฺปนฺนาตีตารมฺมณวเสน เทฺว เทฺว ชวนวารา, พุทฺธิยา คหิตนามปญฺญตฺติภูตํ อกฺขราวลิมารพฺภ เอโกติ เอวํ โสตวิญฺญาณวีถิยา อนนฺตราย อตีต- ม. ๒๕๖
สทฺทารมฺมณาย ชวนวีถิยา อนนฺตรํ นามปญฺญตฺติยา คหณํ, ตโต ปรํ อตฺถาวโพโธติ อาจริยา.

ปญฺญตฺติเภทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อิติ อภิธมฺมตฺถวิภาวินิยา นาม อภิธมฺมตฺถสงฺคหวณฺณนาย

อฏฺฐมปริจฺเฉทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

๙. นวมปริจฺเฉท

กมฺมฏฺฐานสงฺคหวิภาค

[๑] **อิโต** ปจฺจยนิทฺเทสโต ปรํ นีวรณานํ สมนฏฺเฐน **สมถ**-สงฺขาตานํ อนิจฺจาทิวิวิธาการโต ทสฺสนฏฺเฐน **วิปสฺสนา**สงฺขาตานญฺจ ทฺวินฺนํ **ภาวนานํ** ทฺวิธมฺปิ **กมฺมฏฺฐานํ** ทฺวิธภาวนากมฺมสฺส ปวตฺติฏฺ-ฐานตาย กมฺมฏฺฐานภูตมารมฺมณํ อุตฺตรุตฺตรโยคกมฺมสฺส ปทฏฺฐานตาย กมฺมฏฺฐานภูตํ ภาวนาวีถิญฺจ **ยถากฺกมํ** สมถวิปสฺสนานุกฺกเมน ปวกฺขามีติ โยชนา.

สมถกมฺมฏฺฐานจริตเภทวณฺณนา

[๓] ราโคว จริตา ปกตีติ **ราคจริตา**.[๑] เอวํ **โทสจริตา**ทโยปิ. **จริตสงฺคโห**ติ มูลจริตวเสน ปุคฺคลสงฺคโห, สํสคฺควเสน ปน เตสฏฺฐิ จริตา โหนฺติ. วุตฺตญฺหิ :-

ส. ๒๕๗ "ราคาทิเก ติเก สตฺต สตฺต สทฺธาทิเก ติเก
เอกทฺวิติกมูลมฺหิ มิสฺสโต สตฺตสตฺตกนฺ"ติ.

ม. ๒๕๗ เอตฺถ หิ ราคจริตา โทสจริตา โมหจริตา ราคโทสจริตา ราค-โมหจริตา โทสโมหจริตา ราคโทสโมหจริตาติ เอวํ ราคาทิเก ติเก สตฺตกเมกํ, ตถา สทฺธาจริตา พุทฺธิจริตา วิตกฺกจริตา สทฺธาพุทฺธิ-จริตา สทฺธาพุทฺธิวิตกฺกจริตา พุทฺธิวิตกฺกจริตา สทฺธาพุทฺธิวิตกฺกจริตาติ สทฺธาทิเกปิ ติเก เอกนฺติ เอวํ เทฺว ติเก อมิสฺเสตฺวา จุทฺทส จริยา โหนฺติ. ราคาทิติเก ปน เอกทฺวิติกมูลวเสน สทฺธาทิติเกน สห โยชิเต ราคสทฺธาจริตา ราคพุทฺธิจริตา ราควิตกฺกจริตา ราคสทฺธาพุทฺธิจริตา ราคสทฺธาวิตกฺกจริตา ราคพุทฺธิวิตกฺกจริตา ราคสทฺธาพุทฺธิวิตกฺกจริตาติ ราคมูลนเย เอกํ สตฺตกํ, ตถา "โทสสทฺธาจริตา โทสพุทฺธิจริตา โทสวิตกฺกจริตา"ตฺยาทินา โทสมูลนเยปิ เอกํ, "โมหสทฺธาจริตา"ตฺยาทินา

---

[๑] วิสุทฺธิ. ๑/๑๐๙.

โมหมูลนเยปิ เอกนฺติ เอวํ เอกมูลนเย สตฺตกตฺตยํ โหติ. ยถา เจตฺถ, เอวํ ทฺวิมูลกนเยปิ "ราคโทสสทฺธาจริตา ราคโทสพุทฺธิจริตา ราคโทส-วิตกฺกจริตา"ตฺยาทินา สตฺตกตฺตยํ. ติมูลกนเย ปน "ราคโทสโมหสทฺธา-จริตา"ตฺยาทินา เอกํ สตฺตกนฺติ เอวํ มิสฺสโต สตฺตสตฺตกวเสน เอกูนปณฺณาส จริตา โหนฺติ. อิติ อิมา เอกูนปณฺณาส ปุริมา จ จุทฺทสาติ เตสฏฺฐิ จริตา ทฏฺฐพฺพา. เกจิ ปน ทิฏฺฐิยา สทฺธึ "จตุสฏฺฐี"ติ วณฺเณนฺติ.

จริตเภทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

ภาวนาเภทวณฺณนา

[๔] ภาวนาย ปฏิสงฺขารกมฺมภูตา อาทิกมฺมภูตา วา ปุพฺพภาค-ภาวนา **ปริกมฺมภาวนา** นาม. นีวรณวิกฺขมฺภนโต ปฏฺฐาย โคตฺรภู- ส. ๒๕๘
ปริโยสานา กามาวจรภาวนา **อุปจารภาวนา** นาม อปฺปนาย สมีปจาริตฺตา คามูปจาราทโย วิย. มหคฺคตภาวปุปฺปตฺตา **อปฺปนาภาวนา** นาม อปฺปนาสงฺขาตวิตกฺกปมุขตฺตา. สมฺปยุตฺตธมฺเม หิ อารมฺมเณ ม. ๒๕๘
อปฺเปนฺโต วิย ปวตฺตตีติ วิตกฺโก **อปฺปนา**. ตถา หิ โส "อปฺปนา พฺยปฺปนา"ติ[๑] นิทฺทิฏฺโฐ. ตปฺปมุขตาวเสน ปน สพฺเพปิ มหคฺคตานุตฺตร-ฌานธมฺมา "อปฺปนา"ติ วุจฺจนฺติ.

ภาวนาเภทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

นิมิตฺตเภทวณฺณนา

[๕] ปริกมฺมสฺส นิมิตฺตํ อารมฺมณตฺตาติ **ปริกมฺมนิมิตฺตํ**, กสิณ-มณฺฑลาทิ. ตเทว จกฺขุนา ทิฏฺฐํ วิย มนสา อุคฺคเหตพฺพํ นิมิตฺตํ, อุคฺคณฺหนฺตสฺส วา นิมิตฺตนฺติ **อุคฺคหนิมิตฺตํ**. ตปฺปฏิภาคํ วณฺณาทิกสิณ-โทสรหิตํ นิมิตฺตํ อุปจารปฺปนานํ อารมฺมณตฺตาติ **ปฏิภาคนิมิตฺตํ**.

---

[๑] อภิ.สงฺ. ๓๔/๗/๒๒.

[๖] ปถวีเยว กสิณํ เอกเทเส อฏฺฐตฺวา อนนฺตสฺส ผริตพฺพตาย สกลฏฺเฐนาติ **ปถวีกสิณ**ํ, กสิณมณฺฑลํ. ปฏิภาคนิมิตฺตํ ตทารมฺมณญฺจ ฌานํ "ปถวีกสิณนฺ"ติ วุจฺจติ. ตถา **อาโปกสิณา**ทีสุปิ. ตตฺถ ปถวาทีนิ จตฺตาริ ภูตกสิณานิ, นีลาทีนิ จตฺตาริ วณฺณกสิณานิ, ปริจฺฉินฺนากาโส อากาสกสิณํ, จนฺทาทิอาโลโก อาโลกกสิณนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

[๗] อุทฺธุมาตกสญฺญาย สูนภาวกรณวเสน อุทฺธุมาตกสทิสตาย อุทฺธุมาตกนฺติ ลทฺธนามสฺส วินีลวณฺณตาย ปากฏภาวกรณวเสน วินีลกนฺติ ลทฺธนามสฺส ปุพฺพสทิสตาย ปุพฺพกนฺติ ลทฺธนามสฺส ปฏิกูลภาวกรณวเสน วิปุพฺพ

ปรสมฺปตฺติปโมทลกฺขณา **มุทิตา.** อิฏฺฐานิฏฺเฐสุ มชฺฌตฺตาการปฺปวตฺติ- ส. ๒๖๐
ลกฺขณา **อุเปกฺขา.** อปฺปมาณสตฺตารมฺมณตฺตา **อปฺปมญฺญา.** อุตฺตม-
วิหารภาวโต อุตฺตมานํ วา วิหารภาวโต **พฺรหฺมวิหาโร.**

[๑๐] คมนปริเยสนปริโภคาทิปจฺจเวกฺขณวเสน กพฬีการาหาเร ม. ๒๖๐
ปฏิกูลนฺติ ปวตฺตา สญฺญา **อาหาเรปฏิกูลสญฺญา.**

[๑๑] ปถวีธาตุอาทีนํ จตุนฺนํ ธาตูนํ สลกฺขณโต เกสาทิสสมฺภาราทิโต
จ ววตฺถานํ **จตุธาตุววตฺถานํ.**

[๑๒] อรูเป อารมฺมเณ ปวตฺตา **อารุปฺปา.**

นิมิตฺตเภทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

สปฺปายเภทวณฺณนา

[๑๓–๑๖] อิทานิ ตสฺส ตสฺส ปุคฺคลสฺส จริตานุกูลกมฺมฏฺฐานํ ทสฺเสตุ
"จริตาสุ ปนา"ตฺยาทิมาห. ราโควจริตํ ปกติ เอตสฺสาติ **ราคจริโต,**
ราคพหุโล ปุคฺคโล, ราคสฺส อุชุวิปจฺจนีกภาวโต อสุภกมฺมฏฺฐานํ ตสฺส
สปฺปายํ. **อานาปานํ โมหจริตสฺส วิตกฺกจริตสฺส จ สปฺปายํ**
พุทฺธิวิสยภาเวน โมหปฺปฏิปกฺขตฺตา วิตกฺกสนฺธาวนสฺส นิวารกตฺตา จ.
ฉ พุทฺธานุสฺสติอาทโย สทฺธาจริตสฺส สปฺปายา สทฺธาวุทฺธิเหตุภาวโต.

[๑๗] **มรณอุปสมสญฺญาววตฺถานานิ พุทฺธิจริตสฺส สปฺปายานิ**
คมฺภีรภาวโต พุทฺธิยา เอว วิสยตฺตา.

[๑๘] **เสสานีติ** จตุพฺพิธภูตกสิณอากาสอาโลกกสิณอารุปฺปจตุกฺกวเสน
ทสวิธานิ. **ตตฺถาปีติ** เตสุ ทสสุ กมฺมฏฺฐาเนสุ. **ปุถุลํ โมหจริตสฺส**
สปฺปายํ สมฺพาเธ โอกาเส จิตฺตสฺส ภิยฺโยโสมตฺตาย สมฺมุยฺหนโต.
ขุทฺทกํ วิตกฺกจริตสฺส สปฺปายํ มหนฺตารมฺมณสฺส วิตกฺกสนฺธาวน-
ปจฺจยตฺตา. อุชุวิปจฺจนีกโต เจว อติสปฺปายตาย เจตํ วุตฺตํ. ราคาทีนํ ปน ม. ๒๖๑
อวิกฺขมฺภิกา สทฺธาทีนํ วา อนุปการิกา กสิณาทิภาวนา นาม นตฺถิ.

สปฺปายเภทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

ภาวนาเภทวณฺณนา

ส. ๒๖๑ [๑๙] **สพฺพตฺถาปีติ** จตฺตาลีสกมฺมฏฺฐาเนสุปิ **นตฺถิ อปฺปนา,** พุทฺธคุณาทีนํ ปรมตฺถภาวโต อเนกวิธตฺตา เอกสฺสปิ คมฺภีรภาวโต จ พุทฺธานุสฺสติอาทีสุ ทสสุ กมฺมฏฺฐาเนสุ อปฺปนาวเสน สมาธิสฺส ปติฏฺฐาตุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตา. อปฺปนาภาวํ อปฺปตฺวา สมาธิ อุปจารภาเวน ปติฏฺฐาติ. โลกุตฺตรสมาธิ ปน ทุติยจตุตฺถารุปฺปสมาธิ จ สภาวธมฺเมปิ ภาวนาวิเสสวเสน อปฺปนํ ปาปุณาติ. วิสุทฺธิภาวนานุกฺกมวเสน หิ โลกุตฺตโร อปฺปนํ ปาปุณาติ. อารมฺมณสมติกฺกมภาวนาวเสน อารุปฺปสมาธิ. อปฺปนาปฺปตฺตสฺเสว หิ จตุตฺถชฺฌานสมาธิโน อารมฺมณสมติกฺกมนมตฺตํ โหติ.

[๒๑] ปญฺจปิ ฌานานิ เอเตสมตฺถิ, ตตฺถ นิยุตฺตานีติ วา **ปญฺจกชฺฌานิกานิ.**

[๒๒] อสุภภาวนาย ปฏิกูลารมฺมณตฺตา จณฺฑโสตาย นทิยา อริตฺตพเลน นาวา วิย วิตกฺกพเลเนว ตตฺถ จิตฺตํ ปวตฺตตีติ อสุภกมฺมฏฺฐาเน อวิตกฺกชฺฌานาสมฺภวโต **"ปฐมชฺฌานิกา"**ติ วุตฺตํ.

[๒๓] เมตฺตากรุณามุทิตานํ โทมนสฺสสหคตพฺยาปาทวิหึสานภิรตีนํ ปหายกตฺตา โทมนสฺสปฺปฏิปกฺเขน โสมนสฺเสเนว สหคตตา ยุตฺตาติ **"เมตฺตาทโย ตโย จตุกฺกชฺฌานิกา"**ติ วุตฺตา.

ม. ๒๖๒ [๒๔] "สพฺเพ สตฺตา สุขิตา โหนฺตุ, ทุกฺขา มุจฺจนฺตุ, ลทฺธสุขสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตู"ติ เมตฺตาทิวสปฺปวตฺตํ พฺยาปารตฺตยํ ปหาย กมฺมสฺสกตาทสฺสเนน สตฺเตสุ มชฺฌตฺตาการปฺปวตฺตภาวนานิพฺพตฺตาย ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาย พลวตรตฺตา อุเปกฺขาพฺรหฺมวิหารสฺส สุขสหคตาสมฺภวโต **"อุเปกฺขา ปญฺจมชฺฌานิกา"**ติ วุตฺตา.

ภาวนาเภทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

โคจรเภทวณฺณนา

[๒๖] **ยถารหนฺติ** ตตฺถารมฺมณานุรูปโต. กสฺสจิ อารมฺมณสฺส ส. ๒๖๒
อปริพฺยตฺตตาย **"ปริยาเยนา"**ติ วุตฺตํ.

[๒๗] กสิณาสุภโกฏฺฐาสานาปานสฺสตีเสฺวว หิ ปริพฺยตฺตนิมิตฺตสมฺภโวติ.

[๒๘] **ปถวีมณฺฑลาทีสุ นิมิตฺตํ อุคฺคณฺหนฺตสฺสา**ติอาทิมฺหิ ตาว จตุปาริสุทฺธิสีลํ วิโสเธตฺวา ทสวิธํ ปลิโพธํ อุปจฺฉินฺทิตฺวา ปิยครุ-ภาวนียาทิคุณสมนฺนาคตํ กลฺยาณมิตฺตํ อุปสงฺกมิตฺวา อตฺตโน จริยานุกูลํ กมฺมฏฺฐานํ คเหตฺวา อฏฺฐารสวิธํ อนนุรูปวิหารํ ปหาย ปญฺจงฺค-สมนฺนาคเต อนุรูปวิหาเร วิหรนฺตสฺส เกสนขหรณาทิขุทฺทกปลิโพธูปจฺเฉทํ กตฺวา[๑] กสิณมณฺฑลาทีนิ ปุรโต กตฺวา อานาปานโกฏฺฐาสาทีสุ จิตฺตํ ฐเปตฺวา นิสีทิตฺวา "ปถวี ปถวี"ตฺยาทินา ตตฺถภาวนานุกฺกเมน ปถวี-กสิณาทีสุ ตตฺถารมฺมเณสุ นิมิตฺตํ อุคฺคณฺหนฺตสฺส. อยเมตฺถ สงฺเขโป, วิตฺถารโต ปน ภาวนา **วิสุทฺธิมคฺคโต**[๒] คเหตพฺพา. ทุวิธมฺปิ หิ ภาวนาวิธานํ อิธ อาจริเยน อติสงฺเขปโต วุตฺตํ, ตทตฺถทสฺสนตฺถญฺจ ม. ๒๖๓
วิตฺถารนเย อาหริยมาเน อติปฺปปญฺโจ สิยาติ มยมฺปิ ตํ น วิตฺถาเรสฺสาม.

[๒๙] **ยทา ปน ตํ นิมิตฺตํ จิตฺเตน สมุคฺคหิตนฺติ** เอวํ ปวตฺตานุปุพฺพภาวนาวเสน ยทา ตํ ปริกมฺมนิมิตฺตํ จิตฺเตน สมฺมา อุคฺคหิตํ โหติ. **มโนทฺวารสฺส อาปาถมาคตนฺติ** จกฺขุํ นิมฺมีเลตฺวา อญฺญตฺถ คนฺตฺวา วา มนสิกโรนฺตสฺส กสิณมณฺฑลสทิสเมว หุตฺวา มโนทฺวาริกชวนานํ อาปาถํ อาคตํ โหติ.

สมาธิยตีติ วิเสสโต จิตฺเตกคฺคตาปตฺติยา สมาหิตา โหติ.

[๓๐] จิตฺตสมาธานวเสน ปุคฺคโลปิ สมาหิโตเยวาติ วุตฺตํ **"ตถา-สมาหิตสฺสา"**ติ. **ตปฺปฏิภาคนฺติ** อุคฺคหนิมิตฺตสทิสํ. ตโตเยว หิ ตํ ส. ๒๖๓

---

[๑] ปุเรตรํ กตฺวา (มณิมญฺชู. ๒/๔๓๑)

[๒] วิสุทฺธิ. ๑/๑๓๔.

"ปฏิภาคนิมิตฺตนฺ"ติ วุจฺจติ. ตํ ปน อุคฺคหนิมิตฺตโต อติปริสุทฺธํ โหติ. **วตฺถุธมฺมวิมุจฺจิตนฺ**ติ ปรมตฺถธมฺมโต วิมุตฺตํ วตฺถุธมฺมโต วา กสิณมณฺฑลคตกสิณโทสโต วินิมุตฺตํ, ภาวนาย นิพฺพตฺตตฺตา **ภาวนามยํ. สมปฺปิตนฺ**ติ สุฏฺฐุ อปฺปิตํ.

[๓๑]**ตโต ปฏฺฐายา**ติ ปฏิภาคนิมิตฺตุปฺปตฺติโต ปฏฺฐาย.

[๓๓]ปญฺจสุ ฌานงฺเคสุ เอเกการมฺมเณ อุปฺปนฺนาวชฺชนานนฺตรํ จตุปญฺจชวนกติปยภวงฺคโต ปรํ อคนฺตฺวา อปราปรํ ฌานงฺคาวชฺชนสมตฺถตา **อาวชฺชนวสิตา** นาม. สมาปชฺชิตุกามตานนฺตรํ กติปยภวงฺคโต ปรํ อคนฺตฺวา อุปฺปนฺนาวชฺชนานนฺตรํ สมาปชฺชิตุํ สมตฺถตา **สมาปชฺชนวสิตา** นาม. เสตุ วิย สีฆโสตาย นทิยา โอฆํ ภวงฺคเวคํ อุปจฺฉินฺทิตฺวา ยถาปริจฺฉินฺนกาลํ ฌานํ ฐเปตุํ สมตฺถตา ภวงฺคปาตโต
ม. ๒๖๔รกฺขณโยคฺยตา **อธิฏฺฐานวสิตา** นาม. ยถาปริจฺฉินฺนกาลํ อนติกฺกมิตฺวา ฌานโต วุฏฺฐานสมตฺถตา **วุฏฺฐานวสิตา** นาม. อถ วา ยถาปริจฺฉินฺนกาลโต อุทฺธํ คนฺตุํ อทตฺวา ฐปนสมตฺถตา **อธิฏฺฐานวสิตา** นาม. ยถาปริจฺฉินฺนกาลโต อนฺโต อวุฏฺฐหิตฺวา ยถากาลวเสน วุฏฺฐานสมตฺถตา **วุฏฺฐานวสิตา นามา**ติ อลมติปฺปปญฺเจน. ปจฺจเวกฺขณวสิตา ปน อาวชฺชนวสิตาย เอว สิทฺธา. อาวชฺชนานนฺตรชวนาเนว หิ ปจฺจเวกฺขณชวนานิ นาม. **วิตกฺกาทิโอฬาริกงฺคํ ปหานายา**ติ ทุติยชฺฌานาทีหิ
ส. ๒๖๔วิตกฺกาทิโอฬาริกงฺคานํ ฌานกฺขเณ อนุปฺปาทาย. **ปทหโต**ติ ปริกมฺมํ กโรนฺตสฺส. ตสฺส ปน อุปจารภาวนา นิปฺผนฺนา นาม โหติ วิตกฺกาทีสุ นิกนฺติวิกฺขมฺภนโต ปฏฺฐายาติ ทฏฺฐพฺพํ. **ยถารหนฺ**ติ ตตฺถ ฌานิกกสิณาทิอารมฺมณานุรูปํ.

[๓๖] อากาสกสิณสฺส อุคฺฆาเฏตุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตา วุตฺตํ **"อากาสวชฺชิเตสู"**ติ. **กสิณนฺ**ติ กสิณปฏิภาคนิมิตฺตํ. **อุคฺฆาเฏตฺวา**ติ อมนสิการวเสน อุทฺธริตฺวา. **อนนฺตวเสน ปริกมฺมํ กโรนฺตสฺสา**ติ "อนนฺตํ อากาสํ, อนนฺตํ อากาสนฺ"ติ อากาสํ อารพฺภ ปริกมฺมํ กโรนฺตสฺส, น ปน เกวลํ "อนนฺตํ อนนฺตนฺ"ติ. เอวํ วิญฺญาณญฺจายตเนปิ.

"อนนฺตนฺ"ติ อวตฺวาปิ "อากาโส อากาโส,[๑] วิญฺญาณํ วิญฺญาณนฺ"ติ[๒] มนสิ กาตุํ วฏฺฏตีติ อาจริยา.

[๓๙] **"สนฺตเมตํ, ปณีตเมตนฺ"ติ ปริกมฺมํ กโรนฺตสฺสา**ติ อภาวมตฺตารมฺมณตาย "เอตํ สนฺตํ, เอตํ ปณีตนฺ"ติ ภาเวนฺตสฺส.

[๔๐] **อวเสเสสุ จา**ติ กสิณาทีหิ สห อปฺปนาวหกมฺมฏฺฐานโต อวเสเสสุ พุทฺธานุสฺสติอาทีสุ อฏฺฐสุ, สญฺญาววตฺถาเนสุ จาติ ทสสุ กมฺมฏฺฐาเนสุ. **ปริกมฺมํ กตฺวา**ติ "โส ภควา อิติปิ อรหํ, อิติปิ สมฺมาสมฺพุทฺโธ"ตฺยาทินา[๓] วุตฺตวิธาเนน ปริกมฺมํ กตฺวา. **สาธุกมุคฺคหิเต**ติ พุทฺธาทิคุณนินฺนโปณปพฺภารจิตฺตตาวเสน สุฏฺฐุ อุคฺคหิเต. **ปริกมฺมญฺจ สมาธิยตี**ติ ปริกมฺมภาวนา สมาหิตา นิปฺผชฺชติ. **อุปจาโร จ สมฺปชฺชตี**ติ นีวรณานิ วิกฺขมฺภนฺโต อุปจารสมาธิ จ อุปฺปชฺชติ. ม. ๒๖๕

[๔๑] **อภิญฺญาวเสน ปวตฺตมานนฺ**ติ อภิวิเสสโต ชานนฏฺเฐน อภิญฺญาสงฺขาตํ อิทฺธิวิธาทิปญฺจโลกิยาภิญฺญาวเสน ปวตฺตมานํ. **อภิญฺญาปาทกปญฺจมชฺฌานา วุฏฺฐหิตฺวา**ติ กสิณานุโลมาทีหิ จุทฺทสหากาเรหิ[๔] จิตฺตํ ปริทเมตฺวา อภินีหารกฺขมํ กตฺวา อุเปกฺเขกคฺคตาโยคโต อนุรูปตฺตา จ รูปาวจรปญฺจมชฺฌานเมว อภิญฺญานํ ปาทกํ ปติฏฺฐานภูตํ ปถวาทิกสิณารมฺมณํ ปญฺจมชฺฌานํ, ตํ สมาปชฺชิตฺวา ตโต วุฏฺฐาย. **อธิฏฺเฐยฺยาทิกมาวชฺเชตฺวา**ติ อิทฺธิวิธญาณสฺส ปริกมฺมกาเล อธิฏฺฐาตพฺพํ วิกุปฺปนียํ[๕] สตาทิกํ โกมารรูปาทิกํ, ทิพฺพโสตสฺส ปริกมฺมกาเล ถูลสุขุมเภทกํ สทฺทํ, เจโตปริยญาณสฺส ปริกมฺมกาเล ปรสฺส หทยงฺคตวณฺณทสฺสเนน สราคาทิเภทกํ จิตฺตํ, ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส ปริกมฺมสมเย ปุริมภเวสุ จุติจิตฺตาทิเภทกํ ปุพฺเพนิวุตฺถกฺขนฺธํ, ทิพฺพจกฺขุสฺส ปริกมฺมสมเย โอภาสผริตฏฺฐานคตํ รูปํ วา อาวชฺเชตฺวา. ส. ๒๖๕

---

[๑] วิสุทฺธิ. ๑/๓๖๐. [๒] วิสุทฺธิ. ๑/๓๖๕. [๓] วิสุทฺธิ. ๑/๒๑๖.
[๔] วิสุทฺธิ. ๒/๒. [๕] วิกุพฺพนียํ (ก., มณิมญฺชู. ๒/๔๔๔)

ปริกมฺมํ กโรนฺตสฺสาติ "สตํ โหมิ, สหสฺสํ โหมี"ตฺยาทินา ปริกมฺมํ กโรนฺตสฺส. **รูปาทีสูติ** ปริกมฺมวิสยภูเตสุ รูปปาทกชฺฌาน-สทฺทปรจิตฺตปุพฺเพนิวุตฺถกฺขนฺธาทิเภเทสุ อารมฺมเณสุ. เอตฺถ หิ อิทฺธิวิธ-ญาณสฺส ตาว ปาทกชฺฌานํ, กาโย, รูปาทิอธิฏฺฐาเน รูปาทีนิ จาติ ฉ
ม. ๒๖๖ อารมฺมณานิ. ตตฺถ ปาทกชฺฌานํ อตีตเมว, กาโย ปจฺจุปฺปนฺโน, อิตรํ ปจฺจุปฺปนฺนมนาคตํ วา. ทิพฺพโสตสฺส ปน สทฺโทเยว, โส จ โข
ส. ๒๖๖ ปจฺจุปฺปนฺโน. ปรจิตฺตวิชานนาย ปน อตีเต สตฺตทิวเสสุ อนาคเต สตฺตทิวเสสุ จ ปวตฺตํ ปริตฺตาทีสุ ยํ กิญฺจิ ติกาลิกํ จิตฺตเมว อารมฺมณํ โหตีติ **มหาอฏฺฐกถาจริยา**.[๑]

สงฺคหการา ปน "จตฺตาโรปิ ขนฺธา"ติ[๒] วทนฺติ. กถํ ปนสฺสา ปจฺจุปฺปนฺนจิตฺตารมฺมณตา, นนุ จ อาวชฺชนาย คหิตเมว อิทฺธิจิตฺตสฺส อารมฺมณํ โหติ, อาวชฺชนาย จ ปจฺจุปฺปนฺนจิตฺตมารมฺมณํ กตฺวา นิรุชฺฌมานาย ตํสมกาลเมว ปรสฺส จิตฺตมฺปิ นิรุชฺฌตีติ อาวชฺชนชวนานํ กาลวเสน เอการมฺมณตา น สิยา, มคฺคผลวีถิโต อญฺญตฺถ อาวชฺชน-ชวนานํ กถญฺจ นานารมฺมณตา น อธิปฺเปตาติ ? **อฏฺฐกถายํ** ตาว[๓] สนฺตติอทฺธาปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณตา โยชิตา. **อานนฺทาจริโย**[๔] ปน ภณติ "ปาทกชฺฌานโต วุฏฺฐาย ปจฺจุปฺปนฺนาทิวิภาคํ อกตฺวา เกวลํ อิมสฺส จิตฺตํ ชานามิจฺเจว ปริกมฺมํ กตฺวา ปุนปิ ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย อวิเสเสเนว จิตฺตํ อาวชฺเชตฺวา ติณฺณํ จตุนฺนํ วา ปริกมฺมานํ อนนฺตรํ เจโตปริยญาเณน ปรสฺส จิตฺตํ ปฏิวิชฺฌติ รูปํ วิย ทิพฺพจกฺขุนา. ปจฺฉา กามาวจรจิตฺเตน สราคาทิวตฺถานํ กโรติ นีลาทิวตฺถานํ วิย ตานิ จ สพฺพานิ อภิมุขีภูตจิตฺตารมฺมณาเนว, อนิฏฺเฐ จ ฐาเน นานารมฺมณตาโทโส นตฺถิ อภินฺนาการปฺปวตฺติโต"ติ. ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส ปุพฺเพนิวุตฺถกฺขนฺธา ขนฺธปฺปฏิพทฺธานิ จ

---

[๑] วิสุทฺธิ. ๒/๖๘–๖๙, อภิ.อฏ. ๑/๔๗๙ ปิฏเฐสุ ปสฺสิตพฺพํ. [๒] อภิ.อฏ. ๑/๔๗๗.
[๓] วิสุทฺธิ. ๒/๖๙–๗๐, อภิ.อฏ. ๑/๔๗๖. [๔] มูลฏี. ๑/๒๓๖ (โถกํ วิสทิสํ).

นามโคตฺตานิ, นิพฺพานญฺจ อารมฺมณํ โหติ, ทิพฺพจกฺขุสฺส ปน รูปเมว ม. ๒๖๗
ปจฺจุปฺปนฺนนฺติ. อยเมเตสํ อารมฺมณวิภาโค. **ยถารหมปฺเปตีติ** ตตฺถ-
ปริกมฺมานุรูปโต อปฺเปติ.

[๔๒] อิทานิ อารมฺมณานํ เภเทน อภิญฺญาเภทํ ทสฺเสตุํ ส. ๒๖๗
"อิทฺธิวิธา"ตฺยาทิมาห. อธิฏฺฐานาทิ อิทฺธิปฺปเภโท เอติสฺสาติ **อิทฺธิวิธา.**
ทิพฺพานํ โสตสทิสตาย ทิพฺพวิหารสนฺนิสฺสิตตาย จ ทิพฺพญฺจ ตํ
โสตญฺจาติ **ทิพฺพโสตํ.** ปเรสํ จิตฺตํ วิญฺญายติ เอตายาติ **ปรจิตฺต-**
วิชานนา. อตฺตโน สนฺตาเน วุตฺถวเสน เจว โคจรนิวาสวเสน จ ปุพฺเพ
อตีตภเวสุ ขนฺธาทีนํ อนุสฺสรณํ **ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติ.** วุตฺตนเยน
ทิพฺพญฺจ ตํ จกฺขุ จาติ **ทิพฺพจกฺขุ.** "จุตูปปาตญาณนฺ"ติ ปน
ทิพฺพจกฺขุเมว วุจฺจติ. ยถากมฺมูปคญาณอนาคตังสญาณานิปิ ทิพฺพ-
จกฺขุวเสเนว อิชฺฌนฺติ. น หิ เตสํ วิสุํ ปริกมฺมํ อตฺถิ. ตตฺถ อนาคตังส-
ญาณสฺส ตาว อนาคเต สตฺตทิวสโต ปรํ ปวตฺตนกํ จิตฺตเจตสิกํ
ทุติยทิวสโต ปฏฺฐาย ปวตฺตนกญฺจ ยํ กิญฺจิ อารมฺมณํ โหติ. ตญฺหิ
สวิสเย สพฺพญฺญุตญฺญาณคติกนฺติ. ยถากมฺมูปคญาณสฺส ปน กุสลา-
กุสลสงฺขาตา เจตนา, จตฺตาโรปิ วา ขนฺธา อารมฺมณนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

โคจรวเสน เภโท **โคจรเภโท.**

สมถกมฺมฏฺฐานวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

วิปสฺสนากมฺมฏฺฐานวิสุทฺธิเภทวณฺณนา

[๔๓] อนิจฺจาทิวเสน วิวิธากาเรน ปสฺสตีติ วิปสฺสนา, อนิจฺจา-
นุปสฺสนาทิกา ภาวนา ปญฺญา. ตสฺสา กมฺมฏฺฐานํ, สาเยว วา
กมฺมฏฺฐานนฺติ วิปสฺสนากมฺมฏฺฐานํ. ตสฺมึ **วิปสฺสนากมฺมฏฺฐาเน**
สตฺตวิเธน วิสุทฺธิสงฺคโหติ สมฺพนฺโธ.

[๔๔] อนิจฺจตาเยว ลกฺขณํ ลกฺขิตพฺพํ, ลกฺขียติ อเนนาติ วา ม. ๒๖๘
อนิจฺจลกฺขณํ. อุทยวยปฏิปีฬนสงฺขาตทุกฺขภาโวว ลกฺขณนฺติ **ทุกฺข-** ส. ๒๖๘
ลกฺขณํ. ปรปริกปฺปิตสฺส อตฺตโน อภาโว อนตฺตตา, ตเทว ลกฺขณนฺติ
อนตฺตลกฺขณํ.

[๔๕] ติณฺณํ ลกฺขณานํ อนุ อนุ ปสฺสนา **อนิจฺจานุปสฺสนา**ทิกา.

[๔๖] ขนฺธาทีนํ กลาปโต สมฺมสนวสปฺปวตฺตํ ญาณํ **สมฺมสนญาณํ.** อุปฺปาทภงฺคานุปสฺสนาวสปฺปวตฺตญาณํ **อุทยพฺพยญาณํ.** อุทยํ มุจฺจิตฺวา วเย ปวตฺตํ ญาณํ **ภงฺคญาณํ.** สงฺขารานํ ภยโต อนุปสฺสนาวเสน ปวตฺตํ ญาณํ **ภยญาณํ,** ทิฏฺฐภยานํ อาทีนวโต เปกฺขนวเสน ปวตฺตํ ญาณํ **อาทีนวญาณํ,** ทิฏฺฐาทีนเวสุ นิพฺพินฺทนวสปฺปวตฺตํ ญาณํ **นิพฺพิทาญาณํ.** นิพฺพินฺทิตฺวา สงฺขาเรหิ มุจฺจิตุกามตาวเสน ปวตฺตํ ญาณํ **มุจฺจิตุกมฺยตาญาณํ.** มุจฺจนสฺส อุปายสมฺปฏิปาทนตฺถํ ปุน สงฺขารานํ ปริคฺคหวสปฺปวตฺตํ ญาณํ **ปฏิสงฺขาญาณํ.** ปฏิสงฺขาตธมฺเมสุ ภยนนฺทีวิวชฺชนวเสน อชฺฌุเปกฺขิตฺวา ปวตฺตํ ญาณํ **สงฺขารุเปกฺขาญาณํ.** ปุริมานํ นวนฺนํ กิจฺจนิปฺผตฺติยา อุปริ จ สตฺตตึสาย โพธิปกฺขิยธมฺมานํ อนุกูลํ ญาณํ **อนุโลมญาณํ.**

[๔๗] อตฺตสุญฺญตาย **สุญฺญโต.** สโยชนาทีหิ วิมุจฺจนฏฺเฐน **วิโมกฺโข.** นิจฺจนิมิตฺตาทิโน อภาวโต **อนิมิตฺโต.** ปณิหิตสฺส ตณฺหาปณิธิสฺส อภาวโต **อปฺปณิหิโต.**

[๔๙] โย นํ ปาติ, ตํ โมกฺเขติ อปายาทีหิ ทุกฺเขหีติ ปาติโมกฺขํ,
ส. ๒๖๙ ตเทว กายทุจฺจริตาทีหิ สํวรณโต สํวโร, สมาธาโนปธารณฏฺเฐน สีลญฺจาติ
ม. ๒๖๙ **ปาติโมกฺขสํวรสีลํ.** มนจฺฉฏฺฐานํ อินฺทฺริยานํ รูปาทีสุ สํวรณวเสน ปวตฺตํ สีลํ **อินฺทฺริยสํวรสีลํ.** มิจฺฉาชีววิวชฺชเนน อาชีวสฺส ปริสุทฺธิวสปฺปวตฺตํ **อาชีวปาริสุทฺธิสีลํ.** ปจฺจเย สนฺนิสฺสิตํ เตสํ อิทมตฺถิกตาย ปจฺจเวกฺขณสีลํ **ปจฺจยสนฺนิสฺสิตสีลํ.** จตุพฺพิธตฺตา เทสนาสํวรปริเยฏฺฐิปจฺจเวกฺขณวเสน ปริสุทฺธตฺตา จ **จตุปาริสุทฺธิสีลํ** นาม.

[๕๐] **จิตฺตวิสุทฺธิ นาม** จิตฺตสฺส วินีวรณภาวาปาทนวเสน วิโสธนโต, จิตฺตสีเสน นิทฺทิฏฺฐตฺตา วิสุทฺธตฺตา จาติ วา กตฺวา.

[๕๑] "ธมฺมานํ สามญฺญสภาโว ลกฺขณํ, กิจฺจสมฺปตฺติโย รโส, อุปฏฺฐานากาโร, ผลญฺจ ปจฺจุปฏฺฐานนฺ"ติ เอวํ วุตฺตานํ ลกฺขณาทีนํ

"ผุสนลกฺขโณ ผสฺโส, กกฺขฬลกฺขณา ปถวี"ตฺยาทินา วิตฺถารโต "นมนลกฺขณํ นามํ, รุปฺปนลกฺขณํ รูปนฺ"ตฺยาทินา สงฺเขปโต จ ปริคฺคโห ปจฺจตฺตลกฺขณาทิวเสน ปริจฺฉิชฺช คหณํ ทุกฺขสจฺจววตฺถานํ **ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ นาม** "นามรูปโต อตฺตา นตฺถี"ติ ทสฺสนโต ทิฏฺฐิ จ อตฺตทิฏฺฐิมลวิโสธนโต วิสุทฺธิ จาติ กตฺวา.

[๕๒] **ปจฺจยปริคฺคโหติ** นามญฺจ รูปญฺจ ปฏิสนฺธิยํ ตาว อวิชฺชา-ตณฺหาอุปาทานกมฺมเหตุวเสน นิพฺพตฺตติ. ปวตฺติยญฺจ รูปํ กมฺมจิตฺต-อุตุอาหารปจฺจยวเสน นามญฺจ จกฺขุรูปาทินิสฺสยารมฺมณาทิปจฺจยวเสน วิเสสโต จ โยนิโสมนสิการาทิจตุจกฺกสมฺปตฺติยา กุสลํ, ตพฺพิปริยาเยน อกุสลํ, กุสลากุสลวเสน วิปาโก ภวงฺคาทิวเสน อาวชฺชนํ, ขีณาสวสนฺตาน-วเสน กิริยชวนํ อาวชฺชนญฺจ อุปฺปชฺชตีติ เอวํ สาธารณาสาธารณวเสน ส. ๒๗๐
ตีสุ อทฺธาสุ นามรูปปฺปวตฺติยา ปจฺจกฺขาทิสิทฺธสฺส กมฺมาทิปจฺจยสฺส ปริคฺคหณํ สมฺทยสจฺจสฺส ววตฺถานํ **กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิ นาม** "อโหสึ นุ โข อหมตีตมทฺธานนฺ"ตฺยาทิกาย[๑] โสพสวิธาย, "สตฺถริ กงฺขตี"- ม. ๒๗๐
ตฺยาทิกาย[๒] อฏฺฐวิธาย จ กงฺขาย วิตรณโต อติกฺกมนโต กงฺขาวิตรณา, อเหตุกวิสมเหตุทิฏฺฐิมลวิโสธนโต วิสุทฺธิ จาติ กตฺวา.

[๕๓] **ตโต** ปจฺจยปริคฺคหโต ปรํ **ตถาปริคฺคหิเตสุ** ปจฺจตฺต-ลกฺขณาทิวตฺถานวเสน ปจฺจยวตฺถานวเสน จ ปริคฺคหิเตสุ โลกุตฺตร-วชฺเชสุ ติภูมิปริยาปนฺเนสุ นามรูเปสุ **อตีตาทิเภทภินฺเนสุ ขนฺธาทิ-นยมารพฺภ** ปญฺจกฺขนฺธฉทฺวารฉฬารมฺมณฉทฺวารปฺปวตฺตธมฺมาทิวเสน อาคตํ ขนฺธาทินยํ อารพฺภ **กลาปวเสน** ปิณฺฑวเสน **สงฺขิปิตฺวา** ยํ อตีเต ชาตํ รูปํ, ตํ อตีเตว นิรุทฺธํ. ยํ อนาคเต ภาวิ รูปํ, ตมฺปิ ตตฺเถว นิรุชฺฌิสฺสติ, ยํ ปจฺจุปฺปนฺนํ, ตํ อนาคตํ อปฺปตฺวา เอตฺเถว นิรุชฺฌติ, ตถา อชฺฌตฺตพหิทฺธสุขุมโอฬาริกหีนปณีตรูปาทโย, ตสฺมา "**อนิจฺจ**ं อตฺตาทิวเสน น อิจฺจํ อนุปคนฺตพฺพํ **ขยฏฺเฐน** ขยคมนโต,

---

[๑] ม.มู. ๑๒/๑๘/๑๑, สํ.นิ. ๑๖/๒๐/๒๖.　　[๒] อภิ.สงฺ. ๓๔/๑๑๒๓/๒๖๒, อภิ.วิ. ๓๕/๙๑๕/๔๔๖.

ทุกฺขํ ภยฏฺเฐน ภยกรตฺตา, **อนตฺตา อสารกฏฺเฐน** อตฺตสาราทิ-อภาเวนา"ติ จ "จกฺขุ อนิจฺจ ฯปฯ มโน. รูป ฯเปฯ ธมฺมา. จกฺขุวิญฺญาณ ฯเปฯ มโนวิญฺญาณ อนิจฺจ ทุกฺข อนตฺตา"ตฺยาทินา[๑] อตีตาทิอทฺธาวเสน อตีตาทิสนฺตานวเสน อตีตาทิขณวเสน จ **สมฺมสนญาเณน** หุตฺวา อภาวอุทยพฺพยปฏิปีฬนอวสวตฺตนาการสงฺขาตลกฺขณตฺตยสมฺมสนวสปฺปวตฺเตน
ส. ๒๗๑ กลาปสมฺมสนญาเณน ลกฺขณตฺตยํ **สมฺมสนฺตสฺส** ปริมชฺชนฺตสฺส.

สมฺมสนญาเณ ปน อุปฺปนฺเน ปุน **เตเสฺวว** สงฺขาเรสุ "อวิชฺชา-สมุทยา รูปสมุทโย, ตณฺหากมฺมอาหารสมุทยา รูปสมุทโย, ตถา
ม. ๒๗๑ อวิชฺชานิโรธา รูปนิโรโธ, ตณฺหากมฺมอาหารนิโรธา รูปนิโรโธ"ติ[๒] เอวํ รูปกฺขนฺเธ, เวทนาสญฺญาสงฺขารกฺขนฺเธสุปิ อาหารํ อปเนตฺวา "ผสฺส-สมุทยา ผสฺสนิโรธา"ติ จ เอวํ ผสฺสํ ปกฺขิปิตฺวา, วิญฺญาณกฺขนฺเธ "นามรูปสมุทยา นามรูปนิโรธา"ติ นามรูปํ ปกฺขิปิตฺวา ปจฺจยสมุทยวเสน ปจฺจยนิโรธวเสน จ, ปจฺจเย อนามสิตฺวา ปจฺจุปฺปนฺนกฺขนฺเธสุ นิพฺพตฺติ-ลกฺขณมตฺตสฺส วิปริณามลกฺขณมตฺตสฺส จ ทสฺสเนน ขณวเสน จาติ เอเกกสฺมึ ขนฺเธ **ปจฺจยวเสน** จตุธา, **ขณวเสน** เอกธา จาติ ปญฺจธา อุทยํ, ปญฺจธา วยนฺติ ทสทสอุทยพฺพยทสฺสนวเสน สมปญฺญาสากาเรหิ **อุทยพฺพยญาเณน อุทยพฺพยํ สมนุปสฺสนฺตสฺส** อารทฺธวิปสฺสกสฺส โยคิโน วิปสฺสนาจิตฺตสมุฏฺฐาโน สรีรโต นิจฺฉรณกอาโลกสงฺขาโต **โอภาโส**, วิปสฺสนาจิตฺตสหชาตา ขุทฺทิกาทิปญฺจวิธา[๓] **ปีติ**, ตถา กายจิตฺตทรถ-วูปสมลกฺขณา กายจิตฺตวเสน ทุวิธา **ปสฺสทฺธิ**, พลวสทฺธินฺทฺริยสงฺขาโต **อธิโมกฺโข**, สมฺมปฺปธานกิจฺจสาธโก วีริยสมฺโพชฺฌงฺคสงฺขาโต **ปคฺคโห**, อติปณีตํ **สุขํ**, อินฺทวิสฺสฏฺฐรวชิรสทิสํ ติลกฺขณวิปสฺสนาภูตํ **ญาณํ**, สติปฏฺฐานภูตา จิรกตาทิอนุสฺสรณสมตฺถา **อุปฏฺฐาน**สงฺขาตา สติ, สมฺมปฺปวตฺตวิปสฺสนาสหชาตา อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌงฺคภูตา ตตฺรมชฺฌตฺตุ-เปกฺขา มโนทฺวาเร อาวชฺชนุเปกฺขา จาติ ทุวิธาปิ **อุเปกฺขา**, โอภาสาทีสุ

---

[๑] ขุ.ปฏิ. ๓๑/๔๘/๕๔–๕๕. [๒] ขุ.ปฏิ. ๓๑/๕๐/๕๖–๕๗. [๓] อภิ.อฏ. ๑/๑๖๔

อุปฺปนฺเนสุ "น วต เม อิโต ปุพฺเพ เอวรูโป โอภาโส อุปฺปนฺน- ส. ๒๗๒
ปุพฺโพ"ตฺยาทินา[๑] นเยน ตตฺถ อาลยํ กุรุมานา สุขุมตณฺหา **รูปนิกนฺติ** จาติ โอภาสาทีสุ ทสสุ วิปสฺสนูปกฺกิเลเสสุ อุปฺปนฺเนสุ "น วต เม อิโต ปุพฺเพ เอวรูปา โอภาสาทโย อุปฺปนฺนปุพฺพา, อทฺธา มคฺคปฺ-ปตฺโตสฺมิ, ผลปฺปตฺโตสฺมี"ติ อคฺคเหตฺวา "อิเม โอภาสาทโย ตณฺหาทิฏฺจิ- ม. ๒๗๒
มานวตฺถุตาย น มคฺโค, อถ โข วิปสฺสนูปกฺกิเลสา เอว, ตพฺพินิมุตฺตํ ปน วีถิปฏิปนฺนํ วิปสฺสนาญาณํ มคฺโค"ติ เอวํ มคฺคามคฺคลกฺขณสฺส ววตฺถานํ นิจฺฉยนํ, มคฺคามคฺคสฺส ชานนโต ทสฺสนโต อมคฺเค มคฺค-สญฺญาย วิโสธนโต จ **มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิ นาม.**

[๕๔] **ยาวานุโลมาติ** ยาว สจฺจานุโลมญาณา. **นว วิปสฺสนา-ญาณานีติ**[๒] ขนฺธานํ อุทยญฺจ วยญฺจ ชานนกํ **อุทยพฺพยญาณํ,** อุทยं มุญฺจิตฺวา ภงฺคมตฺตานุเปกฺขกํ **ภงฺคญาณํ,** ภงฺควเสน อุปฏฺจิตานํ สีหาทีนํ วิย ภายิตพฺพาการานุเปกฺขกํ **ภยญาณํ,** ตถานุเปกฺขิตานํ อาทิตฺตฆรสฺส วิย อาทีนวาการานุเปกฺขกํ **อาทีนวญาณํ,** ทิฏฺจาทีนเวสุ นิพฺพินฺทนวเสน ปวตฺตํ **นิพฺพิทาญาณํ,** ชาลาทิโต มจฺฉาทิกา วิย เตหิ เตภูมกธมฺเมหิ มุจฺจิตุกามตาวเสน ปวตฺตํ **มุจฺจิตุกมฺยตาญาณํ,** มุจฺจนุปายสมฺปาทนตฺถํ ทิฏฺจาทีนเวสุปิ สมฺทฺทสกุณี วิย ปุนปฺปุนํ สมฺมสนวสปฺปตฺตํ **ปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาณํ,** จตฺตภริโย ปุริโส วิย ทิฏฺจาทีนเวสุ เตสุ สงฺขาเรสุ อุเปกฺขณาการปฺปวตฺตํ **สงฺขารุเปกฺขาญาณํ,** อนิจฺจาทิลกฺขณวิปสฺสนตาย เหฏฺจา ปวตฺตานํ อฏฺจนฺนํ วิปสฺสนา-ญาณานํ, อุทฺธํ มคฺคกฺขเณ อธิคนฺตพฺพานํ สตฺตตึสโพธิปกฺขิยธมฺมานญฺจ ส. ๒๗๓
อนุโลมโต มคฺควีถิยํ โคตฺรภุโต ปุพฺเพ ปวตฺตํ สจฺจานุโลมิกญาณสงฺขาตํ นวมํ **อนุโลมญาณนฺติ** อิมานิ นว ญาณานิ ญาณทสฺสนวิสุทฺธิยา ปฏิปทาภาวโต ติลกฺขณชานนฏฺเจน ปจฺจกฺขโต ทสฺสนฏฺเจน ปฏิปกฺขโต วิสุทฺธตฺตา จ **ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิ นาม.**

---

[๑] วิสุทฺธิ. ๒/๓๐๕.

[๒] วิสุทฺธิ. ๒/๓๑๒ ปิฏฺเจ ปสฺสิตพฺพํ.

[๕๕] วิปสฺสนาย ปริปาโก **วิปสฺสนาปริปาโก**, สงฺขารุเปกฺขาญาณํ.
ม. ๒๗๓ ตํ **อาคมฺม** ปฏิจฺจ. **อิทานิ อปฺปนา อุปฺปชฺชิสฺสตีติ** "อิทานิ อปฺปนา-สงฺขาโต โลกุตฺตรมคฺโค อุปฺปชฺชิสฺสตี"ติ วตฺตพฺพกฺขเณ. **ยํ กิญฺจีติ** สงฺขารุเปกฺขาย คหิเตสุ ตีสุ เอกํ ยํ กิญฺจิ.

[๕๖] วิปสฺสนาย มตฺถกปฺปตฺติยา **สิขาปฺปตฺตา**. อนุโลมญาณสหิตตาย **สานุโลมา**. สา เอว สงฺขาเรสุ อุทาสีนตฺตา **สงฺขารุเปกฺขา**. ยถานุรูปํ อปายาทิโต สงฺขารนิมิตฺตโต จ วุฏฺหนโต วุฏฺฐานสงฺขาตํ มคฺคํ คจฺฉตีติ **วุฏฺฐานคามินี**.

[๕๗] **อภิสมฺโภนฺตนฺติ** ปาปุณนฺตํ.

[๕๘] **ปริชานนฺโตติ** "เอตฺตกํ ทุกฺขํ, น อิโต อูนาธิกนฺ"ติ ปริจฺฉิชฺช ชานนฺโต. **สจฺฉิกโรนฺโตติ** อารมฺมณกรณวเสน ปจฺจกฺขํ กโรนฺโต. **มคฺค-สจฺจํ ภาวนาวเสนาติ** มคฺคสจฺจสงฺขาตสฺส สมฺปยุตฺตมคฺคสงฺขาตสฺส จตุตฺถสจฺจสฺส สหชาตาทิปจฺจโย หุตฺวา วฑฺฒนวเสน. เอกสฺเสว ญาณสฺส จตุกิจฺจสาธนํ ปทีปาทีนํ วฏฏิทาหาทิจตุกิจฺจทสฺสนโต "โย ภิกฺขเว ทุกฺขํ ปสฺสตี"ตฺยาทิอาคมโต[๑] จ สมฺปฏิจฺฉิตพฺพํ.

ส. ๒๗๔ [๕๙] **เทฺว ตีณิ ผลจิตฺตานิ ปวตฺติตฺวาติ** มคฺคุปฺปตฺติยา อนุรูปโต เทฺว วา ตีณิ วา ผลจิตฺตานิ อปนีตคฺคิมฺหิ ฐาเน อุณฺหตฺตนิพฺพาปนตฺถาย ฆเฏหิ อภิสิญฺจมานมุทกํ วิย สมุจฺฉินฺนกิเลเสปิ สนฺตาเน ทรถปฏิปฺปสฺสมฺภกานิ หุตฺวา ปวตฺติตฺวา, เตสํ ปวตฺติยาติ วุตฺตํ โหติ. **ปจฺจเวกฺขณญาณานีติ** มคฺคผลาทิวิสยานิ กามาวจร-ญาณานิ, ยานิ สนฺธาย "วิมุตฺตสฺมึ วิมุตฺตมิติ ญาณํ โหตี"ติ[๒] วุตฺตํ.

[๖๐] อิทานิ ปจฺจเวกฺขณาย ภูมึ ทสฺเสตุํ **"มคฺคํ ผลญฺจา"**ตฺยาทิ
ม. ๒๗๔ วุตฺตํ. ตตฺถ "อิมินาว วตาหํ มคฺเคน อาคโต"ติ **มคฺคํ ปจฺจเวกฺขติ**. ตโต "อยํ นาม เม อานิสํโส ลทฺโธ"ติ ตสฺส **ผลํ**, ตโต "อยํ นาม

---

[๑] สํ.มหา. ๑๙/๑๑๐๐/๓๘๑, วิสุทฺธิ. ๒/๓๗๕. [๒] วิ.มหา. ๔/๒๓/๑๙.

เม ธมฺโม อารมฺมณโต สจฺฉิกโต"ติ **นิพฺพานญฺจ ปณฺฑิโต ปจฺจเวกฺขติ.** ตโต "อิเม นาม เม กิเลสา ปหีนา"ติ **ปหีเน กิเลเส,** "อิเม นาม อวสิฏฺฐา"ติ อวสิฏฺฐกิเลเส ปจฺจเวกฺขติ วา, น วา. โกจิ เสกฺโข ปจฺจเวกฺขติ, โกจิ น ปจฺจเวกฺขติ. ตตฺถ กามจาโรตฺยาธิปฺปาโย. ตถา หิ มหานาโม สกฺโก "โก สุ นาม เม ธมฺโม อชฺฌตฺตํ อปฺปหีโน"ติ[๑] อปฺปหีเน กิเลเส ปุจฺฉิ. อรหโต ปน อวสิฏฺฐกิเลสปจฺจเวกฺขณํ นตฺถิ สพฺพกิเลสานํ ปหีนตฺตา, ตสฺมา ติณฺณํ เสกฺขานํ ปณฺณรส, อรหโต จตฺตารีติ เอกูนวีสติ ปจฺจเวกฺขณญาณานีติ ทฏฺฐพฺพํ.

ฉพฺพิสุทฺธิกฺกเมนาติ[๒] สีลจิตฺตวิสุทฺธีนํ วเสน มูลภูตานํ ทฺวินฺนํ, ทิฏฺฐิวิสุทฺธิอาทีนํ วเสน สรีรภูตานํ จตุนฺนนฺติ เอตาสํ ฉนฺนํ วิสุทฺธีนํ ส. ๒๗๕
กเมน. จตุนฺนํ สจฺจานํ ชานนโต ปจฺจกฺขกรณโต กิเลสมเลหิ วิสุทฺธตฺตา จ **ญาณทสฺสนวิสุทฺธิ นาม.**

เอตฺถาติ วิปสฺสนากมฺมฏฺฐาเน.

วิปสฺสนากมฺมฏฺฐานวิสุทฺธิเภทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

วิโมกฺขเภทวณฺณนา

[๖๑] **ตตฺถาติ** ตสฺมึ อุทฺเทเส. สงฺขาเรสุ "โย อตฺตาภินิเวเส กมฺมสฺส การโก, ผลสฺส จ เวทโก, เอโส เม อตฺตา"ติ เอวํ อภินิเวโส ทฬฺหคฺคาโห, ตํ มุญฺจนฺตี "อนตฺตา"ติ ปวตฺตา อนุปสฺสนาว อตฺต- ม. ๒๗๕
สุญฺญตาการานุปสฺสนโต **สุญฺญตานุปสฺสนา นาม วิโมกฺขมุขํ** ปฏิปกฺขโต วิมุตฺติวเสน วิโมกฺขสงฺขาตสฺส โลกุตฺตรมคฺคผลสฺส ทฺวารํ โหติ.

[๖๒] สงฺขาเรสุ "อนิจฺจนฺ"ติ ปวตฺตา อนุปสฺสนา อนิจฺเจ "นิจฺจนฺ"ติ[๓] ปวตฺตํ สญฺญาจิตฺตทิฏฺฐิวิปลฺลาสสงฺขาตํ **วิปลฺลาสนิมิตฺตํ มุญฺจนฺตี** ปชหนฺตี วิปลฺลาสนิมิตฺตรหิตาการานุปสฺสนโต **อนิมิตฺตานุปสฺสนา นาม** วิโมกฺขมุขํ โหตีติ สมฺพนฺโธ.

---

[๑] ม.มู. ๑๒/๑๗๕/๑๓๖, วิสุทฺธิ. ๒/๓๕๘. [๒] วิสุทฺธิ. ๒/๒๕๐.
[๓] องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๔๙/๕๘, ขุ.ปฏิ. ๓๑/๒๓๖/๒๙๕, อภิ.วิ. ๓๕/๙๓๙/๔๕๙.

[๖๓] "ทุกฺขนฺ"ติ ปวตฺตานุปสฺสนา สงฺขาเรสุ "เอตํ มม, เอตํ สุขนฺ"ตฺยาทินา นเยน ปวตฺตํ กามภวตณฺหาสงฺขาตํ **ตณฺหาปณิธึ** ตณฺหาปตฺถนํ **มุญฺจนฺตี** ทุกฺขาการทสฺสเนน ปริจฺจชนฺตี ปณิธิรหิตา-การานุปสฺสนโต **อปฺปณิหิตานุปสฺสนา นาม.**

[๖๔] **ตสฺมาติ** ยสฺมา เอตาสํ ติสฺสนฺนํ เอตานิ ตีณิ นามานิ, ตสฺมา ยทิ วุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนา อนตฺตโต วิปสฺสติ. **มคฺโค สุญฺญโต นาม วิโมกฺโข โหติ** อาคมนวเสน ลทฺธนามตฺตา.

ส. ๒๗๖ [๖๖] **วิปสฺสนาคมนวเสนาติ** วิปสฺสนาสงฺขาตาคมนวเสน. อาคจฺฉติ เอเตน มคฺโค ผลญฺจาติ วิปสฺสนามคฺโค อิธ **อาคมนํ** นาม.

[๖๗] **ยถาวุตฺตนเยนาติ** ปุพฺเพ วุตฺตอนตฺตานุปสฺสนาทิวเสน. **ยถาสกํ ผลมุปฺปชฺชมานมฺปีติ** ยถาลทฺธมคฺคสฺส ผลภูตํ อตฺตโน อตฺตโน ผลํ อุปฺปชฺชมานมฺปิ มคฺคาคมนวเสน อลภิตฺวา วิปสฺสนา-
ม. ๒๗๖ คมนวเสเนว ตีณิ นามานิ ลภติ ผลสมาปตฺติกาเล ตทา มคฺคปฺ-ปวตฺตาภาเวน ตสฺส ทฺวารภาวาโยคโต. **อารมฺมณวเสนาติ** สพฺพ-สงฺขารสุญฺญตตฺตา สงฺขารนิมิตฺตรหิตตฺตา ตณฺหาปณิธิรหิตตฺตา จ สุญฺญตอนิมิตฺตอปฺปณิหิตนามวนฺตํ นิพฺพานํ อารพฺภ ปวตฺตตฺตา ตสฺส วเสน. **สรสวเสนาติ** ราคาทิสุญฺญตตฺตา, รูปนิมิตฺตาทิอารมฺมณรหิตตฺตา, กิเลสปณิธิรหิตตฺตา อตฺตโน คุณวเสน. **สพฺพตฺถาติ** มคฺควีถิยํ, ผล-สมาปตฺติวีถิยญฺจ. **สพฺเพสมฺปีติ** มคฺคสฺส, ผลสฺสปิ.

วิโมกฺขเภทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

ปุคฺคลเภทวณฺณนา

[๖๘] สตฺตกฺขตฺตุํ สตฺตสุ วาเรสุ กามสุคติยํ ปฏิสนฺธิคฺคหณํ ปรมํ เอตสฺสาติ **สตฺตกฺขตฺตุปรโม** น ปน อฏฺฐมาทิกามภวคามีตฺยาธิปฺปาโย. ยํ สนฺธาย วุตฺตํ "น เต ภวํ อฏฺฐมมาทิยนฺตี"ติ.[๑] รูปารูปสุคติภวํ ปน สตฺตวารโต ปรมฺปิ คจฺฉตีติ อาจริยา.

---

[๑] ขุ.ขุ. ๒๕/๙/๗, ขุ.สุ. ๒๕/๒๓๒/๓๗๘, เนตฺติ. ๑๑๕/๑๖๘.

[๖๙] **ราคโทสโมหานนฺติ** โมหคฺคหณํ ราคโทเสกฏฺฐโมหํ สนฺธายาติ ทฏฺฐพฺพํ.

[๗๑] ขีณา จตฺตาโร อาสวา เอตสฺสาติ **ขีณาสโว.** ทกฺขิณารเหสุ อคฺคตฺตา **อคฺคทกฺขิเณยฺโย.**

ปุคฺคลเภทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

สมาปตฺติเภทวณฺณนา

[๗๒] **สพฺเพสมฺปีติ** จตุนฺนมฺปิ อริยปุคฺคลานํ.

[๗๓] จิตฺตเจตสิกานํ อปฺปวตฺติสงฺขาตสฺส นิโรธสฺส สมาปตฺติ **นิโรธ-** ม. ๒๗๗
สมาปตฺติ, ทิฏฺเฐว ธมฺเม จิตฺตนิโรธํ ปตฺวา วิหรณํ. **อนาคามีนญฺจาติ** ส. ๒๗๗
กามรูปภวฏฺฐานํ อฏฺฐสมาปตฺติลาภีนเมว อนาคามีนํ, ตถา ขีณาสวานญฺจ. **ตตฺถาติ** นิโรธสมาปตฺติยํ. **ยาว อากิญฺจญฺญายตนํ คนฺตฺวาติ** เอวํ สมถวิปสฺสนานํ ยุคนนฺธภาวาปาทนวเสน ยาว อากิญฺจญฺญายตนํ, ตาว คนฺตฺวา. **อธิฏฺเฐยฺยาทิกนฺติ** กายปฏิพทฺธํ จเปตฺวา วิสุํ วิสุํ ฐปิตจีวราทิ-ปริกฺขารเคหาทีนํ อคฺคิอาทินา อวินาสนาธิฏฺฐานํ, สมฺปฏิมานนสตฺถุ-ปกฺโกสนานํ ปุเรตรํ วุฏฺฐานํ, สตฺตาหพฺภนฺตเร อายุสงฺขารปฺปวตฺติ-โอโลกนนฺติ จตุพฺพิธํ อธิฏฺฐานาทิกํ ปุพฺพกิจฺจํ กตฺวา.

วิปสฺสนากมฺมฏฺฐานวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อุยฺโยชนวณฺณนา

[๗๕] **ปฏิปตฺติรสสฺสาทนฺติ** ฌานสุขผลสุขาทิเภทํ สมถวิปสฺสนา-ปฏิปตฺติรสสฺสาทํ.

อิติ อภิธมฺมตฺถวิภาวินิยา นาม อภิธมฺมตฺถสงฺคหวณฺณนาย

นวมปริจฺเฉทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

นิคมนวณฺณนา

(ก) จาริตฺเตน กุลาจาเรน โสภิเต วิสาลกุเล อุทโย นิพฺพตฺติ ยสฺส, เตน, กมฺมาทิวิสยาย สทฺธาย อภิวุทฺโธ ปริสุทฺโธ จ ทานสีลาทิ-คุณานํ อุทโย ยสฺส, เตน, **นมฺปวฺหเยน** นมฺปนามเกน, **ปรานุกมฺปํ** สาสเน สุโขตรณปริปาจนลกฺขณํ ปรานุคฺคหํ, **ปณิธาย** ปตฺเถตฺวา ยํ ปกรณํ **ปตฺถิตํ** อภิยาจิตํ, ตํ เอตฺตาวตา ปรินิฏฺฐิตนฺติ โยชนา.

ม. ๒๗๘ (ข) **เตน** ปกรณปฺปสุเตน วิปุเลน ปุญฺเญน ปญฺญาวทาเตน
ส. ๒๗๘ อริยมคฺคปญฺญาปริสุทฺเธน สีลาทิคุเณน โสภิตา, ตโตเยว ลชฺชิโน ภิกฺขู, ธญฺญานํ อธิวาสภูตํ, **อุทิโตทิตํ** อจฺจนฺตปฺปสิทฺธึ, **มูลโสมํ**[๑] นาม วิหารํ, ปุญฺญวิภวสฺส อุทยสงฺขาตาย มงฺคลตฺถาย อายุกนฺตํ มญฺญนฺตุ, ตตถ นิวาสิโน ภิกฺขู อีทิสา โหนฺตูตฺยาธิปฺปาโย.

นิคมนวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

นิฏฺฐิตา จายํ อภิธมฺมตฺถวิภาวินี นาม อภิธมฺมตฺถสงฺคหฏีกา.

นิคมนกถา

[๑] รมฺเม **ปุลตฺถิ**นคเร นคราธิราเช
รญฺญา **ปรกฺกม**ภุเชน มหาภุเชน
การาปิเต วสติ **เชตวเน** วิหาเร
โย รมฺมหมฺมิยรูปวนาภิราเม.

[๒] สมฺปนฺนสีลทมสํยมโตสิเตหิ
สมฺมานิโต วสิคเณหิ คุณากเรหิ
ปตฺโต มุนินฺทวจนาทิสุเนกคนฺถ-
ชาเตสุ จาจริยตํ มหิตํ วิทูหิ.

---

[๑] ก. ตุมูลโสมํ.

[๓] ญาณานุภาวมิห ยสฺส จ สูจยนฺตี
สำวณฺณนา จ วินยฏฺฐกถาทิกานำ
สารตฺถทีปนิมุขา มธุรตฺถสาร-
สนฺทีปเนน สุชนำ ปริโตสยนฺตี.

[๔] ตสฺสานุกมฺปมวลมฺพิย **สาริปุตฺต-** ม. ๒๗๙
เถรสฺส ถามคตสารคุณากรสฺส
โยเนกคนฺถวิสยำ ปฏุตำ อลตฺถำ
ตสฺเสส ญาณวิภโว วิภเวกเหตุ.

[๕] โสหเมตสฺส สำสุทฺธ- วายามสฺสานุภาวโต
อทฺธา สาสนทายาโท เหสฺสำ เมตฺเตยฺยสตฺถุโน.

[๖] โชตยนฺตำ ตทา ตสฺส สาสนำ สุทฺธมานสำ
ปสฺเสยฺยำ สกฺกเรยฺยญฺจ ครุำ เม สาริสมฺภวำ.

[๗] ทิเนหิ จตุวีเสหิ ฏีกายำ นิฏฺฐิตา ยถา
ตถา กลฺยาณสงฺกปฺปา สีฆำ อิชฺฌนฺตุ ปาณินนฺติ.

อิติ ภทนฺตสาริปุตฺตมหาเถรสฺส สิสฺเสน รจิตา
อภิธมฺมตฺถวิภาวินี นาม
อภิธมฺมตฺถสงฺคหฏีกา นิฏฺฐิตา.

สงฺเขปวณฺณนาฏีกา

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

คนฺถารมฺภกถา

ติกฺขตฺตุ๋ ปตฺตลงฺโก โย ปติฏฺฐเปสิ สาสนำ
วนฺทิตฺวา โลกนาถำ ตำ ธมฺมำ สำฆญฺจ ปูชิตำ.

อาคตาคมสตฺเถน จนฺโทว สรทมฺพเร
ปากเฏนีธ ทีปมฺหิ มหาวิชยพาหุนา.

อุกฺกุฏิกำ นิสีทิตฺวา สาสนตฺถาภิกงฺขินา
ยาจิโตหำ กริสฺสามิ สงฺเขปปทวณฺณนำ.

โปราเณหิ กตาเนกา สนฺติ ยา ปน วณฺณนา
เอตา เวฬาทิคพฺเภสุ อโชตจนฺทรูปมา.

ตสฺมา ขชฺโชตนฺตูปมำ กริสฺสำ กิญฺจิ วณฺณนำ
สาธโว ตำ นิสาเมถ สาสนสฺส สุพุทฺธิยาติ.

คนฺถารมฺภกถาวณฺณนา

[๑] ตตฺถ **ปทวณฺณนนฺติ** สมฺพนฺโธ ปทวิภาคปทจินฺตา ปทตฺโถ ปทวิคฺคโห โจทนา ปริหาโร จาติ ฉพฺพิธา ปทวณฺณนาติ.

ตถา หิ วุตฺตำ :-

"สมฺพนฺโธ จ ปทญฺเจว ปทตฺโถ ปทวิคฺคโห
โจทนา ปริหาโร จ ฉพฺพิธา ปทวณฺณนา"ติ.[๑]

โภ อาจริย **"ตตฺถ วุตฺตาภิธมฺมตฺถา"**ตฺยาทิวจนเมว อวตฺวา **"สมฺมา-สมฺพุทฺธนฺ"**ตฺยาทิคาถา กิมตฺถํ อนุรุทฺธาจริเยน วุตฺตาติ. โภ โสตุชน อาจริยานํ คนฺถารมฺโภ ติวิโธ :- อาสีสปุพฺพโก วตฺถุปุพฺพโก ปณามปุพฺพโกติ.

"มุนินฺทวทนมฺโพช- คพฺภสมฺภวสุนฺทรี
สรณํ ปาณินํ วาณี มยฺหํ ปิณยตํ มนนฺ"ติ[๒]

หิ อยํ **อาสีสปุพฺพโก คนฺถารมฺโภ** นาม.

"สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปฺปญฺโญ จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ
อาตาปี นิปโก ภิกฺขุ โส อิมํ วิชฏเย ชฏนฺ"ติ[๓]

อยํ **วตฺถุปุพฺพโก คนฺถารมฺโภ** นาม.

"โย กปฺปโกฏีหิปิ อปฺปเมยฺยํ
กาลํ กโรนฺโต อติทุกฺกรานิ
เขทํ คโต โลกหิตาย นาโถ
นโม มหาการุณิกสฺส ตสฺสา"ติ[๔]

อยํ **ปณามปุพฺพโก คนฺถารมฺโภ** นาม.

อาจริเยนปิ ปณามาภิเธยฺยกรณปฺปการาภิธานปโยชนานํ ทสฺสนตฺถํ ปณามปุพฺพกคนฺถารมฺภภูตา คาถา วุตฺตาติ.

เอตฺถ หิ **"สมฺมาสมฺพุทฺธ ฯเปฯ อภิวาทิยา"**ติ เอเตน ปณามํ ทสฺเสติ. **อภิธมฺมตฺถสงฺคหนฺติ** เอเตน อภิธมฺมตฺถานํ อิธ สงฺคเหตพฺพภาวสฺส จ เอกตฺถสงฺคยฺหกถนาการสฺส จ อตฺถานุคตสมญฺญาย จ ทีปเกน อภิเธยฺยกรณปฺ-

---

[๑] มุขมตฺตทีปนี ทุติยสุตฺเต.
[๒] สุโพธาลงฺการ ๑ คาถา.
[๓] สํ.ส. ๑๕/๒๓/๑๖,๑๙๒/๑๙๘, มิลินฺท. ๓๕.
[๔] วิ.อฏ. ๑/๑.

ปการาภิธานานิ ทสฺเสติ. ทฺวินฺนํ ทสฺสนํ สมฺภวตุ, สงฺคเหตพฺพภาวมตฺตทีปเกน อิมินา อภิเธยฺยทสฺสนํ กถํ สมฺภวตีติ ? สมฺภวติ, สงฺคเหตพฺพภาวทสฺสนวเสน หิ สมุทิเตน ปกรเณน อภิธมฺมตฺถานํ ปฏิปาเทตพฺพภาโวปิ อตฺถาปตฺติโต ทสฺสิโต โหตีติ.

ปโยชนมฺปิ อิมินา ปเทน สามตฺถิยโต ทสฺสิตเมว, อิธ อภิธมฺมตฺถานํ สงฺคเห สติ สรูปาวโพธสฺส จ ตมฺมูลกสฺส ทิฏฺฐธมฺมิกสมฺปรายิกตฺถสฺส จ สิชฺฌนโต. ตตฺถ กึ ปณามสฺส ปโยชนนฺติ ? อนฺตรายวิโสสนํ ปโยชนํ นาม. โภ อาจริย ปณาโม ติวิโธ :- กายปณาโม วจีปณาโม มโนปณาโมติ.

ตตฺถ นนุ กายปณาเมน วา มโนปณาเมน วา อนฺตรายวิโสสนํ สิยา กสฺมา คนฺถครุกโร วจีปณาโม วิหิโตติ, สิยา, เตหิ ปน อนฺตรายวิโสสนปฺปโยชนเมว สิยา, น ปรหิตภูตํ ปรมฺปรปโยชนํ. วจีปณาเมน ปน ตทุภยํ โหติ, ตสฺมา สาติสโย วจีปณาโม วิหิโตติ.

ตตฺถ **สมฺมาสมฺพุทฺธนฺ**ตฺยาทิวจนํ อตฺตโน รตนตฺตเย ปสาทชนนวิญฺญาปนตฺถํ, ตํ วิญฺญูนํ จิตฺตาราธนตฺถํ, ตํ อตฺตนา กตคนฺถสฺส อุคฺคหณตฺถํ, ตํ อภิธมฺมตฺถานํ สรูปาวโพธนตฺถํ. ตํ ทิฏฺฐธมฺมิกสมฺปรายิกตฺถนิปฺผาทนตฺถนฺติ อิทํ ปรมฺปรปโยชนํ นาม. อตฺตนา วุตฺตปณาเมน วนฺทิตฺวา อุคฺคณฺหนฺตานมฺปิ อนฺตรายวิโสสนํ โหตีติ อิทมฺปิ ปรมฺปรปโยชนํ นาม. เอวํ โหตุ, วจีปณาโม ทฺวิโธ :- โถมนาปณาโม วนฺทนาปณาโมติ. ตตฺถ กตโมติ. **อภิวาทิยา**ติ วนฺทนกฺริยาย วุตฺตตฺตา วนฺทนาปณาโม นาม, อภิเธยฺยกรณปฺปการาภิธานปฺปโยชนทสฺสนานิ กึปโยชนานีติ. อภิเธยฺยทสฺสนํ วิทิตาภิเธยฺยานํ กุลปุตฺตานํ อุคฺคณฺหาปนตฺถํ. กรณปฺปการปโยชนทสฺสนํ อุคฺคหเณ อุสฺสาหชนนตฺถํ. อภิธานทสฺสนํ โวหารสุขตฺถนฺติ อยํ เหตุผลสมฺพนฺธวเสน ปทวณฺณนา. **สมฺมาสมฺพุทฺธนฺ**ติ ปุพฺพกาลกฺริยาย กมฺมปทํ. **อตฺตนฺ**ติ จ **สสทฺธมฺมคณุตฺตมนฺ**ติ จ ตสฺส กมฺมปทสฺส วิเสสนปทํ. **อภิวาทิยา**ติ ปุพฺพกาลกฺริยาปทํ. **ภาสิสฺสนฺ**ติ อปรกาลกฺริยาปทํ. **อภิธมฺมตฺถสงฺคหนฺ**ติ อปรกาลกฺริยาย กมฺมปทนฺติ อยํ ปทวิภาคปทจินฺตาวเสน

ปทวณฺณนา. สสทฺธมฺมคณฺฑตฺตมํ อตุลํ สมฺมาสมฺพุทฺธํ อภิวาทิย อภิ สกฺกจฺจํ อาทเรน วนฺทิตฺวา อภิธมฺมตฺถสงฺคหํ ภาสิสฺสํ ภาสิสฺสามีติ อยํ ปทตฺถวเสน ปทวณฺณนา. ยาถาวสรสลกฺขณปฺปฏิเวธสงฺขาเตน สมฺมา ปกาเรน วิจิโตปจิต-ปารมิตาสมฺภูตสยมฺภุญาณสงฺขาเตน สามญฺจ สพฺพธมฺเม อพุชฺฌิ อญฺญาสีติ **สมฺมาสมฺพุทฺโธ**. นตฺถิ ตุโล เอตสฺสาติ **อตุโล**. สทฺธมฺเมน จ คณฺฑตฺตเมน จ สห โย วตฺตตีติ **สสทฺธมฺมคณฺฑตฺตโม**. อภิ อติเรโก ธมฺโม **อภิธมฺโม**. สุตฺตนฺตวินยาธิกา ปาฬีติ อตฺโถ. สตฺตปฺปกรณํ. อภิธมฺเม วุตฺตา อตฺถา **อภิ-ธมฺมตฺถา**, อภิธมฺมตฺถา สงฺคยฺหนฺติ เอเตนาติ **อภิธมฺมตฺถสงฺคหนฺติ** อยํ ปทวิคฺคหวเสน ปทวณฺณนา. **สมฺมา**สทฺเทน สพฺพญฺญุตญฺญาณสฺส คหิตตฺตา ปจฺเจกพุทฺธํ นิวตฺเตติ. **สํ**สทฺเทน อรหตฺตมคฺคภูตสฺส สยมฺภุญาณสฺส คหิตตฺตา สาวกาทโย นิวตฺเตติ, ตสฺมา สมฺมาสมฺพุทฺธนฺติ อิมินา ภควาเยว วิญฺญายติ. กสฺมา อตุลํ สสทฺธมฺมคณฺฑตฺตมนฺติ วิเสสนปททฺวยं วุตฺตนฺติ โจทนา. วิคฺคหตฺถวเสน เอวํ นิวตฺติยมาเนปิ นามปทสฺส **สมฺมาสมฺพุทฺธ**สทฺทสฺส ภควติ สมญฺญาวเสน ปวตฺตตฺตา อตุลนฺติ วิเสสนปทํ วุตฺตํ. วิเสสนภูตานํ ธมฺมสงฺฆานมฺปิ ปณามํ ทสฺเสตุ **สสทฺธมฺมคณฺฑตฺตมนฺติ** ปริหาโร. นนุ สสทฺธมฺมคณฺฑตฺตมนฺติ อิมินา อญฺญปทตฺถสมาเสน ภควาเยว คหิโต, กถํ ธมฺมสงฺฆานมฺปิ อภิวาเทตพฺพภาโว วิญฺญายตีติ โจทนา ? สมวายโชตกสหสทฺทโยคโต วิญฺญายติ. **สห**สทฺทโยเคน หิ ตคฺคุณสංวิญฺญาณภาโว วิญฺญายติ, ตสฺมา ธมฺมสงฺฆานมฺปิ อภิวาเทตพฺพภาโว วิญฺญายตีติ ปริหาโร. ยทิ **สห**สทฺทโยเคน ตคฺคุณสංวิญฺญาณภาโว วิญฺญายติ, **สห**สทฺเทน อโยเค เกน วิญฺญายตีติ โจทนา. ปโยเคน วา กฺริยาย วา วิญฺญายติ. **อาทโย**ติ เอตฺถ หิ อกาโรติ ปโยเคน วิญฺญายติ, พุทฺธปฺปมุขสฺส สงฺฆสฺส ทานํ เทตีติ เอตฺถ ทานกฺริยาย วิญฺญายตีติ. ตตฺถ สมวาโย ติวิโธ คุณทพฺพกฺริยา-สมวายวเสน. สปุตฺโต ถูโลตฺยาทิ หิ คุณสมวาโย นาม. สปุตฺโต โคมาตฺยาทิ ทพฺพสมวาโย นาม. สปุตฺตทาโร อาคโตตฺยาทิ กฺริยาสมวาโย นาม. เตสุ โก สมวาโยติ โจทนา อภิวาทนกฺริยาสมวาโย นามาติ ปริหาโร. อยํ โจทนา ปริหารวเสน ปทวณฺณนา. อิโต ปรं ฉพฺพิธปทวณฺณนาสุ อปากฏเมว กริสฺสามิ.

จตุปรมตฺถธมฺมวณฺณนา

[๒] เอวํ อาจริยานํ ปกติภูตํ รตนตฺตยปฺปณามาทิกํ วิธานํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ อตฺตนา สงฺคเหตพฺพอภิธมฺมตฺเถ อุทฺเทเสน ทสฺเสตุํ **"ตตฺถ วุตฺตา-ภิธมฺมตฺถา"**ตฺยาทิมาห. สพฺพถา กุสลาทิวเสน วา ขนฺธาทิวเสน วา ตตฺถ อภิธมฺเม สตฺตปฺปกรเณ ภควตา วุตฺตา อภิธมฺมตฺถา ปรมตฺถโต สมฺมุตึ จเปตฺวา อวิปรีตตฺถวเสน จิตฺตํ วิญฺญาณกฺขนฺโธ จ เจตสิกํ เวทนาทิกฺขนฺธตฺตยญฺจ รูปํ ภูตุปาทายเภทภินฺโน รูปกฺขนฺโธ จ นิพฺพานํ มคฺคผลานมารมฺมณภูโต อสงฺขต-ธมฺโม จ อิติ ปเภเทน จตุธา จตูหิ ปกาเรหิ จิตาตฺยตฺโถ, **ตตฺถสทฺเทน** วุตฺตา-สทฺทนฺตรสนฺนิฏฺจาเนน อปฺปฏฺจานมฺปิ อภิธมฺมปทํ ปรามสติ. ตตฺถ อภิธมฺมตฺถ-สงฺคเห จิตาติปิ อตฺถํ วทนฺติ, ตํ วจนํ วุตฺตากฺริยาย อาธารเปกฺขตฺตา จ จิตากฺริยาย อภิธมฺมาธารสมฺภวโต จ น ยุตฺตํ. **ปรมตฺถโตติ** อิทํ สภาววเสน จตุธาติ ปทสฺส ภินฺนวิเสสนํ. **จิตฺตํ ฯเปฯ นิพฺพานนฺติ** อิทํ ปน สรูปนิทสฺสน-วเสน วิเสสนํ อภิธมฺเม วุตฺตา อตฺถา สงฺเขเปน สมฺมุตึ วชฺเชตฺวา จตุธาว จิตาตฺยาธิปฺปาโย. ยทิ สงฺเขเปน วตฺตพฺพํ สิยา, นามรูปวเสน ทฺวิธา จิตาติ วตฺตพฺพนฺติ โจทนา. อภิธมฺเม นามํ สามญฺญวเสน อวตฺวา จิตฺตเจตสิก-นิพฺพานวเสน วุตฺตตฺตา อภิธมฺเม ทฺวิธา จิตาติ น วตฺตพฺพํ. เอวํ โหตุ, นามสามญฺเญน เอกโต จิตฺตํ เจตสิกํ นิพฺพานํ รูปนฺติ วตฺตพฺพนฺติ. จิตฺตเจตสิก-รูปานํ นิโรธฏฺจานทสฺสนตฺถํ นิพฺพานํ อนฺเต วุตฺตนฺติ. เอวํ สนฺเตปิ รูปํ จิตฺตํ เจตสิกํ นิพฺพานนฺติ วตฺตพฺพํ, นนุ วิภงฺคปาฬิยมฺปิ รูปํ ปฐมํ วุตฺตนฺติ. สจฺจํ, ตถาปิ วิภงฺคปาฬี อนิสฺสาย ธมฺมสงฺคณีปาฬี นิสฺสาย อิมสฺส คนฺถสฺส กตฺตุกาเมน จิตฺตเจตสิกํ ปฐมํ วุตฺตํ. กสฺมา ปน ธมฺมสงฺคณีปาฬี นิสฺสาย กตฺตุกาโมติ ? ธมฺมสงฺคณีปาฬิ มูลขนฺธสทิสา, วิภงฺคปาฬิ สาขาปตฺตาทิสทิสา, ตสฺมา จ มูลขนฺธํ อนิสฺสาย สาขาทิคฺคหณสฺส ทุกฺกรตฺตา จ เอวํ กตนฺติ. จิตฺตเจตสิเกสุ จิตฺตํ กสฺมา ปฐมํ วุตฺตนฺติ. นิสฺสยนิสฺสิเตสุ นิสฺสาย ปฐมํ วตฺตพฺพตฺตา ปฐมํ วุตฺตนฺติ.

๑. ปฐมปริจฺเฉท

จิตฺตสงฺคหวิภาค

ภูมิเภทจิตฺตวณฺณนา

[๓] เอวํ สงฺเขเปน อภิธมฺมตฺถานํ จตุธา จิตภาวํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ อตฺตนา นิทฺทิฏฺฐุทฺเทสกฺกเมน จิตฺตํ ปฐมํ ภูมิเภเทน นิทฺทิสิตุํ **"ตตฺถ จิตฺตนฺ"**ตฺยาทิมาห. **ตตฺถ** เตสุ จตูสุ อภิธมฺมตฺเถสุ **ตาว** ปฐมํ นิทฺทิฏฺฐํ จิตฺตํ กามาวจรํ รูปาวจรํ อรูปาวจรํ โลกุตฺตรญฺเจติ เภเทน **จตุพฺพิธํ โหติ. ตตฺถาติ** นิทฺธารณสมุทาโย จิตฺตนฺติ นิทฺธารณียํ. ตาว นิทฺทิฏฺฐนฺติ นิทฺธารณเหตุ. นิทฺธารณํ ปน กฺริยา. โภ อาจริย กสฺมา กามาวจรจิตฺตํ ปฐมํ วุตฺตนฺติ. หีนอุกฺกฏฺฐอุกฺกฏฺฐตรอุกฺกฏฺฐตมวเสน นิทฺทิสิตพฺพตฺตา อยํ กโม อาจริเยน กโตติ. เอวํ สนฺเตปิ อุกฺกฏฺฐตมอุกฺกฏฺฐตรอุกฺกฏฺฐหีนกฺกเมนปิ โลกุตฺตรํ อรูปาวจรํ รูปาวจรํ กามาวจรนฺติ อยมฺปิ กโม วตฺตพฺโพติ. เหฏฺฐุปริภูมิกฺกเมน วตฺตพฺพตฺตา จ รูปารูปาวจรโลกุตฺตรปาทกภูตสฺส กามาวจรจิตฺตสฺส ปฐมํ ภควตา วุตฺตตฺตา จ น วตฺตพฺพํ. กาเมตีติ กาโม, กามตณฺหา. สา เอตฺถ อวจรติ อารมฺมณกรณ-วเสนาติ **กามาวจรํ.** อารมฺมณกรณญฺจ อวจรณํ นามาตฺยาธิปฺปาโย. ตณฺหา อารมฺมณิกา. จิตฺตํ อารมฺมณํ. **อารมฺมณกรณวเสนาติ** อิมินา อาลมฺพิตพฺพวเสน. **วิปากทานวเสนาติ** อิทํ วิเสสนทฺวยํ นิวตฺเตติ. อาลมฺพิตพฺพวเสน เอตฺถ อวจรตีติ หิ วุตฺเต ตณฺหา อาลมฺพิตพฺพา นาม, จิตฺตํ อารมฺมณิกํ นาม, ตสฺมา ตณฺหํ อารมฺมณํ กาตุํ อสมตฺถานํ ปญฺจวิญฺญาณานีนํ กามาวจรภาโว น สิยา. วิปาก-ทานวเสนาติ จ วุตฺเต ตณฺหา วิปากทายโก นาม, จิตฺตํ วิปากํ นาม, ตสฺมา อวิปากภูตานํ กุสลาทีนํ กามาวจรภาโว น สิยาติ อีทิสํ โทสํ มนสิกตฺวา วิเสสนทฺวยํ นิวตฺเตติ. อถ วา กามิยตีติ กาโม, เอกาทสวิโธ กามภโว. ตสฺมึ กามภเว เยภุยฺเยน อวจรตีติ กามาวจรํ, จิตฺตํ เอตฺถ เยภุยฺเยนาติ อิมินา อพฺยาปิตโทสญฺจ อติพฺยาปิตโทสญฺจ นิวตฺเตติ. ตตฺถ น พฺยาปิยเตติ อพฺยาปิโต. โสเยว โทโส อพฺยาปิตโทโส, อตฺตโน สญฺญึ อติกฺกมิตฺวา อญฺญสฺมึ สญฺญิมฺหิ พฺยาปิยเตติ อติพฺยาปิโต. อตฺตโน สญฺญิมฺหิ เอว อพฺยาเปตฺวา อญฺญสญฺญิมฺหิ

พฺยาปิโตตฺยตฺโถ. โสเยว โทโส อติพฺยาปิตโทโส, รูปาวจเร อุปฺปนฺนสฺส หิ กามาวจรจิตฺตสฺส กามาวจรนามวิชหนํ อพฺยาปิตโทโส นาม. รูปาวจรนามลภนํ อติพฺยาปิตโทโส นาม. ตาทิเส โทเส นิวตฺเตตีตฺยาธิปฺปาโย.

อกุสลจิตฺตวณฺณนา

[๔] เอวํ ภูมิเภเทน วิภชิตฺวา อิทานิ ปฐมํ นิทฺทิฏฺฐํ กามาวจรจิตฺตํ ชาติสมฺปโยคาทิเภเทน วิภชิตฺวา ทสฺเสตุํ **"ตตฺถ กตมํ กามาวจรนฺ"**ตฺยาทิมาห.

โภ อาจริย ชาติเภเทน มาติกานยโต ติวิธํ กุสลํ อกุสลํ อพฺยากตนฺติ. นิทฺเทสนยโต ปน จตุพฺพิธํ กุสลํ อกุสลํ วิปากํ กฺริยนฺติ. เตสุ กุสลํ ปฐมํ วตฺตพฺพํ, นนุ ภควตาปิ กุสลํ ปฐมํ วุตฺตํ, กสฺมา อกุสลํ ปฐมํ วุตฺตนฺติ. สจฺจํ วตฺตพฺพํ, อาจริเยน ปาปาเหตุกมุตฺตานํ เอกูนสฏฺฐิจิตฺตานํ โสภณนาเมน โวหารกรณตฺถํ ปาปาเหตุกมุตฺตานิ โสภณานีติ วุจฺจเรติ เอวํ วกฺขมานวจนํ นิสฺสาย อกุสลํ ปฐมํ วุตฺตนฺติ. เอวํ โหตุ, อกุสลํ ปน โลภมูลโทสมูลโมหมูล–วเสน ติวิธํ. เตสุ โลภมูลํ กสฺมา ปฐมํ วุตฺตนฺติ. คหิตปฏิสนฺธิกสฺส สตฺตสฺส ปฏิสนฺธิโต โสฬสมํ ภวงฺคํ, ตโต ปรมฺปิ วา ภวนิกนฺติจิตฺตํ ปฐมํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺมา โลภมูลจิตฺตํ ปฐมํ วุตฺตนฺติ. เอวํ โหตุ, โลภมูลานนฺตรํ โทสมูลํ กสฺมา วุตฺตนฺติ. ทุเหตุกสามญฺญวเสน วุตฺตนฺติ. โลภมูลญฺหิ โลภโมหวเสน ทุเหตุกํ, โทสมูลมฺปิ โทสโมหวเสน ทุเหตุกํ. โมหมูลํ ปน โมหวเสเนว เอกเหตุกนฺติ. เอวํ โหตุ โลภมูลมฺปิ ทุวิธํ โสมนสฺสุเปกฺขาสหคตวเสน. ตตฺถ **โสมนสฺสสหคตํ** กสฺมา ปฐมํ วุตฺตนฺติ. สุขํ ทุกฺขํ อุเปกฺขาติ ปาฬึ นิสฺสาย วุตฺตํ. เอวํ โหตุ, โสมนสฺสสหคตมฺปิ ทุวิธํ ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตาสมฺปยุตฺตวเสน. ตตฺถ **ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตํ** กสฺมา ปฐมํ วุตฺตนฺติ. อภาโว นาม ภาวํ นิสฺสาย ปวตฺตติ, ตสฺมา ภาวสงฺขาตํ ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตํ ปฐมํ วุตฺตํ. ยทิ เอวํ สสงฺขาริกเมกํ อสงฺขาริกเมกนฺติ วตฺตพฺพนฺติ. น วตฺตพฺพํ, ติกฺขมนฺทสภาวมฺปิ นิสฺสาย วตฺตพฺพตฺตา ทฺวีสุ ฐาเนสุ ปาฬึ นิสฺสาย วุตฺตนฺติ วตฺตพฺพํ. เอวํ อุเปกฺขาสหคเตสุปิ เวทิตพฺพํ. สุนฺทรํ มโน สุมโน, จิตฺตํ. สุมนํ เอตสฺส อตฺถีติ สุมโน, ปุคฺคโล. ตสฺส ภาโว **โสมนสฺสํ**, โสมนสฺสเวทนา. นนุ จ **สุมน**สทฺโท จิตฺตํ ปวตฺตินิมิตฺตํ กตฺวา ปุคฺคลวาจโก, ตสฺมา ยถา ทณฺโฑ

ทณฺฑิตฺตํ นาม, เอวํ จิตฺตํ โสมนสฺสํ นาม สิยา น โสมนสฺสเวทนาติ. **สุมน**สทฺโท จิตฺตวจนกาเล โสมนสฺสเวทนํ ปวตฺตินิมิตฺตํ กตฺวา วาจโก. ปุคฺคลวจนกาเลปิ มูลการณภูตํ โสมนสฺสเวทนํ วา จิตฺตํ วา ปวตฺตินิมิตฺตํ กตฺวา วาจโก. ตสฺมา โสมนสฺสเวทนาปิ โสมนสฺสํ นาม.

สงฺขาโร ยสฺส นตฺถิ ตํ อสงฺขาริกํ, สงฺขาโร ยสฺส อตฺถิ ตं สสงฺขาริกํ. **อิก**ปจฺจโย สฺวตฺโถ. เอตฺถ จ **สห**สทฺทสฺส สหิตตฺเถ คหิเต จิตฺตํ ติกฺขภาวสงฺขาต-มณฺฑนวิเสเสน สงฺขโรติ สชฺเชตีติ สงฺขาโรติ วิคฺคเหน อตฺตโน ปเรสํ วา ปุพฺพ-ปโยคํ คเหตฺวา เตน ปโยเคน นิพฺพตฺโต ปรจิตฺตติกฺขภาโวปิ สงฺขาโร นามาติ การณูปจาเรน คหิโต. วิชฺชมานตฺเถ คหิเต ปน อตฺตโน ปเรสํ วา ปุพฺพปโยโควคหิโต. อฏฺฐกถาจริเยหิ ปน อารมฺมณมฺปิ สงฺขาโรติ คหิตํ. อญฺเญสุปิ ผสฺสาทิ-สมฺปยุตฺตธมฺเมสุ วิชฺชมาเนสุ กสฺมา โสมนสฺสาทีเหว โสมนสฺสสหคตาทิภาโว วุตฺโตติ. ผสฺสาทีนํ สพฺพากุสเลสุ สาธารณตฺตา วุตฺโต, โสมนสฺสาทโย หิ กตฺถจิ อกุสเล ปวตฺตา, ตสฺมา เตเหว โสมนสฺสสหคตาทิภาโว วุตฺโตติ.

[๕] นนุ จ โภ อาจริย ปฏิฆสมฺปยุตฺตจิตฺเต เวทนาเภโท นตฺถิ, กสฺมา โทมนสฺสเวทนาย วิเสสิตนฺติ, สจฺจํ นตฺถิ, ตถาปิ โทมนสฺสเวทนาย อญฺเญสุ อสาธารณภาวญฺจ อิมสฺมึ จิตฺตทฺวเย นิยตปฺปวตฺติภาวญฺจ ทสฺเสตุํ วิเสสิตนฺติ. ยถา โลภมูเลสุ โลภสมฺปยุตฺตนฺติ อวตฺวา โลภมูลานีติ วุตฺเตเยว ตํสมฺปยุตฺต-ภาโว วิญฺญายติ, ตถา ปฏิฆสมฺปยุตฺตนฺติ อวตฺวา โทสมูลานีติ วุตฺเตเยว ตํสมฺปยุตฺตภาโว วิญฺญายติ. โทโสเยว หิ ปฏิโฆติ กสฺมา **ปฏิฆสมฺปยุตฺตนฺติ** วุตฺตนฺติ. ปฏิฆสฺส โทมนสฺสเวทนาย สหจริตภาวทสฺสนตฺถํ วุตฺตนฺติ.

[๖] อุทฺธจฺจสฺส สพฺพากุสลานํ สาธารณตฺตา กสฺมา **อุทฺธจฺจสมฺปยุตฺตํ**. นนุ สพฺพากุสลสาธารณตฺตา ผสฺสาทิสหคตภาโว วตฺตพฺโพติ. ผสฺสาทิ-สมฺปยุตฺตนฺติ วุตฺตนฺติ. สจฺจํ วุตฺตํ, ตถาปิ อุทฺธจฺจสฺส อิมสฺมึ ปจฺฉิมจิตฺเต ปฏฺฐานภาเวน ปวตฺตตฺตา อุทฺธจฺจสมฺปยุตฺตนฺติ วุตฺตํ. สทฺทตฺถสภาวตฺถวิจารณาทีนิ ฏีกายํ โอโลเกตฺวา คเหตพฺพานิ.

อกุสลจิตฺตวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อเหตุกจิตฺตวณฺณนา

[๙] เอวํ มูลวเสน ติวิธํ อกุสลํ สมฺปโยคาทิวเสน วิภชิตฺวา อิทานิ อเหตุกจิตฺตํ ทสฺเสตุ๎ **"อุเปกฺขาสหคตนฺ"**ตฺยาทิมาห. โภ อาจริย อกุสลานนฺตรํ อเหตุกจิตฺตํ กสฺมา วุตฺตํ, นนุ อเหตุกวิปากํ วิปากฏฺฐาเน อเหตุกกฺริยํ กฺริยฏฺฐาเน วตฺตพฺพนฺติ. น วตฺตพฺพํ, เหฏฺฐา วุตฺตนยตฺตา. นนุ ปาปาเหตุกมุตฺตานีตฺยาทึ อโวจุนฺติ, ตสฺมา อกุสลานนฺตรํ วุตฺตํ. เอวํ โหตุ, ตํ ติวิธํ กุสลอกุสลวิปาก-กฺริยวเสน. เตสุ อกุสลวิปากํ กสฺมา ปฐมํ วุตฺตํ, ตโต ปจฺฉา กุสลวิปากนฺติ. อกุสลวิปากตฺตา ตทนนฺตรํ ตํ วิปากํ วุตฺตํ. วิปากสามญฺเญน ตทนนฺตรํ กุสล-วิปากํ วุตฺตํ. ตโต ปจฺฉา กฺริยาทฺวยนฺติ. เอวํ โหตุ, กสฺมา ปญฺจวิญฺญาณํ เอกโต กตฺวา ปฐมํ วุตฺตํ, นนุ เอเกกสฺเสว วิญฺญาณสฺส อนนฺตรํ สมฺปฏิจฺฉนาทิ อุปฺปชฺชตีติ. สจฺจํ, อเหตุกวิปากํ ปน นิยตานิยตารมฺมณวเสน ทฺวิธํ, ตสฺมา นิยตารมฺมณภูตมฺปิ ปญฺจวิญฺญาณํ ปฐมํ วุตฺตํ, ตโต ปจฺฉา อนิยตารมฺมณํ. เอวํ โหตุ, ปญฺจวิญฺญาเณสุ **จกฺขุวิญฺญาณํ** กสฺมา ปฐมํ วุตฺตํ ? ตโต ปจฺฉา โสตวิญฺญาณาทีนิ กเมน, นนุ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ กเมน อารมฺมณคฺคหณํ นตฺถีติ. สจฺจํ, ตถาปิ เวเนยฺยชฺฌาสยวเสน ภควตา วุตฺตกฺกมํ นิสฺสาย วุตฺตํ. อถ วา อสมฺปตฺตสมฺปตฺตคาหกวเสน ทฺวิธํ, จกฺขุโสตวิญฺญาณญฺหิ อสมฺปตฺตคาหกํ, อิตรตฺตยํ สมฺปตฺตคาหกํ. เตสุ จกฺขุโสตวิญฺญาณํ อสมฺปตฺตคาหกตฺตา ปฐมํ วุตฺตํ. อสมฺปตฺตคาหเกสุ จ จกฺขุวิญฺญาณํ สุตโต ทิฏฺฐสฺส พลวตรตฺตา ทิฏฺฐํ สุตนฺติ ปาฬึ นิสฺสาย ปฐมํ วุตฺตํ. สมฺปตฺตคาหกมฺปิ นิสฺสยสมฺปตฺตสยं-สมฺปตฺตารมฺมณวเสน ทฺวิธํ. เตสุ นิสฺสยสมฺปตฺตคาหกภูตํ ฆานชิวฺหาวิญฺญาณํ นิสฺสยสมฺปตฺตคาหุปาทารมฺมณสามญฺเญน จกฺขุโสตวิญฺญาณานนฺตรํ วุตฺตํ. ปจฺฉา สยं สมฺปตฺตภูตं กายวิญฺญาณํ. ฆานชิวฺหาวิญฺญาเณสุ จ ฆานวิญฺญาณํ ชิวฺหาวิญฺญาณสฺส ปุพฺเพว อารมฺมณสฺส คหิตตฺตา ปฐมํ วุตฺตํ. อถ วา ตํ-นิสฺสยานํ อุปฺปตฺติกฺกเมนปิ อยํ กโม เวทิตพฺโพ, ปฐมญฺหิ กลลํ สตฺตาหํ โหติ. ตโต สตฺตาหาติกฺกเมน อพฺพุทํ ทุติยสตฺตาหํ ชายติ, ตโต ทุติยสตฺตาหา-ติกฺกเมน เปสิ ตติยสตฺตาหํ. ตโต ตติยสตฺตาหาติกฺกเมน ฆนํ จตุตฺถสตฺตาหํ.

ตโต จตุตฺถสตฺตาหาติกฺกเมน ปญฺจปสาขา ปญฺจมสตฺตาหํ. ตโต ปญฺจม-สตฺตาหาติกฺกเมน ฉฏฺฐสตฺตาหํ ปริปากํ คจฺฉติ. ตโต ฉฏฺฐสตฺตาหาติกฺกเมน จกฺขุปสาโท สตฺตมสตฺตาหํ. ตโต สตฺตมสตฺตาหาติกฺกเมน โสตปสาโท อฏฺฐมสตฺตาหํ. ตโต อฏฺฐมสตฺตาหาติกฺกเมน ฆานปสาโท นวมสตฺตาหํ. ตโต นวมสตฺตาหาติกฺกเมน ชิวฺหาปสาโท ทสมสตฺตาหํ ชายติ, เกสาทโย ปน ทฺวาจตฺตาลีสมสตฺตาเห โหนฺติ. ตถา หิ วุตฺตํ :-

"ปฐมํ กลลํ โหติ กลลา โหติ อพฺพุทํ
อพฺพุทา ชายเต เปสิ เปสิ นิพฺพตฺตเต ฆนํ
ฆนา ปสาขา ชายนฺติ เกสา โลมา นขาปิจา"ติ.[๑]

อภิธมฺมฏีกาการมเตน ปน กลลํ เทฺวสตฺตาหํ, อพฺพุทํ เทฺวสตฺตาหํ, เปสิ เทฺวสตฺตาหํ, ฆนํ เทฺวสตฺตาหํ, ปญฺจปสาขา เทฺวสตฺตาหํ โหนฺติ. ตโต อติกฺกเมน จกฺขุปสาโท เอกาทสมสตฺตาหํ ชายติ, เสสํ วุตฺตนยเมว. กายปสาโท ปน กลลกาเล อุปฺปชฺชมาโนปิ โผฏฺฐพฺพารมฺมณภาเวน โอฬาริกตฺตา สพฺพ-ปจฺฉา วุตฺโต. เอวํ โหตุ, อนิยตารมฺมเณสุ สมฺปฏิจฺฉนํ กสฺมา ปฐมํ วุตฺตนฺติ. วีถิจิตฺตปฺปวตฺติกฺกมวเสน วุตฺตนฺติ. รสสงฺขาตํ ชีวิตํ อวฺหายตีติ ชิวฺหา. เอตฺถ มูลการณภูโต รโส ชีวิตนฺติ อิมินา ผลูปจารวเสน คเหตพฺพํ. ชีวิตินฺทฺริยสฺส หิ นิมิตฺตํ อชฺโฌหรณํ, อชฺโฌหรณสฺส นิมิตฺตํ รสารมฺมณคฺคหณํ, รสารมฺมณคฺ-คหณสฺส นิมิตฺตํ รโสติ. เอส นโย กุสลาเหตุกวิปาเกสุปิ, อิโต ปรํ วิเสส-มตฺตเมว วกฺขาม.

[๑๐] กสฺมา ปน กุสลวิปากสนฺตีรณํ อกุสลวิปากสนฺตีรณํ วิย เอกโต อวตฺวา ทฺวิธา วุตฺตนฺติ. อิฏฺฐอิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมณวเสน เวทนาเภทสมฺภวโต วุตฺตํ. ยทิ เอวํ อกุสลวิปาเกสุปิ อนิฏฺฐอนิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมณวเสน โทมนสฺส-สหคตํ, อุเปกฺขาสหคตนฺติ ทฺวิธา วตฺตพฺพนฺติ. น วตฺตพฺพํ, อนิฏฺฐารมฺมเณ อุปฺปชฺชมานารหสฺสปิ โทมนสฺสสฺส เอกนฺตากุสลภาเวน อตฺตนา อวินาภาวินา

---

[๑] สํ.ส. ๑๕/๒๓๕/๒๔๘.

ปฏิเฆน วินา อนุปฺปชฺชนโต. ยทิ หิ อนิฏฺฐารมฺมเณ วิปาเก โทมนสฺสํ อุปฺปชฺเชยฺย, เตน อวินาภาวี ปฏิโฆปิ อุปฺปชฺเชยฺย, โส ปน วิปาเกสุ น สมฺภวติ. น หิ ภินฺนชาติโก ธมฺโม ภินฺนชาติเกสุ ลพฺภติ. ตสฺมา อกุสลวิปาเกสุ โทมนสฺสสฺส อสมฺภวโต ตํสหคตตา น วุตฺตา. ยเทฺยวํ ทุกฺขสหคตนฺติ วตฺตพฺพนฺติ ? น, ทุกฺขสฺส กายิกตฺตาติ. เกสุจิ สีหฬทีปโปตฺถเกสุ อุเปกฺขา-สหคตสนฺตีรณํ ปฐมํ วุตฺตํ. ตโต ปจฺฉา โสมนสฺสสหคตสนฺตีรณํ. ปาฬิยา ปน น สเมติ. กสฺมา ปน นิคมเน อกุสลวิปากํ วิย อวตฺวา อเหตุกคฺคหณํ กตนฺติ. พฺยติจารสมฺภวโต. อกุสลวิปากญฺหิ เอกนฺตอกุสลสภาวานํ โลภาทีนํ อสมฺภวโต สเหตุกํ นาม นตฺถิ, กุสลวิปากํ ปน อพฺยากตสภาวานํ อโลภาทีนํ สมฺภวโต สเหตุกํ นาม อตฺถิ, เอวํ สเหตุกตา สมฺภเว สติ อเหตุกภาเว พฺยติจารโต ตนฺนิวตฺตนตฺถํ อเหตุกคฺคหณํ กตนฺติ.

[๑๑] ปญฺจวิญฺญาณสฺส นิสฺสยปจฺจยภูเต ปญฺจปสาททฺวาเร ฆฏฺฏิตํ ปญฺจารมฺมณํ ปฐมํ อาวชฺเชตีติ **ปญฺจทฺวาราวชฺชนํ.** มโนทฺวาราวชฺชนสฺส อนนฺตรปจฺจยภูตภวงฺคุปจฺเฉทสงฺขาเต มโนทฺวาเร อาปาถมาคตํ ฉพฺพิธารมฺมณํ ปฐมํ อาวชฺเชตีติ **มโนทฺวาราวชฺชนํ.** อญฺญตฺถ มโนทฺวารนฺติ อิมินา จิตฺตสามญฺญํ คณฺหาติ. อิธ ปน ภวงฺคุปจฺเฉโทว คยฺหติ. สทฺทตฺถอุเปกฺขาสหคตการณาทิ-วิจารณาทีนิ สีหฬฏีกายํ โอโลเกตฺวา คเหตพฺพานิ.

อเหตุกจิตฺตวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

โสภณจิตฺตวณฺณนา

[๑๔] อิทานิ อกุสลาเหตุกจิตฺเตหิ วิมุตฺตจิตฺตานิ โสภณนาเมน ฐเปตฺวา, เตสุ กามาวจรเมว ปฐมํ อุทฺทิฏฺฐกฺกเมน เวทนาญาณสงฺขารเภเทน วิภชิตฺวา ทสฺเสตุํ **"ปาปาเหตุกมุตฺตานี"**ตฺยาทิมาห. กามาวจรโสภณจิตฺตํ ปน กุสล-วิปากกฺริยาวเสน ติวิธํ. ตตฺถ กุสลํ กสฺมา ปฐมํ วุตฺตนฺติ. วิปากกฺริยานํ กุสลปุพฺพกตฺตา วุตฺตํ, กสฺมา วิปากํ ตทนนฺตรํ วุตฺตํ, ตโต ปจฺฉา กฺริยจิตฺตนฺติ.

ตพฺพิปากตฺตา ตทนนฺตรํ วิปากํ วุตฺตํ. กฺริยจิตฺตํ ปน กุสลสตฺติรหิตตฺตา อวิปจฺจนสภาวตฺตา จ ตโต ปจฺฉา วุตฺตํ. เวทนาทีนํ วเสน กโม ปน อกุสลฏฺฐาเน วุตฺตนเยน เวทิตพฺโพ. นนุ จ เวทนานํ สภาวภินฺนตฺตา ตพฺเภโท ยุตฺโต, ญาณสงฺขารเภโท ปน กถนฺติ. ญาณสงฺขารานํ ภาวาภาวเภโทปิ ญาณ–สงฺขารเภโท นาม. ยถา วสฺสกโต สุภิกฺโข ทุพฺภิกฺโขติ. กสฺมา ปน กามาวจรกุสลํ รูปาวจราทิกุสลํ วิย สทิสวิปากเมว น เทตีติ. ทิฏฺฐธมฺมเวทนียอุปปชฺชเวทนีย–อปราปริยเวทนียกมฺมวเสน นานากาลวิปากกรตฺตา สทิสมฺปิ อสทิสมฺปิ เทติ. รูปาวจราทิกุสลํ ปน อนนฺตราเย สติ อนนฺตรภเว วิปากกาลนิยตตฺตา สทิส–วิปากเมว เทติ. โลกุตฺตรกุสลํ ปน อตฺตโน อนนฺตรํ วิปากทานกาลนิยตตฺตา สทิสวิปากเมว เทติ. อถ วา กามาวจรกุสลสฺส นานารมฺมณตฺตา วิปากมฺปิ กมฺมกมฺมนิมิตฺตาทิวเสน นานารมฺมณํ โหติ, ตสฺมา สทิสาสทิสํ วิปากํ เทติ, รูปาวจรกุสลํ ปน เอการมฺมณํ, วิปากมฺปิ เตน สทิสารมฺมณํ, ตสฺมา สทิส–วิปากเมว เทติ. อวเสสวณฺณนา สีหฬฏีกายํ วุตฺตนเยน เวทิตพฺพา.

โสภณจิตฺตวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

รูปาวจรจิตฺตวณฺณนา

[๒๑] อิทานิ ตทนนฺตรํ นิทฺทิฏฺฐํ รูปาวจรํ ฌานงฺคาทิกฺกมวเสน ปญฺจธา ทสฺเสตุํ **"วิตกฺกวิจารปีติสุเขกคฺคตาสหิตนฺ"**ตฺยาทิมาห. กุสลวิปากกฺริยานํ กโม กามาวจรโสภเณ วุตฺตนเยน เวทิตพฺโพ. วิตกฺเกติ สมฺปยุตฺตธมฺเม อารมฺมณํ อาโรเปตีติ **วิตกฺโก**. ยทิ เอวํ อวิตกฺกานิ ปญฺจวิญฺญาณทุติยชฺฌานาทีนิ กถํ อารมฺมณํ อาโรหนฺตีติ ? อาโรหนฺติ. ปญฺจวิญฺญาณญฺหิ ปุพฺเพ ปริจิตวเสน วา วตฺถารมฺมณฆฏฺฏนพเลน วา อาโรหติ. ทุติยชฺฌานาทีนิ ปน ปุพฺเพ ปริจิตวเสน วา เหฏฺฐิมเหฏฺฐิมภาวนาพเลน วา อาโรหนฺติ. นนุ จ จตุกฺกนโยปิ ภควตา ปฐมํ วุตฺโต. กสฺมา โส นโย น วุตฺโตติ จตุกฺกนยสฺส ปญฺจกนเย อนฺโตคธตฺตา. คณนานุปุพฺพตาย วา ปฐมํ อุปฺปนฺเนน วา ปฐมํ นาม, เอวํ เสเสสุปิ. กสฺมา ปน อิทํ อสงฺขารสสงฺขารวเสน น วุตฺตํ. นนุ มคฺคาธิคมวเสน ลทฺธํ ฌานํ

อสงฺขาริกํ นาม, สมถานุโยเคน ลทฺธํ สสงฺขาริกํ นามาติ วตฺตุํ สกฺกาติ. น สกฺกา. มคฺคาธิคมวเสน หิ ปฏิลทฺธสฺสปิ อปรภาเค ปุพฺพาภิสงฺขาเรน วินา อธิการวเสเนว สมาปชฺชิตุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตา อสงฺขาริกนฺติ จ สมถานุโยควเสน ปฏิลทฺธสฺสปิ อธิกาเรน วินา ปุพฺพาภิสงฺขาเรเนว อุปฺปชฺชิตุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตา สสงฺขาริกนฺติ จ วตฺตุํ น สกฺกา. อถ วา สพฺพสฺสปิ ฌานสฺส ปุพฺพาภิสงฺขาเรน วินา อนุปฺปชฺชนโต อสงฺขาริกนฺติ พฺยติจาโร นตฺถิ. ตสฺมา สสงฺขาริกนฺติ น วุตฺตํ. อตฺตนา สทิสวิปากทาเน การณํ เหฏฺฐา วุตฺตนยเมว. อวเสสวณฺณนาฏีกายํ วุตฺตนเยเนว คเหตพฺพา.

รูปาวจรจิตฺตวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อรูปาวจรจิตฺตวณฺณนา

[๒๖] เอวํ รูปาวจรํ ฌานงฺคาติกฺกมวเสน ปญฺจธา ทสฺเสตฺวา อิทานิ อรูปาวจรํ อารมฺมณาติกฺกมวเสน จตุธา ทสฺเสตุํ **"อากาสานญฺจายตนนฺ"**ตฺยาทิมาห. **อากาสานญฺจายตนนฺติ** กสิณุคฺฆาฏิมากาสสฺส นามํ. อารมฺมณสฺส หิ นาเมน อารมฺมณิกภูตํ ปฐมชฺฌานํ อากาสานญฺจายตนนฺติ โวหริยติ, ยถา ปถวีกสิณํ ฌานนฺติ. เอวํ เสสทฺวเยปิ. เนวสฺส สสมฺปยุตฺตธมฺมสฺส โอฬาริกา สญฺญา อตฺถีติ เนวสญฺญํ, จตุตฺถารุปฺปชฺฌานํ. นตฺถิ สุขุมสญฺญา เอตสฺสาติ อสญฺญํ, นาปิ อสญฺญํ นาสญฺญํ. เนวสญฺญญฺจ ตํ นาสญฺญญฺจาติ เนวสญฺญานาสญฺญํ. ตเทว ธมฺมายตนปริยาปนฺนตฺตา อายตนญฺจาติ **เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ**, จตุตฺถารุปฺปชฺฌานํ. เอตฺถ จ รูปนิมิตฺตาติกฺกมโต ปฐมํ. ตทุคฺฆาฏนลทฺธากาสาติกฺกมโต ทุติยํ. อากาเส ปวตฺตวิญฺญาณาติกฺกมโต ตติยํ. อากาเส ปวตฺตวิญฺญาณสฺส อปนยนาติกฺกมโต จตุตฺถํ. เตนาหุ อาจริยา :-

"อารมฺมณาติกฺกมโต　　จตสฺโสปิ ภวนฺติมา
องฺคาติกฺกมเมตาสํ　　น อิจฺฉนฺติ วิภาวิโน"ติ.[๑]

---

[๑] วิสุทฺธิ. ๑/๓๗๓.

กสฺมา ปน อารมฺมณสฺเสว สมติกฺกโม วุตฺโต, นนุ อากาสานญฺจายตนํ สมติกฺกมฺมาตฺยาทินา ฌานสฺสปิ สมติกฺกโม ภควตา วุตฺโตติ, สจฺจํ วุตฺโต, ตถาปิ อารมฺมณาติกฺกมโต ตสฺส วิภาวนเมว โหติ ฌานสฺส วิภาวเนหิ ตเทว อติกฺกนฺตํ สิยา, น ตสฺส อารมฺมณํ, น จ อารมฺมเณ โทสํ ทิสฺวา อนารมฺมณสฺส วิภาวนาติกฺกโม ยุชฺชติ. อยเญฺหตฺถ อธิปฺปาโย, สโทสารมฺมณาติกฺกมวเสน ฌานสฺสปิ อติกฺกโม โหตีติ. กสฺมา ปน ปฐมนฺตฺยาทิ วุตฺตนฺติ. องฺคภาเวน เอกลกฺขณตฺตา, นนุ จ จตุนฺนมฺปิ อรูปชฺฌานานํ องฺคานิ อุเปกฺเขกคฺคตาวเสน เทฺวเยว, กสฺมา ฌานสมติกฺกโม โหตีติ, ปาสาทตลสาฏิกา วิย ปจฺฉิมปจฺฉิมานํ ปณีตตรตาทิวเสน สมติกฺกโม โหตีติ. ยถา หิ จตุภูมิกปาสาทสฺส เหฏฺฐิมตเล ทิพฺพนจฺจคีตวาทิตคนฺธมาลาปานโภชนสยนจฺฉาทนาทิวเสน ปณีตา ปญฺจกามคุณา ปจฺจุปฏฺฐิตา อสฺสุ, ทุติยตเล ตโต ปณีตตรา, ตติยตเล ตโต ปณีตตมา จตุตฺเถ สพฺพปณีตตรตมา ปจฺจุปฏฺฐิตา, ตตฺถ กิญฺจาปิ เตสํ จตุนฺนํ ปาสาทตลานํ ปาสาท-ตลภาเวน วิเสโส นตฺถิ. ปญฺจกามคุณสมิทฺธิวิเสเสน ปน เหฏฺฐิมโต เหฏฺฐิมโต อุปริมํ อุปริมํ ปณีตตรตมํ โหติ, ยถา จ เอกาย อิตฺถิยา กนฺติตถูลสณฺหสณฺหตร-สณฺหตมสุตฺตานํ วเสน จตุปลติปลทฺวิปลเอกปลสาฏิกา อสฺสุ อายามเน จ วิตฺถาเรน จ สมปฺปมาณา. ตตฺถ กิญฺจาปิ ตา จตสฺโส สาฏิกา สมปฺปมาณา, ปมาณวเสน วิเสโส นตฺถิ, สุขสมฺผสฺสสุขุมภาวมหคฺฆภาเวหิ ปน ปุริมาย ปุริมาย ปจฺฉิมา ปจฺฉิมา ปณีตตรา โหนฺติ, เอวเมว กิญฺจาปิ เอเตสํ อุเปกฺเขกคฺคตาภาเวน เทฺวเยว องฺคานิ โหนฺติ. ภาวนาวิเสเสน ปน เตสํ องฺคานํ ปณีตปณีตตรปณีตตม-ปณีตตรตมภาเวน ปจฺฉิมา ปจฺฉิมา ปณีตตรา โหนฺติ. เตนาหุ อาจริยา :-

"สุปฺปณีตตรา โหนฺติ ปจฺฉิมา ปจฺฉิมา อิธ
อุปมา ตตฺถ วิญฺเญยฺยา ปาสาทตลสาฏิกา"ติ.[๑]

อปราปิ อุปมา กาตพฺพา :-

"อสูจิมฺหิ มณฺฑเป ลคฺโค เอโก ตนฺนิสฺสิโต ปโร
จิโตญฺโญ พหฺยนิสฺสาย ตํ ตํ นิสฺสาย จาปโร"ติ.[๒]

---

[๑] วิสุทฺธิ. ๑/๓๗๔.

[๒] วิสุทฺธิ. ๑/๓๗๔ (โถกํ วิสทิสํ).

นนุ จ ปฐมตติยวิญฺญาเณสุ โทสํ ทิสฺวา ตานิ สมติกฺกมนฺติ, เอวญฺจ กสฺมา ทุติยจตุตฺถวิญฺญาณานิ ตานิ ปฐมตติยวิญฺญาณานิ อารมฺมณํ กโรนฺตีติ. โทเส ทิฏฺเจปิ อญฺญสฺส อารมฺมณสฺส อภาวา กโรนฺเตว, ยถา หิ กายวจีมโน-สมาจารํ ราชานํ ทิฏฺจโทสมฺปิ อญฺญตฺถ วุตฺตึ อลภมาโน ชโน วุตฺติการณา นิสฺสาย วสติ, เอวํ อญฺญํ อารมฺมณํ อลภมาเนน ตานิ ปฐมตติยวิญฺญาณานิ นิสฺสาย ปวตฺตนฺติเยว. เตน วุตฺตํ :-

"อารูโหฺห ทีฆนิสฺเสณึ ยถา นิสฺเสณิพาหุกํ
ปพฺพตคฺคญฺจ อารูโหฺห ยถา ปพฺพตมตฺถกํ.
ยถา วา คิริมารูโหฺห อตฺตโนเยว ชณฺณุกํ
โอลุพฺภติ ตเถวตฺตํ ฌานโมลุพฺภ วตฺตตี"ติ.[๑]

อรูปาวจรจิตฺตวณฺณนา นิฏฺจิตา.

โลกุตฺตรจิตฺตวณฺณนา

[๓๑] อิทานิ โลกุตฺตรจิตฺตํ องฺควเสน จตุธา ทสฺเสตุ **"โสตาปตฺติ-มคฺคจิตฺตนฺ"**ตฺยาทิมาห. นนุ จ จตูสุ มคฺคจิตฺเตสุ มคฺโค อฏฺจงฺคิกวเสน สมาโน, กสฺมา องฺควเสน จตุธา โหตีติ จตฺตาโร มคฺคา อฏฺจงฺคิกาปิ จตุธา ปหาตพฺพานํ ปหายกสตฺติวิเสเสน จตุธา ภินฺนา. โสตาปตฺติมคฺเคน หิ ทิฏฺจิ-สมฺปยุตฺตวิจิกิจฺฉาสหคตานิ ปญฺจ อกุสลจิตฺตานิ อนวเสสวเสน ปหียนฺติ. อวเสสานํ อกุสลานํ อปายเหตุสตฺติสมุคฺฆาโต จ โหติ. สกทาคามิมคฺเคน ทิฏฺจิคตวิปฺปยุตฺตานิ โทมนสฺสสหคตานิ จาติ ฉ จิตฺตานิ โอฬาริกกามราค-พฺยาปาทปหานวเสน ตนุกรียนฺติ. อนาคามิมคฺเคน กามราคพฺยาปาทา อนวเสส-วเสน ปหียนฺติ. อรหตฺตมคฺเคน จตฺตาริ ทิฏฺจิคตวิปฺปยุตฺตานิ อุทฺธจฺจ-สหคตญฺจาติ ปญฺจ จิตฺตานิ อนวเสสเสน ปหียนฺติ.

---

[๑] วิสุทฺธิ. ๑/๓๗๖.

[๓๒] ผลงฺคานิ จ อฏฺฐงฺคิกวเสน สมานานิปิ อตฺตโน อตฺตโน มคฺคงฺเคน ปหาตพฺพานํ อกุสลานํ ปฏิปฺปสฺสมฺภนวเสน เตสํ ผลตฺตา จตุธา โหนฺติ. จตุมคฺคฏฺฐา ปุคฺคลา เอกจิตฺตกฺขเณ จิตตฺตา น วิจาเรตพฺพา, ผลฏฺเฐสุ ปน โสตาปตฺติผลฏฺโฐ ฌานิกสุกฺขวิปสฺสกวเสน ทุวิโธ. ตตฺถ ฌานิโก ปุคฺคโล ตสฺมึ ภเว อรหตฺตปฺปตฺโต ปรินิพฺพายติ, อปฺปตฺโต พฺรหฺมโลกคโต โหติ, โส ฌาน-อนาคามี นาม. สุกฺขวิปสฺสโก ปน ติวิโธ :- เอกพีชี โกลังโกโล สตฺตกฺขตฺตุปรโมติ.

ตตฺถ เอโก มนุสฺสโลเก วา โหตุ ฉเทวโลเก วา, เอกปฏิสนฺธิโก หุตฺวา อรหตฺตํ ปตฺวา ปรินิพฺพายติ, อยํ **เอกพีชี** นาม. เอโก มนุสฺสโลเก เอกา ปฏิสนฺธิ, เทวโลเก เอกาติ ทุวิปฏิสนฺธิโก วา, มนุสฺสโลเก เอกา, อิโต คนฺตฺวา เทวโลเก เอกา, ตโต ปุน อาคนฺตฺวา มนุสฺสโลเก เอกาติ, ติปฏิสนฺธิโก วา เอวํ มนุสฺสเทวมิสฺสกวเสน จตุปฏิสนฺธิโก วา ปญฺจปฏิสนฺธิโก วา ฉปฏิสนฺธิโก วา หุตฺวา อรหตฺตํ ปตฺวา ปรินิพฺพายติ, อยํ **โกลังโกโล** นาม. เอโก มนุสฺสโลเก โสตาปนฺโน อิโต คนฺตฺวา เทวโลเก เอกา ปฏิสนฺธิ, ตโต อาคนฺตฺวา มนุสฺสโลเก เอกา, อิโต ปุน คนฺตฺวา เทวโลเก เอกาติ เอวํ มนุสฺสเทวมิสฺสกวเสน มนุสฺสโลเก ติสฺโส เทวโลเก จตสฺโสติ สตฺตปฏิสนฺธิโก หุตฺวา ปรินิพฺพายติ, อยํ **สตฺตกฺขตฺตุปรโม** นาม. มนุสฺสโลเกเยว สตฺตปฏิสนฺธิโกปิ น คเหตพฺโพ. ตถา เทวโลเกปิ. เอวํ เอกพีชีโกลังโกเลสุปิ, เกจิ ปน มนุสฺสโลเก สตฺต, เทวโลเก สตฺตาติ จุทฺทสภเว มิสฺเสตฺวา สตฺตกฺขตฺตุปรโมติ วทนฺติ. ยทิ เอวํ ทุวิภว-ปริจฺฉินฺโน สกทาคามี ทุวิกฺขตฺตุํ มนุสฺสโลกํ อาคโต ภเวยฺย. สกึ อิมํ มนุสฺส-โลกํ อาคจฺฉตีติ หิ สกทาคามีติ. โส ฏีกายํ วุตฺเตสุ ปญฺจสุ สกทาคามีสุ ปรมโก อิธาธิปฺเปโต. ยทิ เอวํ อิธ ปตฺวา อิธ ปรินิพฺพายีติอาทโย จตฺตาโร กถํ สกทาคามี นามาติ. สกึ ปุน อาคจฺฉตีติ วิคฺคเหน สกทาคามี นาม. อิมํ กามธาตุํ น อาคจฺฉตีติ อนาคามี, นิจฺจํ พฺรหฺมโลกํ คจฺฉตีตฺยาธิปฺปาโย, ฌานิโก เอวํ โหตุ, สุกฺขวิปสฺสโก ปน กถนฺติ. โสปิ มรณกาเล ฌานิกว หุตฺวา คจฺฉติ. คจฺฉนฺตสฺส หิ มคฺคนฺตเร โจราทีหิ ชีวิตกฺขยํ ปาเปนฺตสฺสปิ ลกฺขณตฺตยํ อาโรเปตฺวา ฌานิกสฺเสว มรณํ โหติ, อยํ ปน รูปารูปภเว

เอกกฺขตฺตุปรโม นาม. รูปารูปภเวสุ หิ อเนกปฏิสนฺธิโกปิ พฺรหฺมโลกสามญฺเญน เอกปฏิสนฺธิโกติ คเหตพฺโพ. เอวํ สตฺตกฺขตฺตุปรมาทีสุปีติ.

โลกุตฺตรจิตฺตวณฺณนา สมตฺตา.

จิตฺตคณนสงฺคหวณฺณนา

[๓๖] คณนสงฺคหคาถายํ จิตาติ[๑] ปาโฐ. สีหฬโปตฺถเก ปน ตถาติ ปาโฐ, อยเมว สุนฺทโร. โส หิ ปนสทฺทสมานตฺโถ.

[๓๗] ปาทกชฺฌานสมฺมสิตชฺฌานปุคฺคลชฺฌาสเยสุ อญฺญตรวเสน องฺคปาตุภาวโต เอเกกํ มคฺคํ วา ผลํ วา ปญฺจธา ปญฺจธา วิภชิตุํ **"เอกวีสสตํ วาถา"**ตฺยาทิมาห. อิเมหิ ตีหิ การเณหิ นิยมลกฺขณํ ฏีกายํ โอโลเกตพฺพํ. อิเมสุ การเณสุ สนฺเตสุ ฌานิกสฺส เอวํ โหตุ, อสนฺเตสุ โก นิยเมตีติ. วุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนาว นิยเมติ, สุกฺขวิปสฺสกสฺส ฌานงฺคนิยโม วิย. ตสฺส หิ ปาทกชฺฌานาทีนํ อภาวโต วิปสฺสนานิยเมเนว ปญฺจงฺคิโก มคฺโค โหติ.

จิตฺตคณนสงฺคหวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

วิตฺถารคณนวณฺณนา

[๓๙] **ตถา สกทาคามีติ** เอตฺถ **ตถา**สทฺเทน ปญฺจปฺปเภทํ อากฑฺฒติ.

[๔๐] **ตถา ผลจิตฺตานีติ** เอตฺถ **ตถา**สทฺเทน สมวีสติปฺปเภทํ อากฑฺฒติ.

[๔๑] เอเกกํ อนุตฺตรํ จิตฺตํ ฌานงฺคโยคเภเทน ปญฺจธา ปญฺจธา กตฺวา จตฺตาลีสวิธนฺติ จ วุจฺจตีติ โยชนา. เอตฺถ **จ**สทฺเทน น เกวลํ อฏฺฐวิธนฺติ วุจฺจติ, อถ โข **"จตฺตาลีสวิธนฺ"**ติปิ ทสฺเสติ.

[๔๒] รูปาวจรญฺจ อนุตฺตรญฺจ จิตฺตํ ปฐมาทิชฺฌานเภเทน คยฺหติ ยถา, ตถา อารุปฺปญฺจาปิ ปญฺจเม ปญฺจมชฺฌาเนน คยฺหติ. **เภเท ปญฺจเมติ** เอตฺถ

---

[๑] "จิตา"ติ อยํ ปาโฐ โปราณสงฺคหโปตฺถเก ทิสฺสติ มญฺเญ.

นสทฺทโลโป ทฏฺฐพฺโพ. เอวญฺจ กตฺวา ฏีกายํ ปฐมาทิปญฺจวิธชฺฌานเภเทน คยฺหติ ปฐมชฺฌานนฺตฺยาทินา วุจฺจตีติอาทิ วุตฺตํ. สตฺตมีวิภตฺติ วา ทฏฺฐพฺพา. กตฺถจิโปตฺถเก เภเทนาติ ปาโฐ, โส น สุนฺทโร. ยสฺมา รูปาวจรํ โลกุตฺตรญฺจ จิตฺตํ ปฐมาทิชฺฌานเภเท คยฺหติ, อารุปฺปญฺจาปิ ปญฺจเม คยฺหติ, ตสฺมา ปฐมาทิกํ จตุตฺถปริโยสานํ เอเกกํ ฌานํ เอกาทสวิธํ ภเว. อนฺเต ตุ, ปญฺจมชฺ-ฌานํ ปน เตวีสติวิธํ ภเวติ โยชนา.

[๔๓] ปาทกชฺฌานาทิวเสน คณนวุฑฺฒิกุสลวิปาเกเสฺวว สมฺภวตีติ กตฺวา เตสเมว คณนํ ทสฺเสตุํ **"สตฺตตึสวิธํ ปุญฺญนฺ"**ตฺยาทิมาห.

อิติ สงฺเขปวณฺณนาย ปฐมปริจฺเฉทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

๒. ทุติยปริจฺเฉท

เจตสิกสงฺคหวิภาค

สมฺปโยคลกฺขณวณฺณนา

[๑] เอวํ ตาว จิตฺตํ เอกวิธมฺปิ ภูมิชาตฺยาทิวเสน เอกูนนวุติวิเธน เอกวีสสตวิธา วา วิภชิตฺวา อิทานิ ตทนนฺตรํ นิทฺทิฏฺฐเจตสิกํ จตุพฺพิธสมฺปโยคลกฺขณทสฺสนวเสน เจตสิกสทฺทตฺถํ ฐเปตฺวา สรูปวเสน ตีหิ ราสีหิ ทสฺเสตุํ **"เอกุปฺปาทนิโรธา จา"**ตฺยาทิมาห. นนุ จ เอกุปฺปาทมตฺเตเนว เจโตยุตฺตตา วิญฺญายติ. กสฺมา เอกนิโรธาทิสทฺทา คหิตาติ. น วิญฺญายติ จิตฺเตน สห อุปฺปชฺชมานานํ รูปธมฺมานมฺปิ เจโตยุตฺตตา สมฺภวโต, ตสฺมา เอกนิโรธคฺคหณํ กตํ. เอวมฺปิ จิตฺตสามญฺเญน จิตฺเตน สห เอกุปฺปาทนิโรธานํ จิตฺตชรูปานํ อวินิพฺโภครูปานมฺปิ เจโตยุตฺตตา ปสงฺโค สิยา, ตนฺนิวารณตฺถํ เอการมฺมณคฺคหณํ กตํ. อาจริเยหิ ปน วิญฺญตฺติยา ปสงฺโค วุตฺโต. วิญฺญตฺติยา อุปฺปาทนิโรธานํ อภาวโต วิจาเรตพฺพํ. เอวํ ติวิธเจตสิกา นิยตวเสน เอกวตฺถุกา, อุทาหุ นานาวตฺถุกาติ สงฺกา สิยา, ตนฺนิวตฺตนตฺถํ เอกวตฺถุกคฺคหณํ กตํ. อถ วา นนุ เอกวตฺถุกมตฺเตเนว เจตสิกานํ เจโตยุตฺตตา วิญฺญายติ, กสฺมา เอการมฺมณาทิคฺคหณานิ กตานีติ. น วิญฺญายติ, มรณาสนฺนวีถิยํ ตทารมฺมณจุตีนมฺปิ เอกวตฺถุกตฺตา, ตสฺมา ตปฺปสงฺคนิวตฺตนตฺถํ เอการมฺมณคฺคหณํ กตํ. เอวมฺปิ ปฏิสนฺธิปจฺจยภวงฺคานมฺปิ เอการมฺมณวตฺถุกตฺตา ตปฺปสงฺโค ภเวยฺย. ตสฺมา ตนฺนิวตฺตนตฺถํ เอกนิโรธคฺคหณํ กตํ. เอวํ ติวิธลกฺขณา เจตสิกา เอกุปฺปาทา อุทาหุ นานุปฺปาทาติ สงฺกา สิยา, ตนฺนิวตฺตนตฺถํ เอกุปฺปาทคฺคหณํ กตํ.

สมฺปโยคลกฺขณวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อญฺญสมานเจตสิกวณฺณนา

[๒] ตีสุ จ ราสีสุ อญฺญสมานราสี ทฺวิธา วิภชิตฺวา ทสฺเสตุํ **"ผสฺโส"**ตฺยาทิมาห. กสฺมา ปน อญฺญสมานราสิ ปจฺฉา วุตฺโตติ. อกุสลอเหตุกโสภณสงฺขาตานํ

ติณฺณํ ราสีนํ สาธารณตฺตา. อญฺญสมานราสิปิ สพฺพจิตฺตสาธารณปกิณฺณกวเสน ทุวิโธ. เตสุ สพฺพจิตฺตสาธารณา กสฺมา ปฐมํ วุตฺตาติ, มหาวิสยตฺตา. สพฺพ-จิตฺตสาธารเณสุปิ ผสฺโสว กสฺมา ปฐมํ วุตฺโตติ. ผสฺสปญฺจกราสิ, ฌานปญฺจก-ราสิ, อินฺทฺริยราสิ, เยวาปนกวเสน ภควตา วุตฺตกฺกมํ นิสฺสาย อยํ กโม วุตฺโต. ผสฺโส เวทนา สญฺญา เจตนาติ หิ อิเม เจตสิกา ผสฺสปญฺจกราสิมฺหิ วุตฺตา. เอกคฺคตา ฌานราสิมฺหิ, ชีวิตินฺทฺริยํ อินฺทฺริยราสิมฺหิ, มนสิกาโร เยวาปนเก วุตฺโตติ. เอวํ โหตุ ตทวตฺถาเภเทนาติ, เทสนากฺกมวเสน ภควตา ผสฺโส ปฐมํ วุตฺโต, ตโต ปจฺฉา เวทนาทโยติ. เอวํ โหตุ, กสฺมา ปน ปกิณฺณกราสิ เยวาปนกกฺกเมน อวตฺวา อกุสลภาเวน วุตฺตา. วิตกฺกวิจารปีตีหิ อิเม ฌาน-ราสิมฺหิ วุตฺตา, วีริยํ อินฺทฺริยราสิมฺหิ, อธิโมกฺโข ฉนฺโทติ อิเม เยวาปนเก วุตฺตาติ. สจฺจํ. ปกิณฺณกนามานุรูเปน หิ เอวํ วุตฺตาติ.

[๔] โสภณาเปกฺขาย อิตเร ปาปาเหตุกา อญฺเญ นาม, อิตราเปกฺขาย โสภณา อญฺเญ นาม. ตสฺมา อญฺเญ จ อญฺเญ จ อญฺเญติ กตฺวา ปาปา-เหตุกานญฺจ โสภณานญฺจ อญฺเญสํ สมานา, น อุทฺธจฺจสทฺธาทโย วิย เอกนฺตอกุสลาทิสภาวาติ **อญฺญสมานา**.

อญฺญสมานเจตสิกวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อกุสลเจตสิกวณฺณนา

[๕] เอกํ อุภยสาธารณํ อุทฺทิสิตฺวา อิทานิ อุทฺทิฏฺฐกฺกเมน อกุสลเจตสิกํ อุทฺทิสิตุํ **"โมโห"**ตฺยาทิมาห. เอตฺถ จ กสฺมา โมโห ปฐมํ วุตฺโตติ, วุจฺจเต, อิเม อกุสลเจตสิกา ปญฺจวิธา สพฺพากุสลสาธารณา โลภมูลสาธารณา โทส-มูลสาธารณา อุภยสาธารณา โมหมูลสาธารณาติ. โมโห อหิรีกํ อโนตฺตปฺปํ อุทฺธจฺจํ หิ สพฺพากุสลสาธารณา. โลโภ ทิฏฺฐิ มาโน โลภมูลสาธารณา. โทโส อิสฺสา มจฺฉริยํ กุกฺกุจฺจํ โทสมูลสาธารณา. ถินมิทฺธํ อุภยสาธารณํ. วิจิกิจฺฉา โมหมูลสาธารณา. เตสุ สพฺพากุสลสาธารณา ปฐมํ วุตฺตา. เตสุปิ มูลภูตตฺตา โมโห ปฐมํ วุตฺโต. ตโต ปจฺฉา โลกวินาสกภาเวน ปากฏตฺตา โลกวินาสกทุกํ.

ตโต ปจฺฉา อนฺติมจิตฺเต ปฏฺฐานตฺตา อุทฺธจฺจํ วุตฺตํ. ตโต ปจฺฉา อุทฺทิฏฺฐมูลกฺกเมน โลภมูลสาธารณา วุตฺตา. เตสุปิ มูลภูตตฺตา โลโภ ปฐมํ วุตฺโต. ตโต ปจฺฉา ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺเตสุ ชาตตฺตา ทิฏฺฐิ. ตโต ทิฏฺฐิวิปฺปยุตฺเตสุ ชาตตฺตา มาโน. ตโต ปจฺฉา โทสมูลสาธารณา วุตฺตา. เตสุปิ มูลภูตตฺตา โทโส ปฐมํ วุตฺโต. ตโต ปจฺฉา ปาฬิกฺกมํ นิสฺสาย อิสฺสามจฺฉริยกุกฺกุจฺจานิ. ตโต ปจฺฉา โลภโทสมูลุภยสาธารณํ. ตมฺปิ ปาฬิกฺกมํ นิสฺสาย ถินมิทฺธํ วุตฺตํ. ตโต โมหมูเล ปวตฺตา วิจิกิจฺฉา วุตฺตาติ.

อกุสลเจตสิกวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

โสภณเจตสิกวณฺณนา

[๖] อิโต ปรํ โสภณเจตสิกํ นามวเสน จตุธา วิภชิตฺวา ทสฺเสตุํ **"สทฺธา"**-ตฺยาทิมาห. กสฺมา ปน อเหตุกเจตสิกา น วุตฺตาติ. อาเวณิกาเหตุกเจตสิกานํ อสมฺภวโต. นนุ จ เตรส อญฺญสมานา จ โมโห จ กทาจิ อเหตุกจิตฺเต จ โมมูหจิตฺเต จ ชาตตฺตา อเหตุกา นามาติ. สจฺจํ, เต ปน น อญฺเญ เจตสิกา เอกนฺตอกุสลาทิสภาวา วิย อเนกนฺติกา, ตสฺมา อเหตุกาติ น วตฺตพฺพา. เอวํ โหตุ, กสฺมา ปน สทฺธาทโย เอกูนวีสติ เจตสิกา ปฐมํ วุตฺตาติ. วุจฺจเต, อิเม โสภณเจตสิกา นาม อนามวเสน จตุพฺพิธา. สนามิกา ติวิธา. อนามิกํ เอกวิธํ, เตสุ สนามิกา พหุกตฺตา ปฐมํ วุตฺตา. อนามิกํ ปญฺญินฺทฺริยํ อปฺปกตฺตา อนฺเต. สนามิเกสุ จ โสภณสาธารณตฺตา เอกูนวีสติ เจตสิกา ปฐมํ วุตฺตา, ตโต พหุกปฺปกวเสน วิรติโย. ตโต อปฺปมญฺญาโย วุตฺตา. เอวํ โหตุ, โสภณสาธารเณสุ สทฺธาว กสฺมา ปฐมํ วุตฺตาติ. วุจฺจเต, อิเม โสภณสาธารณา ทุวิธา ยุคฬายุคฬวเสน. สทฺธา ฯเปฯ ตตฺรมชฺฌตฺตตาติ อยุคฬา. กายปสฺสทฺธาทโย ยุคฬา. เตสุ อยุคฬา อปฺปตราปิ ธมฺมุทฺเทส-ปาฬิกฺกมํ นิสฺสาย ปฐมํ วุตฺตา. อยุคเฬสุ จ ยุคเฬสุ จ สทฺธาทีนํ กโมปิ ธมฺมุทฺเทสปาฬิกฺกมวเสน เวทิตพฺโพ.

[๗] เอวํ โหตุ, วิรติตฺตเย ปน กถํ, ตาหิ สรูเปน อนาคตา, เยวาปนเก อาคตาติ, เตสํ พหุกปฺปกอุภยมิสฺสกวเสน กโม เวทิตพฺโพ. **สมฺมาวาจา**ติ จตูหิ วจีทุจฺจริเตหิ วิรติ. **สมฺมากมฺมนฺโต** ตีหิ กายทุจฺจริเตหิ วิรติ. **สมฺมา-อาชีโว** ปน อุภเยหิ สตฺตหิ ทุจฺจริเตหิ วิรติ. ยทิ เอวํ สมฺมาอาชีโว เตหิ กึ วิเสโสติ. อตฺถิ วิเสโส, อาชีวเหตุํ อนเปกฺขิตฺวา กเตหิ วจีทุจฺจริเตหิ จ กายทุจฺจริเตหิ จ วิรติ สมฺมาวาจา สมฺมากมฺมนฺโต นาม. อเปกฺขิตฺวา กเตหิ สตฺตทุจฺจริเตหิ วิรติ สมฺมาอาชีโว นาม.

[๘] อปฺปมญฺญาสุ ปน **กรุณา** ทุกฺขิตสตฺตารมฺมณา. **มุทิตา** สุขิตสตฺตา-รมฺมณา. เตสุ ทุกฺขิตสตฺตสฺส พหุกตรตฺตา ตทารมฺมณิกา ปฐมํ วุตฺตา. **สพฺพถาปี**ติ . เอกูนวีสติโสภณสาธารณเจตสิเกหิ จ ตีหิ วิรตีหิ จ ทฺวีหิ อปฺปมญฺญาหิ จ ปญฺญินฺทฺริเยน จาติ สพฺพปฺปกาเรหิ ปญฺจวีสติ.

[๙] **เตรสญฺญสมานา จา**ตฺยาทิ ยถาวุตฺตานํ เจตสิกานํ ตีหิ ราสีหิ คณนคาถา.

โสภณเจตสิกวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

สมฺปโยคนยวณฺณนา

[๑๐] อิทานิ ยถาวุตฺเตหิ เจตสิเกหิ จิตฺตสฺส คณนปริจฺเฉทวเสน สมฺปโยคนยํ ทสฺเสตุํ **"เตสํ จิตฺตาวิยุตฺตานนฺ"**ตฺยาทิมาห. **จิตฺตุปฺปาเทสู**ติ วจนวิปลฺลาเสน วุตฺตํ. จิตฺตุปฺปาเทตฺยตฺโถ. เตน วุตฺตํ สีหฬฏีกายํ จิตฺตญฺจ ตํ อุปฺปาโท จาตฺยาทิ.

[๑๑] **อกุสเลเสฺววา**ติ เอตฺถ **เอว**สทฺโท นิวารณตฺโถ นิยมตฺโถ จ. โส หิ อกุสลจิตฺเตหิ อญฺญํ จิตฺตํ นิวาเรตฺวา จุทฺทสเจตสิเก อกุสลจิตฺเตสุ นิยเมติ, อกุสลจิตฺตานิ ปน จุทฺทสเจตสิเกสุ น นิยเมติ, อกุสลจิตฺเตสุ อญฺญสมานานมฺปิ อุปฺปชฺชนโต. **โสภเณเสฺววา**ติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย.

อญฺญสมานเจตสิกสมฺปโยคนยวณฺณนา

[๑๓] ตาว ปฐมํ วตฺตพฺโพ **วิตกฺโก** อุปฺปชฺชตีติ สมฺพนฺโธ. กสฺมา ปน วิตกฺโก ทฺวิปญฺจวิญฺญาเณสุ จ ทุติยชฺฌานาทีสุ จ นุปฺปชฺชตีติ. ทฺวิปญฺจวิญฺญาเณสุ ฌานงฺคกิจฺจรหิตตฺตา นุปฺปชฺชติ. ทุติยชฺฌานาทีสุ ปน ภาวนาพเลน นุปฺปชฺชติ. ตถา วิจาโรปิ.

[๑๕] **อธิโมกฺโข** จ ทสฺสนาทิมตฺตสภาวสฺส ทฺวิปญฺจวิญฺญาณสฺส อธิมุจฺจนรหิตตฺตา จ วิจิกิจฺฉาย จ ตสฺส ปฏิปกฺขตฺตา จ เตสุ นุปฺปชฺชติ.

[๑๖] **วิริยํ** ปญฺจทฺวาราวชฺชนทฺวิปญฺจวิญฺญาณสมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณาติ โสฬส-จิตฺเตสุ พลรหิตตฺตา นุปฺปชฺชติ.

[๑๗] **ปีติ** โทมนสฺสทุกฺขสหคตจิตฺเตสุ เตสํ ปฏิปกฺขตฺตา นุปฺปชฺชติ. ปญฺจปญฺญาสอุเปกฺขาสหคเตสุ ปน โสมนสฺเสน สห นิจฺจํ ปวตฺตตฺตา นุปฺปชฺชติ, ยทิ เอวํ สุขสหคตจตุตฺถชฺฌาเนสุ กสฺมา น ปวตฺตตีติ. สุขเวทนาย กายิกตฺตา มานสิกภูตา ปีติ ตตฺถ นุปฺปชฺชติ. จตุตฺถชฺฌาเนสุ ปน ภาวนาพเลน นุปฺปชฺชติ.

[๑๘] อเหตุกโมมูหจิตฺตานํ กตฺตุกามตาสภาวรหิตตฺตา **ฉนฺโท** เตสุ นุปฺปชฺชติ.

[๑๙] อิทานิ เตหิ ปกิณฺณกเจตสิเกหิ วิวชฺชิตพฺพอุปฺปชฺชิตพฺพจิตฺตุปฺปาเท คณนวเสน ทสฺเสตุํ **"เต ปนา"**ตฺยาทิมาห. ปกิณฺณกวิวชฺชิตา สปกิณฺณกา จ. เต ปน จิตฺตุปฺปาทา ยถากฺกมํ ยถา นิทฺทิฏฺฐวชฺชิตสหคตกมานุรูเปน ฉสฏฺฐิ ฯเปฯ วีสติ เจว ปญฺจปญฺญาส ฯเปฯ สตฺตติ จ เวทิตพฺพาติ โยชนา. กสฺมา วิตกฺกวิจารปีตีหิ วิตฺถาริเตน เอกวีสสตคณนนเยน วิวชฺชิตพฺพอุปฺปชฺชิตพฺพ-จิตฺตุปฺปาทา วุตฺตา อญฺเญหิ ตีหิ วิวชฺชิตพฺพอุปฺปชฺชิตพฺพจิตฺตุปฺปาทา สงฺเขป-ภูเตน เอกูนนวุติคณนนเยน วุตฺตาติ. วิตกฺกาทีนํ ฌานงฺคตฺตา จ อญฺเญสํ อฌานงฺคตฺตา จ วุตฺตา.

อญฺญสมานเจตสิกสมฺปโยคนยวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อกุสลเจตสิกสมฺปโยคนยวณฺณนา

[๒๐] **สพฺเพสุปี**เตฺยตฺถ **ปี**สทฺเทน ทฺวาทสากุสลจิตฺตานิ สมฺปิณฺเฑติ, เตน อิเมหิ จตูหิ เจตสิเกหิ วินิมุตฺตํ กิญฺจิ อกุสลจิตฺตํ นตฺถีติ ทสฺเสติ.

[๒๑] **โลภสหคตจิตฺเตเสฺววาติ** เอตฺถ **เอว**สทฺโท ปุพฺเพ วิย นิวตฺตน-นิยมตฺโถ. อิโต ปเรสุ อาธาเรสุปิ **เอว**สทฺโท อธิการํ กตฺวา โยเชตพฺโพ. กสฺมา ปน โลโภ ทฺวิมูเลสุ น ชายตีติ. ทุสฺสนมุยฺหนจิตฺตานํ รชฺชนรหิตตฺตา เตสุ โลโภ น ชายติ. ทุจฺจริตปทฏฺฐานภาเวน สมานชาติกา ทิฏฺฐิมานา เอกโต กสฺมา นุปฺปชฺชนฺตีติ. สกฺกายาทีหิ อภินิวิสมานา ทิฏฺฐิ จ อหํมานวเสน ปวตฺโต มาโน จ เกสรสีโห วิย อปเรน ตถาวิธสีเหน เอกคฺคหายํ เอกจิตฺตุปฺปาเท นุปฺปชฺชติ, ตสฺมา วิสุํ วิสุํ อุปฺปชฺชติ, เต อุโภ เจตสิกา โทสมูลาทีสุปิ อตฺตตฺตนิยสิเนหนิสฺสยวเสน เอกนฺตโลภปทฏฺฐานภาวโต นุปฺปชฺชนฺติ.

[๒๔] ทุสฺสนสฺส รชฺชนสํสปฺปนวิกฺขิปนานํ วิรุทฺธตฺตา **โทโส** ปฏิฆทฺวเยว อุปฺปชฺชติ, น โลภมูลโมหมูเลสุ. อิสฺสามจฺฉริยกุกฺกุจฺจานิ จ ปรสมฺปตฺติ-อุสฺสูยนฺตสฺส จ อตฺตสมฺปตฺติยา ปเรหิ สาธารณภาวานิจฺฉนฺตสฺส จ กตากต-ทุจฺจริตสุจริตานุโสจนฺตสฺส จ ตตฺถ ตตฺถ ปฏิหนนวเสน ปวตฺตนโต ปฏิฆจิตฺเตเสฺวว อุปฺปชฺชนฺติ, นาญฺเญสุ.

[๒๕] อกมฺมญฺญตาสภาวสฺส สภาวติกฺเขสุ จิตฺเตสุ อปฺปวตฺตนโต **ถินมิทฺธํ** สสงฺขาริเกเสฺวว ลพฺภติ, นาญฺเญสุ.

[๒๖] สํสปฺปนสภาวตฺตา **วิจิกิจฺฉา** วิจิกิจฺฉาจิตฺเตเยว ลพฺภติ. นาญฺเญสุ.

อกุสลเจตสิกสมฺปโยคนยวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

โสภณเจตสิกสมฺปโยคนยาทิวณฺณนา

[๒๙] **สพฺพถาปี**ติ นิยเตกปฺปหาราการหิปิ. ตสฺส วิวรณตฺถํ นิยตา เอกโตติ วุตฺตํ, กสฺมา ปน อิมา วิรติโย นานารมฺมณาปิ เอกมคฺคจิตฺเต นิยตา

เอกโต ลพฺภนฺตีติ. ปาทกชฺฌานาทิวเสน สมฺมาสงฺกปฺปวิรโต วิย วิรตีนํ กทาจิปิ วิรหาภาวโต เอกมคฺคงฺเคน กายทุจฺจริตาทีนํ เอกปฺปหาเรน สมุจฺฉินฺทนโต ผลงฺเคน จ ตปฺปฏิปฺปสฺสมฺภนโต นิยตา เอกโต ลพฺภนฺตีติ กสฺมา ปนิมา วิรติโย มคฺคจิตฺเต นิยตา ลพฺภนฺติ, นนุ ปญฺจงฺคิโก มคฺโค โหตีติ วุตฺโตติ. สจฺจํ, โส ปน ปุพฺเพเยว จิรกาลํ วิโสธิตภาวํ สนฺธาย วุตฺโต. น มคฺคจิตฺเต วิรตีนํ อภาวโต, เอตฺถ สิยา โจทนา, ปาณาทิวตฺถุๆ อารมฺมณํ กตฺวา สมุจฺเฉทวิรติ โหติ, อุทาหุ นิพฺพานํ อารมฺมณํ กตฺวาติ. นิพฺพานํ อารมฺมณํ กตฺวา. กามาวจรกุสเลสุ หิ สมาทานสมฺปตฺตวเสน วิรมณภาวโต ปาณาทิวตฺถุๆ อารมฺมณํ กตฺวา วิรติ โหติ. อิธ ปน ปาณาติปาตาทิกฺริยาปธมจฺฉินฺทนวเสน ตํ กฺริยํ กาตุๆ น เทติ, ตสฺมา นิพฺพานเมว อารมฺมณํ กตฺวา สมุจฺเฉทวิรติ โหติ. กามาวจรกุสเลเสฺววาติ เอตฺถ **เอว**สทฺเทน กามปากกฺริยมหคฺคตจิตฺเตสุ สมฺภวํ นิวาเรติ. วิปากกฺริเยสุ มา ลพฺภนฺตุ. เอกนฺตกุสลสภาวตฺตา. มหคฺคตกุสเลสุ ปน กสฺมา น ลพฺภนฺตีติ. กายวจีกมฺมานํ วิโสธนมตฺตวเสน วา ทุจฺจริตาทีนํ สมุจฺเฉทวเสน วา มหคฺคตกุสลานิ น ปวตฺตนฺติ. สีลวิโสธนวเสน ปน สุวิโสธิตกายวจีปโยคสฺส จิตฺตสมาธานมตฺเตน ปวตฺตนฺติ, ตสฺมา เตสุ วิรติโย น ลพฺภนฺติ. อนิยตตฺตา นานารมฺมณตฺตา จ กทาจิ วิสุๆ วิสุนฺติ วุตฺตๆ.

[๓๐] อปฺปนาปตฺตอปฺปมญฺญาโย กทาจิ โสมนสฺสรหิตา น โหนฺติ, ตสฺมา ปญฺจมชฺฌานๆ วิวชฺเชติ. อปฺปมญฺญานๆ อนิยตตฺตา ทุกฺขิตสุขิตสตฺตนานา-รมฺมณตฺตา จ **"กทาจิ นานา หุตฺวา"**ติ วุตฺตๆ. กสฺมา ปน เอตา อปฺปมญฺญาโย กามวิปากโลกุตฺตเรสุ น ชายนฺตีติ. ภินฺนารมฺมณตฺตา. อปฺปมญฺญาโย หิ สตฺตารมฺมณา. กามวิปากโลกุตฺตรานิ ปน เอกนฺตปริตฺตนิพฺพานารมฺมณานิ.

[๓๓] เอวๆ เจโตยุตฺตเจตสิเก นิยตานิยตวเสน ทฺวิธา ทสฺเสตุๆ **"อิสฺสา-มจฺเฉรกุกฺกุจฺจา"**ตฺยาทิมาห. อิสฺสามจฺเฉรกุกฺกุจฺจานิ จ วิรตี จ กรุณาทิ จ **อิสฺสามจฺเฉรกุกฺกุจฺจวิรติกรุณาทโย.** อิสฺสามจฺเฉรกุกฺกุจฺจวิรติกรุณาทโยติปิ ปาโฐ. เอกมุทิตาย อญฺญปทตฺถตฺตา โย พหุวจนๆ น ลพฺเภยฺย, ตสฺมา วิรตี จ กรุณาทิ จ วิรติกรุณาทโยติ. อสมาหารทฺวนฺโท สุนฺทโร. อิสฺสามจฺเฉรกุกฺกุจฺจ-วิรติกรุณาทโย นานารมฺมณา นิยตตฺตา นานา หุตฺวา กทาจิ ชายนฺติ. มาโน จ

กทาจิ ชายติ, ถินมิทฺธํ ตถา กทาจิ สห เอกโต ชายติ. เอตฺถ **จ**สทฺเทน อนิยตตฺตํ สมุจฺเจติ. อถ วา **จ**สทฺทํ สหาติ เอตฺถาปิ โยเชตฺวา ถินมิทฺธํ อิสฺสามจฺเฉรกุกฺกุจฺเจหิ จ มาเนน จ ตถา กทาจิ สห จ นานา จ ชายตีติ โยชนา. ถินมิทฺธญฺหิ อนิยตตฺตา ปฏิฆสมฺปยุตฺตจิตฺเต อิสฺสามจฺเฉรกุกฺกุจฺเจหิ กทาจิ สทฺธึ กทาจิ นานา หุตฺวา ชายติ, ทิฏฺฐิคตวิปฺปยุตฺเตสุ จ มาเนน กทาจิ สทฺธึ กทาจิ นานา หุตฺวา ชายติ. ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตสสงฺขาริกจิตฺเตสุ ปน เตหิ นานา หุตฺวา ชายตีตฺยาธิปฺปาโย.

[๓๔] เอวํ เจตสิเกหิ จิตฺตคณนปริจฺเฉทวเสน สมฺปโยคนยํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ เจตสิกคณนปริจฺเฉทวเสน สงฺคหนยํ ทสฺเสตุํ **"สงฺคหญฺจ ปวกฺขามี"**-ตฺยาทิมาห. ตตฺถ **สงฺคหนฺ**ติ คณนํ.

[๓๕] กสฺมา ปน สมฺปโยโค วิย เจตสิกุทฺเทสกฺกเมน สงฺคโห น วุตฺโตติ. เจตสิกานํ คณนตฺตา. สมฺปโยโค หิ เจตสิกํ นิสฺสาย จิตฺตานํ คณนตฺตา เจตสิกุทฺเทสกฺกเมน วุตฺโต. สงฺคโห ปน จิตฺตํ นิสฺสาย เจตสิกานํ คณนตฺตา ภูมิกฺกมจิตฺตวเสน วุตฺโต. เอวํ โหตุ, กสฺมา เหฏฺฐา วุตฺตภูมิกฺกเมน น วุตฺโตติ. พหุกปฺปกคณนสงฺขฺยากฺกเมน อีทิโส อุกฺกฏฺฐตรตมาทิกฺกโม วุตฺโต. ยชฺเชวํ กสฺมา อฏฺฐตึสาปีติ พหุกสงฺขฺยา วุตฺตาติ. อุกฺกฏฺฐวเสน วุตฺตตฺตา. นิปฺปริยาเยน หิ วิรติ อปฺปมญฺญานํ ภินฺนารมฺมณภาเวน ปจฺเจกเมว โยเชตพฺพตฺตา กทาจิ จตุตฺตึส กทาจิ เตตฺตึสปิ ลพฺภนฺตีติ. **ปญฺจตึสา**ติ จ อุกฺกฏฺฐปริจฺเฉเทน วุตฺตํ. กรุณามุทิตา หิ เอกโต นุปฺปชฺชนฺตีติ. วกฺขติ หิ ปจฺเจกเมว โยเชตพฺพาติ.

[๓๖] อปฺปมญฺญานํ วิวชฺเช การณํ วุตฺตเมว. วิตกฺกาทโย ปน ภาวนา-วเสน วิวชฺเชติ.

โสภณเจตสิกสมฺปโยคนยาทิวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

มหคฺคตจิตฺตสงฺคหนยวณฺณนา

[๓๘] **วิรติตฺตยวชฺชิตาติ** เอตฺถาปิ การณํ เหฏฺฐา วุตฺตเมว. **กรุณา-มุทิตา ปเนตฺถ ปจฺเจกเมว โยเชตพฺพาติ** เอตฺถ มหคฺคตจิตฺเต กรุณา มุทิตา นานา หุตฺวา ชายนฺตีตฺยาธิปฺปาโย. มหคฺคตจิตฺเต วิตกฺกาทีนํ วิวชฺชนมฺปิ ภาวนาพเลน โหติ.

มหคฺคตจิตฺตสงฺคหนยวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

กามาวจรโสภณจิตฺตสงฺคหนยวณฺณนา

[๔๐] **กามาวจรโสภเณสุ ปน กุสเลสุ ตาว ปฐมทฺวเยติ** ตีสุปิ ปเทสุ ปฐมํ ปฐมํ นิทฺธารณภาคี. ปจฺฉิมํ ปจฺฉิมํ นิทฺธารณียํ. ภินฺนารมฺมณตฺตา เอกจิตฺตุปฺปาเท เอเกกเมว อุปฺปชฺชนฺตีติ กตฺวา อปฺปมญฺญาวิรติโย ปเนตฺถ ปจฺเจกเมว โยเชตพฺพาติ วุตฺตํ. **ตถาติ** เอเตน อฏฺฐตึสสงฺขฺยํ อากฑฺฒติ. ทุติยทฺวเย ญาณวชฺชิตา เต เอว สตฺตตึส ธมฺมา สงฺคหํ คจฺฉนฺตีติ โยชนา, เสเสสุปิ เอเสว นโย. อปฺปมญฺญา วิรตีนํ กามวิปากกฺริยจิตฺเต วิวชฺชเน การณํ เหฏฺฐา วุตฺตเมว.

[๔๒] พฺยติเรกวเสน อลพฺภมานตํ ทสฺเสตุ **"น วิชฺชนฺเตตฺถา"**ตฺยาทิมาห. **เอตฺถาติ** โสภณจิตฺเตสุ. **ทฺวยนฺติ** อปฺปมญฺญาวิรติวเสน ทฺวยं. ลพฺภมานา-ลพฺภมานวเสน เภทกรธมฺเม ทสฺเสตุ **"อนุตฺตเร"**ตฺยาทิมาห. ตตฺถ อนุตฺตเร จิตฺเต **ฌานธมฺมา** วิตกฺกวิจารปีติสุขฌานธมฺมา ปฐมชฺฌานจิตฺตาทีหิ ทุติยชฺฌาน-จิตฺตาทีนํ **วิเสสกา** เภทกรา. **มชฺฌิเม** มหคฺคเต อปฺปมญฺญา จ ฌานธมฺโม จ ตถา วิเสสกา. **ปริตฺเต** กามจิตฺเต อปฺปมญฺญา จ วิรติญาณปีตี จ กุสลาทีหิ วิปากาทีนํ วิเสสกาติ โยชนา. เอตฺถ หิ ทุติยชฺฌานาทีสุ วิตกฺกสฺส อปฺปวตฺตนํ วิเสสนํ นาม. เอวํ เสเสสุปิ กามจิตฺเตสุ หิ อปฺปมญฺญากุสลกฺริเยหิ วิปากานํ วิเสสกา. วิรตี กุสเลหิ วิปากกฺริยานํ วิเสสกา. ญาณํ ปฐมตติยยุคเฬหิ ทุติย-จตุตฺถยุคฬานํ วิเสสกํ. ปีติ โสมนสฺสสหคเตหิ อุเปกฺขาสหคตานํ วิเสสกา.

กามาวจรโสภณจิตฺตสงฺคหนยวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อกุสลจิตฺตสงฺคหนยวณฺณนา

[๔๗] เอตฺถ **ปฏิฆสมฺปยุตฺตอสงฺขาริเก** ภินฺนารมฺมณตฺตา อิสฺสามจฺฉริย-กุกฺกุจฺจานิ ปจฺเจกเมว โยเชตพฺพานิ.

[๔๘] วิเสเสตฺวา อสงฺขาริกโต **วิเสเสตฺวา.**

อกุสลจิตฺตสงฺคหนยวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อเหตุกจิตฺตสงฺคหนยวณฺณนา

[๕๓] อเหตุเกสุ กสฺมา เหฏฺฐา อุทฺทิฏฺฐานุกฺกเมน อวตฺวา หสน-จิตฺตาทีนิ ปฐมํ วุตฺตานีติ. พหุกปฺปกคณนวเสน ปริวชฺชนสฺส สุกรตฺตา อูนสงฺขฺยานุกฺกมํ วุตฺตานิ.

[๕๗] **จตฺถาว สงฺคโหติ** กสฺมา วุตฺตํ. นนุ โวฏฺฐพฺพนสุขสนฺตีรเณสุ เจตสิกานิ วิสุ๋ วิสุ๋ คเหตพฺพานีติ. สจฺจํ, ตถาปิ เอกาทสคณนสมานวเสน เอวํ วุตฺตํ.

[๕๙] **สตฺต** สพฺพจิตฺตสาธารณา สพฺพตฺถ อเหตุเกสุ ลพฺภนฺติ. **เสสา** ปกิณฺณกเจตสิกา ยถารหํ ลพฺภนฺติ. **อิติ** เจตสิกปริจฺเฉทปฺปกาเรน วิตฺถารโต เตตฺตึสวิธสงฺคโห วุตฺโตติ โยชนา.

อิติ สงฺเขปวณฺณนาย ทุติยปริจฺเฉทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

๓. ตติยปริจฺเฉท

ปกิณฺณกสงฺคหวิภาค

[๑] เอวํ ทฺวีหิ ปริจฺเฉเทหิ จิตฺตเจตสิกสงฺคหํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ จิตฺต-เจตสิกานํ เวทนาทิวิภาคโต จ ตตฺถ เวทนาทิวิภาเคน ภินฺนจิตฺตุปฺปาทวิภาคโต จ ปกิณฺณกสงฺคหํ ทสฺเสตุํ **"สมฺปยุตฺตา"**ตฺยาทิมาห. **ยถาโยคํ** อตฺตโน อตฺตโน สภาเวน อนุรูปโยคํ สมฺปยุตฺตา เจตสิกา ธมฺมา จิตฺตสมฺปยุตฺตวเสน เอกูน-นวุติวิธาปิ สภาวโต อารมฺมณวิชานนผุสนาทินา อตฺตโน อตฺตโน สภาเวน เตปญฺญาส โหนฺติ, อิทานิ เตสํ จิตฺตเจตสิกานํ **ยถารหํ** วิภาคารหํ อนติกฺกม-เวทนา เหตุโต กิจฺจทฺวารารมฺมณวตฺถุโต จ จิตฺตุปฺปาทวเสเนว สงฺคโห นาม นียเต อุปนียเต, น จิตฺตุปฺปาทวิรเหนาตฺยาธิปฺปาโย.

เวทนาสงฺคหวณฺณนา

[๓] **ตตฺถา**ติ เตสุ ฉสุ สงฺคเหสุ เวทนาสงฺคเห ตาว ปฐมํ เอวํ วิภาโค เวทิตพฺโพ. เวทนานํ วิภาเคน จิตฺตุปฺปาทานํ สงฺคโห **เวทนาสงฺคโห** นนุ "เทฺวมา ภิกฺขเว เวทนา สุขา ทุกฺขา"ติ[๑] วุตฺตํ. กสฺมาติ ติวิธา เวทนาติ วุตฺตนฺติ. สจฺจํ, ตํ ปน อนวชฺชํ อทุกฺขมสุขํ สุขเวทนายฺ สาวชฺชํ อทุกฺขมสุขํ ทุกฺข-เวทนายฺ สงฺคเหตฺวา วุตฺตํ. อิธ ปน วิภาคํ กาตุํ **"ติวิธา"**ติ วุตฺตํ. เอวญฺจ กตฺวา กายิกมานสิกสาตาสาตเภเทน วิภาคํ ทสฺเสตุํ **"สุขํ ทุกฺขं"**ตฺยาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ อทุกฺขมสุขา เอกนฺตมานสิกตฺตา เอกธาว. อยเมตฺถ สภาวเภโท, ภูมิชาติวเสน พหุธา ภวนฺติ. ตตฺถ หิ สุขํ ทุกฺขํ โทมนสฺสญฺจ กามาวจรภูมิวเสน เอเกกเมว. โสมนสฺสุเปกฺขานิ ปน กามาทิจตุภูมิวเสน จตฺตาริ จตฺตารีติ เอวํ ภูมิวเสน เอกาทสวิธา ภวนฺติ. ชาติวเสน สุขํ ทุกฺขํ เอเกกวิปากชาติโย. โทมนสฺสํ เอกํ อกุสลชาติเยว. โสมนสฺสุเปกฺขานิ ปน มาติกานยภูเตน กุสลากุสลา-

---

[๑] สํ.สฬา. ๑๘/๒๖๗/๒๐๖ (อตฺถโต สมานํ.)

พฺยากตชาติวเสน ตีณิ ตีณิ. นิทฺเทสนยภูเตน กุสลากุสลวิปากกฺริยชาติวเสน จตฺตาริ จตฺตาริ. เอวํ ชาติวเสน นวธา เอกาทสวิธา ภวนฺติ.

[๔] เอวํ เวทนาทิวิภาคํ ทสฺเสตฺวา ตาสํ วเสน จิตฺตุปฺปาทสงฺคหํ ทสฺเสตุํ **"ตตฺถา"**ตฺยาทิมาห. **ตตฺถาติ** ตสฺมึ เวทนาสงฺคเห. **ตถาติ** ปเทน เอกเมว ปทํ สงฺคณฺหาติ.

[๕] **โสมนสฺสสหคตจิตฺตานิ** ปน ทฺวาสฏฺฐิวิธานิ ภวนฺตีติ สมฺพนฺโธ.

[๗] **เสสานีติ** สุขทุกฺขโสมนสฺสโทมนสฺสสหคเตหิ อวเสสานิ โลภมูลานิ จตฺตาริ, โมหมูลานิ เทฺว. อเหตุเกสุ กุสลากุสลวิปากวเสน อฏฺฐ จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ, เทฺว สมฺปฏิจฺฉนานิ, เทฺว อุเปกฺขาสนฺตีรณานิ, เทฺว อาวชฺชนานิ, ทฺวาทสกามาวจร-อุเปกฺขาสหคตานิ เตวีสติมหคฺคตโลกุตฺตรปญฺจมชฺฌานานิ จาติ ปญฺจปญฺญาส.

เวทนาสงฺคหวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

เหตุสงฺคหวณฺณนา

[๑๐] อิทานิ เหตุวิภาคํ ทสฺเสตฺวา ตทฺวิภาควเสน ตํสหคตานํ จิตฺตุปฺ-ปาทานํ สงฺคหํ ทสฺเสตุํ **"เหตุสงฺคเห"**ตฺยาทิมาห, โลภาทิเหตุวิภาเคน ตํสมฺปยุตฺตานํ สงฺคโห เหตุสงฺคโห, ตสฺมึ. **ฉพฺพิธาติ** อิทํ สภาวเภทวเสน วุตฺตํ. ภูมิชาติวเสน ปน พหุธา ภวนฺติ. ตตฺถ หิ โลภาทโย ตโย กามาวจราเยว, อโลภาทโย ปน กามาทิจตุภูมิวเสน ทฺวาทสาติ เอวํ ภูมิวเสน ปนฺนรส. ชาติวเสน จ นวธา ทฺวาทสธา วา ภวนฺติ. ตตฺถ หิ โลภาทโย ตโย อกุสลชาติกาเยว. อโลภาทโย ปน มาติกานยภูเตน กุสลาพฺยากตวเสน ฉพฺพิธา นิทฺเทสนยภูเตน วา กุสลวิปากกฺริยวเสน นวธา ภวนฺติ.

[๑๑] เอวํ เหตุวิภาคํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ ตํสมฺปยุตฺตจิตฺตานํ สงฺคหํ ทสฺเสตุํ **"ตตฺถา"**ตฺยาทิมาห. **ตตฺถาติ** เหตุสงฺคเห.

[๑๓] **ตตฺถ** เอกสตฺตติสเหตุกจิตฺเตสุ. **เอกเหตุกานีติ** เอกโมหเหตุกานิ.

[๑๔] **ทฺวิเหตุกานีติ**[๑] โลภมูเล โลภโมหวเสน, โทสมูเล โทสโมหวเสน, ทฺวาทส ญาณวิปฺปยุตฺเตสุ อโลภาโทสวเสน ทฺวิเหตุกานิ.

[๑๕] **ติเหตุกานีติ** อโลภาโทสาโมหวเสน ติเหตุกานิ.

[๑๖] เอวํ มาติกานเยน ชาติเภเทน เหตุสงฺคหํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ ตํสมฺปยุตฺตานํ จิตฺตานํ สงฺเขเปน สงฺคหํ ทสฺเสตุํ **"โลโภ"**ตฺยาทิมาห.

เหตุสงฺคหวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

กิจฺจสงฺคหวณฺณนา

[๑๘] อิทานิ กิจฺจวิภาคํ ทสฺเสตฺวา ตํกิจฺจวนฺตานํ สงฺคหํ ทสฺเสตุํ **"กิจฺจสงฺเคห"**ตฺยาทิมาห. กิจฺจวิภาเคน ตํกิจฺจวนฺตานํ สงฺคโห **กิจฺจสงฺคโห.** ตสฺมึ กิจฺจสงฺเคห, กิจฺจานิ นาม จุทฺทสวิธานิ ภวนฺตีติ สมฺพนฺโธ.

[๑๙] อิมานิ กิจฺจานิ ฐานวเสน ปากฏานิ โหนฺตีติ กตฺวา ตํ ปเภทํ ทสฺเสตุํ **"ปฏิสนฺธี"**ตฺยาทิ วุตฺตํ, อถ วา กิจฺจวนฺตานํ ปฏิสนฺธาทีนํ ฐานานิ, กิจฺจานมฺปิ ฐานานิ นามาติ ทสฺเสตุํ **"ปฏิสนฺธี"**ตฺยาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ **ปฏิสนฺธิภวงฺคาวชฺชนปญฺจวิญฺญาณฐานานํ วเสนา**ติ เอตฺถ **ฐาน**สทฺโท ทฺวนฺทโต ปรํ โหติ. ปฏิสนฺธิฐานนฺตฺยาทิ วุตฺตํ โหติ. ปฏิสนฺธิยา ฐานํ ปฏิสนฺธิฐานํ. จุติภวงฺคานนฺตรํ ปฏิสนฺธิฐานนฺ นาม. เอวํ เสเสสุปิ. สีหฬฏีกายํ ปน "สิลา-ปุตฺตกสฺส สรีรนฺ"ตฺยาทีสุ[๒] วิย อเภทเภทปริกปฺปนํ วุตฺตํ. เอวญฺจ สติ ตตฺถ จุติภวงฺคานมนฺตราตฺยาทิวจนมฺปิ น วตฺตพฺพํ. ปญฺจวิญฺญาณมฺปิ เอกฏฺฐานภาเวน น คเหตพฺพํ, ภินฺนสรูปตฺตา. ตสฺมา จุติภวงฺคานํ อนฺตราทโย ปฏิสนฺธาทีนํ ฐานานีติ คเหตพฺพานิ. **อาทิ**สทฺเทน สมฺปฏิจฺฉนฏฺฐานาทีนิ ฉ ฐานานิ คเหตพฺพานิ. **เตสนฺ**ติ ปฏิสนฺธิกิจฺจาทีนํ. **ทสธา**ติ อิทํ ฐานสามญฺญวเสน วุตฺตํ. ปุพฺพาปร-จิตฺตวิเสสวเสน ปน ปญฺจวีส ฐานานิ โหนฺติ. ตถา หิ วุตฺตํ :-

---

[๑] อภิธมฺมตฺถสงฺคเห "ทฺวิเหตุกจิตฺตานี"ติ ทิสฺสติ. [๒] เนตฺติ.อฏ. ๗๗, สารตฺถ.ฏี. ๓/๔๖๒, เหฏฺฐา ๒๑๐.

"เอกวิธํ สนฺธิฏฺฐานํ ฉฐานานิ ภวงฺคสฺส
ทฺวิฐานาวชฺชนํ ปญฺจ- วิญฺญาณาทีนเมกกํ.

โวฏฺฐพฺพนสฺส ทฺวานํ ชวนํ ฉ ตทาลมฺพนํ
ทฺวิฐานํ จุติยา ฐานํ ติเธวํ ปญฺจวีสติ.

จุภนฺตรํ สนฺธิฐานํ ปอา, ตอา, ชอา, โวอา,
ตจุ, ชจุนฺตรํ ภสฺส ฉฐานํ ปริทีปเย.

ภวิ, ภชนฺตรเมว ทฺ อาฐานํ อาสนฺตรํ
วิฐาเนกํ วิตินฺตรํ สํ ฐาเนกํ สโวนฺตรํ.

ตี ฐาเนกํ ทฺ โวฐานํ ตีช, ตีภนฺตรํ ตถา
โวต, โวภ, โวจุนฺตรํ อาต, อาภ, อาจุนฺตรํ.

ชฐานํ ฉ, ชภ, ชจุน- ตรํ เถยฺยํ ทฺ ตฐานํ
ตป, ชป, ภปนฺตรํ จุติฐานํ ติธา มตนฺ"ติ.

[๒๐] อิทานิ ปฏิสนฺธิกิจฺจวนฺตํ เอตฺตกํ จิตฺตนฺติ กิจฺจวนฺตานํ จิตฺตานํ สงฺคหํ ทสฺเสตุํ **"ตตฺถ เทฺว"**ตฺยาทิมาห.

[๒๗] ตโต ปรํ เอกสฺส จิตฺตสฺส เอตฺตกานิ กิจฺจานิ สนฺตีติ กิจฺจานํ สงฺคหํ ทสฺเสตุํ **"เตสุ ปนา"**ตฺยาทิ วุตฺตํ.

[๓๓] **ปฏิสนฺธาทโย** นาม จิตฺตุปฺปาทา กิจฺจเภเทน จุทฺทส อิติ ปกาสิตา. ฐานเภเทน ทสธา ปกาสิตา.

[๓๔] **เอกทฺวิติจตุปญฺจกิจฺจฐานานิ** เอกกิจฺจทฺวิกิจฺจติกิจฺจจตุกิจฺจปญฺจ-กิจฺจานํ ฐานภูตานิ จิตฺตานิ ยถากฺกมํ อฏฺฐสฏฺฐิ จ ตถา เทฺว จ นว จ อฏฺฐ จ เทฺว จาติ นิทฺทิเส.

กิจฺจสงฺคหวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

ทฺวารสงฺคหวณฺณนา

[๓๕] ทฺวารานญฺจ ตำทฺวาริกานญฺจ สงฺคโห **ทฺวารสงฺคโห.** ตสฺมึ ทฺวารสงฺคเห, ทฺวารานิ นาม ฉพฺพิธานิ ภวนฺตีติ โยชนา.

[๓๖] **ตตฺถ** ทฺวารสงฺคเห เอวมตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ. **จกฺขุเมว** ปสาทจกฺขุ เอว จกฺขุทฺวาริกจิตฺตานำ นิวาสวเสน ทฺวารำ จกฺขุทฺวารนฺติ เอวำ วตฺตพฺเพปิ ลหุก-นเยน จกฺขุเมว จกฺขุทฺวารนฺติ วุตฺตำ. **เอว**สทฺเทน จกฺขุสฺส ทฺวาริกภาวำ นิวตฺเตติ. ทฺวารภาวญฺจ นิยเมติ.

[๓๘] อาวชฺชนาทีนำ มนานำ ปวตฺติมุขภาเวน ทฺวารำ **มโนทฺวารำ.** ภวสฺส อวิจฺฉินฺนสนฺตานภวสฺส องฺคำ การณำ **ภวงฺคำ.** สามญฺญวเสน วุตฺเตปิ อิธ ภวงฺคุปจฺเฉโท คเหตพฺโพ.

[๓๙] อิทานิ ทฺวาริกจิตฺตานำ สงฺคหำ ทสฺเสตุำ **"ตตฺถา"**ตฺยาทิ วุตฺตำ. ตตฺถ เตสุ จกฺขาทิทฺวาเรสุ จกฺขุทฺวาเร ฉจตฺตาลีส จิตฺตานิ ยถารหำ อุปฺปชฺชนฺตีติ โยชนา. ตตฺถ **ฉจตฺตาลีสา**ติ ปญฺจทฺวาราวชฺชนำ เทฺว จกฺขุวิญฺญาณานิ เทฺว สมฺปฏิจฺฉนานิ ตีณิ สนฺตีรณานิ โวฏฺฐพฺพนำ ทฺวาทส อกุสลานิ อฏฺฐ มหากุสลานิ นว กามกฺริยชวนานิ อฏฺฐ มหาวิปากตทารมฺมณานิ จาติ ฉจตฺตาลีส. **ยถารหนฺ**ติ อนิฏฺฐอนิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมเณ อกุสลวิปากานิ. อิฏฺฐ-อิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมเณ กุสลวิปากานิ ภวนฺติ. โสตทฺวาราทีสุ อตฺตโน อตฺตโน วิญฺญาณำ ปกฺขิปิตฺวา ฉจตฺตาลีส จิตฺตานิ คเหตพฺพานิ.

[๔๐] **ปญฺจปญฺญาสชวนตทารมฺมณวเสนา**ติ เอกูนตีสกามชวนานำ อฏฺฐารสมหคฺคตชวนานำ อฏฺฐโลกุตฺตรชวนานญฺจาติ ปญฺจปญฺญาสชวนานญฺจ เอกาทสตทารมฺมณานญฺจ วเสน.

[๔๑] **เอกูนวีสตี**ติ เทฺว อุเปกฺขาสหคตสนฺตีรณานิ อฏฺฐ มหาวิปากานิ นว มหคฺคตวิปากานิ จาติ เอกูนวีสติ.

[๔๒] **ยถารหเมกทฺวาริกจิตฺตานี**ติ ปญฺจวิญฺญาณำ สกสกทฺวาริกำ. มหคฺคตโลกุตฺตรชวนานิ มโนทฺวาริกานิ.

[๔๕] ฉทฺวาริกานิ เจว ทฺวารวิมุตฺตานิ จาติ เอตฺถ สนฺตีรณตทารมฺมณกิจฺจกาเล **ฉทฺวาริกานิ.** ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติกิจฺจกาเล **ทฺวารวิมุตฺตานิ.**

[๔๖] มหคฺคตวิปากจิตฺตานํ ทฺวาริกกิจฺจาภาวา **"ทฺวารวิมุตฺตาเนวา"**ติ วุตฺตํ.

[๔๗] เอกทฺวาริกานิ จ ปญฺจทฺวาริกานิ จ ฉทฺวาริกานิ จ ฉทฺวาริก-ทฺวารวิมุตฺตานิ จ สพฺพถา วิมุตฺตานิ จ จิตฺตานิ ยถากฺกมํ ฉตฺตึสติ ตถา ตีณิ เอกตึส ทสธา นวธาติ ปญฺจธา ปริทีปเยติ โยชนา.

ทฺวารสงฺคหวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อาลมฺพนสงฺคหวณฺณนา

[๔๘] อารมฺมณานญฺจ อารมฺมณิกานญฺจ สงฺคโห **อาลมฺพนสงฺคโห.** ตสฺมึ อาลมฺพนสงฺคเห, อารมฺมณานิ นาม ฉพฺพิธานิ ภวนฺตีติ โยชนา.

[๔๙] **ตตฺถ** เตสุ อารมฺมเณสุ เอวมตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ.

[๕๑] อิทานิ ฉพฺพิธารมฺมณํ ฉทฺวาริกจิตฺเตหิ โยเชตุกาโม **"ตตฺถา"**ตฺยาทิมาห วุตฺตํ. **ตตฺถ** เตสุ ฉสุ อารมฺมเณสุ รูปเมว อารมฺมณํ โหติ.

[๕๒] **ยถารหนฺ**ติ รูปาทิปญฺจารมฺมณานิ จ ปสาทสุขุมรูปจิตฺตเจตสิกานิ จ ปจฺจุปฺปนฺนาตีตานาคตารมฺมณานิ. นิพฺพานปญฺญตฺติ ปน กาลวิมุตฺตารมฺมณา.

[๕๓] ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติสงฺขาตานํ ทฺวารวิมุตฺตานํ ปน ฉพฺพิธมฺปิ อารมฺมณํ โหตีติ สมฺพนฺโธ. **ปิ**สทฺเทน เกสญฺจิ ปฏิสนฺธาทีนํ อวยววเสน อารมฺมณภาวํ สมฺปิณฺเฑติ. รูปาวจราทีนญฺหิ ธมฺมารมฺมณเมว อารมฺมณํ โหติ. **ยถาสมฺภวนฺ**ติ ตตฺถภูมิกปฏิสนฺธาทีนํ รูปาทิตตฺถทฺวาริกคหิตปจฺจุปฺปนฺนาทิสมฺภวานุรูปํ. เอตฺถายมธิปฺปาโย. กามาวจรปฏิสนฺธิภวงฺคานํ รูปาทิปญฺจารมฺมณํ ฉทฺวารคฺคหิตํ ปจฺจุปฺปนฺนาตีตภูตํ กมฺมนิมิตฺตํ อารมฺมณํ โหติ. มโนทฺวารคฺคหิตํ กมฺมคตินิมิตฺตํ ปน ยถากฺกมํ เอกนฺเตน อตีตกมฺมปจฺจุปฺปนฺนรูปารมฺมณํ. รูปาวจรปฐมตติยา รูปปฏิสนฺธีนํ ธมฺมารมฺมณภูตํ มโนทฺวารคฺคหิตํ ปญฺญตฺติภูตํ กมฺมนิมิตฺตเมว

อารมฺมณนฺ, เสสานนฺ ทุติยจตุตฺถานนฺ ปน ธมฺมารมฺมณาตีตภูตนฺ มโนทฺวารคฺคหิตนฺ กมฺมนิมิตฺตเมว อารมฺมณนฺ โหตีติ **เยภุยฺเยนา**ติ อิมินา อสณฺณสตฺตภวโต จวนฺตานนฺ สตฺตานนฺ กามปฏิสนฺธาทีนนฺ อนนฺตรภวนฺตเร ฉทฺวาริเกน อคฺคหิตมฺปิ กมฺมกมฺมนิมิตฺตคตินิมิตฺตารมฺมณนฺ โหตีติ ทสฺเสติ.

[๕๔] **เตสู**ติ จกฺขุทฺวาริกาทิจิตฺเตสุ.

[๕๗] ปจฺจเวกฺขณวิปสฺสนาภาเวน อปฺปวตฺตนโต **"โลกุตฺตรวชฺชิตสพฺพา-รมฺมณานี"**ติ วุตฺตนฺ.

[๕๘] อรหนฺตสนฺตาเน อปฺปวตฺตนโต จ เสกฺขปุถุชฺชนานนฺ อรหโต ปาฏิปุคฺคลิกจิตฺตสฺส อนธิคตภาเวน อชานนโต จ **"อรหตฺตมคฺคผลวชฺชิต-สพฺพารมฺมณานี"**ติ วุตฺตนฺ.

[๖๓] **ปญฺจวีสา**ติ เตวีสกามวิปากปญฺจทฺวาราวชฺชนหสนจิตฺตานิ ปริตฺตมฺหิ กามารมฺมเณ ปวตฺตนฺติ. **ฉ จิตฺตานิ** ทุติยจตุตฺถารุปฺปกุสลวิปากกฺริยจิตฺตานิ. **เอกวีสติ** รูปาวจรปนฺนรสอรูปปจฺจมตติยฉจิตฺตานิ. อฏฺ โลกุตฺตรจิตฺตานิ. วีส-ทฺวาทสากุสลญาณวิปฺปยุตฺตอฏฺกามาวจรกุสลกฺริยจิตฺตานิ. ปญฺจญาณสมฺปยุตฺต-กามาวจรกุสลอภิญฺญากุสลจิตฺตานิ อคฺคมคฺคผลวชฺชิตารมฺมเณ. ฉ จ ญาณ-สมฺปยุตฺตกามาวจรกฺริยกฺริยาภิญฺญาโวฏฺฐพฺพนจิตฺตานิ สพฺพารมฺมเณ ปวตฺตนฺติ จสทฺโท วากฺยสมุจฺจยตฺโถ.

อาลมฺพนสงฺคหวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

วตฺถุสงฺคหวณฺณนา

[๖๔] วตฺถุนนฺ ตพฺพตฺถุกานญฺจ สงฺคโห **วตฺถุสงฺคโห**.

[๖๕] **สพฺพานิปี**ติ เอตฺถ **ปิ**สทฺเทน อินฺทฺริยวิกลานนฺ จตุธาทิสมฺภวนฺ สมฺปิณฺเฑติ.

[๖๗] **สพฺพานิปิ น สวิชฺชนฺตี**ติ เอตฺถาปิ **ปิ**สทฺโท อวยวาสมฺภว-สมฺปิณฺฑนตฺโถ.

[๗๐] สนฺตีรณมหาวิปากปฏิฆฺวยปฐมมคฺคหสนรูปาวจรวเสน ปวตฺตา ปญฺจวิญฺญาณธาตุมโนธาตูหิ ตถา **อวเสสา** มโนวิญฺญาณธาตุสงฺขาตา ธมฺมา จ หทยํ นิสฺสาเยว ปวตฺตนฺติ น มโนธาตุเยวาตฺยาธิปฺปาโย.

[๗๑] นิสฺสาย วา ปญฺจโวกาเร อนิสฺสาย วา จตุโวกาเร ปวตฺตนฺตีติ โยชนา.

[๗๓] **กาเม** กามภเว สตฺตธาตุโย ฉวตฺถุ นิสฺสิตาติ มตา. **รูเป** รูปภเว ฆานาทิตฺตยวชฺชิตา จตุพฺพิธา ธาตูติ วตฺถุ นิสฺสิตาติ มตา. **อารุปฺเป** อรูปภเว เอกา มโนวิญฺญาณธาตุวตฺถุ อนิสฺสิตาติ มตาติ โยชนา.

อิติ สงฺเขปวณฺณนาย ตติยปริจฺเฉทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

๔. จตุตฺถปริจฺเฉท

วีถิสงฺคหวิภาค

[๑-๔] เอวํ เวทนาทีนํ ฉนฺนํ วิภาควเสน จ ตํ เภทภินฺนานํ จิตฺตุปฺปาทานํ วิภาควเสน จ อุตฺตมํ ปเภทสงฺคหํ ทสฺเสตฺวา ปุน กามาวจรทีนํ ติณฺณํ ภูมีนํ ปเภเทน จ อเหตุกาทีนํ ทฺวาทสนฺนํ ปุคฺคลานํ ปเภเทน จ เอตฺตกานิ จิตฺตานิ อิโต ปุพฺพกานิ, เอตฺตกานิ อิโต ปรานีติ ปุพฺพาปรนิยามิตํ ปฏิสนฺธิ-ปวตฺตีสุ วตฺถุทฺวาราทีนํ ฉนฺนํ ปเภทานํ วเสน วีถิวีถิมุตฺตจิตฺตุปฺปาทานํ ปวตฺติ-สงฺคหํ ทสฺเสตุํ **"จิตฺตุปฺปาทานมิจฺเจวนฺ"**ตฺยาทิมาห. อิจฺเจวํ ยถาวุตฺตนเยน จิตฺตุปฺปาทานํ จตุนฺนํ ขนฺธานํ อุตฺตมํ ปเภทสงฺคหํ กตฺวา ปุน ภูมิปุคฺคลเภเทน กามาวจรทีนํ ภูมีนํ อเหตุกาทีนํ ปุคฺคลานญฺจ เภเทน ปุพฺพาปรจิตฺเตหิ นิยามิตํ ปฏิสนฺธิปวตฺตีสุ จิตฺตุปฺปาทานํ ปวตฺติสงฺคหํ นาม ยถาสมฺภวโต สมาเสน ปวกฺขามีติ โยชนา. ตตฺถ ปฏิสนฺธิปวตฺตีสูติ วตฺตพฺเพ วจนวิปลฺลาสวเสน **ปฏิ-สนฺธิปวตฺติยนฺ**ติ วุตฺตํ. ติวิโธ หิ วิปลฺลาโส ลิงฺควิภตฺติวจนวิปลฺลาสวเสน, ตตฺถ ลิงฺควิปลฺลาโส นาม ปุลฺลิงฺคํ อิตฺถิลิงฺควเสน วา นปุํสกลิงฺควเสน วา อิตรานิ-อิตรวเสน วา นิทฺเทโส. วิภตฺติวิปลฺลาโส นาม ปฐมาทิวิภตฺติฐาเนสุ ทุติยาทีนํ นิทฺเทโส, อตฺตนาว อตฺตานํ สมฺมนฺนตีตฺยาทีสุ[๑] วิย. วจนวิปลฺลาโส นาม เอก-วจนตฺเถ พหุวจนสฺส, พหุวจนตฺเถ เอกวจนสฺส นิทฺเทโส. อยเมตฺถาธิปฺเปโต. ยสฺมา ปน ปวตฺติ นาม วตฺถาทีหิ ฉฉกฺกปฺปกาเรหิ วินา น โหติ, ตสฺมา ตานิ กเถตุกมฺยตาปุจฺฉาย ปุจฺฉิตฺวา ทสฺเสตุํ **"กถนฺ"**ตฺยาทิมาห.

ตตฺถ วตฺถุทฺวารารมฺมณานิ ปุพฺเพ คหิตานิปิ ฉฉกฺกวเสน ปริปุณฺณํ กตฺวา ทสฺเสตุํ ปุน คหิตานิ. ตถา หิ วุตฺตํ **"ตตฺถ วตฺถู"**ตฺยาทิ.

ยสฺมา ปน วีถิจิตฺตานเมว ฉปฺปการวิสยปฺปวตฺติ ลพฺภติ, ตสฺมา วีถิมุตฺตจิตฺตานํ ลพฺภมานปฺปการํ ทสฺเสตุํ **"วีถิมุตฺตานํ ปนา"**ตฺยาทิ วุตฺตํ. เอตฺถ จ **ปน**สทฺโท วิเสสตฺโถ.

---

[๑] วิ.อฏ. ๑/๑๓.

วีถิฉกฺกวณฺณนา

[๖] วีถิฉกฺกานิ จ ทฺวารทฺวารวนฺตวเสน ทฺวิปฺปการานิ โหนฺตีติ ทสฺเสนฺโต **ปน**สทฺเทน โยเชตฺวา **"วีถิโย ปนา"**ตฺยาทิมาห. วีถิโย ปน ตำนามกฏฺฐา ทฺวารปฺปวตฺตา จิตฺตปฺปวตฺติโย โยเชตพฺพาติ สมฺพนฺโธ, ตตฺถ จกฺขุทฺวาเร ปวตฺตา วีถิปรมฺปรา จกฺขุทฺวารวีถีตฺยาทิวเสน จกฺขุวิญฺญาเณน สห เอการมฺมณ-เอกทฺวาราทิวเสน สมฺพนฺธินี หุตฺวา ปวตฺตา วีถิปรมฺปรา จกฺขุวิญฺญาณวีถีตฺยาทิ-วเสน วา ทฺวารปฺปวตฺตา จิตฺตปฺปวตฺติโยติ วุตฺตำ.

วีถิเภทวณฺณนา

[๗] **อติมหนฺตน**ตฺยาทีสุ เอกจิตฺตกฺขณาตีตำ หุตฺวา อาปาถาคตำ ภวงฺค-จลนทฺวยจุทฺทสวีถิจิตฺตวเสน โสฬสจิตฺตกฺขณายุกำ อารมฺมณำ **อติมหนฺตำ** นาม. ทฺวิติจิตฺตกฺขณาตีตำ หุตฺวา อาปาถาคตำ ยถากฺกมำ ภวงฺคจลนทฺวยทฺวาทสวีถิจิตฺต-เอกภวงฺคจิตฺตวเสน วา ภวงฺคจลนทฺวยทฺวาทสวีถิจิตฺตวเสน วา ปนฺนรสจุทฺทส-จิตฺตกฺขณายุกำ อารมฺมณทฺวยำ **มหนฺตำ** นาม. จตุปญฺจฉสตฺตอฏฺฐนวจิตฺตกฺขณาตีตำ หุตฺวา อาปาถาคตำ ยถากฺกมำ เตรสทฺวาทสเอกาทสทสนวอฏฺฐจิตฺตกฺขณายุกำ ฉกฺการมฺมณำ **ปริตฺตำ** นาม. ทสเอกาทสทฺวาทสเตรสจุทฺทสปนฺนรสจิตฺตกฺขณาตีตำ หุตฺวา อาปาถาคตำ สตฺตฉปญฺจจตุติทฺวิภวงฺคจลนจิตฺตกฺขณายุกำ ฉกฺการมฺมณำ **อติปริตฺตารมฺมณำ** นาม ปญฺจทฺวาเร. มโนทฺวาเร ปน เอกทฺวิติจตุปญฺจจิตฺตกฺ-ขณาตีตำ หุตฺวา อาปาถาคตำ โสฬสปนฺนรสจุทฺทสเตรสทฺวาทสจิตฺตกฺขณายุกำ โคจรำ **วิภูตำ** นาม, ฉสตฺตจิตฺตกฺขณาตีตำ หุตฺวา อาปาถาคตำ เอกาทสทสจิตฺตกฺขณายุกำ โคจรำ **อวิภูตำ** นาม. โหนฺติ เจตฺถ :-

"เอกาตีตำ โสฬสายุ โคจรำ อติมหนฺตำ
ทฺวิติตีตปนฺนรส จุทฺทสายุกำ มหนฺตำ.
จตฺวาทินวอตีตำ เตรสาทิอฏฺฐายุกำ
ปริตฺตำ นาม ทสาทิ ปนฺนรสาตีตำ ตถา.

สตฺตาทิทฺวายุกํ อติ–
ปเนกาทิปญฺจาตีตํ
ปริตฺตํ นาม วิภูตํ
โสฬสาทิทฺวาทสายุกํ.

อถาปิ ฉสตฺตาตีตํ
โคจราวิภูตํ นาม
เอกาทสทสายุกํ
วุตฺตํ ตพฺเภทวิญฺญุนา.

จตุธาติมหนฺตาทิ
วิภูตาวิภูตํ ปน
ปญฺจทฺวาริกโคจรํ
มโนทฺวาริกโคจรนฺ"ติ.

ตถา หิ วุตฺตํ "เอกจิตฺตกฺขณาตีตานิ วา"ตฺยาทิ.

ปญฺจทฺวารวีถิอาทิวณฺณนา

[๘] อิทานิ อติมหนฺตาทิวิสยววตฺถานํ กเถตุกมฺยตาวเสน ปุจฺฉิตฺวา จิตฺตกฺขณวเสน ตํ ปกาเสตุ**ุ "กถนฺ**"ตฺยาทิมาห. ตตฺถ อานนฺทาจริยาทโย จิตฺต–ยมเก อุปฺปนฺนํ อุปฺปชฺชมานนฺตฺยาทิปาฐํ นิสฺสาย จิตฺตสฺส จิตฺ ปฏิเสเธนฺติ. สา ยุตฺติโต อาคมโต จ อตฺถีติ อาจริเยหิ วินิจฺฉิตา.

[๙] **ตานิ ปน สตฺตรส จิตฺตกฺขณานิ รูปธมฺมานมายูติ** อิทำ "ปฏิสนฺธิ–จิตฺเตน สหุปฺปนฺนำ รูปำ[๑] ตโต ปฏฺฐาย สตฺตรสเมน สทฺธึ นิรุชฺฌติ. ปฏิสนฺธิ–จิตฺตสฺส จิติกฺขเณ อุปฺปนฺนำ อฏฺฐารสมสฺส อุปฺปาทกฺขเณ นิรุชฺฌตี"ติ[๒] พุทฺธ–โฆสาจริเยน วุตฺตำ อฏฺฐกถาวจนำ นิสฺสาย วุตฺตำ. อญฺเญ ปน อานนฺทาจริยาทโย เอตฺตาวตา เอกาทสจิตฺตกฺขณา อตีตา โหนฺติ. ตถา อวเสสปญฺจจิตฺตกฺขณายุเกหิ เอวมาทิปฏิจฺจสมุปฺปาทฏฺฐกถาวจนำ นิสฺสาย โสฬสจิตฺตกฺขณานิ รูปธมฺมานมายู. อุปฺปชฺชมานเมว หิ รูปำ ภวงฺคจลนสฺส ปจฺจโย โหตีติ วทนฺติ, ตำ อสารำ. ปฏิสนฺธิจิตฺเตน หิ สหุปฺปนฺนำ รูปำ ตโต ปฏฺฐาย สตฺตรสเมน สทฺธึ นิรุชฺฌติ. ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส จิติกฺขเณ อุปฺปนฺนำ อฏฺฐารสมสฺส อุปฺปาทกฺขเณ นิรุชฺฌตี–ตฺยาทินา พุทฺธโฆสาจริเยน วุตฺตกถาวจเนน วิรุชฺฌติ. ปฏิจฺจสมุปฺปาทฏฺฐกถาปิ

---

[๑] กมฺมชรูปำ (อภิ.อฏ. ๒/๓๑).

[๒] อภิ.อฏ. ๒/๓๑, เหฏฺฐา ๒๒๓.

เตเนวาจริเยน วุตฺตา นาญฺเญหิ. เอกาทสจิตฺตกฺขณา อตีตา โหนฺตีติ วจนมฺปิ อาปาถาคตภาเวน ลทฺธปจฺจยโต ปฏฺฐาย วุตฺตํ. เหฏฺฐิมโกฏิวเสน หิ เอก-จิตฺตกฺขณมฺปิ อติกฺกนฺตสฺส รูปสฺส อาปาถาคมนํ สามตฺถิยนฺติ ตสฺมา ปจฺจโย อหุตฺวา อตีตจิตฺเตน สห สตฺตรสจิตฺตกฺขณานิเยว รูปธมฺมานมายูติ ทฏฺฐพฺพํ.

อญฺเญ ปน อาจริยา "ยสฺส กายสงฺขาโร อุปฺปชฺชติ, ตสฺส จิตฺตสงฺขาโร อุปฺปชฺชตีติ ? อามนฺตา"ติ[๑] จ "ยสฺส กายสงฺขาโร นิรุชฺฌติ, ตสฺส จิตฺตสงฺขาโร นิรุชฺฌตีติ ? อามนฺตา"ติ[๒] จ ยมกปาฬึ นิสฺสาย วา อนิจฺจาทิภาวสามญฺเญน วา "นามรูปานิ สมานายุกานิ, เอกุปฺปาเทกนิโรธลกฺขณานี"ติ วทนฺติ, ตมฺปิ อสารํ. ยทิปิ หิ สิยุํ. "นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกธมฺมมฺปิ สมนุปสฺสามิ, ยํ เอวํ ลหุปริวตฺตํ, ยถยิทํ ภิกฺขเว จิตฺตนฺ"ตฺยาทินา[๓] รูปโต นามสฺส ลหุปริวตฺตภาโว น วุตฺโต ภเวยฺย. ตถาปิ รูปํ ปุเรชาตภาเวน นามํ ปจฺฉาชาตภาเวน น วุตฺตํ ภเวยฺย.

จิตฺตานุปริวตฺติโน ธมฺมาติ เอตฺถาปิ สพฺพํ รูปํ สงฺคเณฺหยฺย, ตถา จ วุตฺตํ, นาปิ สงฺคหิตํ. ตสฺมา นามรูปานิ สมานายุกานีติ น ปริกปฺเปตพฺพํ. อฏฺฐกถายํ วุตฺตนเยน รูปเมว จิรายุกนฺติ นิฏฺฐเมตฺถ คนฺตพฺพํ. นานุปฺปาเทกนิโรธฏฺฐาเน อายุสงฺขารปริโยสาเน จุติจิตฺตโต ปฏฺฐาย โสฬสกํ ฉเปตฺวา โสฬสมจิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ สมุฏฺฐิตํ สมตึสกมฺมชรูปํ จุติจิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณเยว นิรุชฺฌติ, ตสฺส ฐิติกฺขเณ สมุฏฺฐิตํ จุติจิตฺตสฺส ฐิติกฺขเณเยว. ภงฺคกฺขเณ สมุฏฺฐิตํ จุติ-จิตฺตสฺส ภงฺคกฺขเณเยว นิรุชฺฌติ. ตโต ปฏฺฐาย กมฺมชรูปปฺปวตฺติ น ปวตฺตตีติ รูปสฺส อธิกโสฬสจิตฺตกฺขณายุกภาโว มหาอฏฺฐกถายํ วุตฺโต. โส "ยสฺส กาย-สงฺขาโร นิรุชฺฌติ, ตสฺส จิตฺตสงฺขาโร นิรุชฺฌตีติ ? อามนฺตา"ติ[๔] อิมํ ยมกปาฬึ นิสฺสาย พุทฺธโฆสาจริเยน ปฏิเสธิโตติ. อยํ ตสฺสาธิปฺปาโย.

กายสงฺขาโรติ จิตฺตสมุฏฺฐาโน อสฺสาสปสฺสาสวาโต. โส จิตฺตสฺส อุปฺปาท-กฺขเณเยว อุปฺปชฺชติ. น ฐิติกฺขเณ วา ภงฺคกฺขเณ วา, เอสา จิตฺตสมุฏฺฐานรูปสฺส ธมฺมตาติ นิยมโต จิตฺตสงฺขาเรน สทฺธึ เอกภงฺคกฺขเณเยว นิรุชฺฌนโต อามนฺตาติ

---

[๑] อภิ.ย. ๓๘/๑๙/๒๘๔.
[๒] อภิ.ย. ๓๘/๑๙/๓๐๕.
[๓] องฺ.เอกก. ๒๐/๔๘/๙.
[๔] อภิ.ย. ๓๘/๗๙/๓๐๕.

วุตฺตนฺติ, มหาอฏฺฐกถาจริยาปิ อติปญฺญวนฺโต. น เอตฺตกํ ยมกปาฬึ น ปสฺสนฺติ, ปสฺสนฺตาปิ เอวํ วทนฺติ, ตสฺมา ตํ วิจาเรตพฺพํ. ตานิ ปน สตฺตรสจิตฺตกฺขณานิ รูปธมฺมานมายูติ เอกสฺมึ กาเล สตฺตรสจิตฺตกฺขณานญฺจ รูปธมฺมานํ ขณตฺตยสฺส จ ปวตฺตนํ สนฺธาย วุตฺตํ. น หิ จิตฺตกฺขณานิ รูปธมฺมานมายู. นาปิ อตฺตโน ขณตฺตเยน วินา วิสุํ อายุ อตฺถิ. ตถา หิ วุตฺตํ ธมฺมปาลตฺเถเรน ตติย-ภาคาธิเกน โสฬสจิตฺตกฺขณายุกตาติ ตติยภาคาธิกโสฬสจิตฺตกฺขณายุกตาติ ตติยภาโคติ จ อุปฺปาทจิติกฺขเณ อุปาทาย ภงฺคกฺขโณ อธิปฺเปโตติ.

[๑๐] อาปาถคมนํ นาม ปสาทวตฺถารมฺมณานํ ฆฏฺฏนํ, ตญฺจ สกฏฺฐาเน ฐตฺวา อภิมุขี หุตฺวา ภวงฺคจลนสฺส ปจฺจโย โหติ, น ฆฏาทีนํ ฆฏฺฏนํ วิย อลฺลีนํ หุตฺวา ปจฺจโย. กสฺมา ปน ปสาทารมฺมณานํ ฆฏฺฏเนน อญฺญนิสฺสิตภวงฺคสฺส จลนํ โหตีติ. สนฺตติวเสน เอกาพทฺธตฺตา จลนํ โหติ. **อาวชฺเชนฺตนฺติ** กึ นาเมตนฺติ อาโภคํ กุรุมานํ. **อุปฺปชฺชิตฺวาติ** อุปฺปาทจิติภาเวน ฐตฺวา. **ปสฺสนฺตนฺติ** ทสฺสนมตฺตํ จกฺขุวิญฺญาณํ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌตีติ สมฺพนฺโธ.

จกฺขุวิญฺญาณุปฺปตฺติสมเย สมฺภวนฺเตสุ มนฺทามนฺทมชฺฌิมายุเกสุ เอกูน-ปญฺญาสจกฺขูสุ กตมํ จกฺขุ นิสฺสาย จกฺขุวิญฺญาณํ อุปฺปชฺชตีติ. อมนฺทายุกานํ ปญฺจวีสติจกฺขูนํ มชฺเฌ ภูตํ ยํ จกฺขุอตีตภวงฺคจิตฺเตน สห อุปฺปชฺชติ, ตํ นิสฺสาย อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ. ตตฺถ หิ จุติกาเล จุติยา สทฺธึ นิรุชฺฌมานวตฺถุสฺส จุตินิสฺสยภาวสฺส จ ปฏิสนฺธิกาเล ปฏิสนฺธิยา สหชาตวตฺถุสฺส ปฏิสนฺธินิสฺสย-ภาวสฺส จ ทสฺสนโต จกฺขุวิญฺญาเณน สทฺธึ นิรุชฺฌมานจกฺขุญฺจ เตน สห-ชาตจกฺขุญฺจ อาทฺยนฺตภาเวน คเหตฺวา เอกูนปญฺญาสจกฺขูสุ สํสโย ชาโต, ตสฺมา จกฺขุวิญฺญาณุปฺปาเทน สหชาตจกฺขุปสาทโต ปฏฺฐาย ยาว ปญฺจวีสติจกฺขูนิ อมนฺทายุกานิ. ตโต ปุพฺเพ ภงฺคกฺขเณ ชาตํ จกฺขุปสาทํ มชฺฌิมายุกํ. ตโต ปุพฺเพ จิติกฺขเณ ชาตจกฺขุโต ปฏฺฐาย เตวีสติจกฺขุปสาทานิ มนฺทายุกานิ. เอตฺถ จกฺขุวิญฺญาณุปฺปาทํ ปฏิจฺจ มชฺฌิมายุกํ คเหตพฺพนฺติ, กถํ ปน อตีตภวงฺค-จิตฺเตน สห ชาตจกฺขุ นิสฺสาย อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณนฺติ ชานิตพฺพนฺติ. รูปารมฺมเณน สห ฆฏฺฏนปสาทสฺส จกฺขุวิญฺญาณสฺส อาธารภาวคตตฺตา ชานิตพฺพนฺติ. อปเร ปน “มโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตุ อตฺตโน อตฺตโน อนนฺตร-

ปจฺจยภูเตน จิตฺเตน สหชาตหทยวตฺถุ วิย อาวชฺชเนน สหชาตจกฺขุเมว นิสฺสาย อุปฺปชฺชตี"ติ วทนฺติ. ยทิ อุปฺปชฺเชยฺย. ฆฏฺฏนวจนํ นิรตฺถกํ สิยา, สปฺปฏิฆาติปิ น วตฺตพฺพํ สิยา. ยทิ อาวชฺชเนน สหุปฺปนฺนจกฺขุนา รูปารมฺมณํ ฆฏฺเฏตีติ วุจฺเจยฺย. กถํ ปน ภวงฺคจลนํ หุตฺวา อุจฺฉิชฺเชยฺย, อโนจฺฉิชฺชเน สติ กถํ อาวชฺชนํ อุปฺปชฺเชยฺย. ตสฺมา เนสํ วาโท น ปจฺเจตพฺโพ. กถํ ปน สตฺตกฺขตฺตุํ วา ทฺวิกฺขตฺตุนฺติ วา ชวนตทารมฺมณานํ จิตฺตวารคฺคหณํ ชานาตีติ. จิตฺตปฺปวตฺติคณนายํ สพฺพวาเรสุ สตฺตนฺนํ ทฺวินฺนญฺจ จิตฺตวารานํ อาคตตฺตา ชานาติ. อยํ อาคตจิตฺตวาโร สนฺเตสุปิ เอกจิตฺตกฺขณฉจิตฺตกฺขณายุเกสุ ตทารมฺมณชวนวาเรสุ ตทารมฺมณชวนานํ เตสุ มหนฺตปริตฺตารมฺมเณสุ อนุปฺปชฺชนการณภาเวน เนตพฺโพ.

[๑๓] **อนุปฺปชฺชิตฺวาติ** เหตุมฺหิ **ตฺวา**ปจฺจโย อสมานกตฺตุกตฺตา. **ทฺวตฺติกฺขตฺตุนฺติ** ทฺวิกฺขตฺตุํ วา ติกฺขตฺตุํ วา. โวฏฺฐพฺพนญฺหิ ชวเน สติ อโนกาสภาเวน เอกกฺขตฺตุเมว ปวตฺตติ. อสติ โอกาสภาเวน ทฺวิตฺติกฺขตฺตุํ ปวตฺตติ.

[๑๔] **ภวงฺคจลนเมว โหตีติ** อุกฺกฏฺฐปริจฺเฉเทน สตฺต ภวงฺคจลนานิ. อนฺติมปริจฺเฉเทน เทฺว ภวงฺคจลนานิ โหนฺติ.

[๑๕] **อารมฺมณภูตาติ** ปจฺจยภูตา. เอวมตฺเถ สติ โมฆวารสฺสปิ สมฺพนฺโธ โหติ.

[๑๖] **เอตฺถาติ** วีถิสงฺคหาธิกาเร. ตทารมฺมเณน นิยมิตํ อติมหนฺตารมฺมณํ เอกวีถิยํ ลพฺภติ. ชวนนิยมิตํ มหนฺตารมฺมณํ ทฺวีสุ วีถีสุ ลพฺภติ. ปริตฺตารมฺมณํ ฉสุ วีถีสุ ลพฺภติ. ตถา อติปริตฺตารมฺมณนฺติ ปนฺนรสวิโธ อยํ วีถิจิตฺตปฺปวตฺตินโยติ.

[๑๗] **มโนทฺวาเร** ปน วิภูตารมฺมณํ ปญฺจสุ วีถีสุ ลพฺภติ.

[๑๘–๑๙] อวิภูตารมฺมณํ ทฺวีสุ วีถีสุ ลพฺภตีติ สตฺต วีถิโย โหนฺติ. ปริตฺตชวนวารนโย.

ปญฺจทฺวารวีถิอาทิวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อปฺปนาชวนวารวณฺณนา

[๒๐] ตทารมฺมณสฺส อปฺปวตฺตตฺตา **วิภูตาวิภูตเภโท นตฺถิ.**

[๒๑] **ตตฺถ** อปฺปนาวาเร อญฺญตรสฺมึ กามาวจรชวเน ปริกมฺโมปจารานุโลมโคตฺรภุนาเมน อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺเธ ยถารหํ ทนฺธาภิญฺญขิปฺปาภิญฺญานุรูปํ. จตุกฺขตฺตุวารติกฺขตฺตุวารานุรูปํ วา ปญฺจมํ วา จตุตฺถํ วา ฉพฺพีสติมหคฺคตโลกุตฺตรชวเนสุ ยงฺกิญฺจิ ชวนํ ยถาภินีหารวเสน สมถวิปสฺสนาภาวนาภินีหารวเสน อปฺปนาวีถึ โอตรตีติ โยชนา. เอตฺถ ทนฺธาภิญฺญขิปฺปาภิญฺญานุกฺกเมน **"จตุกฺขตฺตุ๎ ติกฺขตฺตุเมว วา"**ติ วุตฺตํ. เตสํ อนุรูปํ อวตฺวา คณนานุรูปวเสน **"จตุตฺถํ ปญฺจมํ วา"**ติ วุตฺตํ. ตตฺถายมธิปฺปาโย, ทนฺธาภิญฺญสฺส มชฺฌิมปญฺญสฺส จตุกฺขตฺตุ๎ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺเธ ปญฺจมํ อปฺปนาชวนํ โอตรติ. ขิปฺปาภิญฺญสฺส มหาปญฺญสฺส ติกฺขตฺตุ๎ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺเธ จตุตฺถํ อปฺปนาวจนํ โอตรติ. เตสมฺปิ สมถโยคีนํ รูปารูปอปฺปนาชวนํ, วิปสฺสนาโยคีนํ โลกุตฺตรอปฺปนาชวนํ โอตรติ. **จตุกฺขตฺตุ๎ ติกฺขตฺตุเมว วา**ติ อิทญฺหิ มนฺทปญฺญมหาปญฺญานํ วเสน วุตฺตํ, ตสฺมา **เอว**สทฺโท ติกฺขตฺตุ๎ สทฺทโตเยว โยเชตพฺโพ, จตุกฺขตฺตุ๎ สทฺทโต, มนฺทปญฺญสฺส หิ ปญฺจเม โคตฺรภุชวเน อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺเธ ฉฏฺฐํ มคฺคจิตฺตํ โอตรติ. ตถา หิ วุตฺตํ พุทฺธโฆสาจริเยน "มนฺทปญฺญสฺส จตฺตาริ อนุโลมานิ โหนฺติ, ปญฺจมํ โคตฺรภุ, ฉฏฺฐํ มคฺคจิตฺตํ, สตฺตมํ ผลจิตฺตํ, ตโต ภวงฺโคตรณนฺ"ติ[๑]

กสฺมา ทุติยํ โคตฺรภุจิตฺตํ นุปฺปชฺชตี"ติ.[๑] อลทฺธาเสวเนน เอเกน อนุโลเมน โคตฺรภุ๎ อุปฺปาเทตุ๎ อสกฺกุเณยฺยตฺตา, ฉฏฺฐมฺปิ โคตฺรภุจิตฺตํ นุปฺปชฺชติ, ภวงฺคาสนฺนวเสน ปเวธิตตฺตา. ตทา หิ กามชวนํ ปติตํ โหติ. สตฺตวารเมว ปวตฺตติ. นตฺถิ อปฺปนาตฺยตฺโถ. โปราณสีหฬฏีกายํ ปน ปญฺจมโต ปรํ วา อปฺปนา น โหตีติ วุตฺตํ. ตํ ฉฏฺฐํ มคฺคจิตฺตนฺติ อฏฺฐกถาวจเนน วิรุชฺฌติ. **ตโต ปรํ ภวงฺคปาโตติ** เอตฺตกเมว อวตฺวา อปฺปนาวสาเนติ วุตฺตวจเนน โลกิยปฺปนาโต

---

[๑] อภิ.อฏ. ๑/๒๘๘.

ภวงฺคปาโตว, โลกุตฺตรปฺปนาโต ปน สตฺตชวนวารปูรณตฺถํ ทุวิกฺขตฺตุํ ผลํ อุปฺปชฺชติ, ตโต ปรํ ภวงฺคปาโตติ ฌาเปติ.

[๒๒] **ตตฺถาติ** ตสฺมึ อปฺปนาวาเร. **โสมนสฺสสหคตชวนานนฺตรนฺติ** จตุนฺนํ โสมนสฺสสหคตานํ กามาวจรณาณสมฺปยุตฺตกุสลกิริยชวนานํ อนนฺตรํ. เอวํ สมานเวทนาปาทกํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ สมานชาติปาทกํ ทสฺเสตุํ **"ตตฺถาปี"**-ตฺยาทิมาห. ตตฺถ **ตตฺถาปีติ** เอกเวทนาชวนวาเรปิ, กุสลชวนานํ อวสาเน ฌานมคฺคกุสลชวนปฺปนาว ปุถุชฺชนเสกฺขานํ อปฺเปติ, เหฏฺฐิมผลตฺตยญฺจ เสกฺขานมปฺเปติ สมาปตฺติวีถิยํ กิริยชวนานนฺตรํ กิริยชวนํ อรหตฺตผลญฺจ อเสกฺขานํ อปฺเปติ.

[๒๓] **สุขปุญฺญมฺหา** โสมนสฺสสหคตติเหตุกกุสลทุวยโต ปรํ รูปาวจร-กุสลจตุกฺกชฺฌานวเสน จ อคฺคผลวชฺชิตอฏฺฐวีสโลกุตฺตรจตุกฺกชฺฌานวเสน จ ทฺวตฺตึส อปฺปนา สมฺโภนฺติ. **อุเปกฺขกา** อุเปกฺขาสหคตติเหตุกกุสลทุวยโต ปรํ รูปารูปกุสลปญฺจมชฺฌานวเสน จ อวเสสโลกุตฺตรสตฺตปญฺจมชฺฌานวเสน จ ทฺวาทส อปฺปนา สมฺโภนฺติ. **สุขิตกิริยโต** โสมนสฺสสหคตติเหตุกกิริยทุวยโต ปรํ รูปกิริยจตุกฺกชฺฌานสฺส จ อคฺคผลจตุกฺกชฺฌานสฺส จ วเสน อฏฺฐ อปฺปนา สมฺโภนฺติ. **อุเปกฺขกา** ติเหตุกิริยทุวยโต ปรํ รูปารูปกิริยปญฺจมชฺฌานสฺส จ อคฺคผลปญฺจมชฺฌานสฺส จ วเสน ฉ อปฺปนา สมฺโภนฺติ.

[๒๔] เอวํ สมานเวทนา ชาติปาทกวเสน ทสฺเสตฺวา อิทานิ ภูมิปุคฺคล-เภเทน ทสฺเสตุํ **"ปุถุชฺชนานนฺ"**ตฺยาทิมาห. ปุถุชฺชนานญฺจ เสกฺขานญฺจ กาม-ปุญฺญติเหตุโต ปรํ รูปารูปโลกุตฺตรปฺปนา สมฺโภนฺติ. วีตราคานํ ติเหตุกามกิริยโต ปรํ รูปารูปโลกุตฺตรปฺปนา สมฺโภนฺตีติ โยชนา. **เอตฺถาติ** วีถิสงฺคหาธิกาเร.

มโนทฺวารวีถิวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

ตทารมฺมณนิยมวณฺณนา

[๒๕] **สพฺพถาปีติ** อติมหนฺตาทิฉวิสยปฺปวตฺติยากาเรน. **เอตฺถาติ** ปญฺจ-ทฺวาเร มโนทฺวาเร จ, สีหฬฏีกายํ ปน สพฺพตฺถาปีติ ปญฺจทฺวาเร มโนทฺวาเรปีติ วณฺเณติ. **เอตฺถาติ** ปทํ นตฺถิ วิย ทิสฺสติ.

[๒๖] **อิฏฺเฐติ** อิฏฺฐมชฺฌตฺเต กุสลวิปากานิ อุเปกฺขาสหคตานิ ปญฺจ-วิญฺญาณสมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณตทารมฺมณานิ ภวนฺตีติ สมฺพนฺโธ.

[๒๗] อนิฏฺเฐสุ สนฺตีรณตทารมฺมณานิ อุเปกฺขาสหคตาเนวาติ มนสิกตฺวา **"อติอิฏฺเฐ ปนา"**ตฺยาทิมาห. อปฺปหีนวิปลฺลาสสนฺตาเนสุ ปวตฺตตทารมฺมเณสุ เวทนานิยโม นตฺถิ, ปหีนวิปลฺลาสสนฺตาเนสุ ปน อตฺถีติ ทสฺเสตุ **"ตตฺถาปี"**-ตฺยาทิ วุตฺตं. ตตฺถ **ตตฺถาปีติ** อิฏฺฐมชฺฌตฺตอติอิฏฺเฐสุปิ. ฏีกายं[๑] ปน "ตตฺถาปีติ ตทารมฺมเณสุปี"ติ วุตฺตं. อาธาราเธยฺยเภโท ปน นตฺถิ. เอตฺถ ชวนปุพฺพ-วิปากานิ ยถาวตฺถุกาเนวาติ มนสิกตฺวา สนฺตีรณํ ฐเปตฺวา กฺริยาวเสน ตทารมฺมณสฺส อสมฺภววาโท อาจริเยหิ ปฏิเสธิโต.

[๒๘] วิรุทฺธสภาวโทมนสฺสสหคตชวนาวสาเน กถนฺติ อาห **"โทมนสฺส-สหคตชวนาวสาเน"**ตฺยาทิ. **ภวงฺคานิ จา**ติ มูลภวงฺคานิ จ. **ตสฺมา**ติ โทมนสฺส-สหคตชวนาวสาเน ตทารมฺมณมูลภวงฺคานํ อุเปกฺขาสหคตานเมว สมฺภโว อุปฺปชฺชตีติ สมฺพนฺโธ. ตตฺถ **โสมนสฺสปฏิสนฺธิกสฺสา**ติ อิมินา มูลภวงฺคสฺส อภาวํ ทสฺเสติ. ตทารมฺมณสมฺภโว นตฺถิ อติอิฏฺฐารมฺมเณตฺยาธิปฺปาโย. กึ โหตีติ อาห **"ตทา"**ตฺยาทิ. อุเปกฺขาสหคตสนฺตีรณํ อาคนฺตุกภวงฺคกิจฺเจน อุปฺปชฺชตี-ตฺยตฺโถ. ตํ อุเปกฺขาสหคตสนฺตีรณํ อนนฺตริตฺวา อพฺยวหิตं กตฺวา. ตมนนฺตริตฺวาติปิ ปาโฐ. ตํ อนนฺตริกํ พฺยวหิตं กตฺวาตฺยตฺโถ.

[๒๙] เอกาทส ตทารมฺมณานิ กามตณฺหานิทานกมฺมชนิตตฺตา ตีหิ องฺเคหิ นิยเมตฺวา ทสฺเสตุ **"ตถา กามาวจรชวนาวสาเน"**ตฺยาทิมาห.

[๓๐] **กาเม** กามภเว ปวตฺตานํ ชวนสตฺตารมฺมณานํ ตีหิ องฺเคหิ นิยเม สติ วิภูเต อารมฺมเณ จ **อติมหนฺเต** อารมฺมเณ จ ตทารมฺมณํ **อีริตं** วตฺตพฺพํ, อิจฺฉิตํ วา.

ตทารมฺมณนิยมวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

---

[๑] วิภาวินี. (เหฏฺฐา ๒๓๑).

ชวนนิยมวณฺณนา

[๓๑] **สตฺตกฺขตฺตุ**ํ ปกติกาเล **ฉกฺขตฺตุเมว** วา มุจฺฉกาเล ชวนฺติ.

[๓๒] **มนฺทปฺปวตฺติยนฺติ** วตฺถุทุพฺพลกาเล. **มรณกาลาทีสูติ** เอตฺถ **อาทิ**สทฺเทน ลหุกปฺปวตฺตนกาลํ สงฺคณฺหาติ.

[๓๓]เตนาห **"ภควโต ปนา"**ตฺยาทิ. อาทิกมฺมิกสฺส ปฐมกปฺปนายํ มหคฺคตชวนานิ เอกวารเมว. อภิญฺญาชวนานิ จ เอกวารเมว ชวนฺตีติ โยชนา.

[๓๕] โลกุตฺตรปฺปนายํ ปน กินฺติ อาห **"จตฺตาโร"**ตฺยาทิ. **ยถารหนฺติ** มชฺฌิมปญฺญสฺส ปญฺจมํ มคฺคจิตฺตํ. เทฺว ผลจิตฺตานิ. มหาปญฺญสฺส จตุตฺถํ มคฺคจิตฺตํ, ตีณิ ผลจิตฺตานีติ ปุคฺคลานุรูปํ อุปฺปชฺชนฺติ.

[๓๗] **อนาคามิผลํ วา อรหตฺตผลํ วา**ติ สตฺตมฺยตฺเถ ปจฺจตฺตวจนํ, ผเลตฺยตฺโถ, วิภตฺติวิปลฺลาโส เหตฺถ ทฏฺฐพฺโพ. **ยถารหนฺติ** อนาคามิขีณาสวานุรูปํ.

[๓๘] **สพฺพถาปีติ** ฌานงฺคากาเรน วา ผลาการเรน วา สพฺพตฺถาปีติปิ ปาโฐ. **พหูนิปีติ ปิ**สทฺเทน เอกทฺวิติจตุวารานิ สงฺคณฺหาติ.

[๓๙] **ปริตฺตานิ** กามาวจรชวนานิ สตฺตกฺขตฺตุ์ มตานิ. **มคฺคาภิญฺญา สกึ** เอกวารํ **มตา. อวเสสานิ** ฌานผลสมาปตฺติชวนานิ พหูนิปิ ลพฺภนฺติ.

ชวนนิยมวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

ปุคฺคลเภทวณฺณนา

[๔๐] อิทานิ อปายสุคติอเหตุกทฺวิเหตุกติเหตุกวเสน จตุพฺพิธานํ ปุถุชฺชนานญฺจ อริยานนฺติ ทฺวาทสนฺนํ ปุคฺคลานํ อุปฺปชฺชนกวีถิเภทํ ทสฺเสตุ์ **"ทฺวิเหตุกานนฺ"**ตฺยาทิมาห. ตตฺถ **อเหตุกานนฺติ** สุคติทุคฺคติอเหตุกานํ กฺริย-ชวนานิ เจว อปฺปนาชวนานิ จ น ลพฺภนฺติ วิปากาวรณตฺตา. ญาณสมฺปยุตฺต-วิปากานิ จ สุคติอเหตุกานํ น ลพฺภนฺติ, ทฺวิเหตุกานมฺปิ. อิทญฺหิ อเหตุเกเยว สนฺธาย วุตฺตนฺติปิ วทนฺติ, ตํ อาจริเยหิ นิวาริตํ. ทุคฺคติยญฺหิ ปน อเหตุกานิ.

จสทฺเทน ฌาณสมฺปยุตฺตานิ สมฺปิณฺเฑติ. อฏฺฐมหาวิปากานิ น ลพฺภนฺติ, มูลปฏิสนฺธิชฬภาวโตตฺยาธิปฺปาโย.

[๔๓] **ติเหตุเกสูติ** ปุถุชฺชนอริยวเสน นววิธปุคฺคเลสุ. นิทฺธารเณ ภุมฺมํ. กุสลากุสลชวนานิ จ น ลพฺภนฺติ ปหีนตณฺหามูลกตฺตา.

[๔๔] **ตถา เสกฺขปุถุชฺชนานํ กิริยชวนานิ** น ลพฺภนฺติ อปฺปหีนตณฺหา-มูลกตฺตา.

[๔๕] **ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตวิจิกิจฺฉาชวนานิ เสกฺขานํ** น ลพฺภนฺติ สกฺกาย-ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาปหีนตฺตา.

[๔๖] **ปฏิฆชวนานิ น ลพฺภนฺติ** โทสปหีนตฺตา. ตตฺถ **จ**สทฺททฺวเยน เหฏฺฐา วุตฺตานิ สมฺปิณฺเฑติ.

[๔๘] อิทานิ ปาริเสสนเยน ลพฺภมานวีถิจิตฺตานิ ทสฺเสตุํ **"อเสกฺขานนฺ"**-ตฺยาทิมาห. ตตฺถ **อเสกฺขานํ** ขีณาสวานํ เตวีสติ กามวิปากานิ จ วีสติ กฺริยานิ จ อรหตฺตผลญฺจาติ จตุจตฺตาลีส วีถิจิตฺตานิ วีถิสมฺภวานุรูเปน อุทฺทิเส. เสกฺขานํ สตฺตนฺนํ เตวีสติ กามวิปากานิ จ อาวชฺชนทฺวยญฺจ เอกวีสติ กุสลานิ จ ทิฏฺฐิ-วิจิกิจฺฉาวชฺชิตสตฺตากุสลานิ จ เหฏฺฐิมผลตฺตยญฺจาติ ฉปญฺญาส วีถิจิตฺตานิ ปุคฺคลสมฺภวานุรูปํ อุทฺทิเส อวเสสานํ จตุนฺนํ ปุถุชฺชนานํ เตวีสติ กามวิปากานิ จ อาวชฺชนทฺวยญฺจ ทฺวาทส อกุสลานิ จ สตฺตรส โลกิยกุสลานิ จาติ จตุปญฺญาส วีถิจิตฺตานิ ปุคฺคลสมฺภวานุรูปํ อุทฺทิเส. อยํ อุกฺกฏฺฐวเสน อุทฺเทโส. ปุคฺคลสมฺภวานุรูเปน ปเนตฺถ เอวํ ทฏฺฐพฺโพ. อเสกฺขานํ เภโท นตฺถิ. จตุนฺนํ มคฺคฏฺฐานํ เอเกกํ อตฺตโน อตฺตโน มคฺคจิตฺตเมว. อนาคามีนํ อฏฺฐจตฺตาลีสํ ทฺวินฺนํ เสกฺขานํ ผลฏฺฐานํ ปญฺญาส. ติเหตุกปุถุชฺชนานํ จตุปญฺญาส. ทฺเหตุกาเหตุกานํ เอกตาลีสํ. ทุคฺคติอเหตุกานํ สตฺตตึส ลพฺภนฺติ. โหนฺติ เจตฺถ :-

"กาเม ทฺวาทส ปุคฺคลา เสกฺขานํ จตุตาลีสํ
อนาคามีนฏฺฐตาลีสํ ทฺวิเสกฺขานญฺจ ปญฺญาสํ.

มคฺคฏฺฐานํ เอกเมกํ ราคีนํ จตุปณฺณาสํ
ทฺวยญฺจ เอกตาลีสํ สตฺตตึส ยถากฺกมนฺ"ติ.

อยํ กามปุคฺคลานํ ยถาลาภนโย.

รูปารูเปสุ ปน :-

รูเปสุ นวปุคฺคลา กมโต จตุภูมินํ
อเสกฺขานํ เอกตึสํ ทฺวตฺตึเสกตึสทฺวยํ.

เสกฺขานํ จตุภูมีนํ ภวนฺติ ปณฺจตึส จ
ฉตฺตึส ปณฺจตึส จ ปณฺจตึส ยถากฺกมํ.

มคฺคฏฺฐานํ เอกเมกํ ราคีนํ จตุภูมินํ
เอกูนตาลีสํ ตาลีสํ เอกูนตาลีสทฺวยํ.

อรูเป อฏฺฐปุคฺคลา

ตตฺถาเสกฺขานํ กมโต ปนฺนรส จุทฺทสาปิ
เตรส ทฺวาทสาปิ จ ภูมิกฺกมํ ติเสกฺขานํ.

วีสํ เอกูนวีสญฺจ อฏฺฐารส สตฺตรส
มคฺคฏฺฐานํ เอกเมกํ จตุนฺนํ จตุภูมินํ.

ปุถุชฺชนานํ เสสานํ จตุวีสญฺจ เตวีสํ
พาวีสํ เอกวีสญฺจ โหติ จิตฺตภูมิกฺกมนฺติ.

ปุคฺคลเภทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

ภูมิวิภาควณฺณนา

[๔๙] อิทานิ ภูมิเภทํ ทสฺเสตุํ **"กามาวจรภูมิยนฺ"**ตฺยาทิมาห. **ยถารหนฺติ** ทฺวารปุคฺคลานุรูปํ.

[๕๐] ปฏิฆชวนตทารมฺมณวชฺชิตานิ. อฏฺฐานตฺตา.

[๕๑] ปจฺจมมคฺควชฺชิตานิ, ปรโตโฆสสฺส อภาวา. รูปาวจรวชฺชิตานิ, ปหีนภาเวน ภวิตุ์ อนรหตฺตา. หสนวชฺชิตานิ, หสนวตฺถูนํ อภาวโต.

[๕๒] รูปโลเก ฆานาทิตฺตยํ นตฺถิ, อรูปโลเก ปญฺจปสาททฺวารานิ นตฺถิ ภาวนาพเลน ปหีนตฺตา, ตสฺมา **ตทุทฺวาริกวีถิจิตฺตานิ** น ลพฺภนฺติ.

[๕๓] **อสญฺญสตฺตานนฺ** นตฺเถว. ธิ จิตฺตนฺตฺยาทินา[๑] ภาวนาพเลน นามสฺส ปหีนตฺตา.

[๕๔] **กาเม** กามภเว นว รูปารูปวิปากวชฺชิตานิ เสสานิ อสีติ วีถิจิตฺตานิ **ยถารหนฺ** ปุคฺคลานุรูปนฺ. **รูเป** รูปภเว ปฏิฆทฺวยวชฺชิตทสากุสลฆานาทิวิญฺญาณฉกฺกวชฺชิตทฺวาทสาเหตุกมหาวิปากวชฺชิตโสฬสกามโสภณานิ จ อฏฺฐารส รูปารูปกุสลกฺริยจิตฺตานิ จ อฏฺฐ โลกุตฺตรจิตฺตานิ จาติ จตุสฏฺฐิ วีถิจิตฺตานิ ลพฺภเร. **อรูเป** อรูปภเว ทสากุสลมโนทฺวาราวชฺชนโสฬสกามโสภณจิตฺตานิ จ อฏฺฐ อรูปชวนานิ จ ปจฺจมมคฺควชฺชิตสตฺตโลกุตฺตรจิตฺตานิ จาติ เทฺวจตฺตาลีส วีถิจิตฺตานิ ลพฺภเร. **เอตฺถาติ** วีถิสงฺคเห.

[๕๕] ยถาสมฺภวนฺ ทฺวารปุคฺคลภูมิสมฺภวานุรูปนฺ ยาวตายุกนฺ ภวนิกนฺติมโนทฺวาริกวีถิจิตฺตโต ปฏฺฐาย ยาว จุติอาสนฺนวีถิจิตฺตนฺ ปวตฺตติ.

อิติ สงฺเขปวณฺณนาย จตุตฺถปริจฺเฉทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

---

[๑] ที.ฏี. ๑/๒๐๓.

๕. ปญฺจมปริจฺเฉท

วีถิมุตฺตสงฺคหวิภาค

[๑] เอตฺตาวตา ปวตฺติยํ วีถิสงฺคหํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ จุติปฏิสนฺธีสุ วีถิมุตฺตสงฺคหํ ทสฺเสตุมาห **"วีถิจิตฺตวเสเนวนฺ"**ตฺยาทิ. เอวํ ยถาวุตฺตนเยน จุติปฏิสนฺธีนํ อนฺตเร วีถิจิตฺตวเสน ปวตฺติยํ ปวตฺติสงฺคโห นาม อุทีริโต. อิทานิ จุติยํ วา ปฏิสนฺธิยํ วา ปวตฺติสงฺคโห นาม วุจฺจตีติ โยชนา.

[๒] อิทานิ ภูมึ ชนเกหิ สทฺธึ ทสฺเสตุํ **"จตสฺโส"**ตฺยาทิมาห.

ภูมิจตุกฺกวณฺณนา

[๓] อฏฺ มหานิรยา **นิรยภูมิ** นาม. ติรจฺฉานเปตฺติวิสยอสุรกายานํ ปน วิสุํ ภูมิ นตฺถิ. เตสํ ขนฺธปฺปวตฺติวิเสโสเยว ภูมิ นาม. ยตฺถ วา อรญฺญ-ปพฺพตาทิเก นิพทฺธวาสํ วสนฺติ. โสเยว โอกาโส ภูมีติ คเหตพฺโพ.

[๔] มนุสฺสภูมิโต ทฺวิตาลีสสหสฺสโยชโน ยุคนฺธรปฺปมาโณ สิเนรุโน ปญฺจมาลินฺโท จาตุมหาราชิกานํ เทวานํ ภูมิ นาม. ตทุปริทฺวิตาลีสสหสฺสโยชนํ สิเนรุมตฺถกํ ตาวตึสภวนํ ตาวตึสานํ ภูมิ นาม. ตทุปริทฺวิตาลีสสหสฺสโยชนํ สิเนรุมตฺถกํ ตาวตึสภวนํ ตาวตึสานํ ภูมิ นาม. ตทุปริทฺวิตาลีสสหสฺสโยชนํ ฐานํ ยามานํ ภูมิ. เอวํ ยาว วสวตฺติภูมิทฺวิตาลีสสหสฺสโยชเน ติฏฺฐติ. ตสฺมา มนุสฺสภูมิโต ยาว วสวตฺติภูมิทฺวิสตสหสฺสานิ ปญฺจนหุตานิ ทฺเว สหสฺสานิ จ, โยชนานิ โหนฺติ. พฺรหฺมปาริสชฺชาทโย ตโย พฺรหฺมาโน ปญฺจปญฺญาสสตสหสฺส-อฏฺฐสหสฺสโยชเน สมตเล ปฐมภูมิฐาเน ติฏฺฐนฺติ. เอวํ ทุติยตติยภูมิกพฺรหฺมาโนปิ ตตฺถตฺถปมาเณสุ สมตเลสุ ทุติยตติยภูมีสุ ติฏฺฐนฺติ. จตุตฺถภูมิยํ ปน เวหปฺผล-อสญฺญสตฺตา ตตฺถปมาเณ สมตเล ฐาเน ติฏฺฐนฺติ. ตโตปริ ปญฺจสุทฺธาวาสา ตตฺถตฺถปมาเณสุ ปญฺจสุ อุปรูปริฐาเนสุ ติฏฺฐนฺติ. จตฺตาโร อรูปพฺรหฺมาโนปิ ตตฺถตฺถปมาเณสุ จตูสุ ฐาเนสุ ติฏฺฐนฺติ, ตสฺมา มนุสฺสภูมิโต อา ภวคฺคํ สตฺต-โกฏิ จ อฏฺฐารสลกฺขา จ ปญฺจนหุตานิ จ ฉสหสฺสานิ จ โยชนานิ โหนฺติ. โหนฺติ เจตฺถ :-

"เหฏฺฐิมา พฺรหฺมโลกมฺหา ปติตา มหตี สิลา
อโหรตฺเตน เอเกน โอคฺคตา อฏฺฐตาลีส.

โยชนานํ สหสฺสานิ จตุมาเสหิ ภูมิกา
เอวํ วุตฺตปฺปมาณเก สายํ เหฏฺฐิมภูมิกา.

อิโต สตสหสฺสานิ สตฺตปณฺณาส จาปรํ
สฏฺฐิ เจว สหสฺสานิ อุพฺเพเธน ปกาสิตา.

โยชเนสุปิ วุตฺเตสุ หิตฺวา กามปฺปมาณกํ
เสสานํ วสวตฺตีนํ ปาริสชฺชานมนฺตรํ.

ตญฺจ ปญฺจหิ ปณฺณาสํ สตสหสฺสานิ จาปรํ
อฏฺฐ เจว สหสฺสานิ โยชนานิ ปวุจฺจเร.

อิโต ปราสุ สพฺพาสุ พฺรหฺมภูมีสุ โยชนํ
ตปฺปมาณาว ทฏฺฐพฺพา นยคฺคาเหน ธี มตา.

ภูมิโต อา ภวคฺคมฺหา สตฺตโกฏิอฏฺฐารส
ลกฺขา จ ปญฺจนหุตา ฉสหสฺสานิ สพฺพถา"ติ.

[๑๔] **เสสฏฺฐาเนสูติ** อปายวชฺชิตสตฺตกามภูมิฏฺฐาเนสุ จ อสญฺญสตฺต-ปญฺจสุทฺธาวาสวชฺชิตทสรูปภูมิฐาเนสุ จ จตูสุ อรูปภูมิฐาเนสุ จ.

ภูมิจตุกฺกวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

ปฏิสนฺธิจตุกฺกวณฺณนา

[๑๗] **ชจฺจนฺธาทีนนฺติ** จกฺขาทิอุปฺปชฺชนารหกาเล อนุปฺปาทิตจกฺขุโก สตฺโต ชจฺจนฺโธ นาม. อุปฺปชฺชิตฺวา ภินฺโน นาธิปฺเปโต.

[๒๑] **เตสูติ** เอกาทสกามภูมีสุ นิยโม นตฺถิ, อสงฺเขยฺยายุกโต ปฏฺฐาย ยาว ทสวสฺสายุกํ ทสวสฺสายุกโต ปฏฺฐาย ยาว อสงฺเขยฺยายุกํ เหฏฺฐุปริยวเสน ปวตฺตตฺตา. โย จิรํ ชีวติ. โส วสฺสสตํ ชีวติ, อปฺปํ วา ภิยฺโย ทุติยํ วสฺสสตํ น ปาปุณาตีติ อิทํ ปน วสฺสสตายุกปริจฺเฉทมตฺตํ สนฺธาย วุตฺตํ, น นิยมวเสน.

[๒๒] **ทิพฺพานิ** ทิพฺพปฺปมาณานิ. กถํ ปน เทวคณนาย ปญฺจวสฺส-สตายุกปฺปมาณํ มนุสฺสคณนาย นวุติวสฺสสตสหสฺสปฺปมาณํ โหตีติ. มนุสฺสานํ ปญฺญาสวสฺสานิ จาตุมหาราชิกานํ เอกทินฺ. เตน ทิเนน ตึสรตฺตินฺทิโว เอกมาโส. เตน มาเสน ทฺวาทสมาสา เอกสํวจฺฉรํ. เตน สํวจฺฉเรน ปญฺจวสฺสสตานิ อายุปฺปมาณํ โหติ, ตสฺมา นวุติวสฺสสตสหสฺสปฺปมาณํ โหติ. ยถาห :-

"ยานิ ปญฺญาสวสฺสานิ มนุสฺสานํ ทิโน ตหึ
ตึสรตฺตินฺทิโว มาโส มาสา ทฺวาทสสํวจฺฉรํ
เตน สํวจฺฉเรนายุ ทิพฺพํ ปญฺจสตํ มตนฺ"ติ.[๑]

ตโต ทิพฺพมนุสฺสคณนาย จาตุมหาราชิกานํ มนุสฺสปญฺญาสปริมิตานิ เทฺว ทิวสานิ ตาวตึสานํ เอกทินฺ. อายุปฺปมาเณนาปิ ทิคุณทีฆายุกา โหนฺติ, ตสฺมา จาตุมหาราชิกานํ ทิวสํ ทีฆกาลภาเวน ทิคุณํ กตฺวา ทิพฺพานิ จ ปญฺจ-วสฺสสตานิ ทีฆายุกภาเวน ทิคุณํ กตฺวา จตุคฺคุณํ ตาวตึสานํ อายุปฺปมาณํ โหตีติ โยชนา. ตํ ปน ตาวตึสานํ ทิพฺพคณนาย สหสฺสํ มนุสฺสคณนาย สฏฺฐิวสฺสสหสฺสาธิกํ ติโกฏิปฺปมาณํ โหติ. เอวํ เสเสสุปิ กาลายูนํ ทิคุณวเสน จตุคฺคุณํ เวทิตพฺพํ.

[๒๓] อาจริโยปิ มิคปทวฆฺชนนเยน ปริโยสานภูตาย มนุสฺสคณนาย ทสฺเสตุํ **"นวสตญฺเจกวีสา"**ตฺยาทิมาห. ตตฺถ วสฺสานํ นวสตํ, เอกวีสโกฏิโย, ตถา สฏฺฐิวสฺสสตสหสฺสานิ **วสวตฺตีสุ** วสวตฺตีนํ อายุปฺปมาณํ โหติ. วิภตฺติ-วิปลฺลาโส เจตฺถ ทฏฺฐพฺโพ. สตทิพฺพคณนาย :-

ปญฺจ เอกํ ทฺวิ จ จตุ อฏฺฐ โสฬสาโธ ลิขฺย
อาโท ทฺวิขํ เสเส ติขํ ทิพฺพสงฺขฺยา ปกาสิตา.

มนุสฺสคณนาย ปน :-

โน ฉตฺริจตุจเตฺวเก โสสปญฺจตุขํ ตฺริเทฺว
โส เจโก เทฺว โนโธ ลิขฺย ฉ ฉ สุญฺญา ปกาสิตา.

ฉ เอเต กามาวจรา สพฺพกามสมิทฺธิโน
สพฺเพสํ เอกสงฺขฺยาโต อายุ ภวติ กิตฺตโก.

---

[๑] วิภาวินี. (เหฏฺฐา ๒๔๕).

ยถากฺกมํ :-

เนสํ ตีสสหสฺสานิ ปนฺนรสสตานิ จ
เอตฺตกา อายุปฺปมาณา วสฺสคฺเคน ปกาสิตา.

ทฺวาทส จ โกฏิสตํ อฏฺฐวีสญฺจ โกฏิโย
ปณฺณาส สตสหสฺสานิ วสฺสคฺเคน ปกาสิตา.

[๓๑] "สตฺตสตฺตคฺคินา วารา อฏฺฐเม อฏฺฐเม ทกา
จตุสฏฺฐิ ยทา ปุณฺณา เอโกวายุ วโร สิยา.

อคฺคินาภสฺสรา เหฏฺฐา อาเปน สุภกิณฺหโต
เวหปฺผลโต วาเตน เอวํ โลโก วินสฺสตี"ติ

วจนโต ปฐมชฺฌานภูมิยํ ติณฺณํ พฺรหฺมานํ อสงฺเขฺยยฺยกปฺปวเสน อายุปฺปมาณํ กาตพฺพํ. ปริตฺตาภาทีนํ มหากปฺปวเสน อายุปฺปมาณํ กาตพฺพํ เตสุ อาภสฺสรานํ อฏฺฐกปฺปานิ, สุภกิณฺหานํ จตุสฏฺฐิกปฺปานิ อายุปฺปมาณํ กถํ สิยา, นนุ ปฐมชฺฌานตฺตยตลํ พฺยาเปตฺวา สตฺตสตฺตวาเร อคฺคินา วินสฺสติ, อฏฺฐเม อฏฺฐเม วาเร ทุติยชฺฌานตฺตยตลํ พฺยาเปตฺวา อาเปน วินสฺสติ, อฏฺฐมานํ อฏฺฐเม วาเร จตุสฏฺฐิโต อาโปวารํ ปฏิพาหิเตน วาเตน วินสฺสติ, ตสฺมา เต อฏฺฐเม กปฺเป อาทิโตว อาเปน, จตุสฏฺฐิเมว กปฺเป อาทิโตว วาเตน วินสฺสนฺตีติ. สจฺจํ, อาทิภูเตน ปน วิวฏฺฏฏฺฐายี อสงฺเขฺยยฺยกปฺเปน สห อฏฺฐกปฺปานีติ วุตฺตํ. เอส นโย จตุสฏฺฐิกปฺเปสุปิ, อาทิภูโต หิ อสงฺเขฺยยฺยกปฺโป จ อาภสฺสรานมายุ. อาทิภูโต อสงฺเขฺยยฺยกปฺโป จ เตสฏฺฐิมหากปฺโป จ สุภกิณฺหานํ อายูติ วุตฺตํ โหติ. อญฺเญ ปน อูนํ วา อธิกํ วา คณนูปคํ น โหตีติ ปริหารํ วทนฺติ. อคฺคินาภสฺสรา เหฏฺฐาตฺยาทีสุ หิ อาภสฺสราติ จ สุภกิณฺหโตติ จ เวหปฺผลโตติ จ อนภิวิธิวเสน วุตฺตํ. อญฺญถา อฏฺฐกถาฏีกาวจเนหิ วิโรโธ สิยาติ. เอตฺถ หิ เวหปฺผลํ วิย อปฺปายุกํ อคฺคเหตฺวา มหนฺตายุกานํ อาภสฺสรสุภกิณฺหานํ วเสน กสฺมา อวธิ คหิโตติ. อฏฺฐเม วาเร อุทเกน. จตุสฏฺฐิเม วาเร วาเตน วินสฺสตีติ วุตฺตตฺตา เตปิ เทวา วินสฺสนฺตีติ สนฺเทโห สิยา สมตลทีปนวเสน, ตํสนฺเทหจฺเฉทนตฺถํ เอวํ คหิโตติ.

[๔๙] เอกภวปริโยสานํ สนฺธาย **"ปฏิสนฺธิ ภวงฺคญฺจา"**ตฺยาทิ วุตฺตํ. ปฏิสนฺธิจตุกฺกวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

กมฺมจตุกฺกวณฺณนา

[๕๐] เอวํ ผลํ ทสฺเสตฺวา ตํ เหตุ ทสฺเสตุ **"ชนกนฺ"**ตฺยาทิมาห. ตตฺถ ปฏิสนฺธิปวตฺติวิปากกฏตฺตารูปานํ ชนกา กุสลากุสลเจตนา **ชนกํ** นาม. สยํ ชเนตุ อสกฺโกนฺตมฺปิ อญฺญกมฺมสฺส วิปากนิพฺพตฺตเน จิรฏฺฐิตตฺถํ ปจฺจยภูตํ กุสลากุสลกมฺมํ **อุปตฺถมฺภกํ** นาม. กมฺมนฺตรชนิตวิปากสนฺตานสฺส ธาตุสมตา พฺยาธิอาทิวิพาธเนน จิรปฺปวตฺติวินิพนฺธกํ กุสลากุสลกมฺมํ **อุปปีฬกํ** นาม. ทุพฺพลชนกกมฺมสามตฺถิยสฺส วิจฺเฉทกรปจฺจยภาเวน ตสฺส วิปากํ ปฏิพาหิตฺวา อตฺตโน วิปากนิพฺพตฺตกํ กุสลากุสลกมฺมํ **อุปฆาตกํ** นาม. ชนกญฺหิ กมฺมนฺตรสฺส วิปากํ อนุปจฺฉินฺทิตฺวา อตฺตโน วิปากํ ชเนติ. อุปฆาตโก ปน อุปจฺฉินฺทิตฺวา นิพฺพตฺเตตีติ อยเมเตสํ วิเสโส. ตตฺถ ปฏิสนฺธิชนกภาเวน ปญฺจมํ ชนกํ วุตฺตํ ตสฺส สหการีปจฺจยภาเวน ตโต ปจฺฉา อุปตฺถมฺภกกมฺมํ วุตฺตํ. ตโต ปจฺฉา กิจฺจปฺปฏิปกฺขธุรปฺปฏิปกฺขภาเวน เทฺว กมฺมานิ วุตฺตานิ.

[๕๑] เอวํ กิจฺจวเสน ทสฺเสตฺวา อิทานิ สกานุภาวานุรูเปน วิปาก-ทานานุกฺกเมน ทสฺเสตุ **"ครุกนฺ"**ตฺยาทิมาห. ตตฺถ อญฺญกมฺเมน ปฏิพาหิตุ อสกฺกุเณยฺยํ มหคฺคตมาตุฆาตกาทิกุสลากุสลกมฺมํ **ครุกํ** นาม. มรณกาเล อนุสฺสริตพฺพตฺตา, ตทา กตตฺตา วา กุสลากุสลกมฺมํ **อาสนฺนกํ** นาม. อภิณฺหโส กตตฺตา วา, เอกวารํ กตฺวาปิ อภิณฺหเสวิตตฺตา วา กุสลากุสลกมฺมํ **อาจิณฺณกํ** นาม. ครุกาทิ-ภาวํ อสมฺปตฺตํ กตมตฺตเมว วา, อตีตภเว กตตฺตา วา กุสลากุสลกมฺมํ **กฏตฺตา-กมฺมกํ** นาม. ตตฺถ สติปิ อาสนฺนาทิกมฺเม ครุกกมฺมเมว ปญฺจมํ วิปากํ เทติ. ตสฺมึ อสติ อาสนฺนกมฺมํ. ตสฺมึ อสติ อาจิณฺณกมฺมํ. ตสฺมึ อสติ กฏตฺตากมฺมกมฺมํ วิปากํ เทติ. ตสฺมา วิปากทานานุกฺกเมน เตสํ กโม วุตฺโตติ.

[๕๒] ปุน วิปากกาลวเสน ทสฺเสตุ **"ทิฏฺฐธมฺมเวทนียนฺ"**ตฺยาทิมาห. ตตฺถ ปจฺจุปฺปนฺนตฺตภาเว อเหตุกปวตฺติวิปากมตฺตผลทายินี กุสลากุสลปจฺจ-

ชวนเจตนา **ทิฏฺฐธมฺมเวทนียํ** นาม. อนนฺตรภเว ผลทายินี กุสลากุสลกฺกม-ชวนเจตนา **อุปปชฺชเวทนียํ** นาม. ตโต อญฺญสฺมึ ยตฺถ กตฺถจิ ภเว ยาว อนุปจฺฉินฺนสนฺตาเน ผลทายินี กุสลากุสลภูตา มชฺเฌ ปญฺจชวนเจตนา **อปราปริยเวทนียํ** นาม. ยถาวุตฺตกมฺมตฺตยํ เอว อตฺตโน กาลาติกฺกนฺตตฺตาตีสุ กาเลสุ วิปากนตฺถิภาเวน **อโหสิกมฺมํ** นาม. เตสํ กโม กาลานุกฺกเมน วุตฺโต.

[๕๓] ปุน จานวเสน ทสฺเสตุํ **"ตถา อกุสลนฺ"**ตฺยาทิมาห. ตตฺ ปากฏฺ.

[๕๔] เอวํ กิจฺจาทิวเสน จตุจตุกฺกกมฺมํ ทสฺเสตฺวา กมฺมทฺวาราทิวเสน เภทํ ทสฺเสตุํ ปุน **"ตตฺถ อกุสลนฺ"**ตฺยาทิมาห.

[๕๕] **พาหุลฺลวุตฺติโตติ** อิมินา อปฺปกภาเวน ทฺวารนฺตเร จรนฺตํ วจีกมฺมํ นิวตฺเตติ. เอส นโย กุสลาธิกาเรปิ พาหุลฺลวุตฺตินโย อธิปฺเปโต.

[๖๙] เอวํ ติจตุกฺกํ สรูปวเสน ทสฺเสตฺวา อิทานิ ฐานเหตุผลวเสน เอกโต ทสฺเสตุํ **"เอตฺถา"**ตฺยาทิมาห.

[๗๔] **อสงฺขารํ** กุสลํ ฯเปฯ **เตสํ** วาเท ติเหตุกอุกฺกฏฺฐสฺส อสงฺขาริกสฺส วา สสงฺขาริกสฺส วา กุสลสฺส ยถากฺกมํ จตฺตาริ อสงฺขาริกมหาวิปากานิ จ อเหตุกอฏฺฐวิปากานิ จาติ ทฺวาทสวิปากานิ จ. จตฺตาริ สสงฺขาริกมหาวิปากานิ จ อเหตุกอฏฺฐวิปากานิ จาติ ทฺวาทสวิปากานิ จ, ติเหตุโกมกทฺวิเหตุกุกฺกฏฺฐสฺส อสงฺขาริกสฺส วา สสงฺขาริกสฺส วา กุสลสฺส ยถากฺกมํ ทฺวิเหตุกานิ เทฺว อสงฺขาริกานิ จ อเหตุกอฏฺฐวิปากานิ จาติ ทสวิปากานิ จ, เทฺวสสงฺขาริก-มหาวิปากานิ อเหตุกอฏฺฐวิปากานิ จาติ ทสวิปากานิ จ, ทฺวิเหตุโกมกสฺส กุสลสฺส อฏฺฐอเหตุกวิปากานิ ยถาวุตฺตานุสาเรน ยถาสมฺภวํ อุทฺทิเสติ โยชนา.

กมฺมจตุกฺกวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จุติปฏิสนฺธิกฺกมวณฺณนา

[๘๙] ยถาปริจฺฉินฺนสฺส อายุโน ปริกฺขเยน มรณํ **อายุกฺขยมรณนฺ** นาม. สติปิ อายุปริจฺเฉเท ตตฺตภวสาธกสฺส กมฺมุโน นิฏฺฐิตวิปาเกน มรณํ **กมฺมกฺ-**

ขยมรณนฺ นาม. อายุกมฺมานํ สมกเมว ปริกฺขเยน มรณนฺ **อุภยกฺขยมรณนฺ** นาม. สนฺเตสุปิ อายุกมฺเมสุ อุปริมภเว สิทฺธสฺส อุปจฺเฉทกกมฺมุโน พเลน สตฺถหรณาทีหิ อุปกฺกเมหิ มรณนฺ **อุปจฺเฉทกมรณนฺ** นาม.

[๙๐] ตถา มรนฺตานนฺ อนุปจฺฉินฺนสนฺตานานนฺ สตฺตานนฺ กมฺมนฺ วา อุปฏฺฐาตีติ โยชนา. **กมฺมนิมิตฺตนฺติ** กมฺมสฺส อารมฺมณภูตนฺ เจติยทสฺสนาทินิมิตฺตนฺ. สุคติทุคฺคตีสุ อุปโภคภูตนฺ วิมานกปฺปรุกฺขนิรยคฺคิอาทิกนฺ รูปายตนนฺ คตินิมิตฺตนฺ วา อุปฏฺฐาติ. เอตฺถ กมฺมนฺ วา คตินิมิตฺตนฺ วา มโนทฺวาเรเยว อุปฏฺฐาติ. กมฺมนิมิตฺตนฺ ปน ฉสุ ทฺวาเรสุ อุปฏฺฐาติ. **พาหุลฺเลนาติ** อิทนฺ อสญฺญสตฺตานนฺ ตาทิสสฺส อภาวนฺ สนฺธาย วุตฺตนฺ. **อภินวกรณวเสนาติ** มรณาสนฺนกาเล กริยมานนฺ วิย อตฺตานนฺ อภินวกรณวเสน มโนทฺวารปฺปตฺตนฺ โหติ. ปุพฺพนเยน ปน ปุพฺเพกตปฺปกาเรน อนุสฺสรณนฺ วิย ปจฺจุปฏฺฐาตีติ.

[๙๑] **วีถิจิตฺตาวสาเนติ** ตทารมฺมณาวสาเน วา ชวนาวสาเน วา. **ภงฺคกฺขเย วาติ** ตทารมฺมณภวงฺคกฺขเย วา ชวนภวงฺคกฺขเย วา จตูหิ อากาเรหิ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌติ.

[๙๒] **ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมเณสูติ** คตินิมิตฺเต มโนทฺวาเร, กมฺมนิมิตฺเต ปญฺจทฺวาเร อาปาถคเต. **ปฏิสนฺธิภวงฺคานมฺปีติ** มโนทฺวาเร ตทารมฺมณาวสาเน จุติยนฺ สติ ปฏิสนฺธิยาปิ จตุนฺนนฺ ภวงฺคานมฺปิ, ชวนาวสาเน จุติยนฺ ปฏิสนฺธิยาปิ ฉภวงฺคานมฺปิ, ปญฺจทฺวาเร ตทารมฺมณาวสาเน จุติยนฺ ปฏิสนฺธิยาว, ชวนาวสาเน จุติยนฺ ทฺวินฺนนฺ ภวงฺคานมฺปิ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณตา ลพฺภติ. ภวงฺคกฺขเยปิ ยถารหนฺ โยเชตพฺพนฺ. **ฉทฺวารคฺคหิตนฺติ** ปญฺจทฺวารคฺคหิตนฺ กมฺมนิมิตฺตนฺ ปจฺจุปฺปนฺนนฺ, ฉทฺวารคฺคหิตนฺ อตีตญฺจ, ฉฏฺฐทฺวารคฺคหิตนฺ คตินิมิตฺตนฺ ปจฺจุปฺปนฺนเมว อารมฺมณนฺ ลพฺภตีติ โยชนา. เอตฺถ “กมฺมนิมิตฺตนฺ ปจฺจุปฺปนฺนนฺ”ติ กสฺมา วุตฺตนฺ. นนุ กมฺมนิมิตฺตนฺ อตีตเมวาติ. สจฺจนฺ ฌาตกาทีหิ ปน อุปฏฺฐาปิตนฺ เทยฺยธมฺมวณฺณาทิกนฺ ปุริมภาคปฺปวตฺตนกมฺมสฺส อารมฺมเณน เอกสนฺตติภาเวน สมานตฺตา กมฺมนิมิตฺตนฺติ โวหริยตีติ.

[๙๔] **มหคฺคตภูตํ** ปฐมตติยวิญฺญาณํ. **ปณฺณตฺติภูตํ** กสิณุคฺฆาฏิมากาส-นตฺถิภาวํ. **ยถารหนฺติ** ปฐมตติยารุปฺปปฏิสนฺธิยา มหคฺคตภูตํ อารมฺมณํ, ทุติยจตุตฺถารุปฺปปฏิสนฺธิยา ปณฺณตฺติภูตํ อารมฺมณํ โหตีตฺยาธิปฺปาโย.

[๙๘] **อารุปฺปจุติยา** ปรํ เหฏฺฐิมารุปฺปวชฺชิตา อารุปฺปปฏิสนฺธี จ ตถา กาเม ติเหตุกา ปฏิสนฺธี จ โหนฺติ. รูปาวจรจุติยา ปรํ อเหตุกรหิตา กามรูปารูป-ปฏิสนฺธิโย โหนฺติ. กามติเหตุมฺหา จุติยา ปรํ สพฺพา เอกูนวีสติปฏิสนฺธิโย โหนฺติ. อิตรา ทุเหตุกาเหตุกจุติโต ปรํ สพฺพา กามปฏิสนฺธิโย กาเมสุเยว โหนฺติ.

"เทฺว เทฺว ปณฺจาถ ปณฺจฏฺฐ　　เทฺว ภวาลมฺพเภทโต
จุติยา ตาทิสาเยตา　　จตุวีสติ สนฺธิโย"ติ[๑]

วิสุทฺธิมคฺคฏฺฐกถาฏีกายํ **ธมฺมปาลาจริเยน** วุตฺตํ.

ตสฺสา วณฺณนา :-

"สุโต ทุเทฺว ทุโต สุเทฺว　　สุโต ปณฺจ สุรูอรู
รูโต สุรู อรู ปณฺจ　　อรูปาฏฺฐ ทุโต ทุโต"ติ.

ธมฺมสิรินา วุตฺตํ :-

"ทุโต ทุเทฺว ทุโต สุเทฺว　　ปณฺจสุรู อรูสุโต
รูโต เจว มรูวาฏฺฐ　　สุโต เทฺว จตุวีสตี"ติปิ.

สุภูตจนฺเทน วุตฺตํ. อปิจ :-

"สุโต ทุเทฺว ทุโต สุเทฺว　　เทฺวรกทฺวิสุ ทฺวารูปสุโต
รูโต เจวํ สฺวารู เทฺว เทฺว　　ทฺวิอรูหิ ทุโต ทุโต"ติ.

อยํ ปน วิตฺถาโร :-

"ทุโตตีตปจฺจุปฺปนฺนา-　　รมฺมณาสุ สนฺธี ทุเว
ทุโต สุโต อตีตาทิ-　　รมฺมณา ทุสนฺธี เทฺว เทฺว.

---

[๑] วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๓๓๕.

สุโตตีตปจฺจุปฺปนฺน– ปณฺณตฺตาตีตปณฺณตฺตี
สุรู อรูปณฺจ สนฺธี รูโต ตถา ปณฺจสนฺธี.

อตีตารมฺมณารูหิ สฺวารู สนฺธี ทุเว ทุเว
ปณฺณตฺตารมฺมณารูหิ สฺวารู สนฺธี ทุเว ทุเว.

เอวํ สนฺธิ จตุวีสติ ตาทิสาเยว จุติยา
ภวารมฺมณเภเทน วิชานนฺตุเภทกามาติ.

ทฺวาทส ทส สตฺต จ เอวญฺจ สนฺธี ติวิธา
ติธารมฺมณเภเทน ภวนฺตีติ สุทีปเย.

ทฺวารมฺมเณหิ ทุวิธา จุติ ทฺวาทส สตฺต จ
เอกาลมฺพากามรูป– จุตา รูปา ทฺวารมฺมณา"ติ.

จุติปฏิสนฺธิกฺกมวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

[๑๐๒] **อิห** ภเว ปฏิสนฺธิภวงฺควีถิโย จ จุติ จ โหนฺติ ยถา, ตถา ภวนฺตเรปิ ปุน ปฏิสนฺธิภวงฺคญฺจ วีถิ จ จุติ จ โหนฺติ. **อิติ** เอวํ ปกาเรน อยํ จิตฺตสนฺตติ ยาว วฏฺฏมูลสมุจฺเฉทา **ปริวตฺตติ** สํสรติ. **เอตํ** ยถาวุตฺตํ อทิฏฺวํ อนิจฺจํ นาม ธมฺมํ **ปฏิสงฺขาย** ปจฺจเวกฺขิตฺวา **พุธา** ปณฺฑิตา **จิราย** จิรกาลํ **สุพฺพตา** สีลาจารสมฺปนฺนา หุตฺวา **อจฺจุตํ ปทํ** นิพฺพานํ **อธิคนฺตฺวา** สจฺฉิกตฺวา สุสมุจฺฉินฺนสิเนหพนฺธนา หุตฺวา **สมํ** อุปธิวูปสมํ นิพฺพานํ เอสฺสนฺติ ปาปุณิสฺสนฺติ.

อิติ สงฺเขปวณฺณนายํ ปญฺจมปริจฺเฉทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

๖. ฉฏฺฐปริจฺเฉท

รูปสงฺคหวิภาค

[๑] อิทานิ ทุวิธสฺส อภิธมฺมตฺถสฺส อนนฺตรํ วุตฺตรูปํ ทสฺเสตุํ **"เอตฺตาวตา"**ตฺยาทิมาห.

[๒] ตตฺถ รูปสงฺคเห **ปญฺจธา สงฺคโห** เวทิตพฺโพ.

รูปสมุทฺเทสวณฺณนา

[๓] **อุปาทายรูปนฺติ** อุปาทายติ มหาภูตํ นิสฺสาย ชายตีติ อุปาทายํ. **ตเทว รูปนฺติ** อุปาทายรูปํ. อถ วา **อุปาทายาติ ตฺวา**ปจฺจยนฺตํ. **รูปนฺติ** ปวตฺตรูปํ. เอตฺถ จ **ตฺวา**ปจฺจเยน **ปวตฺต**สทฺทสฺส โลโป ญายติ. น หิ **ตฺวา**ปจฺจโย กฺริยาย วินา โหติ. เอวเมตฺถ วากฺยปทมิทนฺติ, อลุตฺต**ตฺวา**ปจฺจโย สมาโสติปิ วทนฺติ. น หิ **ตฺวา**ปจฺจยนฺตปทํ ปรปเทน สมาโส โหติ. ปุพฺพปเทน ปน โหติ ยถา อกตฺวาติ.

[๑๕] **อุปจโยติ** อุป ปจมฺ จโย อุปฺปาโทติ อุปจโย. ปฏิสนฺธิโต ปฏฺฐาย กมฺมชาทิรูปานํ ปจมฺ ปจมฺ อุปฺปาโท อุปจโย นาม. ตโต ปจฺฉา กมฺมชาทีนํ ยาว ปริโยสานุปฺปาทา **สนฺตติ** นาม. รูปสฺส จิติ **ชรตา** นาม. ภงฺโค **อนิจฺจตา** นาม, รูปสฺส สนฺตติ จิติ, สนฺตติ ภงฺคาปิ เอตฺเถว สงฺคเหตพฺพา.

รูปสมุทฺเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

รูปวิภาควณฺณนา

[๑๙] อตฺตานํ อธิกิจฺจ อุทฺทิสฺส ปวตฺตํ อชฺฌตฺติกํ. ปสาทสงฺขาตํ ปญฺจวิธญฺจ รูปํ "มยํ น โหม ตฺวํ อตฺตภาโว กฏฺจกลิงฺครูปโม ภวิสฺสสี"ติ วทนฺตา วิย อตฺตภาวสฺส อุปการตฺตา **อชฺฌตฺติกํ** นาม. อิตรํ ตถา อภาวา **พาหิรํ** นาม.

[๒๕] ปสฺสิตพฺพภาวสงฺขาเตน นิทสฺสเนน สห วตฺตตีติ **สนิทสฺสนํ**. เอเตน สพฺพํ จตุสมุฏฺฐานิกวณฺณายตนํ สงฺคหิตํ.

[๒๖] โคจรคฺคาหกสฺส วิญฺญาณสฺส อธิฏฺฐานภาวโต **โคจรคฺคาหิกรูปี** นาม.

รูปวิภาควณฺณนา นิฏฺฐิตา.

รูปสมุฏฺฐานนยาทิวณฺณนา

[๒๙] **จิตฺตนฺติ** เอตฺถ เจตสิกมฺปิ สงฺคเหตพฺพํ. เตน จิตฺตุปฺปาโท คหิโต.

[๓๑] รูปสฺส อฏฺฐานภูมีสุ นิยมิตตฺตา จ ฌานมคฺคเหตูนํ อภาเวน จิตฺตงฺคทุพฺพลตฺตา จ อรูปวิปากปญฺจวิญฺญาณานิ วชฺชิตานิ. ปฏิสนฺธิจุติจิตฺตานิ จ กิญฺจาปิ ภวงฺเคหิ อภินฺนตฺตา น วชฺชิตานิ, ปฏิสนฺธิจิตฺตํ ปน ทุพฺพลวตฺถุํ นิสฺสาย ปวตฺตตฺตา อาคนฺตุกตาย จ รูปํ น สมุฏฺฐาเปติ. ขีณาสวสฺเสว จุติจิตฺตญฺจ วูปสนฺตวฏฺฏมูลตฺตา รูปํ น สมุฏฺฐาเปติ. **อานนฺทาจริยา**ทโย ปน อนนฺตรจิตฺเต อุปฺปนฺนํ พลววตฺถุํ นิสฺสาย อปฺปวตฺตตฺตา สพฺเพสมฺปิ จุติจิตฺตํ รูปํ น สมุฏฺฐาเปตีติ[๑] วทนฺติ. **ธมฺมปาลาจริโย**ปิ "จุติจิตฺโตปริ โสฬสมจิตฺตโต ปฏฺฐาย รูปํ น สมุฏฺฐาเปตี"ติ[๒] วทติ. เตสํ มติ มูลฏีกาทีสุ จ อภิธมฺมตฺถวิภาวินิยญฺจ วุตฺตนเยน วิจาเรตฺวา คเหตพฺพา. **ปฐมภวงฺคมุปาทายาติ** ปฐมภวงฺคโต ปฏฺฐาย.

[๓๒] **อิริยาปถมฺปี**ตฺยาทีสุ **ปิ**สทฺเทน เหฏฺฐา วุตฺตํ สมฺปิณฺเฑติ.

[๓๕] **เตโชธาตูติ** อชฺฌตฺตพหิทฺธา อุตุ. เอตฺถ หิ อุตุ เอว ปฐมํ ปฏิสนฺธิจิตฺตมุปาทาย รูปํ สมุฏฺฐาเปติ. ตโต ปจฺฉา จิตฺตํ ปฐมภวงฺคมุปาทาย รูปํ สมุฏฺฐาเปตีติ ยเทยฺยวํ กสฺมา อุตุสมุฏฺฐานํ ปจฺฉา วุตฺตนฺติ. อชฺฌตฺตพหิทฺธา อุตุ เอกโต กตฺวา กเถตุํ ปจฺฉา วุตฺตนฺติ.

[๓๖] **อาหาโรติ** มาตรา อชฺโฌหเฏ กพฬีกาเร ปวตฺตา โอชา. **อชฺโฌหรณกาเลติ** ยทา กุจฺฉิคโต ทารโก มาตรา อชฺโฌหฏอนฺนปานโอชาย สรีรผรณวเสน ยาเปติ, ตทา ฐานปฺปตฺตาว สมุฏฺฐาเปติ. นนุ จ สา ขรา, วตฺถุ สุขุมํ, กถํ

---

[๑] มูลฏี. ๑/๑๘๕.

[๒] อนุฏี. ๑/๑๙๕ (อตฺถโต สมานํ)

ตตฺถ ผรตีติ, เอกสฺส วา ทฺวินฺนํ วา สตฺตาหานํ คตกาเล หรตีติ. ตทา หิ สา ทารกสรีเร ปติฏฺฐหิตฺวา อฏฺฐ รูปานิ สมุฏฺฐาเปตีติ. วุตฺตญฺเจตํ :-

"ยญฺจสฺส ภุญฺชตี มาตา อนฺนํ ปานญฺจ โภชนํ
เตน โส ตตฺถ ยาเปติ มาตุกุจฺฉิคโต นโร"ติ[๑]

[๔๓] กมฺมจิตฺโตตุกาหารชานิ ยถากฺกมํ นว กมฺมชานิ นว อวินิพฺโภคา-กาสธาตุ จาติ **อฏฺฐารส**, ปญฺจ วิการรูปานิ สทฺโท นวาวินิพฺโภคากาสธาตุ จาติ **ปนฺนรส**, ลหุตาทิตฺตยํ สทฺโท นวาวินิพฺโภคากาสธาตุ จาติ **เตรส**, ลหุตาทิตฺตยํ นวาวินิพฺโภคากาสธาตุ จาติ **ทฺวาทส** โหนฺติ.

[๔๔] **ชายมานาทิรูปานํ** อุปฺปาทจิติภงฺคกฺขณสมงฺคีนํ วตฺถุทสกาทิรูปานํ **สภาวตฺตา** ลกฺขณตฺตา **เกวลํ** เอกนฺเตน ลกฺขณานิ เกหิจิ ปจฺจเยหิ น ชายนฺตีติ อาจริเยหิ ปกาสิตํ.

[๔๕] **เอกนิสฺสยาติ** เอกมหาภูตนิสฺสยา.

รูปสมุฏฺฐานนยาทิวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

รูปปวตฺติกฺกมวณฺณนา

[๕๒] **ยถารหนฺติ** สภาวกาภาวกปริปุณฺณายตนานุรูปวเสน.

[๕๓] **อุกฺกฏฺฐวเสนาติ** ปริปุณฺณายตนํ สนฺธาย วุตฺตํ. อปริปุณฺณายตนํ ทสฺเสตุํ **"โอมกวเสนา"**ตฺยาทิมาห.

[๕๔] **คพฺภเสยฺยกสตฺตานนฺติ** อณฺฑชชลาพุชานํ. **ตีณิ ทสกานีติ** ชาติ-อุณฺณาย เอฬกสฺเสกสุโน ปสนฺนติลเตเล ปกฺขิปิตฺวา อุทฺธฏสฺส ปคฺฆริตฺวา อคฺเค จิตพินฺทุมตฺตานิ. **กทาจิ น ลพฺภติ** อภาวกสตฺตานํ วเสนาตฺยาธิปฺปาโย. **ตโต ปรนฺติ** ปฏิสนฺธิโต ปรํ. **ปวตฺติกาเลติ** สตฺตเม สตฺตาเห. **กเมนาติ**

---

[๑] สํ.ส. ๑๕/๒๓๕/๒๔๘.

สตฺตาหาติกฺกนฺตกฺกเมน. จกฺขุทสกญฺหิ สตฺตมสตฺตาเห ปาตุภวติ. ตโต สตฺตาหาติกฺกเมน โสตทสกํ. ตโต สตฺตาหาติกฺกเมน ฆานทสกํ. ตโต สตฺตาหาติกฺกเมน ชิวฺหาทสกนฺติ อนุกฺกเมน. วุตฺตญฺจ :-

"ปฐมํ กลลํ โหติ กลลา โหติ อพฺพุทํ
อพฺพุทา ชายเต เปสิ เปสิ นิพฺพตฺตเต ฆนํ
ฆนา ปสาขา ชายนฺติ เกสา โลมา นขาปิ จา"ติ.[๑]

ฏีกาการมเตน ปน "เอกาทสเม สตฺตาเห"ติ[๒] วุตฺตํ.

[๕๖] จุติจิตฺตํ อุปริ เอตสฺสาติ **จุติจิตฺโตปริ.** ตเมว สตฺตรสมจิตฺตนฺติ **จุติจิตฺโตปริสตฺตรสมจิตฺตํ.** จุติจิตฺตสฺส เหฏฺฐา สตฺตรสมสฺสาติ วุตฺตํ โหติ. **ปุเรตรนฺติ** สตฺตรสมสฺส อุปฺปาทกฺขเณ. ธมฺมปาลตฺเถรมเตน ปน จิตฺตชมฺปิ จุติจิตฺตสมกาลเมว นิรุชฺฌตีติ อาห.

[๕๘] **อาหารชกลาปานิ น ลพฺภนฺตีติ** อิทํ พาหิรกพฬีการาหารปจฺจยาภาวโต อนฺโต โอชาปิ รูปํ น สมุฏฺฐาเปตีตฺยาธิปฺปาเยน วุตฺตํ. พุทฺธรูปทสฺสนธมฺมสฺสวนตฺถาย จกฺขุโสตทสกานิ รูปโลเก ลพฺภนฺติ.

[๖๑] กาเมสุ อฏฺฐวีสติ รูปานิ โหนฺติ. รูปีสุ ฆานชิวฺหากายภาวทฺวยวชฺชิตานิ เตวีสติ รูปานิ โหนฺติ. อสญฺญีนํ ปญฺจหิ ฆานาทีหิ จ จกฺขุโสตวตฺถุสทฺเทหิ จ วชฺชิตานิ สตฺตรส รูปานิ โหนฺติ. อรูเป กิญฺจิปิ อชฺฌตฺตรูปํ วา พหิทฺธารูปํ วา นตฺถิ. **อุปปตฺติยนฺติ** ปฏิสนฺธิยํ น ลพฺภนฺติ. ปวตฺติกฺกโม.

รูปปวตฺติกฺกมวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

นิพฺพานเภทวณฺณนา

[๖๒] อิทานิ จตุตฺถาภิธมฺมตฺถํ ทสฺเสตุํ **"นิพฺพานํ ปนา"**ตฺยาทิมาห. ตตฺถ **"วานสงฺขาตายา"**ตฺยาทินา นิพฺพานปทสฺส วจนตฺถํ ทสฺเสติ.

---

[๑] สํ.ส. ๑๕/๒๓๕/๒๔๘. [๒] มูลฏี. ๓/๑๔๗-๑๔๘.

[๖๓] **สอุปาทิเสสาติ** กิเลเสหิ อวสิฏฺฐปญฺจกฺขนฺธสหิตา. อิทญฺหิ ปญฺจกฺขนฺธสงฺขาเตน อริยปุคฺคเลน สจฺฉิกาตพฺพตฺตา สนฺธาย วุตฺตํ. ตาทิสานํ ขนฺธานํ นิรุชฺฌนํ สนฺธาย อนุปาทิเสสนิพฺพานธาตูติ วุตฺตํ. **การณปริยาเยนาติ** ปญฺญาปนเหตุเลเสน.

[๖๔] สภาวากาเรน ลภิตพฺพคุณํ ทสฺเสตุ๋ **"ตถา สุญฺญตนฺ"**ตฺยาทิมาห.

[๖๕] **"อิติ จิตฺตนฺ"**ตฺยาทิ นิคมนตฺถํ วุตฺตํ. **อิติ** อิมินา ปกาเรน มยา วุตฺตํ **ปรมตฺถํ** จิตฺตํ เจตสิกํ รูปํ นิพฺพานนฺติปิ จตุธาว ตถาคตา ปกาสนฺตีติ โยชนา.

อิติ สงฺเขปวณฺณนายํ ฉฏฺฐปริจฺเฉทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

๗. สตฺตมปริจฺเฉท

สมุจฺจยสงฺคหวิภาค

[๑] อิทานิ เอกนฺตปรมตฺถสภาวธมฺมานํ ตตฺถกิจฺจวเสน ราสึ กตฺวา คเณตุํ **"ทฺวาสตฺตติวิธา"**ตฺยาทิมาห. ตตฺถ สลกฺขณา จินฺตนผุสนาทิลกฺขณา จิตฺตเจตสิก-นิปฺผนฺนรูปนิพฺพานวเสน ทฺวาสตฺตติวิธา วตฺถุธมฺมา สภาวธมฺมา มยา วุตฺตา, อิทานิ เตสํ สภาวธมฺมานํ ยถาโยคํ ตตฺถกิจฺจนามโยคานุรูปํ สมุจฺจยํ ราสึ สมูหํ วา ปวกฺขามีติ โยชนา.

[๒] เอกธมฺมสฺสปิ อาสวาทิตตฺถกิจฺจนามวเสน อกุสลานํ คณนํ **อกุสล-สงฺคโห** นาม. กุสลากุสลรูปธมฺมานํ เหตาทิตตฺถกิจฺจนามวเสน เอกโต คณนํ **มิสฺสกสงฺคโห** นาม, โพธิสงฺขาตสฺส มคฺคสฺส ปกฺเข ภวานํ กุสลานํ เอก-ธมฺมสฺสปิ สติปฏฺฐานาทิตตฺถกิจฺจนามวเสน คณนํ **โพธิปกฺขิยสงฺคโห** นาม. สพฺเพสํ สภาวธมฺมานํ ขนฺธาทิวเสน คณนํ **สพฺพสงฺคโห** นาม. ตตฺถ หิ สพฺเพสํ อุปปชฺชนฺตานํ อกุสลภวนิกนฺติชวนํ ปฐมํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺมา อกุสลสงฺคโหว ปฐมํ วุตฺโต, เตสมฺปิ อาสวกิจฺจสฺเสว ภวจกฺกสฺส นาภิสทิสมูลตฺตา ปฐมํ อาสโว วุตฺโต. เอตฺถ หิ สติปิ อญฺเญสํ ธมฺมานํ ตตฺถกิจฺจวสปฺปวตฺตนิมิตฺเต กามราคาทโยเยว ตตฺตสภาวธมฺเมสุ อาสวาทิภาเวน นิรุฬฺหตฺตา นวธา สงฺคหิตาติ ทฏฺฐพฺพาติ.

อกุสลสงฺคหวณฺณนา

[๑๔] วตฺถุโต สภาวโต อาสโวฆา จ โยคา จ คนฺถา จ ราคทิฏฺฐิ-อวิชฺชาวเสน ตโย สิยุํ. อุปาทานธมฺมา ราคทิฏฺฐิวเสน ทฺเว สิยุํ, นีวรณานิ ราคปฏิฆถินมิทฺธอุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจวิจิกิจฺฉาอวิชฺชาวเสน อฏฺฐ สิยุํ, อนุสยา ราค-ปฏิฆมานทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาอวิชฺชาวเสน ฉเฬว โหนฺติ. สโยชนา ราคปฏิฆมานทิฏฺฐิ-วิจิกิจฺฉาอุทฺธจฺจอิสฺสามจฺฉริยอวิชฺชานํ สุตฺตนฺตาภิธมฺเมสุ อาคตานํ วเสน นว โหนฺติ. กิเลสา โลภโทสโมหมานทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาถินอุทฺธจฺจอหิริกอโนตฺตปฺปวเสน ทส โหนฺติ. อิติ อิมินา ปกาเรน นวธา อยํ **ปาปสงฺคโห** วุตฺโต.

อกุสลสงฺคหวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

มิสฺสกสงฺคหวณฺณนา

[๑๕] กุสลานํ ปน อกุสลานญฺ วิย วิสุ์ อสาธารณกิจฺจ์ นตฺถิ, ตสฺมา เตสุ์ สงฺคห์ วิสุ์ อวตฺวา อกุสเลหิ มิสฺเสตฺวา ทสฺเสตุ์ **"มิสฺสกสงฺคเห"**ตฺยาทิ วุตฺต์. เหตาทิสรูปานิ ปากฏานิ.

[๒๖] **ฌานงฺคานิ** น ลพฺภนฺติ วิตกฺกปฏฺฐานตฺตา ฌานงฺคสฺส, พลานิ น ลพฺภนฺติ วีริยปฏฺฐานตฺตา พลสฺส, มคฺคงฺคานิ น ลพฺภนฺติ เหตุ-ปฏฺฐานตฺตา มคฺคสฺส.

[๒๗] สนฺเตสุปิ **วิจิกิจฺฉาจิตฺเต** เหตุวีริเยสุ สหายภูตสฺส อธิโมกฺขสฺส วิรหิตตฺตา มคฺคินฺทฺริยพลภาวญฺ น คจฺฉตีตฺยาธิปฺปาโย.

[๒๘] **ชวเนเสฺววา**ติ เอตฺถ **เอว**สทฺเทน โมมูหวิปากานิ นิวตฺเตติ. น หิ เตสุ อธิปติ อตฺถีติ, ตีสุ วา จตูสุ วา เอโกว อธิปติ ลพฺภติ, น เทฺว ตโยติ.

[๒๙] สภาวธมฺมวเสน คเณตุ์ **"ฉ เหตู"**ตฺยาทิมาห.

มิสฺสกสงฺคหวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

โพธิปกฺขิยสงฺคหวณฺณนา

[๓๐] สติวีริยานญฺ เอกธมฺมสภาเวปิ อารมฺมณกิจฺจวเสน จตุธาว สงฺคโห โหตีติ.

[๓๙] สภาวโต เอเต จุทฺทส. สตฺตตึสปฺปเภเทน. ตตฺถ โพธิปกฺขิยสงฺคเห สตฺตธา กตฺวา สงฺคโห โหตีติ.

[๔๐] อิทานิ ตํ สตฺตตึสรูปํ ทสฺเสตุ์ **"สงฺกปฺปปสฺสทฺธี"**ตฺยาทิ วุตฺต์. ตตฺถ **สงฺกปฺปปสฺสทฺธิ จ ปีตฺเปกฺขาฉนฺโท จ จิตฺตญฺ วิรติตฺตยญฺจา**ติ นว ธมฺมา เอกจานา, วีริยญ์ นวจานญ์, สติ อฏฺฐจานา, สมาธิ จตุจาโน, ปญฺญา ปญฺจจานา, สทฺธา ทุจานา. อิติ โพธิปกฺขิยภาเวน อุตฺตมานญ์ สตฺตตึสธมฺมานญ์ เอโส วิภาโค ปวโร อุตฺตโม โหติ. วิภชิตพฺพานญฺหิ อุตฺตมตฺตา วิภชนมฺปิ อุตฺตมญ์ โหติ.

[๔๑] โลกุตฺตเร สพฺเพ สตฺตตึส ธมฺมา โหนฺติ. สงฺกปฺปปีติโย กตฺถจิ โลกุตฺตเร น โหนฺติ วา, ทุติยชฺฌานาทีสุ อสมฺภวโต โลกิเยปิ สีลาทิฉพฺพิสุทฺธิ-ยถาโยคปฺปวตฺติยํ โหนฺติ. กตฺถจิ โปตฺถเก สงฺคโหติ อนนฺตรํ สพฺเพ โลกุตฺตเร-ตฺยาทิปาโฐ อตฺถิ. โส น สุนฺทโร.

โพธิปกฺขิยสงฺคหวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

สพฺพสงฺคหวณฺณนา

[๔๒] อิทานิ ขนฺธาทิวเสน สงฺคเหตุํ **"สพฺพสงฺเคห"**ตฺยาทิมาห.

[๔๓] ปุน โลกิยเมว ทสฺเสตุํ **"ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา"**ตฺยาทิ วุตฺตํ.

[๔๔] ปญฺจนฺนํ อชฺฌตฺตายตนานํ อุปการกภาเวน จ ทฺวารภาเวน จ ปจฺจยํ สงฺคโห โหติ. ตทนนฺตรํ ทฺวารทฺวาริกภาเวน มนายตนสฺส. ตทนนฺตรํ เตสํ อารมฺมณภูตานํ รูปายตนาทีนํ. ธมฺมายตนสฺส ปน ทฺวาริการมฺมณภาเวน อวสาเน สงฺคโห โหติ. ยํ ปน ทฺวารารมฺมณเภเทนาติ วกฺขติ. ตทฺวาริกสฺสปิ ทฺวารารมฺมเณสุ อนฺโตคธตฺตา วุตฺตํ.

[๔๕] มนายตนานํ ปน เอกนฺตาเนกนฺตทฺวาริกทฺวารารมฺมณภาเวน สตฺตธา วิภชิตุํ ธาตุสงฺคโห วุตฺโต. ตตฺถ ปญฺจทฺวารารมฺมณานิ ยถากฺกมํ ปจฺจยํ วตฺวา ตทนนฺตรํ ตทฺทฺวาริกวิญฺญาณานิ ยถากฺกมํ วุตฺตานิ. ตทนนฺตรํ ปญฺจ-ทฺวาริกภาเวน มโนธาตุ วุตฺตา. ตทนนฺตรํ ฉทฺวาริกฉฏฺฐารมฺมณภาเวน ธมฺมธาตุ วุตฺตา. มโนวิญฺญาณธาตุ ปน ฉฏฺฐทฺวารทฺวาริการมฺมณภาเวน อวสาเน วุตฺตา.

[๔๖] สจฺจา ปวตฺตินิวตฺติตทุภยเหตุวเสน เวทิตพฺพา. ทุกฺขสจฺจสฺส ปีฬนฏฺโฐ สงฺขตฏฺโฐ สนฺตาปฏฺโฐ วิปริณามฏฺโฐ. สมุทยสฺส อายูหนฏฺโฐ นิทานฏฺโฐ สโยคฏฺโฐ ปลิโพธฏฺโฐ. นิโรธสฺส นิสฺสรณฏฺโฐ วิเวกฏฺโฐ อสงฺขตฏฺโฐ อมตฏฺโฐ. มคฺคสฺส นิยฺยานฏฺโฐ เหตฺวฏฺโฐ ทสฺสนฏฺโฐ อธิปเตยฺยฏฺโฐ.

ปจฺจยํ สกลกฺขณเมกปทํ ทุติยาทิปท'สฺส นิทสฺสนโต
สมนีทุนิมาสมทูสนิทู กมโต วิภเช ปจเยน วินา.[๑]

---

[๑] อยํ คาถา โตฏกคาถา นาม.

อสฺส จตุสจฺจสฺส ปฐมํ เอกํ ปทํ ปีฬนฏฺโ อายูหนฏฺโ นิสฺสรณฏฺโ นิยฺยานฏฺโ อิติสงฺขาตํ ปฐมโกฏฺฐาสํ **สกลกฺขณํ** อตฺตโน สภาเวน อาวิภาวนาการํ, น ติณฺณํ อวเสสานํ สจฺจานํ ทสฺสเนน. **ทุติยาทิปทํ** สงฺขตฏฺโ สนฺตาปฏฺโ วิปริณามฏฺโ นิทานฏฺโ สโยคฏฺโ ปลิโพธฏฺโ วิเวกฏฺโ อสงฺขตฏฺโ อมตฏฺโ เหตฺวฏฺโ ทสฺสนฏฺโ อธิปเตยฺยฏฺโ อิติ สงฺขาตํ ทุติยตติยจตุตฺถโกฏฺฐาสํ สมนีทุนิมาสมทูสนิทูนิทสฺสนโต อาวิภาวนาการํ. อิติ กมโต ปฐเมน วินา ทุติยาทิปทํ วิภเชติ.

อยํ ปน วิตฺถาโร, ปีฬนฏฺโจตฺยาทีนิ จตฺตาริ ปฐมปทานิ อตฺตโน สภาเวน อาวิภวนฺติ. สมุทยทสฺสเนน ตาว สภาวโต ปีฬนลกฺขณสฺสปิ ทุกฺขสฺส ยสฺมา ตํ อายูหนลกฺขเณน สมุทเยน อายูหนราสิ กตํ, ตสฺมา สงฺขตฏฺโ อาวิภวติ, ยสฺมา ปน มคฺโค กิเลสสนฺตาปกโร สุจิกโร, ตสฺมาสฺส มคฺคทสฺสเนน สนฺตาปฏฺโ อาวิภวติ, อายสฺมโต นนฺทสฺส อจฺฉราทสฺสเนน สุนฺทริยา อนภิรูปภาโว วิย. อวิปริณามธมฺมสฺส นิโรธสฺส ทสฺสเนน วิปริณามฏฺโ อาวิภวตีติ วตฺตพฺพเมว นตฺถิ. ตถา สภาวโต อายูหนสฺสปิ สมุทยสฺส ทุกฺขทสฺสเนน นิทานฏฺโ อาวิภวติ, อสปฺปายโภชนโต อุปฺปนฺนพฺยาธิทสฺสเนน โภชนสฺส พฺยาธินิทานภาโว วิย. วิสโยคภูตสฺส นิโรธสฺส ทสฺสเนน สโยคฏฺโ อาวิภวติ. นิยฺยานสฺส มคฺคสฺส ทสฺสเนน ปลิโพธฏฺโ อาวิภวติ. นิสฺสรณสฺสปิ นิโรธสฺส วิเวกภูตสฺส สมุทยสฺส ทสฺสเนน วิเวกฏฺโ อาวิภวติ. มคฺคทสฺสเนน อสงฺขตฏฺโ อาวิภวติ. อิมินา หิ อนมตคฺเค สํสาเร มคฺโค น ทิฏฺจปุพฺโพ, โสปิ จ สปฺปจฺจยตฺตา สงฺขโตเยวาติ อปฺปจฺจยธมฺมสฺส อสงฺขตภาโว อติวิย ปากโฏ โหติ. ทุกฺขทสฺสเนน ปนสฺส อมตฏฺโ อาวิภวติ. ทุกฺขรหิตญฺหิ อมตํ นิพฺพานนฺติ. ตถา นิยฺยานลกฺขณสฺสปิ มคฺคสฺส สมุทยทสฺสเนน นายํ เหตุนิพฺพานสฺส ปตฺติยา, อยํ เหตูติ เหตฺวฏฺโ อาวิภวติ. นิโรธทสฺสเนน ทสฺสนฏฺโ อาวิภวติ, ปรมสุขุมรูปานิ ปสฺสโต วิปฺปสนฺนํ เม จกฺขูติ จกฺขุสฺส วิปฺปสนฺนภาโว วิย. ทุกฺขทสฺสเนน อธิปเตยฺยฏฺโ อาวิภวติ, อเนกโรคาตุรกปณชนทสฺสเนน อิสฺสรชนสฺส อุฬารภาโว วิยาติ.

[๕๓] ขนฺธานํ ทุวิธา คหิตภาเวน **ปญฺจปฺปเภเทนา**ติ วุตฺตํ.

อิติ สงฺเขปวณฺณนายํ สตฺตมปริจฺเฉทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

๘. อฏฺฐมปริจฺเฉท

ปจฺจยสงฺคหวิภาค

[๑] **สงฺขตธมฺมานำ เยสำ** ปจฺจยุปฺปนฺนานำ **เย** เหตาทโย **ธมฺมา ยถา** เยน ปกาเรน **ปจฺจยา** อุปการกา **ตำ วิภาคำ** อิโต ปรำ อิทานิ ยถารหำ **ปวกฺขามิ.**

[๓] เตสำ ปจฺจยานำ ภาเวน ภาวีนำ ปจฺจยุปฺปนฺนานำ ภาวาการมตฺเตน อุปลกฺขิโต **ตพฺภาวภาวีภาวาการมตฺโตปลกฺขิโต,** อวิชฺชาทิปจฺจโย เอตฺถ **มตฺต**สทฺเทน ปจฺจยสตฺตึ นิวตฺเตติ. ตำ ตำ เหตาทิปจฺจยสตฺติยา อาหจฺจ วิเสเสตฺวา ปจฺจยา อุปการกา หุตฺวา ติฏฺฐนฺตีติ **อาหจฺจปจฺจยฏฺฐิตี,** เหตาทิ-ปจฺจยา. ปฏิจฺจสมุปฺปาทนโย หิ ปจฺจยุปฺปนฺนภวนาการมตฺตำ อุปาทาย ปวตฺโต, ปฏฺฐานนโย ปน ปจฺจยสตฺตึ อุปาทาย ปวตฺโตติ อยเมเตสำ วิเสโสติ.

ปฏิจฺจสมุปฺปาทนยวณฺณนา

[๔] **ตตฺถาติ** เตสุ ทฺวีสุ นเยสุ. **อวิชฺชาติ** วฏฺฏมูลภูโต ตีสุ ภเวสุ โทส-ปฏิจฺฉาทโก โมโห. **สงฺขาราติ** ปุญฺญาปุญฺญาเนญฺชาภิสงฺขารสงฺขาตา เอกูนตึส กุสลากุสลเจตนา. โลกุตฺตรเจตนา ปน วฏฺฏกถาภูตตฺถา อิธ น คหิตา. ตตฺถ **ปุญฺญาภิสงฺขาโรติ** เตรส กามรูปเจตนา. เตสญฺหิ อวิชฺชา อารมฺมณอุปนิสฺสย-วเสน ทฺวิธา ยถารหำ ปจฺจโย โหติ. **อปุญฺญาภิสงฺขาโรติ** ทฺวาทสากุสลเจตนา. เตสำ อวิชฺชา เหตุอารมฺมณอธิปติอนนฺตรสมนนฺตรสหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสย-อุปนิสฺสยอาเสวนสมฺปยุตฺตอตฺถินตฺถิวิคตอวิคตวเสน ปญฺจทสธา ยถารหำ ปจฺจโย โหติ. **อาเนญฺชาภิสงฺขาโรติ** จตสฺโส อรูปเจตนา. เตสำ อวิชฺชา อุปนิสฺสยวเสเนว ปจฺจโย โหติ. **วิญฺญาณนฺติ** ปฏิสนฺธิปวตฺติวเสน พาตฺตึส วิปากานิ. เตสำ ตโย สงฺขารา ยถารหำ อารมฺมณอุปนิสฺสยวเสน ทฺวิธา ปจฺจยา โหนฺติ. เอตฺถ อุทฺธจฺจเจตนา ปฏิสนฺธิยำ วชฺเชตพฺพา. อภิญฺญาเจตนา ปน อุภยตฺถ วชฺเชตพฺพาติ. วิญฺญาณปจฺจยาเตฺยตฺถ ปุญฺญาปุญฺญกฺริยวิปากวิญฺญาณานิ.

นามรูปนฺติ นามญฺจ รูปญฺจ นามรูปญฺจาติ นามรูปํ. เตสํ วิปากวิญฺญาณํ เวทนาทิกฺขนฺธตฺตยจตุสมุฏฺฐานิกนามรูปานํ ปญฺจโวการภเว ปฏิสนฺธิปวตฺตีสุ ยถารหํ สหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสยวิปากอาหารอินฺทฺริยสมฺปยุตฺตวิปฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตวเสน ทสธา ปจฺจโย โหติ. อวิปากวิญฺญาณํ ปน วิปากปจฺจยํ วชฺเชตฺวา เตหิ เจว อารมฺมณอุปนิสฺสยกมฺมปจฺจเยหิ จาติ ทฺวาทสธา ยถารหํ ปจฺจโย โหติ. จตุโวกาเร วิปากวิญฺญาณํ นามสฺส ยถารหํ อารมฺมณสหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสยกมฺมวิปากอาหารอินฺทฺริยสมฺปยุตฺตวิปฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตวเสน ทฺวาทสธา ปจฺจโย โหติ. อภิสงฺขารวิญฺญาณํ กมฺมชรูปสฺส อสญฺญสตฺเต กมฺมอุปนิสฺสยวเสน ทฺวิธา ปจฺจโย โหติ.

นามรูปปจฺจยา สฬายตนนฺติ นามํ เวทนาทิกฺขนฺธตฺตยํ. รูปํ ปน จตุภูตญฺจ โอชา จ ชีวิตญฺจ ฉวตฺถูนิ จ. ตตฺถ นามํ ปญฺจายตนานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจยาตอตฺถิอวิคตวเสน จตุธา ปจฺจโย โหติ. ฉฏฺฐายตนสฺส ยถารหํ วิปฺปยุตฺตปุเรชาตปจฺจยาตปจฺจเย วิวชฺเชตฺวา เสเสหิ เตวีสปจฺจเยหิ ปจฺจโย โหติ. มหาภูตชีวิตาหารสงฺขาตํ รูปํ. ปญฺจายตนานํ นิสฺสยอินฺทฺริยอาหารวเสน เอกธา ยถากฺกมํ ปจฺจโย โหติ. ปญฺจ วตฺถูนิ ฉพายตนสฺส อารมฺมณนิสฺสยวิปฺปยุตฺตอินฺทฺริยปุเรชาตอตฺถิอวิคตวเสน สตฺตธา ปจฺจโย โหติ.

หทยวตฺถุ ปน อารมฺมณนิสฺสยวิปฺปยุตฺตสหชาตอญฺญมญฺญปุเรชาตอตฺถิอวิคตวเสน อฏฺฐธา ปจฺจโย โหติ. สพายตนปจฺจยา ผสฺโสเตฺยตฺถ จกฺขาทิปญฺจายตนานิ ผสฺสสฺส อารมฺมณนิสฺสยปุเรชาตอินฺทฺริยวิปฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตวเสน สตฺตธา ปจฺจยา โหนฺติ. ฉฏฺฐายตนํ ปน เหตุอารมฺมณอธิปติอนนฺตรสมนนฺตรสหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสยอุปนิสฺสยอาเสวนวิปากอาหารอินฺทฺริยสมฺปยุตฺตอตฺถินตฺถิวิคตอวิคตวเสน อฏฺฐารสธา ปจฺจโย โหติ. ผสฺสปจฺจยา เวทนาเตฺยตฺถ เตสุ อฏฺฐารสสุ เหตินฺทฺริยํ วชฺเชตฺวา เสเสหิ โสฬสหิ ปจฺจโย โหติ. **เวทนาปจฺจยา ตณฺหา**เตฺยตฺถ เตสุ อฏฺฐารสสุ เหตุวิปากาหารานิ วชฺเชตฺวา ฌานปจฺจยํ ปกฺขิปิตฺวา โสฬสหิ ปจฺจโย โหติ. **ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานำ**เตฺยตฺถ ปุเรชาตปจฺฉาชาตวิปากอาหารอินฺทฺริยฌานมคฺควิปฺปยุตฺตวชฺชิเตหิ โสฬสหิ ปจฺจโย โหติ.

อุปาทานปจฺจยา ภโวเตฺยตฺถ เจตนาสงฺขาโต กมฺมภโว จ กมฺมนิพฺพตฺตกฺขนฺธ-สงฺขาโต อุปปตฺติภโว จ. ตตฺถ กมฺมภวสฺส เตสุ โสฬสสุ มคฺคปจฺจยํ ปกฺขิปิตฺวา สตฺตรสหิ ปจฺจโย โหติ. อุปปตฺติภวสฺส ปน ปจฺฉาชาตํ ปกฺขิปิตฺวา ยถารหํ อฏฺฐารสหิ ปจฺจโย โหติ.

ภวปจฺจยา ชาตีติ เอตฺถ ภโว กมฺมภโวเยว ชาติ อุปปตฺติภโว, ตสฺมา กมฺมอุปนิสฺสยวเสน ทฺวิธา ปจฺจโย โหติ. **ชาติปจฺจยา ชรามรณ์**เตฺยตฺถ อชาตานํ จิติภิชฺชนสงฺขาตํ ชรามรณํ กุโต ภเว, ตสฺมา สุตฺตนฺตนเยน ปจฺจโย โหติ. ปฏฺฐานนเยน ปน เอกปจฺจโยปิ นตฺถิ, การณมตฺตเมว โหติ. จตุวีสติ-ปจฺจเยสุ หิ เอกมฺปิ อหุตฺวา มูลการณมตฺตเมว อตฺถิ กมฺมจิตฺตปจฺจยอุตุ-สมุฏฺฐานพาหิรรูเปสูติ. โสกาทโย ปน ชาติยา นิสฺสนฺทผลมตฺตา.

ตตฺถ **โสโกติ** โทโส. **ปริเทโวติ** วิปลฺลาสสทฺโท. **ทุกฺขนฺติ** กายิกทุกฺข-เวทนา. **โทมนสฺสนฺติ** เจตสิกทุกฺขเวทนา. **อุปายาโสติ** ปฏิโฆ. อวิชฺชา ฯเปฯ ชาตีติ อิเม ปจฺจยงฺคภาเวน คเหตพฺพา. ชรามรณํ ปน ปจฺจยุปฺปนฺนงฺค-ภาเวน คเหตพพ์. ปจฺจยา นาม หิ ปจฺจยุปฺปนฺเนน วินา นตฺถิ, ตสฺมา เอกํ ปจฺจยุปฺปนฺนํ คเหตฺวา ทฺวาทสงฺคํ ปูเรตีติ ปจฺจยุปฺปนฺนงฺคภาเวน คเหตพฺพ์. ตถา หิ วุตฺตํ ตพฺภาวภาวีภาวาการมตฺโตปลกฺขิโตติ. ปจฺจยงฺคํ ปน ปจฺจเยน วินา นตฺถีติ กตฺวา คหิตํ.

[๑๓] อภิณฺหโส ชรามรณมุจฺฉาย ปีฬิตานํ สตฺตานํ เตสเมว มูลานํ นิโรเธน วฏฺฏตฺตยํ นิรุชฺฌติ. รุกฺขมูลํ นาม พีเชน วินา นตฺถิ. พีชํ นาม รุกฺเขน วินา, รุกฺโข นาม พีเชน วินา นตฺถีติ ยถา โลเก, ตถา ธมฺเมติ อวิจฺฉินฺนํ อนาทิกํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทจกฺกํ ทสฺเสตุ **"อาสวานํ สมุปฺปาทา"**-ตฺยาทิมาห.

ปฏิจฺจสมุปฺปาทนยวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

ปฏฺฐานนยวณฺณนา

[๑๔] **เหตุปจฺจโย ฯเปฯ อวิคตปจฺจโยติ** อยํ เอตฺถ ปจฺจยสงฺคเห ปฏฺฐานปาโฐ. เอตฺถ **เหตูติ** ฉ เหตู. เต สหชาตานํ นามานญฺจ ปฏิสนฺธิยํ กฏตฺตารูปานํ ปวตฺติยํ จิตฺตชรูปานญฺจ เหตุปจฺจยา โหนฺติ. **อารมฺมณ-ปจฺจโยติ** ฉพฺพิธารมฺมณํ จตุภูมกนามโสว อารมฺมณปจฺจโย. **อธิปติปจฺจโยติ** สหชาตาธิปติ, อารมฺมณาธิปติ. ตตฺถ สหชาตาธิปติ สหชาตานํ นาม รูปานํ อธิปติปจฺจโย. อารมฺมณาธิปติ ปน ครุ กตฺวา ปวตฺตานํ นามานํ. **อนนฺตร-สมนนฺตรปจฺจโยติ** อนนฺตรนิรุทฺธา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา ปฏฺปฺปนฺนานํ จิตฺต-เจตสิกานํ อนนฺตรสมนนฺตรปจฺจยา. **สหชาตปจฺจโยติ** จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา มหาภูตา หทยวตฺถุ จ. ตตฺถ จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา สหชาตานํ นามรูปานํ, มหาภูตา สหชาตานํ มหาภูตุปาทารูปานํ วตฺถุปฏิสนฺธิยํ สหชาตานํ วิปากานํ สหชาตปจฺจโย. **อญฺญมญฺญปจฺจโยติ** จตฺตาโร ขนฺธา มหาภูตา ฉวตฺถุ จ.

ตตฺถ เอโก ขนฺโธ ติณฺณนฺตฺยาทินา จตฺตาโร ขนฺธา อญฺญมญฺญํ มหา-ภูตา อญฺญมญฺญํ, วตฺถุ ปฏิสนฺธิยํ วิปากานํ อญฺญมญฺญปจฺจโย. **นิสฺสยปจฺจโยติ** จตฺตาโร ขนฺธา มหาภูตา ฉวตฺถูนิ จ ตตฺถ จตฺตาโร ขนฺธา อญฺญมญฺญญฺจ สหชาตรูปานญฺจ. มหาภูตา อญฺญมญฺญญฺจ อุปาทารูปานญฺจ. ฉวตฺถูนิ สตฺตนฺนํ วิญฺญาณานํ ยถารหํ นิสฺสยปจฺจยา. **อุปนิสฺสยปจฺจโยติ** นามรูปานิ. ตานิ นามานเมว อารมฺมณอนนฺตรปกตูปนิสฺสยวเสน ติวิธา อุปนิสฺสยปจฺจยา. **ปุเรชาต-ปจฺจโยติ** ฉวตฺถูนิ อารมฺมณภูตานิ นิปฺผนฺนรูปานิ จ. ตตฺถ ฉวตฺถูนิ สตฺตนฺนํ วิญฺญาณธาตูนํ ยถารหํ อารมฺมณภูตานิ นิปฺผนฺนรูปานิ นามานํ ปุเรชาตปจฺจยา. **ปจฺฉาชาตปจฺจโยติ** จตฺตาโร ขนฺธา ปุเรชาตสฺส จตุสมุฏฺฐานิกกายสฺส ปจฺฉา-ชาตปจฺจยา. **อาเสวนปจฺจโยติ** กุสลากุสลกฺริยชวนานิ ปจฺฉิมานํ ชวนานํ อาเสวนปจฺจยา. **กมฺมปจฺจโยติ** นานากฺขณิกา สหชาตา จ เจตนา, ตตฺถ นานากฺขณิกา เจตนา วิปากานํ ขนฺธานํ กฏตฺตารูปานํ, สหชาตเจตนา สห-ชาตานํ นามรูปานํ กมฺมปจฺจโย. **วิปากปจฺจโยติ** วิปากกฺขนฺธา อญฺญมญฺญญฺจ กมฺมชจิตฺตชรูปานญฺจ วิปากปจฺจยา. **อาหารปจฺจโยติ** โอชา ผสฺสาทโย จ. ตตฺถ

โอชา รูปกายสฺส, ผสฺสาทโย อตฺตนา สมฺปยุตฺตนามานํ ตํสมุฏฺฐานิกรูปานญฺจ อาหารปจฺจยา. **อินฺทฺริยปจฺจโยติ** ภาวทฺวยํ วชฺเชตฺวา วีสตินฺทฺริยานิ. ตตฺถ จกฺขาทิปญฺจินฺทฺริยานิ อตฺตโน อตฺตโน วิญฺญาณานํ, รูปชีวิตินฺทฺริยํ กฏตฺตารูปานํ. เสสานิ อรูปิโน อินฺทฺริยานิ สมฺปยุตฺตกานํ ตํสมุฏฺฐานานํ รูปานญฺจ อินฺทฺริย-ปจฺจยา. **ฌานปจฺจโยติ** สตฺตฌานงฺคานิ สหชาตานํ นามรูปานํ ฌานปจฺจยา. **มคฺคปจฺจโยติ** ทฺวาทสมคฺคงฺคานิ สหชาตานํ นามรูปานํ มคฺคปจฺจยา. **สมฺปยุตฺตปจฺจโยติ** จตฺตาโร ขนฺธา อญฺญมญฺญํ สมฺปยุตฺตปจฺจยา. **วิปฺปยุตฺต-ปจฺจโยติ** ฉวตฺถูนิ นามญฺจ. ตตฺถ ฉวตฺถูนิ สกสกนิสฺสิตนามสฺส, นามํ ฉวตฺถูนํ สหชาตปุเรชาตานํ รูปานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจโย. **อตฺถิปจฺจโยติ** ฉวตฺถูนิ มหาภูตา อาหาโร รูปชีวิตํ นามญฺจ. ตตฺถ รูปานิ เหฏฺฐา วุตฺตนยานิ, นามํ ปน อญฺญมญฺญสฺส จ รูปานญฺจ อตฺถิปจฺจโย. **นตฺถิปจฺจโย** อนนฺตรปจฺจ-ยสทิโส. **วิคตปจฺจโย อวิคตปจฺจโย** อตฺถินตฺถิปจฺจยสทิสา. สตฺติมตฺตเมว หิ กิญฺจิ วิเสสํ โหติ. **เอตฺถาติ** จตุวีสติยา ปจฺจยสงฺคเห.

[๑๕] นามํ นามสฺส จ ฉธา, นามรูปีนญฺจ ปญฺจธา, รูปสฺส จ เอกธา ปจฺจโย. รูปํ นามสฺส เอกธา ปจฺจโย, ปญฺญตฺตินามรูปานิ นามสฺส ทฺวิธา ปจฺจยา. ทฺวยํ นามรูปํ ทฺวยสฺส นามรูปสฺส นวธา ปจฺจโยติ โยชนา. เอตฺถ หิ สติปิ มหาภูตาหารชีวิตรูปสฺส ปจฺจยภาเว ตตฺตกสฺเสว สงฺคหสฺส ปจฺจยสฺส อภาวา โส นโย น วุตฺโตติ. กถนฺตฺยาทินา ฉธาทิสรูปํ วณฺเณติ.

[๒๗] ปุน อธิปตาทีนํ ปเภทํ ทสฺเสตุํ **"ตตฺถ ครุกตนฺ"**ตฺยาทิมาห.

[๓๔] อตฺถิปจฺจโย จ อวิคตปจฺจโย จ ปญฺจวิโธ โหตีติ โยชนา.

[๓๗] **อิติ** อิมินา ปกาเรน ยถาสมฺภวํ **เตกาลิกา** จ กาลมุตฺตา จ อชฺฌตฺตญฺจ พหิทฺธา จ สงฺขตาสงฺขตา จ ปญฺญตฺตินามรูปานํ วเสน ติวิธา จตุวีสติปจฺจยา นาม ธมฺมา สพฺพตฺถ ปฏฺฐาเน จิตาติ.

ปฏฺฐานนยวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

ปณฺณตฺติเภทวณฺณนา

[๓๙] ปณฺณาปิยตฺตา ปณฺณตฺตีติ อตฺถปณฺณตฺติ. ปณฺณาปนโต ปณฺณตฺตีติ นามปณฺณตฺติ, ตตฺถ จ อตฺถปณฺณตฺติ นาม จกฺขาทีนํ ฉนฺนํ วิญฺญาณานํ อารมฺมณภูตา ธมฺมา เต จ ปรมตฺถสมฺมุติปณฺณตฺติวเสน ทุวิธา โหนฺติ. ตตฺถ รูปเวทนาทีนํ สทฺทานํ อตฺถา ปรมตฺถปณฺณตฺติ นาม. ปุคฺคลอิตฺถิปุริสเคหสกฏา-ทิสทฺทานํ อตฺถา สมฺมุติปณฺณตฺติ นาม. วิชฺชมานาวิชฺชมานปณฺณตฺตีติปิ เอตาสเมว เภโท. เตเนวาห "วิชฺชมานปณฺณตฺติอวิชฺชมานปณฺณตฺตี"ติ.

นามปณฺณตฺติ ปน โสตวิญฺญาณมโนวิญฺญาณานมารมฺมณภูตา ธมฺมา. เต จ ปรมตฺถสมฺมุติปณฺณตฺติวเสน ทุวิธา โหนฺติ. ตตฺถ โสตวิญฺญาณารมฺมณภูตา สพฺเพ อภิธานสทฺทา ปรมตฺถปณฺณตฺติ. เทวทตฺโต ยญฺญทตฺโต สิริวฑฺฒโก อิจฺเจวมาทีนิ นามานิ สมฺมุติปณฺณตฺติ นาม. วิชฺชมานาวิชฺชมานปณฺณตฺตีติ จ เอตาสเมว เภโทติ. อยํ ปณฺณตฺติธมฺมา ปณฺณตฺติปถา ธมฺมาติ ปทสฺส วณฺณนํ นิสฺสาย สงฺเขปวินิจฺฉโย, อาจริยา ปน พหุธา ปปญฺเจนฺติ. ปุริมา หิ สมฺมุติ-ปณฺณตฺติปริกปฺปสงฺเกตสิทฺธสทฺทปวตฺตินิมิตฺตภูตา อิตฺถิปุริสาทิวตฺถาการวิเสส-มตฺตาเยว. ภูตจลนวิการภูตา กายวิญฺญตฺติ วิย, สา จ ตํตํวตฺถูหิ วินา อลพฺภนโต ตํตํสทฺทาภิเธยฺยาว โหติ. ปจฺฉิมา ปน ตํตํนามวเสน ปริกปฺปสงฺเกตสิทฺธา สญฺญาณาการมตฺตาว สทฺทสหิตา วจีวิญฺญตฺติ วิย. สา จ นามสทฺเทหิ วินา อลพฺภนโต สทฺทาภิเธยฺยาว โหติ. อถ วา ปุริมา ตํตํปริกปฺปสิทฺโธ อตฺถสฺส สทฺเทหิ สมฺพนฺโธ. ปจฺฉิมาสทฺทสฺส อตฺเถหิ สมฺพนฺโธติ อนุฏีกาทีสุ จ สมฺพนฺโธติ วา สทฺทปวตฺตินิมิตฺตนฺติ วา ตํตํชาตีติ วา วทนฺติ. ตถาปิ สทฺทาภิเธยฺยาวาติ. อิติ จิมินา อภิเธยฺยอภิธานเภเทน ทุวิธา โหนฺติ. **วิชฺชมานปณฺณตฺตีติ** อภิธานตฺถสฺส ปรมตฺถภาเวน ลพฺภมานตํ สนฺธาย วุตฺตํ. เตนาห "รูปเวทนาทินฺ"ติ. **อวิชฺชมานปณฺณตฺตีติ** สมฺมุติอตฺถภาเวน ลพฺภมานตํ สนฺธาย วุตฺตํ. เตนาห "ภูมิปพฺพตาทินฺ"ติ. นนุ ภูมีติ อิมินา ปถวีคหิตาติ. น สมฺมุติปถวิยาว คหิตตฺตาติ. อุภินฺนํ โวมิสฺสกวเสนาติ อิทํ วิชฺชมานาวิชฺชมานานํ วิเสสนวิเสสิตพฺพภาวํ สนฺธาย วุตฺตํ, น ปุพฺพาปรวเสน.

เอวญฺจ สติ ฉฬภิญฺโญเตฺยตฺถ สมาสปทภูตฉฬภิญฺญปทตฺถภูเตน วิชฺชมาเนน อญฺญปทตฺถภูตสฺส ปุคฺคลสงฺขาตสฺส อวิชฺชมานสฺส วิเสสนวิเสสฺยภาเวน มิสฺสกภาโว ลพฺภตีติ.

[๔๓] **วจีโฆสานุสาเรน** ปวตฺตาย โสตวิญฺญาณวีถิยา อนนฺตรุปฺปนฺนมโนทฺวารสฺส นามคฺคหณมโนทฺวารสฺส **โคจรา** อารมฺมณภูตา **ยสฺสา** นามปญฺญตฺติยา **อนุสาเรน** อนุจินฺตเนน ตโต ปรํ สมฺมุติปรมตฺถเภทา อตฺถา วิญฺญายนฺติ, สายํ อตฺถญาปนเหตุโลกสงฺเกตนิมฺมิตา **ปญฺญตฺติ** อตฺถญาปิกา นามปญฺญตฺตีติ วิญฺเญยฺยาติ. เอตฺถ **โสตวิญฺญาณวีถิยาติ** อิมินา ตทนุวตฺตกมโนทฺวารวีถิปิ สงฺคหิตาติ. ตสฺมา โคโณติ ทฺวีสุ สทฺเทสุ เอเกกํ สทฺทํ อารพฺภ โสตทฺวารวีถิตทนุวตฺตกมโนทฺวารวีถิวเสน ปจฺจุปฺปนฺนาตีตารมฺมณา เทฺว เทฺว ชวนวารา, ตโต ปรํ อกฺขราวฺหิภูตนามญาปโก เอโก, ตโต ปรํ อตฺถโพธโก เอโก ชวนวาโรติ ฉ วีถิโย ลพฺภนฺตีติ เอวํ อปฺปพหฺวกฺขรวเสน วีถิคณนา เวทิตพฺพา. อิมินา นเยน รูปคนฺธาทิอารมฺมเณสุปิ เอกา วิญฺญาณวีถิ, เอกา ตทนุวตฺตกวีถิ, ตโต นามญาปกวีถิ, ตโต อตฺถโพธกวีถีติ จตสฺโส วีถิโย ลพฺภนฺตีติ เวทิตพฺพา. ปจฺจมํ อตฺถชานนวีถิ, ตโต ปรํ นามปญฺญตฺติชานนวีถีติปิ วทนฺติ.

ปญฺญตฺติเภทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อิติ สงฺเขปวณฺณนายํ อฏฺฐมปริจฺเฉทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

๙. นวมปริจฺเฉท

กมฺมฏฺฐานสงฺคหวิภาค

[๑] อิโต ปจฺจยนิทฺเทสโต ปรํ **สมถวิปสฺสนานํ** ทฺวินฺนํ ภาวนานํ ทุวิธมฺปิ **กมฺมฏฺฐานํ** ภาวนากมฺมสฺส ฐานภูตํ อารมฺมณํ ภาวนาวีถิญฺจ ยถากฺกมํ **ปวกฺขามีติ** สมฺพนฺโธ.

[๒] **ตตฺถาติ** สมถวิปสฺสนาสงฺคเหสุ สมถสงฺคเห ตาว กมฺมฏฺฐานนยํ ปวกฺขามีติ โยเชตพฺพา.

สมถกมฺมฏฺฐานจริตเภทวณฺณนา

[๓] **ราคจริตา ฯเปฯ ฉพฺพิเธน จริตเภโทติ** อิทํ เอกมูลกราคมตฺต-ทสฺสนํ. เอกทฺวิกติกมูลวเสน ปน ราคาทิเก ติเก สตฺต, สทฺธาทิเก ติเก สตฺต, มิสฺสเก เอกทฺวิกติกมูลเก สตฺตสตฺตกนฺติ เตสฏฺฐิจริตเภทา โหนฺติ. ตตฺถ หิ ราคจริตา โทสจริตา โมหจริตา ราคโทสจริตา ราคโมหจริตา โทสโมหจริตา ราคโทสโมหจริตาติ เอวํ ราคาทิเก ติเก สตฺต. ตถา สทฺธาจริตา. พุทฺธิจริตา. วิตกฺกจริตา. สทฺธาพุทฺธิจริตา. สทฺธาวิตกฺกจริตา, พุทฺธิวิตกฺกจริตา, สทฺธา-พุทฺธิวิตกฺกจริตาติ เอวํ สทฺธาทิเก ติเก สตฺตาติ จุทฺทสจริตา โหนฺติ.

มิสฺสเก ปน ราคสทฺธาจริตา ราคพุทฺธิจริตา ราควิตกฺกจริตา ราคสทฺธา-พุทฺธิจริตา ราคสทฺธาวิตกฺกจริตา ราคพุทฺธิวิตกฺกจริตา ราคสทฺธาพุทฺธิวิตกฺก-จริตาติ ราคมูลเก เอกํ สตฺตกํ. โทสสทฺธาจริตา โทสพุทฺธิจริตา โทสวิตกฺกจริตา โทสสทฺธาพุทฺธิจริตา โทสสทฺธาวิตกฺกจริตา โทสพุทฺธิวิตกฺกจริตา โทสสทฺธา-พุทฺธิวิตกฺกจริตาติ โทสมูลเก สตฺต. ตถา โมหสทฺธาจริตา โมหพุทฺธิจริตา โมหวิตกฺกจริตา. โมหสทฺธาพุทฺธิจริตา โมหสทฺธาวิตกฺกจริตา โมหพุทฺธิวิตกฺกจริตา โมหสทฺธาพุทฺธิวิตกฺกจริตาติ โมหมูลเก สตฺตาติ เอกมูลกนเย สตฺตกตฺตยํ โหติ. ตถา ราคโทสสทฺธาจริตา. ราคโทสพุทฺธิจริตา ราคโทสวิตกฺกจริตา ราคโทสสทฺธา-

พุทฺธิจริตา ราคโทสสทฺธาวิตกฺกจริตา ราคโทสพุทฺธิวิตกฺกจริตา ราคโทสสทฺธาพุทฺธิ-วิตกฺกจริตาติ ราคโทสมูลเก สตฺต, ตถา ราคโมหมูลเกปิ สตฺต, โทสโมหมูลเกปิ สตฺตาติ ทฺวิมูลกตฺตเย สตฺตกตฺตยํ โหติ. ตถา ราคโทสโมหมูลเกปิ ราค-โทสโมหสทฺธาจริตา ราคโทสโมหพุทฺธิจริตา ราคโทสโมหวิตกฺกจริตาตฺยาทินา สตฺตกนฺติ เอวํ มิสฺสเก สตฺตมูลเก สตฺตสตฺตกวเสน เอกูนปญฺญาส โหนฺตีติ อิเม เอกูนปญฺญาส ปุริมา จุทฺทสาติ เตสฏฺฐิจริตเภทา ทฏฺฐพฺพา. วุตฺตญฺหิ :-

"ราคาทิเก ติเก สตฺต สตฺต สทฺธาทิเก ติเก
เอกทฺวิติกมูลมฺหิ มิสฺสเก สตฺตสตฺตกนฺ"ติ.

ตโต อติเรกาปิ วาติ วุตฺตตฺตา ราคโทสโมหสทฺธา พุทฺธิวิตกฺกจริตาติ สพฺพจริเตน สทฺธึ จตุสฏฺฐิ. อถ วา อโลภอโทสฺอโมหสทฺธาพุทฺธิวิตกฺเกสุ ยถาวุตฺตนเยน เตสฏฺฐิเภทํ กตฺวา เตหิ สทฺธึ ฉพฺพีสาธิกํ สตํ ทฺวีหิ จ สพฺพจริตาหิ สทฺธึ อฏฺฐวีสาธิกํ สตนฺติปิ วทนฺติ. อิโต ปเรสุ ทฺวีสุ สมถ-วิปสฺสนากมฺมฏฺฐาเนสุ ตตฺถ ตตฺถ อฏฺฐกถาฏีกาสุ วุตฺตนเยน วณฺณนานโย คเหตพฺโพ. ตตฺถ ตตฺถ สงฺเขเปน วา วิตฺถาเรน วา วุตฺตตฺตาติ.

อิติ สงฺเขปวณฺณนายํ นวมปริจฺเฉทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

นิคมนวณฺณนา

[ก] **จาริตฺเตน** กุลาจาเรน โสภิเต วิสาลกุเล **อุทเยน** นิพฺพตฺเตน สทฺธาภิวุฑฺฒีหิ **ปริสุทฺธานํ** ทานสีลาทิคุณานํ **อุทเยน** อุทยาธารภูเตน **นมฺปวฺหเยน**[๑] นมฺปนามเกน **ปรานุกมฺปํ** สาสเน ปเรสุ อนุคฺคหกฺขณํ อนุกมฺปํ **ปณิธาย** มนสิ ฐเปตฺวา **ยํ ปกรณํ ปตฺถิตํ**, ตํ ปกรณํ ปรินิฏฺฐิตํ ปริปุณฺณํ ปริโยสานํ คตํ.

[ข] **วิปุเลน** ปสุเตน เตน ปุญฺเญน **ธญฺญาธิวาสํ** ปุญฺญวนฺตานํ นิวาสภูตํ **อุทิโตทิตํ** อติปสิทฺธํ **ตุมูลโสมํ** นาม วิหารํ **ปญฺญาวทาตคุณ-โสภิตลชฺชีริย**มคฺคปญฺญาย ปริสุทฺเธน สีลาทิคุเณน โสภิตา ลชฺชิโน ภิกฺขู โลกิยปญฺญาเวยฺยตฺติเยน วา ปริสุทฺธสีลาทิคุณโสภิตลชฺชี ภิกฺขู ปุญฺญวิภโวทย-มงฺคลาย โลกิยโลกุตฺตรปญฺญสฺส จ วิภวสฺส นิพฺพานสฺส จ อุทยสงฺขาตาย มงฺคลาย อายุกนฺตํ ยาวชีวํ **มญฺญนฺตุ** อนุสฺสรนฺตุ, ตตฺถ วาสิโน ภิกฺขู อีทิสา คนฺถการกา โหนฺตูตฺยาธิปฺปาโย. ตสฺมึ วา วิหาเร ปริยตฺตึ ปูเรนฺตูติ.

ปรมวิจิตฺตนยโกวิทปญฺญาชวนสมนฺนาคเตน สุวิสุทฺธิพุทฺธิวีริยสีลาจาร-สมนฺนาคเตน อปริมิตปารมิตา สมฺภูตปญฺญานุภาวชนิตติปิฏกธเรน อริมทฺทน-นครโคจรคามเกน ทิฏฺฐธมฺมสมฺปรายิกตฺถานุสาสกสฺส สตฺถุโน สาสนหิตกามานํ ลงฺกาทีปปริทีปวาสีนํ โสตุชนานํ ปริยตฺตึ ปริยาปุณนฺเตน **ฉปฺปโทติ** วิสฺสุเตน วิสุทฺธพุทฺธิวีริยสีลาจารคุณสมนฺนาคเตหิ ติปิฏกธรครูหิ สทฺธมฺมโชติปาโลติ คหิตนามวฺหเยน เถเรน กตา อภิธมฺมตฺถสงฺคหสงฺเขปวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

---

[๑] สงฺคเห (เหฏฺฐา ๖๔) "นปฺปวฺหเยนา"ติ ทิสฺสติ.

นิคมนกถา

[๑] ปุณฺเณ ทเสน วนวุตฺติคุเณ จ วสฺเส
วสฺเส สหสฺสคณเน ชินนิพฺพุตมฺหา
อิทฺธาริมทฺทนปุราวรตมฺพปาณึ
ปตฺวาน โย สิริปรกฺกมพาหุภูปํ.

[๒] นิสฺสาย สาสนมลํ สุวิโสธยิตฺวา
ภิกฺขูหิ จิณฺณวินเยหิ สุสณฺณเตหิ
พนฺธาปยึ ปุรวเร ชยวฑฺฒนเวฺห
สีมํ วิปตฺติรหิตํ วินยานุรูปํ.

[๓] สิกฺขาปยี ยติคเณ วินยาภิธมฺเม
ปณฺณาวทาตหทโย สทโยชนานํ
อปฺปิจฺฉตาวีริยสีลคุณปฺปสตฺโถ
สทฺธาธโน สกลสิสฺสชนานุกมฺปี.

[๔] สพฺพตฺถ ยุตฺตปิฏกตฺตยปารทสฺสี
โส ฉปฺปโทวฺหยสุโต ยติ ราชกนฺโต
นานานยํ ปรมสงฺคหวณฺณเนมํ
สงฺเขปโต วิรจยึ มุนิสาสนตฺถํ

[๕] จิรํ ติฏฺฐตุ สทฺธมฺโม ธมฺมราชสฺส สตฺถุโน
สพฺเพปิ ปาณิโน โหนฺตุ สทฺธมฺเม ติฏฺฐนฺตา สทาติ.

อิติ สทฺธมฺมโชติปาลตฺเถเรน รจิตา สงฺเขปวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อภิธมฺมตฺถสงฺคหฏีกาสุ
สำวณฺณิตปทานำ อนุกฺกมณิกา

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[อ]	
อกนิฏฺฐา	๑๐๕,๒๔๓
อกุสลวิปากจิตฺตานิ	๑๗๓
อกุสลสงฺคโห	๑๒๒,๒๙๐,๔๐๘
อคฺคทกฺขิเณยฺโย	๓๔๑
อโคจรคฺคาหิกรูปำ	๒๗๙
อจฺจนฺตำ	๑๒๑,๒๘๙
อจฺจุตำ	๑๑๑,๑๒๑,๒๖๘,๒๘๙,๔๐๒
อชฺฌตฺติกำ	๑๑๔,๔๐๓
อชฺฌตฺติกรูปำ	๒๗๗
อชฺโฌหรณกาเล	๔๐๔
อญฺญตฺราปิ วิญฺญตฺติยา	๒๕๒
อญฺญมญฺญปจฺจโย	๑๓๕,๓๑๒,๔๑๕
อญฺญสมานา	๘๕,๑๙๓
อญฺญา	๑๒๔
อญฺญาตาวินฺทฺริยำ	๒๙๔
อญฺญินฺทฺริยำ	๒๙๔
อฏฺฐ วิปากานิ	๒๖๐
อฏฺฐสฏฺฐิ	๙๓

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[อ]	
อฏฺฐิกำ	๑๔๔,๓๒๖
อตปฺปา	๑๐๕,๒๔๓
อติปริตฺตำ	๙๙,๒๒๑
อติปริตฺตารมฺมณำ	๓๘๒
อติมหนฺตำ	๙๘–๙๙,๒๒๐,๓๘๒
อตีเต เหตโว ปญฺจ	๑๓๒,๓๐๙
อตุโล	๖๕,๑๖๓,๓๔๘
อตฺตวาทุปาทานำ	๑๒๓,๒๙๑
อตฺถจฺฉายากาเรน	๑๓๙,๓๒๒
อตฺถา	๓๒๓
อตฺถิปจฺจโย	๑๓๗,๓๑๔,๔๑๖
อทินฺนาทานำ	๑๐๗,๒๕๐
อทุกฺขมสุขา	๒๐๗
อทฺธา	๑๓๑,๓๐๘
อทฺธุวำ	๑๑๑,๒๖๘
อโทโส	๘๕,๑๙๖
อธิคนฺตฺวา	๑๑๑,๒๖๘,๔๐๒
อธิฏฺฐานวสิตา	๑๔๗,๓๓๐

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[อ]	
อธิฏฺเฐยฺยาทิกํ	๓๓๑, ๓๔๑
อธิปติปจฺจโย	๑๓๕,๓๑๑,๔๑๕
อธิปตี	๒๙๕
อธิโมกฺโข	๘๔,๑๕๓,๑๙๓,๑๙๙, ๓๓๖,๓๖๗
อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ	๒๙๔
อนตฺตลกฺขณํ	๑๕๐,๓๓๓
อนตฺตา อสารกฏฺเฐน	๑๕๓,๓๓๖
อนตฺตานุปสฺสนา	๑๕๖
อนนฺตรปจฺจโย	๑๓๕,๓๑๑
อนนฺตรวเสน	๑๔๗,๓๓๐
อนนฺตรสมนนฺตรปจฺจโย	๔๑๕
อนาคามิโน	๒๖๒
อนาคามิผลจิตฺตํ	๘๑
อนาคามิมคฺคจิตฺตํ	๗๙,๑๘๖
อนาคามี	๑๕๘
อนารมฺมณํ	๑๑๔,๒๗๗
อนิจฺจํ	๓๓๕
อนิจฺจตา	๒๗๖,๔๐๓
อนิจฺจลกฺขณํ	๑๕๐,๓๓๓
อนิจฺจานุปสฺสนา	๑๕๐,๓๓๔
อนินฺทฺริยรูปํ	๑๑๕

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[อ]	
อนิมิตฺตํ	๑๒๑,๒๘๙
อนิมิตฺตานุปสฺสนา	๑๕๖
อนิมิตฺตานุปสฺสนา	๓๓๙
อนิมิตฺโต	๓๓๔
อนุตฺตรํ	๑๒๑,๑๘๗
อนุตฺตเร	๓๗๑
อนุปาทินฺนํ	๑๑๕
อนุปฺปชฺชิตฺวา	๓๘๖
อนุยุญฺชนฺตสฺส	๑๔๖
อนุโลมํ	๑๐๐,๒๒๙
อนุโลมญาณํ	๑๕๐,๓๓๔
อนุสยา	๑๒๓,๒๙๒
อนุสาเรน	๔๑๘
อโนตฺตปฺปํ	๘๕,๑๙๔
อปจายนํ	๑๐๘,๒๕๓–๒๕๔
อปราปริยเวทนียํ	๑๐๗,๒๔๙,๓๙๙
อปาย	๑๐๕
อปายปฏิสนฺธิ	๑๐๕
อปายภูมิ	๑๐๔,๒๔๑
อปาโย	๑๐๔
อปุญฺญาภิสงฺขาโร	๓๐๖,๔๑๒
อปฺปฏิฆรูปํ	๑๑๕

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[อ]	
อปฺปณิหิตำ	๒๘๙
อปฺปณิหิตานุปสฺสนา	๑๕๖,๓๔๐
อปฺปณิหิโต	๓๓๔
อปฺปนา	๓๒๕
อปฺปนาปฺปตฺตำ	๒๕๕
อปฺปนาภาวนา	๑๔๓,๓๒๕
อปฺปนาวีถิ	๒๓๐
อปฺปนาสมาธิ	๑๕๑
อปฺปมญฺญา	๘๖,๑๔๔,๑๙๗,๓๒๗
อปฺปมญฺญาโย	๘๙
อปฺปมาณสุภา	๑๐๔,๒๔๓
อปฺปมาณาภา	๑๐๔,๒๔๒
อปฺปหาตพฺพำ	๑๑๔,๒๗๗
อปฺปโหนฺตาตีตกำ	๒๒๖
อภิชฺฌา	๑๐๘,๒๕๒
อภิญฺญา	๑๔๘
อภิญฺญาวเสน	๓๓๑
อภิญฺหโส	๑๓๓,๓๑๐
อภิธมฺมตฺถสงฺคหำ	๖๖,๖๘,๑๖๔, ๓๔๖–๓๔๘
อภิธมฺมตฺถา	๓๔๘
อภิธมฺโม	๓๔๘

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[อ]	
อภินวกรณวเสน	๑๐๙,๒๖๔,๔๐๐
อภิลาโป	๑๔๐,๓๒๒
อภิวาทิย	๖๖,๖๘,๑๖๔,๓๔๗
อภิวิธิ	๒๙๐
อภิสมฺโภนฺตำ	๓๓๘
อรหตฺตผลจิตฺตำ	๘๑,๑๘๗
อรหตฺตมคฺคจิตฺตำ	๗๙,๑๘๖
อรหตฺตมคฺคผลวชฺชิต– สพฺพารมฺมณานิ	๒๑๗
อริยสจฺจานิ	๓๐๑–๓๐๒
อรูปปฏิสนฺธิกา	๑๑๐
อรูปภูมิ	๑๐๕
อรูปวิปากวเสน	๙๗
อรูปาวจรำ	๗๐
อรูเป	๓๙๓
อโลโภ	๘๕,๑๙๖
อวิคตปจฺจโย	๑๓๗,๓๑๔,๔๑๖
อวิชฺชมานปญฺญตฺติ	๑๔๐,๔๑๗
อวิชฺชมานา	๑๓๙
อวิชฺชา	๔๑๒
อวิชฺชาปจฺจโย	๓๐๖
อวิชฺชาสงฺขารา อตีโต อทฺธา	๓๐๘

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[อ]	
อวิชฺชาสโว	๑๒๒,๒๙๑
อวินิพฺโภครูปํ	๑๑๕,๑๑๘,๒๗๙
อวิภูตํ	๙๘,๒๒๑,๓๘๒
อวิหา	๑๐๕,๒๔๓
อสงฺขตํ	๑๒๑,๒๘๙
อสงฺขารํ	๓๙๙
อสงฺขาริกํ	๗๐,๑๖๘–๑๖๙
อสงฺเขยฺยยกปฺโป	๒๔๖
อสญฺญสตฺตา	๒๔๓
อสญฺญา	๑๐๕
อสติ วีถิจิตฺตุปฺปาเท	๒๖๗
อสมฺปตฺตโคจรคฺคาหิกรูปํ	๑๑๕
อสมฺปตฺตวเสน	๒๗๘
อสมฺผุฏฺฐาการํ	๑๓๙,๓๒๒
อสุรกาโย	๑๐๔
อสุรา	๒๔๑
อเสกฺขานํ	๑๐๓,๒๓๙,๓๙๑
อเสกฺขานํ	๒๓๙
อหิริกํ	๘๕,๑๙๔
อเหตุกํ	๑๑๔,๒๗๗
อเหตุกปฏิสนฺธิยุคเฬ	๒๐๖
อเหตุกา	๒๓๗

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[อ,อา]	
อโหสิกมฺมํ	๑๐๗,๒๔๙,๓๙๙
อาการา	๓๐๙
อากาสธาตุ	๒๗๓
อากาสวชฺชิเตสุ	๓๓๐
อากาสานญฺจายตนํ	๓๕๗
อากาสานญฺจายตนกุสลจิตฺตํ	๑๘๓
อากาสานญฺจายตนภูมิ	๑๐๕,๒๔๓
อากาสานญฺจายตนูปคา	๑๐๖,๒๔๗
อากิญฺจญฺญํ	๑๘๔
อาคมนํ	๓๔๐
อาคมฺม	๓๓๘
อาจิณฺณํ	๒๔๘,๓๙๘
อาจิณฺณกํ	๑๐๖
อาชีวปาริสุทฺธิสีลํ	๑๕๑,๓๓๔
อาทิกมฺมิกสฺส	๒๓๖
อาทิกมฺมิโก	๑๔๖
อาทีนวญาณํ	๑๕๐,๓๓๔,๓๓๗
อานาปานํ	๑๔๕
อานาปานสฺสติ	๑๔๔,๓๒๖
อานุภาวสมฺปทา	๑๖๓
อาเนญฺชาภิสงฺขาโร	๑๓๐,๓๐๖,๔๑๒
อาปาถมาคจฺฉนฺติ	๒๒๓

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[อา]	
อาโป	๑๑๒,๒๗๐
อาพทฺธำ	๓๑๐
อาภสฺสรา	๑๐๔,๒๔๓
อายตนานิ	๓๐๐
อายตึ ผลปญฺจกำ	๓๐๙
อายุกฺขยมรณำ	๒๖๓,๓๙๙
อารมฺมณำ	๓๑๑
อารมฺมณกรณวเสน	๓๕๐
อารมฺมณปจฺจโย	๑๓๔,๔๑๕
อารมฺมณภูตา	๒๒๘,๓๘๖
อารมฺมณเภเทน	๒๕๕
อารมฺมณวเสน	๑๕๗,๓๔๐
อารุปฺปชฺฌานิกา	๑๔๖
อารุปฺปา	๓๒๗
อารุปฺเป	๒๑๙,๓๘๐
อาลมฺพนปฺปเภเทน	๗๘
อาลมฺพนสงฺคโห	๙๔,๒๑๓,๓๗๘
อาวชฺชนฐานำ	๒๑๐
อาวชฺชนทฺวยวชฺชิตานิ	๒๑๑
อาวชฺชนวสิตา	๑๔๗,๓๓๐
อาวชฺชนฺตำ	๒๒๔

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[อา]	
อาวชฺเชนฺตำ	๓๘๕
อาสนฺนำ	๑๐๖,๒๔๘,๓๙๘
อาสโย	๑๖๓
อาสวา	๑๒๒,๒๙๐
อาสีสกปุพฺพโก คนฺถารมฺโภ	๓๔๖
อาเสวนปจฺจโย	๑๓๖,๓๑๓,๔๑๕
อาหจฺจ	๔๑๒
อาหจฺจปจฺจยฏฺฐิติ	๓๐๕,๔๑๒
อาหจฺจปจฺจยฏฺฐิตึ	๑๓๐
อาหารชกลาปานิ	๒๘๗,๔๐๖
อาหารปจฺจโย	๑๓๖,๓๑๔,๔๑๕
อาหารา	๑๒๔,๒๙๕
อาหาเรปฏิกูลสญฺญา	๓๒๗
อาหาโร	๑๑๓,๑๒๔,๑๔๔, ๒๗๓,๔๐๔
[อิ]	
อิจฺเจวำ	๑๗๑,๒๒๐,๒๘๐,๓๑๐,๓๘๑
อิฏฺเฐ	๒๓๑,๓๘๙
อิติ	๙๑,๑๓๘,๑๗๑,๒๘๐, ๓๒๑,๔๐๒,๔๐๗
อิตฺถำ	๘๒,๙๑,๑๘๘,๒๐๖
อิตฺถตฺตำ	๑๑๓,๒๗๒

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[อิ,อี]	
อิตฺถากปฺโป	๒๗๒
อิตฺถิกุตฺตํ	๒๗๒
อิตฺถินิมิตฺตํ	๒๗๒
อิตฺถินฺทฺริยปุริสินฺทฺริยานิ	๑๒๔
อิตฺถิลิงฺคํ	๒๗๒
อิทำสจฺจาภินิเวโส	๑๒๒,๒๙๑
อิทานิ ผลปญฺจกำ	๓๐๙
อิทานิ เหตโว ปญฺจ	๓๐๙
อิทฺธิ	๑๒๖
อิทฺธิปาโท	๑๒๖
อิทฺธิวิธำ	๑๔๙
อิทฺธิวิธา	๓๓๓
อินฺทฺริยธมฺมา โสฬส	๒๙๗
อินฺทฺริยปจฺจโย	๑๓๖,๓๑๔,๔๑๖
อินฺทฺริยรูปำ	๑๑๕,๒๗๗
อินฺทฺริยสำวรสีลำ	๑๕๑,๓๓๔
อิริยาปถำ สนฺนาเมติ	๑๑๖,๔๐๔
อิริยาปโถ	๒๘๒
อิสฺสา	๘๕,๑๙๔
อิสฺสามจฺเฉรกุกฺกุจฺจานิ	๓๖๙
อีรเย	๘๒,๑๘๘
อีริตำ	๓๘๙

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[อุ]	
อุกฺกฏฺฐิ	๒๕๘–๒๕๙
อุกฺกุฏฺฐวเสน	๔๐๕
อุคฺคหนิมิตฺตำ	๑๔๓,๓๒๕
อุคฺฆาเฏตฺวา	๑๔๗,๓๓๐
อุตุ	๓๑๘
อุตฺตรำ	๒๒๐
อุทยพฺพยญาณำ	๑๕๐,๓๓๔,๓๓๗
อุทเยน	๔๒๑
อุทิโตทิตำ	๓๔๒,๔๒๑
อุทฺทิเส	๒๐๖
อุทฺธจฺจำ	๗๑,๘๕,๑๙๔
อุทฺธจฺจรหิตำ	๒๕๕
อุทฺธจฺจสมฺปยุตฺตำ	๓๕๒
อุทฺธุมาตกำ	๑๔๓,๓๒๖
อุปฆาตกำ	๑๐๖,๒๔๗,๓๙๘
อุปจโย	๒๗๖,๔๐๓
อุปจารำ	๑๐๐,๒๒๙
อุปจารภาวนา	๑๔๓,๓๒๕
อุปจารสมาธิ	๑๕๑
อุปจาโร สมฺปชฺชติ	๓๓๑
อุปจฺเฉทกมรณำ	๒๖๓,๔๐๐
อุปฏฺฐานำ	๑๕๓

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[อุ]	
อุปตฺถมฺภกำ	๒๔๗,๓๙๘
อุปตฺถมฺภกกมฺมำ	๑๐๖
อุปนิสฺสยปจฺจโย	๑๓๕,๓๑๓,๔๑๕
อุปปชฺชเวทนียำ	๑๐๗,๒๔๙,๓๙๙
อุปปตฺติภโว	๑๓๒
อุปปตฺติภวสงฺขาโต ภเวกเทโส	๓๑๐
อุปปีฬกำ	๒๔๗,๓๙๘
อุปปีฬกกมฺมำ	๑๐๖
อุปโภคภูตำ	๒๖๓
อุปลทฺธปุพฺพำ	๒๖๓
อุปลภิตพฺพำ	๒๖๓
อุปสมานุสฺสติ	๑๔๔,๓๒๖
อุปาทานำ	๑๓๑
อุปาทานกฺขนฺธา	๓๐๐
อุปาทานปจฺจยา ภโว	๓๐๗,๔๑๔
อุปาทายรูปำ	๑๑๒,๒๗๐,๔๐๓
อุปาทินฺนรูปำ	๒๗๘
อุปายาโส	๑๓๑,๓๐๗,๔๑๔
อุปฺปชฺชิตฺวา	๓๘๕
อุปฺปตฺติยำ	๔๐๖
อุปฺปาทา	๑๐๒

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[อุ,เอ]	
อุปฺปาโท	๙๙,๒๒๑
อุเปกฺขา	๑๔๔,๑๕๓,๑๙๘,๒๐๘, ๒๙๘,๓๒๗,๓๓๖
อุเปกฺขาสหคตสนฺตีรณำ	๒๓๓
อุเปกฺขาสหคตสนฺตีรณานิ	๒๑๐
อุเปกฺขาสหคตา	๒๐๓
อุภยกฺขยมรณำ	๒๖๓,๔๐๐
อุภินฺนำ	๑๔๐,๓๒๒
เอกคฺคตา	๗๖,๘๔,๑๘๑
เอกจิตฺตกฺขณำ	๙๙
เอกจิตฺตกฺขณาตีตานิ	๒๒๓
เอกชาติยำ	๒๔๗
เอกฏฺฐานา	๑๒๗
เอกทฺวาริกจิตฺตานิ	๒๑๒,๓๗๗
เอกนิโรธา	๑๑๘
เอกนิสฺสาย	๔๐๕
เอกพีชี	๓๖๐
เอกเมว	๒๔๗
เอกเหตุกานิ	๓๗๔
เอกาลมฺพนวตฺถุกา	๘๔,๑๙๑
เอกุปฺปาทนิโรธา	๘๔,๑๙๑,๓๖๓
เอกุปฺปาทา	๑๑๘

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[เอ,โอ]	
เอสฺสนฺติ	๒๖๘
โอกฺกนฺติกฺขเณ	๑๐๕,๒๔๔
โอฆา	๑๒๒,๒๙๑
โอชา	๒๗๙
โอชาผรณมุปาทาย	๑๑๙,๒๘๗
โอชาสงฺขาโต	๑๑๗
โอตฺตปฺปํ	๘๕,๑๙๖
โอปปาติกา	๒๘๕
โอภาโส	๑๕๓,๓๓๖
โอฬาริกํ	๑๑๕
โอฬาริกรูปํ	๒๗๘
[ก]	
กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิ	๑๔๙,๑๕๒,๓๓๕
กฏตฺตากมฺมํ	๒๔๘,๓๙๘
กฏตฺตารูปานิ	๓๒๑
กถํ	๘๔,๙๙,๑๙๒,๒๒๑
กปฺปสฺส	๑๐๖,๒๔๖
กพฬีการาหาโร	๒๙๖
กพฬีกาโร	๑๑๓,๑๒๔,๒๗๓
กมฺมกมฺมนิมิตฺตคตินิมิตฺตสมฺมตํ	๙๕
กมฺมกฺขยมรณํ	๒๖๓,๔๐๐
กมฺมชรูปํ	๑๑๕

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ก]	
กมฺมญฺญตา	๒๗๕
กมฺมฏฺฐานํ	๑๔๒,๓๒๔,๔๑๙
กมฺมนิมิตฺตํ	๔๐๐
กมฺมปจฺจโย	๑๓๖,๓๑๓,๔๑๕
กมฺมพเลน	๒๖๓
กมฺมภวสงฺขาโต ภเวกเทโส	๓๑๐
กมฺมสมุฏฺฐานรูปํ	๑๑๖
กรุณา	๘๖,๑๔๔,๑๙๗,๓๖๖
กลาปวเสน	๓๓๕
กสิณํ	๓๓๐
กสิณนิมิตฺตาทิกา	๑๓๙,๓๒๒
กามจฺฉนฺทนีวรณํ	๑๒๓,๒๙๑
กามภวนาเมน	๒๙๓
กามราคานุสโย	๒๙๒
กามสุคติภูมิ	๒๔๑
กามาวจรํ	๗๐,๑๑๔,๑๖๗,๒๗๗, ๓๕๐
กามาวจรกุสลจิตฺตานิ	๑๗๘
กามาวจรารมฺมณานิ	๒๑๖
กามาสโว	๑๒๒,๒๙๐
กามุปาทานํ	๑๒๓,๒๙๑

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ก]	
กาเม	๗๖,๑๗๙,๒๑๙,๓๘๐, ๓๘๙,๓๙๓
กาเมสุมิจฺฉาจาโร	๒๕๐
กายกมฺมำ	๑๐๗,๒๕๐
กายกมฺมญฺญตา	๘๖,๑๙๖
กายคตาสติ	๑๔๔,๓๒๖
กายคนฺถา	๒๙๑
กายคนฺโถ	๑๒๒
กายทฺวารำ	๙๓
กายปาคุญฺญตา	๘๖,๑๙๗
กายปฺปสฺสทฺธิ	๘๕,๑๙๖
กายมุทุตา	๘๖,๑๙๖
กายลหุตา	๘๖,๑๙๖
กายวิญฺญตฺติ	๑๐๗,๑๑๓,๒๗๔
กายสงฺขาโร	๓๘๔
กายานุปสฺสนา	๑๒๖,๒๙๘
กายุชุกตา	๑๙๗
กาโย	๗๑,๑๑๒,๑๗๓,๑๙๗
การณปริยาเยน	๒๘๙,๔๐๗
กาลวิมุตฺตำ	๒๑๔
กาลวิมุตฺตา	๙๕,๑๓๘
กาลาปวเสน	๑๕๒

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ก]	
กิจฺจทฺวารารมฺมณวตฺถุโต	๙๒
กิจฺจสงฺคโห	๙๓,๒๐๙,๓๗๕
กิเลสา	๑๒๓,๒๙๒
กุกฺกุจฺจำ	๘๕,๑๙๕
กุสลชวนานนฺตรำ	๒๓๐
กุสลวิปากาเหตุกจิตฺตานิ	๑๗๕
กุสลากุสลผลกิริยจิตฺตานิ	๒๑๑
กูปคุหาทิกา	๓๒๒
เกวลำ	๔๐๕
เกวลสฺส	๓๐๘
โกลโกโล	๓๖๐
[ข]	
ขเณ ขเณ	๒๘๐
ขนฺธปญฺจกำ	๑๓๙
ขนฺธา	๒๙๙
ขีณาสโว	๑๕๘,๓๔๑
[ค]	
คณุตฺตโม	๖๖
คตินิมิตฺตำ	๒๖๓
คนฺธารมฺมณำ	๒๑๓
คนฺโธ	๑๑๒
คพฺภเสยฺยกสตฺตา	๒๘๖

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ค]	
คพฺภเสยฺยกสตฺตานํ	๔๐๕
คพฺภเสยฺยกา	๑๑๙
ครุกํ	๒๔๘,๓๙๘
ครุกกมฺมํ	๑๐๖
ครุกตํ	๓๑๗
โคจรคฺคาหิกรูปํ	๒๗๙,๔๐๔
โคจรเภโท	๓๓๓
โคจรรูปํ	๑๑๒,๒๗๑
โคจรา	๓๒๓,๔๑๘
โคตฺรภุ	๑๐๐,๒๒๙
[ฆ]	
ฆานํ	๗๑,๑๑๒,๑๗๓
ฆานทฺวารํ	๙๓
ฆานาทิตฺตยํ นตฺถิ	๒๑๘
ฆายนํ	๙๓
[จ]	
จกฺขายตนํ	๑๒๘,๓๐๐
จกฺขุ	๑๑๒,๑๗๒,๒๑๒,๓๗๗
จกฺขุทสกํ	๑๑๘,๒๘๔
จกฺขุทฺวารํ	๙๓
จกฺขุทฺวารวีถิ	๙๘,๒๒๐
จกฺขุธาตุ	๑๒๘

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[จ]	
จกฺขุวิญฺญาณํ	๗๑,๙๘,๑๗๒–๑๗๓,๓๕๓
จตุกฺกชฺฌานิกา	๓๒๘
จตุคฺคุณํ	๑๐๖,๒๔๕
จตุตฺถารุปฺปชวนํ	๒๓๖
จตุธาตุววตฺถานํ	๑๔๔,๓๒๗
จตุปาริสุทฺธิสีลํ	๑๕๑,๓๓๔
จตุพฺพิธํ	๗๐,๑๖๗
จตุมคฺคญาเณน	๒๘๘
จตุมคฺคปฺปเภเทน	๘๑,๑๘๗
จตุสงฺเขปา	๓๑๐
จนฺทาวฏฺฏนาทิกํ	๑๓๙,๓๒๒
จริตเภโท	๔๑๙
จริตสงฺคโห	๓๒๔
จลิเต	๙๙,๒๒๓
จาคานุสฺสติ	๑๔๔,๓๒๖
จาตุมหาราชิกา	๑๐๔,๒๔๒
จาริตฺเตน	๔๒๑
จิตฺตํ	๖๙–๗๐,๑๖๕,๔๐๔
จิตฺตกมฺมญฺญตา	๘๖,๑๙๖
จิตฺตชํ	๑๑๗
จิตฺตชาหารชรูปํ	๒๘๗

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[จ]	
จิตฺตปาคุญฺญตา	๘๖,๑๙๗
จิตฺตปฺปสฺสทฺธิ	๘๕,๑๙๖
จิตฺตมุทุตา	๘๖,๑๙๖
จิตฺตลหุตา	๘๖,๑๙๖
จิตฺตวิสุทฺธิ	๑๔๙,๑๕๑,๓๓๔
จิตฺตสนฺตติ	๑๑๑
จิตฺตานุปสฺสนา	๑๒๖,๒๙๘
จิตฺตาวิยุตฺตา	๑๙๘
จิตฺตาวิยุตฺตานำ	๒๐๖
จิตฺตุชุกตา	๘๖,๑๙๗
จิตฺตุปฺปาทวเสเนว	๒๐๗
จิตฺตุปฺปาทา	๒๒๘
จิตฺตุปฺปาทานำ	๒๒๐
จิตฺตุปฺปาโท	๑๙๘
จิตฺโตตุโช	๑๑๗
จิราย	๑๑๑,๒๖๘,๔๐๒
จุติ	๙๓
จุติกิจฺจำ	๒๐๙
จุติจิตฺตสมกาลำ	๑๑๙
จุติจิตฺโตปริ	๒๘๗,๔๐๖
จุติฐานำ	๒๑๐
เจตนา	๘๔,๑๙๒

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[จ,ฉ]	
เจตสิกำ	๖๙,๑๖๕–๑๖๖
เจโตยุตฺตา	๑๙๑
ฉทฺวารคฺคหิตำ	๒๑๕,๒๖๖,๔๐๐
ฉทฺวาริกวิมุตฺตานิ	๒๑๓
ฉทฺวาริกานิ	๒๑๓,๓๗๘
ฉนฺทวีริยวุฏฺฐิตา	๙๑
ฉนฺทาธิปติ	๑๒๔
ฉนฺทิทฺธิปาโท	๑๒๖,๒๙๘
ฉนฺโท	๘๕,๘๗,๑๙๓,๑๙๙,๓๖๗
ฉพฺพิสุทฺธิกฺกเมน	๑๕๕,๓๓๙
ฉฬภิญฺโญ	๑๔๐,๓๒๒
[ช]	
ชจฺจนฺธานำ	๑๐๕,๓๙๕
ชจฺจนฺโธ	๒๔๔
ชนกำ	๒๔๗
ชนกกมฺมำ	๑๐๖
ชรตา	๒๗๖,๔๐๓
ชรา	๑๓๑,๓๐๗
ชวนำ	๙๓
ชวนกิจฺจำ	๒๐๙
ชวนฐานำ	๒๑๐
ชวนานุพนฺธานิ	๙๙,๒๒๕

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ช]	
ชวเนเสฺวว	๑๒๕,๒๙๗,๔๐๙
ชาติ	๑๓๑,๓๐๗
ชาติชรามรณํ อนาคโต อทฺธา	๓๐๙
ชาติปจฺจยา ชรามรณํ	๔๑๔
ชาติรูปํ	๒๗๖
ชายมานาทิรูปานํ	๒๘๔,๔๐๕
ชิวฺหา	๗๑,๑๑๒,๑๗๓
ชิวฺหาทฺวารํ	๙๓
ชีวิตนวกํ	๑๑๐,๒๘๗
ชีวิตินฺทฺริยํ	๘๔,๑๑๓,๑๙๒, ๒๗๓,๒๙๔
[ฌ]	
ฌานงฺคเภเทน	๒๕๕
ฌานงฺคานิ	๒๙๓
ฌานธมฺมา	๓๗๑
ฌานปจฺจโย	๑๓๗,๓๑๔,๔๑๖
ฌานเภเทน	๗๗,๑๘๓
[ญ]	
ญาณํ	๑๕๓,๑๗๖,๓๓๖
ญาณทสฺสนวิสุทฺธิ	๑๔๙,๓๓๙
ญาณปีติ	๒๐๕
ญาณสมฺปยุตฺตา	๑๖๓
ญาณสมฺปยุตฺตํ	๗๓

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ฐ]	
ฐิติ	๙๙,๒๒๑
ฐิติกาลมุปาทาย	๑๑๙
ฐิติปฺปตฺตา	๒๘๓
[ต]	
ตณฺหา	๓๐๓,๓๐๗
ตณฺหานุสยมูลโก	๒๖๕
ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ	๔๑๓
ตณฺหาปณิธึ	๓๔๐
ตณฺหุปาทานภวา คหิตา	๓๐๙
ตตฺตภูตนิมิตฺตํ	๑๓๙,๓๒๒
ตติยารุปฺปมปฺเปติ	๑๔๗
ตตฺรมชฺฌตฺตตา	๘๕,๑๙๖
ตทารมฺมณํ	๙๓
ตทารมฺมณกิจฺจํ	๒๐๙
ตทารมฺมณฐานํ	๒๑๐
ตทารมฺมณปากานิ	๒๒๕
ตทารมฺมณสมฺภโว	๑๐๑,๒๓๓
ตทารมฺมณุปฺปาโท	๒๒๖
ตปฺปฏิภาคํ	๑๔๖,๓๒๙
ตพฺภาวภาวีภาวาการ- มตฺโตปลกฺขิโต	๑๓๐,๓๐๕,๔๑๒

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ต]	
ตาวตึสา	๑๐๔,๒๔๒
ติรจฺฉานโยนิ	๑๐๔,๒๔๑
ติรจฺฉานา	๑๐๔
ติเหตุกานิ	๓๗๕
ติเหตุเกสุ	๑๐๒,๒๓๘,๓๙๑
ตุสิตา	๒๔๒
เตกาลิกา	๑๓๘,๓๒๑,๔๑๖
เตโช	๑๑๒,๒๗๐
เตโชธาตุ	๒๘๓,๔๐๔
เตภูมกำ	๓๐๓,๓๑๐
เตรสญฺญสมานา	๘๖,๓๖๖
[ถ,ท]	
ถินำ	๘๕,๑๙๕
ถินมิทฺธำ	๓๖๘
ถินมิทฺธนีวรณำ	๒๙๒
ทสฺสนำ	๙๓
ทานำ	๑๐๘,๒๕๓
ทานมยปุญฺญกฺริยวตฺถุ	๑๐๘
ทิฏฺฐธมฺมเวทนียำ	๒๔๙,๓๙๘–๓๙๙
ทิฏฺฐาสโว	๑๒๒,๒๙๐
ทิฏฺฐิ	๗๐,๘๕,๑๙๔
ทิฏฺฐิคตวิปฺปยุตฺตำ	๗๑,๑๖๙

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ท]	
ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตำ	๗๐,๑๖๘
ทิฏฺฐิชุกมฺมำ	๒๕๓–๒๕๔
ทิฏฺฐิชุกมฺมปุญฺญกฺริยวตฺถุ	๑๐๙
ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ	๑๔๙,๑๕๑,๓๓๕
ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตำ	๓๕๑
ทิฏฺฐุปาทานำ	๑๒๓
ทิพฺพจกฺขุ	๓๓๓
ทิพฺพโสตำ	๑๔๙,๓๓๓
ทิพฺพานิ	๑๐๖,๒๔๕,๓๙๖
ทิสากาลาทิกา	๓๒๒
ทุกฺขำ	๑๓๑,๑๗๓,๒๐๘,๓๐๒, ๓๐๗,๔๑๔
ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย	๓๐๘
ทุกฺขนิโรธคามินิ	๑๒๙
ทุกฺขนิโรธคามินิปฏิปทา	๓๐๒
ทุกฺขนิโรโธ	๓๐๒
ทุกฺขลกฺขณำ	๑๕๐,๓๓๓
ทุกฺขสมุทโย	๓๐๒
ทุเหตุกานำ	๒๓๗
ทูเรรูปำ	๑๑๕
ทฺวารรูปำ	๑๑๔
ทฺวารวิมุตฺตานิ	๒๑๒–๒๑๓,๓๗๘

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ท]	
ทฺวารสงฺคโห	๙๓,๒๑๒,๓๗๗
ทฺวารานิ	๙๓,๒๑๒
ทฺวิปญฺจวิญฺญาณวชฺชิตานิ	๑๙๙
ทฺวิปญฺจวิญฺญาเณ	๙๑
ทฺวิเหตุกา	๒๓๗
ทฺวิเหตุกานิ	๓๗๕
เทวตานุสฺสติ	๑๔๔,๓๒๖
โทมนสฺสํ	๗๑,๑๓๑,๒๐๘,๓๐๗,๔๑๔
โทมนสฺสสหคตํ	๑๗๐
โทสจริตา	๓๒๔
โทสมูลานิ	๗๑,๑๗๒
โทสมูเลน	๒๕๒
โทโส	๘๕,๑๙๔,๓๖๘
[ธ]	
ธญฺญาธิวาสํ	๔๒๑
ธมฺมเทสนา	๑๐๙,๒๕๓–๒๕๔
ธมฺมวิจโย	๑๒๖,๒๙๘
ธมฺมสฺสวนํ	๑๐๙,๒๕๓–๒๕๔
ธมฺมา	๑๙๑
ธมฺมานุปสฺสนา	๑๒๖,๒๙๘
ธมฺมานุสฺสติ	๑๔๔,๓๒๖
ธมฺมายตนํ	๑๒๘

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ธ]	
ธมฺมารมฺมณํ	๙๕,๒๑๓
ธมฺโม	๖๖,๑๔๔
ธาตุโย	๑๒๘,๓๐๑
[น]	
นตฺถิปจฺจโย	๑๓๗,๓๑๔,๔๑๖
นานากฺขณิกา เจตนา	๓๑๖
นามํ	๑๔๐,๓๑๕,๓๒๒
นามกมฺมํ	๑๔๐,๓๒๒
นามกิจฺจเภเทน	๒๑๑
นามเธยฺยํ	๑๔๐,๓๒๒
นามนามกมฺมาทินาเมน	๓๒๒
นามรูปํ	๑๓๑,๓๐๖,๔๑๓
นามรูปปจฺจยา	๓๐๖
นามรูปปจฺจยา สฬายตนํ	๔๑๓
นามรูปานํ	๑๕๒,๓๑๖
นิกนฺติ	๑๓๒,๑๕๓,๓๓๗
นิกฺขนฺตตฺตา	๒๘๘
นิปฺผนฺนรูปํ	๒๗๓
นิพฺพานํ	๖๙,๑๒๐,๑๖๕–๑๖๖,๒๘๘
นิพฺพานธาตุ	๑๒๐
นิพฺพิทาญาณํ	๑๕๐,๓๓๔,๓๓๗

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[น]	
นิมฺมานรติโน	๑๐๔,๒๔๒
นิมฺมิตา	๓๒๓
นิรยำ	๑๐๔
นิรยภูมิ	๓๙๔
นิรโย	๒๔๑
นิรุตฺติ	๑๔๐,๓๒๒
นิโรธสมาปตฺติ	๓๔๑
นิโรธสมาปตฺติกาเล	๒๓๖
นิโรเธน	๓๑๐
นิสฺสฏฺ	๓๐๒
นิสฺสยปจฺจโย	๑๓๕,๓๑๓,๔๑๕
นียเต	๒๐๗
นีวรณานิ	๑๒๓,๒๙๑
เนวสญฺญาณาสญฺญายตนำ	๗๘,๓๕๗
เนวสญฺญานาสญฺญายตน-กุสลจิตฺตำ	๑๘๔
เนวสญฺญานาสญฺญายตนภูมิ	๑๐๕
[ป]	
ปกตูปนิสฺสโย	๓๑๗
ปกโต	๓๑๗
ปกิณฺณกา	๑๙๓
ปคฺคโห	๓๓๖
ปคฺคาโห	๑๕๓
ปจฺจยปริคฺคโห	๓๓๕
ปจฺจยวเสน	๓๓๖
ปจฺจยสนฺนิสฺสิตสีลำ	๑๕๑,๓๓๔
ปจฺจโย	๑๓๐
ปจฺจเวกฺขณญาณานิ	๓๓๘
ปจฺจเวกฺขณวสิตา	๑๔๗
ปจฺจเวกฺขณานิ	๑๐๒
ปจฺจาสนฺนมรณสฺส	๒๖๔
ปจฺจุปฺปนฺนำ	๒๑๓
ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมเณสุ	๔๐๐
ปจฺเจกเมว	๒๐๔
ปจฺฉาชาตปจฺจโย	๑๓๖,๓๑๓,๔๑๕
ปญฺจกชฺฌานวเสน	๒๐๓
ปญฺจกชฺฌานิกานิ	๓๒๘
ปญฺจฉทฺวาริกานิ	๒๑๓
ปญฺจทฺวาราวชฺชนำ	๗๒,๑๗๕,๓๕๕
ปญฺจทฺวาริกำ	๙๔
ปญฺจปญฺญาสจิตฺเตสุ	๘๗
ปญฺจปญฺญาสชวน-ตทารมฺมณวเสน	๓๗๗
ปญฺจมชฺฌานำ ภาเวตฺวา	๒๖๑

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ป]	
ปญฺจวิญฺญาณจานํ	๒๑๐
ปญฺจวิญฺญาณธาตุโย	๙๖,๒๑๘
ปญฺญตฺตารมฺมณานิ	๒๑๗
ปญฺญตฺติ	๑๓๘,๓๒๓,๔๑๘
ปญฺญตฺติภูตํ	๑๑๐,๔๐๑
ปญฺญา ปญฺจฏฺฐานา	๒๙๙
ปญฺญาปนโต	๑๓๘,๓๒๑
ปญฺญาปิยตฺตา	๓๒๑
ปญฺญาเปนฺติ	๓๒๒
ปญฺญาวทาตคุณโสภิตลชฺชีริย	๔๒๑
ปญฺญินฺทฺริยํ	๑๙๘
ปฏิกูลสญฺญา	๑๔๔
ปฏิฆชวนานิ	๒๓๘
ปฏิฆสมฺปยุตฺตํ	๓๕๒
ปฏิโฆ	๗๑,๑๗๐
ปฏิจฺจสมุปฺปาโท	๑๓๐–๑๓๑,๓๐๕
ปฏิปชฺชนตสฺส	๑๕๔
ปฏิปตฺติรสสฺสาทํ	๑๕๙,๓๔๑
ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิ	๑๔๙, ๑๕๔,๓๓๗
ปฏิภาคนิมิตฺตํ	๑๔๓,๓๒๕
ปฏิสงฺขาญาณํ	๑๕๖,๓๓๔

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ป]	
ปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาณํ	๓๓๗
ปฏิสงฺขาย	๑๑๑,๒๖๘,๔๐๒
ปฏิสนฺธิ	๓๗๕
ปฏิสนฺธิกิจฺจํ	๒๐๙
ปฏิสนฺธิจานํ	๒๑๐
ปฏิสนฺธินิโรธานนฺตรโต	๒๖๗
ปฏิสนฺธิภวงฺคานํ	๒๖๕,๔๐๐
ปฏิสนฺธิมุปาทาย	๑๑๖,๒๘๐
ปฏฺฐเปสิ	๓๑๐
ปฏฺฐานนโย	๓๐๕
ปถมกปฺปนา	๒๓๖
ปถมกปฺปนายํ	๑๐๒
ปถมชฺฌานํ	๗๖,๑๔๗
ปถมชฺฌานกุสลจิตฺตํ	๑๘๑
ปถมชฺฌานกฺริยจิตฺตํ	๗๗
ปถมชฺฌานโสตาปตฺติมคฺคจิตฺตํ	๑๘๘
ปถมชฺฌานิกจิตฺตานิ	๘๙,๒๐๓
ปถมชฺฌานิกา	๓๒๘
ปถมภวงฺคํ	๒๘๒,๔๐๔
ปถมาทิชฺฌานเภเท	๑๙๐
ปณามปุพฺพโก คนฺถารมฺโภ	๓๔๖
ปณิธาย	๓๔๒,๔๒๑

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ป]	
ปณีตำ	๒๖๑
ปณีตเมตำ	๓๓๑
ปตฺตานุโมทนำ	๑๐๙
ปตฺตานุโมทนา	๒๕๓–๒๕๔
ปตฺติทานำ	๑๐๘,๒๕๓–๒๕๔
ปตฺถิตำ	๓๔๒,๔๒๑
ปถวีกสิณำ	๑๔๓,๓๒๖
ปถวีธาตุ	๑๑๒,๒๗๐
ปถวีมณฺฑลาทีสุ นิมิตฺตำ	๓๒๙
ปทำ	๑๑๑,๒๖๘,๔๐๒
ปทวณฺณนำ	๓๔๕
ปทหโต	๓๓๐
ปปญฺเจนฺติ	๓๐๖
ปโยโค	๑๖๓
ปรจิตฺตวิชานนา	๓๓๓
ปรนิมฺมิตวสวตฺติโน	๑๐๔,๒๔๒
ปรมตฺถำ	๔๐๗
ปรมตฺถโต	๑๖๕
ปรมตฺโถ	๑๖๕
ปรานุกมฺปำ	๓๔๒,๔๒๑
ปรามาโส	๒๙๑
ปริกมฺมำ	๑๐๐,๒๒๙

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ป]	
ปริกมฺมำ กตฺวา	๓๓๑
ปริกมฺมำ กโรนฺตสฺส	๓๓๐,๓๓๒
ปริกมฺมนิมิตฺตำ	๑๔๓,๓๒๕
ปริกมฺมภาวนา	๓๒๕
ปริคฺคยฺหมานำ	๒๖๕
ปริจโย	๑๘๐
ปริจิตปุพฺพำ	๒๓๓
ปริจฺเฉทรูปำ	๑๑๓,๒๗๔
ปริชานนฺโต	๓๓๘
ปริตฺตำ ๑๐๙,๒๖๑,๒๑๘,๒๒๑,๒๖๑	
ปริตฺตธมฺมภูตานิ	๑๑๐
ปริตฺตมฺหิ	๒๑๘
ปริตฺตสุภา	๑๐๔,๒๔๓
ปริตฺตานิ	๒๓๖,๓๙๐
ปริตฺตาภา	๑๐๔,๒๔๒
ปริตฺเต	๓๗๑
ปริตฺเตสุ	๒๐๕
ปริเทโว	๑๓๑,๓๐๗,๔๑๔
ปริยาเยน	๓๐๓
ปริวตฺตติ	๔๐๒
ปริวตฺตนฺตา ปวตฺตนฺติ	๒๖๘
ปริสุทฺธานำ	๔๒๑

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ป]	
ปวกฺขามิ	๑๓๐
ปวตฺติกาเล	๒๘๖,๔๐๕
ปวตฺติกฺกมโต	๒๖๙
ปวตฺติยํ	๑๐๔
ปวตฺติสงฺคหํ	๒๒๐
ปวโร	๒๙๙
ปสาทรูปํ	๒๗๐
ปสฺสทฺธิ	๑๕๓,๓๓๖
ปสฺสทฺธิสมฺโพชฺฌงฺโค	๑๒๖
ปสฺสนฺตํ	๙๙,๒๒๔
ปหานสมฺปทา	๑๖๓
ปหานาย	๓๓๐
ปหีเน กิเลเส	๓๓๙
ปากํ	๘๑
ปากกาลวเสน	๒๔๙
ปากฏฺฐานวเสน	๒๕๐
ปากทานปริยาเยน	๒๔๘
ปาการุปฺปา	๒๑๙
ปาฏิกงฺขิตพฺพา	๑๐๐,๒๓๐
ปาณาติปาโต	๑๐๗,๒๕๐
ปาโณ	๑๐๗,๒๕๐

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ป]	
ปาติโมกฺขสํวรสีลํ	๑๕๑,๓๓๔
ปาตุภวนฺติ	๒๘๕
ปาทกชฺฌานํ	๑๘๙
ปาปสงฺคโห	๔๐๘
ปาปานํ	๒๙๓
ปาปาเหตุกมูตฺตานิ	๗๓,๑๗๖,๓๕๕
ปิสุณวาจา	๒๕๑
ปิสุณา	๒๕๑
ปีติ	๗๖,๘๔,๑๕๓,๑๘๐,๓๓๖,๓๖๗
ปีตุเปกฺขาฉนฺโท	๔๐๙
ปีฬิตานํ	๓๑๐
ปุคฺคลชฺฌาสโย	๑๘๙
ปุคฺคโล	๓๑๘
ปุญฺญาปุญฺญานิ	๑๗๙
ปุญฺญาภิสงฺขาโร	๓๐๖,๔๑๒
ปุพฺพงฺคมภูตํ	๒๖๕
ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติ	๓๓๓
ปุริสตฺตํ	๑๑๓,๒๗๒
ปุเรชาตปจฺจโย	๑๓๖,๓๑๓,๔๑๕
ปุฬวกํ	๑๔๔,๓๒๖
เปตฺติวิสโย	๑๐๔,๒๔๑

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ผ]	
ผรุสวาจา	๒๕๑
ผรุสา	๒๕๑
ผลสมาปตฺติ	๑๕๘
ผลสมฺปทา	๑๖๓
ผสฺโส	๘๔,๑๙๒,๒๙๖,๓๐๗
ผุสนำ	๙๓
โผฏฺฐพฺพา	๗๑
โผฏฺฐพฺพารมฺมณำ	๒๑๓
[พ]	
พาหิรำ	๔๐๓
พาหิรรูปำ	๒๗๗
พาหุลฺลวุตฺติโต	๓๙๙
พาหุลฺเลน	๔๐๐
พุทฺธคุณาทิกำ	๑๔๘
พุทฺธานุสฺสติ	๑๔๔,๓๒๖
พุธา	๑๑๑,๒๖๘,๔๐๒
พฺยญฺชนำ	๑๔๐,๓๒๒
พฺยาปาทนีวรณำ	๒๙๒
พฺยาปาโท	๑๐๘,๒๕๒
พฺรหฺมปาริสชฺชา	๑๐๔,๒๔๒
พฺรหฺมปุโรหิตา	๑๐๔,๒๔๒
พฺรหฺมวิหาโร	๑๔๔,๓๒๗

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ภ]	
โพธิปกฺขิยสงฺคโห	๑๒๒,๒๙๐,๔๐๘
ภงฺคญาณำ	๑๕๐,๓๓๔,๓๓๗
ภงฺโค	๙๙,๒๒๑
ภยญาณำ	๑๕๐,๓๓๔,๓๓๗
ภยฏฺเฐน	๓๓๖
ภวงฺคำ	๒๑๒,๓๗๗
ภวงฺคกิจฺจำ	๒๐๙
ภวงฺคกฺขเย	๒๖๔,๔๐๐
ภวงฺคจลนำ	๒๒๓,๓๘๖
ภวงฺคฐานำ	๒๑๐
ภวงฺคนฺตริตา	๑๐๓
ภวงฺคปาโต	๒๒๕
ภวงฺคโสตำ	๙๙,๒๒๔
ภวงฺคานิ	๓๘๙
ภวงฺคุปจฺเฉโท	๒๒๓
ภวงฺเค	๙๙
ภวนฺตรปฏิสนฺธานวเสน	๒๖๕
ภวนฺตเร	๒๑๕
ภวปจฺจยา ชาติ	๓๐๗,๔๑๔
ภวาสโว	๑๒๒,๒๙๐
ภโว	๑๓๑,๓๐๗
ภาวนา	๒๕๓

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ภ]	
ภาวนามยํ	๑๔๖,๒๕๕,๓๓๐
ภาวนามยปุญฺญกฺริยวตฺถุ	๑๐๘
ภาวนาวเสน	๓๓๘
ภาวนาวิเสสํ	๓๒๒
ภาวรูปํ	๒๗๒
ภาสิสฺสํ	๖๖,๖๘,๑๖๔,๓๔๗
ภิยฺโยภาวาย	๒๙๘
ภุมฺมสฺสิตา	๒๔๔
ภูตปริณามาการํ	๓๒๒
ภูมิ	๑๐๔
ภูมิปพฺพตาทิกา	๓๒๒
ภูมิวิภาโค	๒๔๐
โภชนํ	๓๑๘
[ม]	
มคฺคํ ปจฺจเวกฺขติ	๓๓๘
มคฺคงฺคา นว	๒๙๗
มคฺคงฺคานิ	๑๒๔,๒๙๔
มคฺคปจฺจโย	๑๓๗,๓๑๔,๔๑๖
มคฺคยุตฺตา	๑๒๙,๓๐๓
มคฺคามคฺคญาณ–ทสฺสนวิสุทฺธิ	๑๔๙,๓๓๗
มคฺคุปฺปาทา	๑๐๒,๒๓๖
มจฺฉริยํ	๘๕,๑๙๔
มชฺฌิมํ	๒๖๑
มชฺฌิเม	๒๐๕,๓๗๑
มชฺเฌ ปจฺจุปฺปนฺโน อทฺธา	๓๐๙
มญฺญนฺตุ	๔๒๑
มนสิกาโร	๘๔,๑๙๓
มนายตนํ	๑๒๘
มนุสฺสคณนาย	๒๔๕
มนุสฺสา	๑๐๔,๒๔๒
มนฺทปฺปวตฺตานิ	๒๖๕
มนฺทปฺปวตฺติยํ	๒๓๕,๓๙๐
มโนทฺวารํ	๗๒,๑๔๖,๒๑๒,๓๗๗
มโนทฺวาราวชฺชนํ	๗๒,๑๗๕,๓๕๕
มโนธาตุ	๑๒๘,๒๐๕,๒๑๘
มโนวิญฺญาณธาตุ	๑๒๙,๒๑๘
มโนสญฺเจตนา	๒๙๖
มรณํ	๑๓๑,๓๐๗
มรณกาลาทีสุ	๒๓๕
มรณกาเล	๒๖๓
มรณานุสฺสติ	๑๔๔,๓๒๖
มรณุปฺปตฺติ	๒๖๓
มริยาโท	๒๙๐

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ม]	
มหคฺคตภูตำ	๔๐๑
มหคฺคตานิ	๘๘,๒๐๑
มหนฺตำ	๓๘๒
มหาพฺรหฺมา	๑๐๔
มหาพฺรหฺมาโน	๒๔๒
มหาภูตา	๒๖๙,๓๑๙
มหาภูตานิ	๑๑๒,๒๗๐
มหามุนิ	๓๑๐
มเหสโย	๑๒๑,๒๘๙
มานสำ	๑๘๘
มาโน	๘๕,๑๙๔
มิจฺฉาทิฏฺฐิ	๑๐๘,๒๕๒
มิจฺฉาวายาโม	๑๒๔
มิจฺฉาสงฺกปฺโป	๑๒๔
มิจฺฉาสมาธิ	๑๒๔
มิทฺธำ	๘๕,๑๙๕
มิสฺสกสงฺคโห	๑๒๒,๒๙๐,๒๙๗,๔๐๘
มุจฺจิตุกมฺยตาญาณำ	๑๕๐,๓๓๔,๓๓๗
มุญฺจนฺตี	๓๔๐
มุทิตา	๘๖,๑๔๔,๑๙๗,๓๖๖
มุทฺตา	๒๗๕
มุสา	๑๐๗,๒๕๑

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ม]	
มุสาวาโท	๑๐๗,๒๕๑
เมตฺตา	๑๔๔,๑๙๗,๓๒๖
โมหมูลานิ	๗๑,๑๗๒
โมโห	๘๕,๑๙๔
[ย]	
ยถากฺกมำ	๑๙๙,๒๖๐,๒๖๒
ยถาภินีหารวเสน	๑๐๐,๒๓๐
ยถาโยคำ	๒๙๙
ยถาสมฺภวำ	๒๑๔,๒๔๐,๒๖๐, ๒๙๗,๓๗๘
ยามา	๒๔๒
เยภุยฺเยน	๒๑๕,๓๗๙
โยคา	๑๒๒,๒๙๑
โยนิ	๒๔๑
[ร]	
รถสกฏาทิกา	๓๒๒
รสารมฺมณำ	๒๑๓
รโส	๑๑๒,๑๕๑
ราคจริตา	๑๔๒,๓๒๔,๔๑๙
ราคจริโต	๓๒๗
รูปำ	๖๙,๑๑๒,๑๖๕–๑๖๖,๒๑๓,๔๐๓
รูปกลาปา	๑๑๘

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ร]	
รูปกายสมฺปทา	๑๖๓
รูปกฺขนฺโธ	๑๒๘
รูปธมฺมานํ	๒๒๒
รูปปฏิสนฺธิกา	๑๑๐
รูปรูปํ	๑๑๓,๒๗๓
รูปสมุฏฺฐานานิ	๑๑๖
รูปาทิเอเกการมฺมณานิ	๒๑๕
รูปาทิปณฺจารมฺมณํ	๒๑๖
รูปายตนํ	๑๑๕
รูปารมฺมณํ	๒๑๓
รูปาวจรํ	๗๐
รูปีสุ	๑๑๙
รูปุปาทานกฺขนฺโธ	๑๒๘
รูเป	๑๘๘,๒๑๙,๓๘๐,๓๙๓
[ล]	
ลกฺขณํ	๑๕๑
ลกฺขณรูปํ	๑๑๔,๒๗๖
ลทฺธปจฺจยํ	๒๒๕
ลพฺภเร	๒๔๐
ลหุตา	๒๗๕
โลกสงฺเกเตน	๓๒๓
โลกิยํ	๑๑๔,๒๗๗

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ล]	
โลกุตฺตรํ	๗๐,๑๖๗
โลภมูลานิ	๗๑,๑๗๒
โลภสหคตจิตฺเตสุ	๒๐๐,๓๖๘
โลโภ	๘๕,๑๙๔
โลหิตกํ	๑๔๔,๓๒๖
[ว]	
วจีโฆสานุสาเรน	๑๔๑,๓๒๓,๔๑๘
วจีวิญฺญตฺติ	๑๑๓,๒๗๔
วฏฺฏํ	๓๐๓
วณฺโณ	๒๗๙
วตฺถุโต	๒๙๓,๒๙๗
วตฺถุธมฺมวิมุจฺจิตุ	๓๓๐
วตฺถุธมฺมา	๑๒๒,๒๙๐
วตฺถุรูปํ	๑๑๔
วตฺถุสงฺคโห	๙๖,๒๑๘,๓๗๙
วตฺถุปุพฺพโก คนฺถารมฺโภ	๓๔๖
วตฺถูนิ	๒๑๘
ววตฺถเปนฺตุ	๙๙,๒๒๕
วสวตฺตีสุ	๓๙๖
วานมุตฺตา	๑๒๑,๒๘๙
วายาโม	๑๒๖,๒๙๘
วาโย	๑๑๒,๒๗๐

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ว]	
วิการรูปำ	๑๑๓
วิกฺขายิตกำ	๑๔๓,๓๒๖
วิกฺขิตฺตกำ	๑๔๓,๓๒๖
วิคตปจฺจโย	๑๓๗,๓๑๔,๔๑๖
วิจกฺขณา	๑๘๘
วิจาโร	๗๖,๘๔,๑๘๐
วิจิกิจฺฉา	๗๑,๘๕,๒๐๐,๓๖๘
วิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺตำ	๑๗๐
วิจฺฉิทฺทกำ	๑๔๓,๓๒๖
วิชฺชมานปญฺญตฺติ	๔๑๗
วิชฺชมาเนนอวิชฺชมานปญฺญตฺติ	๓๒๓
วิญฺญตฺตี สมุฏฺฐาเปนฺติ	๒๘๒
วิญฺญาณำ	๒๙๖,๓๐๖,๔๑๒
วิญฺญาณกฺขนฺโธ	๑๒๘
วิญฺญาณญฺจำ	๗๘
วิญฺญาณญฺจายตนำ	๗๗–๗๘,๑๘๔
วิญฺเญยฺยา	๓๒๓
วิตกฺกจริตสฺส	๓๒๗
วิตกฺกวิจารปีติสุเขกคฺคตาสหิตำ	๗๖, ๓๕๖
วิตกฺกาทิโอฬาริกงฺคำ ปหาย	๓๓๐
วิตกฺโก	๗๖,๘๔,๑๘๐,๓๕๖

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ว]	
วินิปาติกา	๒๔๔
วินิพฺโภครูปำ	๑๑๕
วินีลกำ	๑๔๓,๓๒๖
วิปลฺลาสนิมิตฺตำ	๓๓๙
วิปสฺสนากมฺมฏฺฐาเน	๓๓๓
วิปสฺสนาคมนวเสน	๓๔๐
วิปสฺสนาญาณานิ	๓๓๗
วิปสฺสนาปริปากภูตำ	๑๕๔
วิปสฺสนาปริปาโก	๓๓๘
วิปากกฺขนฺธา	๓๑๖
วิปากทานวเสน	๓๕๐
วิปากปจฺจโย	๓๑๓,๔๑๕
วิปากา	๑๗๓
วิปุพฺพกำ	๑๔๓,๓๒๖
วิปุเลน	๔๒๑
วิปฺปยุตฺตปจฺจโย	๑๓๗,๓๑๔,๔๑๖
วิภาโค	๒๖๙
วิภูตำ	๙๘,๒๒๑,๓๘๒
วิภูตาวิภูตเภโท	๒๒๙
วิโมกฺขมุขำ	๓๓๙
วิโมกฺขมุขานิ	๑๕๑
วิโมกฺโข	๑๕๐,๓๓๔

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ว]	
วิรติโย	๑๙๗
วิรติวชฺชิตา	๙๐
วิรตี	๒๐๕
วิสยปฺปวตฺติ	๒๒๐
วิเสสกา	๒๐๕,๓๗๑
วีถิจิตฺตาวสาเน	๒๖๔,๔๐๐
วีถิจิตฺตุปฺปาโท	๒๒๗
วีริยํ	๘๔,๑๙๓,๓๖๗
วีริยํ นวฏฺฐานํ	๒๙๙
วุฏฺฐานคามินี	๓๓๘
วุฏฺฐานวสิตา	๑๔๗,๓๓๐
เวทนา	๘๔,๑๙๒
เวทนากฺขนฺโธ	๑๒๘
เวทนานุปสฺสนา	๑๒๖,๒๙๘
เวทนาปจฺจยา ตณฺหา	๔๑๓
เวทนาสงฺคโห	๒๐๗,๓๗๓
เวทนาเหตุโต	๙๒
เวยฺยาวจฺจํ	๑๐๘,๒๕๓–๒๕๔
เวหปฺผลา	๑๐๕,๒๔๓
โวฏฺฐพฺพนํ	๙๓
โวฏฺฐพฺพนํ ปริวตฺตติ	๒๒๗

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ว]	
โวฏฺฐพฺพนจานํ	๒๑๐
โวมิสฺเสตฺวา	๓๐๖
[ส]	
สมฺมานุสฺสติ	๑๔๔,๓๒๖
สโยชนานิ	๑๒๓,๒๙๒
สวรสีลํ	๑๕๑
สเสทชา	๒๘๕
สอุปาทิเสสนิพฺพานธาตุ	๒๘๙
สอุปาทิเสสา	๑๒๐,๔๐๗
สกทาคามิผลจิตฺตํ	๘๑
สกทาคามิมคฺคจิตฺตํ	๗๙,๑๘๖
สกทาคามี	๑๕๗
สกลกฺขณํ	๔๑๑
สกึ	๒๓๖,๓๙๐
สงฺขตํ	๑๑๔,๒๗๗
สงฺขารกฺขนฺโธ	๑๒๘
สงฺขารา	๑๓๐,๓๐๖,๔๑๒
สงฺขารุเปกฺขา	๓๓๘
สงฺขารุเปกฺขาญาณํ	๑๕๐,๓๓๔,๓๓๗
สงฺขาเรน	๒๖๕
สงฺขฺยํ	๑๐๕
สจฺฉิกโรนฺโต	๓๓๘

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ส]	
สญฺญา	๘๔,๑๙๒
สญฺญากฺขนฺโธ	๑๒๘
สญฺญาวิราคำ ภาเวตฺวา	๒๖๑
สติ	๘๕,๑๙๖
สติ อฏฺฐฏฺฐานา	๒๙๙
สติปฏฺฐานำ	๑๒๕,๒๙๘
สติสมฺโพชฺฌงฺโค	๑๒๖,๒๙๘
สตฺตกฺขตฺตุปรโม	๑๕๗,๓๔๐,๓๖๐
สตฺตูปกาโร	๑๖๓
สทฺทารมฺมณำ	๒๑๓
สทฺโท	๑๑๒
สทฺธมฺโม	๖๖
สทฺธา	๘๕,๑๙๖
สทฺธา ทุวิฏฺฐานา	๒๙๙
สทฺธาพลำ	๑๒๖
สทฺธินฺทฺริยำ	๑๒๖
สนิทสฺสนำ	๑๑๕,๒๗๘,๔๐๓
สนฺตติ	๒๗๖,๔๐๓
สนฺติเกรูปำ	๑๑๕,๒๗๘
สนฺตีรณำ	๗๒,๙๓,๑๗๓
สนฺตีรณฐานำ	๒๑๐
สนฺตีรยมานำ	๙๙,๒๒๕

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ส]	
สนฺธิยำ	๒๔๑
สปฺปจฺจยำ	๑๑๔,๒๗๗
สปฺปฏิฆำ	๒๗๘
สปฺปฏิฆรูปำ	๑๑๕
สปฺปเภทปฺปวตฺติกา	๑๑๒,๒๖๙
สพฺพจิตฺตสาธารณา	๘๔,๑๙๓
สพฺพสงฺคโห	๑๒๒,๒๙๐,๔๐๘
สภาวโต	๒๐๗,๒๘๘
สภาวรูปำ	๑๑๓,๒๗๓
สมำ	๒๖๘,๔๐๒
สมตฺตานิ	๑๗๑
สมนนฺตรปจฺจโย	๑๓๕,๓๑๑
สมปฺปิตำ	๓๓๐
สมาธิ จตุฏฺฐาโน	๒๙๙
สมาธินฺทฺริยำ	๑๒๖
สมาธิยติ	๑๔๖,๓๒๙,๓๓๑
สมาปชฺชนวสิตา	๑๔๗,๓๓๐
สมาปตฺติวีถิยำ	๒๓๖
สมุจฺจยำ	๒๙๐
สมุฏฺฐานำ	๑๑๒,๒๖๙
สมุฏฺฐาเปนฺติ	๑๑๖
สมุทโย	๓๐๘

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ส]	
สมุทฺเทโส	๒๖๙
สมฺปชฺชติ	๓๓๑
สมฺปฏิจฺฉนฺ	๗๒,๙๓,๑๗๓
สมฺปฏิจฺฉนฺจานำ	๒๑๐
สมฺปฏิจฺฉนฺตำ	๙๙,๒๒๕
สมฺปตฺตโคจรคฺคาหิกรูปำ	๑๑๕
สมฺปยุตฺตปจฺจโย	๑๓๗,๓๑๔,๔๑๖
สมฺผปฺปลาโป	๒๕๑
สมฺภวา	๑๐๓,๒๓๙,๓๒๑
สมฺภารสนฺนิเวสาการำ	๓๒๒
สมฺมปฺปธานำ	๒๙๘
สมฺมปฺปธาโน	๑๒๖
สมฺมสนญาณำ	๑๕๐,๓๓๔
สมฺมสนญาเณน	๓๓๖
สมฺมสนรูปำ	๑๑๓,๒๗๓
สมฺมสนฺตสฺส	๓๓๖
สมฺมสิตชฺฌานำ	๑๘๙
สมฺมาอาชีโว	๘๖,๑๒๗,๑๙๗,๓๖๖
สมฺมากมฺมนฺโต	๘๖,๑๒๗,๑๙๗,๓๖๖
สมฺมาทิฏฺฐิ	๑๒๖,๒๙๔
สมฺมาวาจา	๘๖,๑๙๗,๓๖๖
สมฺมาวายาโม	๑๒๗,๒๙๔

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ส]	
สมฺมาสงฺกปฺโป	๑๒๗,๒๙๔
สมฺมาสติ	๑๒๗,๒๙๔
สมฺมาสมาธิ	๑๒๗,๒๙๔
สมฺมาสมฺพุทฺโธ	๖๕,๑๖๒,๓๔๘
สรสวเสน	๓๔๐
สลกฺขณำ	๑๑๓,๒๗๓
สลกฺขณา	๒๙๐
สสงฺขาริกำ	๗๑,๑๖๘–๑๖๙
สสทฺธมฺมคณุตฺตโม	๓๔๘
สหชาตปจฺจโย	๑๓๕,๓๑๒,๔๑๕
สหชาตา เจตนา	๓๑๖
สหวุตฺติโน	๒๘๔
สหายตนำ	๓๐๗,๔๑๓
สาธารณา	๒๐๕
สาธุกมุคฺคหิเต	๓๓๑
สานุโลมา	๓๓๘
สายนำ	๙๓
สาสวำ	๑๑๔,๒๗๗
สิขาปฺปตฺตา	๓๓๘
สีตอุณฺหอุตุ	๑๑๗
สีลำ	๑๐๘,๒๓๕
สีลพฺพตปรามาโส	๑๒๒

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ส]	
สีลพฺพตุปาทานำ	๑๒๓,๒๙๑
สีลมยปุญฺญกฺริยวตฺถุ	๑๐๘
สีลวิสุทฺธิ	๑๔๙
สีลานุสฺสติ	๑๔๔,๓๒๖
สุขำ ทุกฺขำ	๓๑๘
สุขำ	๗๖,๙๒,๑๕๓,๑๗๓, ๑๘๐,๒๐๘,๓๓๖
สุขปุญฺญมฺหา	๑๐๐,๒๓๐,๓๘๘
สุขิตกฺริยโต	๒๓๐,๓๘๘
สุขุมรูปำ	๑๑๕,๒๗๘
สุขุมรูปานิ	๒๑๓
สุญฺญตำ	๑๒๑,๒๘๙
สุญฺญตานุปสฺสนา	๑๕๖,๓๓๙
สุญฺญโต	๑๕๖,๓๓๔
สุทสฺสา	๑๐๕,๒๔๓
สุทสฺสิโน	๒๔๓
สุทสฺสี	๑๐๕
สุทฺธาวาสา	๒๔๓
สุทฺธาวาโส	๑๐๕
สุพฺพตา	๔๐๒
สุภกิณฺหา	๑๐๔,๒๔๓

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ส]	
เสกฺขานำ	๒๓๙,๓๙๑
โสโก	๑๓๑,๓๐๗,๔๑๔
โสตำ	๗๑,๑๑๒,๑๗๓
โสตทฺวารำ	๙๓
โสตวิญฺญาณวีถิยา	๓๒๓,๔๑๘
โสตาปตฺติผลจิตฺตำ	๘๑,๑๘๗
โสตาปตฺติมคฺคจิตฺตำ	๗๙,๑๘๕
โสภนสาธารณา	๘๖,๑๙๗
โสภนา	๘๖
โสตาปนฺโน	๑๕๗
โสมนสฺสำ	๒๐๘,๓๕๑
โสมนสฺสปฏิสนฺธิกสฺส	๓๘๙
โสมนสฺสสหคตำ	๑๖๘,๓๕๑
โสมนสฺสสหคตกิริยชวนาวสาเน	๒๓๑
โสมนสฺสสหคตกฺริยา	๑๐๑
โสมนสฺสสหคตชวนานนฺตรำ	๒๓๐
โสมนสฺสสหคตา	๒๓๐
[ห]	
หตวิกฺขิตฺตกำ	๑๔๔,๓๒๖
หทยวตฺถุ	๑๑๓,๒๗๒
หสิตุปฺปาทำ	๗๒,๑๗๕
หิรี	๘๕,๑๙๖

ปทานุกฺกโม [ห]	ปิฏฺฐงฺโก	ปทานุกฺกโม [ห]	ปิฏฺฐงฺโก
เหตุ	๔๑๕	เหตุสงฺคเห	๓๗๔
เหตุฆานงฺคมคฺคงฺคานิ	๓๑๖	เหตุสงฺคโห	๙๒,๒๐๘
เหตุปจฺจโย	๓๑๑,๔๑๕	เหตุสมฺปทา	๑๖๓

อภิธมฺมตฺถสงฺคหฏีกาสุ
ลกฺขิตพฺพปทานํ อนุกฺกมณิกา

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[อ,อา]	
อญฺญมญฺญปจฺจโย ติวิโธ	๑๓๕
อตฺตหิตสมฺปตฺติ จตุพฺพิธา	๖๗
อตฺถนยา จตฺตาโร	๑๓๓
อนาคามี	๘๐,๑๕๘
อนุสฺสติ ทสวิธา	๑๔๔,๓๒๖
อนนฺตรกปฺโป	๒๔๗
อปาโย	๒๔๑
อมฺโพปมา	๒๒๕
อรหา	๘๑
อริยา สุทฺธาวาเสสุ อุปฺปชฺชนฺติ	๒๖๒
อวธิ ทุวิโธ	๒๙๐
อวิชฺชาคฺคหเณน ตณฺหุปาทานา คหิตา	๑๓๒
อสุภา ทส	๑๔๓–๑๔๔
อายุปฺปมาณํ เทวเสน เทสิตํ	๓๙๗
อาเสวนปจฺจโย ติวิโธ	๑๓๖

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[อา]	
อาหาโร	๑๒๕
อุปนิสฺสยปจฺจโย ติวิโธ	๑๓๕
เอวสทฺโท ทุวิธตฺโถ	๓๖๖
เอวสทฺโท นิวารณตฺโถ, นิยมตฺโถ	๓๖๖
[ก,ค]	
กมฺมํ ทฺวาทสวิธํ	๑๐๖–๑๐๗,๒๔๗–๒๔๙,๓๙๘–๓๙๙
กมฺมปจฺจโย ทุวิโธ	๑๓๖
กาลวิมุตฺตา ธมฺมา	๙๕,๑๓๘,๒๑๔
กุสลานิ	๗๕
คตสทฺโท	๑๖๘
คนฺถารมฺโภ ติวิโธ	๓๔๖
[จ]	
จริตา จุทฺทส	๔๑๙
จสทฺโท อวธารณตฺโถ	๒๐๐
จริตานุกูลกมฺมฏฺฐานํ	๓๒๗
เจตนา ติสฺโส	๗๕

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ต,ถ,ท,ธ]	
ตาวสทฺโท ปฐมตฺโถ	๑๖๗
ติสนฺธิ	๓๐๙–๓๑๐
ถุติ ติวิธา	๖๗
โถมนา ตีหากาเรหิ กตา	๑๖๓
ทานํ	๗๔
ธมฺโม นววิโธ, ทสวิโธ	๑๖๔
ธาตุ จตุพฺพิธา	๑๑๒,๒๗๐
[น]	
นามปณฺณตฺติ ฉพฺพิธา	๑๔๐
นิกายนฺตริยา, ภิกฺขู	๒๓๐
นิสฺสยปจฺจโย ฉพฺพิโธ	๑๓๕
[ป]	
ปจฺจยา ติวิธา	๑๓๘
ปฏิปตฺติ ทุวิธา	๖๗
ปณาโม ติวิโธ	๖๘,๓๔๗
ปทวณฺณนา ฉพฺพิธา	๓๔๕–๓๔๖
ปรินิพฺพายี	๑๘๕–๑๘๖
ปาติโมกฺขสํวโร จตุพฺพิโธ	๑๕๑
ปุญฺญกิริยวตฺถุ ทสวิธํ	๗๔,๑๐๘–๑๐๙,๒๕๓
ปุพฺพจริยา ทสวิธา	๖๗
ปุเรชาตปจฺจโย เอกาทสวิโธ	๑๓๖

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ป,ผ,พ]	
ปูชา ทุวิธา	๖๗
ผลํ	๖๗
พุทฺธคุณา นว	๑๔๘
พฺรหฺมวิหาโร จตุพฺพิโธ	๑๔๔,๓๒๖–๓๒๗
โพธิ	๒๙๘
[ม]	
มคฺโค	๘๐,๑๒๖,๑๘๕
มณฺจุกฺกุฏฺฐิกรณูทาหรณํ	๑๖๗
มรณํ จตุพฺพิธํ	๓๙๙–๔๐๐
[ล,ว]	
ลิงฺควิปลฺลาโส	๓๘๑
วจนวิปลฺลาโส	๓๘๑
วจีกมฺมํ	๒๕๐
วจีปณาโม ทุวิโธ	๓๔๗
วสี ปญฺจ	๑๔๗
วานํ	๖๙
วิปลฺลาโส ติวิโธ	๓๘๑
วิปสฺสนาญาณํ	๑๕๐
วิปสฺสนูปกิเลสา ทสวิธา	๑๕๓
วิปฺปยุตฺตปจฺจโย ติวิโธ	๑๓๗
วิภตฺติ วิปลฺลาโส	๓๘๑

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ว]	
วิสุทฺธิ สตฺตวิธา	๑๔๙
เวทนา ติสฺโส	๒๐๘
[ส]	
สโฆ อฏฺฐวิโธ	๖๖
สทฺธมฺโม นววิโธ, ทสวิโธ	๖๖
สมฺมาสงฺกปฺโป ติวิโธ	๑๒๗

ปทานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[ส,ห]	
สหชาตปจฺจโย ฉพฺพิโธ	๑๓๕
สีลพฺพตปรามาโส	๘๐,๑๒๒
สีลานิ ปญฺจ กุสลภูตานิ	๒๐๔
สุคติ	๒๔๑
สุมนสทฺโท ปุคฺคลวาจโก	๓๕๑
หิตปฏิสมฺปตฺติ ทุวิธา	๖๗
เหตุ	๖๗

อภิธมฺมตฺถสงฺคหฏีกาสุ
นามานำ อนุกฺกมณิกา

นามานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[อ,อา]	
อนุรุทฺธาจริโย, อภิธมฺมมตฺถ–สงฺคหกาโร	๖๙
อานนฺทาจริโย, มูลฏีกากาโร	๒๖๗, ๒๘๒,๓๓๒
[ฉ,ช]	
ฉปฺปโท, สทฺธมฺมโชติปาโล, สงฺเขปวณฺณนาฏีกากาโร	๔๒๑
เชตวนวิหาโร	๓๔๒
โชติปาลตฺเถโร, ปรมตฺถ–วินิจฺฉยกาโร	๒๓๗
[ธ]	
ธมฺมาปาลาจริโย, วิสุทฺธิมคฺคฏีกากาโร	๔๐๑
ธมฺมสิริ	๔๐๑

นามานุกฺกโม	ปิฏฺฐงฺโก
[น,ป,พ,ม]	
นมฺปอุปาสโก, อภิธมฺมตฺถ–สงฺคหกรณยาจโก	๑๖๐,๓๔๒
ปรกฺกมภุชราชา	๓๔๒
ปุลตฺถินครำ	๓๔๒
พุทฺธทตฺตตฺเถโร	๑๗๘
มหาอฏฺฐกถาจริยา	๓๓๒
มูลโสมวิหาโร	๓๔๒
เมตฺเตยฺยสตฺถา	๓๔๒
[ส]	
สทฺธมฺโชติปาโล, ฉปฺปโท, สงฺเขปวณฺณนาฏีกากาโร	๔๒๑
สาริปุตฺตตฺเถโร	๑๖๑,๓๔๓
สาริสมฺภโว, สาริปุตฺตตฺเถโร	๓๔๓
สุภูติจนฺโท	๔๐๑

อภิธมฺมตฺถสงฺคหฏีกาสุ
คาถาสูจิ

ปฐมปาทา	ปิฏฐงฺกา
[อ]	
อคฺคินาภสฺสรา เหฏฐา	๒๔๖,๓๙๗
อญฺญตฺถ พาธกตฺตาทิ	๓๐๒
อญฺญถตฺตสฺส เอกสฺมึ	๒๘๐
อตีตารมฺมณารูหิ	๔๐๒
อตฺตภาโว ฉ อชฺฌตฺตํ	๑๒๔
อถาปิ ฉสตฺตาตีตํ	๓๘๓
อนฺตกฺขณสมุปฺปาท–	๑๓๓
อปฺปหีเนหิ เสสานํ	๒๖๕
อพฺยาปาเทน เมตฺตา หิ	๑๙๘
อภิกฺกมาทิชนก–	๑๐๗
อภิญฺเญยฺยํ อภิญฺญาตํ	๖๕
อวิชฺชาตณฺหาสงฺขาต–	๒๖๕
อสูจิมฺหิ มณฺฑเป ลคฺโค	๓๕๘
อหญฺหิ อาหา โลเก	๖๖
[อา]	
อากาสาทิคโต กุจฺฉิ–	๒๗๙
อาคตาคมสตฺเถน	๓๔๕
อาปายิกมนุสฺสายุ–	๒๔๔

ปฐมปาทา	ปิฏฐงฺกา
[อา]	
อายุ อุสฺมา จ วิญฺญาณํ	๒๘๗
อารมฺมณาติกฺกมโต	๗๙,๑๘๕,๓๕๗
อารูโหฺห ทีฆนิสฺเสณึ	๓๕๙
[เอ]	
เอกาตีตํ โสฬสายุ	๓๘๒
เอวํ พุทฺธํ สรนฺตานํ	๖๘
เอวํ สนฺธิ จตุวีสติ	๔๐๒
อุทฺเทสชาติภูมีติ	๑๒๐
อุปกฺกเมน วา เกสญฺ–	๒๖๓
[ก]	
กเมน ปุญฺญวตฺถุมฺหิ	๑๗๗
กาเม ทฺวาทส ปุคฺคลา	๓๙๑
กาโมวจรตีเตฺยตฺถ	๑๖๗
กายนิสฺสยโผฏฺฐพฺพ–	๑๗๕
กายิกํ มานสํ ทุกฺขํ	๒๐๘
การโก จิตฺตสงฺกนฺต–	๑๓๓
กิจฺจาหารวิปกฺขานํ	๒๙๒
กุกฺกุจฺจมิทฺธาหิริกา–	๒๙๓

ปฐมปาทา	ปิฏฐงฺกา
[ก,ข,ค,ฆ]	
เกจิ มิทฺธมฺมิ รูปนฺติ	๑๙๕
ขารกา ตุ โทหลาทิ	๑๒๘
คนฺตฺวา วิสยเทสํ ตํ	๒๗๙
คุโร คจฺฉ สุปฺปาท–	
ฆฏฺฏิเต อณฺฑวตฺถุมฺหิ	๒๒๔
[จ,ฉ]	
จกฺขาทินิสฺสิตาเนตา	๒๗๒
จกฺขุโสตํ ปเนเตสุ	๒๗๙
จตุธาติมหนฺตาทิ	๓๘๓
จตฺวาทินวอตีตํ	๓๘๒
จิตฺตํ สรีรํ เตวิชฺชา	๑๔๑
จุภนฺตรํ สนฺธิจานํ	๓๗๖
ฉ เอเต กามาวจรา	๓๙๖
[ช,ฌ,ญ]	
ชจานํ ฉ ชภ ชจุน–	๓๗๖
ชนกํ ตสมานํ วา	๒๓๙
ชิคุจฺฉติ นาหิริโก	๑๙๔
โชตยนฺตํ ตทา ตสฺส	๓๔๓
ญาณานุภาวมิห ยสฺส	
จ สูจยนฺตี	๓๔๓
ฐาเน ปริจิเตเยว	๒๓๕

ปฐมปาทา	ปิฏฐงฺกา
[ต]	
ตญฺจ ปญฺจหิ ปณฺณาสํ	๓๙๕
ตตฺถ ตพฺพิสยจฺฉนฺท–	๑๙๕
ตตฺถาเสกฺขานํ กมโต	๓๙๒
ตถารูปฺเป สมุปฺปตฺติ–	๑๙๖
ตถา หิ ทูรเทสฏฺฐํ	๒๗๙
ตสฺมา ขชฺโชตนฺตรูปํ	๓๔๕
ตสฺมา ตทญฺญํ วตฺถุ ตํ	๒๗๓
ตสฺมา ลีนปทาเนตฺถ	๑๖๑
ตสฺสานุกมฺปมวลมฺพิย	
สาริปุตฺต–	๓๔๓
ติกฺขตฺตุ ปตฺตลงฺโก โย	๓๔๕
ติวิธตฺตา วิเนยฺยานํ	๑๒๙
ตี ฐาเนกํ ทุ โวฐานํ	๓๗๖
เตเนว หิ มุนินฺเทน	๑๗๑
[ท]	
ทวตา สห วุตฺตีนิ	๑๑๓,๒๗๑
ทสปุญฺญกฺริเยเหว	๗๓
ทานํ สีลญฺจ เนกฺขมฺมํ	๖๗
ทิเนหิ จตุวีเสหิ	๓๔๓
ทิสาเทสวตฺถานํ	๒๗๙
ทุโต ทุเทฺว ทุโต สุเทฺว	๔๐๑
ทุโตตีตปจฺจุปฺปนฺนา–	๔๐๑

ปฐมปาทา	ปิฏฐงฺกา
[ท]	
ทฺวาทส จ โกฏิสตํ	๓๙๗
ทฺวาทส ทส สตฺต จ	๔๐๒
ทฺวารมฺมเณหิ ทุวิธา	๔๐๒
เทฺว เทฺว ปญฺจาถ ปญฺจฏฺฐ	๔๐๑
[น]	
น จาปิ ชีวิตํ ตสฺส	๒๗๒
น ตุมฺหํ ภิกฺขเว รูปํ	๑๙๕
น เตสํ โคจรา โหนฺติ	๒๗๙
นวาฏฺฐสงฺคหา โลภ–	๒๙๓
น หิ ตสฺส สภาเวน	๑๗๑
นามํ ทฺวิธา จตุธา วา	๑๔๑
นิปฺนฺนภูติกาธารา	๒๗๒
นิราวชฺชํ กถํ จิตฺตํ	๒๓๔
นิสฺสาย สาสนมลํ สุวิดสธยิตฺวา	๔๒๒
เนกโกเนกเมกํ วา	๑๑๕
เนสํ ตึสสหสฺสานิ	๓๙๗
โน ฉตฺริจตุจเตฺวเก	๓๙๖
[ป]	
ปจฺจยํ ภวโต กิจฺจา	๑๓๓
ปญฺจ เอกํ ทฺวิ จ จตุ	๓๙๖
ปญฺจทฺวาเร สิยา สนฺธิ	๒๖๖

ปฐมปาทา	ปิฏฐงฺกา
[ป]	
ปญฺจสงฺคหิตา ปญฺญา	๒๙๗
ปจฺมํ กลลํ โหติ	๓๕๔,๔๐๖
ปฐมํ สกลกฺขณเมกปทํ	๔๑๐
ปริตฺตกุสลาโทส–	๒๓๒
ปหาตพฺเพสุ อกฺขาต–	๑๙๕
ปาเจ กุโตจิ ชาตตฺตํ	๒๘๔
ปาปา กามสุภา เจว	๒๓๓
ปุณฺเณ ทเสน วนวุตฺติคุเณ จ วสฺเส	๔๒๒
ปุถุชฺชนานํ เสสานํ	๓๙๒
ปุพฺพปฺปโยคสมฺภูโต	๑๖๙
ปูชารเห ปูชยเต	๖๘
โปราเณหิ อเนกาปิ	๑๖๑
โปราเณหิ กตาเนกา	๓๔๕
[พ]	
พีชสฺสาภาวโต นตฺถิ	๒๓๕
พุทโธ สพฺพญฺญุตญฺญาโณ	๖๖
โพธานุรูปํ จตุตาโร	๓๐๒
[ภ]	
ภงฺคสฺสาภิมุขาวตฺถา	๒๘๑
ภงฺเค รูปสฺส นุปฺปาโท	๒๘๑
ภวนฺตรกตํ กมฺมํ	๒๑๕

ปฐมปาทา	ปิฏฺฐงฺกา
[ภ]	
ภวสมฺปตฺตปญฺญานา	๑๔๘
ภวิ ภชนฺตรมฺเยว	๓๗๖
ภูตปฺปพนฺธโต โส เจ	๒๗๙
ภูเต ผุสิตฺวา สญฺจานำ	๒๗๑
ภูมิโต อา ภวคฺคมฺหา	๓๙๕
[ม]	
มคฺคฏฺฐานำ เอกเมกำ	๓๙๑–๓๙๒
มนุสฺสตฺตำ ลิงฺคสมฺปตฺติ	๖๗
มรณาสนินสตฺตสฺส	๒๑๕
มหนฺตา ปาตุภูตาติ	๒๖๙
มุนินฺทวทนมฺโพช–	๓๔๖
มูฬฺหตฺตา เจว สำสปฺป–	๑๗๑
[ย]	
ยญฺจสฺส ภุญฺชตี มาตา	๔๐๕
ยถา วา คิริมารูโฬฺห	๓๕๙
ยทา สมุทโย ยสฺส	๒๘๑
ยทิ เจตำ ทฺวยำ อตฺต–	๒๗๙
ยานิ ปญฺญาสวสฺสานิ	๑๐๕,๒๔๕, ๓๙๖
ยาย ปารมึ จินิตฺรา	๖๘
โย กปฺปโกฏีหิปิ อปฺปเมยยำ	๓๔๖
โยชนานำ สหสฺสานิ	๓๙๕

ปฐมปาทา	ปิฏฺฐงฺกา
[ย,ร]	
โยชเนสุปิ วุตฺเตสุ	๓๙๕
รมฺเม ปุลตฺถินคเร นคราธิราเช	๓๔๒
ราคสทฺธาทโย ธมฺมา	๑๓๖,๓๑๘
ราคสทฺธาทิธมฺมานำ	๑๓๖
ราคาทิเก ติเก สตฺต	๑๔๒,๓๒๔, ๔๒๐
รูปตฺณฺหาทิเภเทน	๑๓๑
รูปาวจรจิตฺตานิ	๑๙๐
รูปารูเปสุ มิทฺเธสุ	๑๙๕
รูปุปฺปาโท น ภงฺคสมึ	๒๘๑
รูเป สีเล สมาธิมฺหิ	๖๕
รูเปสุ นวปุคฺคลา	๓๙๒
[ล]	
ลกฺขณำ สงฺขตสฺเสว	๒๘๑
ลิงฺคำ หตฺถาทิสณฺฐานำ	๒๗๒
ลีนตาสนฺตตา กิจฺจำ	๒๙๒
โลกุตฺตรกฺริยจิตฺตำ	๘๒
[ว]	
วจีเภทกจิตฺเตน	๑๐๘
วฏฺฏธมฺเมสุ อสฺสาทำ	๓๐๒
วณฺณยิสฺสำ สมาเสน	๑๖๑
วตฺถาลมฺพสภาวานำ	๑๗๕

ปฐมปาทา	ปิฏฐงฺกา
[ว]	
วิจิตฺตกรณา จิตฺตํ	๑๖๖
วิทหติ วิธานญฺจ	๓๐๑
วิสุทฺธิกรุณาญาณํ	๑๖๑
วีสํ เอกูนวีสญฺจ	๓๙๒
วุจฺจเต ตตฺถ เอกสฺมึ	๒๘๑
วุตฺตา ตสฺมา น จิตฺตสฺส	๒๘๐
เวหปฺผเล อกนิฏฺเฐ	๒๖๒
โวฏฐพฺพนสฺส ทุจานํ	๓๗๖
[ส]	
สกฺกา หิ อนุมาตุ์ ยํ	๑๙๖
สงฺกปฺโป เวทนา สทฺธา	๒๙๗
สตฺตรสสหสฺสานิ	๗๓,๑๗๘
สตฺต สตฺตคฺคินา วารา	๒๔๖,๓๙๗
สตฺตาทิทฺวายุกํ อติ–	๓๘๓
สตฺตา ปญฺญตฺติยา โลเก	๑๓๙
สพฺพตฺถ ยุตฺตปฏิกตฺต– ยปารทสฺสี	๔๒๒
สพฺพากุสลยุตฺตมฺปิ	๑๗๑
สภาโวยํ ยถาลาภ–	๒๘๑

ปฐมปาทา	ปิฏฐงฺกา
[ส,ห]	
สมานนิสฺสโย ยสฺมา	๑๗๕
สมานาเสวเน ลทฺเธ	๒๖๑
สมฺปนฺนสีลทมสํยมโตสิเตหิ	๓๔๒
สมฺปโยคาภิธานา จ	๑๙๖
สมฺพนฺโธ จ ปทญฺเจว	๓๔๖
สมฺภโว ปภโว เหตุ	๑๓๐
สาริปุตฺตํ มหาเถรํ	๑๖๑
สาวชฺชนํ ภวงฺคนฺตุ	๒๑๒
สิกฺขาปยี ยติคเณ วินยาภิธมฺเม	๔๒๒
สีเล ปติฏฐาย นโร สปญฺโญ	๓๔๖
สุโตตีตปจฺจุปฺปนฺนา–	๔๐๒
สุโต ทุเทฺว ทุโต สุเทฺว	๔๐๑
สุทฺธาวาเสสฺวนาคามิ–	๒๖๒
สุปฺปณีตตรา โหนฺติ	๗๙,๓๕๘
เสกฺขานํ เอกตีส	
โสหเมตสฺส สํสุทฺธ–	๓๔๓
เหตุโต เหตุญฺจ ผลํ	๑๓๓
เหฏฐิมา พฺรหฺมโลกมฺหา	๓๙๕

โสธนปตฺตํ

ปิฏเฐ	ปนฺติยํ	อสุทฺธปาโฐ	สุทฺธปาโฐ
๒๗๑	๒๐	ทวตาสหวุตฺตีนิ	ทวตา สห วุตฺตีนิ

พิมพ์ที่ : โรงพิมพ์วิญญาณ ๔๗/๒ ถนนสามเสน บางลำพู
เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร ๑๐๒๐๐
โทร. ๒๘๒-๒๐๒๕, โทรสาร ๒๘๑-๑๗๐๖
นางสาวศรีเพ็ญ จัตุทะศรี ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พุทธศักราช ๒๕๔๒

สพฺพทานํ ธมฺมทานํ ชินาติ

– ขุ.ธ. ๒๕/๓๕๔/๗๘ มจร.

การให้ธรรมะ ย่อมชนะการให้ทั้งปวง

อานิสงส์การจารึกอักขระและสร้างพระพุทธรูป ท่านกล่าวเปรียบเทียบไว้ว่า

อกฺขรํ เอกเมกญฺจ พุทฺธรูปสมํ สิยา
ตสฺมา หิ ปณฺฑิโต โปโส ลิกฺเขยฺย ปิฏกตฺตยํ

จารึกอักขระขึ้นมาตัวหนึ่ง มีอานิสงส์เท่ากับสร้างพระพุทธรูปองค์หนึ่ง
เพราะเหตุนั้นแล ท่านผู้เป็นบัณฑิต พึงจารึกพระไตรปิฎกเทอญ

ขอเชิญเป็นเจ้าภาพ จัดพิมพ์คัมภีร์อรรถกถา–ฎีกา ฉบับมหาจุฬา ฯ เพื่อสืบต่ออายุพระพุทธศาสนา สนับสนุนปริยัติธรรมให้รุ่งเรือง เป็นแสงสว่างทางปัญญาแก่อนุชนสืบไป